ד"ר. מארק דוואַרזשעצקי

ירושלים דליטא
אין קאַמף אוו אומקום

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ארויסגעגעבן דורכן יידישן פאָלקספארבאנד אין פראנקרייך
און יידישן נאַציאָנאלן ארבעטער-פארבאנד אין אמעריקע

1948 תש"ח

פלאן פון ווילנער געטאָס

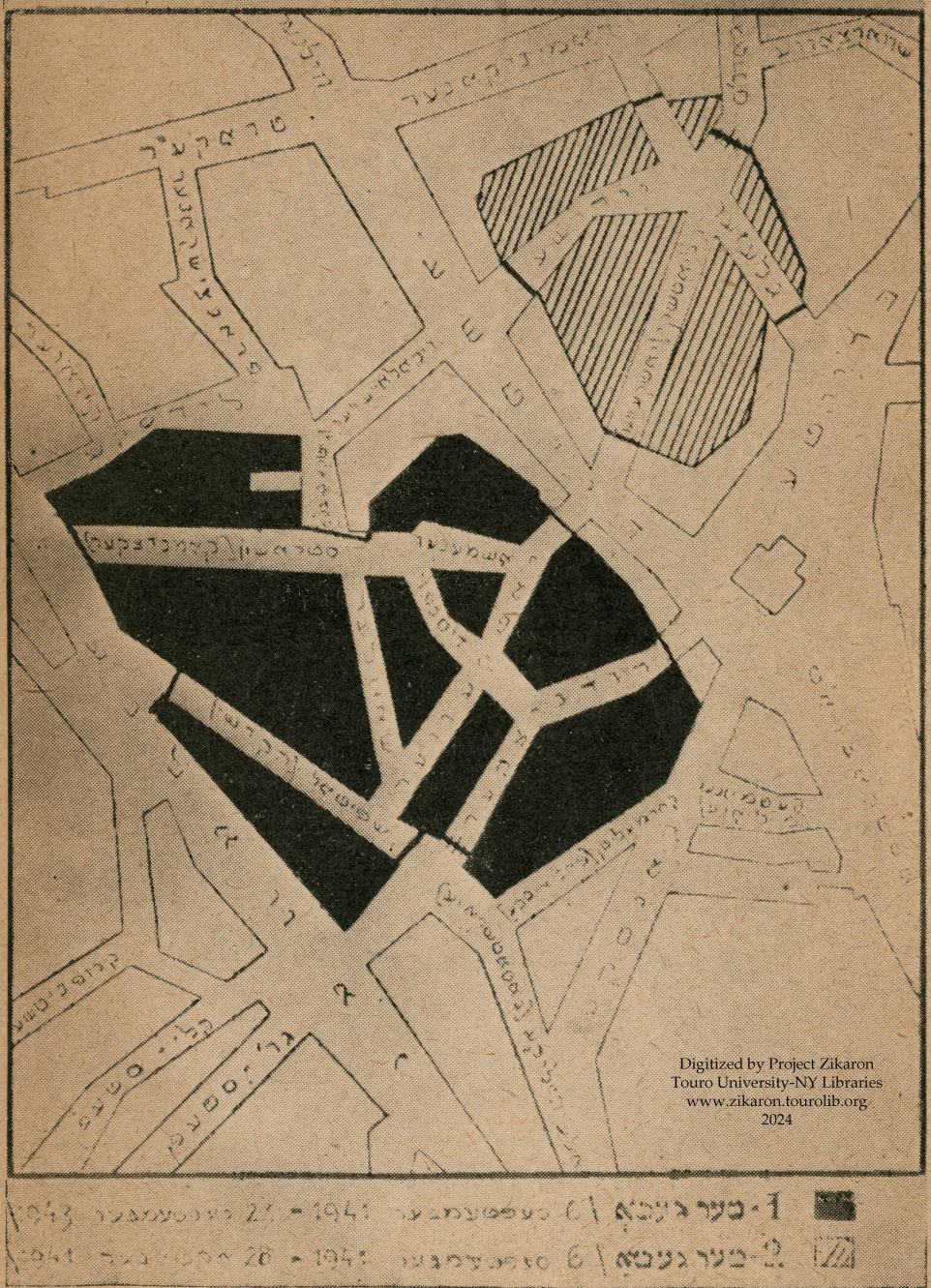

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

גאַסן פון געטאָ נומ. 1

זאַוואַלנע, לידסקע, סטראַשון (קאַמניצקער), שאַוועלסקע, דיסנער, אַשמענער, דייטשע, יאַט-קעווער, רודניצקער, שפּיטאַל („הקדש"), קאַרמעליטן (פּאַליציי-גאַס), קאָנסקע (אַרקלו).

גאַסן פון געטאָ נומ. 2

יידישע, קלאַטשקא (יאַטקעווער 2), גלעזער-גאַס, גאַונס געסל.

DR. MARK DWORZECKI

Yeruschalayim D'Lita in Kamf un Umkum

(Lutte et chute de la Jérusalem-de-Lithuanie)

Histoire du Ghetto de Vilna

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

EDITE PAR L'UNION POPULAIRE JUIVE EN FRANCE, 1948.

צום זכרון

פון מיין פאַטער **דוב-בער**
נפטר געוואָרן אין צער פון ווילנער געטאָ
אין יאָר 1941,

פון מיין מוטער **צביה** (געבוירן **רומאַנאָוו**)
אַרויסגעפירט אויפן וועג פון ניט צוריקקומען
אין ליקווידאַציע-טאָג פון ווילנער געטאָ אין
אין יאָר 1943,

פון מיין פרוי **מרים** (געבוירן **קויפמאַן**) און
פון מיין שוועסטער **שפרה**,
דערמאָרדעט אין קאָנצענטראַציע-לאַגער קלאָאגא
אין עסטלאַנד אין יאָר 1944,

פון מיין שוועסטער **ליזע ליפשיץ**
אומגעקומען אין די שחיטות פון ווייסרוסלאַנד
אין יאָר 1942

און פון אַלע איבעריקע משפחה-מיטגלידער, חברים
און יוגנט-פרוינט, אומגעקומען אין פאָנאַר
ביי ווילנע, אין די געטאָס, אין די קאָנצענ-
טראַציע-לאַגערן און אין די וועלדער.

דער מחבר.

אינהאַלט-פֿאַרצייכענישׂ

כ'וויל דערציילן (פֿאַרוואַרט) 17

ערשטער טייל

ווען דער תהום האָט זיך געעפנט

1. די דייטשן זענען אַריין איןווילנע 22

דער פֿאַלשער לופט-אַלאַרם — דער צוריקצוג פון סאָוועטישן מיליטער — דער גורל פון די וואָס זענען אַנטלאָפן — מיר זענען אין די דייטשע הענט.

2. די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע 25

ליטווישע און פוילישע געוועזענע סאָוועטישע אַגיטאַטאָרן — אָפּגעבן ראַדיאָס — רעוויזיעס — כאַפּענישן — טאַקסי פאַרשוואונדענישן — כאַפונעס — העץ פֿראָפֿאַגאַנדע — לאַטעס — מיר טוען אָן די געלע לאַטעס — פאַראַדענונגען — פֿאַגראָמען — אַרויספֿירונגען — ערוב-ניקעס — דער שרעקנס-פֿאַוויליאָן פון לוקישקי — דער טאָג פון די רבנים.

3. דער פֿאָגראָם אויף נאָווגאָראָד 32

4. נאָכן פֿאָגראָם 35

דער דייטש וואָס זוכט פֿאַנאַר — כ'מאַך מיין ערשטע מאַלינע — גערא-טעוועט זיך פון פֿאַנאַר — מרדכי בצלאל שניידער — אַ גרוס משה'לען — צוויי אינדזלען.

5. דער ערשטער יידן-ראַט 41

דער באַפעל צו גרינדן אַ יידן-ראַט — צי דאַרף מען גיין? אין דייטשן יידן-ראַט — דער יידן-ראַט ווערט געגרינדעט — קאָנטריבוציע — צו-שטעלונגען צו אַרבעט — טראַגישער סוף פון ערשטן יידן-ראַט.

6. טויט פון ד"ר יעקב וויגאָדסקי 45

די לעצטע באַגעגעניש מיט ד"ר וויגאָדסקי — דער טאָטע פון ירושלים דליטא — מחטיק געלעבט און מוטיק געשטאָרבן.

7. די גרויסע פראָוואָקאַציע 51

31סטטער אויגוסט 1941 — דער פּלאַקאַט פון געביטס־קאָמיסאָר — דער ערשטער לעבעדיקער גרוס פון פּאָנאָר.

8. מיר גייען אין געטאָ 57

קלאָנגען וועגן געטאָ — וואו וועט זיין דער געטאָ — מאָרגן: געטאָ — אָפּגעבן די ווערטפּולע זאַכן — קריסטן מאַכן צלמים אויף זייערע הייזער — אין קעלערל פון דער וועכטערין — מיר געזעגענען זיך מיט אונזער שטוב — אויפן מאַרק פּלאַץ — פּאָליאַקן און ליטווינער — וועג דער צופאַל דעצידירט ביים טויער.

9. די ערשטע נאַכט אין געטאָ 64

אַבי צווישן יידן — אין אונזער ערשטער דירה — די ערשטע באַקאַנט־שאַפטן — באַאומרואיקנדיקע פראָגן — די ערשטע נאַכט.

10. דער געטאָ פאָרמירט זיך 69

דער ערשטער פרימאַרגן — ד"ר גרשון גרשוני — גרינדונג פון ערשטן יידן־ראַט — גרינדונג פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי — גרינדונג פון געזונטהייטס־וועזן — אַנטשטייאונג פון דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אין געטאָ — די ערשטע געטאָ פראָבלעמען.

11. אויף די וועגן פון צעטומלען, צעטיילן און פאַרפירן 74

שיינען — אַרבעטסביכלעך און נומערן

12. וואָס איז בעסער 81

וואָס איז די באַהאַלטענע כוונה — אַ שיין אָדער באַהאַלט זיך — יינגער פון פופציק אָדער עלטער? — יינגער פון זעכצן אָדער עלטער? — און אפשר אָנגעבן די ריכטיקע יאָרן? — לעגאַלע אָדער אומלעגאַלע עלטערן? — לאָזן זיך פירן קיין עסטלאַנד אָדער בלייבן? — מען קען קיינמאָל ניט וויסן!

13. און אפשר וועט געשען אַ נס? 85

14. יום כּפּור אין געטאָ ווילנע 89

עס גייט יום כּפּור — צו כל נדרי — שטורמיסטן — עפּעס וועט פאָר־קומען — צו נעילה — גלויב ניט דער יידישער פּאָליציי — אויף בוידעמער — די יידישע פּאָליציי האָט אָפּגענאָרט — צו שפּעט.

15. מאַלינעס 94

די מאַלינעס און זייערע ערשטע בויער — די מאַלינע וויסנשאַפט —

אונזער מאַלינע אויף זאָוואַלנע 44 — מאַלינעס אויסערן געטאָ — דאָס לעבן אין די מאַלינעס — אין די קאַנאַליזאַציע רערן — דיכטונגען און פאָלקלאָר וועגן מאַלינעס — מאַלינעס אין דער ווידערשטאַנדס באָוועגונג.

16. אין די טעג פון די גרויסע שיינען 101

דער גורל — שיין נומער 777 — די נאַכט פון די גרויסע שיינען — כ׳גיבט זיך מיט די עלטערן — אין געטאָ-זאָל — צוריק.
די דריי גרויסע טעג — אין טאָג פון סעלעקציע — אויף די גאַסן פון שטאָט — אין צווייטן געטאָ — די אויסבאַהאַלטענע האָבן זיך געראַטעוועט — די עלטערן ביים געטאָ-טויער.

17. אין די טעג פון די ראָזע שוץ־שיינען 126

די ראָזע שוץ-שיינען — ווי ראַטעוועט מען די רעשטלעך פון די גע-זעלשאַפטלעכע טויער — די צוואה פון מיין פאָטער — זוכה געווען קומען צו קבר ישראל — דער טויט פון י. אַראַנאָוויטש — דער ווי-דערשטאַנד פון האָז און גאָלדשטיין.

18. געטאָ נומער צוויי 134

צווייטער טייל

פאַרשידן זענען געווען די וועגן פון געראַנגל

1. די סטאַביליזאַציע־עפאָכע אין געטאָ 140

דער בלוט-בילאַנס — די אַרבעטס־אידעאַלאָגיע — דער מאַניפעסט — אַ יידישער אינדזל אין נאַצישן ים — ווילנע צענטראַלער געטאָ.

2. דער לעבנס רוים פון געטאָ 146

וואוינונגס-פראָבלעמען — וואוינונגס אָפטיילונג — רעמאָנטן — עס וועלט גרויסער אין געטאָ — גאַסן פון געטאָ נומער איינס און געטאָ נומער צוויי — וואוינונגס בלאָקן.

3. סאָציאַלע אונטערשידן אין געטאָ 151

א. ערשטע תקופה: פריווילעגירטע און גורל פאַרשעמטע.
די וואָס האָבן געבראַכט — די וואָס האָבן געפונען — די וואָס זענען געקומען צו זיך אין שטוב — פאַך-אַרבעטער און פאַכלאָזע — צוויי קלאַסן.
ב. צווייטע תקופה: געלע און ווייסע שיינען.
דעמאָנסטראַציע פון די ווייסע שיינען — סאָלידאַריטעט פראַוון.
ג. דריטע תקופה: אונטערשיד אין לעבנס שטאַנדאַרט.
„גרויס בורזשואַזיע" — „פאַרדינערס" — האַרעפאַשניקעס — יידן-

ראָט אַנגעשטעלטע — די אומפאַאיקע צו דער אַרבעט — פאַרוואָר־לאָזטע קינדער — חלוצישע קבוצים.

ד. אין די קאַנצענטראַציע לאַגערן.

4. מקורות פון דער געטאָ־עקאָנאָמיק 160

א. אַרבעט און לוין. 160

ב. פראָדוקטן־קאַרטן. 161

ג. דאָס אַרגאַניזירן. 162

ד. דאָס אָפּנעמען זאַכן. 163

ה. דאָס אַריינשמוגלען פראָוויאַנט. 165

גרויס-שמוגל און קליין-שמוגל.

ו. האַנדל אין געטאָ. 168

אויסטויש האַנדל צווישן זיך — אויסטויש פון אייגענע און פרעמדע בגדים — קאַמיסיאָן-געשעפטן — קעסטל-האַנדל — געטאָ-געוועלבער — געטאָ-וואָלוטע.

ז. פינאַנסן ביים יידן-ראַט. 170

פינאַנץ אָפּטיילונג — שטייערן — אָפּצאָל.

ח. די געטאָ־פראָדוקציע. 173

די גרויס-אינדוסטריע — די קליין-אינדוסטריע — געטאָ-פאַברי־קאַציעס.

ט. באַשפּיזונגס אָפּטיילונג פון יידן-ראַט. 177

פאָלקס-קיכן — געטאָ רעסטאָראַנען — קאָפּע הייזער — טיי הייזער — בעקעריייַן.

י. האַלץ פראָבלעם אין געטאָ. 180

יא. באַקליידונג, באַשוכונג. 182

יב. סאַציאַלער קאַמף קעגן הונגער און נויט. 183

געזעלשאַפטלעכער הילפס קאַמיטעט — סאַציאַלע פאַרזאָרגונג — ווינטער הילף.

5. קאַמף פאַרן געזונט אין געטאָ 187

א. סאַניטאַר־היגיענישע לעבנס־באַדינגונגען אין געטאָ. 187

צימערן — קלאָזעטן — מיסטקאַסטנס — וואַסער — לייז — אַלגע־מיין בילד — דער קאַמף פון די יידישע מעדיקער — די פּסיכיק פון געטאָ — שטערבלעכקייט, געבורטיקייט און חתונות — דאָס זקנים-פּראָבלעם.

ב. געטאָ־קראַנקייטן. 190

אַלגעמיינע קערפּער שוואַכקייט — אינפעקציעזע קראַנקייטן — מע־סטרואַציע שטערונגען — סקאָביעס — פוהרונקלען און הויט אויס־שיטונגען — פאַרליזיקונג — אורין שטערונגען — געשווילעכצן — דאַרם שטערונגען — הינערשע בלינדקייט — פאַרגרעסערטע שילדריזע — טובערקולאָזן.

ג. סאַניטאַר־עפּידעמאָלאָגישע אָפּטיילונג. 196
אַכטונג „זויכע געפאַר" — סאַניטאַרע ראַיאָן דאָקטוירים און שוועס-
טערס — קאַמף קעגן לייז — סאַניטאַרער דורכלאָז פּונקט — דער
משפּט איבער דער געטאָ לויז — פריזערייען — פּאָפּולערע לעק-
ציעס — אַנטי סקאָביעס פּונקט — אַנטי ט.ב.צ. פּונקט — אַנטי
וואַנצן בריגאַדע — דעזינפעקציע קאַמערן — וועשערייען — דאָס
אַרויספירן דאָס מיסט — די הויז וועכטער פון געטאָ — צימער
רוימערינס בריגאַדעס — אימפּונגען קעגן בויך־טיפוס — געטאָ-
קאַראַנטין — בלומען גערטלעך אין געטאָ — סאַניטאַרע פּאָליציי.
ד. דאָס געטאָ-שפּיטאָל. 201
פאַרווער פון שוואַנגערשאַפט — ווי אַזוי מען האָט אַרויסגעפירט
די משוגעים פון שפּיטאָל — אונטערגעוואָרפענע קינדער — אויס-
באַהאַלטענע פון פּאָנאַר — ווער האָט זיך געהיילט אין דער אינער־
לעכער און אינפעקציעזער אָפּטיילונג.
ה. אַמבולאַטאָריע 204
גיכע הילף — מעדיצינישע אינפאָרמאַציעס — געטאָ-מעדיקאַ-
מענטן און אינסטרומענטן.
ו. קינדער אויפזיכט. 207
ז. שול מעדיצינישער צענטער. 208
אויפזיכט איבער דער יוגנט אין שול עלטער — קינדער יום טובים
— וואַלד שפּאַצירן.
ח. די עפּידעמישע קינדער סטרומאַ. 212
סטאַטיסטיק — די וויסנשאַפטלעכע דיסקוסיע — דער צוריקפאַל.
ט. יידישער דאָקטוירים-פאַריין אין געטאָ. 213
י. „פאָלקס-געזונט". 214
יאַ. הוספות 216
יב. יידישע דאָקטוירים אין ווילנע 219

6. דאָס קולטור וועזן אין ווילנער געטאָ 222

א. שול וועזן. 222
ווי אַזוי איז אַנטשטאַנען דער שול־וועזן — דער קולטור קאַמף —
דאָס סינטעטישע פּראָגראַם פון שול-וועזן—געטאָ-שולן, לערער און
קינדער — די שול אַנשטאַלטן — די שול יום טובים — די רעלי-
גיעזע שולן — געטאָ טעכניקום — מוזיק שול — יוגנט און קינדער-
קלוב — פאַך-שולן — „ילדים", „ילדות" — ספּאָרט — לערער-
פאַרבאַנד.
ב. ליטעראַטור און קונסט אין געטאָ. 238
פאַרייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער — ליטעראַרישע קאָנ-
קורסן — דאָס קולטור הויז פון געטאָ — געטאָ וויסנשאַפטלעכער
אינסטיטוט — די אַרבעטער אוידיטאָריע פון געטאָ — מוזיק —
קונסט מאַלעריי — כאָרן — ברית עברית.

ג. טעאַטער אין געטאָ. 248
יידיש טעאַטער — העברעאיש טעאַטער.
ד. ליטעראַרישע אַרבעט. 255
ה. געטאָ-ידיעות און געטאָ-פּאַסט. 257

ז. **געשטאַלטן פון אומגעקומענע קולטור-טוער:** 260
זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש — ד"ר צמח פעלדשטיין — מירע בערג-שטיין — לייב אָפּעסקין — משה אָליצקי — הערמאַן קרוק — נפתלי וויניק — ישראל דימענטמאַן.

ח. **איז געקומען ביאליק אין געטאָ ווילנע.** 272

ט. **וועג דער געטאָ זינגט.** 274
לידער וועגן ווילנע — וויג-לידער — עלעגיעס — לידער פון בענק-שאַפט און ליבע — האָפענונגס-לידער — לידער פון געטאָ-לעבן — כאַראַלע לידער — הומאָריסטישע לידער — לידער פון ווידערשטאַנד און קאַמף — סאָוועטישע און ציון-לידער.

י. **הומאָר און פּאָלקלאָר אין געטאָ.** 285

יא. **דאָס רעליגיעזע לעבן, יום-טובים און מנהגים.** 288
דער גורל פון די רבנים און בני תורה — בתי מדרשים — ספרי תורות — ספרים — דרשות — קדיש — תפילות — שבת — יום טובים — תעניתים — מקוה — חופה וקדושין — יהרגו כלם ועל ימסרו נפש אחת מישראל.

יב. **דער געטאָ-מענטש.** 295
מאַן, פרוי, קינד, יוגנטלעכער, זקן.

יג. **די יידישע געטאָ-פּאָליציי.** 302

יד. **דאָס געריכטס-ווען.** 313

טו. **פון דער דייטשער גאַלעריע.** 316
צענפעניג — היגנסט — שווייגענעבערג — מורער — מאַרטין ווייס — קיטעל — די נאַצישע קולטור טוער — די אַנדערע דייטשן.

טז. **יידן און ניט-יידן.** 323
די אַקטיוויסטישע מערדער — די פּרעסע מערדער — די וואָס האָבן געוואָלט זיך אָנלעבן פון יידן-רויב — די אינדיפערענטע פּחדנים — די אין דער שטיל מיטפילנדיקע — די וואָס האָבן געהאָלפן — אַנגאַ שיאַיטע.

יז. **ערשטע טריט פון דער אונטערערדישער באַוועגונג.** 324

יח. **בשליחות פון געטאָ צו געטאָ.** 338
די ערשטע פאַרבינדונגען — דער יזכור אָוונט פון 1טן יאַנואַר

1942 — דער ערשטער אויפרוף — עס שאַפט זיך די פּאַרטיזאַנער אַרגאַניזאַציע — די אַרעסטן ביי מאַלקינע — די אַרישע שליחות — אירענאַ אַדאַמאָוויטש און יאַדזיאַ דודיעץ.

19. **אונטערערד-שליחים געפאַלן אויף דער וואַך** 347

פרומקע פּלאַטניצקי — ליאָפּע קאָזיבראָדזקי — מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו — תמרה שניידערמאַן — טאָסיע אַלטמאַן — עדעק באָראַקס — צבי מעסיק — שלמה ענטין — מרדכי טענענבוימס לעצטער בריוו.

20. **די אונטערערדישע פּאָליטישע פּאַרטייען אין ווילנער געטאָ** 358

די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע פּאַרטיי פּועלי ציון התאחדות — דרור החלוץ הצעיר (פרייהייט) — גורדוניה — השומר הצעיר — אַלגעמיינע ציוניסטן — הנוער הציוני — רעוויזיאָניסטן — מזרחי — לינקע פּועלי ציון — אגודה — דער ציוניסטישער „דאַך" קאָמיטעט — „בונד" — קאָמוניסטן — ס.ר. — דער געזעלשאַפטלעכער הילפס קאָמיטעט.

21. **די פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג** 380

די ערשטע ווידערשטאַנדס-אַקטן — פ.פּ.א. — קאַמפּס-רעגולאַמין פון פ.פּ.א. — געטאָ אָדער וואַלד — וועג איז דער אָנהויב פון סוף— די קאַמפּס-גרופּע „יחיאל" — ווי קריגט מען געווער — סאַבאָטאַזש-אַקטן — פּראָפּאַגאַנדע און אויפקלערונג.

22. **א טאָג אין געטאָ** 402

דריטער טייל

צווישן פאַלנדיקע וועגן

1. **אקציע-אָשמענע** 414

2. **וועג מען איז געגאַנגען צו דער מגילה** 417

אויפן געטאָ-פּראָנט קיינע נייס — מען קאָנצענטרירט די יידן פון די שטעטלעך — פּורים צו דער מגילה — צו דער לאַגע : רוהע.

3. **אַקציע קאָוונע-פּאָנאַר** 420

די יידן פון די שטעטלעך געקומען קיין ווילנע — מען גרייט זיך צו דער רייזע קאָוונע — 5טער אַפּריל 1943 — עדות פון פּאָנאַר — נעמען אָדער ניט נעמען די זאַכן פון די מתים — געראַטעוועטע פון פּאָנאַר — די עלעגיע קאָוונע-זאָנאַר.

4. די ערשטע קאָנטאַקטן מיטן וואַלד 429
5. דער טאָג פון יוסף גלאַזמאַן 436
6. דער טאָג פון יצחק וויטענבערג 440
7. אין די טעג פון קאָלעקטיוויזאַציע 446
8. דער וויידערשטאַנד בײַם ערשטן טראַנספּאָרט קיין עסטלאַנד 449
9. סיקומען אָן גרוסן פון עסטלאַנד. 454
10. אין טאָג פון יחיאל שיינבוים. 459
11. מיין לעצטער טאָג אין געטאָ 466
12. ערב דער ליקווידאַציע 473
13. די אַרבעטס-לאַגערן אַרום ווילנע 475
14. פּאַרטיזאַנער גייען אין וואַלד 477
15. אין טאָג פון געטאָ-ליקווידאַציע 481
16. פּאָנאַר 485
17. פּאַרשידן איז געווען דער גורל 489
ג ע ד ע נ ק 495
דאַטן 497
זוכצעטל 501

רשימה פון פאָטאָגראַפיעס און בילדער

1. אָ געסל אין ווילנער געטאָ 19
2. ד"ר יעקב וויגאָדסקי 47
3. ד"ר יעקב וויגאָדסקי אין טשערסקער געפאַנגענלאַגער 48
4. באַקאַנטמאַכונג 52
5. מאַסן-קבר אין פּאָנאַר 56
6. עמבלעם פון ווילנער געטאָ 63
7. ד"ר גרשון גרשוני 70
8. געלער לעבנס-שיין 76
9. פּאַספּאָרט פון געטאָ 77
10. פּאַסירשיין פון געטאָ 78
11. דאָס רויטע אַרבעטס-ביכל 79
12. די סעלעקציע ביים געטאָ-טויער 113
13. דייטשע גאַס אין חורבות 116
14. יאַטקעווער גאַס 2 135
15. די חרובע יאַטקעווער גאַס 2 135
16. חרובער שול-הויף 137
17. די לוויה פון די ספרי תורות 138
18. הספּד אויפן שול-הויף 138
19. אָ זייטל פון די געטאָ-ידיעות 150
20. שטייער-קאָרטע פון יידן-רעט 172
21. ד"ר קלמן שפירא 203
22. ד"ר זאב-וואָלף שומעליסקי 203
23. ד"ר ראָזע שאַבאַד-גאָוואָנסקאָ 207
24. דיאַגראַמע פון שול-מעד. צענטער 209
25. פּלאַקאַט פון „פּאָלקס-געזונט" 214
26. אָ זייטל פון „פּאָלקס-געזונט" 215
27. אָ ווינשונגס-בריוו פון קינדער 235
28. חייקל לונסקי 242
29. דער העברעאישער כאָר פון געטאָ 245

30. פאָרהאַנג פון ווילנער געטאָ-טעאַטער 248
31. אַ סצענע פון „היהודי הנצחי" 251
32. פּראָגראַם פון העברעאישן טעאַטער 253
33. דער „נביא" פון דוד פּינסקיס „היהו-
די הנצחי" 254
34. פּראָגראַם פון העברעאישן געטאָ-כאָר 259
35. זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש 260
36. אַ פּאָר שורות פון זעליק הירש קאַל-
מאַנאָוויטש 262
37, ד"ר צמח פעלדשטיין 265
38. מירע בערנשטיין 266
39. הערמאַן קרוק 269
40. נפתלי ווייניק-ראזע 270
41. אַ שערבלאַט פון „פאָלקס-געזונט" 284
42. אַ מעלדונג וועגן פאַרבאָט צו געבן זיך
די הענט 287
43. סטאַטיסטיק פון קראַנקהייטן און
שטערבלעכקייט 294
44. פרוי סאלא זאַקס 301
45. יעקב גענס 307
46. אויפפאָדערונג פון געטאָ-געריכט 815
47. אַננאַ שימאַיטע 331
48. אויפרוף פון דער סאַניטאַרער עפּי-
דעמיאָלאָגישער אָפּטיילונג 333
49. אַ פּאָר שורות פון מ. טענענבוים 337
50. יאַדזיע דודיעץ 346
51. פרומקע פּלאָטניצקי 349
52. ליאָניע קאזיבראָדזקי 349
53. מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו 353
54. תמרה שניידערמאַן 353
55. טאָסיע אַלטמאַן 354
56. עדעק באָראַקס 354
57. שלמה ענטין 355
58. צבי מערסיק 355
50. אבא קאָוונער 382
60. אַ גרופּע יידישע פּאַרטיזאַנער 382
61. ליזע כאגון 416
62. אַ ווילנער פּאַרטיזאַנער-משפּחה 428
63. יוסף גלאַזמאַן 438
64. יצחק וויטענבערג 442
65. די קאַמפס-גרופּע „נקמה" 445
66. בלעכערנער נומער פון ווילנער געטאָ 447
67. הויף פון יידן-ראַט 453
68. אויפרוף פון געזעלשאַפטלעכן הילפס-
קאָמיטעט 455
69. יחיאל שיינבוים 461
70. לויה פון יחיאל שיינבוים 464
71. מצבה פון יחיאל שיינבוים 465
72. יעקב קאַפּלאַן 482
73. אברהם כוואָיניק 482
74. אויפרוף פון פּאַרטיזאַנער 493
75. פּאָנאַר פאַר דער מלחמה 486
76. הזכרה אויף פּאָנאַר 487
77. די דערמאָרדעטע פון קלאָאָגאַ 488

פאָטאָגראַפיעס, בילדער און מאַפּעס אויסערן טעקסט

דיאַגראַם פון געזונטהייטס-וועזן אַ 192
דאָקטוירים-זיצונג אַ 193
אימפונגען אַ 193
פּראָטאָקאָל פון געז. הילפס-קאָמיטעט אַ 378
פּלאַן פון טעאַטער-אַרבעט אַ 379
ניסל רעזניק אַ 394
לעאָ בערנשטיין אַ 394
סאָניע מאַדייסקער אַ 394
אַסיאַ ביק אַ 394
אלחנן מגיד אַ 395
פּעסיע שיינבוים אַ 395
שמואל קאַפּלינסקי אַ 395
יצחק קאָוואַלסקי אַ395
ישראל דימענטמאַן אַ 480
באַריקאַדעס פון סטראַשון גאַס אַ 480
פּאַרטיזאַנער אויסצייכענונגס-בויגן אַ 481
דאַוטמערגען אַ 492
אַ פרוי צווישן קרויט אַ 492
דערמאָרדעטע קינדער אין קלאָאָגא אַ 493
די שחיטה אין קלאָאָגא אַ 493
מאַפּע פון שטאָט ווילנע סוף בוך
מאַפּע פון ביידע געטאָס סוף בוך
פּלאַסטישער פּלאַן פון געטאָ-ווילנע סוף בוך
פּלאַן פון געטאָ-הויפן סוף בוך

אַ — אַנטקעגן

מקור פון די בילדער און ציטירטע דאָקומענטן:

1. פּלאַקאַט פון „פאָלקס-געזונט", אַ זייטל פון פאָלקס-געזונט נומ. 14, בלעכענער נומער 1157, פראַגמענט פון פאָלקס-געזונט נומ. 13, מעלדונג וועגן דער 17טער זיצונג פון געטאָ-דאָקטוירים, פאַראָרדענונג נישט צו דערלאַנגען די הענט, אויפפאָדערונג פון געטאָ-געריכט, באַשטעטיקונג פון אימפונגען אין געטאָ, רוף פון געזעלשאַפטלעכן הילפס-קאָמיטעט, טאַבע-לע פון געזונט-שוץ (שפּיטאָל), באַריכט פון סאַניטאַרן אויפזיכט, יאַנואַר-יוני 1942, באַ-ריכט פון דער עפּידעמיאָלאָגישער סעקציע 1943, טאַבעלע פון טויט-פאַלן לויט זייערע סיבות, פּרעלימינאַר-ביודזשעט פון די אַנשטאַלטן פון געזונטהייטס-אָפּטיילונג, אויפרוף פון דער סאַניטאַר-עפּידעמיאָלאָגישער אָפּטיילונג, קאָנצערט-פּראָגראַם פון העברעאישן כאָר, אַרבעטס-פּלאַן פון טעאַטער-סעקציע, פּראָטאָקאָלן פון פּרעזידיום-זיצונג פון געזעלשאַפטלעכן הילפס-קאָמיטעט, טעטיקייטס-באַריכט פון דער געזונטהייטס-אָפּטיילונג 1-30 סעפּטעמבער 1943, באַריכט פון אַריינגעפלאָסענע געלטער פון געזעלשאַפטלעכן הילפס-קאָמיטעט, פּראָ-דוקטן-באַריכט פון געזעלשאַפטלעכן הילפס-קאָמיטעט, שער-בלאַט פון ערשטן נומער „פאָלקס-געזונט", געטאָ-ידיעות — אַ פּאָר שורות פון זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש, מירע בערנשטיין.
צוגעשיקט פון ייוואָ, ניו-יאָרק.

2. געלער לעבנס-שיין, פּאַספּאָרט פון ווילנער געטאָ, פּאַסירשיין פון געטאָ, דאָס רויטע אַרבעטס-ביכל, שטייער-קאַרטע פון יידן-ראט, אַ ווינשונגס-בריוו פון צוויי געטאָ-שילערינס, דער העברעאישער כאָר פון ווילנער געטאָ, פאָרהאַנג פון געטאָ-טעאַטער, אַ סצענע פון דוד פּינסקיס היהודי הנצחי, פּראָגראַם פון העברעאישן געטאָ-טעאַטער, דער „נביא" פון דוד פּינסקיס „היהודי הנצחי", בלעכענער נומער פון ווילנער געטאָ, אַ הזכרה אויף פּאָנאַר.
צוגעשיקט פון דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין מינכען.

3. די זעלבע דאָקומענטן, ווי אויך בילדער פון קאָנצענטראַציע-לאַגער קלאָאָגא און פאָ-טאָגראַפיע פון העברעאישן כאָר זענען איבערגעגעבן געוואָרן דורך פרוי גיטע מילער-גורוויטש.

4. רשימה פון אומגעקומענע פּאַרטיזאַנער, פּלאַן פון ביידע ווילנער געטאָס, פּלאַסטישער פּלאַן פון ווילנער געטאָ. צוגעשיקט דורך דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע אין פּוילן.

5. די זעלבע מאַפּעס, ווי אויך אייניקע פאָטאָס פון ווילנער געטאָ, אַקציע פון געלע שיינען (פאָטאָ גירשאָווסקאַ — פּרוזשאַן), פאַרבאַנד פון ווילנער יידן אין פּוילן.

6. פאָטאָגראַפיעס פון פּאַרטיזאַנער-גרופּן.
צוגעשיקט פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע ביי פּח"ח, איטאַליע.

7. הויף פון יידן-ראט, באַקאַנטמאַכונג פון געביטס-קאָמיסאַר הינגסט, פראַגמענט פון אַ מאַסן-קבר אין פּאָנאַר, די חרובע יאַטקעווער גאַס, דייטשע גאַס אין חורבות.
צוגעשיקט דורך כ. גערשאַטאָר, לאָדזש.

8. פאָטאָ פון ד"ר יעקב וויגאָדסקי אין טשערסקער געפאַנגען-לאַגער, פאָטאָ פון ד"ר קלמן שפּיראָ און פון ד"ר ראָזע שאַבאַד-גאַווראָנסקאַ. צוגעשיקט פון ד"ר א. ליבאָ, לאָדזש.

9. פאָטאָ פון הערמאַן קרוק, אַסיאַ ביק און אַברהם כוואָיניק.
צוגעשיקט פון פ. שוואַרץ ניו-יאָרק.

10. פאָטאָ פון אַ לערער-אויספלוג אויף פּאָנאַר, פאָטאָ פון יעקב קאַפּלאַן.
צוגעשיקט פון אַ. גאָלאָמב, מעקסיקע.

11. חרובער שול-הויף, לוויה פון געשענדעטע ספרי תורות, הספּד אויפן שול-הויף.
צוגעשיקט פון מ. פוקסמאַן, עסטרייך.

12 פאָטאָ פון ברודער-קבר אין ק. צ. דאַאוטמערגען.
איבערגעגעבן דורך פרוי יאַכל וועקסלער-באַנק.

13. פאַקסימיליע פון מרדכי טענעבוים-טאַמאַראָוו
אַרכיוון פון מזכירות קיבוץ המאוחד.

14. פאָטאָגראַפיעס פון פּאַרטיזאַנער און אומגעקומענע געזעלשאַפטלעכע טוער
צוגעשיקט פון פּעסיע און לעאָ בערנשטיין (איטאַליע), שלמה בראַנד (א"י), נתן גרינבלאַט (א"י), אלחנן מגיד (א"י), מלך ניישטאַט (א"י), יצחק קאָוואל-סקי (שוועדן), ניסן רעזניק (א"י).

15. מאַפּע פון שטאָט-ווילנע, צוגעשיקט פון וואָראָבייטשיק (א"י).

16. דיאַגראַמע פון געזונטהייטס-וועזן — סקיצירט פון מחבר, געצייכנט פון לעפלער; סכעמאַטישער פּלאַן פון ווילנער געטאָ — סקיצירט פון מחבר, געצייכנט פון וו. גלעזער.

דער פאַרלאַג און דער מחבר דאַנקען די אַלע אינסטיטוציעס און פּערזאָנען, וועלכע האָבן צוגעשיקט דעם מחבר די אויבנדערמאָנטע מאַטעריאַלן און דערמיט בייגעשטייערט צו דער דאָקומענטאַציע פון בוך.

כ׳וויל דערציילן

(ה ק ד מ ה)

ס׳האָבן הערצער און טרוימען פון יידן אין אַלע תפוצות זיך תמיד געצויגן צו ווילנע, ירושלים דליטא; ס׳האָבן זי דיכטער באַזונגען אַלס עיר ואם בישראל, אַלס שטאָט פון גייסט און תמימות, אַלס יידישע מעקאַ — און ס׳האָט די ליבע פון דער יידישער פאָלקס-לעגענדע זי געקרוינט מיטן מלכותדיקן נאָמען — ירושלים.

ווילנע — דאָס וויגעלע פון חיבת-ציון און פון דער יידישער ארבעטער־באַוועגונג; ווילנע — די שטאָט פון גאונות — פון היגרש לעקערט — פון ערשטע חלוצים — פון תורה און השכלה, פון נייעם העברעאישן און יידישן וואָרט — ס׳האָבן אין איר אַלע געזען דעם צענטער פון יידישן לעבן אין גלות, די הויפטשטאָט פון יידישן קולטור-שאַפן.

ניטאָ ווילנע! ניטאָ ירושלים דליטא!

מיט אַן אינערלעכן ציטער טרעט איך צו, אַ צופעליק געבליבענער ביים לעבן, אייגענער פון דער שארית-הפליטה פון דער יידישער ווילנע, און אַן עד־ראיה פון איר לעצטן געראָנגל, צו באַשרייבן און דערציילן איר לעצט קאַפיטל, די לעצטע טעג פון ירושלים דליטא.

כ׳וויל דערציילן פאַר ברידער יידן, ווי — אַרומגעצוימט מיט מויערן און דראָטן, האָבן מיר געבויט אין גטאָ אַ יידיש געזעלשאַפטלעך לעבן און אויפגעשטעלט אַ שול־וועזן און קולטור-אינסטיטוציעס, און אויף צו להכעיס דעם שונא געצויגן די טראַדיציע פון ווילנע, איר גאָלדענע קייט, איר דורותדיקן נוסח.

כ׳וויל דערציילן, ווי אַזוי ס׳איז אַנטשטאַנען אַ מוטיקע יוגנט, וועלכע האָט געקעמפט פאַר יידישן און מענטשלעכן כבוד, אַ פאַרטיזאַנער־באַוועגונג, אין וועלכער עס זענען געווען אַנגעשלאָסן יידן פון אַלע געזעלשאַפטלעכע גרופירונגען און פאַר־טייען — און זיי האָבן צוגעגעבן נאָך אַ הייליק רינגעלע צו דער דורותדיקער שלשלת פון גבורה און יידישן מוט.

כ׳וויל דערציילן וועגן שווערע שעהן פון נסיונות אין גטאָ, וועגן מאָמענטן פון עלית־הנשמה און ווי אויך פון ירידה; וועגן קדושה, וועלכע וועט לייכטן אויף דורות און וועגן דעם נכשל ווערן פון אייגענע ברידער, וועלכע האָבן אונטערן איום־ונורא־דיקן קאָשמאַר פון נאַצי־רעזשים ניט געקענט ביישטיין דעם נסיון...

כ׳וויל דערציילן וועגן טרויער און פריד אין גטאָ, וועגן מאָמענט פון קינדער, וועגן לערערס און שילערס, וועגן יידישע שרייבערס און טוערס, וועגן געשטאַלטן אין לייסטונגען פון פאַרשידענע טיילן פון דער יידישער ווילנע, פון ציוניסטן, חלוצים, קאָמוניסטן, בונדיסטן, רעליגיעזע — און סתם יידן, פשוטע יידן, וועלכע האָבן ווירדיק געטראָגן די שווערע געטאָ-לאָסט.

אַ ווינקל אין ווילנער געטאָ נומער צוויי
(דער דורכהויף און דער שול-הויף)

צייכנונג פון יעקב שער.

כ׳וויל דערציילן וועגן וואָס מען האָט געטראַכט און אויף וואָס מען האָט געהאָפט אין געטאָ; ווי האָט מען געוואוינט און געאַרבעט, און געהונגערט, און געזונגען לידער וועגן דער טויט האָט שטענדיק געשוועבט ביים טויער פון געטאָ.

איך הויב אָן צו שרייבן מיינע זכרונות אין טאָג פון מיין באַפרייאונג פון דער נאַצישער הערשאַפט.

איך שרייב צום דריטן מאָל...

מיר האָבן אין געטאָ זיך תמיד געזאָגט: ווער ווייסט, ווער ס׳וועט פון אונז בלייבן ביים לעבן. אָבער זאָלן קומענדיקע דורות וויסן פון אונזערע לידער, קאַמף און שאַפן אין געטאָ, זאָלן זיי עס פון קינד צו קינד איבערגעבן, און אַמאָל אפשר אויך אַ מוסר־השכל זיך לערנען פון אונזער טרער און פון אונזער בלוט.

מען האָט אין געטאָ זיך דערציילט: וועז מען האָט געפירט פראָפעסאָר שמעון דובנאָוו צום טויט האָט ער זיך געוועגדעט צו די אַרומיקע יידן און געזאָגט זיי: „שרייבט און פאַרשרייבט"...

האָבן מיר געשריבן און נאָטירט, יעדער לויט זיין פעאיקייט און זיין יכולת צו זען און צו באַמערקן. ס׳האָט דער געטאָ געזאַמלט אויף בוידעמער און אין קעלערס דאָקומענטן, עדות־זאָגן, אַרכיוו־מאַטעריאַלן, און ביים לעבן — זיך אַליין אַ מצבה געשטעלט.

ס׳וועט נאָך אַמאָל געפונען ווערן ניט איין זכרונות־בוך וועגן געטאָ־ווילנע. אוך ניט איין נײַ, אומבאַקאַנט בלעטל וועט נאָך אויפגעדעקט ווערן פון יענער גרויסער טראַגעדיע. און אפשר וועט נאָך אַמאָל געפונען ווערן אויף אַ בוידעם, אויף זאָוואַלנע 44, אויך מיינס אַ טאָג־בוך, וואו כ׳פלעג יעדע נאַכט ביי אַ ציטערדיק ליכטל, פאַר־צייכענען דאָטעס און פאַקטן וועגן אַרויספירונגען קיין פאַנאַר, באַפעלן פון געטאָ־פאָליציי, יום־טובֿים און שול־פאַראַנשטאַלטונגען, און נעמען פון אומגעקומענע און אַוועקגעפירטע, און פראַטאָקאָלן פון גהעיימע זיצונגען פון די אונטערערדישע קרייזן צו וועלכע איך בין געווען אַנגעהעריק.

און וועז מען האָט מיך אין מיטן דער שפיטאָל־אַרבעט, ניט געזעגנט מיט מוטער, פרוי און שוועסטער, — אַרויסגעפירט אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן קיין עסטלאַנד, וואו מען פלעגט אונז רעווידירן ביים אַרײַנגיין און אַרויסגיין פונעם לאָגער — האָב איך מיט אַ דינעם כעמישן בלייפעדער אויף פאַפיר־באַנדאַזשן, אין אַ שפראַך פון רמזים פאַרנאָטירט געשעענישן און פאַקטן פון קאָנצענטראַציע־לאָגער, און נעמען פון דערמאָרדעטע און געפאַלענע ביי דער אַרבעט, און נעמען פון אונזערע מערדערס.

אין שטוטהאָף, ביי דאַנציק, איז גרויסן קאָנצענטראַציע־לאָגער פון איבער אַכטציק טויזנט מאַן — דאָרט פאַרן גרויסן „מאַדערנעם" באָד (וואו מען פלעגט פירן אַלע געבראַכטע „העפטלינגע", אין קיינער האָט ניט געוואוסט צי ס׳איז אַ ווירקלעכע באָד, אָדער אַ פאַרשטעלטע גאַז־קאַמער), דאָרט, אַז מען וועט גראָבן דעם פּלאַץ פאַרן געהיימנישפולן באָד, וועט מען אין דערד געפינען פאַרגראָבן יידישע קדושין־רינגלעך, משפחה־זכרונות, בריוו פון טריישאָפט און ליבע, פערלען־קרענץ געירשנט פון דורות. דאָרטן ליגן אויך באַגראָבן באַנדאָזשן־זכרונות פון אַ שריד פון ירושלים דליטא...

ס׳זענען מיינע בלעטער־זכרונות ניט קיין אויסשפּנדיקע געשיכטע פון געטאָ ווילנע. און כ׳פּרעטענדיר דערצו ניט.

און ס׳איז אויך ניט ביכולת פון איין פּערזאָן צו קענען אַוועקשטעלן אַן אייביקן און אַלזיטיקן מאָנומענט פאַר יענער גרויסער, רעטענישפולער און, פאַר די וואָס האָבן עס ניט מיטגעלעבט, אומפאַרשטענדלעכער טראַגעדיע פון ליידן, ווידער-שטאַנד, האָפענונג און יאוש, נידערגעפאַלנקייט און הייליקן אויפשטייג — אונטער דראָטן...

ס׳איז מיין צוועק נאָר, און כ׳פיל עס פאַר מיין אינערלעכן חוב, וועלכן איך מוז דערפילן פאַר די פאַרשוואונדענע, צו דערציילן אַלץ, וואָס איך האָב געזען אין יענע טעג, בכדי עס זאָל ניט פאַרגעסן ווערן, און דערמיט העלפן צוצולייגן אַ שטיינדל צום קומענדיקן מאָנומענט, וועלכן עס וועלן אויפשטעלן לעתיד די יידישע געשיכטע-שרייבערס, וואָס וועלן פאַרפיקסירן אין דער אייביקייט דאָס יידישע לעבן און דעם געראַנגל אין די געטאָס און קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

צוליב דער אחריות פאַר דער געשיכטע, באַטאָן איך נאָך אַ מאָל, אַז וואָס איך וועל דאָ דערציילן איז נאָר אַ ספּור פון אַ יחיד: וואָס איך האָב געזען און פאַרגע-דענקט, זייענדיק אין געטאָ און אַרבעטנדיק דאָרט, אַלס יידישער דאָקטאָר און אָנטייל-נעמענדיק גלייכצייטיק אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן און אין דער אונטערער-דישער טעטיקייט פון געטאָ.

איך שרייב, ניט באַזיצנדיק אונטערן האַנט קיין שום דאָקומענטן און ציפערן. ס׳איז מעגלעך און זיכער, אַז אַ גאַנצע רייע פאַקטן און נעמען געדענק איך שוין ניט; ס׳איז מיר אויך זיכער, אַז צוליב די קאָנספּיראַציע-באַדינגונגען פון געטאָ, זענען מיר ניט אַלע טיילן פון געטאָ־לעבן באַקאַנט.

צו די איבערגעבליבענע חברים פון געטאָ זוילנע און קאָנצענטראַציע־לאַגערן, צו וועמען עס וועלן אַריינפאַלן מיינע שורות, איז געווענדעט מיין פאָלגנדיקע ביטע: די אַלע געשעענישן און דערשיינונגען פון געטאָ־לעבן וועלכע איך דערמאָן ניט אין די דאָזיקע זכרונות, ווייל זיי זענען מיר ניט גענוי באַקאַנט — ברענגט איר אַרויס צו דער עפנטלעכקייט, און העלפט דערגאַנצן די דאָקומענטאַציע וועגן געטאָ ירושלים דליטא און וועגן אומקום־גורל פון ווילנער יידנטום.

▼

די הקדמה „כ׳וויל דערציילן" איז געשריבן געוואָרן דעם 28סטן אַפּריל 1945, אין דעם שטעטל סאַלגאַו ביי ווירטעמבערג, דרום-דייטשלאַנד — אין מיין ערשטן טאָג פונעם באַפרייען זיך פון קאָנצענטראַציע־לאַגער. דאָרט זענען אויך געשריבן געוואָרן די קאַפּיטלען וועגן די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין ווילנע.

דאָס גאַנצע איבעריקע בוך „ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום" איז געשריבן געוואָרן אין פּאַריז פון 15טן מאַי 1945 ביזן 30סטן נאָוועמבער 1946.

טעקסטן פון „געטאָ־ידיעות", פאָטאָס פון געטאָ־דאָקומענטן זענען דערהאַלטן געוואָרן און צוגעגעבן געוואָרן בעתן זעצן ענדע 1946 — און אינם פאַרלויף פון 1947.

מ. ד.

ערשטער טייל

וועג דער תהום האט זיך געעפנט

1. די דייטשן זענען אַריין קיין ווילנע

דער פּאַלשער לופט־אַלאַרם

דעם 20סטן יולי 1941 האָט מען זיך געריכט אין ווילנע אויף אַ פּאַלשן לופט־אַלאַרם, אַלס אַן איבונג פּאַר דער באַפעלקערונג, ווי זי זאָל זיך האַלטן, אויב עס וועט אויסברעכן אַ מלחמה. עס איז געווען זונטיק. גרויסע טיילן פון דער אַרבעטערשאַפט זענען געווען אַרויסגעפּאָרן הינטער ווילנע קיין פּאָסטפּעשקי און וואָלאָקומפּיע אויף אויספלוגן מיט אַרקעסטערס און באַלאַלייקעס.

פּלוצעם סירענעס. די הימלען זענען באַדעקט מיט איראָפּלאַנען. איך געפּין זיך אויפן גאַס אין וועג צו אַ קראַנקען. עס פּאַלן פון ניט ווייט באָמבעס, עס הערן זיך מעכטיקע דעטאָנאַציעס, עמודים רויך הויבן זיך אויף. דוכט זיך, עפּעס ברענען בנינים? — — —

די מענטשן לויפן אין די צוגעגרייטע לופט־אַלאַרם־קעלערס. אַנדערע שטייען אויפן גאַס און באַוואונדערן ווי עס איז געלונגען איינגעאָרדנט געוואָרן דער פּאַלשער לופט־אַלאַרם: דעטאָנאַציעס, ווי פון אמתע באָמבעס! און ס׳אַרא רויך! און דאָס פּייער איז פונקט ווי אַן אמתער!

כ׳קום אין שטוב. די מוטער איז זייער נערווירט:

— מיין קינד, עס איז אַן אמתע מלחמה מסתמא, ניט קיין פּאַלשער אַלאַרם. זע, וואָס עס טוט זיך אויפן הימל!

איך קוק זיך אום. דער הימל איז שוואַרץ פון איראָפּלאַנען. עס הערן זיך אויפ־רייסן, שיסערייען, קנאַלן. פון וויטן שטייט אַ בנין אין פלאַמען, מען פירט אויף אַ דראָשקע אַ פאַרוואונדעטן. די קאַנאַריקלעך אין די שטייגן ביי דעם פענצטער שפּרינגען ווי צעדולטע.

איך לויף צום ראַדיאָ. איך שטעל אים אָן. עס זינגט דער סאָוועטישער ראַדיאָ, ווי עס וואָלט גאָר ניט געווען, אַ יידיש לידל:

„לאָמיר זינגען אַ לחיים —
„פאַר דעם לעבן פאַר דעם נייעם!
איי, איי, איי איי!״

איך שטעל אָן אויף מאָסקווע. ס׳שפּילט עפּעס אַן אַרקעסטער, און פּלוצעם: מאָלאָטאָוו רעדט:

— „היינט פרי איז דער שונא באַפאַלן די סאָוועטישע טעריטאָריע״.

דער פאלשער אלארם איז געווען דער אנהויב פון דער דייטש־סאוועטישער מלחמה. —

דער צוריקצוג פון סאוועטישן מיליטער

איניקע טעג האט געדויערט דאס באמבארדירן די שטאט. מתים זענען געלעגן אין די גאסן און צווישן די רוינען. דאס סאוועטישע מיליטער האט אנגעהויבן אפּ־צוטרעטן. רויטע ארמיער, שווער באלאדענע, האבן זיך געצויגן דורכן שטאט אין ריכטונג פון ארומיקע שאסעען און וועלדער. דארטן האט זיי געטראפן די קויל פון ליטווישע אנטיסאוועטישע פארטיזאנער, וועלכע זענען געלעגן אין די וועלדער און געווארט ווען דייטשן אנגריף. דארטן האט אויף זיי געווארט דער פארראט פון דעם ליטווישן מיליטער, וואס איז געווען א טייל פון סאוועטישן, און איז מיטן אויסברוך פון דער מלחמה אריבער אויף דער דייטשער זייט.

אין שטאט פארשפרייט זיך א קלאנג, אז מאלאטאוו האט דערקלערט אין ראדיא, אז ניט וועלנדיק צעשטערן ווילנע, פארלאזט זי דאס סאוועטישע מיליטער און דער־קלערט זי אלס אפענע שטאט.

די מענטשן פילן אויס די גאסן און קוקן זיך צו צום סאוועטישן צוריקצוג. פארביי אונזער שטוב מארשירן קאלאנעס רויט־ארמיער.

איינער פון אונזער הויף שרייט צו זיי:

— פראשטשייטע טאווארישטשי! (זייט געזונט, חברים!).

— פראשטשייטע רעביאטא! (זייט געזונט, חברה!), שרייען די אוועקגייענדיקע רויט־ארמיער — אני איזמענילי! (זיי האבן פארראטן!) — וועריאמסיא! (מיר וועלן זיך צוריקקערן!).

— וועריטעס! וועריטעס! (קומט צוריק! קומט צוריק!) שרייען זיי נאך די יידן, וועלכע שפירן, אז עס קומט אן די שווערע גורלדיקע שעה.

דער גורל פון די, וואס זענען אנטלאפן

עס קומט מיטאמאל צולויפן מיט א רוק־זאק אויפן פלייצע דער חבר מאגיסטער ישעיהו ציבציבאטוס:

— טויזנטער מענטשן פארלאזן ווילנע! מען אנטלויפט פון דייטש, מען לויפט קיין סאוועט־רוסלאנד. די וועגן זענען אנגעפראפט מיט מענטשן. קום, לאמיר גיין צו די סאוועטן.

איך וואלף ארויף א פעקל אויפן פלייצע און בין גרייט צו גיין. איך הויב אן זיך צו געזעגענען מיט מיינע באנטע. ארום און ארום פארווינטע, פארלוירענע, פאר־יאשטע בליקן. איך וואלף אראפ דאס פעקל פון פלייצע:

— ניין, ישעיהו, איך קאן ניט לאזן די פרוי, די מוטער, דעם פאטער, די שוועס־טער. זיי וועלן ניט קענען מיטגיין. וואס וועל איך זיך אליין לויפן ראטעוועז? ישעיהו, איך בלייב טיילן צוזאמען מיט זיי דעם גורל. דו ביסט אליין, א בחור, גיי ראטעווע זיך! זיי געזונט!

— אליין, אן חברים גיי איך ניט — ענטפערט ער אפ און בלייבט.

אַרום און אַרום: מענטשן לויפן, געזעגענען זיך, דינגען פורן, שאָפן וועגעלעך, גייען, קערן זיך צוריק.

צענדליקער טויזנטער זענען דאָן אַוועק פון ווילנע. געציילטע פון זיי איז געלונגען אָנצוקומען אין סאָוועט־רוסלאַנד. די טראַנספאָרט־מיטלען זענען געווען אָקופירט דורכן מיליטער, וועלכע האָט זיך שנעל עוואַקואירט. אויף די באָנען האָט מען אַרייַנגעלאָזן פון דער ציווילער באָפעלקערונג נאָר די איינצלנע, וועלכע האָבן געהאָט מיטגלידס־קאָרטן פון דער קאָמוניסטישער פאָרטיי. איז מען געגאַנגען אין די טויזנטער צופוס איבער וועגן אוֹן שטעגן. די אָנגעקומענע דייטשע טאָנקען האָבן זיי איבערגעיאָגט. אַ טייל פון זיי איז אויף די וועגן פאַרניכטעט געוואָרן און וואָכן לאַנג האָבן זיך געוואַלגערט קערפערס איבער וועלדער און פעלדער; און אַ טייל זיך צוריקגעקערט קיין ווילנע צעבראָכן, הונגעריק, אַנטוישט, אויסגעמאַטערט.

מיר זענען אין די דייטשע ענט!

עס איז אָנגעקומען די נאַכט. אַ טויטע, געדריקטע, געהיימנישפולע שטילקייט האָט באַדעקט די שטאָט, וועלכע איז געבליבן אָן אַ בעל הבית. די סאָוועטן האָבן זיי שוין פאַרלאָזן, די דייטשן זענען נאָך ניט אָנגעקומען, נאָר פון ווייטן, פון הינטערן שטאָט, האָבן זיך געהערט שיסעריַין: דאָס האָבן די ליטווישע אָנטיסאָוועטישע פאַרטיזאַנער אין די וועלדער באַשאָסן די צוריקציענדיקע רויט־אַרמיסטן.

די יידן האָבן זיך פאַרשלאָסן אין די הייזער, פאַרבאַהאַלטן זיך אויף די בוידעמער אין דערוואַרטונג, אַז די פוילישע און ליטווישע אָנטיסעמיטישע באָפעלקערונג וועט איצט איינאַרדענען אַ באַרטאָלאָמעאוס-נאַכט פאַר די יידן.

פלוצעם האָבן זיך דערהערט דורך דער געשפאַנטער שטילקייט אַ רויש פון אומצאָליקע טאַנקען. דאָס האָבן דייטשע חיילות אַרייַנגעמאַרשירט קיין ווילנע.

דורך פאַרמאַכטע לאָדנס האָבן יידן מיט פחד און מיט אויסגעלאָשענע אויגן, געקוקט אויפן מיליטער, וואָס האָט אין דער שטילער נאַכט־פינצטערניש געצויגן אין שטאָט אין אומענדלעכע שורות פון טאַנקען, אויטאָס און מאַשינען־געווערן.

מיין מוטער, אַ פאַרקלעמטע איז געשטאַנען בײַם פענצטער, טרויעריק געקוקט און געזאָגט:

— קינדער, האַלט זיך. עס איז אַלץ פאַרפאַלן, מיר זענען אין די דייטשע ענט! — — —

2. די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע

ליטווישע און פּוילישע געווענטע סאָוועטישע אַגיטאַטאָרן...

די ערשטע טעג, וועו די דייטשע חיילות זענען אַריין אין ווילנע, האָבן זיי קיינעם קיין שלעכטס ניט געטאָן. די יידישע באָפעלקערונג האָט זיך באַרואיקט. אין שטאָט האָט אָנגעהויבן אויסצופעלן ברויט. לאַנגע רייען פלעגן שטיין און וואַרטן אויף הייס געבעקס. ליטווישע און פּוילישע אַרבעטער מיט באַנדן אויף די הענט, פלעגן אַרויסשטופּן די יידן פון די רייען, און הייסן זיי שטעלן זיך צום סוף פון רייע. די יידן האָבן זיך געטרייסט:

— ווי לאַנג וועט עס דויערן? מיר האָבן זיי אין דרערד. מיר וועלן זיי איבערלעבן!

און מען האָט אָנגעהויבן אליין צו באַקן ברויט. יידן האָבן זיך אויסגעהיט פון צו גיין אין גאַס, טאָמער וועלן זיי האָבן צרות פון די דייטשן. נאָר די יידישע דאָקטוירים זענען געגאַנגען אויף וויזיטן צו די קראַנקע, טראָגנדיק אַ רויטן קרייץ אויפן אַרבל. עס האָט דאָן געהערשט אין שטאָט די בויך־טיפוס־עפּידעמיע.

איך קום אַריין אין פּאָליקליניק, אָפּגעבן דעם חודש־באַריכט און באַקומען מיין חודש-געהאַלט. דער קאַסירער, אַ ליטווין, איינער פּן די הייסע סאָוועטישע אַגיטאַטאָרן און רעדנערס אויף די מיטינגען, וואו ער פלעגט רופן אַלעמען צו סטאָכאַנאָווישע אַנשטרענגונגען פאַר סאָוועט־רעזשים, באַגעגנט מיך מיט פּאָלגנדיקן לשון:

— יידן און קאָמוניסטן באַקומען ניט קיין שכירות. איר האָט זיך גענוג אָנגעזויגט מיט געלט.

ער בעט מיין לעגיטימאַציע אַלס אַמבולאַטאָריע-דאָקטאָר און צעררייסט זי. די אַרומרינגלענדיקע פריילינס, ליטווישע און פּוילישע, וועלכע האָבן נאָך מיט עטלעכע וואָכן צוריק אַזוי געפלייסיקט זיך אין סאָוועטישן פּאַטריאָטיזם — לאָכן הויך, וואויל-יונגעריש, זיגרייך און צופרידן. — — —

אָפּגעבן ראַדיאָס

עס גייט אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן דארפן אָפּגעבן די ראַדיאָס. די ראַדיאָס וועלן אָפּגעגעבן. אויף אונזער הויף, אין אַ קעלער, הינטער ברעטער, וועלן אַריינגעטראָגן אַ ראַדיאָ. און מען הערט נייס.

לויט די גוטע ידיעות פון ראַדיאָ, דוכט זיך, אַז דער קריג איז באַלד צו ענדע...

רעוויזיעס

עס הויבן זיך אָן רעוויזיעס אין יידישע הייזער. מען זוכט געווער. וואָס מען געפינט פון ווערטפולע זאַכן, ווערט צוגענומען דורך די זוכער: גאָלד, בריליאַנטן, געלט, פאַרשידענע שמוק, טואַלעטן־זייף. אי! משך פון אייניקע טעג לערנען זיך אויס די יידן, ווי אויסצובאַהאַלטן דאָס אַלץ אויף די בוידעמער און אין קעלערן, מען זאָל ביי אַ רעוויזיע גאָרניט געפינען. אויב ביי אַ רעוויזיע ווערן געפונען „פאַרדעכטיקע" זאַכן, אָדער רוסישע ביכער, ווערט דער יידישער צוגענומען און ער קומט שוי! מער ניט צוריק. דער עולם געוואָגט זיך מיט פושקינס לידער און מיט טאָלסטאָיס ווערק. ווער עס איז זיי מקבר וואו עס איז; און ווער עס פאַרברענט זיי.

כאַפּענישן

27 סטער יוני 1941.

עס הויבן זיך אָן כאַפּענישן. מען כאַפּט אויף די גאַסן פאַרבייגייענדיקע יידישע מענער. אַ טייל פון זיי קערט זיך צוריק אין אָוונט, מיט אַ „שיין" אויפן האַנט, אָז זיי האָבן געאַרבעט ביי דייטשן; אַנדערע קערן זיך שוין מער ניט צוריק. די דייטשן דערקלערן, אָז די יידן זענען צוגענומען געוואָרן אויף אַרבעט הינטערן שטאָט.

מענטשן מיט אַן אונטערנעמערישן! גייסט גייען אַליין צו דער אַרבעט, קומען צוריק מיט „שיינען", וואו עס איז געשריבן, אָז זיי מעגן גיין פריי איבער די גאַסן, וואָס פירן צו זייער אַרבעטס־פלאַץ. אַנדערע ברענגען פון דער אַרבעט אַ לעבל ברויט, עס ווערט אַ בהלה אויף צו באַזאָרגן זיך מיט שיינען. עס געפינען זיך אויס פאַרמיטלערס, וועלכע קריגן פאַר אַ פאָר הונדערט רובל אַ שיין. די וואָס זענען ניט צוריקגעקומען, זעט מען אפט, אין אייניקע טעג אַרום, אָז מען פירט זיי אויף אויטאָבוסן דורך נאַוו־גאָראָדער גאַס, אין דער ריכטונג צום שיינעם וואַלד־אָרט פאָנאַר, אַ זיבן קילאָמעטער הינטער ווילנע. מסתמא פירט מען זיי אויף וואַלד־אַרבעט...

קריסטן, איינוואוינער פון דערפלעך, ניט ווייט פון פאָנאַר, דערציילן, אָז עס הערן זיך דאָרט שיסעריין. דער עולם טייטשט עס אויס:

— דאָרטן מוזן זעלנער זיך אי!בן אין שיסן, און יידן בויען פאַר זיי באַראַקן.

10טער יולי. ס'ווערן גרויסע גרופּן פון געכאַפּטע יידן אַרויסגעפירט אין בור־בישקער וואַלד און קערן זיך ניט צוריק.

11טער יולי. מאַסן געכאַפּטע יירן ווערן אין אויטאָס געפירט אין ריכטונג פון פאָנאַר.

14טער יולי. ס'ווערן געכאַפּט און אַרויסגעפירט די יידן פון זאַרעטשער קוואַרטאַל.

טאַקסי־פאַרשוואונדענישן

טאַקסיס מיט געשטאַפּא־מענטשן שטעלן זיך אַפּ ביי פאַרשידענע יידישע הייזער. זיי רופן אַרויס די מענער, הייסן נעמען אַ האַנטוך און אַ שטיקל זייף. זיי ווערן געוענען אויף אייניקע טעג אַרבעט. די מענטשן קערן זיך שוין קיינמאָל ניט צוריק.

„כאַפּונעס"

אויף די גאַסן באַווייזן זיך גרופּן פּוילישע יונגע לייט מיט ווייסע אָרעמבענדער אויף די הענט. זיי כאַפּן די יידן און פירן זיי אין פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט אָדער אין תפיסה. אַנדערע רייסן זיך אַריין אין די הייזער און כאַפּן אַרויס די יידישע מענער. מען רופט זיי „כאַפּונעס".

דער רוב מנין פון די כאַפּונעס זענען געווען ליטווישע פאַשיסטן. מען האָט זיי אָנגערופן אויף ליטוויש „איפּאַטינגאַס" (אויסדערוויילטע). זייער שטאַב איז געווען אויף ווילנער גאַס 12. זיי זענען געשטאַנען צו דינסט פון דעם געשטאַפּאָ־אָפיצער שוויינענבערג.

די כאַפּונעס האָבן געהאַט באַהעלפערס: קליינע פּוילישע און ליטווישע יינגלעך, וועלכע פלעגן אויסשמעקן, איבער די הויפן און הייזער, וואו אַ ייד באַהאַלט זיך. ווען אויף אַ הויף האָט זיך באַוויזן אַזאַ יינגל, איז געוואָרן אַ בהלה: מען האָט גע־וואוסט, אַז עס גייען אַגענטן פון די כאַפּונעס.

מען דערציילט: פאַר אַ געכאַפּטן יידן פלעגט אַ „כאַפּון" קריגן זיין האָנאָראַר: צען רובל (ווייניקער ווי איין קילאָ ברויט...).

העץ-פּראָפּאַגאַנדע

אין ווילנע האָבן אָנגעהויבן דערשיינען אַ פּוילישע צייטונג „גאָניעץ צאָדזשיענני" און אייניקע ליטווישע צייטונגען, וועלכע זענען געווען פול מיט אַנטי-יידישער העץ־פּראָפּאַגאַנדע, מיט פאָטאָגראַפיעס פון מתים, און אויפשריפטן, אַז דאָס זענען ליטווי־נער און פּאָליאַקן, דערמאָרדעטע דורך יידן ביים אַוועקגיין פון די סאָוועטן. אין די צייטונגען פלעגן זיין אָפטע ידיעות וועגן דעם, אַז די ליטווישע באַפעלקערונג נעמט פון די יידן נקמה, און שטעטל נאָך שטעטל ווערט יידן־ריין.

צי איז דאָס אַגיטאַציע, צי קומט עפּעס ווירקלעך פאָר אין ליטע, האָבן מיר ניט געוואוסט...

לאַטעס

דער מיליטערישער קאָמענדאַנט פון ווילנע צענפּעניג האָט פאַרעפנטלעכט דעם 4טן יולי אַ פאַראָרדענונג, אַז אַלע יידן דאַרפן ביזן 8טן יולי אָנטון אויפן ברוסט און אויף דער פּלייצע אַ ווייסן צייכן, צען צענטימעטער אויף צען צענטימעטער,אין מיטן דאַרף זיין אַ געלער קרייז און אינווייניק אַ „J".

אין אַ פּאָר טעג אַרום איז אָפּגערופן געוואָרן דאָס געזעץ וועגן לאַטעס און עס איז פאַראָרדנט געוואָרן:

אַלע יידן דאַרפן טראָגן אַ בלויען אָרעמבאַנד מיט אַ ווייסן מגן דוד.

▼

אין אַ פּאָר טעג אַרום שפּעטער, דעם 3טן אויגוסט, ווידער אַ פאַראָרדענונג:

אַלע יידן דאַרפן טראָגן געלע לאַטעס אויפן ברוסט און אויף דער פּלייצע. פאַרן ניט אויפירן דעם באַפעל — די גרעסטע שטראָף. די לאַטע שטעלט מיט זיך פאָר אַ געלן מגן-דוד.

און ווירקלעך, ווער עס האָט דעם טאָג ניט אָנגעטאָן די לאַטעס, און איז אַרויס אויפן גאַס אָן די לאַטעס, איז שוין מער קיינמאָל ניט צוריקגעקומען...

מיר טוען אָן די געלע לאַטעס

די פרויען פון אונזער הויף האָבן זיך צונויפגעזאַמלט, צונויפגעלייגט ווייסן שטאָף, געלע פאַרב, פאָדעם, און גאַנצע נעכט גענייט די לאַטעס. פאַר יעדן איינעם צו צוויי לאַטעס, אויף יעדן כגד און אויף יעדן מאַנטל. די דאָקטוירים האָבן נאָך געמוזט האָבן אַ צוגאָב פון צוויי געלע לאַטעס אויף יעדן ווייסן מעדיצינישן כאַלאַט ביים אויפנעמען קראַנקע.

מען האָט גענייט און געוויינט. —

יונגע פרויען פאַר מענער, כלות פאַר חתנים, האָבן אויסגענייט דעם „געלן יוד" מיט זיידענעם פאָדעם, און אַרומגעזוימט די לאַטע מיט ליבע און געפיל, עס זאָל אויסזען די לאַטע וואָס שענער, וואָס אָנגענעמער פאַרן אויג.

מיין פרוי טראָגט מיר צו די געלע לאַטעס, נייט זיי צו צו מיין בגד און זאָגט אַ פאַרקלעמטע:

— זע, צו וואָס מיר האָבן דערלעבט. אַ געלע לאַטע, ווי אַ קאַטאָרזשניק !...

▼

פרימאָרגן. אַלע האָבן שוין אָנגעטאָן די געלע צייכנס, עס רעדן צווישן זיך הויף-איינוואוינער:

— ווער וועט אַרויסגיין דער ערשטער אויפן גאַס מיטן שאַנד־צייכן?

— וואָס וועלן זאָגן די פוילישע שכנים? אוי, וועלן זיי האָבן נחת פון אונזער אומגליק! ווי באַווייזט מען זיך פאַר זייערע אויגן? — — —

איך נעם מיין מעדיצין־טעקע און איך גיי צו אַ פוילישן פאַציענט.

— וואָס איילטסטו זיך? — פרעגן מיך מיינע שטוביקע. — ער איז נאָך ניט אַזאַ חולה מסוכן, ער קען נאָך אויסוואַרטן.

— דוקא פאַרקערט, איך וויל זיין פון די ערשטע, וואָס גייען אַרויס מיטן „יוד" און מיט דער געלער לאַטע אויפן גאַס. און דוקא דערמיט אַוועקגיין צום פוילישן פאַציענט, און זאָלן די פוילישע שכנים זען, אַז מיר שעמען זיך ניט, מיט דער לאַטע און מיטן „יוד". — — —

▼

אויפן גאַס. עס האַלט מיך אָפּ אַ דייטש און פרעגט מיט רוגזה:

— וואָס טראָגסט דו אויף דער ברוסט?

— מיין יידישן קען־צייכן!

— ביסט דו איין יודע?

— יא!

און ער גייט אָפּ און פאַרהאַלט אַ צווייטן פאַרבייגייער, אונזערן אַ שכן מיט אַ לאַטע. איך זע פון ווייטן: ער פרעגט אים עפּעס מיט רוגזה, און ווייזט אָן אויף די לאַטעס. יענער איז צעטומלט, און ווייס ניט וואָס צו ענטפערן. דער דייטש פאַר־שווינדט צוזאַמען מיטן יידן. דער ייד איז מער ניט צוריקגעקומען...

פאַראַרדענונגען

עס האָבן זיך אַ שיט געטאָן פאַראַרדענונגען:

— יידן טאָרן ניט האָבן קיין קאָנטאַקט מיט ניט־יידן.

— יידן האָבן ניט קיין רעכט צו פאַרקויפן זייערע זאַכן.

— יידן האָבן ניט קיין רעכט צו פאָרן מיטן באָן, אָדער אַנדערע קאָמוניקאַציע־מיטלען.

— יידן מעגן באַזוכן די מערק נאָר אין געוויסע שעהן (שפּעטער — אינגאַנצן פאַרוועהרט געווארן).

— יידן מעגן גיין אין שטאָט נאָר ביז זעקס אין אָוונט.

— יידן טאָרן ניט גיין אויף די טראָטוּאָרן, זיי מעגן גיין נאָר אויפן ברוק אוּן דאָס איינער נאָך דעם אַנדערן, ווי עס גייען גענדז.

— יידן איז ניט דערלויבט צו גיין אויף מיצקעוויטש־גאַס, בריטע־גאַס, זאַוואַלנע־גאַס, קאָטעדראַל־פלאַץ (די „אַריסטאָקראַטישע געגנטן" פון ווילנע) ווי אויך אַרום באָן. זיי האָבן רעכט צו גיין נאָר אויף 17 גאַסן פון שטאָט.

פּאָגראָמען, אַרויספירונגען

יעדן אין דער פרי פלעגן אָנקומען ידיעות פון אַלץ וואַקסנדיקע צרות. דאָ האָבן די דייטשן אַרומגעריגלט אַ הויף אויף שפּיטאָל־גאַס, דאָ אויף סטעפאַן־גאַס, געהייסן די יידן אַרויסגיין, מענער און פרויען, און זיי אָוועקגעפירט אין תפיסה, ממש נאָקעט, קיינער איז פון זיי ניט צוריקגעקומען.

ווי אַ בליץ האָט זיך אַרומגעטראָגן די ידיעה וועגן אַ פּאָגראָם אויף שניפישאָק, די דייטשן האָבן געמאַכט אַ שייטערהויפן אויפן הויף פון בית מדרש, געוואָרפן דאָרטן ספרי־תורות און ספרים, געהייסן די יידן טאַנצן אַ קאָראָהאָד אַרום דעם ברענענדיקן שייטערהויפן און שפּרינגען איבערן פייער.

עס זענען דאָן אַ סך יידן פון שניפישאָק אַוועקגעפירט געוואָרן ערגעץ. קיינער איז פון זיי ניט צוריקגעקומען.

ערובניקעס

דעם 24סטן אוּן 25סטן יוני 1941 האָבן זיך באַוויזן אין אַ גאַנצער רייע הייזער מענטשן מיט שריפטלעכע אָרדערס פון דער דייטשער שטאָט־מאַכט צו אַרעסטירן געוויסע פערזאָנען אַלס ערובניקעס.

אין אַ פאָר טעג אַרום האָבן זיך באַוויזן אויף די גאַסן אָפּישן, געחתמעט פון ליט־ווישן שטאָט־קאָמענדאַנט קאָלענדרא, אַז בכדי אין שטאָט זאָל זיין רואיק, אוּן עס זאָלן ניט זיין קיין אומגעהאָרכזאַמקייט־אַקטן, כלפי דער דייטשער מאַכט, זענען געוואָרן ערובניקעס: זעכציק יידן אוּן דרייסיק פּאָליאַקן.

דער שליסל, לויט וועלכן עס זענען געוואָרן די ערובניקעס איז פאָר קיינעם ניט געווען פאַרשטענדלעך: מענטשן פון פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע שיכטן,

אָבער כּמעט קיינער ניט קיין באַקאַנטע אין דער יידישער געזעלשאַפט, אָדער אין די יידישע פּאָליטישע פּאַרטייען.

דעם 22סטן יולי זענען פון זיי באַפריידט געוואָרן זעקס יידן, די איבעריקע זענען קיינמאָל שוין ניט צוריקגעקומען.

דער שרעקנס-פּאַוויליאָן פון לוקישקי

עס האָט מיר דערציילט איינער פון די ערובניקעס:

— דעם 24סטן יוני האָט מען מיך צוגענומען אַלס ערובניק פון מיי שטוב און געבראַכט אין דער תּפיסה לוקישקי.

מיר אַלע זעכציק יידישע ערובניקעס, זענען געזעסן אין איין געמיינזאַמער ספּע־ציעלער אָפּטיילונג, אוּן מיר האָבן קיין זאַך ניט געוואוסט, וואָס עס קומט פּאַר אין שטאָט, נאָר פון אונזער פענצטערל אין תּפיסה, פלעגן מיר זען, אַז מען האָלט אין ברענגען פּאַרטיעס יידן אין תּפיסה, סיי בייטאָג אוּן סיי ביינאַכט.

אַנטקעגן אונז איז געווען אַן אָפּטיילונג, וועלכע מיר האָבן אָנגערופן „שרעקנס־פּאַוויליאָן", ווייל פון דאָרט האָבן זיך געהערט געשלעגן און געשרייען.

איינמאָל בייַ נאַכט האָט מען אונז אויפגעוועקט און געהייסן זיין גרייט. פון „שרעקנס־פּאַוויליאָן" האָבן זיך געהערט שוידערלעכע געשרייען, און דאָן טריט פון מענטשן, וואָס מען פירט אַרויס. פּאַרטאָגס איז געוואָרן שטיל. און אונז האָט מען ניט גערופן. פּאַרגעסן? אָדער אָפּגערופן דעם באָפעל? —

אין אייניקע טעג אַרום האָט מען געבראַכט אין פּוסטן „שרעקנס־פּאַוויליאָן" יידישע זעלנער פון דער געוועזענער ליטווישער אַרמיע. אי־אַ פּאַר טעג אַרום זענען זיי אויך אַרויסגעפירט געוואָרן בייַ נאַכט.

אַזוי פלעגט עס שפּעטער פּאַרקומען יעדע פּאַר טעג. איינמאָל האָט אַן ערובניק געקוקט דורכן פענצטער און אויסגעשריען:

— מען האָט ווידער אַרויסגעפירט אַ פּאַרטיע יידן, צווישן זיי אַ סך זקנים מיט בערד. מיר דוכט זיך, אַז איך זע צווישן זיי דעם אַלטן רב געשאָטאר פון שניפישאָק!

דעם 20סטן יולי האָט מען געמאַכט אַ רעגיסטראַציע צווישן די ערובניקעס, וועלכעס פּאַך יעדער פון זיי באַזיצט.

דעם 22סטן יולי האָט מען אונז אַרויסגעפירט אויפן הויף, אָפּגעטיילט די דאָק־טוירים אוּן אינזשעניערן: ווייזט אויס, אַז דאָן איז אַרויס אַ פּאַראַדענונג, אַז דאָקטוירים און אינזשעניערן זאָל מען, לעת עתּה, ניט אויסמאָרדן, און מען האָט אונז געזאָגט:

— גייט, איר זייט פריי!

די איבעריקע האָבן מיר מער ניט געזען.

דער טאָג פון די רבנים

עס האָט מיר דערציילט הרב גוסטמאַן, וואָס האָט געוואוינט אין שניפישאָק, ווילקאָמירסקי-גאַס 29:

— עס איז געווען דעם 13טן יולי 1941, שבת צו נאַכט, ערב שבעה עשר בתמוז, וועלכער איז אויסגעפאַלן זונטאָג, אַלס אַ נדחה.

צוועלף ביינאַכט איז צוגעפאַרן צום הויף אַ טאַקסי: עס זענען אַרויס דריי דייטשן און אַ ליטווינער. זיי זענען אַריין צו מיר:

— דאָ וואוינט ראַבינער גוסטמאַן?

— איך בין דאָס!

די דייטשן האָבן אים אָנגעהויבן שלאָגן איבערן קאָפּ. ער האָט געפרעגט:

— וואַרום שלאָגט איר?

— וויל דו ראַבינער ביסט!

אין שטוב איז געווארן אַ טומל. ער וויס אַליין ניט, וויִ אים איז געלונגען אַרויס צורייסן זיך פון זייערע הענט, אַרויסלויפן אויפן הויף און אַרייַנלויפן אין די געדיכטע קאַרטאָפל־בייטן אין גערטל. פון וויטן האָט ער געהערט ווי די דייטשן זוכן אים, שרייַען שוין לעבן אים. איינער האָט מיט אַ פוס אויף אים אַרויפגעטרעטן, גייענדיק צווישן די בייטן. דער רב האָט אָנגעהויבן זאָגן וידוי. — — —

די דייטשן האָבן געזוכט אים אין גאַרטן און ניט באַמערקט צווישן די קאַרטאָפל־בייטן, אַ הינטעלע איז פאַרבייגעלאָפן, אַרומגעשמעקט — און אַוועק...

אַז די דייטשן זענען פאַרשוואונדן, האָט די קריסטלעכע הויף־וועכטערין אים אַראָפּגעשיקט אַ שער־מאַשינקע מיט אַ היטל. ער האָט אָפּגעשוירן די באָרד, אָנגעטאָן דאָס היטל, אַרויס דורכן הויף, און קיינער פון די שכנים האָט אים ניט דערקענט. דער רב האָט זיך אויסבאַהאַלטן אַ גאַנצן שבעה עשר בתמוז ביי אַ שכן עקמאַן.

אויף מאָרגן האָט ער זיך דערוואוסט, אַז דעם זעלבן טאָג זענען דייטשן געגאַנגען מיט אַ רשימה איבער אַלע וואוינונגען פון די רבנים, און וועמען זיי האָבן געפונען האָבן זיי מיטגענומען. — — —

דעם טאָג האָט מען שפּעטער אָנגערופן מיטן נאָמען: „דער טאָג פון די רבנים".

3. דער פּאָגראָם אויף נאָווגאָראָד

דעם 17טן יולי 1941 נאָכמיטאָג איז עס געווען. אויף די גאַסן פון אַרבעטער־ראַיאָן נאָווגאָראָד איז געווארן פֿלוצעם אַ דענערווירטע שטימונג. מען האָט פון מויל צו מויל איבערגעגעבן, אַז אין אַ רייע נאָך ברויט האָט אַ דייטש ברוטאַל אַרויסגעוואָרפן אַ יידן, וועלכער האָט צוריק אָפּגעשטופּט דעם דייטש און אַנטלאָפן. דער דייטש האָט אַנגעהויבן אים נאָביאָגן, דער יד איז פּאַרשוואונדן. דייטשע מאָטאָציקליסטן לויפן איבער די געסלעך, זוכן דעם פּאַרשוואונדענעם. זיי זאָגן, אַז ער האָט פּאַרזוואונדעט דעם דייטש. אין אַ דענערווירטער שטימונג פּאַרשווינדן די יידן טון די גאַסן. מען באַהאַלט זיך אין די הייזער.

שטיל. אַ שעה טויטע שטילקייט. ניט קיין יידן און ניט קיין דייטשן אויף די גאַסן. אַ שטילקייט, ווי פּאַר אַ שטורעם. מיר קוקן דורכן פענצטער, וואָס וועט דאָ פּאַרקומען.

פּלוצעם באַווייזן זיך אויטאָבוסן אויפן פּלאַץ פון נאָווגאָראָדער מאַרק, נעבן שול־הויף און אָפּטייק. לויט אַ פּייף־צייכן לויפן אַרויס באַוואָפנטע דייטשן און צעשיטן זיך איבער די נאָענטע הויפן, שלעפּן אַרויס פון די הייזער מענער, ווועמען אָן זאָכן, ווועמען האַלב געקליידעט. די וואָס גייען ניט, כאָפּן מוראדיקע קלעפּ און דאַרפן שטיין אויף די קני אויפן מאַרק־פּלאַץ.

ווידער שטיל. ניט קיין דייטשן, ניט קיין יידן. מסתמא: באַהאַלטן יידן זיך אויס. עס איז זיי שווער צו געפינען. עס הערט זיך פון ווייטן ווי די דייטשן ברעכן מיט קאָלבעס פון די ביקסן פּאַרשלאָסענע טירן, רייסן זיי אויף. עס הערן זיך ווילדע געשרייען, געווייגן, מענטשן לויפן ווי משוגעים. עס טראָגן זיך אַלץ שטאַרקערע יללות און געשרייען. שאָסן־קנאַלן. אַ פּאָגראָם. — — —

עס ווערט פינצטער. די געשרייען, די געווייגן און דער קלאַנג פון געבראָכענע טירן און שויבן דערבענטערט זיך צו אונזער שטוב.

— וואָס טוט מען? ווי ראַטעווועט מען זיך? — — —

די מענער צעשיטן זיך איבער פּאַרשידענע בוידעמער אוו באַהאַלטן זיך דאָרט אויס אונטער אויפגעלייגטע ברעטער און אַלטע מעבל; יעדער אייגער אין אַן אַנדערער באַהעלטעניש. די פּרויען בלייבן אויף דער וואַך. פּרויען לאָזט מען דאָס מאָל צו רו. איך גיי אַראָפּ אין הויף צו דער הויז-וועכטערין פּושאָווא. איך רעד מיט איר אָפּ: זי באַקומט טויזנט רובל, בגדים פאַר איר און פאַר איר מיכאַל. זי דאַרף זיך נאָר לייגן אין בעט אַלס אַ קראַנקע; איך וועל נעבן איר זיצן אין אַ כאַלאַט. און אַז די דייטשן וועלן אַרייגיין, וועל איך איר מאַכן אַלס אַ קראַנקע אַן איינשפּריצונג. וועלן זיי מיך ניט באַמערקן. זי האָט מסכים געווען.

איך טו זיך אַן אַ ווייס כאַאַט. אויפן טישל נעבן איר בעט לאַז איך קאַכן אַן אימפונגס-שפּריץ. איך פיל זי אַז מיט קאַפעאין.

וואַטע, יאָד, ספּירט, עטער, אַלץ איז צוגעגרייט צו דער אימפונג.

די קולות, געווײַנען, געוואַלטן זענען שוין ביי אונזער טויער. די דייטשן זענען שוין ביי אונז אויפן הויף. זיי זענען שוין אויבן ביי מיר אין די צימערן. איך הער געשרייען, שטיוול־טריט איבערן קאָפּ, קאַלבעס־קלעפּ אין אַלמערס, אין טירן, אין שויבן.

— וועמען האָבן זיי אָנגעכאַפּט דאָרט? ווער איז זייער קרבן? —

שנעלע שטיוול־טריט ביי דער טיר פון דער הויז־וועכטערין. איך שפּיר מיין האַרץ קלאַפּט ווי אַ גלאָק. די טיר רייסט זיך אויף. דייטשן לויפן אַריין און שרייען: „יודען ’ראָוס! געלאַסן און קאַלטבלוטיק באַשמיר איך די האַנט פון דער וועכטערין מיט יאָד, שפּריץ אַריין די קאַפעאין, כאַפּ אַרויס דעם שפּריץ, מאַסאַושיר איין דעם געאימפטן אָרט, בכדי די רפואה זאָל זיך גוט פונאַנדערגיין אין קערפער און ווירקן... די הויז־וועכטערין אַטעמט ווי אַ געחלשטע, וועלכע קומט ערשט איצט צו זיך און האַלט די אויגן האַלב פאַרגאַפּט. די דייטשן רוקן זיך אַרויס פון צימער. זייערע טריט דערווייטערן זיך. עס הערן זיך שוין געשרייען אין אַ שכנותדיקן הויף. און טירן און פענצטער וערן געבראָכן, אייזערנע שטאַבעס אַרויסגעריסן. — — —

פּלוצעם אַ פּיף. עס איז שוין צען אין אָוונט. די געשרייען און די כאַפּענישן אין די הויפן הערן אויף, ווי לויט אַ קאַמאַנדע אויפן זייגער.

נאָר פון מאַרק־פּלאַץ הערן זיך געשרייען, געווײַנען, שיסעריין, לויפענישן, און דאָן טריט, טריט. עס גייען און גייען המונים. און שטיל.

די הויז־וועכטערין שיקט אַרויס אירן טאָכטער אַ קוק טאָן, וואָס עס הערט זיך אויפן גאַס. זי קומט און זאָגט: עס איז שטיל. די הויז־וועכטערין גייט אַרויס אויף אויספאָרשונג צוויש קריסטלעכע שכנות. קומט צוריק און דערציילט, אַז אויפן פּלאַץ שטייען צונויפגעזאַמלט ביי אַ זיבן הונדערט יידישע מענער און מ’האָט געהייסן זיי קניען, קריכן אויף אַלע פיר, טאַנצן, פויזשען וויי זשאָבעס אויף דערערד. און דאָן האָט מען זיי געהייסן לויפן מיט אויפגעהויבענע הענט, און די דייטשן האָבן זיי געיאָגט מיט נאַגייקעס, ביז לוקישקער תפיסה, צווישן זיי דעם רב פון נאַווגאָראָד.

די פרויען גייען אַרויף אויף די בוידעמער, רופן מיט געדריקטע שטימען:

— באָריס! ישעיהו! ישראל! אַלטער! קומט אַראָפּ! עס איז שוין שטיל!

די מענער, בלייכע, פאַרשמוציקטע, קריכן אַרויס פון די באַהעלטענישן. מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם און אָפּגעהאַקטע זאַצן דערציילן זיי, וואָס זיי האָבן געזען און געהערט — און ווי אַזוי איז געשען דער נס, אַז די דייטשן האָבן זיי ניט באַמערקט.

אַ גאַנצע כאַט זענען אַלע געזעסן אין איין צימער. צוגעטוליעט איינע צו די אַנדערע, פאַרטרויערט און פאַרשעמט, צעבראָכן און ראַטלאָז און שטיל געשעפּטשעט, ווער אַ תפילה און ווער אַ טרייסט־וואָרט. ביי די פרויען האָבן די ציין געטריסלט און געקלאַפּט פון שרעק.

אַ פאָר טעג זענען אַלע טויערן אוז הייזער געווען געשלאָסן אויף נאַווגאָראָד. די גאַסן אויסגעשטאָרבענע. נאָר פון צייט צו צייט באַווייזט זיך אַ פאַרווייטע פּנים פון אַ פרוי, וועלכע לויפט דורך דער גאַס מיט אַן עמער וואַסער.

▼

קריסטלעכע שכנים האָבן אין אַ פּאָר טעג אַרום דערציילט, אַז זיי האָבן געזען ווי מען האָט פון לוקישקער תפיסה געפירט אַלע נאָוגאָראָדער יידן צו פּינף אין אַ שורה, אין דער ריכטונג פון פּאָנאָר.

— מסתמא אויף אַרבעט! — האָבן זיך יידן געטרייסט. — מען וועט זיך נאָך מיט זיי זען אין פּריידן! נאָר אַרויבערשטופן די צייט!...

4. נאָכן פּאָגראָם

א. דער דייטש וואָס זוכט פּאָגראָם

אויף מאָרגן נאָכן פּאָגראָם אויף נאַווגאָראָד, אי״ז נעבן אונזער שטוב אויף קו־כאַרסקאַ געסל, געשטאַנען אַנגעשפּאַרט אויף אַ פּלויט דאָס אויסערסט שיינע מיידל בורשטיין און האָט געווויינט: מען האָט צוגענומען איר ברודער.

ס׳איז אַקוראַט פּאַרבייגעפּאָרן אַ דייטש. ער האָט זיך אָפּגעשטעלט און געפרעגט וואָס זי ווויינט. זי האָט אים דערציילט די געשעענישן פון פּאָגראָם. דער דייטש האָט זי באַרואיקט, אַז ער וועט פּאָרן זיך דערוויסן, וואו איר ברודער איז און ער וועט אים פון דאָרטן אַרויסנעמען.

אויף מאָרגן איז ער געקומען אַ בלייכער און עפּעס אַ צעטומלטער. מען האָט גע־פירט יידן — האָט ער דערציילט — אין אַן אַרבעטסלאָגער פּאָנאָר, ניט ווייט, הינ־טער ווילנע. ער איז דאָרט צוגעפּאָרן ביז אַ טויער. אינעווייניק האָט מען אים ניט אַרײַנגעלאָזן. אפילו הויכע אָפּיצערן לאָזט מען אויך ניט אַרײַן. ער קען גאָר ניט העלפן. און ער איז אַוועקגעפּאָרן בלייך און עפּעס סודותדיק.

דער עולם האָט זיך געשושקעט:

— איז פּאָנאָר... אין פּאָנאָר...

ב. כ׳מאַך מיין ערשטע מאַלינע

אין עטלעכע טעג אַרום, איך זע, עס באַווייזן זיך דורכלויפנדיק מענער אויף נאַווגאָראָדער גאַס.

איך האָב זיי געפרעגט:

— ווי האָט איר זיך געראַטעוועט?

— מיר זענען געווען אין מאַלינעס.

— וואָס איז דאָס אַ מאַלינע?

און די מענטשן דערציילן וועגן קינסטלעך־אויסגעבויטע באַהעלטענישן, וועלכע זיי האָבן צוגעגרייט גלייך נאָכן אַרײַנגיין פון די דייטשן. דאָרטן זענען זיי געלעגן בשעת דעם פּאָגראָם און קיינער האָט זיי ניט באַמערקט.

איך באַשליס אויך צו בויען אַ מאַלינע, וואו עס זאָל זיך קענען באַהאַלטן אונזער משפּחה בשעת געשעענישן.

מיר רופן אַ באַקאַנטן סטאָלער. מען איז זיך מישב, און אין אַ פּינצטערן קאָ־רידאָר פון אונזער וואוינונג ווערט אונטערן דאַך אויסגעבויט אַ מאַלינע, אַ באַהעל־טענישׂ, וואו עס קענען זיצן אָדער ליגן צונויפּגעפּרעסט אַ מאַן פּינף. די מאַלינע ווערט

מאַסקירט מיט ברעטער, וועלכע האָבן אין זיך אַ קונציק טירעלע דורך וועלכן מען דאַרף דורכקריכן אויף אַלע פיר. דאָס טירעלע לאָזט זיך אַראָפּ און הויבט זיך אויף. ביים טירעלע ווערט אַוועקגעשטעלט אַ טישל. ס׳ווערן אָנגעוואָרפן שייטלעך האָלץ, שטיקלעך טעפּ און בלעך.

אין דער דאָזיקער מאַלינע האָט מיין פּאָטער זיך אויסבאַהאַלטן לאַנגע וואָכן און גערעטעוועט זיך פון די כאַפּערס.

איין מאָל: איך שטיי אויף די טרעפּ פון דעם הינטערשטן אַריינגאַנג צו אונזער וואוינונג און איך טראָכט: וואו קען מען עפּעס מאַכן נאָך אַ מאַלינע, טאָמער ווערט אויפגעדעקט די איצטיקע? פּלוצעם גיט זיך אַ טרעפּל אַ וויג, פּאַרשווינדט און עס באַווייזט זיך אַ קאָפּ פון אַ שכן:

— וואָס קריכט איר מעשה כשוף־מאַכער פון מיטן די טרעפּ אַרויס? — פרעג איך אים.

— וואָס פאַר אַ כשוף? איר האָט אויבן אַ מאַלינע אין קאָרידאָר — און איך האָב אונטן, אונטער די טרעפּ. —

מיר באַשליסן, אַז די מאַלינעס זאָלן ווערן שותפותדיקע. און בשעת אַ סכנה וועט יעדער איינער לויפן צום צווייטן, דאָרט וואו ס׳וועט זיין נענטער.

ביינאַכט האָבן זיך פון שכנותדיקע טרעפּ און בוידעמער געהערט שטילע פּאָרזיכטיקע באַוועגונגען און אָפּגעהאַקטע קלעפּ: שכנים מאַכן מאַלינעס.

ג. געראַטעוועט זיך פון פּאָנאָר

אייניקע טעג נאָכן פּאָגראָם האָב איך זיך אָפּגעהאַלטן צו גיין אויפן גאַס, ווייל נאָכן פּאָגראָם האָבן דאָך קיין מענער ניט געטאָרט זיין אויף באַווגאָראָד.

אויפן דריטן טאָג האָט זיך אַ פרוי בערמאַן פּאַרעקשנט, אַז איך מוז גיין וויזיטירן אירס אַ קינד, וואָס איז קראַנק אויף מאָזלען אוו לונגען־אַנטצינדונג. איך בין אָבער צו איר אוו אויף צוריקוועגס באַגעגן איך ד״ר בער קאָלאָדנער, וועלכער האָט געוואוינט ניט וויט פון מיר אויף פּילסודסקי גאַס.

— איר גייט פריי אויפן גאַס, אוו? וואָס וועט זיין טאָמער מען וועט פּאַרהאַלטן און בעטן אַ שיין? — פרעג איך אים.

— וואָס איז דאָ וואָס מורא צו האָבן? איך בין דאָך אַ דאָקטאָר און גיי צו אַ קראַנקען. דאָס איז דאָך מיין מעדיצינישע פליכט.

אַזוי ווי מיר שטייען און רעדן, גייט צו אונז צו אַ ליטווישער פּאָליציסט און פּאַרלאַנגט פון אונז אַרבעטס־שיינען.

ד״ר בער קאָלאָדנער נעמט רואיק אַרויס זיין מעדיצינישן דיפּלאָם, איך טו דאָס זעלבע. דער פּאָליציסט ווערט גאָרניט נתפּעל:

— איר האָט ניט קיין שיינען — איר ווערט אַרעסטירט. —

אַריינגעפּאַלן. מען פּירט אונז אין קאָמיסאַריאָט. אויפן וועג גיב איך אַ צייכן אַ דורכגייענדיקן קריסט, מיינעם אַ געוועזענעם פּאָציענט, אַז ער זאָל לויפן צו מיר אין שטוב אַנזאָגן, אַז מען פּירט ד״ר בער קאָלאָדנער און מיך אין קאָמיסאַריאָט.

אין קאָמיסאַריאָט. עס שטייען אויפן הויף פּאַרטיעס יידן, אויסגעשטעלט אין רייען צו פינף.

זיי טראָגן ברעטער אויף די פּלייצעס און ווארטן אויף אַ באַפעל פון אָפּמאָרש.

— וואו גייט איר דאָס? — פרעג איך זיי.

— מיר זענען אָקאָרשט געוואָרן אַן שיינען, פּירט מען אונז אויף דער אַרבעט קיין פּאָנאָר.

— קיין פּאָנאָר?

— יאָ, זיי האָבן אונז געזאָגט, אַז מיר דאַרפן דאָרטן ברענגען די ברעטער, דאָן וועט מען אונז אָפּלאָזן אין מיר וועלן דאַרפן יעדן טאָג טראָגן אַהינצו ברעטער. איר וועט אויך מיט אונז גיין.

איך דערשפּיר אַן אומקלאָרן, אומהיימלעכן געפּיל. איך גיב אַ קוק דורכן פענצטער: ד"ר בער קאָלאָדנערס פרוי, מיין מוטער און מיין פרוי גייען שוין פאַרווויינטע אַרום פּלויט פון קאָמיסאַריאַט, בעטן מען זאָל זיי אַרייגלאָזן אין הויף. זיי ווערן אָבער ניט אַרייגעלאָזן. איך גיי צו צוזאָמען מיט ד"ר בער קאָלאָדנער צום שעף פון קאָמיסאַריאַט און מיר זאָגן:

— מיר זענען דאָקטוירים און מיר זענען געגאַנגען צו קראַנקע, מיר בעטן אונז אָפּלאָזן צו דער אַרבעט.

דער פּאָליציי־שעף לאַכט זיך אויס.

מיר זאָגן דאָן, אַז מיר זענען די אינציקע דאָקטוירים, סיי פאַר דער יידישער, סיי פאַר דער קריסטלעכער באַפעלקערונג פון ראַיאָן; אַז מען וועט אונז צוזעמען צו דער אַרבעט, בלייבט דער גאַנצער ראַיאָן אָן מעדיצינישער הילף ביי קראַנקייטן און אומגליקספאַלן.

דער פּאָליציי־שעף טעלעפאָנירט ערגעץ, רעדט, דינגט זיך, אַמפּערט זיך אָבער זאָגט ענדלעך:

— איר האָט מזל. פון היינט אָן איז דאָ אַ באַפעל, אַז יידישע דאָקטוירים מעגן גיין צו קראַנקע. איר וועט אויך באַקומען ספּעציעלע מעדיצינישע שיינען. שנעלער! ראַוס!

ביים טויער האַלטן אונז אָפּ מיין מוטער און פרוי און ד"ר בער קאָלאָדנערס פרוי, זיי דערציילן זייער שרעק וועז זיי האָבן זיך דערוואוסט וועגן אונזער אַרעסט.

מיר גייען אויפן וועג אַהיים. פאַרביי אונז מאַרשירט דורך אַ פּאַרטיע פון אַכציק יידן מיט ברעטער אויף די פּלייצעס.

— גיט איבער אַ גרוס אונזערע פרויען. מיר גייען אויף אַרבעט קיין פּאָנאָר!...

ד. מרדכי־בצלאל שניידער

אַ פּאָר טעג נאָכן פּאָגראָם אויף נאָווגאָראָד. מען קלינגט אין טיר. איך עפן אויף: מרדכי־בצלאל שניידער, דער עלטסטער העברעאישער שריפטשטעלער פון ווילנע, דער באַקאַנטער פּאָרשער פון העברעאישער גראַמאַטיק און סינטאַקס, וועלכער האָט פאַרעפנטלעכט אַ סך ביכער אויפן געביט פון העברעאישער שפּראַך־קענטעניש, קומט אַריין פאַרזאָרגט, צוזאַמען מיט זיין פרוי.

— הערט זיך איין — זאָגט ער צו מיר נערוועאיש, און עס דוכט זיך מיר, אַז ער רעדט ניט לויט אַלע כללים פון דער גראַמאַטיק, וועלכע ער האָט אַזוי ליב געהאַט

— איך האָב געהערט, אַז דעם שרייבער חיים אריה חזן האָט מען די טעג אַרויס־געפירט פֿאַרטאָג פון שטוב, באַרוועס פון בעט אַרויסגענומען.

— כ׳האָב דאָס אויך געהערט פון מענטשן, עדי ראיה.

— כ׳וויס, מען וועט מיך צונעמען, מען וועט ניט קוקן וואָס איך בין אַן אַלטער, נאָר דאָס אַרט מיך ניט. מיין לעבן האָב איך שוין אָפּגעלעבט. אָבער איך בין פֿאַר אייך זאָך באַזאָרגט: איך האָב צוויי־און־צוואַנציק יאָר געשריבן מיין לעבנס־ווערק, אַ גרויסן וויסנשאַפטלעכן בוך וועגן דער העברעאישער גראַמאַטיק און סינטאַקס אין פֿאַרגלייך מיט פֿאַרשידענע אַריענטאַלישע שפּראַכן. ס׳איז מיר קוים געבליבן נאָך אייניקע זייטלעך צו פֿאַרענדיקן.

— איר וועט אי״ה ענדיקן אייער ווערק — טרייסט איך אים.

מרדכי־בצלאל שניידער קוקט פֿאַרזאָרגט. זיין פּרוי העלפּט אים אַרויס:

— מרדכי־בצלאל האָט מורא, טאָמער נעמט מען אים צו, וועט פֿאַרלוירן גיין פֿאַר דער העברעאישער וויסנשאַפט זיין בוך, אויף וועלכן ער האָט געאַרבעט אַ לעבן. אפשר קענט איר אויסבאַהאַלטן זיין מאַנוסקריפּט? העלפּט אַרויס מיין מאַן אין דעם ענין.

— איך מיין, עס איז כדאי צו באַהאַלטן דאָס מאַנוסקריפּט צווישן די ספּרים פון סטראַשון־ביבליאָטעק, אַז עס וועט קומען די גוטע שעה, וועט איר וויסן, וואו עס אַרויסצונעמען. אויב עס וועט חס ושלום אונז ניט זיין באַשערט — וועט דאָך וואָר עס איז, ווען עס איז בלעטערן צווישן די ספּרים פון סטראַשון־ביבליאָטעק און ער וועט אָפּגעפּינען אייער ווערק.

— קום, זאָגט ער צו זיין פּרוי, לאָמיר גיין גיכער אין סטראַשון־ביבליאָטעק, ראַטעווען דאָס מאַנוסקריפּט...

שפּעטער האָט מען מיר דערציילט, אַז מען האָט געזען מרדכי־בצלאל שניידערן אין פֿאַרטיעס יידן, וועלכע האָבן געקערט מיט בעזעמער די גאַסן.

לויט דעם וויי מען האָט דערציילט, האָט מען 6טן סעפּטעמבער 1941 אים אַרויסגעפירט קיין פּאָנאַר.

אפשר וועט מען נאָך אַמאָל צווישן די ביכער פון דער געוועזענער סטראַשון־ביבליאָטעק געפינען דאָס מאַנוסקריפּט פון שריפּטשטעלער, דאָס מאַנוסקריפּט, וואָס איז אים געווען חשובער פון זיין לעבן.

ח. אַ גרוס משהלען

אַ פּאָר טעג נאָכן פּאָגראָם אויף נאָווגראָד, באַגעגן איך נעבן שפּיטאָל די מוטער פון דיכטער משה באַסאָק.

— גוטע יאָרן אָנגעקומען אויף אונז — זאָג איך איר.

— איר ווייסט, איר האָט דאָך געקענט משהלען, זיך אַמאָל געחברט, אַרגאַנ־יזאַציעס... רעפּעראַטן... געלייענט צוזאַמען לידער אין צימערל אויף באַסאַקער־פּלעצל... ווען ער איז געפּאָרן קיין ארץ ישראל, האָב איך אים גאָרניט געזאָגט. איך האָב אים ניט געשטערט. נאָר איר ווייסט דאָך, אַ מאַמעס האַרץ... עס איז געווען שווער צו צעשיידן זיך, געווען שווער... אָבער היינט בין איך גליקלעך, ער איז אין ארץ ישראל. אפשר וועט ער כאָטש איבערלעבן פון אונזער גאַנצער משפּחה.

— מען דאַרף ניט פאַרלירן דעם מוט. איר וועט זיך נאָך מיט אים זען אין פריידן.

— וועט וויסן? וועט וויסן צי מען וועט נאָך דערלעבן צו אַ ביסעלע נחת... אפשר איר, איר זייט דאָך נאָך אַ יינגערער, איז אויב איר וועט איבערלעבן, זאָלט איר אים אויפזוכן דאָרט אין די קבוצים, און גיט איבער פון מיר אַ גרוס פאַר מיין משהלען אין ארץ ישראל...

צוויי אינדזלען:

אין משך פון אייניקע חדשים, פון 22סטן יוני ביז 6טן סעפטעמבער 1941 (דאָס הייסט פון דעם איינעמען ווילנע ביז אַרגאַניזירן דעם ווילנער געטאָ) זענען געווען אין ווילנע צוויי פונקטן, וואו עס האָט פולסירט אַ יידיש לעבן, וואו יידן האָבן זיך געזאַמלט און דערציילט זיך נייס. דאָס איז געווען: דער הויף סטראַשון־גאַס 6 (פון יידן־דאָט) און דער יידישער שטאָטישער שפּיטאָל אויף זאַוואַלנע גאַס.

שפּעטער אין געטאָ, איז סטראַשון גאַס 6, געווען איינע פון די צענטראַלע הויפן פון געטאָ, וואו עס האָבן זיך אָפּגעשפּילט טראַגישע און אויך דערהויבענע מאָמענטן.

א. אויף סטראַשון־גאַס 6 (יידן־דאָט־הויף ערב דעם געטאָ).

דאָס איז געווען די רעזידענץ פון ערשטן יידן־דאָט. דער הויף האָט שטענדיק געקאָכט פון מענטשן. דאָ פלעגן זיך מעלדן אַלע, וואָס ווילן גיין צו דער אַרבעט מיט דער האָפענונג צו קריגן שיינען, דאָ פלעגן סתם נייגיריקע אַריינכאַפּן זיך צו הערן נייס, וועלכע נייע גזרות זענען שוין אַרויס. דאָ פלעגט מען צונויפּברענגען דאָס געלט און גאָלד פון קאָנטריבוציע, דאָ פלעגן די דייטשן קומען מיט „באַשטעלונגן" אויף אַרבעטער.

דאָ האָב איך אייניקע מאָל געטראָפן דעם דיכטער א. י. גאָלדשמיד, וועל־כער איז שפּעטער אומגעקומען פון די געסטאַפּא־הענט.

דאָ פלעגן אָנקומען פון זיכערע קוואַלן ידיעות וועגן די אַרויסגעפּירטע אוו פאַר־שוואונדענע, אַז פויערים האָבן מכלומרשט זיי געזען אַרום מינסק אוו ווייטעבסק, אַהערצו פלעגן אויך אַריינלויפן יידן, בעת כאַפענישּ אויף די גאַסן, מיינענדיק אַז דאָס זענען „קרנות־המזבח" צום ראַטעוועז זיך... דאָ זענען אויך אָ סך צופעליקע מענטשן מיטגעשלעפּט געוואָרן בשעת דער ליקווידאַציע פון ערשטן יידן־דאָט.

ב. אין יידישן שפּיטאָל

אויף די גאַסן פון שטאָט, ווי באַקאַנט, האָט מען געקענט גיין נאָר מיט אַרבעטס־שיינען. די יידישע שפּיטאָל דאָקטוירים האָבן געהאָט רעכט צו גיין צו זיי־ער מעדיציניש־ער אַרבעט. שפּעטער האָבן אויך אַנדערע דאָקטוירים באַקומען שיינען, אַז זיי מעגן גיין צו די קראַנקע אויף ויזיטן און אויך אין שפּיטאָל. די דאָזיקע „מע־

דיצינישע שיינען" האָט אויסגעפועלט ביים דייטשן שטאָבס-דאָקטאָר צעלך, די יידישע מעדיצינערן, פרוי ד"ר לובע כאָלעם, וועלכע האָט אין אַמאָליקע יאָרן געלערנט אין דייטשלאַנד אין זעלבן אוניווערסיטעט וואו דער דייטשער שטאָבס-דאָקטאָר.

פלעגן זיך אַלע יידישע דאָקטוירים זאַמלען אין יידישן שפיטאָל, איבערגעבן זיך נייס געהערטע פון פאַציענטן און אונטערגעהערטע פון געהיימע ראַדיאָס. דער הויפט-מייסטער אין איבערגעבן ראַדיאָ-ידיעות איז געווען דער באַקאַנטער דאָקטאָר יאַש-פאן, וועלכער פלעגט וויסן אויף אויסנווייניק אַלע ראַדיאָ-קאָמוניקאַטן, פלעגט דערצו אויך צולייגן אייגענע הוספות און פלעגט יעדן טאָג צייכענען פאָר די אויפגעזאַמלטע דאָקטוירים מאַפעס פון די קריגס-אָפּעראַציעס. ער פלעגט די קריגס-באַריכטן אָפּגעבן מיט התלהבות און עקזאַלטאַציע. די באַגייסטערונג ביי אַלע צוהערערס פלעגט וואַקסן, ער פלעגט צעשמעטערן יעדן טאָג אין זיינע באַריכטן צענדליקער דייטשע דיווי-זיעס, הונדערטער אייראָפּלאַנען און טויזנטער טאַנקען. די סטראַטעגיע פון קריג איז געווען פאַר אים קלאָר ווי אַ דיאַגנאָז פון אַ געוועלטיקן בראַנכיט. אַ גרויסער מאַדים פון גוטע ידיעות איז אויך געווען דער באַקאַנטער ווילנער דאָקטאָר משה גירשאָוויטש. די דאָקטוירים פלעגן זיך צעגיין אַ היים דערמונטערט און צעטראָגן צווישן זייערע פאַציענטן די פריילעכע ידיעות. יעדער אייגער לויט זיין טאַלאַנט און עפעס צוגעבן אייגענע השערות. אין שטאָט פלעגט מען עס אָנרופן די „שפיטאָל-קאָמוניקאַטן".

וועז עס האָבן זיך געמערט אָזוינע פאַנטאַזיע-קאָמוניקאַטן מיט גוטע ידיעות (ספעציעל אין געטאָ, אין די זונטאָג-טעג, וועז יידן זענען ניט געגאַנגען צו דער אַר-בעט אויסערן געטאָ) האָט מען זיי אַ נאָמען געגעבן ייוו"א-קאָמוניקאַטן (יידן ווילן אָזוי...).

5. דער ערשטער יידן-ראַט

דער באַפֿעל צו גרינדן אַ יידן-ראַט

די ערשטע טעג יולי 1941 האָט דער ליטווישער קאָמענדאַנט פון ווילנע, קאלענ־דרא, געשיקט רופן צו זיך הרב שמואל פריד. דער רב איז געווען אָקאַרשט נאָך אַ שווערער האַרץ־קראַנקייט („אינפאַרקט"), האָט ער ניט געקענט גיין צופוס. איז געקומען צו אים צו פֿאַרן אויף אַ בריטשקע פון צדקה גדולה דער שטאָט־שמש גאָרדאָן, און זיי זענען אַוועקגעפֿאָרן צום קאָמענדאַנט.

הרב שמואל פריד האָט באַקומען דעם אויפטראָג, צונויפֿשטעלן אַ יידן־ראַט אין אָנפֿירן מיט אים.

הרב שמואל פריד האָט געענטפֿערט, אַז צוליב זיין קראַנקייט קען ער ניט אָנפֿירן מיטן יידן-ראַט, נאָר ער וועט צונויפֿשטעלן אַ ליסטע און אים פֿאַרשטעלן.

דאָ האָט הרב שמואל פריד וועגן דעם מודיע געווען דורך פֿאַרשידענע שליחים אַלע געזעלשאַפֿטלעכע יידישע קרייזן און געבעטן זיי צו שיקן פֿאַרשטייערס אין יידן־ראַט.

צי דאַרף מען גיין אין דייטשן יידן-ראַט ?

ס׳איז צו מיר געקומען, אַלס צו אַ געווען ראַטמאַן פון בלאָק פועלי־ציון־התאחדות אין ווילנער מאַגיסטראַט, אַ שליח אין נאָמען פון די גרינדער פון יידן־ראַט מיט דער וועגדונג, איך זאָל פֿאַרטרעטן אין יידן־ראַט דעם לאַגער פון אַרבעטנדיקן ארץ ישראל.

ער האָט מיר דערקלערט: די גרינדער פון יידן־ראַט גלויבן, אַז זיי וועלן קענען רעגולירן די אַרבעטס-כאַפענישן דורך דעם וואָס זיי וועלן אַליין צושטעלן יידן צו דער אַרבעט, וואָס עס וועט דערמעגלעכן צו באַקומען פֿאַר זיי אַרבעטס־שיינען, ווייסן וואו זיי וועלן געשיקט צו דער אַרבעט און פֿאַרהיטן פון פֿאַרשווינדענישן.

כ׳האָב גלייך צונויפֿגערופֿן אַן ענגערע באַראַטונג פון די אָנפֿירנדיקע חברים פון „התאחדות" און „פֿועלי־ציון (צ.ס.)". אַן שיינען האָבן זיך דורך די גאַסן (וואו די כאַפֿערס האָבן געלויערט) דורכגעריסן די חברים נפתלי וויניק־ראַזע, ישעיה צינצי־נאַטוס, אַראַנאָוויטש און נאָך אייניקע. עס איז באַהאַנדלט געוואָרן די פֿראַגע: גיין אַדער ניט גיין אין יידן־ראַט? ווי דאַרף זיין אונזער שטעלונג?

פֿאַרן יאָ גיין אין יידן־ראַט האָבן געריעדט די מאָטיוון, אפשר וועט מען דורך אַ יידישער רעפֿרעזענטאַנץ עפּעס אויפטאָן, בכדי צו לינדערן די דייטשע נגישות? אפשר וועט מען קענען עפּעס פֿאַרהיטן?

קעגן גיין אין יידן־ראַט האָבן געוועדט די מאַטיוון, אַז ער וועט, טראָץ זיין בעסטן ווילן, פאַרוואַנדלט ווערן אין אַז אינסטרומענט פון געסטאַפּאָ. דער יידן־ראַט וועט מוזן אויספילן אַלע פאַראַרדענונגען פון דער דייטשער מאַכט. פון פאָדערונגען אין אינטערוועניז בייַ די דייטשן וועלן די יידן קיין ממשותדיקע רעזולטאַטן ניט האָבן, ווייל די היטלער־מאַכט וועט קאָנסעקווענט אויספירן איר פראָגראַם. פאַר־קערט, דער יידן־ראַט וועט נאָך איר פאַרלייכטערן אויסצופירן אירע פאַרניכטונגס־צילן: יידן וועלן דורך יידן אַליין ווערן צוגעשטעלט צו דער אַזוי־גערופענער אַרבעט, פון וועלכער מען קערט זיך שוין וואַרשיינלעך ניט צוריק.

עס זענען געווען אין דער פראַגע טיפע חלוקי־דעות. לסוף האָט געזיגט דער צוגאַנג פון די קעגנער פון גיין אין יידן־ראַט, צוויש! וועלכע עס זענען געווען, דרך אגב, מענטשן, וואָס האָבן! שוין דורכגעמאַכט אַ קאַפּיטל דייטשן רעזשים אין געפאַנגען־לאַגער, אַדער אין דער אָקופאַציע־זאָנע פון פוילן.

עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז פועלי־ציון־צ.ס. און התאחדות אַלס די פאַלי־טישע פאַרטייען פון אַרבעטנדיקן ארץ ישראל — שיקן ניט קיין חברים אין יידן־ראַט, זיי וועלן אָבער זוכן, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע גרופירונגען, אופנים פון אַרגאַניזירן דעם ווילנער יידישן קיבוץ, בכדי צו דערמעגלעכן אים דורכצוטראָגן די אָנקומענדיקע שווערע צייטן.

דער יידן־ראַט ווערט געגרינדעט

ווייזט אויס, עס זענען! אויך בייַ אַנדערע גרופירונגען געווען ספקות צו גיי! אין יידן־ראַט אַדער ניט. מען האָט דערציילט: אויף דער גרינדונגס־זיצונג האָט דער אַלטער דאָקטאָר גרשון גרשוני געהאַלטן אַ רירנדיקע רעדע צו די פאַרזאַמלטע און געפרופן זיי, טראָץ זייערע ספקות, אַריינצוגיין אין יידן־ראַט און זען דורך דעם צו העלפן יידן מיט וואָס עס לאָזט זיך.

עס ווערט געשאַפן אַ יידן־ראַט בראש מיטן דאָקטאָר גרשוני.

מיטן צעטל פון יידן־ראַט איז הרב שמואל פריד געפאָרן צו קאַלענדרא, בכדי צו באַשטעטיקן די ליסטע.

דאָקטאָר גרשון גרשוני האָט צוליב זיין טיפ! עלטער ניט געקענט זיך באַ־טייליקן אין די אַרבעט! פון יידן־ראַט, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט אַלס פאַרזיצער.

דאַן האָט זיך דער יידן־ראַט רעאָרגאַניזירט און בראש פון אים האָבן זיך גע־שטעלט אינזשעניער שאול טראָצקי, פון דער אייל־פאַבריק, און אינזשעניער אַנאַטאָל פריד.

לסוף האָט דער יידן־ראַט געציילט קרוב פינף־און־צוואַנציק מיטגלידער, אַ חוץ זיי האָבן! געארבעט בייַם יידן־ראַט אַ געוויסע צאָל מיטהעלפער.

אויף ווי וויייט איך בין מיך ניט טועה, איז די ליסטע פון די פינף־און־צוואַנציק מיטגלידער געווען פאָלגנדיקע:

1. אינזש׳ שאול טראָצקי.
2. שמואל פיעטוכאָווסקי פון שאוול.
3. אַדוו׳ פּנחס קאַן.
4. יואל פישמאַן.
5. גריגאָרי יאַשונסקי.
6. האָפמאַן.
7. יוסף שאַבאַד.
8. לייזער קרוק.

9. אַדוו׳ שבתי מילקאַנאָוויצקי.
10. אַדוו׳ סופר.
11. ד״ר ראָזע שאַבאַד-גאָוואָנסקי.
12. אברהם זאַלקינד.
13. פרוי ד״ר לובע כאַלעם.
14. אינזש׳ אַנאַטאָל פריד.
15. אברהם זיידשנור.
16. שקאַלניצקי.
17. אַדוו׳ באָריס פרנס.
18. ישראל ווערבלינסקי.
19. אַדוו׳ קאַצענעלסאָן.
20. הרב שוב.
21. א. לאַנגבאַרד.
22. ד״ר אליהו סעדליס.
23. חיים טראפידא.
24. אַדוו׳ סראָלאָוויטש.
25. ד״ר גרשון גרשוני.

אין יידן־ראַט זענען געווען טעטיק הרב כץ, ראַבינאָוויטש, ד״ר ליבער, קראַסנע, אַדוו׳ זילבערשטיין (מעגלעך, אַז עמיצער פון זיי איז אויך געווען מיטגליד פון די פינף-און־צוואַנציק).

וועגן א. לאַנגבאַרטן האָט מען דערציילט, אַז ער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך מסירות־נפש און אָפּפערוויליקייט בשעת זיין אַרבעט אין יידן־ראַט.

ד״ר יעקב וויגאָדסקי איז ניט געווען קיין טעטיקער מיטגליד פון יידן־ראַט. צי איז דאָס געווען צוליב זיין טיפן עלטער — אָדער וויל ער האָט ניט געגלויבט אין דער עקזיסטענץ־באַרעכטיקונג פון אַ יידן־ראַט אונטערן נאַצי־רעזשים — איז מיר שווער צו ענטפערן; די מיטגלידער פון יידן־ראַט פלעגן אָבער אָפט צו אים קומען פרעגן אַז עצה, ווי אַזוי צו האַנדלען אין שווערע סיטואַציעס.

דער הויף פון יידן־ראַט איז געווען סטראַשון־גאַס נומער 6 (הויף פון ביבליאָטעק פון מפיצי השכלה).

קאָנטריבוציע, צושטעלונגען צו אַרבעט

דעם 6טן אויגוסט 1941 האָט מורער פאַררופן די פאָרשטייער פון יידן־ראַט און געמאָלדן, אַז ביז מאָרגן דאַרף דער יידן־ראַט צושטעלן אַ קאָנטריבוציע פון פינף מיליאָן רובל (דערפון צוויי מיליאָן רובל ביז ניי! פרי) — אויב ניט וועט דער גאַנצער יידן־ראַט אויסגעשאָסן ווערן. עס איז אַנטשטאַנען אַ גוואַלדיקע פאַניק אין יידן־ראַט. יידן האָבן ספאָנטאַן אין אייניקע שעהן געשאפן גאַסן־קאָמיטעטן, וועלכע האָבן אין איילעניש געזאַמלט די קאָנטריבוציע, געלט, גאָלד, זייגערס, ווערט־זאַכן. דאָך איז אויף מאָרגן ניט געווען גרייט די גאַנצע סומע. זענען דאָן דערשאָסן געוואָרן פּיעטער־כאָווסקי און לייזער קרוק. די קאָנטריבוציע־זאַמלונגען האָבן געדויערט ווייטער.

דער יידן־ראַט פלעגט אויך מוזן צושטעלן יעדן פרימאָרגן אַ געפאָדערטע צאָל יידן צו דייטשער צוואַנגס-אַרבעט. לכתחילה האָבן די יידן פרייוויליק זיך געשטעלט צו די אַרבעט־אָרויסשיקונגען אונטערן אויפזיכט פון יידן־ראַט; הויפן און גאַסן האָבן איינגעשטעלט צווישן זיך אַ רייע, וועמען יעדעס הויז זאָל שיקן זיינע מענער צו דער אַרבעט.

אָבער די כאַפענישן און פאָרשווינדענישן האָבן ניט אויפגעהערט, טראָץ דעם וואָס דער יידן־ראַט האָט צוגעשטעלט יידישע אַרבעטער, און אויך וועגן די צוגע־שיקטע פלעגט מען ניט שטענדיק וויסן, וואו זיי ווערן געשיקט, און צי זיי ווען

צוריקקומען. יידן האָבן אויפגעהערט צו שטעלן זיך פרייוויליק צו די אַרבעט־אַרויס־שיקונגען פון יידן־ראַט. מען האָט אויך דערציילט, אַז דער אַלטער ד״ר יעקב ווי־גאָדסקי וואָרנט דעם יידן־ראַט ניט צו שיקן מענטשן צו דער אַרבעט, כל זמן מען וויס ניט, וואו זיי גייען און צי וועלן זיי צוריקקומען.

טראַגישער סוף פון ערשטן יידן־ראַט

טראָץ די שווערע קאָמוניקאַציע־מעגלעכקייטן האָבן זיך פלוצעם פאַרשפרייט קלאַנגען צווישן דער יידישער באַפעלקערונג, אַז ישראל ווערבלינסקי און הרב שוב זע־נען צוגענומען געוואָרן דורך די דייטשן אַלס שטראָף פאַרן ניט צושטעלן צו דער צייט די געפאָדערטע קאָנטריבוציע.

דעם 2טן סעפטעמבער 1941 איז אַריין שווייגענבערג מיט צוויי געהילפן אין לאָ־קאַל פון יידן־ראַט און אויסגעשטעלט ביי די וועגט אַלע די, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען, אויסגעקליבן זעכצן יידן און אָפגעשיקט זיי אין לוקישקער תפיסה, מער זענען זיי שוין ניט צוריקגעקומען.

צווישן די צוגענומענע זענען געווען: פנחס קאָן, לאָנגבאַרט, שאול טראָצקי, קראָסנע, יוסף שאַבאַד, אַדוו. קאַצענעלסאָן אוז אַנדערע.

דער יידן־ראַט האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

פאַרשידענע קלאַנגען האָבן שפעטער קורסירט וועגן די אומשטענדן, ביי וועלכע ס׳זענען אומגעקומען די יידן פון ערשטן יידן־ראַט.

וועג מען איז אַריין אין געטאָ איז דורך געסטאַפּאָ באַמינירט געוואָרן אין יידן־ראַט אַנאַטאָל פריד. ער האָט קאָאָפּטירט גריגאָרי יאַשונסקי, אַדוו. מילקאַנאָוויצקי, אינזש. גוכמאַן און פישמאַן.

אַברהם זיידשנור איז געווען די ערשטע צייט דער סעקרעטאַר פון יידן־ראַט.

אויך וועגן דעם אופן, ווי אַזוי עס זענען באַמינירט געוואָרן די אויבנדערמאַנטע יידן־ראַט־מיטגלידער, האָבן קורסירט פאַרשידענע קלאַנגען, די אויטענטישקייט פון וועלכע עס איז מיר ניט אויסגעקומען פעסטצושטעלן.

6. דער טויט פון ד"ר יעקב וויגאָדסקי

ערשטער ווידערשטאַנדלעד פון ווילנער יידנטום

די לעצטע באַגעגעניש מיט ד"ר וויגאָדסקי

יוני 1941, אַ פּאָר וואָכן פֿאַרן אויסברוך פון דייטש־סאָוועטישן קריג, האָב איך געזען ד"ר יעקב וויגאָדסקי צום לעצטן מאָל. אַ זקן־מופלג פון 86 יאָר, איז ער געווען נאָך פול מיט לעבן, נאָר זיין גרייז־גרויער קאָפּ האָט זיך געטרייסלט, און אויך די הענט האָבן שוין ניט פעסט געהאַלטן דעם שטעקן, ווי אַמאָל; און זיין שטים איז שוין געווען גאַנץ ציטערדיק.

מיר האָבן זיך באַגעגנט אויפן פּלעצל, ביים גערטנדל, אויף ווילנער־גאַס. דאָרט האָט ער תמיד ליב געהאַט צו שפּאַצירן. דאָרטן פלעגן אים אָפּהאַלטן שטענדיק די ווילנער יידישע פיש־העגדלערינס, מאַרק־ווייבער, בעלי־מלאכות, קליינהענדלער און אויסגיסן פּאָר אים זייער ביטער האַרץ, און דערציילן זייער עגמת־נפש.

די לופט איז געווען פול מיט דערוואַרטונג פון קריגס־געשעענישן. ד"ר יעקב וויגאָדסקי, דער אייביקער אָפּטימיסט, איז געווען דאָס מאָל זייער פאַרזאָרגט:

— עס גייען שווערע, שווערע כמאַרעס; שווערע, שווערע וואָלקנס פאַרציען אונזער הימל — האָט ער געזאָגט, ווי צו זיך אַליין — און פלוצעם האָט ער אַ וואַרף געטאָן עפּעס אַ פראָגע, וועלכע האָט מיך, ווי צעטומלט מיט איר אינהאַלט, און וועלכע איך האָב זיך דערמאָנט ניט איינמאָל אין געטאָ און קאָנצענטראַציע־לאָגערן:

— מיין קינד (אַזוי האָט ער זיך נוהג געווען צו רופן אַלעמען, וועמען ער האָט געקענט נאָך פון דער טעטיקייט אין יידישן סטודענטן־פאַריין, וואו ער איז געווען דער באַליבטער ערן-פאַרזיצער) מיין קינד, עס גייען שווערע צייטן. זאָג: דו וועסט געדענקען אונזער לערע?

און ווי ער וואָלט געזען פּאָר זיך אַ גרויסן אומזעבאַרן עולם, וואָס רינגלט אים אַרום, האָט ער איבערגעחזרט זיין פראָגע אין חלל אַריין:

— קינדער, זאָגט, איר וועט געדענקען אונזער לערע?

עס איז מיר דורך עפּעס אַ ציטער. איך האָב דערשפּירט מיטאַמאָל, אַלס איינער פון די אומזעבאַרע קינדער, צו וועלכע דער אַלטער טאָטע פון יידישן ווילנע וועגדעט זיין פראָגע — און אַ תשובה האָט זיך אַרויסגעריסן פון מיין מויל בלשון „מיר" —

— דאָקטאָר, מיר וועלן געדענקען די לערע!

ער האָט מיר געגעבן זיין טרייסלענדיקע און דאָך שטייפּע האַנט, געקוקט אַרום אַרום, ווי ער וואָלט מיך ניט דערקענט און געזאָגט זיך מיט דער פראָגע:

— קינדער, קינדער, וועט איר ניט פאַרגעסן אונזער לערע?

און ער איז אַוועק קלאַפּנדיק מיטן שטעקן איבערן אַספאַלט ביים גערטנדל פון ווילנער גאַס. עס האָבן נאָך פון ווייטן געהילכט זיינע טריט — און אין דער לופטן זענען ווי געהאנגען שוערע, גורלדיקע ווערטער: „אונזער לערע"!

ווי אַ צעטומלטער האָב איך זיך געזעצט אויפן בענקל ביים גערטנדל און פאַר מיינע אויגן זענען פאַרבייגעלאָפן צענדליקער, צענדליקער בילדער פון פייערונגען, מיטינגען, פאַרלעזונגען און פאַלקס־דעמאָנסטראַציעס, אין וועלכע ד"ר יעקב וויגאָדסקי האָט אַנטייל גענומען אַלס פאַרשטייער פון דער יידישער ווילנע און איר ראש־הקהל.

▼

ס'האָט זיך מיר דערמאָנט אַ סצענע פון סטודענטן־לעבן, פון די באַרימטע „וואַצ־לאָווסקי־טעג" אין ווילנע. די אַנטיסעמיטישע פּוילישע סטודענטן פלעגן ניט לאָזן זיצן די יידישע סטודענטן אויף די רעכטע בענק, פלעגן זיי שטעכן מיט שפּילקעס, שלאָגן, און אָט האָבן זיי אַנגעהויבן צו פּראָקטיצירן אַ נייעם מיטל: אַרויסצוואַרפן די יידישע סטודענטן דורך די פענצטער פון אוניווערסיטעטס־בנין. די יידישע אַקאַ־דעמיקער האָבן באַשלאָסן זיך ניט צו לאָזן און געשאָפן אַ מין זעלבסטשוץ. לעבן בנין פון אוניווערסיטעט, אויף סלאָוואַצקע־גאַס, איז פאַרגעקומען אַ קאַמף צווישן די יידישע סטודענטן קעגן די פּוילישע סטודענטן, וועלכע האָבן אונז באַוואַרפן מיט שטיינער. מיר האָבן זיי געענטפערט מיטן זעלבן. אַ שטיין, עד־היום אומבאַקאַנט פון וועמען, האָט געטראָפן איינעם פון די אַנטיסעמיטישע אַנפירערס, דעם סטודענט וואַצלאָווסקי, און געשפּאָלטן אים דעם שאַרבן און אַ צווייטער שטיין האָט דערגענטערט זיין סוף.

וואַצלאָווסקיס טויט איז געווען אויסגענוצט צו יידן־עקסצעסן אין ווילנע. די יידישע סטודענטן האָבן זיך צונויפגעזאַמלט און זיך פאַרבאַריקאַדירט אין סטודענטן־פאַריין אויף לודוויסאַרסקע גאַס 4. אַ פאַר טויזנט פּוילישע סטודענטן האָבן זיך פאַר־זאַמלט אויף סלאָוואַצקע־גאַס און געצויגן אין אַ דעמאָנסטראַציע צום יידישן סטו־דענטן פאַריין, בכדי אים צו דעמאָלירן און נעמען נקמה אין די יידישע סטודענטן פאַרן טויט פון זייער אַנפירער וואַצלאָווסקי.

ד"ר יעקב וויגאָדסקי איז געקומען אין יידישן סטודענטן־פאַריין און געקלונגען פון דאָרט צום פאָליציי־שעף, אַז ער זאָל אַרויסשיקן פאָליציי, בכדי צו שיצן דעם יידישן סטודענטן־פאַריין פון די אַנטיסעמיטישע דעמאָנסטראַנטן, וועלכע קלייבן זיך מאַכן אַ בלוט־באָד בײַ די יידישע סטודענטן.

דער פאָליציי־שעף האָט אים געענטפערט, אַז דאָס איז אַן אוניווערסיטעטס־ענין פון סטודענטן־צווישן־זיך. דער אוניווערסיטעט האָט אויטאָנאָמיע און די פּא־ליציי קען זיך ניט מישן אין דער אוניווערסטעטס־אויטאָנאָמיע...

דאָן האָט ד"ר יעקב וויגאָדסקי צו אים געקלונגען:

— איך ד"ר וויגאָדסקי, דעפוטאַט פון פּוילישן סיים, וועלכער גענים לויט דער פּוילישער קאָנסטיטוציע פון אומבאַרירלעכקייטס־רעכט בין אייך מודיע, אַז אייך בלייב זיצן צווישן די יידישע סטודענטן — און איך דערוואַרט מיין טויט צוזאַמען מיט זיי...

ד"ר יעקב וויגאָדסקי איז געבליבן זיצן צווישן די יידישע סטודענטן. אין לעצטן מאָמענט, ווען טויזנטער פּוילישע אַנטיסעמיטישע סטודענטן האָבן אַרומגערינגלט די יידישע סטודענטן־הויז און אַנגעהויבן וואַרפן שטיינער אין די פענצטער, זענען אַנ־

געקומען רייטער־פאָליציי און צעטריבן די דעמאָנסטראַנטן. ד״ר יעקב וויגאָדסקי איז דאָן געבליבן העלפן פאַרבאַנדאַשירן די פאַרוואונדעטע סטודענטן און געגעבן אינ־סטרוקציעס „זיינע ליבע קינדער״ ווי ווייטער צו האַנדלען אין קאַמף קעגן „נומערוס קלאָוזוס״ אין אוניווערסיטעט.

דער טאַטע פון ירושלים דליטא

דעם ד״ר יעקב וויגאָדסקי האָט מען אָנגערופן אין ווילנע מיטן נאָמען „דער טא־טע פון ירושלים דליטא״. אין זיין לעבן און טעטיקייט האָט ער פאַרקערפערט די שענסטע טראַדיציעס פון דעם יידישן ווילנע: פון זיין יידישן שטאָלץ, פון זיין יידישן קאַמף און פון זיין יידישן פאָליטישן אויסלעבן זיך.

ד״ר יעקב וויגאָדסקי (1855—1941)

ער איז געבוירן אין באָברויסק אין יאָר 1855. ביז פערצן יאָר פון זיין לעבן האָט ער געלערנט אין אַ ישיבה. אין יאָר 1872 האָט ער געענדיקט אין פעטערבורג די מעדיקאָ־כירורגישע אַקאַדעמיע. אין יאָר 1884 האָט ער זיך באַזעצט אין ווילנע, וואו ער איז געווען טעטיק זיבן און פופציק יאָר נאָכאַנאַנד.

אין יאָר 1908 העלפט ער גרינדן דעם יידישן דאָקטוירים־קרייז, פון וועלכן ער איז געווען דער ערשטער פאָרזיצער.

ווען טעאָדאָר הערצל קומט קיין ווילנע, שטייט ד״ר יעקב וויגאָדסקי בראש פון דער דעלעגאַציע, וואָס האָט אים באַגעגנט מיט ברויט און זאַלץ אין נאָמען פון ווילנער יידנטום.

▼

מיטן אויסברעכן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914 האָבן אַ סך פון די געווען אָנפירערס פון ווילנער יידנטום פאַרלאָזן ווילנע מיטן עמיגראַציע־שטראָם. געבליבן זענען דאָן אין ווילנע: ד״ר וויגאָדסקי, הרב יצחק רובינשטיין, ד״ר צמח שאַבאַד, אַדוואָקאַט שמשון ראָזענבוים, אינזש׳ קלעבאַנאָוו, און שפעטער איז אויך

צוריקגעקומען ביינוש מיכאַלעוויטש. ד״ר יעקב ויגאָדסקי ווערט דאָן אָנפירער פון ווילנער יידנטום, און קעמפט פאַר זיין ברויט און כבוד.

פאַר פראָטעסטירן קעגן די דייטשע רדיפות אויף יידן ווערט ער אין יאָר 1917 אַרעסטירט דורך דער דייטשער מאַכט. ווען מען האָט אים געפירט צו פאַרשיקונג, האָט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון ווילנע אים באַגלייט צום באָן, אויסדריקנדיק אים אירע סימפּאַטיעס אַלס פאַרטיידיקער פון יידישע רעכט. די נאַגייקעס פון דער דייטשער פּאָליציי האָבן ניט געקענט צעטרייבן דעם גרויסן עולם, וועלכער האָט מאַניפעסטירט זיינע געפילן צו ד״ר יעקב ויגאָדסקי.

אין יאָר 1918 קומט ער צוריק קיין ווילנע פון טשערסקער געפאַנגענלאַגער און טרעט צו אָרגאַניזירן די דעמאָקראַטישע יידישע קהלה אין ווילנע. ער ווערט פאַר־

ד״ר יעקב ויגאָדסקי
אין טשערסקער
געפאַנגענלאַגער.
1917.

זיצער פון דער ווילנער קהלה, און יידישער פאַרשטייער אין ווילנער שטאָטראַט, און אין יאָר 1922 ווערט ער געווײלט אַלס יידישער דעפוטאַט אין פּוילישן פּאַרלאַמענט.

ד״ר יעקב ויגאָדסקי אַנטוויקלט אַן אויסערסט דינאַמישע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. ער איז פאָרזיצער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ווילנע. אָקטיוו אין אויפבויען דאָס העברעאישע און יידישע שול־וועזן און בעיקר גיט ער אָפּ זיין גאַנצע צייט פאַר אַ שטאַלצן פּאָליטישן קאַמף פאַר יידישע רעכט, אין ווילנער שטאָטראַט, און אין פּוילישן פּאַרלאַמענט.

ער האָט זיך כאַראַקטעריזירט מיט ליבע צו יעדן ליידנדיקן און פּערזענלעכער שטענדיקער גרייטקייט אים צו העלפן. פּירנדיק זיין אַלגעמיינעם פּאָליטישן קאַמף פאַר יידישע רעכט אויף זיצונגען פון שטאָט־ראַט, אין פּאַרלאַמענט, אויף פאָרזאַמלונגען און מיטינגען — האָט ער אָבער געהאַלטן פאַר זיין אויפגאַבע און שליחות

צו ווידמען זיין יעדע מינוט, בכדי צו טראָגן הילף פאַר יעדן באַוואוסטן ברודער. דער יידישער פאָלקס־מענטש, דער פשוטער בעל־מלאכה, דער פרנסהלאָזער קליינהענדלער (אויף וועמען עס האָבן געלויערט אַזוי פיל גזרות מצד דער אַנטיסעמיטישער פוילישער מאַכט), די אַרעמע פיש־העגדלערין, וועמען מען האָט ניט דערלויבט צו פאָרקויפן איר באַליע פיש, דער יידישער סטודענט פאַר וועמען מען האָט געשלאָסן די טירן פון אוניווערסיטעט, דער יידישער טאַטע, וועמענס זון מען האָט אַרעסטירט צוליב פאַרדאַכט אין „אַנטימלוכהשער טעטיקייט" — זיי אַלע האָבן געהאַט אין ד"ר יעקב וויגאָדסקי זייער פאַרטיידיקער און דעם פריינד, וואָס האָט זיך צו אַלעמען באַצויגן מיט אַ ניט געזעענער אַהבת־הבריות, און וואָס איז גרייט געווען תמיד, טאָג און נאַכט, צו העלפן מיט אַ ראַט און טאַט און מיט פערזענלעכער אינטערוונץ.

ד"ר יעקב וויגאָדסקי איז געווען באַליבט און אויסערסט געאַכטעט דורך אַלע שיכטן פוןווילנע. מען האָט אים גערופן דער „פאָלקס־דאָקטאָר", דער פאָלקס־ייד און דער פאָלקס־מענטש.

ד"ר יעקב וויגאָדסקי האָט זייער ליב געהאַט די יידישע קינדער און די יוגנט. עס איז ניט געווען קיין שול־שמחה וואו ער זאָל ניט נעמען אַנטייל פערזענלעך מיט אַ וואָרעמען וואָרט צו די קינדער. ער פלעגט ניט איבערהיפן קיין פייערונג אָדער צוזאַמענקום פון החלוץ, קיין ל"ג בעומר־אויספלוג פון שומרים, קיין סטודענטן־פאָר־זאַמלונג — אומעטום פלעגט ער קומען, דער זקן, און אַריינהויכן יוגנט־התלהבות.

אַ מענטש מיט דעמאָקראַטישע אָנשויאונגען, האָט ער געזען אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע די יידישע פאָלקס־אַרגאַניזאַציע. אים האָבן געווייטיקט די דיפע־רענצירונגען צווישן די אַלגעמיין־ציוניסטישע „א"־ און „ב"־גרופן. ער פלעגט אָקטיוו מיטהעלפן אַלע אונטערנעמונגען פון דער „ליגע פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל", און אויפטרעטן מיט באַגייסטערטע רעדעס אויף אַלע אַקאַדעמיעס וועגן דער אַרגאַניזאַציע פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט אין ארץ־ישראל, די „הסתדרות העובדים". ער איז געווען אַ פרעדיקער פון שלום און אַחדות צווישן די יידישע פאַרטייען, פון ענגער מיטאַרבעט מיט די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן (די וויסרוסן און ליטווינער), וועלכע האָבן שטאַרק געליטן אונטער דעם רעאַקציאָנערן פוילישן רעזשים.

אין דער צייט פון די סאָוויעטן איןווילנע, 1940, שיקט ער אַ מעמאָראַנדום צו סטאַלין אין מאָסקווע, מיט דער ביטע דערלויבן די עקזיטענץ פון העברעאישע שולן אין די אינקאָרפאָרירטע שטחים פון פוילן און ליטע.

ד"ר יעקב וויגאָדסקי האָט געאַרבעט זייער פיל ליטעראַריש. פאַרעפנטלעכט יעדע פאָר טעג פאָליטישע אָפהאַנדלונגען אין דער וילנער יידישער פרעסע, ווי אויך אַ גאַנצע רייע זכרונות־ביכער: „אין שטורעם" (זכרונות פון די דייטשע אָקופאַציע־יאָרן), „אין גיהנום" (זכרונות פון די דייטשע געפאַנגען־לאָגערן) און „אין סמבטיון"... (זכרונות פון צווייטן פוילישן סיים 1922—1927). ער האָט געגרייט צום דרוק אַ גרויס מעמואַרן־בוך א. נ. „די יונגע יאָרן".

מוטיק געלעבט און מוטיק געשטאָרבן

ווען עס זענען געקומען די היטלעריסטן קיין וילנע און עס האָט זיך אָנגעהויבן די שוידערלעכע סדרה פון יידן־פאַרפאָלגונגען, איז ער צוזאַמענגעבראָכן געוואָרן פון

צער. טראָץ דעם, וואָס ער איז געלעגן אַ קראַנקער אין בעט און קוים זיך געהאַלטן אויף די פיס, טרייַ זיין לעבנס־וועג פון מוטיק פאַרטיידיקן די יידישע אינטערעסן און דעם יידישן כבוד, האָט ער אָנגעטאָן זיין שוואַרצן סורדוט מיטן געלן מגן־דוד און אַוועק אין דער געסטאַפּאָ, צו פאָדערן געריכטיקייט פאַר יידן. דאָרטן האָט ער פּראָטעסטירט פאַרן שעף פון געסטאַפּאָ, מורער, קעגן די פאַרברעכנס, וואָס די דייטשן באַגייען קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. מורער האָט ניט געענטפערט קיין וואָרט, נאָר אָנגעטאָן אַ פּאָר ווייסע הענטשקעס אויף זיינע הענט (בכדי ניט צו מטמא זיין זיך מיט אַ יידן...) און אַראָפגעוואָרפן דעם זעקס און אַכציק יאָריקן זקן פון אַלע טרעפ.

דער אַלטער דאָקטאָר האָט זיך קוים אויפגעהויבן, אָפּגעווישט דאָס בלוט פון פּנים און זיך גענומען שלעפּן אַ היים אויף דער מיצקעוויטש גאַס.

אין גיכן איז ער אַרעסטירט געוואָרן און אָפּגעפירט געוואָרן אין דער לוקישקער תפיסה. דאָרטן איז ער געפייניקט געוואָרן דורכן נאַצישן מערדער שווייגענבערג.

יידן, וועמען עס איז געלונגען צו קומען צוריק פון דער לוקישקער תפיסה, האָבן דערציילט, אַז הגם דער זקן האָט געוואוסט, אַז זיינע טעג זענען שוין געציילטע, איז ער דאָך ניט געפאַלן פון מוט. ער האָט געטרייסט די אַרעסטירטע יידן, אַז ניט לאַנג וועט די היטלעריסטישע בעסטיע הערשן און עס איז נאָענט דער צוזאַמענברוך פון היטלער־רעזשים. ער האָט געזרופן די אַרעסטירטע אַריינוואָרפן זייער געלט, זייגערס, גאָלדענע פינגערלעך און אַנדערע קאָסטבאַרקייטן אי! די אָפּטריטן פון תפיסה, בכדי די דייטשן זאָלן דערפון גאָרניט קענען גענייסן.

ד״ר יעקב וויגאָדסקי איז אומגעקומען אין לוקישקער תפיסה.

אַזוי האָט געלעבט און אַזוי איז געשטאָרבן דער פאָטער פון ירושלים דליטא.

זיין נאָמען האָט געלויכטן ווי אַ לעגענדע אין ווילנער געטא. זיין מאַרטירער־טויט און קאַמף פאַרן פאַרטיידיקן דעם יידישן כבוד אונטערן נאַצי־שטיוול, איז געווען אַ רוף און אַ סימבאָל פון מוטיקן ווידערשטאַנד פאַר דער יידישער יוגנט אין געטאָ.

7. די גרויסע פראָוואָקאַציע

31טער אויגוסט 1941.

ס׳איז געווען אַ זוניקער, שפּעט-זומערדיקער טאָג. פאַרטאָג זענען אַרויס פון אַלעווינקלען שטאָט, ווי געווינלעך, די יידישע פּאַרטיזאַנס צו דער אַרבעט.

▼

פאַרנאַכט זענען פלוצעם צוגעקומען אויף נאָווגראָדער גאַס באַאומרואיקנדיקע קלאַנגען, אַז עפּעס קומט פאָר אין שטאָט. יידן זענען פאַרשוואונדן פון אונזער גאַס און זיך באַהאַלטן אין מאַלינעס אין דערוואַרטונג פון דעם, וואָס וועט באַלד פּאַרקומען.

פון קריסטן, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט אין אָוונט פון דער אַרבעט, האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דעם יידישן קוואַרטאַל פון ווילנע: דייטשע גאַס, דאָמיניקאַנער גאַס, לידסקע גאַס, גאון גאַס, סטראַשון גאַס, רודניצקער גאַס, שאָוולער גאַס, אָשמענער גאַס, לידער געסל, מיקאָלאַי געסל, גלעזער גאַס, יאַטקעווער גאַס, יידישע גאַס. מען לאָזט ניט אַריין, מען לאָזט ניט אַרויס.

באַן־אַרבעטער, וועלכע זענען צוריקגעגאַנגען ביינאַכט האָבן דערציילט, אַז פון אַרומגערינגלטן יידישן קוואַרטאַל, טראָגן זיך שוידערלעכע געשרייען און געווינען, און מען פירט אַרויס די יידן. וואַרשיינלעך אין אַ געטאָ. זיי טראָגן מיט זיך פּעקלעך. אַנדערע גייען האַלב נאַקעט.

שפּעטער זענען צו אונז דערגאַנגען קלאַנגען, אַז מען האָט זיי געפירט אין לוקישקער תפיסה, קריסטן האָבן דערציילט, אַז מען האָט די יידן געפירט אין ריכטונג פון פּאָנאַר. „מסתמא אויף אַרבעט, אין לאַגער, וואו מען פירט אַלע יידן" — האָט מען זיך אייניער דעם אַנדערן דערקלערט. מען האָט זיך אפילו געטרייסט:

— בעסער אין פּאָנאַר אויף אַרבעט — איידער אין לוקישקי אין דער תפיסה׳.

דער פלאַקאַט פון געביטס-קאָמיסאַר

דער אַלטער יידישער קוואַרטאַל האָט אויסגעזען ווי אַ בית-עולם. די גאַסן פוסט. די הייזער פאַרחתמעט.

אויף אַלע ראָגעס האָבן געהאנגען גרויסע רויטע פלאַקאַטן אויף דייטש, ליטוויש און פויליש מיטן פאָלגנדיקן טעקסט:

BEKANNTMACHUNG

Am gestrigen Sonntag nachmittag wurde in der Stadt Wilna aus dem Hinterhalt auf deutsche Soldaten geschossen.

Zwei der feigen Banditen konnten festgestellt werden. Es waren Juden.

Die Täter haben ihr Leben verwirkt. Sie wurden sofort erschossen.

Zur Verhütung derartiger feindseliger Akte sind bereits weitere schärfste Gegenmassnahmen getroffen. Die Vergeltung trifft die Gesamtheit der Juden.

Vorerst ist es darueberhinaus allen Juden beiderlei Geschlechts mit sofortiger Wirkung verboten, ihre Wohnungen in der Zeit von 15 Uhr nachmittags bis 10 Uhr vormittags zu verlassen. Ausgenommen hiervon sind nur diejenigen Juden und Juedinnen, die ausdrücklich zum Arbeitseinsatz befohlen sind.

Die getroffenen Anordnungen dienen der Sicherheit der Bevoelkerung und der Sicherstellung ihres Lebens. Pflicht jedes anständig denkenden Einwohners ist es, daran mitzuhelfen, dass Ruhe und Ordnung herrschen.

gez. HINGST

SKELBIMAS

HINGST

OBWIESZCZENIE

HINGST

באַקאַנטמאַכונג

נעכטיקן זונטיק נאָכמיטאָג איז אין שטאָט ווילנע פון אַ באַהעלטעניש געשאָסן גע-וואָרן צו דייטשע זעלנער.

עס זענען דערקענט געוואָרן צוויי פון די פּחדנותדיקע באַנדיטן. דאָס זענען געווען יידן.

די אָנפאַלערס האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן. זיי זענען גלייך דערשאָסן געוואָרן.

בכדי צו פאַרהיטן אויף דער צוקונפט פון אַזעלכע פּיינטלעכע אַרויסטרעטונגען, זע-נען פאַראָרדנט געוואָרן נייע שאַרפסטע מאָסמיטלען. די אחריות פאַלט אויפן יידישן כלל.

ראשית כל איז דערפאַר פאַרבאָטן אַלע יידן פון ביידע געשלעכטער, פון היינטיקן טאָג אן, אין דער צייט פון 15 אַזייגער נאָכמיטאָג ביז 10 אַזייגער אינדערפרי צו פאַרלאָזן זייערע וואוינונגען. אַ יוצא מן הכלל זענען נאָר יענע יידן און יידינס, וואָס האָבן אַ קלאָרן אַרבעטס באַפעל.

די אויבנדערמאָנטע פאַראָרדנונגען דינען דער זיכערקייט פון דער באַפעלקערונג און דעם פאַרזיכערן זייער לעבן. ס'איז דער חוב פון יעדן אַנשטענדיק דענקנדיקן- איינוואוי-נער מיטצוהעלפן, אַז עס זאָלן הערשן רו און אָרדנונג.

ווילנע, דעם 1-טן סעפּטעמבער 1941.

דער געביטסקאָמיסאַר פון שטאָט ווילנע

געחתמעט: הינגסט.

מיט דער דאָזיקער מודעה האָט דער געביטס-קאָמיסאַר הינגסט געוואָלט פאַר-מאַסקירן די גרויסע דייטשע פּראָוואָקאַציע, אַ דאַנק וועלכער ס'איז אומגעבראַכט געוואָרן אַ העלפט יידנטום פון ווילנער צענטער שטאָט.

אין יענע טעג זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון יידישן ווילנער קוואַרטאַל קרוב 10.000 מאַן. אין זעקס טעג אַרום זענען אַהערצו, אין די פּוסטע הייזער, אַריינ-געפירט געוואָרן די איבריקע ווילנער יידן און דאָ איז געשאַפן געוואָרן געטאָ נר. 1 און געטאָ נד. 2.

יידן האָבן אַ נאָמען געגעבן די דאָזיקע „אַקציע" מיטן נאָמען: די ערשטע גרויסע פּראָוואָקאַציע.

דער ערשטער לעבעדיקער גרום פון פּאַנאַר

דעם 3טן סעפּטעמבער 1941 אין דער פרי. איך קוק דורכן פענצטער פון מיין שטוב אויפן פּלאַץ פון נאַווגאַראַדער מאַרק. אין מיינע אויגן וואַרפט זיך אַ געשטאַלט פון אַ פרוי מיט צעלאָזענע האָר, מיט אַ צעשראָקענעם קוק, אַ באַרוועסע, מיט אַ פּאַרבונדענעם האַנט, מיט אַ גרויסן פּאַק בלומען. זי גייט, זי קוקט זיך אַרום, איר בליק בלאַנדזשעט, זוכט עפּעס. דער איינדרוק: אַן אומנאַרמאַל דאַרפיש מיידל.

אין אַ געוויסער צייט אַרום: מען פירט זי אַריין צו מיר. זי וויל מיר עפּעס דערציילן, נאָר זי בעט אַלע זאָלן אַרויסגיין.

זי קוקט זיך אַרום פון אַלע זייטן, און זאָגט שטיל:

— איך בין אַנטלאָפן פון פּאנאר!

— פון לאַגער פּאנאר? ...

— ניין, פּאנאר איז ניט קיין לאַגער. דאָרט שיסט מען אויס אַלע יידן... איך בין אַ דורכגעשאָסענע, אַן אַנטלאָפענע, איך בין געקומען צו איך, איר זאָלט מיר איבערבאַנדאַזשירן מיין וואונד.

איך דערלאַנג איר וואַסער. איך בעט זי באַרואיקן זיך. זי האָט מסתמא געהאַט אַ שווערע איבערלעבונג, זאָל זי דערציילן אַלץ רואיק, געלאַסן, פּאַמעלעך.

און זי דערציילט:

— איך הייס פּעסיע אַראַנאָוויטש, געוואוינט אויף שאָוועלסקע גאַס נומער זעקס. געהאַט צוויי קינדערלעך. זענען געקומען דעם אייַן און דרייסיקסטן אויגוסט פּאַרנאַכט דייטשן און אַרויסגעפירט מיך מיט די קינדער אין אַ גרויסער פּאַרטיע יידן אין דער לוקישקער טורמע. מען האָט ניט געגעבן קיין עסן, ניט קיין טרינקען, נאָר געשלאָגן. און דערנאָך האָט מען אַריינגעשטופט אין אַנגעפּראָפּטע אויטאָמאָבילן און געפירט. מיר זענען אַריינגעפאָרן אין אַ פאַרצוימטן פּלאַץ. איך האָב דערקענט לויטן וועג, וואוהין מען פירט אונז. איך בין דאָך אַ ווילנערין און איך קען די אומגעגנט. מען האָט אונז געבראַכט קיין פּאַנאַר.

עס איז געווען פול, איבערפול דער פּלאַץ מיט מענער, פרויען און קינדער.

מען האָט געפירט פון אונז גרופּעס ניט ווייט אין אַ וועלדל. און מען האָט זיי געשאָסן. גרופּע נאָך גרופּע... די קינדער האָבן געווויינט פאַר שרעק פאַר די שיסערייען. מיין מיידעלע האָט מיך געפרעגט:

— מאַמע, וואו זענען מיר! איך האָב מורא, איך האָב מורא.

איך האָב איר געענטפערט:

— האָב ניט מורא. מיר גיין אַרויס פון אַן אָרט, פון וואַנען עס פירט אַ וועג צום גן־עדן. דו ווייסט דאָך אין גן־עדן איז אַזוי גוט. שלאָף איין מיין קינד. אין גן־עדן איז אַזוי גוט. — — —

מיר האָבן אַלע געוואַרט אויף אונזער רייע. עס איז געווען אַ טויטע שטילקייט. ניטאָ וואו צו לויפן. אַלץ איז אַרומגערינגלט מיט דייטשן. און אַרום און אַרום קוילן־וואַרפערס. און ווער עס פרובירט אַנטלויפן ווערט אויפן אָרט מערדערלעך געשלאָגן און דערשאָסן. און דאָרטן וואו מען שיסט — האָט מען אייגער דעם אַנדערן דערציילט — צעטיילט מען די קרעפּטיקערע אויף אַרבעט און די שוואַכע און אַלטע צום טויט. איז דאָך נאָך אַלץ פאַראַן אַ האָפענונג צו בלייבן ביים לעבן. לוינט דאָך ניט ריזיקירן און לויפן, וואָס דאָן איז אַ זיכערער טויט.

וואַרטנדיק האָבן אַנדערע מיט די פיס געגראָבן אונטער זיך גריבלעך און באַ־האַלטן דאָרטן זייער צירונג און געלט, זאָל דאָס ניט אַריינפאַלן צו די דייטשן אין די הענט.

אַנדערע, פאַרקערט, האָבן זייער געלט און צירונג געהאַלטן, אפשר וועט עס נאָך צונוץ קומען אין לעצטן מאָמענט.

אַלטע יידן האָבן געזאָגט וידוי און געזעגנט זיך. זיי האָבן שוין גאָר קיין האָפענונג ניט געהאַט.

אַנדערע זענען געזעסן עפּעס ווי פאַרחלשטע. ניט געגלויבט זיך. אַנדערע האָבן געגעסן ברויט.

מיינע קינדער האָבן זיך אויפגעוועקט און געשריען:

— מאַמע, וואַסער!

איך האָב געהאַט ביי זיך אַ טערמאָס. האָב איך אַרויסגענומען דעם טערמאָס און אַנגעגאָסן פאַר זיי וואַסער. איז צוגעלאָפן אַ דייטשער היטער, אַרויסגעריסן דעם טערמאָס, צעבראָכן אים און דאָס וואַסער אויסגעגאָסן. זענען די קינדער געגאַנגען דורשטיקע צום טויט...

— — — און אַז עס איז אַנגעקומען די נאַכט, האָט מען אונזער גרופּע געיאָגט אַרום אַ גרויסן פירקאַנטיקן לאַנגען גרוב. איך בין געלאָפן צום גרוב מיט די צוויי קינדער אויף די הענט. שיסעריי. אַ האָגל קוילן. איך געדענק נישט וואָס עס איז געווען.

— — — איך דערשפּיר: איך ליג איבער קערפּערס, וועלכע באַווען זיך נאָך. און איבער מיר זענען קערפּערס, אַלץ באַווען זיך און דרייט זיך אין קראַמפּן. מיינע ביידע קינדערלעך זענען טויט. דורכגעשאָסן. עס רינט בלוט פון זייערע קערפּער־לעך. מיין האַנט איז דורכגעשאָסן, אבער איך לעב... די קערפּערס, וואָס האָבן זיך באַווען זענען געווארן שטילער, שטילער. און איינגעשטילט זיך. און רואיק איז געווארן אין פאַנאַר. איך בין געלעגן, געלעגן, איך ווייס ניט ווי לאַנג. איך ווייס ניט ווי לאַנג. דערנאָך האָב איך זיך געזונטן אַרויסצודרייען פון צווישן די קערפּערס און פאַמעלעך, פאַרזיכטיק, אַרויסגעפּויזשעט פון גרוב.

די גופימלעך פון מיינע קינדער זענען געבליבן אין גרוב, צווישן אַלע טויטע. און איך בין אַרויס אַליין. עס איז געווען שטיל און פינצטער. פון ווייטן האָבן געשכורט ליטווישע שיסערס. איך בין דורכגעקראָכן דורך די דראָטן פון צוים. און קיינער האָט ניט געזען. דאָן האָב איך זיך געקייקלט און געפּויזשעט איבער גראָז און זאַמד. קיינער זאָל ניט זען. עס איז געווען אַ וואַלד בוימער. איך געדענק ניט וואו. איך האָב צוגעפּויזשעט צו אַ כאַטע פון אַ פויערטע. איך האָב איר דערציילט מיין סוד. זי האָט געהאָט מורא, איר מאַן זאָל זיך ניט דערווייסן. האָט זי מיר פאַרבונדן די האַנט מיט אַ האַנטוך, געגעבן עסן, טרינקען, אַנגעטון אין פויערישע קליידער און געזאָגט:

— גיי אַ באַרוועסע, און טראָג בלומען אין די הענט, וועט מען מיינען, אַז דו ביסט אַ קריסטין פון דאָרף.

אָט אַזוי בין איך געקומען" — — —

▼

גלויבן, אדער ניט גלויבן ? עס איז אן אמת אדער א קראנקע פאנטאזיע ? — זענען ביי מיר געלאפן געדאנקען דורכן קאפ.

קען דאס אלץ זיין ? און אפשר איז די פרוי אומנארמאל ? אויסגעטראכט אלץ פון שרעק ? און ווי קען דאס זיין, אז מענטשן האבן געגעסן פארן טויט ? און וואס פלאנטערט זי דארטן מיט וואסער פאר די קינדער ? א מעשה מיט א טערמאן ? און ווי איז זי ארויס פון גרוב?

▼

איך בינד פונאנדער איר וואונד.

דער לינקער ארעם דורכגעלעכערט מיט א קויל־שאס.

אין שאס־וואונד קריכן אום מוראשקעס — וואלד מוראשקעס. —

איך האב דערזען דעם אמת !

דעם אמת פון פאנאר.

איך האב איר אפגערייניקט די וואונד, פארבונדן און אפגעשיקט אין יידישן שפיטאל.

כ׳בין ארויס פון מיין שטוב אויפן פלאץ פון נאווגאראדער מארק.

פון וויטן האב איך געזען דעם בנין, וואו הירש לעקערט האט געוואוינט.

— דא האט הירש לעקערט געלעבט — — —

— און דא איז אקארשט געווען דער ערשטער גרוס פון פאנאר.

האב איך אנגעהויבן רופן צו זיך יידן און עס איז געווארן ארום מיר א גרויס רעדל. כ׳האב געזאגט :

— יידן ! אין פאנאר איז ניט קיין ארבעטס־לאגער. אין פאנאר שיסט מען אויס אלע יידן !

און קיינער האט ניט געגלויבט.

— יידן ! איך האב אליין איצט געזען א דורכגעשאסענע פון פאנאר. איך האב אליין געזען איר וואונד. מוראשקעס זענען געקראכן אין איר וואונד.

— דאקטאר ! איר טרייבט אליין פאניק. אנשטאט אונז צו טרייסטן און מוטיקן, דערציילט איר גאר, אז מען שיסט יידן אין פאנאר...

— ווי קען איך אייך פאלש טרייסטן, אז איך האב אליין געזען די וואונד, און אליין געהערט, וואס די דורכגעשאסענע האט דערציילט.

— מאלע וואס א משוגענע רעדט... מאלע וואס א פרוי קען זיך אויסדוכטן... מאלע ווער עס האט איר געקענט דורכשיסן די האנט.

— יידן, מען דארף עפעס טאן באצייטנס. איידער מען וועט אלעמען אויסשיסן אין פאנאר ! — — —

— מען דארף גארניט טאן. עס זענען אויסגעטראכטע מעשיות, פאנטאזיעס פון בעלי־פחד. מען דארף איין זאך האבן : ב ט ח ו ן !

▼

איך האב שפעטער פעסיע אראנאוויטשן געטראפן אין ווילנער געטא. זי האט געארבעט אלס שניידערין אין די שניידער־ווארשטאטן אויף רודניצקער גאס 6, אונטער דער פירונג פון דער דיכטערין לאה רודניצקאַ.

איז זי געזעסן אין די וואַרשטאטן צווישן אלע פרויען, גענייט ווי אלע און... געלאכט ווי אלע.

נאָר איך און נאָך אַ פּאָר אייגציקע האָבן געוואוסט איר סוד, וועלכן זי האָט געהאַט מורא צו דערציילן, בכדי די געשטאַפּאָ זאָל זי ניט אַרויסשיקן פון געטאָ ווידער קיין פּאנאר.

נאָר אייגצלנע האָבן מיר געוואוסט, אַז זי טראָגט אין זיך:
דעם סוד פון פּאנאר.

פראַגמענט פון אַ מאַסן-קבר אויפן עקזעקוציע-פעלד אין פּאָנאַר.

8. מיר גייען אין געטאָ

קלאַנגען וועגן געטאָ

— — — עס האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן אין שטאָט עקשנותדיקע קלאַנ־גען, ספּעציעל אין קריסטלעכע קרייזן, אַז מען וועט אַרויספירן אַלע ווילנער יידן אין געטאָ. לכתחילה האָבן די יידן אויפגענומען די עקשנותדיקע קלאַנגען אַ ביסל איראָניש:

— מאַלע וואָס די קריסטן רעדן וועגן אַ געטאָ, דאָס לייגט זיך ניט אויפן שכל, ווי וועט מען עס אַרויסנעמען פון זייערע הייזער אַ זעכציק־זיבעציק טויזנט מאַן, און וואו וועט מען זיי געבן פּלעצער? און ווי וועלן זיי לעבן? דאָס איז מסתמא אַן אויסטראַכטעניש פון די קריסטן אויף אָנצושרעקן און אָנמאַכן עגמת נפש. סיי ווי סיי, וועט מען עס ניט באַווייזן מאַכן, ווייל די מלחמה איז אַ פראַגע פון וואָכן, אָדער לכל־היותר פון אייניקע חדשים...

שפּעטער זענען אָנגעקומען ידיעות, אַז אין קאָוונע און אַנדערע שטעט מאַכט מען געטאָס, האָט מען אָנגעהויבן צו גלויבן. פאַרקערט, אַ סך האָבן זיך געוואונטשן:

— זאָל מען אונז שוין פירן אין געטאָ, וועלן אויפהערן פאַר אונז די כאַפּענישן, די צרות, און מיר וועלן קענען, הגם אין אָרעמקייט, אין ענגשאַפט, אָבער דאָך לעבן רואיק. די גרעסטע צרה און שאַנד, וואָס זיי ווילן אונז אָנמאַכן איז דאָך געטאָ. טאָ זאָל שוין זיין אַ געטאָ און אַ סוף...

וואו וועט זיין דער געטאָ?

עס האָבן זיך אָנגעהויבן דיסקוסיעס, וואו וועט זיין דער געטאָ: אַ טייל האָבן געבראַכט זיכערע ידיעות, אַז דער געטאָ וועט איינגעאָרדנט ווערן אויף שניפּישאָק: עס איז הינטערן שטאָט, און עס איז אַ געדיכטער יידישער ראַיאָן, וועט מען דאָרטן אַלעמען צונויפפּאַקן. זענען געקומען אַנדערע און האָבן געזאָגט:

— שניפּישאָק — ניט מעגלעך! ס'איז לעבן טייך ווילע, לעבן אַ וויכטיקן בריק, לעבן וויכטיקע סטראַטעגישע אָביעקטן און קאַזאַרמעס. אין ענלעכע ערטער וועט מען יידן ניט זעצן.

▼

אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז דער געטאָ וועט זיין אין ראַיאָן נאָווגאָראָד. עס איז הינטערן שטאָט, און כמעט אַ ריין יידישער ראַיאָן.

זענען געקומען אָבער „סטראַטעגן" און געזאָגט:

— דורך נאַווגאַראַד גייט דער וועג, אויף וועלכן עס פאָרן די דייטשע טאַנקען און אויטאָמאָבילן צום פראָנט. וועט מען ניט לאָזן יידן דאָרטן זיך באַזעצן.

▼

אַ טייל האָט אָנגעווינען, אַז דער געטאָ וועט נאָטירלעך זיין דאָרטן, וואו ער איז אַמאָל געווען, דאָס הייסט, אין ראַיאָן פון שול־הויף, לעבן די גאַסן דייטשע און יידי־שע. האָבן אָנדערע פאַרקערט אויפגעווינען, אַז דער דאָזיקער ראַיאָן געפינט זיך דאָך אין צענטער שטאָט, וועט מען ניט לאָזן די יידן זיצן אין מיטן צווישן די קריסטן, מען וועט וועלן זיי איזאָלירן.

▼

זענען געקומען נאָך און האָבן דערציילט, אַז מען בויט גרויסע באַראַקן לעבן די שטעטלעך פאָדבראָדז, דרוזקעניקי. דאָרטן וועט מען באַזעצן די יידן.

האָבן אָנדערע געענטפערט:

— מען וועט ניט אַרויספירן זעכציק, זיבעציק טויזנט מאָן אין אָנדערע שטעט, ווי וועלן זיי דאָס מאַכן, און ווי וועט מען באַווייזן?...

מאָרגן: געטאָ

פרייטיק דעם 5טן סעפטעמבער 1941. איז שפיטאָל. אַ גרויסער טומל און צע־דודערניש.

— וואָס איז געשען? — פרעג איך אַן אָנקומענדיקן דאָקטאָר.

— מען שמועסט, אַז מאָרגן וועט מען אין אייַן טאָג אַלעמען אַרויספירן אין געטאָ — זאָגט ער מיר אָן, אַ בלייכער, אַ דענערווירטער.

— וואו וועט זיין דער געטאָ?

איך באַקום אויף דעם פאַרשידענע, פילצאָליקע תשובות.

▼

איך גיי פון שפיטאָל אַ היים אויף נאָווגאָראָדער גאַס. איך זע עס שלעפן זיך יידן מיט פעקלעך.

— וואו גייט איר?

— מיר גייען פון סטעפאַן־גאַס. מען זאָגט, אַז מאָרגן וועט מען פירן די יידן אין געטאָ אויף נאָווגאָראָד. ביים פירן וועט מען שלאָגן און ממיתן. האָבן מיר אַלץ אַוועקגעוואָרפן און געגנומען נאָר קלייניע פעקלעך. גייען מיר אויף נאָווגאָראָד. מיר וועלן דאָרטן וואו עס איז איבערנעכטיקן ביי באַקאַנטע יידן אין אַ פאָדערהויז. וועט מען אונז שוין מאָרגן ניט דאָרפן פירן. מיר וועלן שוין זיין אַליין אין געטאָ.

▼

כ׳גיי אַ ביסל ווייטער באַרג אַרויף צום מאַרק פון נאָווגאָראָד. עס לויפן אין ריכטונג פון שטאָט באַקאַנטע פנימער.

— וואו לויפט איר?

— עהע, איר ווייסט גאָרנישט, קריסטן האָבן אונז דערציילט, אַז מאָרגן פירט מען אַווק אין געטאָ אויף שניפישאָק. עס וועט פירן געסטאַפאָ און ס״ס. מען וועט הרגענען און רויבן. לויפן מיר באַצייטנס אויף שניפישאָק.

אָפּגעבן די וועלטפּולע זאַכן

ביים טיר פון מיין וואוינונג הענגט אַ מודעה, וועלכע זאָגט אָן, אַז דאָס יידישע פּאַרמעגן געהערט צו דער מלוכה, און אַלע יידן מוזן אָפּגעבן אין די פּאָליציי-קאָמיסאַריאַטן ביזן אָוונט אַלע געלטער, גאָלד, ווערט־זאַכן, בריליאַנטן. ביי וועמען מען וועט געפינען, וועט דערשאָסן ווערן.

יידן לויפן אין די קאָמיסאַריאַטן און ברענגען בעכערס, לייכטערס, קדושין־פינגערלעך און זוכן מען זאָל פּאַרשרייבן זייער נאָמען, אַז זיי האָבן געברַאכט ווערט־זאַכן — און זיי איילן זיך אַהיים צו פֿאַרשטעקן אין קעלערס, אויף בוידעמער אַלע זייערע באַמת ווערטפולע זאַכן. אַנדערע, וועלכע האָבן ניט וואו צו באַהאַלטן — רייסן געלטער אויף שטיקלעך, און ווַארפן זייערע ווערטפולע זאַכן אין קלאָזעטן.

קריסטן מאַכן צלמים אויף זייערע הייזער

אין שטוב. אַלע אין אַ דענערווירטער שטימונג:

— זע. אַלע קריסטלעכע שכנים האָבן אויסגעמאָלט צלמים אויף זייערע הייזער. עס גרייט זיך עפּעס אויף אונז. ווער וויס צי מען וועט פּירן אין געטאָ? ס׳קען מאָרגן זיין אַ פּאָגראָם. זע, די צלמים אויף די קריסטלעכע הייזער!... די צלמים אויף די קריסטלעכע הייזער!...

וואו מען זאָל ניט גיין, טאָמער הייסט מען גיין, טוען מיר זיך אַלע אָן עטלעכע פּאָר וועש, אייניקע בגדים, אייניקע סוועטערס, עס וועט צונוץ קומען אויף קאַלטע טעג... מען מאַכט זיך פּעקלעך, פּאָר יעדן אַ פּעקל. וואָס זשע נעמט מען מיט זיך, אַז אַלץ איז דאָך וויכטיק? און אפשר איז קיין זאַך ניט נויטיק?

עס איז אַ לילי־שמורים. מיר זיצן אַלע צוזאַמען אין איין צימער. די לאָדנס פּאָר־קלאָפּט, בכדי עס זאָל ניט אַרייגפאַלן אַ שטיין פון אַ קריסטלעכן שכן, אָדער מען זאָל ניט מאַכן אַ פּראָוואָקאַציע, אַז פון פענצטער האָט מען עפּעס געוואָרפן אויף די דייטשן. אין די קאָרידאָרן און די צימערן דרייען זיך אַרום באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע יידן, וועלכע זענען געלאָפן פון זייערע גאַסן, מיינענדיק, אַז דער געטאָ וועט זיין אויף נאָווגאָראָד. ס׳איז פינצטער. אָבליגאַטאָרישע נאַכט־פּאַרטונקלונג. אַנדערע דאָוועגען מעריב. אַנדערע זאָגן קאַפּיטלען תהלים. אייניקע גיבן זיך איבער, וואו מען האָט באַהאַלטן די ווערטפולע זאַכן. אַנדערע גיבן איבער די קינדער די אַדרעסן פון קרובים אין אויסלאַנד: „טאָמער צעשיידט מען, זאָלט איר געדענקען צו וועמען צו וועגן זיך" — מען זיצט אַ גאַנצע נאַכט צוגעטוליעט, מען רעדט צווישן זיך שטיל, שעפּ־טשענדיק — — —

אין קעלערל פון דער וועכטערין

פּאַרטאָג. שבת דעם 6טן סעפּטעמבער. אַ ליכטיקע רויטע זון גייט אויף איבערן מאַרק־פּלאַץ פון נאָווגאָראָד. עס פּאַלן סנאָפּעס ליכט אויף דער שטוב, וואו ס׳האָט געוואוינט אַמאָל הירש לעקערט. טויטע שטילקייט.

פּלוצעם אויטאָמאָבילן מיט באָוואָפנטע דייטשע זעלנערס און געסטאַפּאָ־לייט. צו צען, צו צוואַנציק, שטעלן זיי זיך אָפּ לעבן יעדע פּאָר הויפן. אַ גרעסערע צאָל זעל־

נערס לעבן שול־הויף פון נאָווגאָראָד. אַלץ שטיל. עס לויפן מינוטן. שוין אַ האַלבע שעה. מיר קוקן דורך די שפּאַלטן פון די לאָדנס : שטיל. נאָר זעלנערס ביי יעדן הויז.

די הויז־וועכטערין פושאָוואַ לויפט אַריין פון אַ הינטער־טיר און זאָגט אָן :

— דייטשע זעלנערס האָבן אַרומגערינגלט אַלע גאַסן און וואוינונגען. עס גרייט זיך אַ פּאָגראָם ! ראַטעווט זיך, ווער עס קען, און וואו איינער קען.

אַלע צעלויפן זיך איבער די קעלערן און בוידעמער און אין דער מאַלינע וואָס מיר האָבן צוגעגרייט. מיין פרוי, מיין שוועסטער און איך גייען אַראָפּ צו דער וועכ־טערין. זי שפּאַרט אונז אַריין אין אַ קעלערל. פּאַרשטעלט אים מיט אַן אַלמער. פּאַר־וואַרפט מיט האָלץ. זי גייט אַרויס פון איר וואוינונג און פּאַרשליסט די טיר אויף אַ שליסל.

מיר זיצן זאָלבעדריט צונויפגעשפּאַרט אין דעם פּאַרשטעלטן קעלערל, אָפּגע־דיסענע פון דער וועלט. עפּעס הערן זיך פון ווייטן שטימען. מען רעדט, מען גייט, מען שרייט, אַנדערע ווייגען. דוכט זיך מען רופט אונז. וואָס קומט דאָרטן אויבן פאָר? מיר זענען פאַרשפּאַרט.

מיין פרוי מרים, און איך נעמען אַראָפּ די קדושין־פינגערלעך, מיין שוועסטער שפּרה, נעמט אַראָפּ דאָס גאָלדענע האָלדז־קייטל — און מיר באַהאַלטן עס אין קע־לער צווישן די וועגט־ציגל. וועלן מיר איבערלעבן — וועלן מיר פון דאָנען עס אַרויס־נעמען; און אויב ניט — איז עס ניט נויטיק...

▼

אַ זייגער עלף פאַרמיטאָג. ס׳הערט זיך אַ גערויש לעבן קעלערל, דער אַלמער רוקט זיך אָפּ און די וועכטערין זאָגט אָן :

— ס׳איז ניט קיין פּאָגראָם. נאָר מען פירט אַלע יידן אין געטאָ. ס׳זענען שוין כמעט אַלע אויפן מאַרק־פּלאַץ. און זי גיט צו: — אייך דאָקטאָר, און אייער פרוי און אייער שוועסטער, קען איך אויסבאַהאַלטן אין קעלערל, די פּאָר וואָכן, וואָס די מל־חמה וועט נאָך דויערן... מער קיין מענטשן קען איך ניט אויסבאַהאַלטן... מיינער וועט ניט זיין מסכים. —

איך ענטפער איר :

— אויב אַלע יידן גייען אין געטאָ — גייען מיר אויך. מיר וועלן זיך ניט אָפּ־טיילן פון אַלע יידן !

מיר געזעגענען זיך מיט אונזער שטוב

איך גיי אַרויף צו זיך אין שטוב. די עלטערן, וואָס זענען ערשט אַרויס פון אַ מאַלינע, שטייען זאָראָווייגט.

— קינדער, עס איז געבליבן נאָר אַ פּערטל שעה. די וועכטערין האָט געהאָט מורא אייך ביז איצט אַרויסצורופן, טאָמער וועט מען זיך דערוויסן, אַז ביי איר באַ־האַלטן זיך אויס יידן. אַלע שטייען שוין אויפן מאַרק־פּלאַץ. מען לאָזט טראָגן גרויסע זעק. איילט זיך צו. באַלד וועט מען אַרויסטרייבן פון שטוב און פּאַרחתמען די טירן מיט לאָק. —

איך גיב אַ קוק דורכן פענצטער. דער מאַרק־פּלאַץ באַדעקט מיט טויזנטער יידן, פרויען און קינדער. אַלע בויגן זיך אונטער גרויסע פּעק. יעדער איינער שלעפּט, וואָס

נאָר ער קען אַרויסנעמען פון שטוב. נאָר דאָס איז זיינע. דאָס איבעריקע פאַרפאַלן און הפקר. די פּעק פאַרזויקלט אין וויסע ליילעכער, אין רויטע דעקן, אין פאַרביקע פּאַטשיילעס. צעטומלטע קינדער לויפן און זוכן זייערע עלטערן. קינדער־וועגעלעך מיט זויג־קינדער. דייטשע זעלנערס מאַכן אָרדענונג מיט שפּיצרוטן אין די הענט.

כ׳מאַך שנעל אַ פּאָר פּעקלעך. כ׳שפּיר, אַז כ׳וועל זיי ניט דערטראָגן. אין האַנט־רענצל לייג איך אַריין אַ ביסל מעדיקאַמענטן, באַנדאַזשן, שפּריצן, נאָדלען. כ׳לויף אַראָפּ צו דער וועכטערין, כ׳דאַנק איר פאַרן וועלן מיר העלפן. כ׳זאָג איר, זי זאָל צונעמען אַלע בגדים, וועש, עסנוואָרג, און וואָס איר וועט געפּעלן. זי זאָגט צו, אַז אַלץ וועל איך באַקומען בשלום צוריק נאָכן גענטאָ. איך בעט זי באַהאַלטן מיינע מעדיצינישע אינסטרומענטן און גיב איר זאָכן און געלט אַ מתנה פּאָר איר, איר מיכאַל און קינד.

כ׳גיי אַרויף צוריק. מיין פרוי גייט איבער די צימערן און וויינט, און געזעגנט זיך מיט די צימערן. זי פּאַלט צו צום קישן פון בעטן, טוליעט זיך צו, וויינט און געזעגנט זיך. זי גלעט די בילדער פון די וועגן, די קליינע שפּילצייגן אויף די טישלעך פון שלאָף־צימער. זי קושט דאָס קאַנאַריקל, וואָס שטייט עפּעס צעטומלט אין זיין אָפענעם שטייגל —

— זיי געזונט מיין שטוב ! מער קום איך שוין ניט צוריק ! קאַנאַריקל, דו בלייבסט — אונז טרייבט מען אַרויס ! — — —

▼

מיין מאַמע קלייבט בחפזון פאַטאָגראַפיעס, באַשטעטיקונגען, קוויטלעך אויף אַהרעסן, אין פּאַקט עס אין זעקלעך מיט פּאַדעמס, באָוול, נאָדלען און שפּילקעס. דאָס שוועסטערל שפּרה, זוכט אירע צייגענישן פון די לימודים, פאָטאָגראַפיעס פון חברטעס און געשטריקטע האַנט־אַרבעטן.

דער טאַטע שטייט ביים ספּרים־שאַנק. ער גיט אַ קוש אַ גמרא, אין וועלכער ער האָט עפּעס אַרייגעקוקט. געזעגנט זיך. גייט אָפּ. דערמאָנט זיך עפּעס. נעמט אַרויס אַ באַנד גרעץ־געשיכטע, קוקט אין אים אַריין, פאַרקנייטשט אַ זייטל און גייט אָפּ מיט אַ קרעכץ.

איך גיי צו צום ספּרים־שראַנק. כ׳עפן אויף דעם באַנד גרעץ־געשיכטע, ס׳איז פאַרקנייטשט אויפן זייטל: „גרוש ספּרד"... כ׳גיב אַ וואַרף דעם לעצטן בליק אויפן ספּרים־שראַנק: ש״ס בבלי, ירושלמי, תנ״ך, יידישע געשיכטע, ביאַליק, טשערניכאָווסקי, פּרץ, מענדעלע, שלום־עליכם, רחל, למדן, שלאָנסקי, מעדיצינישע ביכער. מען דאַרף עס אַלץ לאָזן, איבערלאָזן.

איך דערמאָן זיך אין פּיאַנע. כ׳לויף אַריין אין קיך.

איך נעם אַ האַק, עפן אויף גיך די פּיאַנע, און האַק איבער מיט כעס די סטרונעס און זעץ אַרויס אַ פּאָר וויסע פּיאַנע־ציינער. די פּיאַנע גיט אַ גרויען ברום. זאָל דער דייטש ניט שפּילן און הנאה האָבן. — — —

אַ לעצטן קוק אויף די וועגן. עס הענגט מינקאָווסקיס גרויס בילד: „יידישע פּליטים", הענגט און וויינט... פּליטים פון בילדער קוקן שטום אויף מיר, וואָס דאַרף באַלד אַרויסגיין מיט זיין פּעקל אויפן אומבאַקאַנטן וועג.

מיר גייען אַרויס אויף די טרעפּ. כ׳פאַרשליס די טיר אויפן אויטאָמאַטישן שלאָס און איך באַהאַלט ביי זיך דעם שליסל. כ׳זאָג צו מיין פרוי:

— כ׳האָב מיטגענומען דעם שליסל. אַז מיר וועלן אַרויסגיין פון געטאָ, וועלן מיר גלייך קענען גיין אין שטוב און עפענען די טיר מיטן אייגענעם שליסל.

די פרוי גיט אַ שמייכל מיט אומעטיקע אויגן און זאָגט:

— דאָס האָרץ זאָגט מיר, אַז מיר וועלן שוין מער קיינמאָל די טיר פון אונזער שטוב גיט עפענען...

אויפן מאַרק־פּלאַץ

אויפן מאַרק־פּלאַץ. איך וואָר אַריינגעכאַפּט אין געווירבל פון מענטשן און גענפּעק. אַרום און אַרום באַקאַנטע פּנימער. יידן טרייסטן זיך:

— אַבי צוזאַמען, מען וועט זיי איבערלעבן!

אַ פּייף. און דער טויזנט־קעפּיקער עולם רירט. ס׳גייען זקנים, טאַטעס, מאַמעס, קינדער. מיטן שטראָם וועלן געטראָגן קינדערשע וועגעלעך. משפּחות האַלטן זיך צוזאַמען, און באַמיען זיך גיט לאָזן זיך צו צעריסן דורכן שטראָם. ס׳הערן זיך שטימען:

— מאַמע, וואו ביזטו?

— ישׂראלקע, האַלט זיך מיט מיר!

פאַר די אויגן לויפן מיר דורך באַקאַנטע בילדער: דעם רבינס לויה...

די געסטאַפּאָ־לייט יאָגן אונז מען זאָל גיין שנעלער, מען לויפט. ס׳איז ניטאָ קיין כח צו שלעפּן די פּעק. דער טאָג איז הייס, אַלע זענען געקליידעט אין דאַפּלטע זאַכן. מען וואַרפט אַראָפּ פּעק. עס וואַלגערן זיך אויפן וועג און עס ווערן צעטרעטן וווייסע ליילעכער, העמדער, בגדים, מאַנטלען, טשעמאָדאַנס און קינדער־שפּילצייג.

פּאָליאַקן און ליטווינער

פּאָליאַקן און ליטווינער שטייען אויף די לאָוועס, קוקן. די מערהייט פון זיי לאַכט און האָט הנאה. די יינגלעך פייפן פון שמחה. אַנדערע פון עולם שרייען צו די יידן שפּאָטעריש:

— זשידזשי דאָ געטאָ! זשידזשי דאָ געטאָ! דאָבזשע וואָס! (יידן אין געטאָ אַריין! יידן אין געטאָ אַריין! גוט אויף אייך!)

אַנדערע פון זיי שרייען:

— כטשעלישטשע באַלשעוויקאָוו — מאַטשיע געטאָ! (איר האָט געוואָלט די באַלשעוויקעס — אָט האָט איר אַ געטאָ!)

און אַנדערע:

— כטשעלישטשע פּאַלעסטינען אידזשעטשיע דאָ געטאָ! (איר האָט געוואָלט פּאַלעסטינע! גייט איר אין געטאָ!)

איינגעשלאָסן אין זיך, פּלייצע צו פּלייצע, מאַן און פרוי, קינדער, עלטערן, מיר גייען ווייטער, מיר גייען אין ס׳פּאָלגן נאָך געלעכטער־געשרייען פון פּוילישע און ליטווישע שקצים:

— באַלשעוויצי! דאָ פּאַלעסטינע! דאָ געטאָ! נאָ שמיערטש! (באַלשעוויקעס, קיין פּאַלעסטינע! אין געטאָ אַריין! צום טויט!)

מיר גייען. נאָר אינצלנע פון די קריסטלעכע שכנים קוקן פּאַרטרויערט אויף אונזער פּראָצעסיע. זיי האַלטן אָפּ די קינדער און זאָגן זיי מוסר:

— קינדער לאַכט ניט פון די אומגליקלעכע. היינט זיי — און מאָרגן קען מען אונז אַזוי פירן. —

און אייגער אַ פּאָליאַק גיט צו אונז אַ געשריי און פּאַרשווינדט צווישן עולם:

— יידן האָט ניט מורא! מען פירט אייך צום אַלטן געטאָ! —

וועג דער צופאַל דעצידירט ביים טויער

אַראָפּ נאָווגאָראָד. לעבן האָלץ־מאַרק. די באַגלייטנדיקע וואַך יאָגט פּאָראויס מיט געשרייען. איך באַמערק: דער עולם ווערט געטיילט אויף צוויי שטראָמען. אייגעם יאָגט מען אויף סטראַשון־גאַס, און אייגעם אויף דער דערבייאיקער לידסקער־געסל וואָס גרענעצט זיך מיט די ליטווישע קאַזאַרמעס. כ׳דערשפּיר פּלוצעם ווי עפּעס אַ שלעכטן פּאַרגעפיל צו לידסקער געסל.

כ׳שרייי צו די עלטערן און דער פרוי:

— לאָמיר לויפן צו סטראַשון־גאַס. לידסקע געסל איז נעבן די ליטווישע קאַזאַרמעס! ס׳טויג ניט!

מיר גיבן זיך אַ ריס און לויפן צום שטראָם פון סטראַשון־גאַס. דייטשן שלאָגן מיט נאַגייקעס. די משא פון די פּעק לאָזט אונז ניט לויפן. אויפן וועג ווערפן מיר אַראָפּ פּעקלעך. די נעבן אונז לויפנדיקע משפּחה גאַלבערשטאַט ווערט לויפנדיק צעטיילט: אַ טייל אויף סטראַשון־גאַס און אַ טייל אויף לידסקער־געסל. אַלע פון לידסקער־געסל זענען שפּעטער אַרויסגעפירט געוואָרן קיין פּאנאר. לעבן אָדער טויט — איז געווען אַ רעזולטאַט פון אַ צופאַל ביים טויער.

דער לויפנדיקער שטראָם רייסט מיט ביז סטראַשון־גאַס. אַ הילצערנער טויער. עס שטייען ס״ס־לייט, דיריזשירן, שרייען.

די כוואַליע מענטשן גיט אַ יאָג, און יאָגט אַריין אויף סטראַשון־גאַס, וועלכע איז געפּראָפּט פון המונים און רוישט ווי אַ בינשטאָק.

מיר זענען אין געטאָ. — — — —

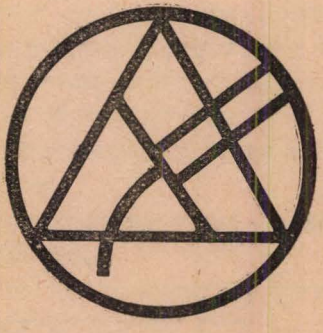

עמבלעם פון ווילנער געטאָ

9. די ערשטע נאַכט אין געטאָ

אבי צווישן יידן

אומפאַרשטענדלעך, אַבער ס׳איז דאָך אַזוי געווען.

דאָס ערשטע געפיל, וואָס מיר האָבן איבערלעבט אין געטאָ נאָכן דורכשפרייזן דאָס טויער איז געווען אַ געפיל פון דערלייכטערונג און צופרידנהייט.

עס האָבן די פּאָר עקגע געסלעך געשפּרודלט מיט מענטשן, ווי אין אַ בין-שטאָק. דוכט זיך: אַלע היימלאָזע, אַלע אומגליקלעכע, אַלע אַרויסגעטריבענע און געיאָגטע דורך אַ מאַכט, וועלכע האָט אויסגעזען ווי אומבאַזיגבאַר.

אָבער טראָץ דעם, ניט מיט אַ געווייַן האָט מען דעם ערשטן „ברוך הבא" זיך געגעבן, נאָר פאַרקערט מיט אַ געוויסן שמייכל אויף די ליפּן און מיט אַ בטחון־געפיל.

דעם ערשטן באַקאַנטן, וואָס איך האָב געטראָפן אין געטאָ ביים אַריינשווימען מיט די אַלץ אָנוואַקסנדיקע מענטשן־שטראָמען — איז געווען דער שריפטשטעלער זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש.

ער באַגעגנט מיך מיט אַ האַלב אומעטיקן און אַ האַלב פריילעכן שמייכל:

— אבי צווישן יידן!... מען דאַרף האָבן בטחון!...

▼

— אַבי צווישן יידן!

אַזוי האָט יעדער אייגער זיך געטרייסט און געמוטיקט.

ס׳האָט זיך אַלעמען געדוכט, אַז הגם אָרעם און הונגעריק, אָבער אין געטאָ וועט מען דאָך פריי אָטעמען. דאָ וועלן אויפהערן די כאַפּענישן, דאָ וועט מען ניט דאַרפן גיין אויף די ברוק־שטייגער ווי „געגנדז"! פון דאָנעט וועט מען שוין ניט פירן קיין פּאָאַר; דאָ וועט מען קענען איבערוואַרטן אויף בעסערע צייטן.

— פּטור געוואָרן פון די דייטשע פּנימער — באַגעגנט מיך מיט פרייד יעקבסאָן, דער שוחט פון נאָווגאָראָד — דאָ וועלן מיר לעבן צווישן זיך! צווישן יידן!...

— מיר וועלן זיי איבערלעבן! — באַגריסן זיך אין שטראָם אומבאַקאַנטע מענטשן און דריקן זיך די הענט אין מוט.

— ס׳איז אַ מחיה! אַלע רעדן דאָ נאָר יידיש! — וואַרפט מיר אַריין אין אויער פאַרביישווימענדיק אַ יידישער לערער.

— אָט דאָ וועלן מיר זיך דערווייל אויפבויען אַ קליינע יידישע מדינה — זאָגט אַרויס זיין האַפענונג אַ פאַרביישווימענדיקער חלוץ.

— דאָקטאָר, כ׳האָב דעם לעצטן קאָמוניקאַט פון סאָוויעטישן ראַדיאָ — איז מיר מודיע אַ פריילעכע בשורה מיינער אַ באַקאַנטער ארבעטער פון פעל־פאַבריק „פורם", אַן אַקטיווער קאָמוניסט, וואָס ווערט געטראָגן לעבן מיר, מיטן מענטשן-שטראָם.

ביים סוף סטראַשון־גאַס האַלט זיך אָפּ דער שטראָם און דער יונגער אַרבעטער שטייט אַרומגערינגלט מיט אַ גרויסן עולם און דערציילט מיט התלהבות דעם היינ־טיקן ראַדיאָ:

מען האָט גערעדט פון מאָסקווע צום ווילנער יידנטום. מען האָט געזאָגט:

— ווילנער יידן! הייַנט פירט מען אייך אין געטאָ. פאַלט ניט פון מוט. געציילט זענען די טעג און מיר וועלן זיך צוריקקערן, צעשמעטערן די דייטשע באַנדעס און אייך באַפרייען פון געטאָ, וואַרט אויף דער גיכער שעה פון באַפרייאונג.

— די סאָוועטן וועלן אונז די טעג באַפרייען פון געטאָ — גיבן זיך איבער יידן פון מויל צו מויל בשמחה די פריילעכע ידיעה, וועמענס אויטאָר איז שוין אַרומגע־רינגלט אין אַן אַנדער ווינקל מיט אַ נייעם עולם מענטשן.

— די דייטשן וועלן ניט דערלעבן זען זייער נחת אין אונז... טרייסטן זיך די יידן.

אין אונזער ערשטער דירה

— וואו וועט מען דאָ וואוינען? — גיב איך אַ פרעג אַ ייד נעבן מיר.

— וואו איינער וועט פאַרכאַפּן אַן אָרט, דאָרטן וועט ער וואוינען — זאָגט מיר דער ייד דאָס ערשטע געזעץ פון געטאָ־לעבן — מען קלייבט זיך אַריין אין די דירות פון די יידן, וועלכע זענען צוגענומען געוואָרן בשעת דער פּראָוואָקאַציע קיין פּאָנאַר.

איך קוק זיך אַרום: אַלע ווילן פאַרכאַפּן דירות, מען לויפט משפּחהווייז, גרופּן־ווייז. די וואָס זענען געווען אַמאָל צוזאַמען, ווילן ווייטער אין געטאָ לעבן צוזאַמען. אָבער אומעטום איז שוין אָנגעפּראָפּט.

דער שטראָם פאַרטראָגט מיך אויפן הויף סטראַשון־גאַס 2.

אַ גרופּע פון אַ מאַן דרייסיק, פאַרנעמען מיר אַ דירה פון אַן אַרויסגעפירטן קיין פּאָנאַר. די פענצטער גייען אַרויס אויף זאַוואַלנע־גאַס. מיר זעען פון ווייטן ווי עס ציען זיך מחנות נאָך מחנות אין געטאָ אַריין.

אין עס־צימער הענגט אַ גרויס בילד פון אַ יידן אַ למדן, מיט אַ ליטווישן הדרת־פּנים.

אויף דער ערד וואַלגערן זיך דאָקומענטן. אַ פּאַספּאָרט: פאַמיליע נאָמען: קרעמער, און קוויטלעך פון באַצאָלטע שטייערן.

אין צימער הענגט ווי פאַרגליווערט אַ לעבן, וואָס האָט נאָך אָקאָרשט געלעבט, און וויל ניט פאַרשווינדן: דאָס געלעגער איז האַלב אָפּגעדעקט, דוכט זיך נאָך וואַרעם. נעבן בעט אַ ווייס נאַכט־טישל אויף וועלכן עס ליגט אַ האַלבער אויסגעריי־כערטער פּאַפּיראָס. אויף אַ שטול ביים בעט ליגט אַן אויבערהעמד. אויפן טיש שטייט אַ האַלב גלאָז גוט אָנגעצויגענע טיי, אַ לעפעלע שטעקט אין אַ סלאָיקל געפּרעגלטע קערשלעך.

ווייזט אויס אין אָוונט פאַרן לייגן זיך שלאָפן איז דער מענטש צוגענומען געוואָרן פון זיין ווייכן געלעגער צום טויט. —

מיר עפענען אַ בופעט. עס שלאָפן פּסחדיקע זילבערנע כוסהלעך. אין אַן אייביקער רואיקייט שטייט פאַרחתמעט אַ כוס פון אליהו הנביא. אין אַ ווינקעלע, אַ האַלב פאַרגרינטע און אַ פאַרחלומטע, אַלטע, זילבערנע חנוכה־מנורהלע מיט קנאָספּן און קווייטן.

אַ ייִנגעלע פון אונזער גרופּע ווערט פאַרכאַפּט פון דער מנורהלע און ברומט צו זיך אַליין אין דער שטיל:

— אַ איר קלייַנע ליכטעלעך — איר דערציילט געשיכטעלעך.

עס זאָגט צו אים אַן אַלטער לערער וועלכער איז מיטגעריסן געוואָרן מיטן שטראָם אין אונזער גרופּע אַריין:

— מיין קינד, די ליכטעלעך האָבן דאָ געזען אַ געשיכטעלע, אַזאַ טרויעריקע — וואָס זיי וועלן גאָר קיינמאָל ניט קענען אויסדערציילן — — —

אויף אַ טישל ליגט אַ גרויסער אַלבאָם מיט פאָטאָגראַפיעס. זקנים מיט שייַנע ווייסע בערד. פרויען אין זיידענע חתונה קלייַדער. מיידלעך מיט פאַרקעמטע צעפּ און שוואַרצע שירצן. ייִנגלעך אין גימנאַזיע־אוניפאָרמען. בחורימלעך אין בר־מצוה־טלי־תימלעך. אין מיטן אַלבאָם אַ גרויס משפּחה־בילד: דער אַלטער און זיין זקנה, זיין זון און שנור און אייניקלעך, און גאָר אַ קליין קינד מיט אַ פערדעלע.

איך קוק זיך אַרום. פּוסט און פּוסט. עס האָט דער שטורעם צוגענומען די משפּחה. געבליבן איז נאָר דאָס פאָמיליע־בילד. עס פאַלט מיין אויג אויף אַן אויפגעעפנטן סידור. מיט גרויסע אותיות שיינען אַראָפּ די שטילע ווערטער פון דעם לעצטן מאָל גיין צום שלאָף:

„השכיבנו לשלום" — — —

די ערשטע באַקאַנטשאַפטן

מיר באַזעצן זיך אַ מאָן זיבצן אין איין צימער, וואו ס׳האָבן אַמאָל געוואוינט וואַרשיינלעך צוויי פּערזאָן.

עס איז אַ שטימונג ווי בייַ מענטשן, וועלכע האָבן זיך געטראָפן אין אַ באַן־קופּע. מען וועט דאָ דאַרפן דורכמאַכן אַ לעצגערן וועג פון אַ פאָר וואָכן מסתמא. דאַרף מען זיך באַפריינדן...

מען באַקענט זיך, מען קרעכצט אַביסל, מען גיט זיך מוט און מען איז זיך מכבד אויף צו שליסן פריינדשאַפט אין דער נייַער דירה...

אייַנער האָט געבאַקטע קאַרטאָפל מיטגענומען, דער אַנדערער אַביסל הייַסן טיי אין אַ טערמאָס, אַ דריטער סוכאַרעס־ברויט, אַ פּערטער אַ סלאָאיק מאַרמעלאַדע.

— נו שוין, אַבי דאָס ערגסטע איבערגעקומען, מען וועט זיך שוין אַן עצה געבן — פּסקענען אַפּ די נייַע שכנים. מען לאָזט איבער די פרויען און קינדער צו מאַכן אַביסל אָרדענונג און איינשטעלן די גרענעצן פון יעדער משפּחה אין דער געמיינזאַמער דירה, און די מענער גייַען אַרויס אין גאַס דערוויסן זיך עפּעס נייַס: וואָס הערט זיך אין געטאָ...

▼

אויפן גאַס דערזעט איך די שריפטשטעלער חיים לעווין, געוועזענער רעדאַקטאָר פון ווילנער טאָג־צייטונג „צייט" און ש. גראָזנסקי, געוועזענער רעדאַקטאָר פון אַוונט־צייטונג „אַוונט־קוריער". בייַ יעדן דער זעלבער געדאַנק:

— מען דאַרף שרייבן זכרונות, יעדער איינער, וואָס ער האָט געזען, זאָלן די קומענדיקע דורות וויסן. —

ווייטער טרעף איך זיך צונויף מיט דעם שרייבער נפתלי ווייניק־ראָזע, מיט מאָגיס־

טער ישעיהו צינצינאַטוס, מיט זיידמאַן, אַ פּועלי-ציון־טוער פון פּוילן, מיט אַראַנאַוויטש, אַן אַלטער חבר פון התאחדות.

אַראַנאַוויטש, וועלכער איז געווען באַקאַנט אין ווילנע מיט זיינע סאַטיריש גראַמאַגעניש אויף פּאָליטישע באַנקעטן, זאָגט צום ברוך־הבא גלייך אַ גראַם:

— איך פאַרלייג מיין וועטש — אויפן גאַנצן געטאָ. —

מען באַשליסט אויף איבערמאָרגן צונויפרופן עפּעס אין אַ חורבה די ערשטע אומלעגאַלע פאַרזאַמלונג פון אַן אונטערערדישער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער גרופּע אין געטאָ.

נעבן רב שאולקעס קלויז, אויף שאַוועלסקע־גאַס, דערזע איך דעם באַקאַנטן ווילנער העברעאיש לערער משה אַליצקי.

— וואָס וועט זיין עפּעס מיט אַ שול־וועזן אין געטאָ? — גיב איך אים אַ פרעג האַלב ערנסט, האַלב וויצלענדיק זיך.

— עס וועט זיין, איך האָב שוין אַ פּלאַן.

איך באַגעגן דאָקטאָר קלמן שאַפּיראָ און נאָך אַ גרופּע דאָקטוירים. זיי אינפאָרמירן מיך:

—מאָרגן טרעפן זיך אַלע דאָקטוירים און קראַנקן־שוועסטערס אויף סטראַשון־גאַס נומער 6. מיר וועלן דאָרט גרינדן אַ געטאָ־אַמבולאַטאָריע, מען וועט אויפנעמען קראַנקע, מען וועט גיין זיי וויזיטירן אין זייערע וואוינונגען.

באַאומרואיקנדיקע פראַגן

אויפן גאַס הויבט שוין אָן אַ ביסל צו טונקלען און די שטימונג ווערט אַ ביסל אַ געפּרעסטע. דער עולם שטייט אין גרופּעס און מען דערציילט זיך.

זאָגט אייגער:

— איר ווייסט, ס׳איז ניט איין געטאָ, נאָר גאָר צוויי געטאָס. מיר זענען אין געטאָ כומער אייגס און נאָך דייטשע גאַס איז געטאָ נומער צוויי. וואָס קען דאָס באַדייטן און ווהו איז בעסער?

זאָגט אַ צווייטער:

— מיר געפּעלט ניט וואָס מען האָט אונז דאָ פירנדיק אין געטאָ נומער אייגס געטיילט אויף צוויי שטראָמען, אייגעם אויף סטראשון־גאַס און דעם אַנדערן אויף לידסקע־גאַסל. מיין האַרץ שרעקט מיך, ווער ווייס ווהו ס׳איז בעסער!

דערציילט אַ דריטער:

— איר ווייסט, מען האָט אַרויסגעפירט די יידישע משוגעים פון אַנטאָקאָל־שפּיטאָל און זיי געפירט בראש פון אַ מחנה יידן, וואָס איז געגאַנגען צום געטאָ. צו זיי האָט מען אויך צוגעגעבן יידישע קראַנקע און קאַליקעס אין גרויע שפּיטאָל־כאַלאַטן, און אַ פילם־אָפּעראַטאָר איז געפאָרן און פאָטאָגראַפירט די פּראָצעסיע פון די יידן מיט פּעק, בראש מיט די משוגעים, קראַנקע און קאַליקעס.

דערציילט אַ פערטער:

— ניט אַלעמען האָט מען געפירט אין געטאָ. גרויסע גרופּעס יידן האָט מען אָפּגעטיילט און אַוועקגעפירט אויף לוקישקעס. אַ פּאָר קריסטן, וואָס זענען איצט פאַרבייגעגאַנגען האָבן דערציילט, אַז די יידן פון ביידע פאָהולאַנקע־גאַסן, מיצקע־

וויטש-גאַס, טאַרטאַקי־גאַס, פּאָרטאָווע-גאַס, אַ טייל זוועריגעץ-גאַס, זענען פון וועג אַוועקגעפירט געוואָרן אין תפיסה. פאַרוואָס האָט מען זיי געפירט אין תפיסה און ניט אין געטאָ? ווער ווייס, וואָס עס וועט מיט זיי פאָרקומען? אין מיטן וועג האָט מען זיי שטאַרק געשלאָגן...

די ערשטע נאַכט

עס ווערט נאַכט. איך קער זיך צוריק אויפן הויף סטראַשון־גאַס נומער 2. אויפן הויף אַן אומהיימלעכע שטימונג. עס הערט זיך פונווייטן געשרייען און מען ווייס ניט פון וואַנעט. דער עולם באַשליסט צו האַלטן וואַך ביים טויער פון הויף. יעדע שעה אַנדערע פיר מענטשן, וועלכע זאָלן ביי עפּעס אַ געשעעניש אָנזאָגן דעם עולם.

אין אונזער נייער דירה איז פינצטער. אָבליגאַטאָרישע נאַכט־פאַרטונקלונג. מיר לייגן אויס אויף דער ערד מיטגענומענע דעקן און מען לייגט זיך אויס שלאָפן, צונויפגעפּרעסט און צונויפגעטוליעט, איינע צו די אַנדערע, משפּחה צו משפּחה.

כ׳שפּיר: איך זינק אַריין אין עפּעס אַ צעריסענעם שלאָף. איך זע מענטשן גייען, ס׳גייען המונים אָן אַ סוף. פון צייט צו צייט כאַפּ איך זיך אויף. איך הער פון ווייטן, ווי עפּעס אַ שכן דאַוונט מעריב און שעפּטשעט זיכער, ווי ער וואָלט געוואויגן יעדעס וואָרט און מיט בטחון:

— המעביר בניו בין גזרי ים-סוף, ואת רודפיהם ואת שונאיהם בתהומות טבע. — (ער פירט דורך זיינע קינדער דורך די כוואַליעס פון ים־סוף, זייערע פאַרפאָלגערס און שונאים דערטרינקט ער טיף אין די אָפּגרונטן).

פּלוצעם עפּעס געשרייען און גאָר ניט ווייט.

אונזער טויער גרענעצט מיטן לידסקער־געסל. עפּעס קומט דאָרט פאָר פון יענעם קאַנט טויער. עפּעס רוישט דאָרט. עפּעס באַוועגט זיך.

פון אַ בוידעם קריכט אַראָפּ אַ מענטש אַ באַדעקטער מיט שטויב.

— איך בין פון בוידעם צו בוידעם אַנטלאָפן פון לידסקע־געסל. אַלע יידן פירט מען פון דאָרטן אַרויס. ווייזט אויס אין תפיסה לוקישקי.

און שפּעטער האָבן זיך אַ גאַנצע נאַכט געהערט טריט, געלויף, געיעג, געשרייען. מען האָט די גאַנצע נאַכט געפירט פּאַרטיעס יידן פון לידסקער-געסל צו דער תפיסה.

פאַרטאָג, ווען עס איז געוואָרן ליכטיק, האָבן מיר דורך די פענצטער פון אונזער וואוינונג, וואָס גייען אַרויס אויף זאַוואַלנע־גאַס, געזען די גאַנצע גאַס פאַרוואָרפן מיט פּעק, טשעמאָדאַנעס און פאַרשידענע חפצים.

יידן האָבן עס געוואָרפן גייענדיק אויף זייער לעצטן וועג.

אַריבער נאַכט. די ערשטע נאַכט אין געטאָ.

10. דער געטא פארמירט זיך

דער ערשטער פרימאָרגן

7טער סעפּטעמבער 1941. פינף פאַרטאָג זענען שוין אַלע געווען אויף אין געטאָ. אַלע האָבן זיך אַרויסגעשיט אין די פּאָר ענגע געסלעך, בכדי צו דערוויסן זיך, וואָס עס האָט זיך פאַרלאָפן ביינאַכט מיט די מענטשן פון לידסקע-געסל.

ס׳איז ביי אַלעמען מיט איינמאָל צערונען געוואָרן די ערשטע געטאָ־אילוזיע: אַז אין געטאָ וועט מען קענען לעבן רואיק, אָן קרבנות. עס האָבן אַלע זיך דערוואוסט:

די יידן פון לידסקע־געסל האָט מען אַרויסגעפירט אין תפיסה. וואוהין עס פירט דער וועג פון תפיסה האָט שוין יעדער אַליין פאָרגעפילט.

אַ קליינע צאָל יידן איז געלונגען אַרויסצוראַטעווען זיך פון דער אַקציע פון לידסקע־געסל. דורך לעכער, קעלערס און בוידעמער און סתם מיט וואונדער איז זיי געלונגען אַריינצושמוגלען זיך אין געטאָ נומער איינס.

צווישן זיי איז געווען דער דיכטער ישראל דימענטמאַן.

גרוי האָט זיך אָנגעהויבן דער ערשטער פרימאָרגן אין געטאָ. די נעכטיקע אויפמונטערלעכע פרייד פון צוזאַמענטרעפן זיך בהמון — איז פאַרשוואונדן. מאַמעס זענען געלאָפן און באַקלאָגט זייערע קינדער, וועלכע האָבן על־פּי צופאַל פאַרבלאָנ־דזשעט אין לידסקע־געסל, פרויען האָבן באַקלאָגט זייערע מענער, קינדער די עלטערן.

נאָר אין אַ פּאָר שעה אַרום האָט זיך געהויבן די שטימונג.

ס׳האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג אין געטאָ: אַז אַ טייל פאַכמענער (און אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז אַלע פאַכמענער) באַפרייט מען פון תפיסה, און אַז בכלל מיט פּראָטעקציע, מיט באַקאַנטשאַפט, קען מען אַרויס פון תפיסה. האָט יעדער איינער געטראַכט, אַז זיין קרוב וועט שוין געפינען עפּעס אַ פאַך אויף צו באַפרייען זיך.

און אַז עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע באַפרייטע פון תפיסה — האָט זיך אַ שמייכל ווידער באַוויזן ביי אַלעמען אויף די פּנימער:

— איר וועט זען. זיי וועלן נאָך אַלע קומען צוריק בשלום...

און ווייבער האָבן גענומען קאָכן קאַרטאָפל, מאַכן עפּעס אַ געקעכטס און מענער האָבן זיך געלאָזן איבער די הויפן זוכן אַ שטיקל האָלץ צו אונטערצינדן אַ פייער, און קינדער האָבן אָנגעהויבן שפּילן אין „כאַפּעניש", אין „גיין אין געטאָ", אין „דייטש און ייד".

און פון דעמאָלט אָן איז אַ וועקסלענדיקער אָנפאַל פון יאוש און האָפענונג, פון טויטן־שרעק און קינדישן בטחון, געווען דער שטאַרקסטער באַגלייטער פון לעבן אין געטאָ.

אין איין מאָמענט פלעגט זיך פאַרשפּרייטן די שווערסטע פּאַניק־שטימונג — און

אַלע פלעגן פֿאַרשוואונדן ווערן אין בוידעמער, דעכער און מאַלינעס. אין אַ צווייטן מאָמענט — עפּעס אַ שטראַל פון אַ דערמוטערטער ידיעה — און אַלע ווידער אויף די גאַסן — און עס קאָכט דער געטאָ פון שמועסן, האַנדל־וואַנדל און פון נייס און האָפענונגען.

אַוועקגעפירט האָט מען פון לידסקע־געסל איבער צוויי טויזנט מאַן: צוריקגעקערט האָבן זיך אַ מאַן צוויי הונדערט (דאָקטוירים און אַנדערע פֿאַך־מענטשן).

אַלע איבעריקע האָט מען געפירט קיין פּאָנאַר.

ד"ר גרשון גרשוני

צווישן די באַפרייטע פון תפיסה איז געווען אויך ד"ר גרשון גרשוני, דער אַלטער ציוניסטישער עסקן, ערן־פֿאַרזיצער פון ווילנער יידישן דאָקטוירים־פֿאַראיין.

כ'בין געווען אין געטאָ שפּיטאָל, וועז מען האָט אים געבראַכט פון דער תפיסה, אינגאַנצן צעשלאָגן, זיין פּנים איז געווען צעהאַקט פון נאַגייקעס שמיץ. רעדנדיק מיט אים, האָט זיך פון מיר אַרויסגעריסן די אַלטע פּראַגע:

— חביבים עליך יסורים?

ער האָט מיר געענטפערט:

— איך בין מקבל באהבה מיינע יסורים, איך בין וועדט מיינע קלעפּ. אַ גאַנצן לעבן האָב איך געטאָן ציוניסטישע אַרבעט, און אויב איך האָב ביזן סוף פון מיין

ד"ר גרשון גרשוני (1860—1940)

לעבן ניט באַוויזן עולה צו זיין — און דערלעבט צו זען אויף מיין עלטער, ווי מען פירט אונז אין געטאָ — און ווי מען פירט מיך אין געטאָ — קומט מיר געשלאָגן צו ווערן. איך בין מקבל באהבה מיינע יסורים — —

ס'האָבן זיך אַנגעהויבן די ערשטע געטאָ וואָכן. פֿאַריאושטער געיעג נאָך שייגען. איבערן אויבערפלאַך פון געטאָ האָבן אויפגעטויכט מענטשן פון נידעריקער מאַראַל. ס'האָט זיך געדוסט, אַז ירושלים דליטא פֿאַרלירט איר יידישן כבוד, ערב איר אומקום. ס'האָט נישט געקענט דער זקן אַריבערטראָגן דאָס שפלותדיקע לעבן איז געטאָ און די מענטשלעכע געפֿאַלנקייט, און ער איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד.

געבוירן אין גראָדנע אין יאָר 1860. אַ קרוב פון באַקאַנטן רעוואָלוציאָנער גרשוני, אייגער פון די ערשטע חובבי ציון אין ווילנע, יושב ראש פון קרן היסוד, אייגער פון די עמודי התוך פון דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ווילנע, אַן

ענין און אַ מתמיד, אַן ערנסטער וויסנשאַפטס-מאַן, ספּעציאַליסט פון דערמאָטאָלאָגיע, איינער פון די גרינדער פון דער מלאכה געזעלשאַפט „הילף דורך אַרבעט", פון מושב זקנים און פון אַנדערע אינסטיטוציעס, איז ער געווען באַליבט און געאַכטעט אין אַלע יידישע געזעלשאַפטלעכע קרייזן.

81 יאָר איז ער אַלט געווען ביים באַגיין זעלבסטמאָרד. וועמען האָט זיך באַמיט צו קריגן פאַר די דאָקטוירים לעבנס שיינען, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט פון נעמען אַ שיין. ער האָט געזאָגט:

— זאָלן דאָס נעמען די יונגע, איך דאַרף שוין ניט.

זיין זעלבסטמאָרד האָט דער געטאָ אויפגענומען אַלס פראָבלעם קעגן דער הערשאַפט פון בעסטיאַליטעט און פאַרשקלאַפונג, מצד אַ מענטש וואָס האָט אויסגעלעבט אַ לאַנג לעבן אין יידישער און מענטשלעכער ווירדע. זיין אָרון האָט מען געטראָגן אויף די הענט. אַלע יידן האָבן אים באַגלייט ביזן בית־עולם און מיט יראת הכבוד דערמאָנט זיין נאָמען אויף טרויער פאַרזאַמלונגען.

גרינדונג פון געטאָ־יידן־ראַט

בייטאָג האָט שוין דער געטאָ געוואוסט, אַז מ׳האָט באַשטימט אַ יידן־ראַט. עס האָבן צו אים געהערט: אינזשעניער אַנאַטאָל פריד (אַ געווען אַסימילירטער באַנקיר), ג. יאָשונסקי (פון „בונד"), א. פישמאַן (פון „בונד"), אינזשעניער גוכמאַן (אַן אומפאַרטייאישער מיט אַריענטאַציע אויף „בונד"), אַדוואָקאַט ש. מילקאַנאָוויצקי (אַן אומפאַרטייאישער ציוניסט).

דער יידן־ראַט האָט באַשטימט אַלס זיין זיץ־אָרט דעם הויף פון רודניצקע־גאַס, נומער 6, אין בנין פון דער אַמאָליקער יידישער רעאַל־גימנאַזיע.

מיט דער צייט האָט דער יידן־ראַט פאַרטיילט צווישן זיך די רעסאָרטן. אַלס אַקטיווסטער מיטגליד האָט זיך אין די אויגן פון די געטאָ־איינוואוינער אַרויסגעוויזן ג. יאָשונסקי, וועלכער האָט גלייך געקראָגן די הויפט־השפּעה אין יידן־ראַט.

גרינדונג פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי

איך גיי אַריין אין שפּיטאָל. אויפן הויף — עס מושטירן זיך יידישע בחורים. עס דיריגירן מיט זיי צוויי יונגע לייט: איינער שלאָנק מיט אַן אַריש־אָפּיצערישן אויסזען און דער צווייטער אַ הויכער, מיט אַ ספּעציפיש יידישן אויסזען, מיט אַ בערדעלע.

— ווער זענען דאָס די מענטשן? — פרעג איך ביי די אַרומיקע.

— דאָס איז די געטאָ־פּאָליציי.

— און ווער איז דער שלאָנקער מיטן אַרישן אויסזען?

— דאָס איז יעקב גענס, אַ געוועזענער לייטווישער אָפּיצער, ער איז איינער פון די אָנפירערס.

— און ווער איז דער צווייטער מיטן בערדל?

— דאָס איז אַדוואָקאַט מושקאַט, אַ געוועזענער רעוויזיאָניסטישער טוער פון וואַרשע, אויך איינער פון די אָנפירערס.

און אין אַ טאָג אַרום האָב איך שוין געזען מעלדונגען אויף די גאַסן: עס וועלן

געוואונטשן מיליטעריש געאיבטע, צו פאַרשרייבן זיך אין דער געטאָ־פּאָליציי.

מען האָט זיך אָנגעהויבן צו מעלדן.

די פּאָליציי האָט אָנגעטאָן אויף די אָרעמס ווייסע בענדער מיט בלויע מגן־דודס (און שפּעטער בלויע בענדער מיט ווייסע מגן־דודס). צווישן דער פּאָליציי זענען אויך געווען אייניקע יונגע פריילינס.

גרינדונג פון דעם געזונטהייטס־וועזן

אין דעם ערשטן טאָג פון געטאָ איז דורך די יידישע דאָקטוירים געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פון געזונטהיטס־וועזן, וועלכעס איז געווען איינע פון די פּאָזיטיווסטע טיילן פון געטאָ־לעבן.

אָלע דאָקטוירים און קראַנקען־שוועסטער האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אויף סטראַשון־גאַס 6, דאָרט איז פאַרטיילט געוואָרן צווישן זיי די אַרבעט.

איין טייל דאָקטוירים און קראַנקען־שוועסטערס, וועלכע האָבן פריער געאַרבעט אין ווילנער יידישן שפּיטאָל אויף זאַוואַלנע־גאַס, וועלכעס איז איצט געוואָרן דאָס געטאָ־שפּיטאָל, האָט איבערגענומען די אַרבעט אין אים.

אַ צווייטער טייל האָט געגרינדעט אין זעלבן טאָג דעם אָנהויב פון דער געטאָ־אַמבולאַטאָריע אין אַ קליין צימערל אויף סטראַשון־גאַס 6.

אַ דריטער טייל האָט אין אַ פּאָר טעג אַרום געשאַפן די סאַניטאַר־עפּידעמיאָלאָגישע אָפּטיילונג, וועלכע האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין לעבן פון געטאָ.

אין אַ קורצער צייט אַרום זענען אויך אָנטשטאַנען די מעדיצינישע קינדער־אויפזיכט־אָנשטאַלטן, און אויך דער שול־מעדיצינישער צענטער.

לכתחילה האָט אָנגעפירט מעדיציניש מיטן געזונטהייטס־וועזן פּן געטאָ ד״ר רפאל שאַדאָווסקי מיט אַ דאָקטוירים־קאָלעגיע אין וועלכער ס׳זענען אַריין ד״ר ר. שאַבאַד־גאָוואָנסקאָ, ד״ר א. קאָנטאָראָוויטש, ד״ר ל. עפּשטיין, ד״ר ל. פּינקעלשטיין, ד״ר ג. ראָן. שפּעטער איז שוין פון־אַרצט פון געטאָ געוואָרן ד״ר מיכאל בראָדסקי. לייטער פון געזונטהייטס־וועזן מצד דעם יידנראָט איז געווען ד״ר יורי שבתי מילקאָנאָוויצקי.

אָנטשטייאונג פון געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אין געטאָ

אויף מאָרגן פון אַריינגיין אין געטאָ, האָב איך געטראָפן דעם לערער משה אָליצקי ער האָט געהאַט זיין ווינקל אין ר׳ שאולקעס קלויז. דאָרט האָט ער מיך דערציילט, אַז ער גייט גרינדן אַ שול־וועזן אין געטאָ. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז שוין געווען אָנגעגעבן אַ מעמאָראָנדום אין יידן־ראָט וועגן דעם און אין אַ קורצער צייט אַרום איז אָנטשטאָנען דאָס שול־וועזן, וועלכעס איז געווען אַיינס פון די ליכטיקסטע אינסטיטוציעס אין געטאָ.

דעם דריטן טאָג איז געטאָ איז אויף די חורבות פון דזיסנע־געסל, פּאָרגעקומען די ערשטע אומלעגאָלע פּאָרזאַמלונג פון דער ציוניסטיש־סאָציאָליסטישער פּאָרטיי „פּועלי־ציון־התאחדות".

עס האָבן אָנגעהויבן זייער פּאָליטישע אַקטיוויטעט דער החלוץ, דרור־פרייהייט, השומר־הצעיר, הנוער־הציוני, „בונד", קאָמוניסטן.

עס האָט אָנגעהויבן פּולסירן אַן אונטערערדיש געזעלשאַפטלעך און פּאָליטיש לעבן אין געטאָ: עס האָט אָנגעהויבן פאָרמירן זיך אַ קולטור־טעטיקייט.

די ערשטע געטאָ־פּראָבלעמען

פון ערשטן טאָג פון געטאָ איז דער געטאָ־ייד געשטאַנען פאַר דריי קאַרדינאַלע פּראָבלעמען:

א. וואו קריגט מען אַרבעט און אַ שיין? אַ מענטש אָן אַ שיין איז דער ערשטער קאַנדידאַט צום טויט.

ב. וואו קריגט מען עפּעס אַ ווינקל פאַרן קאָפּ — אַ וואוינונג?

ג. וואו שאַפט מען זיך עפּעס שפּייז — כדי אויסצומיידן דעם הונגער־טויט?

דאַן זענען געקומען ווייטערע פּראָבלעמען: וואו קריגט מען עפּעס באַהייצונג, כדי אָנצוואַרעמען די שטוב אין די ווינטער־טעג און וואָס עס איז אויפקאָכן — און וואו קריגט מען אַ בגד, אַ שוך?

11. אויף די וועגן פון צעטומלען, צעטיילן און פארפירן

„שיינען", „אַרבעטס-ביכלעך", „נומערן"

אָן אַ „שיין" (דייטשע אַרבעטס-באַשטעטיקונג) האָט מען ניט געקענט לעבן אין געטאָ.

אַ מענטש „אָן אַ שיין" — האָט זיך געשפּירט ווי איינער צום הענגען פאַר דער תליה, ווי אַ צום טויט־פאַרמשפּטער פאַר דער שחיטה.

בייטאָג און ביינאַכט איז זיין לאַגע אומזיכער.

ביי יעטוועדער „אַקציע", ביים צופעליקסטן אַריינגיין פון אַ ס"ס־מאַן אין געטאָ — איז ער צום אַרויספיר צום טויט.

אויך פאַר אייגענע שכנים דאַרף זיך היטן אַ „שיינלאָזער", עס קען דערגיין צו דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, און זי קען אים אויפזוכן, ווען זי וועט דאַרפן צושטעלן אַ געפאָדערטן פון איר סכום מענטשן צו אַן אַקציע.

אַ „שיין" איז וויכטיקער ווי ברויט, ווי אַ בגד, ווי אַ וואוינונג.

אַ „שיין" — איז די האָפענונג פון לעבן, איבערלעבן, דערלעבן...

אַ „שיין" — איז דאָס לעבן אַליין.

▼

אַז איך וואַרף מיטן געדאַנק אַ בליק צוריק אויף דער געשיכטע מיט די שיינען אין געטאָ־ווילנע, און אַז איך הער אַז אַזוי ענלעך איז געווען אין אַלע געטאָס — זע איך —

דער „שיין" איז געווען — דער פּערפיד אויסגערעכנטער נאַצישער אינסטרומענט, צו פאַרפירן די מענטשן אין די געטאָס. צעטומלען זייער געדאַנק, שאַפן זיי פאַלשע אילוזיעס, צעטיילן זיי אינערלעך אויף אַ קלאַס פון „שיינען"־באַזיצערס (וואָס שפּירט זיך רואיק און זיכער אונטערן „דייטשן שוץ") — און אויף אַ קלאַס, אַ „שיינלאָזן" (וועמענס איינציקער ציל איז, מיט אַלע וועגן, גערעכטע אָדער אומגערעכטע — צו קריגן אַ „שיין").

דער „שיין" איז געווען אַ טייוולאָניש־פאַרטראַכט מיטל פון „צעטיילן און הערשן", אַ מיטל צו זייען קנאה צווישן ברודער און ברודער, טויטן־שנאה צווישן „שיינלאָזן" און „שיין־באַזיצער".

דער „שיין" איז געווען — אַ מיטל צו פאַרשלעפערן די וואַכזאַמקייט פון די „שיין־באַזיצערס" און זייער עווענטועלע קאַמפס־גרייטקייט קעגן דייטשן רעזשים.

(וועט דען אַ „שיין-באַזיצער" קעמפן קעגן זיין „באַשיצער", וועלכער גיט אים אַן „אָפיציעל דאָקומענטירט רעכט צו לעבן"? — — —)

דער „שיין" איז געווען —

אַ מיטל צו איזאָלירן דעם „שיינלאָזן", פּאַראַליזירן און טויט־שלאָגן זיין עווענ־טועלע קאַמפּס-גרייטקייט קעגן דייטשן רעזשים — דורכן יאוש פון אומפאַרמייד-לעכן אומקום, און דורכן שוידערלעכן באַוואוסטזיין, אַז ער איז פאַרלאָזן פון אייגענע ברידער־יידן — „שיין־באַזיצערס" — און אַז קיין „שיין־באַזיצער" וועט ניט שיצן אים, דעם „שיינלאָזן" אין טאָג פון אומגליק, אין טאָג פון אַן אַקציע. — — —

▼

דער „שיין" האָט זיך געביטן ווי אין אַ קאַליידאָסקאָפּ זיין אויסזען, זיין פאָרם און זיין לעבנס־ווערט. —

דער „שיין" — וואָס איז געווען נאָך נעכטן גילטיק — און געראַטעוועט פון טויט — איז אויף מאָרגן געווען אַ ווערטלאָז פּאַפּיר. עס איז שוין געווען אַ בעסערער „שיין" פון אים, מיט אַן אַנדער אויסזען, אָדער אַנדערש געשטעמפּלט. —

דאָס לעבן אין געטאָ איז געוואָרן געשפּאַנט אויפן פאַקט „שיין". דער געדאַנק האָט געאַרבעט קאָנצענטרירט און אָן הפסקה אין איין ריכטונג: וואו קריגט מען אַ „שיין" — ווי היט מען אים אָפּ פון פאַרלירן — ווי ווייס מען גענוי ביז ווען איז זיין ווירקלעכע גילטונג — ווי איז מען פון די ערשטע צו קריגן דעם נייעם גילטיקן, ריכטיקן „שיין" — ווי פאַרהיט מען זיך פון אַריינפאַלן קיין פאָנאַר אין דעם קליינעם „בין־הזמנים", דאָס הייסט אין דעם אינטערוואַל צווישן אויסגיין פון לעצט־גילטיקן שיין, ביזן איינשאַפן זיך אַ נייעם שיין — אין דעם דאָזיקן אינטערוואַל וועלכן מען ווייס קיינמאָל ניט, ווען ער וועט אָנקומען, אָבער דו ווייסט זיכער, אַז ער קען פּלוצעם אומגעריכט אָנקומען יעדן טאָג, און דו ווייסט, אַז דאַן איז די צייט פון אַרויספירן קיין פאָנאַר — און דו ווייסט, אַז דער שיין, וואָס האָט דיר ערשט מיט אַ מאָמענט פריער געגעבן דאָס רעכט צו לעבן — איז איצט דער וועג צו כאַפּן דיך צום טויט — אַן אינסטרומענט קעגן דיר אַליין, ווייל דורך אים ביסטו פאַררעגיסטרירט אין דיין אַרבעטס־קאָמאַנדאָ, אין דער פּאָליציי, און מען וועט דיך זוכן... מען וועט דיך זוכן אין שטוב און אויף באַהעלטענישן...

▼

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין ווילנע, און עס האָבן זיך אָנגעהויבן די „כאַפּע-נישן", האָבן זיי אַרויסגעגעבן „שיינען", אַז זייערע באַזיצערס מעגן גיין צו דער אַרבעט אויף אָנגעוויזענע גאַסן, און טאָרן ניט „געכאַפּט ווערן". די „שיינען" זענען געווען אונטערגעשריבן דורך פאַרשידענע אַרבעטס־געבערס.

אָבער גאָר גיך האָבן זיך די יידן אַרומגעזען, אַז עס זענען דאָ צוויי סאָרטן שיינען: מיט פאָטאָגראַפיעס — און אָן פאָטאָגראַפיעס.

די שיינען מיט פאָטאָגראַפיעס זענען בעסער, ווייל אַ סך, וועלכע עס האָבן געהאַט פאָטאָגראַפיעסלאָזע שיינען און זיי זענען געווען זיכער, אַז זיי באַזיצן אַ ווערטפולן דאָקומענט, זענען אויף די גאַסן געכאַפּט געוואָרן, און מער ניט צוריקגעקומען.

(איז ווי קריגט מען — אַ שיין מיט אַ „פאָטאָגראַפיע"?...)

עס האָבן זיך געפונען גלייך „מאַכערס", פאַרמיטלערס, וועלכע האָבן געוואוסט דעם וועג פון קריגן אַזאַ גוטן שיין — (פאַר אַ פּאָר הונדערט רובל...).

▼

אינגיכן איז בטל געוואָרן די קראַפט פון די פאַטאָגראַפיע-שיינען, גילטיק זענען געוואָרן נאָר אַנדערע, אַזוי געראָפענע „וויסע שיינען", באַשטעטיקטע פון אַרבעטס־אַמט אין ווילנע.

די אינהאַבערס פון די פאַטאָגראַפיע־שיינען (צוזאַמען מיט זייערע מאַכערס און פאַרמיטלערס) וועלכע האָבן באַצייטנס ניט געהאַט קיין „וויסע שיינען" — זייער גורל איז געווען — קיין פאַנאַר.

▼

וועג מען איז אַריין אין געטאָ, האָט זיך מיט אַ מאָל אַרויסגעוויזן, אַז די „וויסע שיינען" זענען פון צוויי קאַטעגאָריעס:

1) מיט דער אונטערשריפט „פאַך־אַרבעטער" און

2) אָן דער אונטערשריפט „פאַך־אַרבעטער".

די לאָגיק האָט אַלעמען געזאָגט, און די פאַקטן האָבן עס גיך באַשטעטיקט, אַז אַ „פאַך־אַרבעטער"־שטעמפל איז אַ מעלה, אַ שמירה פון פאַנאַר — ווייל די, וואָס האָבן ניט געהאַט דעם איבערשטעמפל, זענען געכאַפט געוואָרן און מער ניט צוריק־געקומען.

האָט זיך אַנגעהויבן אַ געיעג נאָכן איבערשטעמפל „פאַך־אַרבעטער". אין דער

ARBEITSAMT WILNA

Wilno, den ... 19..

Facharbeiter Ausweis Nr. 1193

Der Jude Waksal Wacław

(Name)

Geburtstag und -ort ...

Wohnhaft in Wilno

beschäftigt und darf ohne Einwilligung des Arbeitsamts nicht anderweitig verwendet werden.

Dieser Ausweis hat nur Gültigkeit in Verbindung mit dem Personalausweis und ist befristet bis ...

Nach Ablauf ist der Ausweis der Beschäftigungsstelle zurückzugeben

Siegel

UNGÜLTIG

1. Staatsdruckerei, Wilna — 1941

געלער לעבנס-שיין פון ווילנער געטאָ

אַרויסגעגעבן דעם 30־סטן אָקטאָבער 1941 (אַ געלער שיין וואָס האָט פאַרלאָרן זיין קראַפט, אָדער איבערגעטוישט געוואָרן אויף אַ רויט אַרבעטס־ביכל, איז איבערגעסטעמפלט געוואָרן מיטן וואָרט „אומגילטיק").

זעלבער צייט האָט דער יידן־ראַט אַרויסגעגעבן פאַר די אָנגעשטעלטע אין זיינע אַנשטאַלטן „יידן־ראַט־וויסע שיינען".

▼

פלוצעם אַ נייס. דאָס דייטשע אַרבעטס־אַמט האָט אַרויסגעגעבן פאַרן ערשטן געטאָ אַ דריי טויזנט געלע שיינען פאַר פאַכלייט.

די דייטשן האָבן פאַרזיכערט, אַז דאָס זענען „לעבנס־שיינען" ביז סוף קריג. אויף יעדן שיין האָט מען רעכט צו פאַרשרייבן די פרוי און אַ פאָר קינדער ביז זעכצן יאָר.

דער עולם האָט געשפירט, אַז מען גרייט זיך צו מאַכן אַן אָקציע. האָט זיך אָנגעהויבן אַווילדער געיעג נאָך „געלע שיינען", אַ צושרייבעניש פון מענער צו פרויען.

און פאָר אַ געלן שיין האָט מען געצאָלט מיט אַ צען־רובלדיקן גאָלדשטיקל אָדער מיט טויזנט רובל.

(אָבער וואו קריגט מען די רובלס? וואו קריגט מען די גאָלדענע „צענערלעך"? און וואו קריגט מען דעם „מאַכער", דעם אמתן, — ווייל עס האָבן זיך באַוויזן פאַלשע „געלע שיינען").

▼

אין דער נאַכט צום 24סטן אָקטאָבער 1941 האָבן די משפּחה־מיטגלידער צוגעשריבענע צום „געלן שיין", באַקומען האַרטע בלויע צעטלען (ווי אַ באַן־בילעט).

דעם 24סטן אָקטאָבער 1941 און פון 3טן נאָוועמבער ביזן 5טן נאָוועמבער 1941 זענען פאַרגעקומען די אָקציעס איבער די, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין געלע שיינען.

פאַספאָרט פון געטאָ

דער אות „מ" באַצייכנט אַז דער אינהאבער איז אַ מאַן.

מען האָט דאַן אַרויסגעפירט צו דער שחיטה קרוב אַכט טויזנט יידן, „ווייסע שיינען", דאָס הייסט, מענטשן אָן „געלע שיינען". אַ טייל „ווייסע שיינען" איז געלונגען אויסצובאַהאַלטן זיך אין מאַלינעס און בונקערס. נאָכדעם איז די געטאָ־באַפעלקערונג שוין באַשטאַנען פון צוויי טיילן: 1) לעגאַלע — די „געלע שיינען" און 2) אָן אומלעגאַלע, אונטער דער שטענדיקער טויט־מורא — די „ווייסע שיינען".

▼

די בלויע צעטלען זענען גיך אומגילטיק געוואָרן. לכתחילה האָט יעדער אָוועקגעגאַנגענער צו דער אַרבעט געדאַרפט איבערלאָזן פאָר זיינע משפּחה־מיטגלידער אַ קאָפּיע פון זיין שיין — „לעגאַליזירט" פון דער געטאָ־פּאָליציי.

שפּעטער איז אַרויס אַ באַפּעל, אַז אַלע, וואָס בלייבן אין געטאָ און האָבן ניט קיין „גאלע שיינען" מוזן באַקומען „ראָזע פּאַמיליע-שיינען".

דערבייַ האָט דער יידן-ראַט באַקומען רעכט אַרויסצוגעבן פּאַר אַ געוויסע צאָל יידן אַן שיינען, וועלכע זענען פּאַכלייט אָדער נויטיק צו געטאָ-אַרבעט ספּעציעלע ראָזע „שוץ-שיינען".

סוף דעצעמבער 1941 איז פּאַרגעקומען אַן אַקציע פּאַר „ראָזע שיינען" אין געטאָ, און ווער עס האָט זיי ניט געהאַט איז אַרויסגעפירט געוואָרן קיין פּאָנאַר.

▼

מיט אַ „גאלן שיין" האָט מען רעכט אַרויסצוגיין אויסערן געטאָ צו דער אַרבעט. ביי דער אַרבעט קען מען עפּעס שאַפן פּאַר באַשפייזונג.

געווייַלעך פלעגט מען האָבן רעכט צו גיין צו דער אַרבעט אויסערן געטאָ נאָר גרופּנווייז. עס זענען אָבער געווען אויך אויסנאָמען, וועו מענטשן האָבן געהאַט רעכט אַלס יחידים אַליין צו גיין אויסערן געטאָ. דערצו האָבן געדינט ספּעציעלע „פּאַסיר-שיינען".

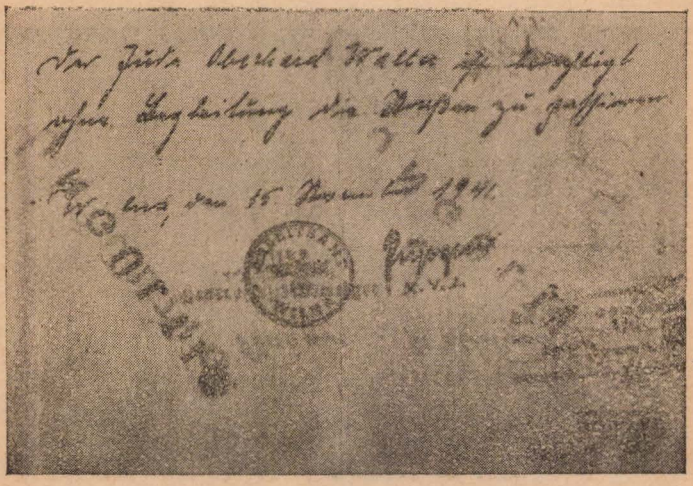

פּאַסיר-שיין פון געטאָ. דער דאָזיקער צעטל האָט געגעבן דאָס רעכט צו גיין פּריי אויסערן געטאָ.

א „ראָזע שיין" באַרעכטיקט נאָר זיין אין געטאָ גופא. אויף אַרויסצוגיין פון געטאָ האָבן די „ראָזע שיינען" געדאַרפט האָבן ספּעציעלע בלויע צוגאָב-שיינען, און אין א געוויסער צייט אַרום גרינע צוגאָב-שיינען.

▼

שפּעטער זענען אומגילטיק געוואָרן אַלע גאלע, ראָזע, בלויע, גרינע שיינען און עס זענען איינגעפירט געוואָרן רויטע אַרבעטס-ביכלעך.

דער בעסטער, דער זיכערסטער שיין האָט זיך דאָן גערעכנט דאָס „רויטע אַרבעטס-ביכל".

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין די „רויטע ביכלעך" זענען פּאַרנאָטירט

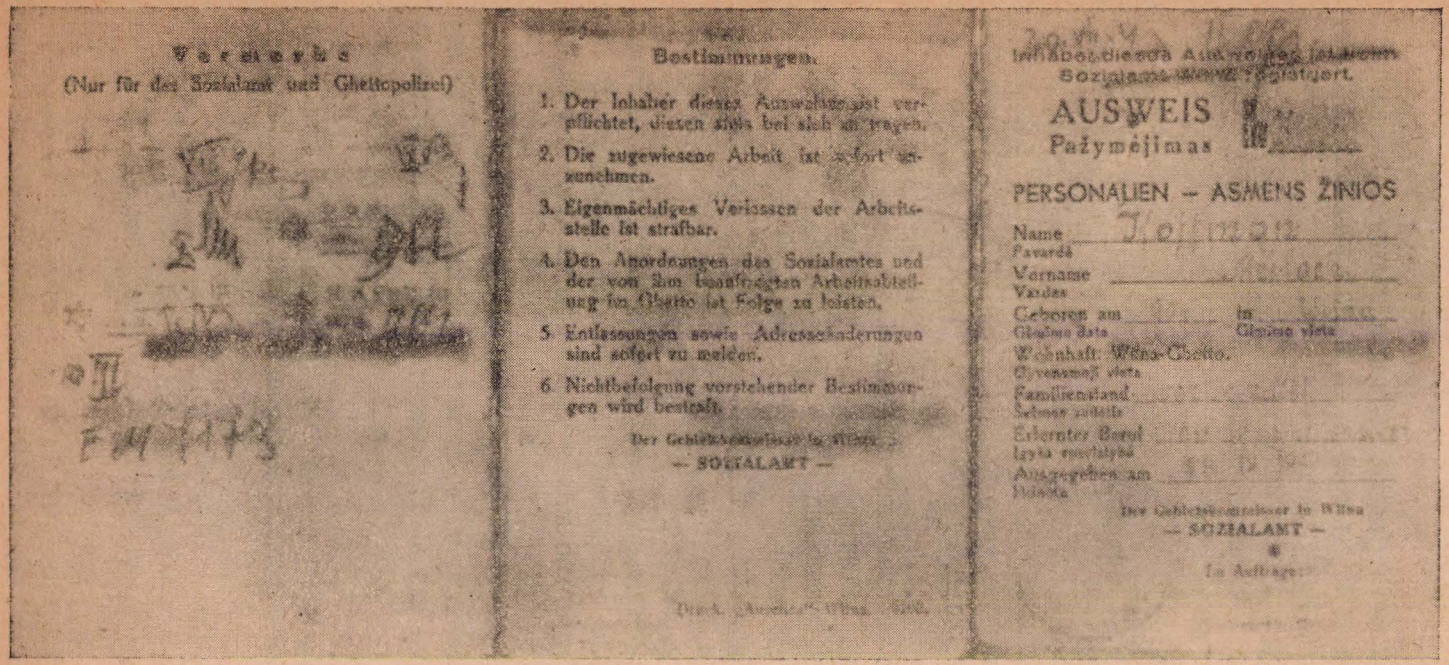

דאָס רויטע אַרבעטס-ביכל פון געטאָ

אַרויסגעגעבן אויפן נאָמען פון מלך קויפמאַן, דעם 18טן אַפּריל 1943. דאָס „רויטע אַרבעטס־ביכל" האָט פאַרטראָטן דעם „געלן לעבנס-שיין".

קאַטעגאָריעס. יעדעס פאַך האָט זייז באַזונדערע קאַטעגאָריע־פאַרצייכענונג (ווי וויים מען, וועלכע קאַטעגאָריע איז בעסער?...)

▼

נאָך שפּעטער איז אינגעפירט געוואָרן דער „געלער געטאָ־פּאַס": יעדער מאַן אָ פּאַספּאָרט מיט אַן אויפשריפט מ; יעדע פרוי — מיט אַן אויפשריפט ו. יעדער פּאַספּאָרט מיט זייז נומער.

▼

יעדער אינהאָבער פון געלן געטאָ־פּאַס האָט באַקומען אָ „בלעכענעם נומער" וועלכן ער האָט געמוזט טראָגן אויפן האַלז. אין געטאָ האָט מען דאָס אָנגערופן דער „הינטישער נומער".

▼

אין אויגוסט 1943 האָט זיך דער געטאָ ארומגעזען אַז עס זענען דאָ „הויכע נומערן" (איבער צען טויזנט) און קליינע נומערן (אונטער צען טויזנט). עס האָבן זיך אָנגעהויבן אַרויספירונגען קיין עסטלאַנד פון די „הויכע נומערן".

▼

אין סעפּטעמבער 1943 האָט שוין קיין „שיין", „ביכל" און „נומער" ניט געהאָלפן. דער געטאָ איז ליקווידירט געוואָרן און זיינע איינוואוינער אַרויסגעפירט, ווער צום טויט און ווער אין קאָנצענטראַציע־לאַגער און גאָר אָ קליינער טייל איז געבליבן אין עטלעכע בלאָקן אויסערן געטאָ.

▼

שיינען אָן פּאַטאָגראַפיעס.
שיינען מיט פּאַטאָגראַפיעס.
ווייסע שיינען פון אַרבעטס־אַמט.
ווייסע שיינען פון יידן־ראַט.
ווייסע שיינען מיטן איבערשריפט „פּאַך־אַרבעטער".
געלע לעבנס־שיינען.
בלויע פאַמיליען־צעטלעך.
ראָזע שוץ־שיינען.
ראָזע פאַמיליען־צעטלעך.
גרינע צוגאַב־שיינען.
בלויע צוגאַב־שיינען.
פיאָלעטע צוגאַב־שיינען.
רויטע אַרבעטס־ביכער.
„פּאַסיר־שיינען" אויסערן געטאָ.
געלער געטאָ־פּאַס מיט נידעריקע נומערן.
געלער געטאָ־פּאַס מיט הויכע נומערן.
דער בלעכענער הינטישער נומער.

אָט דאָס איז געווען דער נאַציאָנער ווערט פון פּאַרפירן, פּאַרבלענדן, פּאַרטומלען, צעטיילן, צעברעכן די מאָראָל און פּאָליטישע דעם ווידערשטאַנדס־גייסט פון געטאָ־מענטש.

וואָס איז בעסער?

(פֿראָבלעמען פון געטאָ־לעבן)

זואָס איז די באַהאַלטענע כוונה?

דער געטאָ־מענטש האָט זיך שטענדיק געפילט ווי אַ געכאַפּטער אין פּאַסטקע. ער האָט שטענדיק זיך געזען אַרומגערינגלט מיט סכנות, דראָענדיקע אַרויספירונגען, אָון אין יעדער טאָג פון דייטשן האָט ער תמיד פּאַרדעכטיקט אַ באַהאַלטענע, מער־דערישע כוונה, אַ וועלן אָפּצונאַרן, פּאַרפירן. (אָון די פּראַקטיק האָט אים באַרעכטיקט אַזוי צו טראַכטן).

אין יעדן שנוי פון געטאָ־לעבן האָט ער רק געזוכט דעם פּאַרבאַרגענעם מיין.

אין טאָג־טעגלעכן לעבן פון געטאָ אָון אויף דער אַרבעט אויסערן געטאָ האָט אים תמיד געמאַטערט איין געדאַנק:

ווי דרייט מען זיך אַרויס פון דער דראָענדיקער געפאַר?

ווי שטעלט מען אַ וויידערשטאַנד דער באַהאַלטענער דייטשער כוונה? וואו געפינט מען עפּעס אַן אויסוועג?

ביי יעדער געשעעניש אין געטאָ, אָון ביי יעטווידן פּאַל, וואָס דער געטאָ־מענטש האָט געדאַרפט דעציפירן, איז ער געשטאַנען אַ צעטומלטער, אַ פּאַרספּעקטער: וואָס איז בעסער?

אַ „שיין" — אָדער באַהאַלטן זיך?

וועו די דייטשן זענען אַריין קיין ווילנע אָון עס האָבן זיך אָנגעהויבן די „כאַפּע־נישן" אָון פּאַרשווינדונגען — איז פּאַר אַלעמען קלאָר געווען, אַז די בעסטע זאַך איז קריגן אַ „שיין".

האָט אָבער די פּראַקטיק באַווויזן, אַז די גילטיקייט פון „שיין" גייט אויס מיט אַ מאָל, דו גייסט זיך אַרום רואיק, זיכער מיט דיין „שיין" — אָון ווערסט גאָר מיט אַ מאָל געפירט אין תפיסה.

דער אָבער, וואָס האָט ניט קיין „שיין" אָון ליגט באַהאַלטן אין אַ באַהעלטעניש — בלייבט לעבן.

איז וואָס איז בעסער? גיין צו דער אַרבעט אָון האָבן אַ „שיין"?

אָדער ניט באַזיצן קיין „שיין" אָון לעבן באַהאַלטן?

וויפיל איז אָבער דער שיעור פון אויסבאַהאַלטן זיך?

מען דאַרף דאָך עסן, טרינקען, אָון דאָס פּאַלט דאָך ניט אַראָפּ פון הימל?

אַ מענטש מוז זיך דאָך אויך אויסשלאָפן!

און סוף כל סוף קענסטו דאָך אויך אין דער מאָלינע געכאָפט ווערן — און מיט אַ „שיין" ביסטו דוכט זיך זיכערער!

איז וואָס איז בעסער?

די מערהייט פון די געטאָ־יידן האָט געהאַלטן, אַז מען מוז זיך פאַרשאַפן „שיינעז". עס איז אָבער געווען אַ גאָר קליינע גרופּע, וועלכע האָט ניט געטרויט קיין „שיינעז", געהאָט מורא פאַר ביכלעך, פאַספּאָרטן, נומערן, איינמעלדונגען און רעגיס־טראַציעס, זיי האָבן געלעבט אין באַהעלטענישן, אָלס ניט־פאַרשריבענע, אָלס נעלמים.

רעגיסטראַציעס

די פּאָליציי אין געטאָ פלעגט אָפט דורכפירן רעגיסטראַציעס:
ווער איז עלטער פון פופציק יאָר — און ווער איז יינגער?
ווער האָט שיינעז — און ווער ניט?
ווער איז חתונה געהאַט — און ווער ניט?
ווער האָט אַ פּאַס — און ווער ניט?
ווער איז יינגער פון זעכצן יאָר — און ווער איז עלטער?
איז ווי קען מען וויסן וואָס איז בעסער?

יינגער פון פופציק יאָר — אָדער עלטער?

דוכט זיך, אַז עס איז געווען בעסער זיין יינגער פון פופציק יאָר, איז מען דאָך אין אַן „אַרבעטספּאַיקן עלטער" —

לאָזט זיך אָבער אויס, אַז די יינגערע צווינגט מען גיין צו שווערע אַרבעט און די עלטערע לאָזט מען גאָר צו רו (הומאַניטאַרע דייטשן!).

ווייס אָבער יעדער אייגער ביי זיך אין האַרצן — אַז עס איז דאָ פאַרבאָרגן אַ שלעכטע כוונה: די עלטערע, וואָס גייען ניט צו דער אַרבעט, וועלן זיי דורכדעם ניט קריגן קיין „שיין" — וועלן זיי סוף כל סוף אַרויסגעפירט ווערן צום טויט. —

איז ווי קען מען עפּעס מאַכן אַזוי, אַז מען זאָל זיין גלייכצייטיק אָלט און יונג, ניט גיין צו דער אַרבעט, ווייל עס לאָזן שוין ניט די שוואַכע כוחות — און זיין על כל צרה שלא תבוא, גלייכצייטיק „אַרבעטס־פּעאיק"? —

יינגער פון זעכצן — אָדער עלטער?

וואָס זאָל מען טאָן מיט די קינדער?

פאַרשרייבן זיי אָלס עלטער פון זעכצן יאָר? דאַרפן זיי דאָך האָבן לויטן געטאָ־געזעץ אַן אייגענעם זעלבסטשטענדיקן „שיין"!

איז ווי קריגט מען פאַר יעדן קינד אַן אייגענעם „שיין"? אַז מען האָט דאָך פאַר זיך און פאַר דער פרוי קוים געקריגן אַ „שיין"? און לויטן געטאָ־געזעץ מעג מען אויפשרייבן אויפן „שיין" קינדער נאָר ביז זעכצן יאָר?

און ביי אַזויפיל „אַקציעס" זענען טאַקע נאָר ניצול געוואָרן די ביז זעכצן־יאָריקע קינדער. זיי זענען דורך צוזאַמען מיט דעם עלטערן, און געגאָסן פון זייער „שיין" — און דאָקעגן די איבער זעכצן־יאָריקע זענען אַוועק צום טויט, זיי האָבן ניט געהאָט קיין זעלבסטשטענדיקן „שיין".

הייסט עס, אַז עס איז בעסער צו פֿאַרשרייבן קינדער אַלס יינגערע ווי זעכצן יאָר —

(וויס מען אָבער טיף אין האַרצן — אַז מינדעריאָריקע זענען אַן אומגעוואונטשטע־נער אַרבעטס־אומפּאַיקער עלעמענט, וואָס „עסט אומזיסט" — און דאָס האַרץ פּילט פֿאַראויס, אַז עס גרייט זיך אַ גרויסער אומגליק פֿאַר די מינדעריאָריקע).

איז ווי מאַכט מען? ווי זאָל מען אַליין ניט זיין שולדיק אין די קינדערס טויט? —

ווען אפשר אָנגעבן ריכטיקע יאָרן?

מיינעם אַ באַקאַנטן איז געלונגען דורך באַקאַנטשאַפט פֿאַרשרייבן זיין עלף־יאָריקן זון אַלס אַ זיבצן־יאָריקן און קריגן פֿאַר אים אַ „געלן שיין".

איז ער געווען גליקלעך, איבערגליקלעך.

האָט זיך אָבער אָנגעהויבן אַ צוואַנגס־חוב פֿאַר אַלע „שיין"־באַזיצערס צו אַרבעטן שוועריע פיזישע אַרבעט אויסערן געטאָ, און די שוואַרצע אַרבעטער שטייען שטענדיק פֿאַר דער סכנה אַרויסגעשיקט צו ווערן אין צוואַנגס־אַרבעטס־לאַגער! ביי טאָרף, ביי האַקן וועלדער, ביי פּירן טאָטשקעס זאָמד!

איז ווי שטעלט מען אַ קינד אין אַזאַ סכנה?

איז אפשר גאָר מוחל זיין דאָס גליק פון „גענלן שיין" — און פֿאַרשרייבן אים לויט די ריכטיקע יאָרן?

פלעגט ער מיך פֿשוט מאַטערן יעדעס מאָל ביים באַגעגענען:

— זייט אַ פּריינד, גיט אַן עצה, אַזאַ, אַן אמתע, אַ חברישע. איך וואָר דאָך משוגע פון געדאַנק:

וואָס איז בעסער? — — —

„לעגאַלע" אָדער „אומלעגאַלע" עלטערן?

וואָס זאָל מען טאָן מיט די עלטערן? —

אין אַ גאַנצע רייע אַרבעטס־קאָמאַנדאָס, ווי אין דער געמאַ־פּאַליציי, איז דער־לויבט געוואָרן צוצושרייבן די עלטערן צום „שיין" — און זיי זענען דורכדעם ניצול געוואָרן פון טויט. אין דער צייט, וואָס גרויסע טיילן פון די עלטערן פון אַנדערע קאָמאַנדאָס האָט מען אַרויסגעפירט קיין פּאָנאַר.

האָט זיך אָנגעהויבן אַ בהלה צו פֿאַרשרייבן זיך אַלס עלטערן פון די אַרבעטערס אין די „גוטע אויסדערוויילטע קאָמאַנדאָס".

די בעסטע, גליקלעכסטע קאָמאַנדאָ האָט זיך דאָן געפֿעכנט אין געטאָ — די אַרבעטס־איינהייט פון די פיזישע אַרבעטערס ביי „געשטאַפּאָ". זיי זענען געווען מיוחסים. יידן, וואָס מעגן האָבן עלטערן!...

אין אַ געוויסן פּאַרטאָג (4טער דעצעמבער 1941) האָט מען געהייסן די אַזוי גע־רופענע „געשטאַפּאָ־איינהייט", וועלכע האָט געווינט אויף סטראַשון־גאַס נומער 1, 2 און 3 — אַרויסגיין אויפן פּלאַץ, יעדע משפּחה מיט אירע עלטערן.

מען האָט אַלע פֿאַרשטאַנען, אַז עס גרייט זיך אַן אַקציע אין געטאָ איבער זקנים — נאָר זיי, די אויסדערוויילטע טיילט מען בכיוון אָפּ, בכדי אָפּצורעטעווען זייערע עלטערן פון טויט. זיי האָבן זיך געשפּירט אַלע גליקלעך — — —

מען האָט זיי אַלעמען אַוועקגעפירט פון געטאָ אין תפיסה לוקישקי. און דאָרטן האָט מען אָפּגעטיילט די „אַרבעטנדיקע שיין־באַיצערס" — און זייערע עלטערן באַוונדער.

די „שיין־באַיצערס" האָט מען צוריקגעפירט אין געטאָ. די עלטערן האָט מען אַרויסגעפירט קיין פּאָנאַר. —

און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז דאָן פּאַרגעקומען אַן אַקציע נאָר אויף די עלטערן פון די „אויסדערוויילטע".

קיין אַנדערע עלטערן, „אומלעגאַלע עלטערן" האָט מען ניט געזוכט, און זיי גראָד, די אומגליקלעכע שיינלאָזע עלטערן — זענען געבליבן לעבן...

האָט זיך אַנגעהויבן ביי די עלטערן פון אַנדערע קאָמאַנדאָס אַ בהלה־אָפּשרייבעניש פון די צושרייבענישן.

האָט אַ טייל געטאָ געהאַלטן, אַז איצט וועט זיין אַן אַקציע אויף אַלע איבעריקע „צוגעשריבענע עלטערן".

און אַנדערע האָבן געהאַלטן, אַז עס איז געווען נאָר אַ שפּיצל, אָפּצושרעקן די צוגעשריבענע — און מער וועלן שוין קיין אָפּיציעלע עלטערן־אַקציעס ניט זיין.

איז וואָס זאָל מען טאָן — אַן אומלעגאַלער טאַטע — אַדער אַ צוגעשריבענער טאַטע?

וואָס איז בעסער? — — —

לאָזן זיך פירן קיין עסטלאַנד — אָדער בלייבן ביזן לעצטן טאָג אין געטאָ?

און אַז עס האָבן זיך אַנגעהויבן די אַרויספירונגען קיין עסטלאַנד — האָט דער פּשוטער געטאָ־ייד ווידער ניט געווואוסט: איז דאָס צום טויט — אָדער צו אַרבעט?

זאָל ער שוין יאָ גלויבן, אַז צו אַרבעט — אוז ווי קען מען עס אויסהאַלטן שוועך פיזיש אַרבעט ביי הונגער־באַדינגונגען, קעלט און נאַקעטקייט.

איז אפשר בלייבן אין געטאָ? —

דראָט דאָך אָבער דאָס געטאָ אַ פולקומע ליקווידאַציע — און עס קען זיין, אַז די לעצטע וועט מען שוין גאָרניט פירן קיין עסטלאַנד — נאָר קיין פּאָנאַר?

איז וואָס איז בעסער — לאָזן זיך פירן אויף שוועך אַרבעט קיין עסטלאַנד — אָדער אויסבאַהאַלטן זיך און בלייבן ביזן לעצטן טאָג אין געטאָ? —

מען קען קיינמאָל ניט וויסן...

מען קען קיינמאָל ניט וויסן...

דער געטאָ־ייד האָט זיך קלאָר אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון, אַז ער געפינט זיך אין אַ כף־הקלע פון צופאַל, און דער דייטש שפּילט זיך מיט אים ווי אַ קאַץ מיט אַ מויז, אָט לאָזט ער אָפּ, אָט כאַפּט ער צוריק — אַז ניט ער איז דער בעל־הבית פון זיין גורל — און ביי יעדן געגעבענעם פאַל — קען מען קיינמאָל ניט וויסן, ווי צו דעצידירן, און יעדע דעציזיע קען ברענגען גאָר צו פאַרקערטע רעזולטאַטן —

איז געווען טאַקע אין געטאָ געזונגען דורך קינד און קייט אַ זייער פאָפולער געטאָ־ליד, וועמענס נאָמען און רעפריין איז געווען —

„מען קען קיינמאָל ניט וויסן"...

און אפשר וועט געשען אַ נס?...

— — — לכתחילה האָט מען ניט געגלויבט...

„עס קען ניט זיין" — האָט איינער צום אַנדערן געטענהט — „מען נעמט ניט סתם מענטשן און מען שיסט זיי אויס".

מסתמא קומט דאָרט פאָר אין פאַנאַר אַ סעלעקציע. די אַלטע, די וואָס קענען ניט אַרבעטן — פאַרפאַלן, מען פאַרניכטעט זיי — עס איז קריגס־צייט...

אָבער די יינגערע, די קרעפּטיקערע, לאָזט מען איבער צו אַרבעטן. און אַרבעט וועט מען שוין ווי עס איז אַריבערטראָגן. —

— — און שפּעטער האָט מען שוין געוואוסט — אַז פאַנאַר איז פאַרניכטונג — אָבער דאָך האָט יעדער איינער ביי זיך אין האַרצן געטראַכט:

אפשר וועט געשען אַ נס? — —

דער נס קען קומען שטענדיק און אומגעריכט:

אין דער פרי קען מען נאָך אַרײַנרייסן זיך אין געטאָ — און כאַפּן מענטשן קיין פאַנאַר — אָבער אין מיטן וועג, פלוצעם, קען אָנקומען די גוטע, די ליכטיקע, די לאַנג־דערוואַרטעטע בשורה:

— אַ רעוואָלוציע אין דייטשלאַנד!

אָדער: אַ בונט פון געזעלן־שטאַב אין דייטשלאַנד. קאַפּיטולאַציע!

אָדער: היטלער איז פלוצעם געפּגרט, אָדער דערמאָרדעט געוואָרן און — אויס קריג!

אָדער — גאָר אַ פלוצעמדיקער אַראָפּפאַל פון סאָוועטישע דעסאַנטן...

אַז דייטשלאַנד האַלט פאָרן צעפּאַלן זיך, אַז סוף קריג איז באַלד־באַלד — דאָס האָט געוואוסט יעדער ייד, און אין דעם האָט ער הייליק געגלויבט, פון ערשטן טאָג פון קריג. און פרוביר זאָגן — אַז ניט.

מען זעט דאָך בולט פון אַלע ראַדיאָ־קאָמוניקאַטן!...

(ווי זיס און אַנגענעם צו הערן אין געטאָ די בעל־פּהדיקע ראַדיאָ־קאָמוניקאַטן, וואָס זענען געוואָקסן פון מויל צו מויל!...)

אַז די סאָוועטן זיגן, לויפן, יאָגן — און אַז דער דייטש אַנטלויפט — און קען שוין ניטאָ באַווייזן צו אַנטלויפן — און אַז באַלד וועט הענגען די רויטע פאָן איבער ווילנע — און דאָס איז אַ פראָגע פון געציילטע וואָכן (אפשר פיר וואָכן? אפשר זעקס?).

אויך דאָס האָט יעדער איינער געוואוסט נאָך אין 1941 — — —

דאָס איז דאָך געווען אַזוי קלאָר פון ראַדיאָ...

דער נס, די גאולה, די גרויסע ישועה — הענגט בולט איבערן קאָפּ, פאָר די

אויגן. מען דאַרף מער ניט ווי עס איז איבערוואַרטן די קלייַנע צייט. ווי עס איז דורכשטופן, ווי עס איז ניט באַמערקט ווערן — — —

און דאַן געשעט דער גרויסער נס!

▼

— ווער האָט געגעבן מוט איבערצוטראָגן די ליידן פון געסטאַ?

— אונזער גרויסער בטחון, אונזער ממש מיסטישער אָפּטימיזם, אונזער פאַטאַליסטישער גלויבן, אַז באַלד באַלד געשעט דער נס!

און אַז איך טראַכט וועגן אונזער בטחון, קומט מיר אויפן געדאַנק אַ וווייטערדיקע פראַגע:

— ווער האָט אונז צווישן אַנדערע געהאָלפן צו פאַרפירן, ווער האָט געהאָלפן צו פאַראַלידזירן אונזער קאַמפּס־גרייטקייט און ווידערשטאַנדספּאַיקייט —

— אָט דער זעלבער בטחון, אָט דער זעלבער אָפּטימיזם, דער זעלבער פאַטאַליסטישער גלויבן. — — —

דער בטחון, דער פאַטאַליסטישער גלויבן אין נס האָט געזאָגט:

אפילו אויב אַלעמען פירט מען צום טויט, קען נאָך טרעפן מיט דיר פערזענלעך דער נס.

דיך וועט מען ניט כאַפּן!

דיר וועט געלינגען ווי עס איז זיך אויסצודרייען, אויסצובאַהאַלטן!

אויפן וועג קיין פאַנאַר קען נאָך דיר געלונגען צו אַנטלויפן!

אין פאַנאַר גופא — קען נאָך דאָך אפשר טרעפן אַ סעלעקציע!

און ביים סאַמען גרוב — קען נאָך טרעפן דער נס פון ניט ווערן דערשאָסן, און פון צווישן טויטע זיך אַרויסרייסן און אַנטלויפן!

אַזויפיל שאַנסן זענען נאָך דאָ צום בלייבן לעבן!

און אויב אַזויפיל שאַנסן איז דאָ פערזענלעך פאַר יעדן איינעם ראַטעווען זיך פון טויט. אפילו אין שעה ווען מען פירט אים קיין פאַנאַר — איז נאָך וואָס זאָל ער טראַכטן וועגן ווידערשטאַנד? — — —

ווידערשטאַנד אין געטאָ — אַרומגערינגלט פון אַ באַפעלקערונג פון ליטווינער און פאַליאַקן — וועלכע וועט ניט העלפן אין קאַמף — און וועלכע וועט נאָך צוהעלפן דעם שונא — דעם דייטש —

ווידערשטאַנד אין געטאָ — איינגעקלעמט אין די דייטשע נעגל, באַלאַגערט דורך טאַנקען, מאַשינען־געווער און באַמבען־וואַרפערס —

ווידערשטאַנד אין געטאָ — האָט געהייסן זיך אָפּזאָגן פון יעדער האָפענונג בלייבן ביים לעבן, אָפּזאָגן זיך פון יעדן שאַנס אויף אַ נס —

ווידערשטאַנד אין געטאָ — איז געווען לכתחילה אין די אויגן ביי די מערסטע געטאָ־איינוואוינערס, רעזיגנאַציע פון לעבן, — אַ גיין זיכער אוז אָפן — מיטן פנים צום טויט...

און אפשר ווייל דער זעלבער געדאַנק, פון גלויבן אין פערזענלעכן נס פון בלייבן ביים לעבן, פון „עס וועט שוין ווי עס איז זיין גוט" — האָט געהערשט אין אַלע געטאָס —

און גלייכצייטיק זענען כמעט ניט קאַנטיק געווען שפורן פון פויליישער אַדער ליטווישער ווידערשטאַנדס־טעטיקייט —

און ווייל קיינער האָט זיך נאָך ניט אָפגעגעבן קיין דין־וחשבון — ווי גרויס עס איז דער פיינט־דערשיטערנדיקער כוח פון פּאַרטיזאַנישקייט, פון סכום פון צענדליקער טויזנטער פּערזענלעכע ווידערשטאַנדס־אַקטן —

אפשר איז דאָס געווען איינע פון די סיבות פון שפּעטן אויפקום פון אָרגאַניזירטן יידישן ווידערשטאַנד —

▼

די „שוואַרץ־זעברס", די וואָס האָבן געווארנט קעגן פּאָסיוון בטחון, די וואָס האָבן געשריען „גלויבט ניט אין נס, דער דייטש וויל און וועט אַלעמען פאַרניכטן" — טאָ לאָמיר כאָטש שטאַרבן בכבוד. —

זיי — די „שוואַרצע נביאים", די „לאחר יאושניקעס" — זיי זענען געווען די, וועלכע האָבן אויפגעשטעלט דעם יידישן ווידערשטאַנד.

אָבער אויך זיי, וועלכע זענען געגאַנגען אָפן צום טויט —

אויך זיי, האָבן טיף, אונטערן באַוואוסטזיין, געגלויבט אין אַ נס, אין נס פון קאַמף.

וויל עס איז שווער צו גיין מיט יאוש — אפילו צום טויט...

מען האָט געגלויבט אין אַ נס; אפשר וועט אָנקומען הילף פון די פּוילישע פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג?

און שפּעטער: אפשר וועט אין לעצטן מאָמענט קומען הילף און שטאַרקונג פון קאָמוניסטישן אונטערערד?

און אַז מען האָט שוין געזען, אַז אויך דאָס איז שוין ניט וואַרשיינלעך, האָט מען געגלויבט:

עס וועט זיין אַ קאַמף אין געטא — אַ טייל וועט פאַלן, אָבער אפשר וועט געלונגען אַ טייל זיך דורכריסן מיט געווער אין האָנט אין וואַלד אַריין?

און דער וואַלד איז גרויס — און דאָרט קען מען זיך פאַראייניקן מיט די סאָוועטישע פּאַרטיזאַנערס און צוזאַמען פירן דעם קאַמף. —

און זייענדיק גרייט מיט לייב און לעבן, מיט יוגנט־הייליקייט און מסירת־נפש צום קעמפּער־טויט, האָט דאָך דער אינסטינקט פון לעבן ניט איינעם פון די פּאַרטיזאַנערס געשעפּטשעט:

דורך אונטערערד — דורך רעוואָלט אין געטא — דורך קאַמף אין די וועלדער — אפשר וועט דערלעבן צום נס פון פרייהייט:

אפשר וועט געשען אַ נס?!...

▼

כ׳דערמאָן מיך:

איינמאָל, אויף איינע פון אונזערע ערשטע קאָנספּיראַטיווע זיצונגען, האָט אימיצער אַרייַנגעבראַכט אַ מתנה: ער האָט געפונען אין אַ חורבה אורי צבי גרינבערגס לידער: „אימה גדולה וירח", „כלב בית", „איזור מגן ובן הדם".

מיר האָבן געלייענט צוזאַמען ליד נאָך ליד, און אַנדערע זענען אונז אויסגעקומען, אַז זיי זענען געשריבן ממש אין געטא, און אָט איז אונז אַרייַנגעפאַלן דאָס ליד: „אני מתפלל על הנס" (איך בין מתפלל אויף אַ נס...).

האָט ניט איינער, שטיל, אין־זיך, איבערגעזאָגט די ווערטער:

„אני מתפלל על הנס"...

▼

כתריאל ברוידא, אַרטיסט און פֿאָלקס־דיכטער, האָט געשאַפֿן אין געטאָ אַ ליד, ווועלכעס עס האָט געזונגען דער גאַנצער געטאָ. דער רעפריין פון דאָזיקן פֿאָלקס־ליד איז געווען:

אפשר וועט געשען אַ נס?
אפשר וועט געשען אַ נס?
אמת יידן, מען קען ניט זאָגן:
ס׳איז שווער דעם גורל דורכצוטראָגן —
נאָר אפשר וועט געשען אַ נס? — — —

יום־כּפּור 1941

עס גייט יום־כּפּור...

— עס האָבן שוועדע כּמאַרעס געהאַנגען איבערן געטאָ:
עס גייט יום־כּפּור...

עס גייט דער טאָג, וועלכן די דייטשן האָבן אַ מנהג צו פאַרוואַנדלען אין אַ יום־הדין פאַר יידן.

נאָך אין יאָר 1939, ווען איך בין אַנטלאָפן פון דער דייטשער געפאַנגענשאַפט און איך בין דורך די שטאָט יאַראָסלאָוו און געזען זי „יידן־ריין", האָבן די פּוילישע לאָקאַמאָטיוו אַרבעטער מיר דערציילט, אַז יום־כּפּור האָבן די דייטשן געצוואונגען אַלע יידן צונויפזאַמלען זיך ביים טייך סאַן (וועלכער טיילט יאַראָסלאָוו אויף צוויי טיילן), אויסטאָן זיך נאַקעט און אַריין אין טייך. אַרויסגיין פון טייך האָט מען שוין ניט גענאָמען. די אַרומרינגלענדיקע דייטשן האָבן געעפנט אַ פּייער פון מאַשינען־געווער, ווער עס האָט געקענט אַריבערשווימען דעם טייך איז אַרויס אַ נאַקעטער אויפן צווייטן ברעג סאַן (וועלכער האָט שוין געהערט צו די סאָוועטן). אַלע איבעריקע זענען אומגעקומען אין וואַסער פון סאַן.

פּליטים אַנטלאָפענע פון פּוילן, האָבן געוואוסט צו דערציילן ענלעכע אומצאָליקע געשיכטעס פון דייטשע מעשה נוראים, פּראָוואָקאַציעס און גרויליקע שחיטות אין טאָג פון יום־כּפּור.

צו כל נדרי...

פאַרנאַכט צו כל נדרי זענען געווען די געטאָ־בתי־מדרשים (יאָגיכעס קלויז, ר׳ שאולקעס קלויז, קצבישע קלויז) איבערפּראָפּט. דער עולם האָט געשטראָמט. האָבן זיך ספּאָנטאַן פאַרמירט מניינים אין צימערן, אין חורבות און אין הויפן פון די בתי מדרשים.

ווער ס׳איז געקומען רייסן הימלען מיט האָפענונג: אפשר וועט ער מיט תשובה ותפילה וצדקה מעביר זיין די גזירה —

און ווער ס׳איז געגאַנגען זאָגן זיין לעצטן ווידוי, אין זיין לעצטן יום־כּפּור.

און ווער ס׳איז געגאַנגען אָן האָפענונג, ווי אַלע, און אָן רעזיגנאַציע, נאָר געטריבן פון פאַרלאַנג צו זיין צוזאַמען מיט יידן, ווען עס וויינען די הערצער, ווען עס טראָגן זיך תפילות פון ברידער יידן, וועלכע וועלן שוין אַ סך ניט זיין איבעראַיאָר ביים לעבן (אוֹן אפשר אויך ער אוֹן זיין פּרוי אוֹן זיין קינדז?).

הס קטיגור!...

די תפילות האָבן געריסן הימלען. די עקזאַלטאַציע איז דערגאַנגען צו מיס־טעריעזע פאַרמען. מענטשן האָבן געשריען תפילות, הויבנדיק פויסטן צום הימל. פרויען און מענער פלעגן פאַלן אין אָנמאַכט, פון געווין און געשריי, פון זעלישער אויפרעגונג, פון וועלן וואָס מעכטיקער ארויסשרייען אָזאַ תפילה, אָזאַ איינציקע, אָזאַ נאָך ניט געזאָגטע, וועלכע זאָל דערגיין צום כסא הכבוד, און וועלכע זאָל אויסבעטן אַ רעטונג. — — —

אַנדערע תפילות האָט דער עולם אין עקסטאַז געזאָגט צו עטלעכע מאָל.

„הס קטיגור — וקה סניגור מקומו" (שווייג דו באַשולדיקטער — און זאָל דער פאַרטיידיקער פאַרנעמען דאָס אָרט!) האָבן יידן געדונערט צום הימל, איינמאָל און אַ צווייט מאָל און אַ דריט מאָל, און אָט ווייגט דער חזן ביי אַ טויטער שטילקייט:

„קולי שמע — וראה דמע עיני.

ריב ריבי — שעה ניבי — והשיבני — סלחתי!"

(הער מיין שטים — און זע די טרער פון מיין אויג —

נעם זיך אָן מיין קריוודע — און פאַרגעס מיין געבעט — און ענטפער מיר — כ׳האָב פאַרגעבן דיין זינד!).

„כי הנה כחומר ביד היוצר" — מיר זענען ווי ליים אין האָנט פון דעם שעפער — האָט געווייגט דער עולם — ווי אַ שטיין אין האָנט פון שטיין־האַקער — ווי אַ האַק אין האָנט פון סטאָלער, ווי אַ רודער אין האָנט פון מאַטראָס...

„כי הנה כחומר ביד היוצר — ברצותו מרחיב וברצותו מקצר — כן אנחנו בידך חסד נוצר — לברית הבט ואל תפן ליצר — — —"

שטורמיסטן

יום־כפּור ביי טאָג זענען געקומען דייטשע שטורמיסטן אין געטאָ, געכאַפּט יידן צו דער אַרבעט, אַרויסגעשלעפּט פון די הייזער, פון די בתי מדרשים. מען האָט זיי אַוועקגעפירט אין די זעלנער־קאַמאַנדאָס אויף פיראמאנט, לעבן „אַלטן בית עולם", געהייסן לויפן אָן אויפהער טראָגנדיק שווערע קלעצער און דערביי געשניטן זייער לייב מיט גומענע נאַגייקעס.

עפעס ווען פאַרקומען...

12 בייטאָג איז אַריבער אַ געמורמל איבערן געטאָ. אין געטאָ נומער צוויי קומט פאָר אָן אַקציע, מען פירט אַרויס דעם גאַנצן געטאָ נומער צוויי, אַלטן און יונג, מאָן און פרוי.

אַ פאַניק האָט באַהערשט דעם געטאָ...

אין אַ שעה אַרום איז אויפן „סעדל" (רודניצקע גאַס נומער 6) פלוצעם פאַרגע־קומען אָן אָפּעל פון דער געטאָ־פּאָליציי. דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט יעקב גענס האָט געגעבן דירעקטיוון.

די פּאָליציאַנטן זענען געווען חושך און בלייך.

— וואָס האָט יעקב גענס געזאָגט? — אויף דער פראַגע האָבן זיי גאָרנישט געענטפערט. נאָר אין געטאָ האָט מען איבערגעגעבן פון מויל צו מויל:

— דער דייטש פאָדערט יידן — טויזנט — און אפשר מערער...

צו נעילה...

עס איז געווארן שטיל. מען האָט קיינעם ניט געגומען אוו קיינעם ניט געכאַפּט, און ידיעות וועגן געטאָ נומער צוויי זענען אויך ניט אַנגעקומען. האָט זיך דער עולם באַרואיקט — און צו נעילה זענען די שולן ווידער פאַרפולט געווארן איבער די ברעגן.

און ווידער מיט התמדה, מיט עקסטאַז און עקזאַלטאַציע, און האַרציק געוויין, אַז כל עיר על תלה בנויה ועיר האלהים משפלת עד שאול תחתיה (יעדע שטאָט שטייט פעסט אין איר געבוי — נאָר די הייליקע שטאָט ליגט געפאַלן אין אָפגרונט).

און עפעס ווי אַ באַרואיקונג איז אַריין אין די הערצער.

מען האָט געבלאָזן שופר — און בקולי קולות געשריען: לשנה הבאה בירושלים.

און יידן זענען אַרויס און געזאָגט זיך:

— אַ גוטער יום טוב! אַ גוט יאָר! מיר האָבן אויסגעבעטן אַ גוטן יאָר! און אפשר טאָקע לשנה הבאה בירושלים? אוי וואָלט דאָס געווען אַ יושר — נאָך אַזוי פיל שרעק און ליידן.

און יוגנט האָט זיך געדריקט די הענט און געוואונטשן:

— לשנה הבאה בירושלים! לשנה הבאה בירושלים! — — —

גלויב ניט דער יידישער פאַליציי

אין אונזער שטוב (דזימנע 5) האָט זיך צונויפגעקליבן אַ גרויסער עולם אפפאַסטן זיך. מען האָט געגעסן ברויט באַשמירט מיט עפעס אַזאַ מין מאַרמעלאַד, און פאַר־טרונקען מיט הייס וואַסער, און עס איז געווען געגרייט אויך אַ זופ מיט קאַרטאָפל.

צווישן עולם זענען באַקאַנטע פון אַמאָל: ד״ר אימיניאַטאָוו (די שוועסטער פון פאַטי קרעמער, די אַלטע בונדישע טוערין); שרה קאַפּעלאָוויטש; דוד וולאַדאָוו־סקי; ח. סענדער (פועלי ציון חברים פון ווילנע); אינזש. וולאדאָוסקי, מיין פאַטער און מוטער, און מיין פרוי, און מיין שוועסטער, און נאָך אַ סך באַקאַנטע. — — —

און פלוצעם לויפט אַריין אַ יידישער פאַליציאַנט און זאָגט:

— יידן, עס גרייט זיך עפעס אַן אַקציע! מען פאַדערט מענטשן! ווער עס האָט אַ „שיין״ (דאָמאָלסט איז געווען די עפאָכע פון ווייסע שיינען) — יענער איז געזי־כערט.

אין אַ האַלבע שעה אַרום זענען געלאָפן יידישע פאַליציאַנטן אוו געשריען פון הויף צו הויף:

— אַלע מענער מיט „שיינען״ זאָלן גלייך גיין צום געטאָ־טויער. דאָרט וועט מען שטעמפלען זייערע שיינען — און צוריקשיקן אַהיים!

די וואָס וועלן ניט האָבן קיין געשטעמפלטע שיינען — וועט מען איבערשיקן אין צווייטן געטאָ...

אַלע האָבן אַנגעהויבן גיך צו פאַרענדיקן דאָס עסן און איילן זיך גיין צום טויער שטעמפלען די שיינען. און אויך איך בתוכם...

פלוצעם גיט זיך אַ שטעל מיין פרוי און זאָגט:

— גלויב ניט דער יידישער פאַליציי! גיי ניט צום טויער!

איך קוק אויף איר פאַרחדושט:

— איך האָב דאָך אַ שיין, מען דאַרף גיין אָפשטעמפלען וויי אַלע.

זאָגט מיין פרוי:

— דער ייד וואָס איז אָוועק אין פאָליציי איז ניט בעסער פון געשטאָפּט! עס זאָגט מיר מיין האַרץ, אַז דאָ ליגט אַן אָפּנאַרעריי. גיי ניט צום טויער.

אין דעם מאָמענט רייסן זיך אַריין אַ פּאָר יידישע פאָליציאַנטן מיט אַ ליטווישן באַוואָפנטן זעלנער און הויבן אָן יאָגן אַלע מענער צום טויער.

מיין פאָטער הויבט אָן גיך אַנצוטאָן זיך. ער קען אָבער ניט באַווייזן. לאָזן זיי אים. אַלע איבעריקע פירט מען אַרויס פון צימער אויף דעם גאַנג פון שטוב.

פון ווייטן לויפט מיר נאָך מיין פרויס שטימע:

— גיי ניט צום טויער! האָב אויף זיך רחמנות, אַנטלויף!

אויף בוידעמער

אויפן הויף איז שטאָק פינצטער. מיר גייען אַראָפּ פון די טרעפּ. עס קלאַפּן הילכיק אונזערע טריט. איך גיב אַ כאַפּ דוד וולאָדאָווסקין פאָרן אָרבל:

— קום!

מיר לויפן אויף אַן אומבאַקאַנטע טרעפּ אין דער נאַכט און פינצטערניש. מען יאָגט אונז. געשרייען אויפן הויף. מען לויפט.

מיר שטייגן גיך אויף די טרעפּ. צווייטער שטאָק, דריטער שטאָק. די געשרייען ווערן שטילער, פאַרשוואונדן. מיר כאַפּן זיך אָרויף אויף אַ בוידעם און פון אים אויף אַ צווייטן, און פון צווייטן אויף אַ דריטן.

אַ ווילד געפיל טראָגט אונז איבער טרעפּ, לייטערס, מיר ווייסן אַליין ניט וואו מיר זענען.

פון ווייטן, פון טויער פון געטאָ, טראָגט זיך אַ גרויסער געטומל, און פלוצעם שיסעריי־ען. און שפּעטער טריט, טריט, — און שפּעטער שטיל, טויט שטיל.

אַריבער אַ שעה, צוויי שעה, שטיל. עס דוכט זיך אַז עס ציען זיך דורות.

פלוצעם פון ווייטן, פון עפּעס אַ ווייטן בוידעם, טראָגט זיך אַ וויטע שטים:

—מאָרעק! מאָרעק! וואו ביסטו?

איך דערקען, דאָס איז די שטים פון מיין פרוי.

— מרים! איך בין דאָ! איך בין דאָ! — ענטפער איך — און מיין קול טראָגט זיך, ווי עפּעס אין וויקטע וועלטן.

— גיי אַרויס פון דער באַהעלטעניש! עס איז שוין געענדיקט! עס איז שוין געענדיקט!

די יידישע פאָליציי האָט אָפּגענאָרט

איבער טרעפּ און לייטערס, קריכן מיר אַראָפּ פון בוידעם, דוד וולאָדאָווסקי און איך, פאַרשמוציקטע און פאַרשטויבטע. אויפן וועג טרעפן מיר נאָך באַהאַלטענע אויף בוידעמער.

אין שטוב טרעפן מיר אָן אַלע פאַרווויינטע און צעטומלטע. און מען האָט אונז דערציילט:

— די יידישע פאָליציי האָט אָפּגענאָרט!

— מען האָט עטלעכע טויזנט מאַן, וועלכע זענען געקומען שטעמפּלען די שיינען, צונויפגעזאַמלט ביים טויער, אַרומגערינגלט מיט פאָליציי, די שיינען ניט געשטעמפּלט,

און אַרויסגעפירט פון טויער — אין וועג צו דער תפיסה לוקישקי! די פּאָליציי האָט אָנגעזאָגט בסודי סודות זייערע באַקאַנטע און קרובים, אַז זיי זאָלן צום טויער ניט גיין...

— מיר האָבן געמיינט, אַז איר זייט אויך אַוועק צום טויער, אונדז אַז איר זייט שוין פאַרלוירן — נאָר דאָך האָבן מיר פרובירט גיין איבער די בוידעמער און שרייען און רופן אייך — אפשר האָט איר זיך וואו באַהאַלטן?

צו שפּעט...

די יונגע שרה קאָפּעלעוויטש שטייט אין גאַנצן אין טרערן. זי דערציילט מיר:

זי האָט באַזאָרגט איר טאַטן און מאַמען מיט „שיינען", זענען זיי געווען ביי זיך זיכער, זיי האָבן געוואוינט אויף רודניצקער גאַס, נאָענט לעבן געטאָ טויער. אַז זי איז געזעסן מיט אונז, זענען דערווייל געקומען פּאָליציאַנטן און אָפּגע־נאַרט טאַטע-מאַמען...

ווי זי האָט נאָר געהערט, אַז מען רופט צום געטאָ־טויער, איז זי פון אתּז, דזיסנע גאַס 5, געלאָפן אויף רודניצקער גאַס, אָבער געפונען די שטוב פאַרשלאָסן. טאַטע מאַמע האָבן עס אַליין פאַרשלאָסן מיינענדיק, אַז זיי גייען שטעמפלען זייער שיין. זיי האָבן געוואוינט נאָענט צום טויער און זענען געווען די ערשטע קרבנות.

אין שטוב איז אַלץ דאָ, ניט גערירט אפילו די מאַנטלען. טאַטע מאַמע האָבן געמיינט, אַז זיי גייען אויף אַ מינוט צום טויער...

וואָס וועט זי איצט טאָן?! — זי איז שולדיק, וואָס זי האָט געגעבן זיי אַ שיין, און מיט דעם האָבן זיך אירע גוטע טאַטע-מאַמע אַליין פאַרפירט... בעסער וואָלטן זיי זייער לעבן באַהאַלטן אין אַ מאַלינע...

זי איז געלאָפן, גערודערט וועלטן, און אויף איבערמאָרגן, זיבן אין דער פרי, באַקומען אַ דערלויבעניש אַרייצגיין אין תפיסה, אַרויסנעמען די עלטערן.

עס איז שוין געווען צו שפּעט — פינף פאַרטאָג האָט מען זיי אַרויסגעפירט קיין פּאָנאַר.

נאָר אַ קליינע צאָל איז געלונגען אַרויסצוראַטעווען פון תפיסה. די מערהיים, אייניקע טויזנט מאַן, זענען שוין געווען אַרויסגעפירט צום טויט.

אַזוי איז פאַרלאָפן די יום־כּפּור־אַקציע.

און פון דאָן אַו האָבן יידן אין געטאָ פאַרלוירן דעם צוטרוי צו דער יידישער פּאָליציי — און באַצויגן זיך אַלס כלל צו זיי, ווי צו אינסטרומענטן פון געשטאָפּע.

13. מאַלינעס

די מאַלינעס (מלינות) און זייערע ערשטע בויער

איינע פון די ערשטע פאַרמען פון ווידערשטאַנד קעגן די דייטשע פאַרניכטונגס־כוונות, איינער פון די ערשטע אויסדרוקן פון רצון ניט צו לאָזן זיך פירן צום טויט — זענען געווען די מאַלינעס — (בונקערס).

פון וואָנען שטאַמט דער נאָמען מאַלינע וויס איך ניט גענוי. אַלנפאַלס איז ער געווען באַקאַנט נאָך פון פאַר דער מלחמה, אין שפראַך פון פאַרברעכערס, וועלכע פלעגן זיך אויסבאַהאַלטן „אין מאַלינעס" פון דער מאַכט, וואָס האָט זיי געזוכט.

מען האָט דערקלערט, אַז „מאַלינע" שטאַמט פון העברעאישן וואָרט מלונה (אָן אָרט אויף איבערצונעכטיקן), (ונותרה בת ציון כסוכה בכרם כמלונה במקשה„ ישעיה — א"ח), אָבער אויך די פּאָליאַקן פלעגן באַנוצן דאָס וואָרט, סיי אין רעדן, סיי אין אויפרופן.

מאַלינעס זענען שוין געבויט געווארן נאָך פאַרן געטאָ.

זייערע ערשטע בויערס זענען געווען מענטשן, וועלכע האָבן שוין געהאַט די טראַדיציע פון אויסבאַהאַלטן זיך, אַדער אויסבאַהאַלטן עפעס... די תורה ווי אַזוי צו בויען אַ מאַלינע האָט זיך גיך פאַרשפרייט, און זי איז געווארן אַ נחלת הכלל. דערביי האָט יעדער איינער געמאַכט זיינע אינדיווידועלע שינויים, אַפהענגיק פון אָרט, וואו ער האָט געמאַכט זיין מאַלינע.

דעם 17טן יולי 1941, וועו עס איז אויסגעבראַכן דער פאַגראָם אין נאַוואַראַד, און יעדער מאַן איז צוגענומען געווארן צום טויט — זענען דאָך געבליבן אַ סך מענער אויף נאַוואַראַד, ווייל זיי האָבן באַוויזן באַצייטנס צוצוגרייטן זיך מאַלינעס.

אין דעם קליינעם געסל קאָזיע, אין נאַוואַראַד, האָבן דאָן אונטער אַ שטאָל פון פערד אויסבאַהאַלטן זיך הונדערטער יידן. דער אַריינגאַנג איז געווען פאַרשטעלט מיט אַ פור. די דייטשן האָבן געגישטערט און ניט געקענט געפינען.

די מאַלינע־וויסנשאַפט

ווי מען איז אַריין אין געטאָ איז דער ערשטער געדאַנק געווען: בויען מאַלינעס. עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ גאַנצע קונסט און וויסנשאַפט וי אוך וואו צו בויען די מאַלינעס.

מאַלינעס זענען געווען אינדיווידועלע (פאַר איין מענטשן), דירות־מאַלינעס (פאַר אַלע אייגוואויגער פון דער זעלבער דירה), בלאָק־מאַלינעס, הויף־מאַלינעס.

דאָס רוב מאַלינעס זענען געווען קאָלעקטיוול, „שותפותדיקע", ווייל נאָר מיט געאיניקטע אָנשטרענגונגען האָט מען געקענט שאַפֿן זיך דעם נויטיקן מאַטעריאַל, דאָס נויטיקע אָרט, די נויטיקע מענטשן צום מאַלינע־אויפבוי.

וואָס איז דער הויפּט־יסוד אין מאַלינע־בוי? — דער יסוד — איז דער סוד, קיינער זאָל ניט וויסן, נאָר די פּאַרטרויטע, די וועלכע וועלן אַליין זיצן אין איר בעת אַ סכנה. ווייסט וועגן איר אַ ניט־פּאַרטרויטער, פּאַרלירט די מאַלינע איר וועלט. ווייל בשעת אַן אומגליק, אַ טומל, אַ פּאַניק, אַן אַקציע, וועט יעדער דווקא וועלן זיך „אַרײַנרייסן" אין דער מאַלינע, וואָס וועט זיין פּאַרשפּאַרט — ער וועט קלאַפּן און פּאָדערן אַרײַנגיין. שכנים וועלן זיך דערוויסן — און וואָס נאָך ערגער, די יידישע געטאָ־פּאָליציי... אַזאַ מאַלינע, וועגן וועלכער עס וווייסן אויך אַנדערע, אַ חוץ אירע אייגנוואוינער, קען גיך „פּאַרשיט וועלן", פּאַרראַטן וועלן.

ווען בויט מען אַ מאַלינע? — אַ מאַלינע וועלט בעבויט געווענלעך אין דער נאַכט, ווען אַלע שלאָפֿן. אָבער אַמאָל קען אַ באַנאַכטיקער גערויש אַרויסרופֿן חשד ביי שכנים, אַז מען בויט אַ מאַלינע — און דער סוד וועט אַזוי אַרום אויפגעדעקט ווערן — פּלעגן טאָקע אַנדערע בויען זייערע מאַלינעס אין מיטן טאָג־טומל. אַ סך גרויסע מאַלינעס זענען געבויט געוואָרן אין מיטן טאָג. דאָס ליים און די ציגל זענען געטראָגן געוואָרן אָפֿן, ווי אויף אַ רעמאָנט. נאָר יחידים האָבן געוואוסט, אַז מען בויט אַ מאַלינע.

וואו בויט מען אַ מאַלינע? — יעדעס אָרט וועלכעס מאָסקירט זיינע אייגנוואוינערס — איז גוט פּאַר אַ מאַלינע.

אויף בוידעמער, אין קעלערס, אונטער אַלטע בנינים, אונטער מיסט־קאָסטנס, אונטער קלאָזעטן און אין קוימענס, אין ברונעמער, אין היילן — זענען געבויט געוואָרן מאַלינעס.

עס איז ניט געווען אַ הויף אין געטאָ אין וועלכן עס זענען ניט געווען קיין מאַלינע, אָדער אפילו עטלעכע מאַלינעס.

איינער פון די הויפּט־טיפּן מאַלינעס איז געווען אַ פּאַרמאָסקירט צימער (אָדער טייל פון אַ צימער) באָדעקט מיט טאַפּעטן, פּאַרשטעלט מיט אַן אַלמער אָדער אַ בופעט, דורך וועלכן עס האָט געפירט אַ קליינער אַרײַנגאַנג אין דער אַזוי גערופענער „שטוביקער מאַלינע". עס זענען געווען מענטשן, וועלכע פלעגן חדשימוויז אָפּליגן אין אַזאַ מין מאַלינע. —

רייך מיט מאַלינעס איז געווען דער הויף פון געטאָ־שפּיטאָל, וועלכער האָט געהאַט אַ סך שפּייכלערס און ניט באַוואוינטע בנינים.

דער הויף רודניצקע־גאַס 6 (פון יידן־ראַט) איז געווען ממש אַ נעץ פון מאַלינעס. דאָרטן איז אויך געווען אַ מאַלינע מיט אַן אַרײַנגאַנג דורך אַן אויוון, אין וועלכן עס איז געווען אַ דעקל, וואָס עפּנט און פּאַרמאַכט זיך עלעקטריש. אויך אויף סטראָשון־גאַס 2 און שפּיטאָל־גאַס 5 זענען געווען מאַלינעס מיט אַן אַרײַנגאַנג דורך באַק־אויוונס.

אַ מאַלינע פאַר אַכציק קינדער, מיט אַן אַרייַנגאַנג דורך אַ בלעכענעם אויוון, איז אויך אויסגעבויט געוואָרן אין יידישן אַרבעטער־בלאָק „קיילים" אויסערן געטאָ. דאָרטן האָט מען אויסבאַהאַלטן די קינדער פון די הענט פון די דייטשע וויסנ־שאַפטלערס, וועלכע פלעגן באַנוצן זייער הויט פאַר קאָסמעטישע אָפּעראַציעס. דער בלעכענער אויוון פלעגט אַ גאַנצן טאָג געהייצט ווערן, בכדי עס זאָל ניט איינפאַלן דעם דייטש, אַז הינטער אים געפינט זיך ווער עס איז. דאָרטן אין דער דאָזיקער מאַלינע, איז אייגעאָרדנט געוואָרן אַ שול פאַר קינדער, דאָרטן איז פאַר זיי אויך אויסגעפירט געוואָרן אַ פאָרשטעלונג.

אינזשיניער מאַרקוס האָט מיר געוויזן אַ מאַלינע אויף רודניצקער־גאַס 6, איבערן בנין פון געטא־טאַטער (פריער קלייניר שטאָט־זאַל פון ווילנע), וועלכע האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ „מאַלינע אין אַ מאַלינע". אויף אַ גוט פאָרמאַסקירטן בוידעם, וועלכער האָט געדינט אַלס מאַלינע פאַר דריי הונדערט מענטשן, בשעת דער ערשטער אַקציע פון די „געלע שיינען", און וועלכער איז ביי אַ צוויי־טער אַקציע דורכגעפאַלן — איז געווען אזא פאָרמאַסקירטע ווינקל, וואו עס האָבן געקענט ליגן אַ פאָר מענטשן, נאָר אויפן בויך, ניט קענענדיק זיך אפילו איבערקערן. אַזוי האָבן זיך די דאָזיקע עטלעכע מענטשן גערעטעוועט פון טויט, וועו עס איז אויפגעדעקט געוואָרן די הויפט־מאַלינע אויפן בוידעם.

נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ נומער צוויי, האָבן אַ סך יידן לאַנגע חדשים געלעבט דאָרטן אין מאַלינעס און פון צייט צו צייט פלעגט דער געטאָ נומער אייגס אויפגעטרייסלט ווערן פון אַ ידיעה, אַז מען האָט ווידער אויפגעדעקט אַ מאַלינע אין געטאָ נומער צוויי און אַרויסגעפירט די אויסגעפונענע קיין פּאָנאַר.

אין די מאַלינעס פלעגט דער עולם זיך אָנגרייטן שפּייז אויף לענגערע צייטן (ברויט, קאָרטאָפל, מעל, אַרבעס וכדומה), עלעקטרישע אינסטאַלאַציעס, וואַסער אין עמערס, (טאָמער וועט מען איבערריסן די וואַסער־לייטונג), אַנדערע האָבן אפילו צוגעגרייט ביכער צום לייענען.

אין אַ סך מאַלינעס, וועלכע זענען אָנטשטאָנען אין דער שפּעטערער תקופה אין געטאָ, זענען געווען ספּעציעלע עפענונגען צו די קוימענס, בכדי אַרייַנצולאָזן לופט; ווי אויך קלייניע „מאַלינעס־אָפּטייקלעך" מיט וואָטע, באַנדאָזשן, יאָד, וואַלעריאַן־טראָפּנס, אָספּירין־טאַבלעטן.

אונזער מאַלינע אויף זאָוואַלנע 44

אונזער דירה, זאָוואַלנע־גאַס 44, האָט געהאָט אַ גרויסע מאַלינע, אין וועלכע עס האָבן געקענט אַרייַנגיין ביי אַ הונדערט מענטשן.

מיר האָבן געוואוינט אויף אַ מאָנסאַרד, פון אונז האָט געפירט אַ פינצטערער קאָרידאָר צו אַ קליין צימערל, נאָך וועלכן עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסער בוידעם.

אין קאָרידאָר איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ דיקע וואַנט פון ציגל מיט אַ קליינער עפענונג, וואָס פלעגט זיך קענען מיט אַ ספּעציעלן מעכאַניזם, אַרויפהויבן און אַראָפּ־לאָזן. אין דער עפענונג האָט מען געקענט אַרייַנגיין „אויף אַלע פיר". הינטער דער עפענונג האָבן זיך געפונען דאָס צימערל מיטן בוידעם.

אין צימער האָבן געוואוינט שטענדיק אַן אַרטיסט, זיין מוטער אוון אַן עלטערער ייד. זייער קומען אַהיים איז געווען שטענדיק פֿאַרבונדן מיט אַרייַנקריכן דורך דער מאַלינע־עפענונג.

במשך פון דער צייט, זענען אייַנגעפירט געוואָרן אין דער מאַלינע „מאָדערנע אייַנריכטונגען", וואַסער, אָפּגוס, עלעקטריע, עלעקטרישע מאַשינקעס, בכדי צו קענען אויפקאָכן וואַסער, נאַרעס אויף צו קענען ליגן.

די קליינע עפענונג פון דער מאַלינע איז געווען מאַסקירט דורך אַ קלאָזעט־גערייַדע מיט אַן אַרויסטראָג־עמער.

אין דער דאָזיקער מאַלינע האָבן זיך הונדערטער מענטשן גערעטעוועט פון טויט בעת אַלע אַקציעס אין געטאָ.

ניט איינמאָל האָבן די ס״ס־לייט געקלאָפּט אין וואַנט פון דער מאַלינע, און ניט געכאַפּט זיך, וואו זי איז. זיי פלעגן זען פּאַר זיך אַ קאָרידאָר, וואָס ענדיקט זיך מיט אַ דיקער וואַנט. ביי דער וואַנט, אַן אַלמער מיט אַ טירל. עס עפנט זיך אַ טירל, אַ קלאָזעט־בענקל שטאַרק פֿאַרשמוצט, אונטער אים אַ עמער מיט אורין און קויט, אַרום און וואַלגערט זיך שמוציק פּאַפּיר, אַלטע פלעשער. די וועגט באַדעקט מיט שפּינוועבס. זיי האָבן זיך ניט געכאַפּט, אַז הינטער דעם עמער געפינט זיך די עפענונג פון דער מאַלינע.

נאָר איינמאָל האָט די מאַלינע זיך כמעט פֿאַרשאָטן. —

די פענצטער פון דער בוידעם־מאַלינע זענען אַרויס אויסערן געטאָ. יעדע נאַכט פלעגן אַלע פענצטער פון געטאָ מוזן פֿאַרטונקלט ווערן מיט שוואַרצע טיכער, בכדי מען זאָל ניט קענען געבן קיין סמנים דעם שונא בשעת אַ לופט־אָנגריף. דאָס פלעגט זייער שטרענג אָפּגעהיט ווערן און קאָנטראָלירט דורך דער געטאָ־פּאָליציי, דורך דעם בלאָק־קאָמענדאַנט, הויף־קאָמענדאַנט און שטוב־קאָמענדאַנטינס.

צו דער בוידעם־מאַלינע איז אַזאַ קאָנטראָל ניט דערגאַנגען. —

איינמאָל, אַ פרייטיק פֿאַרנאַכט, האָבן די זקנים, וואָס האָבן געוואוינט אין דער מאַלינע פֿאַרגעסן צו פֿאַרטונקלען די פענצטער, און זיי האָבן ווי געווענלעך, יעדן פרייטאָג צו נאַכט, געבענטשט ליכט און געשטעלט זיך דאָוונען מעריב.

האָט פון פֿאַרטונקלטן געטאָ אַרויסגעוויינקען אין דער נאַכט צו דער שטאָט — די שבת־קודש־ליכט פון אַ מאַלינע.

אַ פֿאַרבייגייענדיקער דייטש האָט באַמערקט: עס שיינט פון געטאָ אַ ליכט אין דער נאַכט־פֿאַרטונקלונג. האָט ער אַלאַרמירט די געטאָ־פּאָליציי און אַנגעוויזן איר וואו אַן ערך עס שיינט דאָס ליכט.

איז געקומען די פּאָליציי מיט אַ טומל אויף זאָוואָלנע־גאַס 44; ס׳טייטש עס ברענט ביי אייך אַ ליכט; אין דער נאַכט־פּינצטערניש — האָבן אַלע אייַנוואוינער געעענטפערט, אַז זיי ווייסן ניט פון וואָס צו זאָגן, זאָל מען קאָנטראָלירן. אַלע פענצטער זענען פֿאַרטונקלט מיט שוואַרצע טיכער.

דער פּאָליציסט האָט געזאָגט: איר האָט דאָ מסתמא אַ מאַלינע, פון וואַנעט עס גייט אַרויס ליכט! ער האָט זי געזוכט און ניט געפונען. —

אָבער פון יענעם מאָל אָן פלעגן די יידן גיין מיט שרעק אין דער מאַלינע, און זיי האָבן שטענדיק מורא געהאַט, צי וועט אַמאָל ניט אַרויסקומען אַ צרה פון

דעם, וואס דער פאליציסט ווייס, אז עפעס וואו, נעבן אונזער דירה, האט געברענט א ליכט פון א באהאלטענעם צימער.

כאלינעם אויסערן געטא

אז עס זענען אנגעקומען ידיעות וועגן ליקווידאציע פון אנדערע געטאס און וועגן דעם אויפשטאנד אין ווארשעווער געטא, האט דער עולם דערזען, אז די מאלינעס, וואס האבן געשיצט טויזנטער, טויזנטער יידן ביי אקציעס, וועלן זיי ניט שיצן אין טאג פון ליקווידאציע, ווען די דייטשן וועלן באמבארדירן דעם געטא און צווישן די חורבות וועלן די ליטווישע „איפאטינגא"־כאפערס אויסזוכן די לעצטע אויסבאהאלטענע יידן.

מען האט אנגעהויבן אין שטאט ביזען מאלינעס צו וועלכע עס האט געפירט א דורכגאנג פון געטא.

פון הויף קארמעליטק־גאס 3 האט געפירט אן אונטערערדישער וועג צו א מאלינע, וועלכע האט זיך געפונען אונטער א פויל־שער סטאלעריי אויף קארמעליטק־גאס 2 (וועלכע איז שוין געווען אויסערן געטא).

פון יידישן געטא־שפיטאל האט געפירט אן אונטערערדישער וועג צו דער כאר־שול אויף זאוואלנע־גאס.

פון הויף רודניצקער־גאס 6 האט געפירט א הייל צום מאגאסטיר פון אלע הייליקע אויף רודניצקער־גאס.

פון דיקטשע־גאס 29 איז געווען אן אונטערערדישער וועג אין געטא נומער צוויי.

דער אינזשעניער ספאקאיני האט אויסגעבויט א גאנצע נעץ פון אויסטערלישע אונטערערדישע וועגן, וועלכע האבן געפירט פון רודניצקער־גאס צו די רערן פון קאנאליזאציע.

א סך מענטשן האבן זיך געדונגען מאלינעס (פאר גאלד און אנדערע ווערט־זאכן) ביי פאליאקן אויסערן געטא. זיי זענען ארויס וואוינען דארטן פאר דער געטא־ליקווידאציע, און אויסבאהאלטן זיך לאנגע חדשים אויף בוידעמער און אין קעלערן. נאר א קליינער טייל פון זיי האט דערלעבט דעם טאג פון דער פרייהייט, די אנדערע זענען אומגעקומען דורך פראוואקאציעס פון פוילישע שכנים און די רעוויזיעס פון דייטשן.

דאס לעבן אין די מאלינעס

שווער, אומבאשרייבלעך שווער איז געווען יעדע מינוט פון לעבן אין די מא־לינעס. בשעת אן אקציע, פלעגן די מאלינעס ווערן אנגעפראפט מיט מענטשן. גיך פלעגט אויספעלן לופט, עס פלעגט דערגיין צו אזא מצב פון לופט־מאנגל, אז עס איז געווען שווער א שוועבעלע אנצוצינדן. די מענטשן פלעגן ליגן פארחלשטע, אין א צושטאנד פון צעטומלונג. עס זענען געווען א סך פאלן, ווען מענטשן פלעגן אויפדעקן די עפענונג פון דער מאלינע, בכדי אריינצולאזן א ביסל לופט. אפט פלעגט דאן דורכפאלן די מאלינע. אזא פאל איז מיר באקאנט מיט דער קעלער־מאלינע פון זאוואלנע־גאס 44 (מעדיצינישער בלאק), ווען א סך צענדליקער מענטשן

זענען אַנטדעקט געוואָרן אין מאָמענט, וועלן זיי האָבן ניט געקענט שוין מער אויס־האַלטן פון לופט־מאַנגל און זיי האָבן געעפנט די צוידעק פון דער מאַלינע.

טראַגיש איז געווען די לאַגע אין די מאַלינעס, וואו עס האָבן זיך געפונען קליינע קינדער. זייער געוויין פלעגט אַרויסגעבן די מאַלינעס. אָפט אין מיטן טויט־געשפּאַנטקייט, וועלן עס דערנענטערט זיך שוין געשטאַפּאָ צו דער מאַלינע, דערהערט זיך פּלוצעם אַ געוויין פון קינד. וואָס זאָל מען טאָן? די מאַלינע־איינוואוינער פּאַרשטאָפּן דאָס מויל פון קינד מיט אַ קישעלע. דאָס קינד ראַנגלט זיך. מען פּאַר־שטאָפּט שטאַרקער. די דייטשן גייען אַוועק. דאָס קינד איז טויט־בלוי.

מ׳ר איז אויסגעקומען אַ סך מאָל צו פּאַרשרייבן שלאָף־מיטלען פּאַר עלטערן, וועלכע האָבן קליינע קינדער. בשעת אַן אַקציע, פּאַרן גיין אין מאַלינע, פלעגן זיי פּאַרשלעפּערן די קינדער מיט שלאָף־געטראַנק און פּאַרהיטן דערמיט די מאַלינע און די קינדער פון אַן אומגליק.

די מאַלינע־איינוואוינערס פלעגן געוועלעך באַשטימען צוויישן זיך אַ „מאַלינע־קאָמענדאַנט", וועלכער פלעגט אויפהאַלטן די דיסציפּלין אין דער מאַלינע, אַנווייזן פּאַר יעדן זיין פּלאַץ, פּאַרטיילן די קאָלעקטיוועס פּראָדוקטן און דאָס ביסל וואָסער, באַשטימען ווען צו עפענען די מאַלינע. דער „מאַלינע־קאָמענדאַנט" האָט געהאַט אַ דיקטאַטאָריש רעכט.

די נערוועאישקייט אין די מאַלינעס איז דערגאַנגען צו די העכסטע שטופן. עס פלעגן אויסברעכן פּאַלן פון מאַסן־פּסיכאָזן.

עס זענען אויך געווען פּאַלן וועלן אַ מאַלינע פלעגט דורכפּאַלן וועגן אַ טויט־פּאַל פון אַ מענטש. זיין קערפּער פלעגט זיך שוין אָנהויבן פונאַנדערצולייגן, מען פלעגט מוזן עפענען די מאַלינע, בכדי אים מקבר צו זיין. די מאַלינע פלעגט דאַן פּאַרשיט ווערן.

אין די קאַנאַליזאַציע־רערן נאָך דער געטאָ־ליקווידאַציע

נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ, זענען זייער אַ סך מאַלינעס אַנטדעקט געוואָרן דורך דער געשטאַפּאָ אוו ליטווישער „איפּאטינגא".

אַ סך מענטשן האָבן זיך דאַן אויסבאַהאַלטן אין די קאַנאַליזאַציע־רערן.

דאָס דאָזיקע קאַפּיטל האָב איך שוין פּערזענלעך ניט דורכגעמאַכט, עס האָבן מיר דערציילט נאָך דער באַפרייאונג עטלעכע געראַטעוועטע דורך די קאַנאַליזאַציע־רערן אַ גאַנצע רייַ פּרטים וועגן זייער לעבן דאָרט.

מען פלעגט גיין אין די רערן אין דער פינצטערניש. מיט דער צייט האָט מען זיך צוגעוואוינט צו זיי, און געגעבן די רערן נעמען לויט די גאַסן, אונטער וועלכע זיי זענען געלעגן. אָפט פלעגט אַנלויפן אַ שטראָם וואַסער, פלעגן זיי מוזן מיט אַלע כוחות אַנהאַלטן זיך אין די רערן־וועגט, בכדי ניט מיטגעטראָגן צו ווערן מיטן שטראָם.

ביינאַכט פלעגט מען אַרויסגיין פון די קאַנאַליזאַציע־רערן זוכן שפּייז. מיט דער צייט האָבן אַנדערע געפונען באַקאַנטע קריסטן, בשכנות פון די רערן און אויס־געבויט זיך ביי זיי מאַלינעס, מיט אונטערערדישע פּאַרבינדונגען צו די קאַנאַלי־זאַציע־רערן. זיי פלעגן לעבן דאַן אין די מאַלינעס (וואו עס איז געווען וואַרעמער) און בשעת אַ סכנה — אַנטלויפן פון דאָרטן אין די קאַנאַליזאַציע־רערן.

ווי מען האָט מיר דערציילט, איז געשאַפן געוואָרן דורך די אויסבאַהאַלטענע

אין די רערן און מאַלינעס (אין יאָר צווישן דער ליקווידאַציע פון געטאָ ביז דער באַפרייאונג) אַ שול צו לאַווענען — ווי אויך אַ קליינער בית־עולם אין אַ מאַלינע אויף גלעזער־גאַס 9.

מען האָט מיר אויך דערציילט, אַז אין יענער קאַנאַליזאַציע־רערן־עפּאָכע האָבן די „נסתרים" געשריבן טאָג־ביכער, איינגעאָרדנט שמחות (חנוכה, ערשטער מאַי) און געשאַפן מוזיק־קאָמפּאָזיציעס און לידער.

מיטן אַריינקומען פון דער סאָוויעטישער אַרמעע זענען זיי אַרויס אויף דער פריי.

דיכטונגען און פאָלקלאָר וועגן די מאַלינעס

אַ סך לידער און ווערק, געשאַפענע אין געטאָ, האָבן באַשריבן דאָס לעבן אין די מאַלינעס. איך וויל אויסרעכענען דאָ:

דער דיכטער ישראל דימענטמאַן, וואָס האָט אָנגעשריבן אַ העברעאישע נאָוועלע „עד השער", וואו די הויפּט־אַקציע קומט פאָר אין אַ מאַלינע פון געטאָ נומער צוויי פאַר זיין ליקווידאַציע.

דער דיכטער א. אפּעסקין, האָט אָנגעשריבן אַ ליד „דער ייד פון דער מאַלינע", וואָס איז אויסגעפירט געוואָרן דורך די קינדער אין געטאָ.

די יונגע דיכטערין סאלא וואַקסמאַן (קטנה) האָט אָנגעשריבן אַ דראַמע אויף פּויליש, אין וועלכער זי שילדערט טיילווייז דאָס לעבן אין אַ געטאָ־מאַלינע.

אין די לידער „טרעפּ, טרעפּ, טרעפּ!...", „מיר זענען אין מאַלינעס געזעסן", זענען באַשריבן געוואָרן די געפילן פון די מענטשן אין אַ מאַלינע בשעת די אַקציעס.

די לערער פון די פאָלקס־שולן האָבן אָנגעזאַמלט זייער אַ גרויסע צאָל באַשרייבונגען פון די קינדער וועגן זייערע איבערלעבונגען אין די מאַלינעס.

עס האָבן זיך געשאַפן אַ גאַנצע ריי נייע ווערטער:

איך בין געווען גוט פאַרמאַלינעוועט.

איך האָב אַריינגעמאַלינעוועט קאַרטאָפל אין געטאָ.

ער איז אַ מייסטער, אַ מאַלינטשיק.

עס זענען אומגעגאַנגען אַ גאַנצע ריי ווערטלעך וועגן דער מאַלינע:

אַ גוטע מאַלינע איז דער בעסטער שיין.

די פרוי פון לערער ה. סטאָליצקי האָט געבוירן איר קינד אין אַ מאַלינע, האָט זי עס אַ נאָמען געגעבן: מאַלינע.

מאַלינעס אין דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג

די מאַלינעס האָבן אויך געדינט דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג. אין מאַלינעס פלעגט מען איינאָרדענען געהיימע פאַרזאַמלונגען און געווער־איבונגען.

אין מאַלינעס פלעגן געזאַמלט ווערן דאָקומענטן און קולטור־ווערק.

אין די מאַלינעס זענען געזאַמלט געוואָרן די געהיימע געווער־אַרסענאַלן פון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג.

דורך די קאַנאַליזאַציע־רערן זענען אַרויס די לעצטע גרופּעס געטאָ־ווידערשטאַנדלער אין וואַלד אַריין.

אין די טעג פון די גאלע שיינען

עס איז געווען אין אקטאבער 1941, א חודש נאכן ארייננגיין אין געטא.

עס האט זיך פארשפרייט אין געטא א קלאנג: אלע ביז איצטיקע „שיינען" וועלן אומגילטיק. עס ווערט ארייננעפירט א נייער שיין — דער „גאלער שיין". זיינע באזיצער זענען גאראנטירט אויף א לענגערע צייט מיטן לעבן. עס ווערן ארויסגעגעבן נאר דריי טויזנט „גאלע שיינען". א שיין איז גילטיק פאר משפחה־מענער מיט זיערע פרויען און צוויי קינדער ביז זעכצן יאר. צוזאמען וועלן אלזא פון די „גאלע שיינען" גענוסן פון צען טויזנט ביז צוועלף טויזנט מאן.

אין געטא איז אבער דא אן ערך דריי און צוואנציק טויזנט מענטשן. טא וואס טשע וועט זיין מיט די איבעריקע?

דער געטא האט פארשטאנען, אז גלייך נאכן ארויסגעבן די „גאלע שיינען", וועט א העלפט געטא־איינוואוינער פארניכטעט ווערן.

די גרינדלעכקייט ביים אויספירן די פארמאליטעטן פון יעדן שיין, די שווערי־קייטן אים צו באקומען, די גענויע רעגיסטראציעס לויט פאכן, וואס מען האט דאן דורכגעפירט אין געטא — האבן באוויזן אלעמען, אז דא גרייט זיך אן ערנסטע, מעטאדישע סעלעקציע און צעטיילונג פון געטא: א העלפט צום לעבן, און א העלפט צום טויט.

אויף די ארבעטס־קאמאנדאס זענען פארגעקומען רעדוקציעס. פאר די געבלי־בענע ספעציאליסטן, פאכמענער אדער מענטשן מיט פראטעקציע, האבן די דייטשן ארויסגעגעבן „גאלע שיינען". די איבעריקע האבן פארלוירן דאס רעכט אויפן שיין און אויפן לעבן...

די רעדוצירטע האבן זיך גלייך דערשפירט — ווי פארמשפטע צום טויט.

עס האט זיך אנגעהויבן א גרויסע פאניק און בהלה צו קריגן א „גאלן שיין". מען האט געצאלט גרויסע פריזן, אוועקגעגעבן דאס לעצטע דעם, וואס קען שאפן פראטעקציע, בכדי צו קריגן א גאלן שיין, אדער קען צושרייבן צו זיך א פרוי (אדער פארקערט).

מער ווי צוויי קינדער האט א „גאלער שיין" ניט געטארט האבן. האט זיך אנ־געהויבן א בהלה מיט קינדער־צושרייבענישן און אפשרייבענישן.

דער וואס האט געהאט מער קינדער ווי צוויי — פלעגט זיי צושרייבן צום „גאלן שיין" פון א צווייטער פערזאן, אלס יענעמס קינדער. ווער עס האט ניט געהאט קיין קינדער — האט צו זיך צוגעשריבן פרעמדע קינדער, בכדי וואס מער מענטשן צו ראטעווען פון דער שחיטה.

דער גורל

אין זייער אַ געדריקטער שטימונג זענען אַרײַנגעפאַלן די אַרבעטער פון די יידן־ראַט־אַנשטאַלטן. פאַר זיי איז אַרויסגעגאַנגען גערוכט זייער אַ קליינע צאָל „גלעלע שיינען".

די לערערס, אָלע צוזאַמען, האָבן באַקומען אויף זייער חלק — נאָר צען „שיינען". אָלע איבעריקע הייסט עס דאַרפן אומקומען. אָליצקי איז גלעלאָפן אַ פאַר־חושטטער — ער קען ניט אָפּראַטעוון זיינע לערערס.

אויך זייער קליין איז געווען די צאָל „שיינען" פאַר די דאָקטוירים, קראַנקען־שוועסטערס און סאַניטאַרן. פרוי דאָקטאָר כאָלעם האָט געקענט דעם דייטשן שטאָט־דאָקטאָר נאָך פון די אוניווערסיטעטס־יאָרן, ווען זיי האָבן צוזאַמען שטודירט — האָט זי ביי אים אויסגעפועלט נאָך אָביסל „שיינען" פאַר דעם מעדיצינישן פּער־סאָנאָל. אָבער עס איז געווען ווייט ניט גענוגנד. דאָקטוירים האָבן צוגעשריבן צו זיך קראַנקען־שוועסטערס אָלס פרויען, סאַניטאַרינס האָבן צוגעשריבן דאָקטוירים אָלס מענער. נאָר עס איז אַלץ ניט געווען גענוג די צאָל פון די „גלעלע שיינען".

אין אַ צימער פון יידן־ראַט איז געזעסן די קאָמיסיע, וועלכע האָט דעצידירט וועגן די שיינען.

און אַז מען האָט געוואָרפן גורל צווישן מיר און מיין פרייַנד, דעם דאָקטאָר קאָלאָדנער — זענען מיר ביידע געזעסן אין האָלב טויטקעלן קאָ־רידאָר פון יידן־ראַט און געוואַרט אויפן אורטייל. געוואַרט, און צוזאַמען געשמועסט, און געוואוסט האָט יעדער איינער פון אונז, אַז דער צעטל, דער לעבן־שיין פאַר אייגעם, איז אַ גזר־דין צום טויט פאַרן צווייטן.

און פאַרוואָס עפּעס אַ גורל דוקא צווישן אונז ביידן — צווי גוטע פרייַנד פון כּמה יאָרן ? — —

צווישן די גורל־וואַרפערס זענען געווען דאָקטאָר אייזיק גאָלדבורט פון ווילנע און דאָקטאָר לאַזאַר פינקעלשטיין פון קאָווגע.

איז אַרויסגעצויגן געוואָרן פאַר מיר דער צעטל צום לעבן —

און מיין פרייַנד איז געבליבן פאַרמשפּט — —

האָב איך געשעמט זיך אויפהויבן פאַר אים די אויגן — און איך האָב דאָך געגומען דעם שיין פאַר זיך, פאַר מיין פרוי און צו ראַטעווען מיין שוועסטער.

(און געוואוסט האָב איך — אַז ווען עס וואָלט אויסגעפאַלן דער שיין פאַר מיין פרייַנד דאָקטאָר קאָלאָדנער, וואָלט ער זיך געשעמט אויפצוהויבן די אויגן — און וואָלט דאָך געגומען דעם שיין, פאַר זיך, פאַר זיין פרוי און פאַר נאָך וועמען עס איז).

האָט ער מיר געגעבן די האַנט צום געזעגענונג און געזאָגט, אַז ניט איך בין שולדיק אין דעם, וואָס ער האָט ניט באַקומען דעם שיין. עס איז געווען אַזאַ גורל — — —

שיין נומער 777

מען האָט אויסגערופן מיין נאָמען. איך בין אַריין אין צימער — און באַקומען מיין גלעלן שיין נומער 777 — מיין לעבנס־שיין.

איך בין אַרויס מיטן שיין. עס האָבן מיך באַגלייט די בליקן פון די אַלע, וואָס האָבן קיין שיין ניט באַקומען, און ווילדער יאוש איז געלעגן אין זייערע אויגן:

וואָס וועט איצט זיין? דאַרף מען גיין צום טויט? יונג, און פריש און לעבנספעאיק — און צום טויט? ווי אַ הונט — קיין פֿאַנאַר? — — —

ביי די טרעפֿ האָט מיך דערוואַרט מיין פרוי:

— דו האָסט באַקומען דעם גאָלן שיין! מיר בלייבן לעבן!

— עס איז נאָך די געשיכטע ניט געענדיקט. ווער ווייס, וואָס עס דערוואַרט נאָך אַלעמען. יאָ: היינט צו טאָג בלייבן מיר לעבן — אָבער דאָקטאָר קאָלאָדנער און זיין פרוי? — —

זענען מיר ביידע אַוועק שטיל, ווי נאָך אַ לויה, און דער שיין, וועלכן איך האָב באַהאַלטן אין אַ ברוסט־טאַש, האָט מיך געברענט ווי אַ צייכן פון קין...

און אַז עס איז אָנגעקומען די אַקציע האָט זיך דאָקטאָר קאָלאָדנער מיט דער פרוי באַהאַלטן אין אַ מאָלינע. מע האָט זיי אָבער געפונען און געפירט אין אַ פֿאַרטיע קיין פֿאַנאַר.

ביים טויער פון געטאָ האָט זיי דערקענט דער יידישער פֿאָליציסט, דער געוועזענער פוילישער מאַיאָר פרוכט — און ער האָט זיי געראַטעוועט.

און מיר האָבן שפּעטער ביידע פריינדלעך מיטגעאַרבעט די גאַנצע צייט פון געטאָ אין דער סאַניטאַרער־עפּידעמאָלאָגישער אָפּטיילונג, אין שול־מעדיצינישן צענטער און צוזאַמען געהאָלטן רעפּעראַטן פֿאַר עלטערן און קינדער — ווי אָפּצוהיטן דאָס געזונט אין געטאָ.

דער גורל האָט אונז ווידער צוזאַמענגעטראָפֿן אין קאָנצענטראַציע לאָגער קורעמע, אין עסטלאַנד, וואו ער האָט מיך געהיילט פון פלעק־טיפוס.

דער גורל האָט אונז צוזאַמענגעטראָפֿן אויפן גרויסן עוואַקואַציע־מאַרש פון קורעמע אין ריכטונג גאָלדפילק, וואו מיר האָבן זיך ביידע געהאָלטן דעם גאַנצן וועג אונטערן האַנט, בכדי ניט צו פֿאַלן בשעת דעם אומענדלעכן מאַרש אין שניי און ווינט.

דער גורל האָט אונז צוזאַמענגעבראַכט אין לאָגער גאָלדפילק, וואו מיר זענען געשלאָפֿן קאָפּ ביי קאָפּ אויף די האַרטע ברעטער, געטיילט זיך מיט דער פֿאַרציע ברויט און מאַרגאַרין — און צוזאַמען געפֿראַווען אַ טרויעריקע סדר־נאַכט אין לאָגער, און צוזאַמען געלייענט די מגילה פון המנס מפּלה. — — —

די נאַכט פון די געלע שיינען

ס׳איז געווען די נאַכט פון 23סטן אָקטאָבער 1941.

דער געטאָ איז געווען אין אַ געפֿרעסטער דערוואַרטונג. באַלד דאַרף אויסברעכן די אַקציע. גאַנצע טעג און נעכט האָבן זיך געהערט פון קעלערס און בוידעמער קלעפּ פון העק. מען האָט געבויט מאָלינעס.

אויף אונזער מאַנסאַרדע אויף זאָוואָלנע־גאַס 44 איז געווען אַ בית־עלמין־שטיבונג. די מערהייט איינוואוינערס איז געבליבן אָן „געלע שיינען". אונזער מאָלינע

איז פֿאַרטיק. מען קלאַפּט אַריין די לעצטע ברעטלעך און מען מאַסקירט זי מיט צעברא־כענע פלעשער. צי וועט אויסהאַלטן די מאַלינע? וועלן זיך די מענטשן אין איר ראַטעוועז? — — —

איך דערשפּיר פּלוצעם אַ שנידנדיקן ווייטיק אין דער רעכטער זייט, ווי אַ מעסער אַריינגעשטעקט אין לייב. עס פֿאַרכאַפּט דעם אָטעם. איך קען ניט זיך זעצן אוּן ניט שטיין. איך קאַנטראַלירן זיך אַליין. ניין, ס׳איז ניט קיין אַפּענדיציט. כ׳לייג זיך אויף דער ערד אוּן קרעכץ אין דער שטיל. די שטוביקע באַמערקן, פּירן מיך אַוועק אין געטאָ־שפּיטאָל.

אין שפּיטאָל אַ ווירוואָר. מען רעדט נערוועאיש, מען דערוואַרט.

ס׳איז ניט איצט קיין צייט צו פֿאַרנעמען זיך מיט אַ קראַנקען חבר. מען לייגט מיך אַריין אין אַ בעטל אוּן מען מאַכט מיר אַן אייגשפּריצונג צו שטילן דעם ווייטיק, וואַרשיינלעך מאָרפיום — אוּן מען לאָזט מיך אַליין —

כ׳שפּיר ווי ס׳ווערט מיר גוט. אַלע דאגות אַנטלויפן. עפּעס וויגט זיך. עפּעס דרייט זיך. אַלץ פּרייט זיך. עס איז מיר לייכט, לייכט, — כ׳שלאָף אייַן...

פּלוצעם — איך הער די שטים פון מיין פּרוי:

— שטיי אויף, שטיי אויף! אין אַ פּאָר שעה אַרום קומט פּאָר די אַקציע אין געטאָ!

כ׳וועק זיך אויף.

דאָס גאַנצע שפּיטאָל איז באַהערשט מיט אַ ווילדער פּאַניק. די קראַנקע לויפן צעטומלט. וואָס זאָלן זיי טאָן? זיי האָבן ניט קיין „געלע שיינען"!

מיין פּרוי דערציילט מיר:

— די געטא־פּאָליציי האָט אָקאָרשט געמאָלדן: אַלע וואָס האָבן געלע שיינען דאַרפן זיך שטעלן מיט זייערע משפּחות אין די געטא־פּאָליציי־קאָמיסאַריאַטן, וועלכע וועלן זיין טעטיק די גאַנצע נאַכט. דאָרטן וועט מען אַרויסגעבן פּאָר די פּרויען אוּן קינדער בלויע צעטלעך... די געלע שיינען אוּן די בלויע צעטלען וועלן האָבן לעבנס־רעכט. די איבעריקע פּאַרשטייט מען אַליין — — —

אַ בלויער צעטל אַליין, אַן דער באַגלייטונג פון אַ געלן שיין, וועט נישט ראַטעוועז פון טויט.

עס לויפט אָן מיין שוועסטערל שפּרה:

— פּאַרשרייב מיך אַלס טאָכטער, כ׳האָב שוין געפֿונען עדות, וועלכע וועלן באַשטעטיקן, אַז איך בין דיין טאָכטער.

מיר נעמען זיך אָן ביי די הענט אוּן גייען אַרויס פון שפּיטאָל. מיינע פּיס זענען נאָך וואַקלענדיק פון דער שלעפּערונגס־אייגשפּריצונג. נאָר מיר גייען.

אַ העלע לבנה באַגיסט מיט אַ זילבער־כשוף דאָס גאַנצע געטאָ. אין לבנה־ליכט לויפן מענטשן צעטומלטע. אין לבנה־ליכט זעען זיך גרופּקעס ביי קעלערן, ביי בוידעמער, אויף טרעפּ. מען באַראַט זיך. מען סודעט זיך. מען מאַכט פּעקלעך. מען לויפט אין די מאַלינעס — אוּן די וואָס האָבן ניט וואוהין — לויפן צו שכנים, בעטן רחמים מען זאָל זיי אַריינגענעמען אין זייער באַהעלטעניש.

אוּן אָט וועלט די לבנה באַהאַלטן אוּן אַ געדיכטער חושך באַדעקט דעם געטאָ.

אין דער שטאָק־פינצטערניש ציען זיך מענטשן־שטראָמען צו די קאָמיסאַריאַטן. פון צייט צו צייט גיט אַ בליץ עפּעס אַ ליכטיקייט. אימיצער צינדט אָן אַ שוועבעלע, בכדי צו אָריענטירן זיך וואו מען איז.

אין דער שפּיטאָל־גאַס נומער 11. אין געטאָ־פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט. מיין שוועסטער — איז מיין טאָכטער. עדות באַשטעטיקן עס. עס איז אַן אונטערשיד צווישן איר און מיין פּרוי אין אַכט יאָר — זי איז פון אַן אַנדערער פּרוי... עדות באַשטעטיקן דאָס. זיי ווערן אויפגעשריבן אויף מיין געלן שיין אַלס פּרוי און טאָכטער און באַקומען בלויע צעטלעך.

ביי דער פּאָליציי אַנטשטייען נייע טאַטעס, מאַמעס, קינדער.

אַלע באַהאַלטן זאָרגפול די שיינען און די בלויע צעטלעך — דאָס איז איצט — דאָס לעבן. מיר גייען צוריק.

— מיר דריי האָבן שוין שיינען, אָבער דער טאַטע, די מאַמע? — — —

די עלטערן באַגעגענען אונז: זאָל זיין וואָס וועט זיין. אָבי איר קינדער זייט באַזאָרגט מיט שיינען. בלייבט איר כאָטש ביים לעבן — — —

יענע נאַכט האָט מען אָנגערופן אין געטאָ: די נאַכט פון די גרעלע שיינען.

איך געזעגן זיך מיט די עלטערן

פּאַרטאָגס, דעם 24סטן אָקטאָבער 1941. ס׳איז נאָך פינצטער, נאָר פון ווייטן גרויען שוין די געדימין־בערג.

געטאָ־פּאָליציי לויפט איבער די הויפן און זאָגט אָן:

— אַלע אַרבעטער פון די קאָמאַנדאָס, באַזיצערס פון די גרעלע שיינען, מיט זייערע משפּחה־מיטגלידער, וועלכע האָבן בלויע צעטלעך — אַלע זאָלן זיך שטעלן נעבן טויער פון געטאָ —

— אַלע אָנגעשטעלטע פון יידן־ראַט־אָנשטאַלטן — גרעלע שיינען און בלויע צעטלעך — קלייבן זיך אויפן יידן־ראַט־הויף. —

— אַלע זאָלן מיטנעמען פּעקלעך, ווייל עס קען זיין מען וועט דאַרפן אַרויסגיין פון געטאָ, אַלע דאַרפן זיין גרייט ביז זעקס פאַרטאָגס.

עס קומען אָן די לעצטע שעהן פאַר דער צעשיידונג.

אויף דער מאַנסאַרדע זאָוואַלנע־גאָס 44 — אַלע גרעגרייט מיט פּעקלעך, וועך צו דער מאַלינע, וועך צום געטאָ־טויער, וועך צום יידן־ראַט־הויף. מען וויינט, מען געזעגנט זיך. מען ווינטשט זיך טרעפן לעבעדיקערהייט. מען בעט אייגער דעם אַנדערן מחילה.

אויף די טרעפּ געזעגענען מיר זיך מיט די עלטערן.

דער פאָטער זאָגט:

— האַלט זיך צוזאַמען. איצט ביסטו דער טאַטע. שפּרה איז דיין טאָכטער — און אויב עס איז מיר באַשערט פאָנאַנדער — וועל איך פון פאָנאַנדער שיקן מיין ברכה — און געדענקט: איך האָב אַ שוועסטער אין רחובות, מלכה ראַבינאָוויטש, און אַ ברודער אין חיפה, איזידאָר דוואָרזשעצקי. און אַ שוועסטער אין אַמעריקע, סימע לוריע. זאָלסט זיי איבערגעבן אַ גרוס פון מיר פון דער היינטיקער נאַכט.

און די מוטער זאָגט:

— האַלט זיך קינדער צוזאַמען. זאָל כאָטש אייך זיין באַשערט דאָס לעבן. איר זענט נאָך יונג. און געדענקט: איך האָב אַ ברידער אין ירושלים, משה רו־מאַנאָוו, און אַ ברודער אין ניו־יאָרק, פּנחס רומאַנאָוו און צוויי שוועסטערס אין ניו־יאָרק, יהודית און חנה. זאָלסט זיי איבערגעבן אַ גרוס פון מיר פון דער היינטיקער נאַכט.

מיר צעקושן זיך אַלע און מיר צעגייען זיך וויינענדיק. — מיר דריי צום יידן־ראַט־הויף — די עלטערן צו דער מאַלינע.

אין געטאָ־זאַל

די אַרבעטער אין די קאָמאַנדאָס (געלע שיינען), צוזאַמען מיט זייערע משפּחות (בלויע צעטלען), ציען צום געטאָ־טויער. —

די שיינלאָזע — אין די מאַלינעס.

די אָנגעשטעלטע פון די יידן־ראַט־אַנשטאַלטן שטייען צונויפגעזאַמלט.

אויפן הויף פון יידן־ראַט, רודניצקער גאַס 6, ביים טויער פון געטאָ־טעאַטער (אַמאָליקער קליינשטאָט־זאַל). דאָרט שטייט די געטאָ־פּאָליציי און פירט דורך אַ קאָנטראָלע, זי לאָזט אַריין אין זאַל אַלע, וואָס האָבן געלע שיינען און בלויע צעטלען. פּאָליציסטן ווערן אַריינגעלאָזן ניט נאָר מיט זייערע פרויען און קינדער — בלויע שיינען, נאָר אויך מיט די גאַנצע משפּחות, עלטערן, ברודער און שוועסטערס; דאָס איז זייער פּריווילעגיע, דער פּרייז פאַרן העלפן דעם דייטש אַדורכצופירן אין אָרדנונג די אַקציע — — —

אין געטאָ־זאַל ליגן אַלע צונויפגעפּאַקט אויף דער ערד ווי אין אַ שטייג, משפּחה ביי משפּחה, יעדער געלער שיין נעבן זיינע בלויע צעטלען, קאָפּ ביי קאָפּ.

פון דרויסן הויבט אָן אַריינצוגרויען דער פרימאָרגן. אַ ידיעה לויפט דורך דורכן זאַל:

— אין געטאָ זענען אַריין די געשטאַפּאָ־לייט מיט די ליטווישע זעלנערס. עס הויבט זיך אָן די אַקציע.

און אין אַ פּאָר שעה אַרום האָבן מיר שוין פון ווייטן געזען אויף רודניצקער־גאַס פּאַרטיעס נאָך פּאַרטיעס יידן געפירט צום טויער.

נעבן מיר זיצט דער שריפטשטעלער ז. קאַלמאַנאָוויטש, שוואַרץ ווי די ערד און שעפּטשעט ווי צו זיך אַליין:

— אָט אַזוי פירט מען אונזער פאָלק! — — —

און שפּעטער איז געוואָרן שטיל. און עס זענען געלאָפן שעהן אין דער שטילקייט. נאָר פּאָליציסטן פלעגן אָנקומען יעדע וויילע מיט אַ נייס:

— אַלע אַרבעטער פון די קאָמאַנדאָס מיט זייערע משפּחות האָט מען אַרויס־געפירט צו די אַרבעטס־פּלעצער. די געלע שיינען מיט די בלויע צעטלען ראַטעווען דאָס לעבן!

— עס איז דורכגעפאַלן אַ מאַלינע פון זיבציק מאַן.

— אַנטדעקט אַ מאַלינע פון דריי הונדערט מאַן!

— דורכגעפאַלן אַ קעלער אויף זאַוואַלנע־גאַס 44.

— שוין אַרויסגעפירט טויזנט מאַן „ווייסע שיינען".

— מען ברעכט איצטער אַ מאַלינע אויף רודניצקע־גאַס 11.

— אויפגעבראַכן די מאַלינע און קיינעם ניט געפונען. די מענטשן האָבן זיך באַצייטנס באַהאַלטן אין אַן אַנדער מאַלינע.

▼

פיר נאָכמיטאָג. מען הייסט אונז אַרויסגיין אַלעמען אויפן געטאָ־הויף, מען ציילט, מען קאָנטראָלירט די שיינען, די צעטלען. ליטווישע זעלנערס מיט קאָלבן יאָגן אונז אַרום איבערן הויף, כאַפן אַרויס די וויסע שיינען, וועלכע רייסן זיך אַריין צווישן די רייען פון די געלע שיינען.

כ׳זע פון ווייטן ליטווישע זעלנערס יאָגן דעם שריפטשטעלער חיים לעווין, דעם לאָנג־יאָריקן רעדאַקטאָר פון דער ווילנער ציוניסטישער צייטונג „צייט". ער לויפט, און צוזאַמען מיט אים — זיין משפּחה. מער האָב איך אים שוין אין גאָטאָ ניט געזען.

יעקב גענס פּאַרשווינדט עפּעס מיט אַ ליטווישן אָפּיצער. דער עולם שושקעט זיך:

— גענס מאַכט אַ שנאַפּס מיטן אָפּיצער!

אין אַ האַלבע שעה אַרום גייט אַרויס גענס מיטן ליטווישן אָפּיצער און גיט אונז אַרויס אַ באַפעל:

— צוריק גיין אין די הייזער! — — —

צוריק

מיר גייען איבער פּוסטע גאַסן. ס׳קלאַפּט אָפּ אונזער טראָט. ניטאָ קיין לעבעדיקער מענטש. נאָר אויף די גאַסן, רעשטלעך פון פּעקלעך, בגדים, געשיר.

מיר ווייסן: די אַקציע איז נאָך ניט געענדיקט. אין אַנדערע הויפן זוכט מען נאָך, מען רייסט אויף מאַלינעס. מיר דערגייען צום הויף זאַוואַלנע־גאַס 44, אויפגעריסן די מאַלינע אין קעלער. די געטאָ־פּאָליציסטן דערציילן:

— די מאַלינע האָט זיך אַליין אַרויסגעגעבן. ס׳האָט אויסגעפעלט לופט, האָבן די מענטשן געעפנט דאָס דעקל פון אייגאַנג. אין דעם מאָמענט זענען אָנגעקומען דייטשן — און אַלעמען צוגענומען קיין פאָנאַר.

מיר גייען מיט קלאַפּנדיקע הערצער אויף די טרעפּ. אונזער מאַלינע איז ניט געריבט. אַלע זענען דאָרט בשלום. מיר גייען אַלע אַריין צו אונז אין דירה. כ׳גיי צו צו דער מאַלינע, קלאַפּ אָן דעם אָפּגערעדטן צייכן און זאָג:

— מיר זענען געקומען אַלע בשלום. זיצט רואיק. רעדט ניט צווישן זיך: די אַקציע איז נאָך ניט געענדיקט. אויב מען וועט אייך רופן — אפילו אויף יידיש — אַרויסצוגיין, — זאָלט איר ניט אַרויסגיין. די יידישע פּאָליציי קען אייך אָפּנאַרן. זיצט אַזוי לאַנג ביז וואַנעט איר וועט ניט דערהערן מיין שטים און מיין סימן: אַרויסגיין!

אין אַוונט, נאָך דער ענדע פון דער אַקציע, האָבן אָנגעהויבן צוריקצוקערן זיך אין געטאָ די קאָמאַנדאָ־אַרבעטער מיט זייערע משפּחות.

שפּעט ביי נאַכט זענען אַלע אַרויס פון דער מאַלינע, פאַרפרוירן, בלייך, צעבראָכן.

זיי האָבן דערציילט:

— עס זענען געקומען דאָ די דייטשן, געווען נעבן סאָמע מאָלינע. געקלאָפט אין וואָנט. אונז איז די נשמה אַרויסגעפאַלן. זיי האָבן אָבער גאָרניט באַמערקט און אַוועק. ס׳איז אַ גוטע מאָלינע. — —

מיר האָבן אויפגעקאָכט טיי. מען האָט אַלע צוזאַמען געטרונקען און דערציילט ווי ס׳איז פאַרלאָפן דער טאָג. מען האָט געגעסן, דערציילט, און ביי אַנדערע האָבן די הענט געטרייסלט פון איבערלעבטער נערוועאישער שפּאַנונג.

אין יענעם טאָג האָט מען אַרויסגעפירט פון געטאָ פינף טויזנט יידן צום טויט.

אויף צומאָרגנס זענען די לעבן־געבליבענע יתומישע פאָטערס, מוטערס, אלמנים און אלמנות, — מיט אַ צעבראָכן געמיט אַוועק ווידער צו דער אַרבעט, ווידער צום טאָג־טעגלעכן קאַמף פאַרן לעבן, פאַר דורכלעבן און דערלעבן צו זען דעם דייטשס פינצטערן סוף. — —

די דריי געלע טעג

ס׳איז אַריבער אַ וואָך אין געשפּאַנטקייט. אַלע האָבן געוואוסט, אַז די דייטשן האָבן ניט באַווייזן אַרויסצופירן אַזויפיל, וויפיל זיי האָבן באַדאַרפט לויט זייער חשבון אַרויספירן — אַלע האָבן געוואוסט, אַז עס גרייט זיך נאָך אַ ווייטערע אַקציע. מענטשן האָבן אין די נעכט געשלאָפן אָנגעטאָן אין די בגדים. אַ סך זענען געזעסן אין די מאָלינעס און באַשלאָסן דאָרט אָפּוואָרטן די געשעענישן. מען האָט זיך געריכט, מען האָט דערוואַרט, אַז די אַקציע קען אַ ליאָדן מאָמענט אויסברעכן.

און גלייכצייטיק איז דאָס לעבן דערווייל פון אויסן געוואָרן אַזוי ווי נאָרמאַל. מען איז געגאַנגען צו דער אַרבעט. מען האָט „אַרגאַניזירט", עפּעס אַרייַנגעבראַכט. מען האָט געטרישט בגדים קעגן שפּייז. מען האָט געזוכט וועגן, ווי אַזוי צו קריגן אַ גלעזל שיין. די געטא־אַנשטאַלטן האָבן געאַרבעט, פראָדוצירט. אין די שולן האָט מען געפירט די לימודים מיט די קינדער, אויף וועלכע עס הענגט דער שווערד.

די נאַכט אויפן דריטן נאָוועמבער 1941 האָב איך געהאַט אַ נאַכט־דיזשור אין דער גיכער הילף, ביי דער אַמבולאַטאָריע, אויף רודניצקע־גאַס 7. מען רופט מיך פֿלוצעם צו אַ יידישן געטא־פאָליציסט פון ליטע, אייגער, מיטן נאָמען שיין.

איך קום אַריין צו אים אין שטיבל. ער איז אַרומגערינגלט מיט יידן, וועלכע שטייען אַרום אים הילפלאָז און ווייסן ניט, וואָס צו טאָן.

כ׳אונטערזוך אים. כ׳שטעל פעסט, עס זענען ביי אים פאַראַליזירט די עקס־טרעמיטעטן, ווי אויך טיילוויז דאָס לשון.

כ׳פרעג די אַרומיקע וואָס איז געשען מיט אים פלוצעם?

אַ יידישער פאָליציסט, וואָס האָט זיך מיט אים מטפל געווען, רופט מיך אין אַ זייט און זאָגט מיר אַ סוד:

— אָקאָרשט איז געמאָלדן געוואָרן דער געטאָ־פּאָליציי, אַז פאַרטאָג הויבט זיך אָן אַ דרייטאָגיקע אַקציע. מען וועט אַרויספירן פון געטאָ אַלע יידן מיט די געלע שיינען — און אַלע איבעריקע וועט מען שיקן קיין פאָנאַר. די יידישע פּאָליציי וועט אונטער באַוואַכונג פון ס״ס דאַרפן אויסזוכן די באַהאַלטענע יידן, אויפרייסן מאַלינעס. ווי שיין האָט דערהערט דעם באַפעל, האָט ער זיך אַ וואַקל געטאָן, געפאַלן און פּאַראַליזירט געוואָרן. — — —

— מען דאַרף אָנזאָגן אין שטוב, וואָס עס גרייט זיך, לויפט מיר דורך אַ געדאַנק, אָבער איך קען אין שטוב ניט גיין, ווייל איך באַקום אַלץ דרינגנדיקע אַרויס-רופונגען צו געהלשטע און קראַנקע. צוויי ביינאַכט בין איך אַקוראַט נעבן אונזער הויף. כאַפּ זיך אַריין אין אונזער מאַנסאַרדע אָנזאָגן. אין שטוב געפין איך: אַלע זענען וואַך, עס איז שוין דערגאַנגען די ידיעה, מען מאַכט פּעקלעך, אַלע גרייטן זיך גיין אין דער מאַלינע, יעדער איינער מיט אַ קליין פּעקעלע פון עפּעס שפּייזן און נייטיקסטע בגדים.

▼

מיטן גרויען פאַרטאָג האָט זיך אָנגעהויבן אַ געווירבל־באַוועגונג אין געטאָ. —

ס׳איז פאַראָרדנט געוואָרן: אַלע געלע שיינען מיט די בלויע צעטלען דאַרפן זיך אויסשטעלן משפּחהווייז, אין זייערע קאָמאַנדאָס אָדער אין גרופּן פון געטאָ־אָנגעשטעלטע. יעדער איינער נעמט מיט זיך מיט אַלץ, וואָס ער האָט. מען גייט אַריבער אין געוועזענעם געטאָ נומער צוויי אויף דריי טעג. (אַנדערע האָבן צווישן זיך געמורמלט, אַז אויף שטענדיק...). עס בלייבט נאָר אַ גרופּע פּאָליציי, וועלכע וועט דורכפירן די אַקציע. אַלע אַנדערע, אפילו מיט שיינען, אויב זיי וועלן געפינען ווערן אין געטאָ נומער איינס, וועלן אַרויסגעפירט ווערן. —

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ געדראַנג. מענטשן האָבן געוואָלט וואָס גיכער שוין פאַרלאָזן דעם געטאָ, ערב דער אַקציע. ווער ווייס, אפשר אויב מען וועט זיין די לעצטע, קענען נאָך אָנקומען די ס״ס־לייט און ליטווינערס און ליקווידירן צוזאַמען מיט די ווייסע שיינען.

מען איז געגאַנגען באַלאָדן מיט פּעק און פּעקלעך, ווי אין טאָג פון אַריינגיין אין געטאָ. אַנדערע האָבן געפירט קינדער אין וועגעלעך. משפּחות סטאַרען זיך צו האַלטן זיך צוזאַמען. עס גייט אָבער דער מענטשן-שטראָם אַלץ שטאַרקער. דער מענטשן-שטראָם צעשטופּט די גרופּן, צערייסט די שורות. די ענגע געסלעך ווערן פאַר־פּראָפּט. ניט גיין פאָראויס — און ניט צוריק. אין דער מאַסע זע איך פון ווייטן דאָקטאָר בוראַק זייער פאַריאושט. ער און זיין פרוי זענען באַלאָדן מיט פּעק. זיי פירן זייערע צוויי קליינע קינדער אין אַ קינדער־צוויילינג־וועגעלע, וואָס ווערט געשטופּט, געטראָגן פון עולם. באַלד ווערט אָפּגעריסן דאָס קינדערישע צוויילינג־וועגעלע פון די עלטערן... און ס׳וועט געטראָגן ווערן דורכן פּאַנישן מענטשן־שטראָם...

און ביים געטאָ-שפּיטאָל איז אַ גרויסער געדראַנג, עלטערן וואַרפן אונטער זייערע קינדער. אויב זיי וועלן בלייבן לעבן, וועלן זיי אָפּגעפינען דאָס קינד — און אויב ניט, בלייבט עס אויף דער השגחה פון געטאָ־שפּיטאָל. איך העלף מיין חבר ישראל לעוויטאַן אונטערוואַרפן זיין קינד. ער זאָגט מיר אָן:

— געדענק, ביים צוועלפטן ריפ איז דאָ ביים קינד אַ ברוין פינטל. טאָמער מען וועט מיך צונעמען, זאָלסטו אויפזוכן דאָס קינד און אַכטונג געבן.
איך פיר אַריין ישראל לעוויטאַן צו אונז אין דער מאַלינע.

אין שעה פון סעלעקציע

אויפן הויף פון יידן־ראַט, רודניצקע־גאַס 6, דער געטאָ־קאָמענדאַנט יעקב געגס פירט דורך אַ קאָנטראָלע. די יידישע געטאָ־פּאָליציי שטעלט אויס די אַרבעטער פון די געטאָ־אָנשטאָלטן אין גרופּן. יעדע גרופּע ווערט צעטיילט אין שורות. יעדע שורה: אינמיטן, דער באַזיצער פון געלן שיין, און פון ביידע זייטן זיינע משפּחה־מיטגלידער, פרוי און צוויי קינדער, באַזיצער פון בלויע צעטלען.

אינמיטן הויף פון יידן־ראַט געפינט זיך אַ גערטעלע. אַרום דעם גערטעלע פלעגן אָמאָל שפּילן די קינדער פון דער יידישער רעאַל־גימנאַזיע. איצט זענען די בלומען צעטרעטן, דאָס גראָז פּאַרשוואונדן. עס שטייט נאָר אַן אַלטער בוים, דער אינצלנער בוים אין געטאָ, ווי אַ זכרון פון אָמאָל. —
אין גערטעלע ווערן אַריינגעלאָזן די, ביי ווען די שיינען זענען אין אָרדענונג, זיי שטייען דאָרטן אין שורות און וואַרטן אויף זייער וויטערדיקן גורל.

יעקב גענס, דער געטאָ־קאָמענדאַנט, שטייט צווישן דעם גערטעלע און צווישן דעם עולם, ווען־אלכער מאַרשירט צו אים, ווי אויף אַ שוידער־דעפילאַדע. ער איז ארומגערינגלט מיט יידישער געטאָ־פּאָליציי. נעבן אים שטייען אייניקע העכערע ס״ס־לייט. זיי נעמען נישט אָנטייל אין דער סעגרעגאַציע. זיי קוקן זיך נאָר צו. די סעגרעגאַציע פירט דורך יעקב גענס. זיי פאַרלאָזן זיך אויף אים...
יעקב גענס האַלט אַ גרויסן שטעקן אין האַנט. ער ציילט מיטן שטעקן. די משפּחות גייען פאַרבי אים מיט די געלע שיינען און די בלויע צעטלען אין די הענט.
ער ציילט: „אינס, צוויי, דריי, פיר — פּאָטער מוטער — קינד — קינד״, און לאָזט אַריין אין גערטעלע. אַזוי גרופּע נאָך גרופּע.

▼

מיט אַכט שורות פאַר מיר: עס גייט אַ שורה פון פינף מענטשן: מאַן, פרוי און דריי קינדער. ביי אַלעמען קלאַפּט דאָס האַרץ: וואָס וועט דאָ זיין.
יעקב גענס ציילט: „פּאָטער, מוטער, קינד, קינד״. דאָס דריטע קינד, אַ צוועלף־יאָריק יינגעלע, וואַרפט ער אַרויס פון דער שורה. ער שלאָגט אים מיטן שטעקן איבער דער פּלייצע.
מיטן שטעקן איבער דער פּלייצע טרייבט ער דעם פּאָטער, די מוטער און די צוויי קינדער אין גערטעלע אַריין. דאָס דריטע קינד טרייבט ער אָפּ אין אַ זייט. — — —
שטייט די משפּחה אין גערטעלע, פאַרבראַכן די הענט און פאַריאָמערט:
— פאַרלוירן דאָס קינד, צוליב יידן, צוליב געגסן? — — —
אַ ווילדער מאַכטלאָזער כעס באַהערשט די שורות, וואָס גייען. איינער צו דעם אַנדערן שעפּטשעט:

— געגנס איז אַ יידישער מערדער!

— אַ פּאַרעטער!

▼

און אָט עטלעכע שורות פּאַר מיר: עס גייט אַ שורה — אַ טאַטע, אַ מוטער און אײַן קינד.

יעקב געגנס צײַלט: אײנס — פּאַטער. צוויי — מוטער. דריי — קינד — און שרייט אויפן פּאַטער:

— דו לומפּ אײנער, וואו האָסטו פּאַרלוירן דײַן צווייט קינד? —

דער פּאַטער הויבט אָן צו מורמלען:

— איך האָב ניט קיין צווייט קינד. איך האָב נאָר — — —

יעקב גענס לאָזט אים ניט ענטפערן. ער גיט אים מיטן שטעקן איבערן רוקן. אַ געשרייַ, אַ טומל...

אין מיטן טומל כאַפּט אָן יעקב גענס מיטן הענטל פון שטעקן פּאַרן האַלז פון צוועלף־יאָריקן ייִנגל, וועלכן ער האָט פּריער אַרויסגעשטופּט פון דער שורה — וואַרפט אים צו, אַלס אַ פּערטן, צו דער משפּחה און ער שרייט ווידער:

— דו לומפּ אײנער, אָט איז דײַן קינד. נאָכאָמאָל, טפּש, זאָלסטו דײַן קינד ניט פּאַרלירן!

דאָס קינד מאַרשירט אַריין מיט דער אומבאַקאַנטער משפּחה אין גערטעלע. ער איז געראָטעוועט. — — —

אַ געמורמל גייט צווישן די שורות:

— געגנס האָט געראָטעוועט דאָס ייִנגעלע.

— געגנס איז פּאַרט אַ ייִד.

— געגנס האָט צוויי נשמות...

— געגנס איז אַ רעטעניש...

▼

און אָט איז מיין שורה, מיר גייען, איך, מיין פּרוי, מיין טאָכטער (די שוועסטער שפּרה), און אַן עלטערנלאָז קינד, אַ יתום, וואָס איז אין טומל פון געווירבל געלאָפן מיט אַ געפּונענעם בלויעם צעטעלע אין האַנט און געשריען:

— יידן, ווער האָט ניט קיין קינדער? יידן ווער וויל ווערן מיין טאָטע? —

בין איך געוואָרן זײַן טאָטע — אויף אַ מאָמענט. און מיר זענען צוזאַמען אַריין אין גערטעלע.

▼

פון גערטעלע האָט מען אונז געפּירט דורך רודניצקער־גאַס, צום טויער פון געטאָ.

ביים טויער ווידער אַ קאָנטראָלע, אַ שטרענגערע, אַ דעציידירנדיקע. ביי דער קאָנטראָלע יעקב גענס, יידישע געטאָ־פּאָליציי און אַ גאַנצער שטאָב פון ס״ס־לייט און ליטווישע זעלנערס.

אָט דאָ קומט פּאַר די לעצטע דעציזיע. מי יחיה — מי ימות...

עס גייען די שורות. איינע נאָך איינע. פּאָמעלעך מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, צו דער גרויסער סעלעקציע, צו דער לויה פון איגענע ברידער און קינדער.

▼

פון די שורות הער איך אַ שעפטשען:

— אָט דאָ זענען מיר געגאַנגען אַמאָל... אויף דער זעלבער גאַס, אין פריידיקע רייען צו דער ערשטער מאַי־דעמאָנסטראַציע, מיר האָבן געשריען: זאָל לעבן די פעלקער־ברידערשאַפט...

— אָט שטייט זי די פעלקער־ברידערשאַפט ביים טויער: דער דייטשער ס״ס־מאַן, דער ליטווישער זעלנער — און דער יידישער געטאָ־פּאָליציסט. זיי נעמען אויף די דעפילאַדע... און די צוקוקערס זענען המונים פּאָליאַקן, וואָס שטייען אויף די גאַסן און וואַרטן אויף אונזער אומגליק. זאָל לעבן די פעלקער־ברידערשאַפט...

— האָסטו פאַרלוירן דעם גלויבן אין פעלקער, אין ברידערשאַפט? — — —

דעם ענטפער האָב איך שוין ניט געהערט. עס זענען די שורות געגאַנגען. —

▼

מיר זענען אין שורות געגאַנגען צו דער סעלעקציע. געגאַנגען, געגאַנגען.

איך זע דאָס נאָך הייַנט. אין שעהן שטילע, אוז אין רויש פון גאַסן — איך זע אונזער גאַנג, אונזער יענעם מאַרש פון טויט און לעבן — — —

▼

ביים טויער פון געטאָ איז רעגולירט אַ סיסטעם. אַלע משפחות מוזן מאַרשירן לויט פאָלגנדיקער אָרדענונג:

א) יינגער קינד מיטן בלויען צעטל.

ב) עלטער קינד מיטן בלויען צעטל.

ג) פרוי — מיטן בלויען צעטל.

ד) דער מאַן — מיטן געלן שיין.

(עוועַנטועל — דער מאַן מיטן בלויען צעטל — די פרוי מיט איר געלן שיין).

▼

אָט מאַרשירט אַ שורה: אַ זעקס־יאָריק קינד. דאָן אַ פריילין אין אַ ניט קלאָרן עלטער, אפשר אַכצן יאָר, אפשר עטלעכע און צוואַנציק, און אפשר נאָך מערער, זי איז קורץ געקלייידעט, בכדי אויסצוזען יונג, זי איז די שוועסטער פון דעם מאַנס פרוי, זיין שוועגערין, פאַרשריבן אַלס אַ טאַכטער.

דאָן גייט דאָס ווייב, אַ פרוי אָן ערך אַ יאָר אַכט און צוואַנציק.

דאָן גייט דער מאַן, אָן ערך אַ יאָר צווי און דרייסיק.

די ס״ס־לייט ביים טויער כאַפּן זיך, אַז דאָס פריילין איז עלטער פון זעכצן יאָר. זיי האַלטן זי אָפּ, קאָנטראָלירן, קוקן זיך צו און פסקענען: זי איז עטלעכע און צוואַנציק יאָר. זיי אַנערקענען זי ניט אַלס קינד פון דעם מאַן, וואָס מאַרשירט דער לעצטער, נאָר אַלס זיין פרוי. דאָס אמתע ווייב וועט אַרויסגעוואָרפן פון דער שורה אין אַ הויפל, וואו מען זאַמלט די ווייסע שיינען קיין פּאָאַר...

די ס״ס־לייט לאָזן דורך נאָר דריי פערזאָן — דאָס זעקס־יאָריקע קינד, דאָס פריילין — און דעם מאַן.

די פרוי איז געפאַלן אַ קרבן — ביים ראַטעווען דאָס לעבן פון איר שוועסטער. און עס מאַרשירן די רייען ווייטער — — —

▼

עס מאַרשירן די רייען —

עס גייען צוויי קינדער מיט די בלויע צעטלען, און זייער מוטער מיטן בלויען צעטל. און זייער פאָטער מיטן גרעלן שיין — — —

עס גליטשט זיך אַרויס עפּעס אומבאַמערקט אַ פרוי מיט אַ בלויען צעטל אין האַנט, אַ פרוי אָן אַ שורה (פון וואַנעט האָט זי דעם בלויען צעטל? אַ געפּוּנענעם? אַ נאָכגעמאַכטן?) ס׳ווערט אַ טומלעניש:

— פּינף מאָן אין איין שורה. צוויי קינדער, צוויי פרויען און איין מאָן.

ווער איז די אמתע פרוי? — — —

אַ טומל. ווי טענהט מען זיך מיט איר אויס?

די ס״ס־לייט מיט שפּיצרוטן שמייסן די פּינף מענטשן איבערן קאָפּ. זיי שרייען צו דער יידישער פּאָליציי:

— מאַכט אָרדענונג, שנעלער. טרייבט אַרויס די איבעריקע פרוי...

די אַריינגעלאָפענע פרוי נעמט אַרום די קינדער און גלעט זיי און שרייט:

— קינדער, זעט, מען וויל אייך צעשיידן פון אייער מאַמען!...

די אמתע מאַמע שטייט צעטומלט, פאַרשטומט, פאַרלוירן דאָס לשון. עפּנט דאָס מויל. עס גייען ניט אַרויס קיין ווערטער. — — —

די אַריינגעלאָפענע פרוי שרייט:

— קינדער, זעט, מען וויל אונז צעשיידן! קינדער, מען וויל אונז צעשיידן...

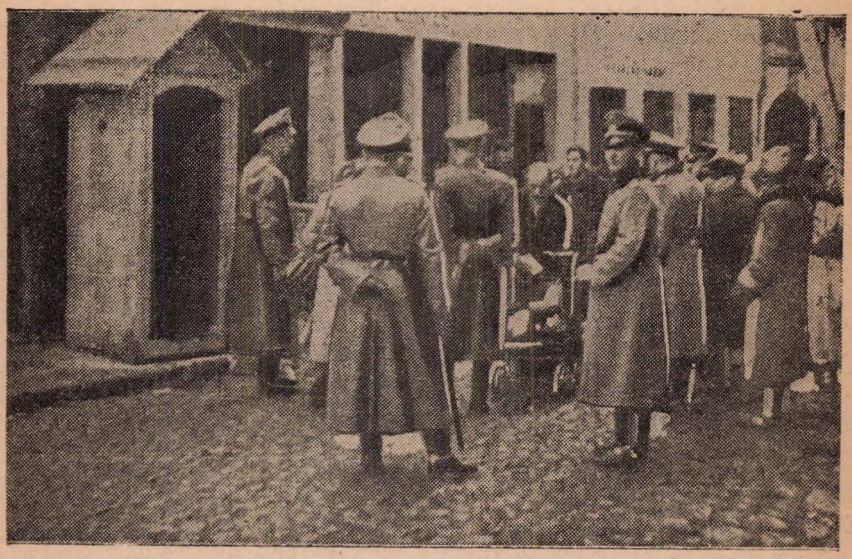

די סעלעקציע ביים געטאָ־טויער אין טאָג פון דער אָפּציע פון געלע שיינען (24טער אָקטאָבער 1947)

אַ ייד מיט אַ קינדער-וועגעלע ווייזט פאר די דויטשן אַ שיין, אַז זיין קינד, אַ „בלויער צעטל", איז צוגעשריבן צו זיין גרעלן לעבנס-שיין.

די ס״ס־לייט ווערן דענערווירט. די שורות וואַרטן צום גאַנג. דער טאָג איז קורץ... שנעלער... שנעלער...

ס׳ווערט געמאַכט אַן אָרדענונג. די שווייגנדיקע פרוי ווערט מיט אַ זעץ אין ברוסט אַרויסגעשטופט פון דער שורה.

ס׳מאַרשירן דורכן טויער די קינדער, די פרעמדע פרוי און דער מאַן.

די פאַרטומלטע מוטער ווערט אַרײַנגעשטופט אין הייפל וואָס ווערט גיין קיין פאָנאַר.

דאָס אַלץ קומט פאָר אין אַ בליציקער שנעליקייט —

און עס מאַרשירן די רייען ווייטער. —

▼

באַלד דאַרף איך דורכגיין.

איך קוק מיך אַרום: מיין שוועסטער איז יינגער קוים מיט אַכט יאָר פון מיין פרוי. וואָס טוט מען? מען ווערט דערקענען, אַז ס׳איז ניט קיין טאַכטער! און אפשר ווערט געלינגען? זי טראָגט דאָך אַ קינדער־קליידל און אַ קינדער־טיכל אויפן קאָפּ. אפשר ווערט עס דורכגיין?

מיין פרוי טראָגט אַ פאַטשיילקע איבערן קאָפּ, בכדי עלטער אויסצוזען, די האָר ניט פאַרקעמט. האָט זי שוין אַן אויסזען פון אַ מאַמען?

וועל איך אויסזען ווי אַ טאַטע?... ס׳איז גוט, וואָס איך בין ניט ראַזירט. און אויך וואָנסעס האָב איך פאַרלאָזן. יאָ, אַזוי זע איך אויס, ווי מיין שוועסטערס אַ טאַטע... אפשר ווערט עס דורכגיין?...

דער פערטער, דאָס יינגל, ווערט זיכער דורכגיין... און אפשר ווערן מיר אַלע צוזאַמען דורכפאַלן?...

איך זאָג אַן די לעצטע אינסטרוקציעס:

— האַלט זיך. צעטומלט זיך ניט. מאַרשירט זיכער. לאָזט ניט צעריסן די ריי פון די פיר...

ביים טויער. יעקב געלט. ווייס. פאַליציי. ליטווינערס. דייטשן.

איך גיי פאָר אַן אָפּענעם תהום — — —

דורכגעגאַנגען. ניט דערקענט. מיר זענען שוין אויסערן טויער. — — —

און עס מאַרשירן די רייען ווייטער. — —

אויף די גאַסן פון שטאָט

אויסערן טויער גייען מיר דורך אַ שפּאַליער פון אַ פּאָר הונדערט ליטווישע זעלנערס, באַוואָפנט פון קאָפּ ביז די פיס. אַ שמירה מען זאָל ניט לויפן פון וועג. מ׳פאַרקריצט זיך אין זכרון די פּנימער פון די ליטווישע זעלנערס: חיהשע אויגן, אָנגעלאָפענע מיט בלוט. שכורע פּנימער. טעמפּער אויסזען. ברוטאַלע זעלבסט־זיכערקייט. זיי זענען שטאַרק. זיי זענען שטאַרק — קיגן אונז אומבאַוואָפנט. — — —

זיי ווילן דאָס באַלד אויספירן די עקזעקוציע אין פאָנאָר איבער זייער רויב, וואָס זיי ווילן כאָפּן אין געטאָ.

זיי ווילן טרינקען — און שיסן — און טרינקען, און טרינקען — — —

מיר גייען פאָרויס צו דער ריכטונג פון ווילנער ראָטהויז אויף ברייטער גאַס.

▼

דאָס יתומל, וואָס איז געווארן מיין זון (אַ נאָוגאָראָדער ייִנגל, געווען אַ פּיאָנער אין צייט פון די סאָוויעטן) שפּרייזט צוזאַמען אונ זאָגט מיר שטיל:

— און אַז עס וועלן קומען די סאָוויעטן וועלן די זעלביקע ליטווישע זעלנערס טראָגן רויטע פּאָנעס — — —

זאָג איך דעם ייִנגעלע:

— איז גוט אַז זיי וועלן טראָגן רויטע פּאָנעס?

ענטפערט מיר דאָס ייִנגעלע:

— פּאָנעס איז בעסער ווי ביקסן, אָבער...

— אָבער וואָס מיין קינד?

— אָבער יידן וועלן דאָך גיין אונטער אין פּאָן מיט זייערע מערדערס — — —

— ניט אַלע ליטווינערס זענען דאָך מערדערס...

— טאָ ווי וועט מען דערקענען? עס וועט גיין נעבן מיר אַ ליטווינער און זינגען, אָפּ עס קען זיין, אַז ער האָט גאָר דערשאָסן מיין טאָטן! — — —

▼

מיר גייען אין רייען מיט די פּעק אויף די פּלייצעס. פּאַרביי דעם גערטעלע פון ברייטער־גאָס, פּאַרביי דעם קינא „קאָזינא" (געווען „שטרעמער").

די טראָטוארן באַדעקט מיט הונדערטער ליטווישע און פּוילישע מענער און פרויען. אייניקע קוקן סתם, אַנדערע שאָקלען איראָניש מיטן קאָפּ. יונגע פּוילישע ייִנגלעך נעמען אונז אויף מיט פייפערייען:

— זשידזשי! זשידזשי! —

ביי אייגעם פון די מאָרשירערס, מיט אַ פּאָר שורות פּאָר אונז, פּאַלט אָראָפּ אין וועג זיין פּעקל און צעשיט זיך. ער בויגט זיך איין אויפצוהויבן זיין פּעקל. ס׳לויפט אונטער אַ פּאָליאָק און רייסט אַרויס ביי דעם ייד דאָס פּעקל פון זיין האָנט. עס הויבט זיך אָן אַ געראָנגל. דער ייד שרייט:

ס׳לויפט אונטער אַ פּאָליאָק און רייסט אַרויס דעם ייד דאָס פּעקל פון זיין האָנט. עס הויבט זיך אָן אַ געראָנגל. דער ייד שרייט:

— לאָז אָפּ, ס׳איז מיין לעצטע האָב און גוטס.

— זשיד, דו גייסט דאָך סיי ווי סיי צום טויט. נאָך וואָס דאַרפסטו דאָס אַלץ? דו גיריקער זשיד, אפילו פּאַרן טויט ביסטו קאַרג. —

עס לויפט צו אַ פּאָליאָק און שרייט צו דעם, וואָס ראָנגלט זיך:

— סטעפּאָן, ווי שעמסטו זיך ניט?!

סטעפּאָן גייט צוריק אויפן טראָטואָר און שרייט:

— דו קאַרגער ייד, אפילו פּאַרן טויט ווילסטו מיר, אַ פּאָליאָק, אַ קאַטאָליק, ניט אָפּגעבן דיינע זאכן. האַלט זיך, האַלט זיך מיט דיין פּעקל! דער טויט וואַרט אויף דיר סיי ווי סיי!...

און מיר מאַרשירן ווייטער. —

▼

פּלוצעם פּאַרבויגן מיר צו דער גלעזער־גאָס. אין מיטן גאָס אַ הילצערנער טויער.

אַ געמורמל לויפט דורך די שורות:
מען פירט אונז אין געוועזענעם געטאָ נומער צוויי.

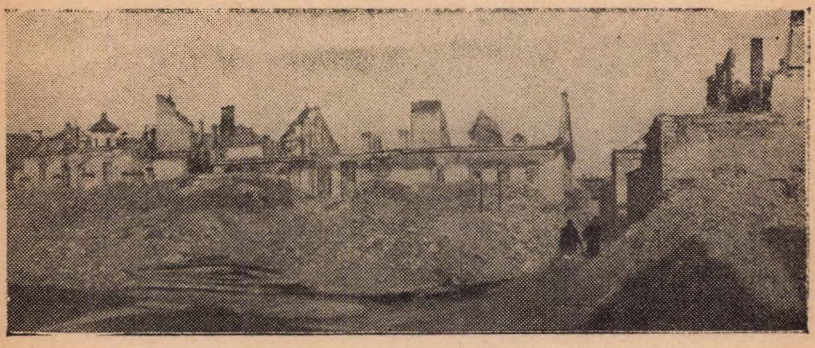

דייטשע גאַס אין חורבות
אַ בליק אויפן געטאָ נומער צוויי

אין צווייטן געטאָ

אין שורות, אין שורות, מיט פּעק אויף די פלייצעס — גייען מיר אַריין אין געטאָ נומער צוויי.

פּוסט די גאַסן. עס זעט זיך קיינער ניט פון די פענצטער. עס קלינגט אָפּ יעדע שטים. עס הענגט דאָ אויף אַלץ דער שאָטן פון טויט. —

מיר צעשיטן זיך איבער די וויסטע הייזער. יעדע גרופּע באַזעצט זיך אין אַ צימער, וואו עס ברענגט זי דער צופאַל. אויף ווי לאַנג? אַנדערע זאָגן, אַז אויף דריי טעג. אַנדערע זאָגן, אַז דאָ וועט מען שוין בלייבן וואוינען. דאָ וועט זיין דער געטאָ. מרה־שחורהדיקע זאָגן — אַז פון דאָנען וועט מען פירן אונז קיין פאָנאַר, וואו מען האָט געפירט די פריערדיקע איינוואוינער פון געטאָ נומער צוויי.

▼

אונזער צימער געפינט זיך אַקוראַט בשכנות פון אַ קלויז.

כ׳גיי אַריין אין קלויז. חרוב ומוחרב. וואַרשיינלעך, אַז דאָ איז געווען איינע פון די הויפּט־אַנשטאַלטן פון דער יידישער געטאָ־פאַרוואַלטונג פון געטאָ נומער צוויי. דאָ וואַלגערן זיך דאָקומענטן. באַשטעטיקונגען. מאַטורעס. דיפלאָמען. נאָך וואָס האָט מען דאָס אַלץ דאָ געזאָמלט?

ס׳ליגן אויף דער ערד צעריסענע ספרי־תורות, מגילות און אַלטע ספרים. ס׳וואַלגערן זיך ספר־תורה־מענטעלעך מיט צעבראָכענע עץ־חיימס. און אַ העפט מיט אַ יידישן אויפשריפט „פראָטאָקאָלן". און אַ בויגן פאַפּיר מיט אַן איבער־שריפט „רשימה פון יידישע דאָקטוירים פון געטאָ נומער צוויי". און פאָסטקאַרטן —

פאַספּאָרטן — פאַספּאָרטן. פּוילישע פאַספּאָרטן, ליטווישע פאַספּאָרטן, סאָוויעטישע פאַספּאָרטן — — —

ווייזט אויס, מען האָט דאָ דורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע. און יידן זענען גע־גאַנגען און געטראָגן זייערע פאַספּאָרטן, בכדי צו באַווייזן די יאָרן, בכדי צו באַווייזן זייערע פאַכן, באַווייזן, אַז זיי זענען ראָוי צום לעבן — — —

ס׳וואָלגערן זיך ספרים. כ׳הויב איינס אויף: „חובת הלבבות". כ׳הויב אויף אַ צווייטס: „מורה נבוכים". און צווישן די ספרים, שטיקלעך מנורות, אוז עפּעס עטלעכע שיך, ניט צו פּאָר. —

שיך. און מנורות. און ספרים. —

▼

כ׳גיי אַרויס, בכדי צו זען די געסלעך פון געטאָ נומער צוויי, דאָ איז געווען אַ טייל פון מיין משפּחה. מיין מאַמע אַ שוועסטער, חיה דיסטעלירער און צוויי אַכצן־יאָריקע מיידלעך שפּרה און פייגל. מען האָט מיר דערציילט: די מיידלעך האָבן זיך געקענט ראַטעווען, אַנטלויפן פון געטאָ. זייווילן אָבער די מאַמען אַליין ניט לאָזן. — זענען זיי אַוועק צוזאַמען אויפן לעצטן וועג יום־כּפּור 1941.

יידן גייען איבער די הויפן, אפשר וועלן זיי עפּעס געפינען אַ שפּור פון לעצטן אָטעם, פון לעצטן גאַנג פון זייערע פאַרשוואונדענע משפּחות. כ׳גיי מיט זיי מיט.

פלוצעם פון עפּעס אַ קעלער קריכט אַרויס אַ געשטאַלט —

— סאָניע סווערדלין!

— יאָ, דאָס בין איך! כ׳בין פון די רעשטלעך פון געטאָ נומער צוויי! בשעת דער ליקווידאַציע — באַהאַלטן זיך אין אַ מאָלינע. און געלעגן ביז הייַנט. איצטער, אַז כ׳האָב געהערט אַ טומל, יידישע שטימען, בין איך אַרויס. כ׳האָב געמיינט: עס איז שוין אויס קריג, ווידער אַ וועלט. ווידער יידישע שטימען...

— סאָניע, דער קריג איז נאָך קריג. נאָר האַלט זיך מיט אונז. אפשר וועט איר צוזאַמען אַריבערגיין אין גענאָ נומער איינס און מיר וועלן זוכן עפּעס אַ מיטל צו קריגן אַ שיין.

— איר ווילט זען אונזער מאָלינע?...

און מיר גייען אַראָפּ אין קעלער. פון אים גייט מען אַריין אין אַ צווייטן. הינטער שטיינער ליגט אַ קופּע ברעטער. אַז מען רוקט פונאַנדער די ברעטער — ווידער אַ קעלער. אויף די האַרטע, קאַלטע שטיינער זענען זיי דאָ געלעגן, אַ גרופּע פון אַכט מאָן — פון דער ליקווידאַציע פון געטאָ נומער צוויי ביזן טאָג, וואָס מען האָט אונז געבראַכט אַהער. — — —

דריי סוכאַרעס אַ טאָג — און אַ ביסל וואַסער, צוגעגרייטע אין אַן עמער — דאָס איז געווען דער טאָג־שפּייז.

נאָך אויף זעקס טעג האָבן זיי געהאַט שפּייז — וואָס וואָלט געווען שפּעטער? — אייגער פון די אַכט פון דער מאָלינע פרעגט, אפשר האָב איך וואָס צו רויכערן? כ׳האָב אַקוראַט אַ פּעקל ציגאַרעטן און כ׳גיב אים.

אויף מאָרגן. איך זע דעם יונגען מאָן איז די געסלעך פון געטאָ. ער שטייט און פאַרקויפט ציגאַרעטן.

ער דערציילט מיר מיט שמחה. נעכטיקע ציגאַרעטן האָט ער פאַרקויפט. נאָר

איינע אויסגערויכערט. ער האָט געגומען אַ גוטן פרייז. דער עולם איז נערוועאיש, ווייל רויכערן.

מיט חדשים שפּעטער האָב איך אים געטראָפן דעם מענטשן אין געטאָ נומער איינס. ער האָט געהאַט אַ געוועלבל פון ציגאַרעטן אויף ראָג שאַוועלסקאַ־גאַס 1 און ראָג יאַטקעוועך־גאַס.

▼

אין משך פון זעלבן טאָג האָב איך באַמערקט אויף די גאַסן צענדליקער מענטשן, אַרויסגעקראָכענע פון די מאַלינעס, געראַטעוועטע פון דער ליקווידאַציע פון געטאָ נומער צוויי.

▼

שפּעטער האָב איך באַמערקט ווי געטאָ־פּאָליציי גייט אַריין און אַרויס פון אַ שטוב.

— וואָס איז דאָס? — פרעג איך דעם עולם.

— עס האָט זיך געעפנט אַ יידישער פּאָליציי־פונקט אויף צו היטן די אַרדענונג. דער יונגער מאַן, וואָס דרייט זיך אַרום — דאָס איז לעוואָס — פון ליטע. אַ נייער „שטערן" אין דער פּאָליציי.

פּלוצעם לויפט דורך אַ ציטער צווישן דער יידישער געטאָ־פּאָליציי. עס באַווייזט זיך עפּעס אַ דיקער ייד, אין אַ לעדערנער קורטקע, מיט אַ דיקן שטעקן אין דער האַנט. די פּאָליציי־לייט שטעלן זיך אויף „אַכטונג". לעוואָס גיט אים אַפּ אַ ראַפּאָרט. דער דיקער מאַן שרייט און געוואַלדעוועט.

— דאָס איז כספי פון קאָוונע — דערקלערן מיר די אַרומיקע. אַ געוועזענער זשורנאַליסט מיטן נאָמען סערעבראָוויטש. איצט זאָגט מען, אַז ער דינט אין געשטאַפּאָ. וועמען ער באַווייזט זיך, קומט פּאָר עפּעס אַן אָקציע, אַן אומגליק.

כ׳גיי צוריק צו מיין ווינקעלע. ס׳איז שוין דאָרטן וואָרעם. מען האָט צעבראָכן אַ טיר, צעהאַקט אויף שטיקלעך און מען הייצט דעם אויוון. עס קאָכט זיך וואָסער. סאַכאַרין איז דאָ. וועט זיין אַ ביסל טיי. מען האָט אויך מיטגענומען אַ ביסל גרויפן, וועט זיין אַ זופ. אין פאַרלאָזענע בופעטן האָט מען געפונען טעלערס, לעפל, ס׳וועט זיין מיט וואָס צו עסן. עס איז שותפותדיקער מיטאָג. אַלע צוואַנציק מאַן וועמען דער גורל האָט איצט צונויפגעבראַכט אין צימער, וועלן עסן צוזאַמען.

▼

ס׳וועט נאָכט. אַלע פאַלן מיר שלאָפן. מען ליגט אויפן טיש, אויף דער ערד, אויף צונויפגעשטעלטע שטולן, אויף אַן איבערגעקערטן אַלמער.

כ׳קען ניט איינשלאָפן. וואָס טוט זיך דאָרטן אין דער מאַלינע אויף זאַוואַלנע גאַס 44, וואו עס ליגן באַהאַלטן מיינע עלטערן?

כ׳גיי אַרויס אויפן גאַניק, וועלכער רינגלט אַרום דעם הויף, אַ זילבערנע, אַ ליכטיקע, שטילע נאָכט. איבער גאָלדענע צלמים פון ניט ווייט שטייענדיקע קלויסטערס — שווימט אַ רואיקע לבנה. אונזער הויף, וועלכער איז געבויט אין קאָלאָנאַדן און שטאָמט מסתמא נאָך פון דער צייט פון די מיטלעלטערלעכע געטאָס, איז באַגאָסן מיט אַ געהיימנישפולער ליכטיקייט, איבערגעריסן מיט שוואַרצע שאַטנס פון די קאָלאָנאַדן. אין ווינקלען שטייען גרופּקעלעך אוז שעפּטשען. זיי שלאָפן אויך ניט. ס׳איז ליכטיק, אַז מען קען ממש לייענען. אַ „פּעטערבורגער" נאָכט.

זילבער־ליכטיקייט, און שאַטנס, און לבנה. —

— די לבנה, זי שיינט מסתמא איצט אויך אין פֿאַנאַר. זי באַלייכט דעם פּלאַץ, די גריבער. ביי איר כשוף־ליכטיקייט איז לייכט צו יאָגן צום גרוב. —

אַ שכן, וואָס שטייט אויך אויפן גאַניק, ווייזט אויס לייענט מיין געדאַנק און זאָגט מיר שטיל:

— כ׳קוק שוין שעהן אויף דער לבנה. קען זיין, אַז מייניקע, געכאַפּטע אין אַ מאַלינע, זענען שוין איצט אין פֿאַנאַר, זיי וואַרטן שוין נאַקעט אויף דער רייע און קוקן דעם לעצטן מאָל אויף דער זעלבער לבנה. איך ווייל פון איר אַרויסכאַפּן זייער לעצטן בליק.

נאָר זי איז ווי די וועלט: זי לייכט, זי שיינט, זי זעט, זי שווייגט.

▼

אויף מאַרגן האָבן אַנגעהויבן דערגיין ידיעות, וואָס עס טוט זיך אין געטאָ נומער איינס. עס פֿאַלן דורך מאַלינעס, אין קעלערס, אויף בוידעמער, אין אויוונס, אין קוימענס. —

מען פּירט פֿאַרטיעס נאָך פֿאַרטיעס געכאַפּטע יידן צום טויער פון געטאָ. און פון דאָרטן אין תפיסה לוקישקי.

▼

איז מען געשטאַנען אַ גאַנצן טאָג אין די געסלעך פון געטאָ נומער צווי און מען האָט געווארט אויף עפּעס אַ ידיעה פון אַן אַנגעקומענעם פֿאַליציסט.

עס זענען געשטאַנען חברים און דערציילט זיך איינער דעם אַנדערן, וואָס עס מאַטערט זיי.

אַ בחור מיט אַ גאָלן שיין האָט געקענט פֿאַרשרייבן זיין מוטער אַלס פּרוי און זיינע ברידערלעך און שוועסטערס אַלס קינדער — און ראַטעווען זיי.

איז ער אָבער אַ חתונה געהאַטער, שטייט ער שוין פֿאַר דער ווילדער דילעמע: — וועמען ראַטעווען — די מוטער אָדער די פרוי.

און פֿאַרקערט אַ מיידל מיט אַ גאָלן שיין האָט געקענט ראַטעווען דעם טאַטן (אַלס מאַן) און ברידער־שוועסטער אַלס קינדער.

איז זי אַ חתונה־געהאַטע, שטייט זי פֿאַר אַ ברירה וועמען? ראַטעווען: דעם מאַן אָדער דעם פֿאָטער?...

און דאָס זעלבע שטייט די לעבן־טויט־פֿראַגע: וועמען ראַטעווען אַ קליינעם ברודער, שוועסטער אָדער דאָס אייגענע קינד?

אין גורל צווישן ברידער־שוועסטער און קינד, האָבן אַלע געוויילט דאָס לעבן פון קינד.

אין גורל־אויסטויש צווישן מוטער און פרוי האָבן כמעט אַלע געוויילט די פרוי.

▼

איז געשטאַנען נעבן מיר אַן אומבאַקאַנטער און זאָגט:

— כ׳פֿאַרשילט די שעה פון מיין חתונה. כ׳וואָלט געווען אַ בחור, וואָלט דאָך מיין געוויסן געווען רייַן. איצטער האָב איך געמוזט אַליין אויסקלויבן פֿאַר וועמען פֿאַרטיילן לעבן — פֿאַר דער פרוי אָדער פֿאַר דער מוטער. וועמען זאָל איך אַליין אַרויסגעבן דעם טויט־אורטייל — דער פרוי אָדער דער מוטער... און כ׳האָב

געגעבן דאָס לעבן — פאַר מיין פרוי; פאַר מיין מאַמען, מיין טייערער מאַמען — האָב איך געלאָזן פאָנאַנאַר...

▼

זאָגט אַ צווישטער:

— כ׳בין זיך מודה. איך האָב די מאַמען מער ליב ווי מיין פרוי, אָבער מיין פרוי איז דאָך די מאַמע פון מיינע קינדער. מיין אַלטע מאַמע האָט שוין איר לעבן אָפּ־געלעבט, און געווען שוין אַ מאַמע פאַר קינדער, און דערלעבט צו זיין אַ באָבע פאַר איניקלעך. מיין פרוי אָבער דאַרף נאָך האָדעווען די קינדער, קען איך אַליין צו־נעמען ביי מיינע קינדער — זייער מאַמען? האָב איך געווויילט מיין פרוי און ניט מיין מאַמען...

▼

דערציילט אַ דריטער:

— יידן, איך בין זיך מודה:

— כ׳האָב געגומען מיין מאַמען און זי פאַרשריבן אַלס מיין פרוי — און געפירט זי אַהערצו. און מיין אמתע פרוי — באַהאַלטן אין אַ מאַלינע. אַ מאַמען האָט מען נאָר איינע, און אַ פרוי קען מען האָבן אַ צווייטע, אַ דריטע. פאַרליר איך די מאַמען, וועל איך מער קיין מאַמען ניט האָבן. פאַרליר איך די פרוי, וועל איך קענען נעמען אַן אַנדערע. יידן, איך האָב שלעכט געטאָן, אָבער דאָס האָרץ האָט מיך אַזוי געהייסן... כ׳האָב מיין מאַמען מער ליב, ווי מיין פרוי... זי האָט מיר געגעבן דאָס לעבן — מוז איך איר געבן לעבן.

▼

דערציילט מיר אַ פערטער:

— פאַרן צעשיידן זיך מיט דער מאַמע בין איך צוגעגאַנגען צו איר און געזאָגט:

— מאַמע איך קען דיך ניט נעמען... איך נעם די פרוי. דו אַליין האָסט דאָך אונז געפירט צו דער חופּה, דו אַליין האָסט דאָך געגעבן אונז די ברכה און געבענטשט אונז, מיר זאָלן האָבן קינדער און אויפשטעלן אַ דור... זאָג אַליין, מאַמע, וואָס זאָל איך טאָן? — האָט די מאַמע אַרויסגענומען איר אַלטע „צאינה וראינה" און האָט געווויינט און האָט געלייענט: „על כן יעזב האדם את אביו ואת אמו ודבק באשתו" — („דעריבער טוט פאַרלאָזן דער מענטש זיין פאָטער און זיין מוטער — און באַהעפט זיך צו זיין פרוי"). דאָן האָט די מאַמע געזאָגט:

— אַזוי וויל די היליקע תורה — גיב דאָס לעבן פאַר דער פרוי — זי איז דיין באַשערטע מן־השמים —

און די מאַמע האָט אונז געגעבן איר לעצטע ברכה. —

▼

עס לויפן פאַמעלעך די מינוטן. ווי ווייסט מען שוין, וואָס עס טוט זיך דאָרט אין דער מאַלינע:

אַנטדעקט אַדער געלאָזט אויפהאַלטן זיך?

יעדער אַנגעקומענער געטאָ־פאָליציסט וועלט אַרומגערינגלט מיטן עולם און פאַרוואַרפן מיט פראַגן:

— וואָס איז דאָרט אויפן הויף? (וועגן דער מאַלינע פרעגט קיינער ניט — וויל אַ פאָליציסט טאָר ניט וויסן וואו די מאַלינע איז).

מיין געדאנק איז ווי מיט טשוועקעס צוגעקלאפט צו דער מאנסארדע אויף זאוואלנע־גאס 44.

איך זע זיי, די מאלינע, איך זע ווי די מענטשן זיצן דארט אין טויט־שרעק און צווישן זיי מיין טאטע און מיין מאמע; אט דוכט זיך מיר, אז איך הער ווי געשטאפּט קלאפּט אין דער מאלינע, און ברעכט זי אויף. אט זע איך ווי מען פירט זיי אלע צום טויער — — —

כ׳קוק זיך אום. — איך כאפּ זיך אויף ווי פון א נארקאזע. איך בין אין גענאָ נומער צוויי.

▼

אויפן דריטן טאג אינדערפרי, האבן שוין אלע געווארט: באלד גייט מען צוריק אין גענאָ נומער איינס. די אקציע איז שוין דארט געענדיקט. מער קען מען שוין קיינעם דארטן ניט געפינען. צוריק וועט מען גיין ניט דורכן שטאט (דורך ברייטער־גאס) נאר א פּאר טריט — דורך דייטשע־גאס.

מען ווארט פון פארטאג אן. ס׳לויפן שעהן. ניטא קיין באפעל צו גיין אין גענאָ נומער צוויי.

וואס איז געשען?

מען האט צופעליק אנטדעקט א נייע מאלינע. זוכט מען ווייטער און מען רייסט אויף קעלערס, בוידעמער. —

די אויסבאהאלטענע האבן זיך געראטעוועט

ענדלעך א באפעל: אויסשטעלן זיך אין רייען. קאמאנדאוויז. צוריק גיין אין גענאָ נומער איינס, דורך די געעפנטע טויערן.

און אט לויפט דורך א טומל. א ווידערשפּעניקונג. מען שאפּט ניט קיין רייען, מען שטראמט צעשאטן צום טויער. די געלע שיינען — צוזאמען מיט די גערא־טעוועטע פון די מאלינעס פון גענאָ נומער צוויי...

די יידישע געטא־פאליציי קען נישט צוריקהאלטן דעם עולם. די מאסע שטראמט צום טויער פון גענאָ נומער צוויי אויף יאטקעווער גאס 2 (קלאטשקא גאס). מען פליסט דורך אים דורך — מיט א שטורעמדיקן אימפּעט.

מען לויפט דורך דער דייטשע־גאס און אט איז מען שוין ביים טויער פון גענאָ נומער איינס, אויף רודניצקע־גאס 4.

ווידער יידישע געטא־פאליציי. קיין דייטשן זעען זיך ניט פון דער נאענט.

מיר שטייען פארן טויער. מען שרייט צו דער געטא־פאליציי:

— פאליציסטן — מאכט ניט קיין קאנטראלע! זייט יידן, זייט מענטשן! זעט עס זענען דא ניטא קיין דייטשן.

— לאזט אריין שנעל. מיר זענען דא צוזאמען מיט די געראטעוועטע יידן פון גענאָ נומער צוויי.

— שנעלער, שנעלער ביזן אנקום פון די דייטשן.

די יידישע געטא־פאליציי עפנט שנעל אויף די טויערן פון גענאָ נומער איינס. אין אנברוזענדיקע כוואליעס, אין א ווילדן געלויף לויפן אריין די „געלע שיינען" מיט די מאלינע־יידן פון גענאָ נומער צוויי. צוזאמען מיט אונז לויפט סאניע סוועדלין. מען צעשיט זיך איבער די הויפן. מען פארשווינדט.

ס׳גייען סעקונדן און אין געטאָ זענען שוין דאָ אַ פּאָר הונדערט יידן געראַטעוועט פון געטאָ נומער צוויי.

די רעשט פּאַרמירט זיך אין רייען און מאַרשירט אַריין אין אַרדענונג אין געטאָ נומער אינס, באַוואָפנט מיט גאַלע שיינען און בלויע צעטלען. —

▼

און ווידער אויפן הויף זאַוואַלנע־גאַס 44. כ׳קלעטער אויף די הויכע ענגע טרעפּ, עטאַזש נאָך עטאַזש. די טרעפּ פּאַרשיט מיט גלאָז, פּאַפּיר, ציגל, שטיקלעך מעבל. די טיר פון וואוינונג איז אָפן. ס׳זעען זיך צעבראָכענע בופעטן, שפּיגלען, פּיאַנעס. מען האָט וואַרשיינלעך געזוכט צי זיי מאַסקירן ניט קיין מאַלינעס. —

דאָס האַרץ קלאַפּט. כ׳לויף מיט אומרו. אַלץ העכער. ווי וועט דאָס זיין טאָמער דאָס האַרץ קלאַפּט. כ׳לויף מיט אומרו. אַלץ העכער. ווי וועט דאָס זיין, טאָמער טאָטע־מאַמען אויף הפקר. און אַליין זיך געראַטעוועט מיט דער פרוי און שוועסטער.

איך בין שוין אין אונזער מאַנסאַרדע. פּינצטער. טויטע שטילקייט. פּאַרן אָוועקגיין אין די מאַלינע האָבן זיי פּאַרגעסן אַראָפּצונעמען די פּאַרטונקלונג. ס׳איז שטיל און פּינצטער ווי אין אַ גרויסן ארון פון מתים.

כ׳לויף צו דער מאַלינע. קאָנטיק, אַז מען האָט דאָ געבראָכן מיט אייזנס. לעכער אין די וועגנט.

פּאַרשאָטן — אַדער געראַטעוועט? — — —

כ׳שריי צו דער מאַלינע. כ׳גיב סימנים. קיינער ענטפערט ניט. כ׳גיב ווידער סימנים — שטיל.

און אין אַ מינוט אַרום הער איך אַ שטיל קול:

— דאָס ביסטו? שוין ענדע?

— שוין ענדע! ווי איז אַריבער ביי אייך? —

— מען האָט געקלאַפּט, גערופן, ניט אויפגעריסן און אָוועק.

— וואַרט ביז פּאַרנאַכט, טאָמער וועלן נאָך אַריינגיין צוריק די דייטשן און זוכן —

— מיר וועלן וואַרטן ביז אַ סימן.

▼

כ׳גיי צוריק אין צימער. כ׳נעם מיין מעדיצינישע טעקע. איך גיי גלייך אין דער אַמבולאַטאָריע. די „אַקציע" איז געענדיקט. דאָס לעבן גייט ווייטער. דאַרף מען געבן הילף די לעבנגעבליבענע.

אויפן וועג טרעף איך דאָקטאָר קלמן שאַפּיראָן, דעם לייטער פון אַמבולאַטאָריע. ער איז איצט אָנגעקומען פון שטאָט (ער איז געווען מיט אַ קאָמאַנדאָ אויפן אַרבעטס־פּלאַץ אין משך פון די דריי טעג).

— וואו לויפט איר — פרעגט ער מיך.

— איך גיי האַלטן דיזשור אין אַמבולאַטאָריע פון גיכע הילף. דאָס לעבן גייט ווייטער... אַז איר וועט שפּעטער געפינען אַ דאָקטאָר, שיקט אים אַהער מיך צו פּאַרטרעטן. איך האָב נאָך מיינע עלטערן ניט געזען...

ביי דער אַמבולאַטאָריע וואַרטן שוין מענטשן, פּאַרוואונדעטע און קראַנקע.

כ׳עפן אויף דאָס אַמבולאַטאָריע־בוך. דריי טעג גאָרניט געווען איינגעשריבן. כ׳שטעל די דאַטע און רעגיסטריר דעם ערשטן פּאַציענט — — —

אין אַ פּאָר שעה אַרום איז געקומען אַ דאָקטאָר מיך צו פּאַרטרעטן. כ׳אייל זיך אַהיים. ס׳איז שוין אָוונט. איך רוף אַרויס די מענטשן פון דער מאַלינע. איינער נאָך איינעם קריכן זיי אַרויס אויף אַלע פיר, דורכן קליינעם דורכגאַנגל. בלייבט, חושכע, מיט אַ געלן אָפּשיין אויפן פּנים, מיט האָר צעפּודלטע, זאָכן איינגעשמוצטע אין זאָמד, ליים און שטרוי.

און אָט איז מיין מוטער, און אָט איז מיין פּאָטער. אוי ווי ער האָט זיך פּאָר־ענדערט אין די פּאָר טעג. אַזאַ שטאַרקער ייד געווען אַמאָל, און ווי קראַנק ער זעט אויס.

ס׳רופט מיך איינער פון דער מאַלינע.

— קום — זאָגט ער, כ׳וועל דיר דערציילן, וואָס איך האָב געזען דורך די דאַכעלקעס פון בוידעם פון אונזער מאַלינע. מיר האָבן געזען, וואָס עס טוט זיך אויף שפּיטאָל גאָס 9 און אויף שפּיטאָל גאָס 11. מיר האָבן געזען, ווי מען האָט אויפגעריסן די מאַלינעס, ווי מען האָט אויסגעשטעלט די יידן, ווי מען האָט זיי געשלאָגן. מיר האָבן געזען דעם אָנטייל פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי — — קום — כ׳וועל דיר דערציילן וואָס מיר האָבן געזען — — —

▼

מען האָט מיר דערציילט:

— פון אַ גאַנצע רייע פּאַרטיעס האָט מען אַרויסגערופן די, וואָס קענען שפּילן און מען האָט זיי געהייסן גיין פּאָרויס און שפּילן אויף פידלען דאָס סאָוויעטישע פּריילעכע ליד „קאַטיושאַ". און די יידן האָבן געמוזט נאָכזינגען אין כאָר דאָס ליד „קאַטיושאַ" — אויפן וועג קיין פּאָנאָר.

האָבן די יידן ניט געוואָלט זינגען דאָס „קאַטיושאַ"־ליד. —

זענען זיי געגאַנגען און געזונגען „התקוה" און „אינטערנאַציאָנאַל". —

האָבן די דייטשן געשלאָגן מיט נאַגייקעס — און דער עולם יידן, געפירט צום טויט, האָט געזונגען.

און ס׳האָבן געהילכט די גאָסן פון דער אַלטער ירושלים דליטא — מיט „התקוה" און „אינטערנאַציאָנאַל".

און עס זענען געשטאַנען די קריסטלעכע שכנים און געוואונדערט זיך:

— מען פירט יידן צום טויט — און זיי זינגען...

▼

אין יענע טעג פון די ביידע אַקציעס פון די גאַלע שיינען, זענען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין פּאָנאָר קרוב אַכט טויזנט יידן.

די עלעגיע ביים געטאָ־טויער

צום זכרון פון יענע טעג, וועט יעקב גענס איז געשטאַנען ביי דער סעלעקציע און געציילט „איינס־צוויי־דריי", איז געשאָפן געוואָרן אין געטאָ אַ ליד (מחבר, לייב ראָזענטאַל, מוזיק וועקסלער, געזונגען דורכן אַרטיסט יעקב בערגאלסקי), אונטערן נאָמען „ביים געטאָ־טויער". דאָס ליד איז געווען געוויידמעט יעקב גענסן.

דער נגון פון איינס-צוויי-דריי שטאַמט ווַארשיינלעך פון אַ שפּאַנישן פאָלקס-ליד אונטערן נאָמען: „ליד פון געאייניקטן פראָנט".

ביים געטאָ-טויער

עס האָט אונז דאָס לעבן גערופן,
דאָס לעבן אויף זוניקע טעג.
האָט יעדער אין לאַנד
אַזוי מוטיק געשפּאַנט,
און באַזונדער געגאַנגען זיין וועג.

רעפרען:

צו איינס-צוויי-דריי,
צו איינס-צוויי-דריי,
אויף אַרבעט אין וועג זיך געלאָזט.
יעדער טראָט האָט זיין קלאַנג
יעדער וועג — זיין געזאַנג.
ווען דו וויסט — וואו דו גייסט
און פאַרוואָס. — — —

און איצט: פאַרוועלט טראָטואַרן,
פאָר אַנדערע דער וועג אַזוי פריי.
און מיר? טוט אַ קוק:
אויפן שטיינערנעם ברוק
אונטער אייזערנע קלעפ און נאַגיי.

רעפרען:

צו איינס-צוויי-דריי,
צו איינס-צוויי-דריי,
דעם ברוק (האָט מען) אונז נאָר געלאָזט
האָט דער טראָט אַזאַ קלאַנג
גאָר אַן אַנדער געזאַנג.
ווען דו גייסט — וואו מען הייסט
אַן פאַרוואָס. — — —

ס'האָבן ביי אונז הונדערטער דורות
אומזיסט געבויט און געהאָפט,
ביז עס האָט אַזאַ שוועבד,
אַלץ פאַרוויסט פון דער ערד
און געפירט האָט מען אונז ווי די שאָף.

רעפרען:

צו איינס-צוויי-דריי,
צו איינס-צוויי-דריי,
אַזוי ווי די שאָף זיך געלאָזט,

וואו דיין פרוי? וואו דיין קינד?
וואו דאָס גאַנצע געזינד?
וועָן דו גייסט, און ניט ווייסט
וואו אַהין? און פאַרוואָס. — — —

נאָר ברודער אַן אַנדערער ריטעם
וועט באַלד צו דיין אויער דערגיין.
און די, וואָס פאַר שרעק
ליגן היינט נאָך פאַרשטעקט,
זיי שפּאַנען מיט אונז ניט אַליין.

רעפרען:

צו איינס־צוויי־דריי,
צו איינס־צוויי־דריי,
די געסלעך, דאָס טויער פאַרלאָזט!
האָט דער טראָט אַזאַ קלאַנג,
גאָר אַן אַנדער געזאַנג
וועָן דו גייסט — און דו ווייסט
וואו אהין און פאַרוואָס. — — —

51. אין די טעג פון די ראָזע שוץ-שיינען

די ראָזע שוץ־שיינען זענען אויך לעבנס־שיינען

במשך פון אַ זיבן וואָכן נאָך דער אַקציע פון די „געלע שיינען" איז דעם יידן-ראַט געלונגען אויסצופּועלן שוץ־שיינען פאַר אַ געוויסע צאָל יידן פאַכמענער, וועלכע באַזיצן ניט קיין געלן שיין.

די געטאָ-פּאָליציי האָט געמאָלדן, אַז אַלע ווייסע שיינען-פאַכמענער זאָלן זיך רעגיסטרירן לויט זייערע פאַכן, כדי צו באַקומען ראָזע שוץ־שיינען. לכתחילה איז מען ניט געגאַנגען צו דער רעגיסטראַציע, מורא האָבנדיק, אַז די געטאָ־פּאָליציי וויל האָבן אַ נאָמענטלעכע ליסטע פון שיינלאָזע יידן, בכדי אַרויסצוגעבן זיי צו די דייטשן. אָבער שפּעטער האָט מען זיך איבערצייגט, אַז די ראָזע שוץ־שיינען שיצן ווירקלעך זייערע אינהאָבערס אַזוי ווי די געלע לעבנס־שיינען.

ס'איז מיר עד־היום ניט קלאָר און אומפאַרשטענדלעך צוליב וועלכער סיבה האָבן די דייטשן באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַזעלכע שוץ־שיינען פאַר די יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פון דער אַקציע פון די געלע שיינען, און וועלכע האָבן לויט די דייטשע באַגריפן ניט געהאַט קיין לעבנס־רעכט.

איז דאָס געווען אַן אויפטו פון יעקב גענס' דיפּלאָמאַטיע, אָדער איז דאָס געווען אַ רעקאָמפּענסאַציע דער יידישער געטאָ־פּאָליציי פאַרן טרייעם אויסדינען זיך דער דייטשער מאַכט ? אָדער איז דאָס געווען איינע פון די נאַצישע מעטאָדן פון פאַר־בלענדן, אַרויסרופן צו זיך צוטרוי, בכדי צו קענען דערנאָך לייכטער פאַרנאַרן און פאַרטיליקן ? — —

פּאַמעלעך, פול מיט חשד און ספיקות איז פאָרגעקומען די רעגיסטראַציע פון שיינלאָזע פאַכמענער. אַ סך פון זיי האָבן אָנגעגעבן פאַלשע נעמען און פאַלשע אַד־רעסן צוליב פאָלגנדיקער אויסרעכענונג: ממה נפשך איז עס אַ „פּאַסטקע" מצד דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, וועט זי מיך ניט קענען אויסגעפינען מיט אַ פאַלשן נאָמען און מיט אַ פאַלשן אַדרעס; איז דאָס אָבער אַן אמתער גילטיקער שיין — „ווער איך אויס איך" און איך ווער דער, אויף וועמענס נאָמען עס איז אויסגעשטעלט דער ראָזער שוץ־שיין.

דעם 19טן דעצעמבער 1941 האָט מען זיך פּלוצעם דערוואוסט, אַז די רעגיס־טראַציע און דאָס אַרויסגעבן די ראָזע שוץ־שיינען מוז פאָרקומען במשך פון דער נאַכט אויפן 20סטן דעצעמבער ביז פאַרטאָג. אין געטאָ איז גלייך געוואָרן אַ גע־פּרעסטע שטימונג: אין משך פון איין נאַכט אַ רעגיסטראַציע? — הייסט דאָס, אַז אויף מאָרגן קומט פאָר אַן אַקציע.

די אַלע וואָס האָבן ביז יעצט געספקט: גיין צו דער רעגיסטראַציע אָדער ניין, האָבן זיך שוין צו איר געריסן. דער הויף פון יידן־ראַט איז געווען איבערפולט מיט מענטשן, וועלכע האָבן געזוכט עדות, אַז זיי זענען פאַכמענער, אָדער געבראַכט באַ־ווייזן אויפן סמך פון פּאַספּאָרטן און מיליטערישע ביכלעך.

פאַרשידענע פאַכקרייזן האָבן געשאַפן ליסטעס פון שיינלאָזע פאַכמענער און געגאַנגען צו דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, פאָדערן און אינטערווענירן וועגן שוץ־שיינען.

ווי ראַטעוועט מען די רעשטלעך פון געזעלשאַפטלעכע טוערס ?

די רעשטלעך פון די געזעלשאַפטלעכע טוערס, שריפטשטעלערס, רבנים און ישיבה־לייט זענען ווידער געשטאַנען ביי דער סכנה צו בלייבן אָן שוץ־שיינען. זיי האָבן ניט געהאַט קיין פאַך און ניט מיט וואָס צו דאָקומענטירן אַ פאַך.

עס איז דאַן אַנטשטאַנען אַ געדאַנק ביי די געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען פון געטאָ, קעמפן ביים יידן־ראַט, ער זאָל צוטיילן שוץ־שיינען פאַר געזעלשאַפטלעכע טוערס, שרייבערס, בני־תורה, וועלכע זאָלן פיקטיוו פאַרשריבן ווערן אַלס „פאַכ־מענער". יעקב גענס האָט מסכים געווען אונטערצושרייבן פאַר זיי אַ געוויסן סכום ראָזע שיינען. ער האָט געזאָגט, אַז ער וויל דערמיט ראַטעווען אַ ביסל יידישע אינ־טעליגענץ.

▼

די טרעפּ, די קאָרידאָרן און די צימערן פון יידן־ראַט זענען געווען איבער־פּראָפּט מיט מענטשן וועלכע זענען געשטאַנען און געוואַרט אויף זייער גורל צו באַ־קומען אַ ראָזן שוץ־שיין, מען איז געלעגן אויף דער ערד די גאַנצע נאַכט און גע־וואַרט. —

מען איז מודיע דעם חבר יצחק אַראָנאָוויטש, אַז ער פיגורירט אויף אַ „געזעל־שאַפטלעכער ליסטע" צו קריגן אַ שיין.

— נעמט מיך אַראָפּ פון דער ליסטע — זאָגט ער — איך בין פון פאַך אַ יואוועליר, אַ זייגער־מאַכער, מען האָט שוין מיך אַרויסגעשטעלט אויף אַ פאַך־ליסטע, שטעלט אַרויס אַן אַנדערן אויף מיין אָרט.

ס'איז זייגער זעקס פאַרטאָג. אַלע וואָס האָבן פיגורירט אויף די „געזעלשאַפט־לעכע" ראָזע ליסטעס, האָבן שוין באַקומען זייערע ראָזע שוץ־שיינען. חבר אַראָ־נאָוויטש נאָך ניט. אַ יידישע געטאָ־פּאָליציסטין, וועלכע דערליידיקט זיין ליסטע איז מיד און אַרבעט לאַנגזאַם.

כ'ווער אומרואיק און איך באַשליס בלייבן ביז חבר אַראָנאָוויטש וועט האָבן זיין ראָזן שוץ־שיין. ס'ווערט זייגער זיבן, דאַן אַכט און באַלד ניין פרי. די פּאָליציסטין שטעלט זיך פּלוצעם אויף און זאָגט :

— עס זענען געבליבן נאָך אייניקע מענטשן צו דערליידיקן, אָבער עס איז שוין ניין אַזייגער, כ'בין פאַרמאַטערט. קומט נאָך מיטאָג, וועט איר קריגן די שיינען.

און זי גייט אַוועק.

מיר גייען אַרויס אויף די טרעפּ. שטיל. קיינער ניטאָ. אויפן הויף — קיינער ניטאָ. אויפן גאַס אַ געלויף, יידן זאָגן זיך אָן:

— ליטווינער און דייטשן אריין אין געטא.
— עס הויבט זיך אן אן אקציע.
חבר אראנאוויטש פארשווינדט צו באהאלטן זיך אין א מאלינע.

די צוואה פון מיין פאטער

מיין פאטער איז געווארן קראנקער פון טאג צו טאג. נאכן פארברענגען די דריי טעג פון די געלע שיינעז אין א מאלינע. ער איז אפגעפירט געווארן אין שפיטאל. דא האט ער געמוזט דרינגענדיק דורכמאכן אן אפעראציע.

אבער ווי קען מען איצט מאכן אן אפעראציע, נאר וועלכער מען מוז לאנגע וואכן ליגן צוגעשמידט צום בעט? א ליאדן טאג קען דאך פארקומען אן אקציע. דער פאטער האט דאך קיין שיק. ער וועט מוזן לויפן אין דער מאלינע.

א פ ע ר י ר ן זיך און לויפן אן אפעריר־טער אין דער מאלינע, וועט ער דארט אומקומען פון אפעראציע־קאמפליקאציעס.

פארקערט אבער, נ י ט א פ ע ר י ר ן זיך — דראט אים אומקום צוליב דעם, וואס די קראנקייט איז היילבאר נאר כירורגיש.

וואס זאל מען טאן?

דערווייל איז דער פאטער געלעגן אין שפיטאל ניט אפעריר־ט. איבערזואכטן כאטש די אקציע פון די ראזע שוץ־שיינען, שפעטער וועט מען וויטער זען...

ער איז געלעגן אין א שפיטאל־פאלאטע מיט נאך קראנקע, וועלכע האבן געווארט אריבערצושטופן וויי עס איז די אקציעס.

מען איז געלעגן און דערציילט זיך נייס פון גרויסע נצחונות פון די אלי־אירטע און געוואלדיקע צעשמעטערנדיקע מפלות פון די דייטשע חיילות.

מיין פאטער דוב בער, א ייד א למדן, א מוסמך פון סלאבימער ישיבה, וועלכער האט ניט וועלנדיק מאכן די תורה א קרדום לחפור בו, זיך פארנומען כל ימיו מיט האלצבראנזשע און בוכהאלטעריע — איז געלעגן אין שפיטאל־פאלאטע ארומגע־רינגלט מיט קראנקע, באקאנטע „פון אמאליקע גוטע יארן", דערציילט זיי און פארט־טייטשט נייס, אדער געלייענט ספרים „זכרונות לבית דוד" און „דון יוסף הנשיא", וועלכע מען האט געפונען אין שפיטאל.

מיר פלעגט זיך דוכטן קומענדיק אין שפיטאל, אז נאך לאנגע יארן אומדער־מידלעכע ארבעט און זארג פארן שטוב און פאר דאגות חיונה, רוט זיך אף דער פאטער דאס ערשטע מאל אין זיין לעבן, ערשט איצט אין געטא־שפיטאל.

עס האט זיך אים עפעס אויך ענלעכעס וואכשיינלעך געדוכט און ער פלעגט מיט מיר פאנטאזירן, וואס וועט זיין אז די מלחמה וועט זיך ענדיקן? ווי וועלן מיר אנזאגן די קרובים? איבערגעפרעגט מיך, צי איך געדענק גוט אלע אדרעסן און ווי וועט זיין די פרייד, אז מען וועט זיך נאכן געטא צוזאמענטרעפן...

מיין פאטער האט באקומען א ראזן שוץ־שיין אלס האלץ־מעסטער; מיין מו־טער צביה אלס טעכנישע צייכנערין, א פאך מיט וועלכן ז' האט זיך פארנומען פון אירע יוגנט יארן ביי איר פאטער רב אליהו רומאנאוו, וואס איז געווען רב און ארכיטעקט אין ווילנע.

▼

דעם 20סטן דעצעמבער אין דער פרי, ווען איך האב אריינגעבראכט פאר מיין

פאָטער אין שפּיטאָל־פּאַלאַטע דעם ראָזן שוץ־שיין האָט ער עס אויפגענומען זייער גלייכגילטיק.

— טאַטע, כ׳האָב דיר געבראַכט דיין שוץ-שיין און דו פרייסט זיך גאָרניט ? — האָב איך אים געפרעגט אַן אַנטוישטער.

— מיין קינד, איך שפּיר זיך שוואַך, איך ווייס ניט, כ׳ווייס ניט, צי איך וועל שוין דערלעבן די פרייהייט.

איך גיב אַ טאַפּ ביים פאָטער דעם פּולס, אַ באַדייטנדיקע פאַרערגערונג כלפּי נעכטן. אויך דער אָטעם איז פאַרשנעלערט. כ׳רוף אַריין אייניקע דאָקטוירים אויף אַ קאָנסיליום :

— וואָס זאָל מען טאָן ? באַלד הייבט זיך אָן אַן אַקציע. אין אַזעלכע הייסע טעג איז ניט גוט צו מאַכן קיין אָפּעראַציע.

כ׳באַרואיק דעם פאָטער אַז זיין צושטאַנד איז ניט שלעכט, ער איז נאָר א ביסל אָפּגעשוואַכט.

איך בין געבליבן זיצן מיטן פאָטער. כ׳קוק דורכן פענצטער פון שפּיטאָל־פּאַלאַטע אויפן הויף. דייטשע ס״ס־לייט און ליטווישע זעלנערס זענען שוין דאָ אויפן הויף. באַלד קענען אויפגעדעקט ווערן די שפּיטאָל־מאַלינעס, וואו עס ליגן די שיינלאָזע קראַנקע...

— וואָס קוקסטו דאָרט, וואָס זעסטו אויפן הויף, — פרעגט מיך מיין פאָטער.

— גאָרניט, כ׳קוק ווי מען האַקט האָלץ...

עס האָט זיך באַלד באַוויזן הויכע טעמפּעראַטור און אַ שטאַרק פאַרשנעלערטער אָטעם.

דער פאָטער רופט מיך צו :

— כ׳שפּיר, מיין זון, אַז מיינע כוחות פאַרלאָזן מיך. כ׳וויל פון דיר אַ וואָרט. זאָג מיר צו, אַז נאָכן געטאָ וועסטו גיין קיין ארץ־ישראל.

— טאַטע, וואָס עפּעס זאָגסטו נאָר וועגן מיר אַליין. מיר וועלן אַ ל ע, די גאַנצע משפּחה, פאָרן צוזאַמען קיין ארץ ישראל. דו וועסט זען, די מלחמה ענדיקט זיך שוין, ס׳איז דאָ גוטע נייס...

— כ׳האָב אַ גאַנצן לעבן אַלץ געהאָפט און געקליבן זיך קומען קיין ארץ־ישראל, נאָר אַלץ אָפּגעלייגט : נאָך יונג די קינדער, מען דאַרף זיי נאָך לערנען, מען דאַרף חתונה מאַכן די טעכטער, איז אָנגעקומען דערוויילע די מלחמה און דער געטאָ. איך שפּיר : א י ך וועל שוין דעם געטאָ ניט איבערלעבן. טאָ גיב אַ וואָרט, אַז דו כאָטש וועסט גיין קיין ארץ־ישראל.

— טאַטע, איך גיב דיר מיין וואָרט.

— אָבער גיב מיר דיין וואָרט, אַז אויב אַפילו עס וועט זיין דאָ גוט נאָך דער מלחמה און, אַז אויב מען וועט שוין דאָ קיין יידן ניט טאָן מער קיין שלעכטס, וועסטו ניט בלייבן דאָ. ניטאָ דאָ פאַר יידן קיין אָרט, נאָך פּאָנאַר — — — גיב דיין האַנט.

— איך גיב דיר מיין האַנט, טאַטע — — —

▼

אין דער נאָכט פון 27סטן דעצעמבער האָט זיך אָנגעהויבן די גסיסה. אונזער גאַנצע משפחה איז געזעסן בײַם טויטן־בעט און נאָכגעפאָלגט דעם שוועסטער אָטעם.

אין שפּיטאָל־פאָלאָטע איז געווען פינצטער. נאָר אַ קליין ליכטל האָט געשײַנט בײַם טישעלע פון פאָטערס בעט.

קײנער פון די קראַנקע זקנים זענען ניט געשלאָפן. מען האָט געקוקט אויף דער גסיסה און — מקנא געווען.

אַ ייִד, אַ שכן, איז געלעגן אין בעט און געשעפּטשעט :

— ווי דערוואַרט מען שוין צום טויט אויף דעם איגענעם בעט — — —

אין מיטן שאַרפן אָטעמען, אין פיבער, הויבט זיך אויף דער פאָטער, גיט אויף אונז אַ קוק מיט אַ בלאָנדזשענדיקן בליק און זאָגט :

— צביה... די קינדער...

די ווערטער ווערן שטיל. דער פאָטער איז שוין ניטאָ.

זוכה געווען קומען צו קבר־ישראל

עס גייט צו אַ זקן און זאָגט צו אונז :

— ברוך דיין אמת, געלויבט דער אמתער שופט. פאַרמאַכט די אויגן אייער זעליקן פאָטער און ווײנט ניט. אייער פאָטער איז געווען אַ צדיק. ניט יעדערער איז זוכה דערצו : נפטר צו ווערן אויף זיין אייגן בעט, אַרומגערינגלט פון דער פרוי און קינדער. — — —

און אז עס האָט אָנגעהויבן דורך די פענצטער גרויען דער פאַרטאָג, האָט זיך דער זקן געוועגדעט צו די אַרומיקע :

— לאָמיר אָפּגעבן כבוד המת, לאָמיר אינאַרדענען א לוויה אין שפּיטאָל, דעם לעצטן חסד של אמת.

צוויי זקנים האָבן געטראָגן צוויי לייכטערס מיט ברענענדיקע ליכט, פיר זקנים האָבן געטראָגן די מיטה. נאָך זיי אונזער משפחה און די אַרומיקע קראַנקע.

שטיל, טריט נאָך טריט, איז מען געגאַנגען מיט דער מיטה איבער די קאָרי־דאָרן און טרעפ פון געטאָ־שפּיטאָל.

דער זקן איז געגאַנגען בראש פון דער לוויה און מיט אַ טרויער־ניגון געזאָגט:

צדק לפניו יהלוך וישם דרך לפעמיו — — —

אין דער פאַרטאָגיקער שטילקייט האָט אָפּגעהילכט אין די צימערן פון געטאָ־שפּיטאָל דער טרויער־ניגון פון לעצטן גאַנג : צדק לפניו יהלוך! צדק לפניו יהלוך!...

קאָרידאָרן, קאָרידאָרן, טרעפ, הויף אין נאָכט טונקלקייט. מתים־שטיבל. ער־שטער קדיש.

זקנים האָבן זיך געזעצט זאָגן תהילים.

▼

וועז עס איז געווארן ליכטיק האָט מען מיר דערציילט, אַז במשך פון די צוויי טעג, וואָס איך בין אָפּגעזעסן לעבן מיין פאָטערס טויטן בעט, איז פאַרגעקומען אין געטאָ אַן אָקציע איבער די, וואָס האָבן ניט קיין ראָזע שוץ־שיינען. מען האָט געפונען אַ סך יידן אין די מאַלינעס, אָבער ניט אַזוי פיל, וויפיל אין די אָקציעס

פון די געלע שיינען. ווי מען שמועסט פעלט די דייטשן אַ סכום מענטשן צו דער נאַרמע, וואָס זיי פאָדערן אַרויסצופירן קיין פּאָנאַר.

אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז די דייטשן וועלן מסתמא פאָדערן מען זאָל זיי אַרויסגעבן די מתים, וואָס ליגן אין מתים־שטיבל פון געטאָ־שפּיטאָל, בכדי אַרויס־צופירן זיי קיין פּאָנאַר. דער חשבון פון אַרויסגעפירטע יידן מוז שטימען. קען מען די פעלנדיקע קאָמפּלעטירן מיט מתים...

ווי דאָס איז ניט וואַרשיינלעך, דאָך אייל איך זיך אייניצואַרדענען וואָס פריער די לוויה, ווער וויס, אפשר ליגט עפּעס אַן אמת אין די שמועסן ?...

אפשר וועלן טאָקע די דייטשן וועלן פירן די מתים צו פאַרשוועכונג קיין פּא־נאַר. איז אויב דער פאָטער האָט שוין זוכה געווען ניט געפירט צו וועלן ביים לעבן קיין פּאָנאַר, דאַרף מען זען ניט דערלאָזן אים צו פירן נאָכן טויט קיין פּאָנאַר...

איך לויף אין יידן־ראַט צו דערלעדיקן וואָס גיכער די פאַרמאַליטעטן, וואָס גיכער קענען ברענגען דעם פאָטער צו קבר־ישראל.

אין יידן־ראַט בעט די מתים־אָפּטיילונג אַ גרויסע סומע קבורה־געלט. ס׳איז געווען אַ הכנסה־מקור. מיר גיבן אָפּ אַ מאָנטל צו פאַרקויפן און עס וועלן פון אים קבורה־געלט.

ענדלעך איז שוין דאָ דער ארון ביים מתים־שטיבל. די אַרומיקע פאַרשטייען מיין אייליגניש — ברענגען דעם פאָטער צו קבר־ישראל.

▼

עס גייט די לוויה איבער די ענגע געסלעך פון געטאָ, נאָכן ארון גייען מיר אין אַ שורה, די מוטער, די שוועסטער, די פרוי און איך. פריינד און חברים פירן אונז לויטן מנהג ביים האַנט. לעבן מיר גייען משה אַליצקי און מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוו. איך זע גרויסע שורות שכנים, באַקאַנטע, פריינד פון פאָטער, מייגע חברים און סתם יידן.

עס גייט דער ארון איבער די געסלעך. איך הער עס רעדן צווישן זיך יידן:

— אַ צדיק, אַ צדיק —

— זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל —

— ווי דערלעבט מען צו אַזאַ טויט — — —

ביים טויער פון געטאָ הויבט זיך אויף דער שלאגבוים. עס עפנט זיך אויף דאָס טויער. דער ארון פאָרט אַוועק אַליין און מיר בלייבן שטייען ביז וואַנעט דער ארון וועלט פאַרשוואונדן פון די אויגן, אַרויסגיין פון געטאָ צו אַ לוויה טאָר מען ניט.

▼

אויף צוריק, עס לויפט מיר דורך פלוצעם ווי אַ בליץ אַ געדאַנק, וועלכער ציטערט מיך אויף און איך זאָג צו משה אַליצקין און מרדכי טענענבוים־טאַ־מאראוו :

— געבראַכט דעם פאָטער צו קבר־ישראל, אַבער ווער וויס, אפשר וועלן טאָקע קומען ס״ס און פאָדערן די מתים ? אויב ס׳וועט פעלן צו דער צאָל איז דאָך אַ מת אַנשטאָט אַ לעבעדיקן. אַ מת האָט דאָך געקענט פאַרשפּאָרן אַ לעבעדיקן. איז ווי האָב איך געדאַרפט האַנדלען, זען ברענגען דעם פאָטער צו קבורת ישראל, אַדער לאָזן זיין קערפּער צו פאַרשוועכונג און שענדונג נאָכן טויט אין פּאָנאַר ? אפשר

וועט דערמיט אפגעראטעוועט ווערן איין יידישער לעבעדיקער ? — — — די ס״ס האבן דאך באמת געקענט קומען און פאדערן מתים...

משה אליצקי און מרדכי טענענבוים־טאמאראוו קוקן זיך איבער, קוקן מיך אן און שווייגן.

כ׳קום אהיים, כ׳קער איבער א בענקל און זעץ זיך שבעה. אין א פאר שעה ארום קומען צוגיין מרדכי טענענבוים ־ טאמאראוו און סאווע גוריאן און זאגן:

— מיר זענען געקומען דיך מנחם אבל זיין, אבער אין געטא איז ניטא קיין אבילות, אלע האבן דא פארלוירן זייערע נאנטע... קום, שטעל זיך אויף און קום אויף א באראטונג.

דער טויט פון י. אראנאוויטש

אין זעלבן אוונט האט מען מיר מודיע געווען : אראנאוויטשעס פרוי האט מען געפונען אין א מאלינע און ארויסגעפירט קיין פאנאר. אראנאוויטשן האט מען ניט געכאפט. אבער ווען ער האט זיך דערוואוסט פון זיין אומגליק, איז ער געוואָרן צוזאמענגעבראכן און ער ליגט טויט־קראנק.

אין גאנצן עטלעכע מינוטן האבן געפעלט, ער זאל האבן זיין ראזן שוץ־שיין, אבער די געטא־פאליציסטין איז געווען מיד...

איך בין גלייך געקומען צו אים, ער איז געווזן אין אן ערב גסיסה־צושטאנד. ער האט מיך דערקאנט און אנגעהויבן צו מורמלען:

— געדענק... די חברים.

לאנגע שעהן איז ער געלעגן אין צושטאנד פון אומבאוואוסטזיין. נאר פון צייט צו צייט פלעגן זיינע ליפן ארויסוואָרפן דאס וואָרט :

— די חברים... די חברים.

פארטאג האט ער אויסגעהויכט זיין נשמה.

זיין לוויה איז פארוואנדלט געוואָרן אין דער ערשטער ציוניסטישער געטא־דעמאנסטראציע.

אויף די געטא־וועגט האבן זיך באוויזן מודעות אין בלוי־וויים שריפט מיט שוואַרצע ראמען :

בצער ויגון הננו מודיעים על מותו הטרגי של היהודי המסור, העסקן הציבורי הנאמן, הלוחם בעד ארץ־ישראל העובדת, בעד שיחרור הלאום והאנושיות

י. ארונוביץ

והננו קוראים את כל הציבור היהודי בגיטו וילנה לחלוק לו את כבודו האחרון מבית החולים היהודי עד שער הגיטו.

נאמני ציון

ארץ־ישראל העובדת בגיטו וילנה.

ביי זיין טויטן־קערפער האט מען געהאלטן אן ערן־וואך. דעם ארון באדעקט מיט א וויים־בלויער פאן האט מען געטראגן אויף די פלייצעס ביזן טויער פון גע־

טאָ. בראש זענען געגאַנגען יידן מיט פייער־פאַקלען. נאָך זיי חברים פון פּועלי־ציון־החאחדות, החלוץ, ציוניסטן פון אַלע ריכטונגען און טויזנטער סתם יידן.

איז געטאָ זענען נפטר געוואָרן מיטן נאַטירלעכן טויט אייניקע געזעלשאַפטלעכע טוערס און לערערס ווי יעקב גערשטיין, באַסטאָמסקי א. א. זייערע לוויות פלעגן ספּאָנטאַן פאַרוואַנדלט ווערן אין געזעלשאַפטלעכע דעמאָנסטראַציעס פון געטאָ. אָזאָ איז אויך געווען די ערשטע גרויסע געטא־לויה פון ד״ר גרשון גרשוני. אָזאָ איז אויך געווען די לעצטע גרויסע געטאָ־לויה פון פאַרטיזאַנער יחיאל שיינבוים.

דער ווידערשטאַנד פון האַוז און גאָלדשטיין

פון מויל צו מויל האָט מען זיך איבערגעגעבן אין יענע טעג וועגן ווידער־שטאַנדס־אַקט פון האוז און גאָלדשטיין בשעת דער אַקציע פון די ראָזע שוץ־שיינעץ.

מען האָט דערציילט: עטלעכע צענדליק יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ מאַלינע אויף שפּיטאָל־גאַס 11. די ס״ס לייט האָבן מיט שפּיר־הינט אויסגעפונען די מאַלינע און זי אויפגעריסן. וועגן די יידן האָבן באַקומען דעם באַפעל אַרויסצוגיין פון דער מאַלינע האָבן זיי זיך אָפּגעזאָגט: דאָ אויפן אָרט וועלן זיי שטאַרבן. זיי גייען ניט קיין פּאָנאַר.

דער ס״ס־מאַן שווייגענבערג איז אַריין אין דער מאַלינע, באַגלייט פון ס״ס־לייט און אויפגעפאָדערט די יידן אַרויסצוגיין, האָלטנדיק אויף זיי געצילט אויטאָמאַטיש געווער. ה א ו ז און ג א ל ד ש ט י י ן האָבן זיך מיט בלויזע הענט אַ וואַרף געטאָן אויף די ס״ס־לייט. די איבעריקע יידן האָבן נאָכגעטאָן זייער בייי־שפּיל. עס האָט זיך אָנגעהויבן דער אומגלייכער געראָנגל פון צוואַנציק אומבאַ־וואָפנטע יידן מיט אַ באַנדע ס״ס־לייט שווער באוואָפנט.

די אַלע צוואַנציק יידן זענען העלדיש אומגעקומען. ניט אַלעמענס נאָמען איז אַפילו געווען באַקאַנט. געוואוסט האָט מען די נעמען האַוז און גאָלדשטיין.

▼

אויף די וועגט פון געטאָ האָבן זיך באַוויזן פלאַקאַטן אין שוואַרצע ראָמען:

כבוד די קדושים האוז און גאָלדשטיין,
כבוד די געפאַלענע.

16. געטאָ נומער צוויי

געצייילט זענען געווען די טעג פון געטאָ נומער צוויי, און אויסערסט טראָגיש איז געווען דער גורל פון זיינע איינוואוינערס. און גאָר ווייניק שרידים זענען פון אים געבליבן; איך אַליין האָב געזען דעם געטאָ נומער צוויי עקזיסטירן אָ וואָך נאָך זיין ליקווידאַציע (בשעת דער אַקציע פון די געלע שיינען, און דעריבער זענען וועגן אים אַזוי באַגרענעצט און אומאויסשעפּנדיק מיינע אינפאָרמאַציעס).

געשאַפן איז געווארן געטאָ נומער צוויי דעם זעלבן טאָג, וואָס געטאָ נומער איינס. אין אָ פּיר קליינע געסלעך (יאַטקאָווע גאַס 2, גאון-געסל, יידישע גאַס, גלעזער גאַס) זענען אַריינגעשטופּט געווארן קרוב עלף טויזנט מאַן (לויט אַנדערע ציפערן ניין טויזנט מאַן).

▼

פון ערשטן טאָג האָבן די דייטשן אַריינגעפירט אַן אונטערשיד צווישן געטאָ נומער איינס און געטאָ נומער צוויי.

געטאָ נומער איינס איז געווען באַשטימט פאַר פאַך־אַרבעטער און געטאָ נומער צוויי פאַר שוואַרצע אַרבעטער און פאַר ניט אַרבעטנדיקע. עס איז אויך אַרויס אָ באַפעל, אז אַלע פאַך־אַרבעטער פון געטאָ נומער צוויי זאָלן אַריבערגיין אין געטאָ נומער איינס, — און פאַרקערט, אַלע פאַכלאָזע פון געטאָ נומער איינס זאָלן אַריבערגיין אין געטאָ נומער צוויי. די יידן אין געטאָ נומער צוויי האָבן געלעבט זייערע געצייילטע טעג אין שטענדיקער שרעק. זיי האָבן קיין פאַכשיינען ניט געהאַט. האָבן זיי פאַרשטאַנען דעם גורל, וואָס עס דערוואַרטט זיי.

אין די טעג פון די „אויבערוואַנדערונגען" פון די פאַך־אַרבעטער פון געטאָ נומער צוויי אין געטאָ נומער איינס — האָבן זיך אויך געריסן די פאַכלאָזע אַריבערצוגיין צוזאַמען מיט זיי אין גליקלעכערן געטאָ. אָבער אין געטאָ נומער צוויי איז געווען אָ באַזונדערער יידן־ראַט, מיט אָ באַזונדערער יידישער געטאָ־פּאָליציי, וועלכע האָבן געהיטן, אַז מען זאָל ניט אַריבערגיין אומלעגאַל פון געטאָ צו געטאָ.

▼

אין משך פון די קורצע טעג פון געטאָ נומער צוויי איז דאָרטן אַרגאַניזירט געווארן אָ שול פאַר די קינדער, אין וועלכער עס איז געווען טעטיק די לערערין מ י ר ע ב ע ר נ ש ט י י ן, ווי אויך אַן אַמבולאַטאָריע (בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען ד"ר וו. פאטשטער) און אַן אָפּטייק, וועלכע האָט זיך געפונען אין בנין פון דער סטראָשון־ביבליאָטעק, ביי דער אַלטער ווילנער גרויסער שול.

אין געטאָ נומער צוויי האָט זיך געפונען אָ מ ר ח ץ. ס'איז דערלויבט געווארן, אַז גרופּן יידן זאָלן אַריבערגיין פון געטאָ נומער איינס אין געטאָ נומער

יאטקעווער גאס צוויי — (קלאטשקא גאס)
א געסל אין גטעטל נומער צוויי.

די הרובע יאטקעווער גאס צוויי — (קלאטשקא גאס)
פאטאגראפירט נאך דער ליקווידאציע פון גטעטל

צוויי, בכדי צו באַנוצן זיך מיטן מרחץ. דורך די דאָזיקע מרחץ־גענג פלעגן אונ־טערגעהאַלטן ווערן קאָנטאַקטן צווישן ביידע געטאָס. אויך די פּאָסט־ביוראָ פון געטאָ נומער איינס פלעגט איבערשיקן בריוולעך פון איין געטאָ צו דער צווייטער.

▼

אין דער נאַכט פון 15טן סעפּטעמבער 1941 זענען דריי טויזנט פינף הונדערט פופציק יידן אַרויסגעפירט געוואָרן פון געטאָ נומער איינס. מען האָט זיי געזאָגט, אַז מען פירט זיי אַריבער אין געטאָ נומער צוויי, ווייל זיי זענען פאַכלאָזע. שפּע־טער האָט מען זיך דערוואוסט, אַז פון די דאָזיקע יידן זענען נאָר זעקס הונדערט געבראַכט געוואָרן אין געטאָ נומער צוויי. די איבעריקע צוויי טויזנט ניין הונדערט פופציק זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

יום־כפּור — 1טער אָקטאָבער 1941 זענען אין געטאָ נומער צוויי פאָרגעקומען צוויי אַקציעס. זייגער איינס בייטאָג האָבן די דייטשן אַרויסגענומען אַכט הונדערט מאַן, ביינאַכט ניין הונדערט מאַן (אין דער זעלבער צייט איז אויך פאָרגעקומען אין געטאָ נומער איינס די יום־כפּור־אַקציע).

דעם 4טן אָקטאָבער האָבן די דייטשן אַרויסגעפירט פון געטאָ נומער צוויי — צוויי טויזנט יידן. מען האָט זיי געזאָגט, אַז מען פירט זיי אין אַ דריטן געטאָ. ווען די יידן האָבן דערזען אויפן וועג, אַז מען פירט זיי צו דער תפיסה לוקישקי, איז אויסגעבראָכן ביי איינער פון די פּאַרטיעס אַ ספּאָנטאַנער פּאַסיווער ווידערשטאַנדס־אַקט. זיי האָבן זיך אויסגעלייגט אויפן וועג און ניט גערירט זיך פון אָרט טראָץ די קלעפּ. דאָס איז געווען דער ערשטער קאָלעקטיווער ווידערשטאַנדס־אַקט אין ווילנער געטאָ.

דעם 16טן אָקטאָבער זענען ווידער אַרויסגעפירט געוואָרן פון געטאָ נומער צוויי דריי טויזנט יידן.

דעם 28סטן אָקטאָבער, האַרט נאָך דער ערשטער אַקציע פון די געלע שיינען אין געטאָ נומער איינס, איז לגמרי ליקווידירט געוואָרן דער געטאָ נומער צוויי (וועלכער האָט אַזוי אַרום עקזיסטירט פון 6טן סעפּטעמבער 1941 ביזן 29סטן אָק־טאָבער 1941). עס זענען אַרויסגעפירט געוואָרן קרוב צוויי טויזנט פינף הונדערט יידן. קליינע רעשטלעך איז געלונגען אַרויסצוראַטעווען זיך אין מאַלינעס און אַרי־בערגיין אין געטאָ נומער איינס דעם 5טן נאָוועמבער 1941 — לעצטער טאָג פון דער צווייטער אַקציע פון געלע שיינען אין געטאָ נומער איינס.

גרויסע צאָלן יידן האָבן זיך נאָך לאַנגע וואָכן און חדשים אויסבאַהאַלטן אין מאַלינעס אויפן שטח פון געטאָ נומער צוויי. די מאַלינעס האָבן געשאַפן דאָרט אַ ווירקלעך מיסטעריעזן לאַבירינט. דער הונגער האָט אָבער אַרויסגעטריבן די יידן פון די באַהעלטענישן, פלעגן זיי געכאַפּט ווערן פון די דייטשע ס״ס לייט און ליט־ווישע זעלנערס, וואָס האָבן אויף זיי געלויערט. לאַנגע וואָכן נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ נומער צוויי, פלעגט מיט אַמאָל געטאָ נומער איינס אויפגעציטערט ווערן

מיט אַ פּלוצעמדיקער ידיעה, אַז אויפן שטח פון געטאָ נומער צוויי איז פּלוצעם פּאַרשיט געוואָרן אַ מאַלינע מיט צענדליקער יידן.

פון דאַמאַלסט אָן האָט געטאָ נומער איינס זיך אָנגערופן פּשוט ג ע ט א ־ ו י ל נ ע.

▼

ב א מ ע ר ק ו נ ג : די צ׳פערן פון ד׳ אַרויסגעפירטע יידן פון געטאָ נומער 1 און פון געטאָ נומער 2 זענען באַזירט אויף דער אַרבעט פון ד״ר העלער (געשריבן אין געטאָ) ווי אויך אויף קלאַנגען, וועלכע האָבן דאַמאַלסט אין געטאָ קורסירט. ס׳איז ניטאָ קיין זיכערקייט צי זיי זענען פּינקטלעך.

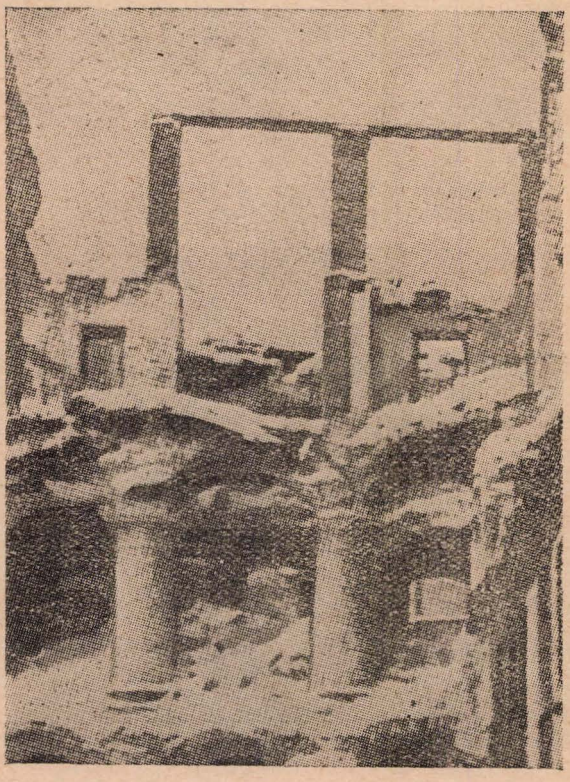

חרובער שול-הויף — געטאָ-וילנע נומער צוויי

געסלעך פון ווילנער געטאָ

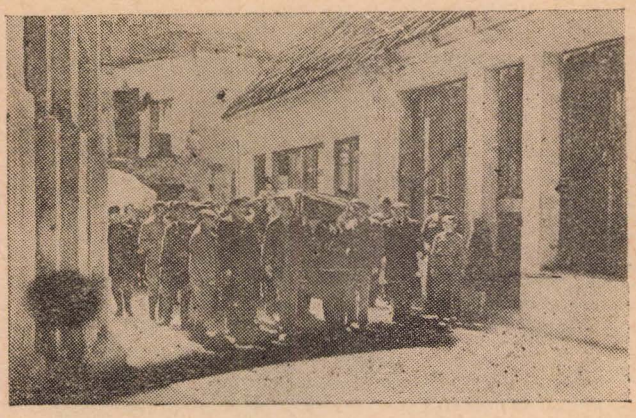

די לוויה פון די געשענדעטע ספרי־תורות, נאָך דער באָפרייאונג, 1945,
גייט דורך די געסלעך פון געוועזענעם געטאָ.

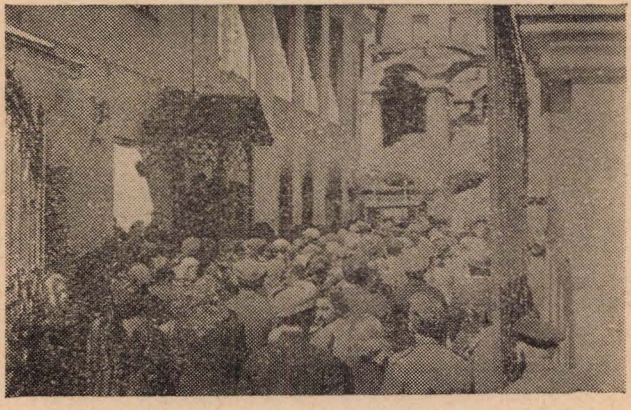

לוויה פון געשענדעטע ספרי-תורות, נאָך דער באָפרייאונג.
הספד אויפן שול-הויף (א ווינקל פון געטאָ, נומער צוויי)
(אויפן בילד לינקס זעען זיך די טרעפ פון „גאונס־מנין").

צוויטער טייל

פארשידן זענען געווען די וועגן פון גראנגל

1. די סטאַביליזאַציע-עפּאָכע פון געטא

דער בלוט־בילאַנס

דעם 21סטן דעצעמבער 1941 האָבן זיך אין געטאָ אייגנטלעך געענדיקט אַלע גרויסע טויט־אַרויספירונגען (אַקציעס), געטאָ נומער צוויי איז שוין געווען פולקאָם ליקווידירט; אָון אין געטאָ נומער אינס איז געבליבן אַן ערך צוועלף טויזנט יידן, כמעט אַלע באַאַרגטע מיט געלע לעבנס־שיינען, אָדער מיט ראָזע שוץ־שיינען. יידן האָבן געחשבונט דעם בלוטיקן בילאַנס: געוועזן איז מען אין ווילנע אין טאָג פון מלחמה־אויסברוך אין יאָר 1939, אַן ערך זעכציק טויזנט יידן; אין די ערשטע טעג פון אַריינגיין אין געטאָ נומער אינס און געטאָ נומער צוויי איז געווען צוזאַמען אַן ערך פערציק טויזנט יידן (דרייסיק טויזנט אין ערשטן געטאָ און קרוב צען טויזנט יידן אין צווייטן געטאָ), געבליבן איז צום טאָג פון 1טן יאַנואַר 1942 אַן ערך צוועלף טויזנט יידן, דאָס הייסט צוואַנציק פּראָצענט פון דער געוועזענער צאָל יידן אין ירושלים דליטא.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן ציען חדשים רואיקע אַן אַקציעס. די סטאַבילע שפּאַנונג אין געטאָ, די אָנגעגליטע נערוואָזיטעט, דער יאושדיקער באַוואוסטזיין, אַז מען געפינט זיך תמיד צווישן אַקציעס, אַז דאָס לעבן איז גאַראַנטירט אויף אַ קורצן אָפּשניט, פון איין אַקציע ביז אַ צווייטער, די מאוימדיקע דערוואַרטונג פון דער באַלד אָנקומענדיקער אַקציע, די דאָזיקע אַלע געפילן האָבן פאַמעלעך אָנגעהויבן צו ווערן אַלץ וויניקער אינטענסיוו.

אַקטציק פּראָצענט דערמאָרדעט — צוואַנציק פּראָצענט לעבט — וואַרשיינלעך ליגט אין דעם אַ דייטשער סיסטעם, אַ דייטשע בלוט־נאָרמע. די דאָזיקע בלוט־נאָרמע איז שוין פול. די צוואַנציק פּראָצענט פון רעשט יידן וועט שוין בלייבן לעבן — אַזוי האָבן זיך יידן איינער צום אַנדערן געזאָגט, געטרייסט און באַרואיקט. און וואָס מערער חדשים זענען געלאָפן אָן אַקציעס — אַלץ מערער האָט אַ רואיקייטס־געפיל באַהערשט דעם געטאָ, און דער געטאָ איז אַריין אין דער תקופה פון סטאַביליזאַציע.

די אַרבעטס־אידעאָלאָגיע

אין געטאָ האָט געהערשט אַן „אַרבעטס־אידעאָלאָגיע". אירע פּרעדיקער זענען געווען די געטאָ־פּאָליציי און די פירנדיקע מענטשן פון יידן־ראָט. דער הויפּט־טרו־באַדור פון דער אַרבעטס־אידעאָלאָגיע איז געווען דער געטאָ־קאָמענדאַנט יעקב

גענס, אָבער דער רוב געטאָ-איינוואוינערס האָט געגלויבט אין איר אָדער געלאָזט זיך אין דעם איינרעדן.

די אַזוי גערופענע אַרבעטס־אידעאָלאָגיע האָט געזאָגט:

די אַקציעס זענען צו ענדע. דער בלוט־פּראָצענט פאָראויסגעזען לויט דער נאַצישער לערע און געזעצגעבונג איז שוין גענומען. ס'איז געבליבן אין געטאָ אַזאַ צאָל יידן, וואָס ווערט וואַרשיינלעך באַטראַכט דורכן דייטש אַלס ווירטשאַפטלעך נוצלעך. דער וואָס וועט קענען אַרויסווייזן זיך אַלס ווירטשאַפטלעך נוצלעך וועט בלייבן ביים לעבן, אָדער האָט שאַנסן צו בלייבן ביים לעבן ביזן דייטשן אָפּטרעטן פון ווילנע (ווען די נוצלעכע וועלן אים שוין ניט זיין נוצלעך...). די ווירטשאַפטלעכע נוצלעכקייט פאַרן דייטש קען אַרויסגעוויזן ווערן דורך אַ גרויסע צאָל יידישע אַר־בעטער אויף די קאָמאַנדאָס און דורך גוט קוואַליפיצירטע אַרבעטן, אויסגעפירטע אין די געטאָ־וואַרשטאַטן אויף באַשטעלונגען פון די דייטשע אָדער שטאָטישע מאַכטן.

אין געטאָ האָט זיך באַוויזן אַ צופלוס פון מענטשן. ס'זענען אַרויס פון זייערע פאַרשטעקענישן די שיינלאָזע מענטשן (ווייסע שיינען), וועלכע האָבן זיך ביז איצט אויסבאַהאַלטן אין די מאַלינעס; ס'זענען אָנגעקומען יידן אַנטלאָפענע פון די פּאָ־גראָמען אין ווייסרוסלאַנד; לסוף זענען אויך צוגעקומען די יידן פון די ליקווידירטע שטעטלעך פון דער ווילנער אומגעגנט. דער געטאָ האָט דאַן געציילט ביז זיבצן טויזנט מאַן.

די געטאָ־אַדמיניסטראַציע האָט געווידמעט איר גאַנצע אויפמערקזאַמקייט צו באַזעצן די יידן, מענער, פרויען, אפילו קינדער און זקנים, אויף אַרבעטס־פּלעצער און דערביי געפירט אַן אַגיטאַציע, אַז מען זאָל גיין צו די שווערסטע אָבער נוצ־לעכסטע אַרבעט פאַר די דייטשן.

יעקב גענס פלעגט אויסנוצן יעדע געלעגנהייט צו פּרעדיקן אַרבעטס־אַקטיוויזם.

אין דער געטאָ־צייטונג אויף יידיש „געטאָ־ידיעות", פלעגן זיך באַווייזן אויפ־רופן:

אַכטונג, געטאָ־יידן!

געדענקט, אַז אַרבעט שפּאָרט איין בלוט!

▼

פון אַ באַריכט אין „געטאָ־ידיעות" וועגן יעקב גענס' אַ רעדע:

„...הן אין דער אַרבעט אין דער געטאָ אינדוסטריע, און הן אין אונזער אַרבעט אויף קאָמאַנדאָס, דאַרפן מיר לחיפך צו דער אָנגענומענער מיינונג, אַז מיר טויגן ניט צו קיין שום מלאכה — אויפווייזן, אַז מיר זענען דוקא זייער נוצלעך און אַז מען קען אונז ניט פאַרבייטן. אין איצטיקע מלחמה־באַדינגונגען איז די אַרבעט בכלל, און די אַרבעט פאַר דער ווערמאַכט בפרט אַ געבאָט פון דער שעה.... מיר דאַרפן אויך אויף להבא ניט אַוועקגיין פון דער אַרבעטס־באַזע.

איצטער דערגייט די צאָל אַרבעטערס אין געטאָ ביז פערצן טויזנט און מיר דאַרפן אָננעמען מיטלען, אַז ביז זעכצן טויזנט זאָל דערגיין די צאָל באַשעפ־טיקטע אין געטאָ און אויסערן געטאָ... אָבער אויך צווישן די באַשעפטיקטע דאַרף מען אַריינפירן פּאַטיקע שינוים בכדי אונזער אַרבעטס פּראָדוקטיוויטעט זאָל שטייגן — ווייל דורך דעם וועט ממילא פאַרגרעסערן זיך אונזער עגזיס־טענץ־באַרעכטיקונג. דעריבער מוזן אונזערע אַרבעטערס פון אויסערן געטאָ בייטן זייערע באַקוועמע אַרבעטס־פּלעצער אויף אַנדערע אַרבעטס־פּלעצער, בכדי דערפון זאָל אַרויסוואַקסן מער נוץ פאַר די אַלגעמיינע אינטערעסן פון געטאָ."

דער מאַניפעסט

אין דער תקופה פון דער געטאָ-סטאַביליזאַציע איז די גאַנצע אינערלעכע מאַכט אין געטאָ אַריבער צו דער געטאָ-פּאָליציי, וועלכע איז אין דער פריערדיקער תקופה פון די אַקציעס געווען בעיקר נאָר אַן אויספיר-אָרגאַן פון יידן-ראַט, בכדי אָפּצוהיטן די אָרדענונג און בכדי אויסצופירן די פון די דייטשן געפּאָדערטע אַקציעס. איצט אָבער איז דער יידן-ראַט אין דער ווירקלעכקייט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אויספירער פון די אָנווייזונגען און באַפעלן פון דער געטאָ-פּאָליציי.

יעקב גענס איז פאַקטיש איצט געוואָרן דער דיקטאַטאָר פון געטאָ. שפּעטער איז דער דאָזיקער אינערלעכער געטאָ-רעזשים אָפּיציעל סאַנקציאָנירט געוואָרן דורך דער דייטשער מאַכט. יעקב גענס האָט באַקומען דעם טיטל „געטאָ-פּאָרשטייער".

דעם 15טן יולי זענען אויף די געטאָ-גאַסן אויסגעהאָנגען געוואָרן פּאָלגנדיקע פּלאַקאַטן:

לויטן באַפעל פון געביטס-קאָמיסאָר אין ווילנא פון 12-טן יולי 1942 האָב איך אויפגענומען, אַלס פּאָרשטייער פון געטאָ און שעף פון דער פּאָליציי די פּולע פּאָראַנטוואָרטונג פאַר דעם געטאָ.

דער יסוד פון עקזיסטענץ אין געטאָ איז אַרבעט, דיסציפּלין און אָרדענונג. יעדער אַרבעטס-פּעאיקער געטאָ-איינוווינער איז אָן זייל, אויף וועלכן עס שטיצט זיך אונזער קיום.

עס דאַרפן נישט זיין צווישן אונז אָזעלכע, וואָס פאַראַכטן אַרבעט און גייען אויף פּאַלשן וועגן, באַגיינדיק פאַרשוידענע פאַרברעכנס.

וועלנדיק צוגעבן מער חשיבות צום פּאָקט פון ווערן געטאָ-פּאָרשטייער און, גלויבנדיק וואַרשיינלעך באמת, אַז ער האָט מאַכט... האָט יעקב גענס אין דער זעלבער באַקאַנטמאַכונג מודיע געווען וועגן אָמנעסטיע:

גלויבנדיק אַז אַלע געטאָ-אייגנוואוינערס וועלן דאָס פאַרשטיין, האָב איך פאַראַרדנט צו באַפרייען אַלע פּערזאָנען, וועלכע געפינען זיך אין אַרעסט אין געטאָ. און איך גיב אַרויס אָמנעסטיע, געבנדיק אויף דעם אופן די נעכטיקע פאַרברעכערס די מעגלעכקייט צוריקצוקערן זיך צו אַן ערלעך לעבן צוליבן גוט פאַרשטאַנענעם אייגענעם אינטערעס. זאָל אָבער קיינער נישט צוויפּלען, אַז אויב ס'וועט קומען די נויטוועגדיקייט, וועל איך זיך נישט אָפּשטעלן פאַר די שטרענגסטע מיטלען אין קאַמף קעגן די פאַרברעכערישע עלעמענטן ביי יעדער זייער אָנטשטויאונג.

▼

אין געטאָ האָט די באַקאַנטמאַכונג באַקומען דעם נאָמען: „גענס-מאַניפעסט".

לכבוד זיין ווערן אָפּיציעל געטאָ-פּאָרשטייער האָט יעקב גענס גערופן אַ פייער-לעכע פאַרזאַמלונג פון דער געטאָ-פּאָליציי און אין אָוונט האָט ער געלאָזט זיך איינ-אָרדענען אַ פייערלעכן באַנקעט. די דייטשע מאַכט האָט אפילו דערלויבט אַרייַנצו-טראָגן בוקעטן און קערב מיט בלומען אין געטאָ אַריין, די בלומען זענען באַשטעלט געוואָרן דורך די קאָמיסאָרן פון דער געטאָ-פּאָליציי, דורך די אָנפירערס פון יידן-ראַט-אָפּטיילונגען, ווי אויך דורך די בריגאַדירן פון די אייגהייטן אַלס מתנות יעקב גענסן צו זיין נאָמינאַציע. די געטאָ-פּאָליציי האָט אויך אין יענעם טאָג זיך געמאַכט ניט זעענדיק, ווי עס ווערן אַריינגעשמוגלט מעל און צוקער און אין אָוונט פון יעקב גענס' קרוינונג (כ'באַנוץ זיך מיט די דאָמאָלסדיקע טערמינען), האָבן צו זיין העל-

באַלויכטענער וואוינונג געצויגן קערב מיט בלומען, יום־טובריק געקליידעטע פֿאַליציי־דאַמען, און מאַכט־מענטשן פון גענטאַ.

דער געוועלטיקער מענטש פון געטאַ האָט געזען אין די דאָזיקע פֿאַראַדן דעם בולטסטן אויסדרוק פון דער גענטאַ־סטאַביליזאַציע און געלאָזט זיך פֿאַרפירן פון ריאיקייטס־אילוזיעס.

יעקב געגס האָט אויפן יידן־ראַט־הויף אין אַ ספּעציעל שטייגל דאַן געלאָזט האָדעווז אַ גאַנדז, וועלכע האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט דעם לעבעדיקן עמבלעם פון דעם רעגירנדיקן הויז אין גענטאַ. אין גענטאַ שאָוול איז יעקב גענס ברודער געווען גענטאַ־אָנפירער און אין ווילנער גענטאַ איז זיינער אַ צווייטער ברודער געווען אַ העכערער באַאַמטער פון פֿאַליציי און אַרבעטס־אַמט. די גאַנדז איז געווען אויסגע־שטעלט צו אַלעמענס באַקוק און איז באַזונגען געוואָרן אין אַ גאַנצער רייע גענטאַ־הומאָריסטישע לידער. אַרעמע לייט פלעגן מקנא זיין די גאַנדז, זאָגנדיק, אַז זי באַ־קומט אַ בעסערע דערנערונג ווי זיי...

אַ יידישער אינזל אין נאַצישן ים

ווי נאָר ס׳האָט זיך פון גענטאַ עפּעס דערווייטערט דער קאָשמאָר פון נאַנטן טויט האָט זיך אין גענטאַ פונאַנדערגעוויקלט אַ פֿאַרצווייגט, פֿאַרבנרייך, געזעלשאַפט־לעך, קולטורעל, פֿאַליטיש און ווירטשאַפטלעך לעבן.

אינמיטן נאַצישן ים — אַ יידישער אינזל; אויף אַ וואולקאַן — אַ יידישע מדינה הינטער טויערן און דראָטן.

אויפן קולטור־געביט: שול־וועזן, קולטור־הויז, יידישער און העברעאישער לי־טעראַטן־פֿאַראיין, ברית עברית, יידיש טעאַטער, העברעאישע דראַמאַטישע סטודיע, יידישע און העברעאישע כאָר, קולטור־רעפֿעראַטן, וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן, מוזיק־שולן, סימפֿאָנישער אָרקעסטער, יוגנט־קלוב, קינדער־קלוב.

אויפן פֿאַליטישן געביט: אונטערערדישע פֿאַליטישע פֿאַרטייען, אַן אַלץ וואַקסנ־דיקע פֿאַרטיזאַנישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג.

אויפן ווירטשאַפטלעכן געביט: וואַרשטאַטן מיט אַן אייגענער גענטאַ־פֿראָדוקציע, אַ מיסטעריעזע גענטאַ־עקאָנאָמיק, גענטאַ־האַנדל, גענטאַ־שמוגל און אַ גרויסע הילפס־טעטיקייט פון דעם „געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט" און פון דער סאָציאַלער פֿאַראָרגונג ביים יידן־ראַט, פֿלאַנירונג פון אַ וואוינונגס־פֿראָבלעם.

אויפן געזונטהייטס־געביט: עקשנותדיקע אינערלעכע צוואַנגסמיטלען צו דער־ברענגען דעם גענטאַ צו אַ הויכן סאַניטאַרן היגיענישן צושטאַנד און כמעט צו אַבסע־לוטער ריינקייט פון וואוינונגען, הויפן און גאַסן; קאָנסעקווענטע און דערפֿאָלגרייכע באַקעמפונג פון קלעפּיקע קראַנקייטן, בריט פֿאַרצווייגטע נעץ פון סאַניטאַר־מעדי־צינישע אַנשטאַלטן.

▼

עס באַווייזט זיך אין גענטאַ אַ שטייגדיקער פֿאַרלאַנג צו ענינען פון לעבן, און צו וועלן זיך פֿאַרגעסן, אַז מען איז אין גענטאַ. ביי דער יוגנט און אין די געזעלשאַפט־לעכע קרייזן אין גענטאַ ווערן די דאָזיקע דראַנגען קאָנצענטרירט אין אַן אויסערסט

אקטיוער געזעלשאפטלעכער און קולטורעלער ארבעט און אין באזוכן אומצאליקע פארשטעלונגען, קאנצערטן און רעפעראטן. ביי אנדערע קרייזן און בעיקר ביי די, וואס „פארדינען", דריקט זיך עס אויס אין א פארלאנג בעסער צו קליידן זיך, בעסער צו עסן. עס באווייזן זיך אין געטא עלעגאנטע קליידער, עס באווייזן זיך רעסטאראנען מיט סחורות.

די פאליציי ארדנט איין בעלער, טאנץ־אוונטן און פייערלעכע אויפנעמען.

אין געטא וויזט זיך א בולטע סאציאלע דיפערענצירונג ביי פארשידענע עקא־נאמישע שיכטן, וועמענס לעבנס־סטאנדארט איז גוואלדיק אונטערשידן.

מענטשן זאגן:

— מען דארף ארייכאפן דאס לעבן, כל־זמן עס לאזט זיך, ווייל אומגעריכט קען ווידער געשען אן אומגליק.

▼

דער יידן־ראט איז אלס כלל געווען אין געטא אומבאליבט, אומפאפולער און אפטמאל פשוט פארהאסט. ווייל אין אים האט דער געטא־עולם געזען אן אויספיר־ארגאן פון די דייטשע פארארדענונגען. ס׳זענען אבער אויך געווען מענטשן, וועלכע האבן אויף אים מיילוויז מלמד זכות געווען, אז אין די גרענעצן פון זייער מעגלעכ־קייטן, טוט ער וואס מערער פאר דער געטא־באפעלקערונג.

די געטא־פאליציי, וואס האט מיט זיך פארגעשטעלט לכתחילה אן אפטייל פון יידן־ראט, איז געווארן מיטן לויף פון דער צייט אן אינסטיטוציע, וואס הערשט פאקטיש איבער אים און גיט אים ארויס פארארדענונגען. אין דער לעצטער תקופה פון געטא איז די „מאכט" איבערן געטא געלעגן בעיקר אין די הענט פון דער געטא־פאליציי. אויך דער „ארבעטס־אפטייל", וועלכער האט פארטיילט די יידן אויף ארבעטס־פלעצער און דער „מעלדונגס־אמט", וואס האט רעגיסטרירט אלע געטא־איינוואוינער, האבן מיט זיך פארגעשטעלט אינסטיטוציעס מיט געוויסע פאליציאישע פונקציעס.

די אנדערע אפטיילן פון יידן־ראט האבן אבער מיט דער צייט זיך פארוואנדלט אין כמעט אויטאנאמע אינסטיטוציעס, וועלכע האבן געזארגט פאר די טאג־טעגלעכע נויטן פון דער געטא־באפעלקערונג. אזעלכע זענען געווען די אפטיילן פון קולטור, געזונטהייטס־וועזן, וואוינונג, באשפייזונג, אינדוסטריע און סאציאלע פארזארגונג.

די אנגעשטעלטע פון די דאזיקע יידן־ראט־אנשטאלטן האבן געציילט איבער טויזנט מאן און זיי האבן געהערט צו די ארעמסטע שיכטן פון דער געטא־באפעלקערונג, גרויסע טיילן פון זיי האבן געארבעט מיט התמדה און מסירת־נפש, זעענדיק אין זייער ארבעט ניט נאר א מקור־פרנסה און א מעגלעכקייט צו באזיצן א שיין — נאר אויך א געזעלשאפטלעכע שליחות צו טראגן הילף דעם געטא־ייד. די אנגעשטעלטע אין די יידן־ראט־אנשטאלטן פלעגן אפט זוכן אין זייער ארבעט אלע מיטלען, ווי אזוי צו סאבאטירן די פארארדענונגען פון יידן־ראט און געטא־פאליציי, אויב ס׳האט זיך אין זיי געזען א כאראקטער פון א דייטשן באפעל. אינערהאלב די דאזיקע געטא־אנשטאלטן איז אזוי ארום אויפגעשטעלט געווארן דורך די געטא־מענטשן א מין „געטא־אויטא־נאמיע", וועלכע האט אויך געזוכט פארשידענע פארמען ווי אזוי זיך צו מאניפעסטירן מיט איר דעמאקראטישן און געזעלשאפטלעכן כאראקטער: ווי דער געזעלשאפטלעכער הילפס־קאמיטעט מיט זיינע עפנטלעכע באריכטס־מיטינגען; ארבעטער־קאמיטעט, גע־וויילטע אין באזונדערע ארבעטס־אינהייטן; פארבאנדן פון לערערס, דאקטוירים,

ליטעראַטן, קינסטלער און אַרטיסטן; פּרואוון פון אויפשטעלן אַ פּראָפעסיאָנעלן ראַט, וועלכער זאָל מיט זיך פּאָרשטעלן אַ געוויילטע רעפּרעזענטאַנץ פון די אָנגעשטעלטע אין די באַזונדערע אינסטיטוציעס פון יידן-ראַט.

די גרעטאָ-מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט אין די פּאָרשידענע גרעטאָ-אַנשטאַלטן האָבן, אַ דאַנק זייער געזעלשאַפטלעכן צוגאַנג, פּאָרווואַנדלט זיי מיט דער צייט אין אינדזלען פון יידישן קולטורעלן, עקאָנאָמישן, סאָציטאַרן און פּאָליטישן ווידערשטאַנד און פון אונטערערדישער טעטיקייט. אין דער דאָזיקער אַרבעט האָבן מיטגעהאָלפן די יידישע צוואַנגס-אַרבעטער אויף די קאָמאַנדאָס, וועלכע האָבן אויך דאָרטן, אונטערן דייטשן ביקס און נאַגיי, געשאַפן צענטערס פון יידישן ווידערשטאַנד.

ווילנע — צענטראַלער גרעטאָ

אַ פּאָר חדשים נאָך דער אָמבעסטיע איז יעקב גענס באַשטימט געוואָרן אַלס אָפּיציעלער פּאָרשטייער פון די גרעטאָס פון ליטע און ווייסרוסלאַנד.

ווילנער גרעטאָ גופא איז פּאָרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צענטראַל-גרעטאָ, וועמענס אויפזיכט און הערשאַפט עס ציט זיך אויף אַ גאַנצע רייע יידישע גרעטאָס, אַרבעטס-לאַגערן אַרום ווילנע — „ווילנער לאַנד". יעקב גענס האָט אַרויסגעשיקט זיינע פּאָליציי-מענטשן און אָנגעשטעלטע אין די אַרומיקע גרעטאָס אין די קליינע שטעטלעך, בכדי אייניצואָרדענען זיי לויטן מוסטער פון ווילנער גרעטאָ.

די גרעטאָ-פּאָליציי האָט זיך געשפּירט ווי אַ רעגירונג פון אַן אימפּעריע, וואָס האָט קאָלאָניזירט אונטער איר ממשלה. די פּאָליציי איז אויסגעפּוצט געוואָרן אין ספּעציע-לע פּאָליציי-היט מיט גאָלדענע אומרייפונגען און מיט גאָלדענע מגן-דוד-אָפּצייכענונגען, יעדער לויט זיין ראַנג אויפן הוט און אויפן בגד. יעקב גענס האָט געטראָגן אַ ספּעציעלן פּאָליציי-הוט מיט אַ גאָלדענער באַקרוינונג און מיט אַ גאָלדענעם מגן-דוד. ער האָט זיך געשפּירט מלך אין גרעטאָ. ער האָט אויך געגלויבט, אַז מיט זיין טאַקטיק האָט ער עס דערבראַכט דעם גרעטאָ צו זיין סטאַביליזאַציע-פּעריאָד. ער האָט אויך געגלויבט, אַז מיט זיין טאַקטיק פון אַרבעט, אייזערנער דיסציפּלין און מיטאַרבעט מיט דער דייטשער מאַכט וועט ער ראַטעוון די יידן און ער אַליין וועט זיי נאָך אַרויספירן פון גרעטאָ. — — —

אין דער זעלבער צייט איז אַלץ מער געוואָקסן די אונטערערדישע באַוועגונג וויידערשטאַנדס-באַוועגונג.

2. דער לעבנס-רוים פון געטא

וואוינונגס-פראבלעמען

פון ערשטן טאג פון געטא האט זיך געשטעלט די פראגע: וואו וועט מען וואוינען?

די ענגשאפט איז געווען ניט צו דערטראגן. אין א קליין שטיבל, וואו פאר קריג האבן געוואוינט פון איינס ביז דריי פערזאן, האבן אין געטא געוואוינט פופצן ביז צוואנציק פערזאן. זייער זעלטן פלעגט אויף א מענטשן אויספאלן א קוואדראט-מעטער, צום מייסטן 0,7-0,8 קוואדראט-מעטער אויף איין פערזאן. אין איין צימערל האבן געוואוינט אזוי פון פינף ביז אכט משפחות, פרויען, מענער, אלטע און קינדער, געזונטע און קראנקע צוזאמען.

ניט אלע דירות אין געטא האט מען געקענט אויסנוצן אלס וואוינונגען, א סך זענען געווען פארוואנדלט אין חורבות בשעת די אקציעס. מען האט אויך געדארפט האבן לאקאלן פאר אנשטאלטן.

דער שטראם, וואס האט געטראגן די מענטשן אין געטא, האט זיי פארטראגן וואו עס האט זיך געמאכט, געמישט מענטשן מיט פארשידענע כאראקטערן, פון פארשידענע פאכן און אייגנשאפטן. עס איז געווען שווער צוצופאסן זיך איינער צום אנדערן. מען איז גיך געוואָרן מיאוס איינער דעם אנדערן. ווייל איינער שלאפן, ווייל דער אנדערער רעדן און דערציילן זיינע טאג געשעענישן. ווייל איינער עפענען דאס פענצטער, שרייט דער צווייטער, עס איז אים קאלט. ווייל אין פרוי הייצן דאס אייוועלע און עפעס אויסקאכן, ווילן דוקא דאן די אנדערע פרויען טון דאס זעלבע. דארף מען אבער אויסקערן די צימערן און וואשן די דילן — ווייל קיינער ניט:

— פארוואס עפעס איך, און ניט דו? —

די הייזער האבן אנגעהויבן זינקען אין שמוץ, עס האט אין זיי געהערשט תמיד טומל און געדראנג. פלעגט פארלוירן ווערן עפעס א זאך — פלעגן שכנים זיך אייגע די אנדערע חושד זיין; פלעגט עס אפגעפונען ווערן — פלעגט מען זאגן, אז מען האט אונטערגעווארפן צוריק. סקאנדאלן און קריגעריין צווישן אויפגערעגטע שכנים, דער עיקר צווישן די פרויען, וועלכע האבן געהאט שטענדיקע „אויוועלעך-סכסוכים"; דאס ניט קענען צוזאמענלעבן זיך אין דער גרויסער ענגשאפט — זענען געווען איינע פון די שווערע פלאגן אין געטא.

מענטשן האבן אנגעהויבן אויסזוכן זיך מיט-לאקאטארן און בייטן זייערע דירות. עס האבן זיך צונויפגעפאסט : קרובים מיט קרובים אדער געווענטע שכנים, אדער

מענטשן פון איין פאַך, אַדער מענטשן, וועלכע זענען געווען טעטיק אין די זעלבע פאַליטישע ריכטונגען און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. אַזאַ זעלבסט-סעלעקציע האָט געמינדערט די רייבונגען, איז געווען געבויט אויפן יסוד פון קעגנזייטיקן צוטרוי — און געבראַכט צו אַ ביסל שלוה צווישן די געטאָ־איינוואוינערס.

אין דער זעלבער ענגשאַפט זענען אויך געווען „בעסערע" דירות און ערגערע דירות; אין אַ גרויסן הויף אַדער אין אַ ענגערן, מיט פענצטער אַדער אָן פענצטער, ליכטיקע, פינצטערע, לופטיקע, אַדער גאָר נאַענט צום קלאָזעט און מיסט-קאַסטן...

ווי איז מען זיך קונה רעכט אויף אַ וואוינונג? — דורך „באַזעצן" זי. ווער עס כאַפט זיך אַריין פריער, דער האָט זי. און אויב עס ברעכט אויס אַ סקאַנדאַל צווישן אַ סך פרעטענדענטן — דעצידירט דער געטאָ־פאָליציסט, ער קען אַרייגלאָזן, ער קען אויך פאַרוועלן. גיך האָבן זיך די געטאָ־איינוואוינערס אַנטוישט אין דער אָביעק־טיוויטעט פון אַ גאַנצע רייע יידישע פאָליציסטן. זייערע דעציזיעס אין קאַנפליקטן זענען געווען גאַנץ אָפט בולט אייגנזייטיק. פאַר זיך און פאַרן ברודער און פאַר גוטע באַקאַנטע האָבן זיי געפונען אַ בעסערע, גרויסערע דירה, אַדער „קאַנפיסקירט" פון מענטשן וועלכע האָבן זי שוין געהאַט באַזעצט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן פראַטעקציע אין געטאָ...

אין אַ קורצער צייט אַרום, נאָך דער יום־כיפור־אַקציע, איז אַרויס מיטאַמאָל אַ באַפעל אין געטאָ, אַז בכדי עס זאָלן זיך ניט טומלען די מענטשן פון פאַרשידענע אייגהייטן ביים אַרויסגיין צו דער אַרבעט, און בכדי די מענטשן זאָלן זיין רעגיסטרירט לויט זייערע פאַכן, ווערן געשאַפן „בלאַקן" — יעדער פאַך אַדער יעדע אַרבעטס־אייגהייט וועלן וואוינען אין זייער בלאַק. דאָס איבערקלייבן זיך האָט געמוזט פאַרקומען אין משך פון געציילטע שעהן. עס איז דאָן פאַרגעקומען אַ „פעלקער־וואַנדערונג" איבער די גאַסן פון געטאָ, מיט פּעק, מיט טשייניקעס און עמערס (געפונענע אין די פאַרלאָזענע הייזער). טראָץ דעם, וואָס דער באַפעל האָט געהאַט אַן אַרדענונגס־יסוד, האָט עד אויך אַרויסגערופן אַ גרויסע פאַניק אין געטאָ — ווייל עד האָט אָפגעטיילט די פאַך־מענטשן פון די ניט פאַך־מענטשן — און עד איז געווען אַן אָנזאָג פון אָנקומענדיקע אָקציעס...

וואוינונגס־אָפּטיילונג

בכדי צו שאַפן אַן אַרדענונג אין דער וואוינונגס־פראָגע, רעגולירן די איבער־וואַנדלונגען, איינשטעלן אַ סיסטעם און אַ פראָפּאָרציע אין צאָל פון די איינוואוינערס אין דער זעלבער דירה, איז דורכן יידן־ראַט געשאַפן געווארן אַ וואוינונגס־אָפּטיילונג. די ערשטע אָנפירערס זענען געווען אינזשיניער פרידמאַן פון וואַרשע, דאָן יוסף גלאָזמאַן, שפּעטער חיים שקאָלניצקי בייַ דער מיטאַרבעט פון רפאל אָסטער, וועלכער איז געווען „אויבער־אויפזעער" פון דער סאַניטאַר־פאָליציאישער אָפּטיילונג מיט דער וואוינונגס־אָפּטיילונג צוזאַמען.

בכדי צו האָבן אַ שטאַרקע, פרעציזע אויפזיכט איבער די איינוואוינערס, זייער צופלוס און אָפּפלוס, זייער רעגיסטראַציע, שיין־פראָגן, ברויט־קאַרטן־אַרויסגעבונג,

איז דורך דער וואוינונגס־אָפּטיילונג געשאַפן געוואָרן פּאָלגנדיקער היעראַרכיע־אָפּאַראַט:

יעדע שטוב (פּיר, אַכט, צען, צוואַנציק אײנוואוינערס) האָט זיך פּאַראַנטוואָרט־לעכן, דאָס רוב אָ פּרוי — צימער קאָמענדאַנטין.

איבער אַלע שטובן פון אײן הויז (דירה) שטייט די הויז־קאָמענדאַנטין.

איבער אַלע הויז־קאָמענדאַנטינס אין זעלבן הויז שטייט די הויף־קאָמענדאַנטין.

איבער אייניקע הויפן (וועלכע שטעלן מיט זיך פּאָר אײן בלאָק אַדער האָבן אַנדערע קרובהשאָפט) שטייט דער „אופּראַוודאָם" (אַדמיניסטראַטאָר — אופּראַוודאָם איז אָ רוסישע ראשי־תיבות — אופּראַוליאַאושטשי דאָמאָ).

אַלע „אופּראַוודאָמען" שטייען אונטער דער אויפזיכט פון וואוינונגס־אָפּטיילונג.

אָן אופּראַוודאָם איז געווען אין געטאָ א וויכטיקער אָמט פון גרויסער השפּעה. ער האָט געקענט אַרויסווארפן מענטשן פון זייערע וואוינונגען, מאַכן געדיכטער א וואוינונג אַדער שיטערער... די „אופּראַוודאָמען" פלעגן פירן ספּעציעלע „מעלדונגס־ביכער", וואו ס'זענען געווען פאַרצייכנט אַלע געטאָ־איינוואוינער.

רעמאָנטן

בכדי צו פאַרגרעסערן דעם וואוינונגס־רוים אין געטאָ, האָט זיך אָנגעהויבן צו פירן א גרויסע רעמאָנט־אַרבעט. מען האָט איבערגעבויט חרובע הייזער: רעמאָנטירט געווענען מאָגאַזינען, סקלאַדן, אַריינגעשטעלט דאָרט ווענט, בכדי צו שאַפן מער דירות, פּראָוויזאָרישע אויוועלעך, שויבן, קוימענס; מען האָט פאַרוואַנדלט קעלערס און בוי־דעמער אין וואוין־ערטער. אין דעם פּרט האָט דער אָפּאַראַט גוט געאַרבעט.

עס וועלט גרוימער אין געטאָ

דורך די אָקציעס איז די צאָל איינוואוינער אין געטאָ געפאַלן פון עטלעכע און דרייסיק טויזנט ביז זיבצן טויזנט — עס איז געוואָרן גרוימער אין געטאָ.

דורכן צוגעבן צום געטאָ נאָך א צענדליק הויפן (דער נייער געטאָ) און דורכן שאַפן נאָך דירות (פון רעמאָנטירטע חורבות, סקלאַדן, קעלערס און בוידעמער) — איז ג־ווארן אַזא גרוימקייט — אז א מענטש האָט שוין דורכשניטלעך געהאַט צו זיין דיס־פאָזיציע פון 1,5 קוואַדראַט־מעטער ביז צוויי קוואַדראַט־מעטער.

אָפּט האָבן די מענטשן ניט געוואָלט פאַרלאָזן זייערע ענגע דירות און אַריבערגיין אין גרוימערע. וויל זיי האָבן שוין געהאַט אויסגעבויט דאָרטן באַהעלטענישן, מאַלינעס.

די גאַסן פון געטאָ נומער איינס

צום געטאָ נומער איינס האָבן געהערט פאָלגנדיקע גאַסן (אָפּטמאָל נאָר אײנציקע הויפן פון גאַס):

זאָוואָלנע גאַס 36, 38, 44, 46.

שפּיטאָל גאַס („הקדש־גאַס") פון 1 ביזן סוף און פון 4 ביזן סוף.

גאַנץ סטראָשון גאַס („קאָמענציקע) דאָס הייסט פון 1 ביז 15 און פון 2 ביז 12.

רודניצקע גאַס פון 4 ביז 18 און פון 5 ביז 23.

גאַנץ שאָוולער (שאָוועלסקע) גאַס און אייניקע הויפן פון יאַטקעווער גאַס און דזיסנער גאַס.

אייניקע הויפן פון קאַרמעליטן־גאַס (פּאָליצייסקע) און ארקליו־גאַס (קאָנסקע).

אין דער צווייטער תקופה פון געטאָ האָט די דייטשע מאַכט דערלויבט צו פאַרברייטערן דעם געטאָ און עס זענען צוגעקומען נאָך אַ פאָר הויפן פון דזיסנער גאַס, אשמענער (4, 6, 8), יאַטקעווער, דייטשער גאַס (19, 22, 27, 29, 31, 36) די צוגעגעבענע הויפן האָט מען אָנגערופן מיטן נאָמען „דער נייער געטאָ".

די טויערן פון די הויפן, וואָס האָבן געגרעניצט מיטן אויסערן געטאָ, זענען געווען שטענדיק פאַרקלאַפט, די פענסטערס פאַרשמירט. מען פלעגט אין אָזאַ גרענעץ-הויף אַרייננגיין דורך לעכער אין וועגנט פון אַנדערע הויפן, וואָס האָבן אַ פרייען אַרויסגאַנג צו אַ געטאָ-גאַס.

די גאַסן פון געטאָ נומער צוויי

צום געטאָ נומער צוויי וועלכער האָט עקזיסטירט עטלעכע געצי׳לטע וואָכן (געטאָ פון ניט פאַר-מענער) האָבן געהערט די יידישע גאַס, גאון גאַס, יאַטקעווער גאַס, און נאָך אַ פאָר קלייניקע געסלעך אין אומגעבונג פון שול־הויף. מען האָט געראַטנט, אַז דאָרטן איז געווען אַ באַפעלקערונג פון ניין טויזנט ביז עלף טויזנט מאַן.

וואוינונגס־בלאָקן

אויף ווי וויים איך דערמאָן זיך — זענען געווען אין געטאָ פאָלגנדיקע חויפט-בלאָקן:

„מעדיציינער בלאָק"

— פאַר אַלע דאָקטוירים, קראַנקען-שוועסטערס, סאַניטאַרן און סתם מעדיציניש פערסאָנאַל מיט זייערע משפחות.
אויף שפּיטאָל גאַס נומער 7, 9, 11. און זאָוואָלנע גאַס נומער 44, 46.

„בלאָק פון ארבעטער אין „פעלד-בוי-לייטונג „אייזנהייט"
אויף רודניצקע גאַס 16 און קאַרמעליטן גאַס 7.

„שניידער שטובע"
— אויף רודניצקע גאַס 9, 11.

„געשטאַפּע" (דאָס היסט פיזישע ארבעטער אין געשטאַפּע)
— סטראַשון גאַס 1, 2, 3.

„בורבישקי"

„באַן קאָמאַנדאַטור"
— רודניצקע גאַס 10.

„אָרטס-קאָמענדאַנטור"
— רודניצקע גאַס 18, קאַרמעליטן גאַס 5.

יידישע פּאָליציי און יידן-ראַט-אַדמיניסטראַציע
— רודניצקע גאַס 6, קאַרמעליטן גאַס 5.

אָנגעשטעלטע פון יידן-ראַט
— סטראַשון גאַס 40, 6.

▼

וואוינווירטשאַפטס־אָפּטייל

ספּעציעלע קאָלעקטיוע היימען וועלכע געפּלאַנט איינגיכן צו אָרגאַניזירן פאַר אייזאַטע פרויען און מענער. די דאָזיקע קאָלעקטיוע היימען וועלן באַאָרגט ווערן מיט געלעגערס, כויסיקע מעבל און וועלן באַהייצט ווערן.

היימען פאַר אָנקומענדיקע לאַגער-ארבעטער האָט מען לעצטנס באַאָרגט אין עטלעכע ערטער פאַר העכער 300 פערזאָן. די געשאַפענע היימען ווערן דורכן אָפּטייל באַאָרגט מיט אווונס און אַלע אָנדערע אויבריכטונגען. מען קלייבט זיך צו שאָפן נאָך נייע אָזוינע קאָלעקטיוע היימען, וויל עס ווערן דערוואַרט נאָך מערערע הונדערט לאַגער-ארבעטער פון די פראָווינציעלע ערטער.

די טראַנסלאַקאַציע פון די שטענדיקע געטא-איינוווינער איז לעצטנס געווארן אקטועל, ווייל דער אָפּשטייל מוז באַזאָרגן די שׂנקומענדיקע לאַגער-ארבעטער.

אויוועלעך אין די געטא-דירות — דאָס באַזאָרגן די געטא-דירות מיט קלויזע בלע-כענע אויוועלעך ווערט דורכן אָפּשטייל דורכגעפירט אויף וני וויוט מעגלעך. פון גרעסערע אלטע אויוונס, וואָס ווערן פונאַנדערגענומען, ווערן געמאַכט קלענערע אין א גרעסערער צאָל.

(„געטא-ידיעות", נומ. 25. י"ח שבט תש"ג. ווילנער געטא. 24.1.1943.)

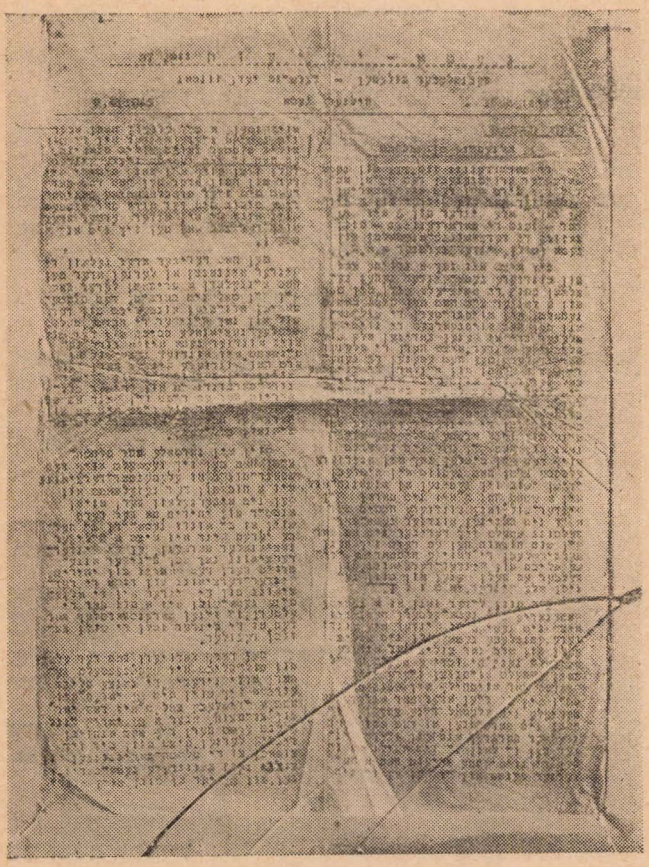

א זייטל פון די „געטא-ידיעות", וואָס פלעגן דערשיינען וועכנטלעך אין ווילנער געטא.

3. סאציאַלע אונטערשיידן אין געטא

א. ערשטע תקופה: פּריוויליעגירטע און גורל־פּאַרשעמטע

אויך אין געטאָ האָבן עקזיסטירט סאָציאַלע אונטערשידן.

זיי האָבן זיך אָנגעהויבן מיטן אַרייַנגיין אין געטאָ. — עס האָט זיך געדוכט, אַז עס איז אַ פּראָדוקט פון אַ צופאַל, דאָס איז אָבער געווען אַ רינג פון דער נאַציאָנער נעץ.

די וואָס האָבן געבראַכט

די יידן האָבן געהאַט רעכט אַרייַנגיין אין געטאָ נאָר מיט דעם פּעקל, וואָס זיי האָבן געטראָגן אויף די פּלייצעס, און מיט דרייַ הונדערט רובל (דרייסיק מאַרק). גאָלד און ווערטזאַכן האָט מען געדאַרפט אָפּגעבן נאָך פריער, פּאַרן אַרייַנגיין אין געטאָ.

עס זענען געווען גרעסערע טיילן באַפעלקערונג, וועלכע האָבן מורא געהאַט מיטצונעמען מער געלט אָדער ווערטזאַכן, טאָמער וועט מען קאָנטראָלירן ביים מאַרש און עס איז דאָך געווען קלאָר דער גורל פון דעם, ביי וועמען מען וועט געפינען נישט־דערלויבט געלט אָדער ווערטזאַכן. (צווישן די „מורא־האָבערס" זענען געווען אַ סך בעלי־הביתישע יידן, בוכהאַלטערס, לערערס, אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים, קליינהענדלער, האַנטווערקערס, שרייבערס, אַרטיסטן און סתם אינטעליגענץ).

עס איז אָבער געווען נאָך אַ טייל באַפעלקערונג, דער געוואָגטער, וועלכער האָט דיזיקירט אַרייַנגעטראָגן געלט און ווערטזאַכן (באַהאַלטן אין בגדים און עסנוואָרג). צווישן די „ריזיקאַנטן" זענען געווען בעלי־עגלות, טראַנספּאָרט־אַרבעטער, געווען בערזע־לייט, שמוגלערס און די אַזוי־גערופענע „ווילנער אונטערוועלט" פון אַלע אירע גראַדאַציעס (גנבים, פּאַסערס, שענק־אינהאַבערס וכדומה).

די וואָס האָבן געפונען

אויך אין געטאָ האָט מען געדאַרפט האָבן מזל.

געווען מענטשן וועלכע זענען אַריין אין אַ וואויינונג פון אַ געווען רייכן יידן וואָס איז אַרויסגעפירט געוואָרן נאָך פּאַרן געטאָ (בשעת דער פּראָ־וואָקאַציע) קיין פּאַנאַר. און זיי האָבן געפונען אַ שטוב מיט מעבל, בעטן, געשיר און עסנוואַרג אין די בופעטן, קאַרטאָפל אין די קעלערס, האַלץ אין די סקלאַדיקעס און אויך אָפּטמאָל באַהאַלטן געלט ווי אויך פּאַרשידענע שטאָפן און סחורות אין „וועט־מאַלינעס" אָדער אויף בוידעמער — און זיי האָבן דאָס גלייך קונה געווען במשיכה און געירשנט.

און עס זענען געווען „שלים מזליקעס", וועלכע זענען אַריינגעפאַלן אין אַ צערו־

אינירטער חורבה פון אַ געוועזענעם קבצן, אָן מעבל און בעטן, אָדער נאָך מיט צע־בראָכענע פענצטער און אויפגעריסענע דילן — אין אַ חורבה אָן זאַפּאַס פון שפּייז, האָלץ, סחורות און געלט — און זיי זענען שוין געווען פאַרמשפּט צו בלייבן אין געטאָ אָן מיטלען, געטאָ־קבצנים. —

▼

עס זענען אויך געווען „נאַאיווע", וועלכע זענען געקומען אין אַ שטוב „מכל טוב" און זיך ניט דערלויבט אָנצורירן דאָס געפונענע, ווייל דער בעל־הבית קען נאָך אפשר צוריקקומען... און ווי מעג מען עס געניסן פון אַ טויטן ?

(...אַז איך בין אַריין אויף דזיסנער גאַס 5, צוזאַמען מיט דער דאָקטאָרין אימע־ניטאָוואַ, אינזש. וולאָדאַווסקי, דוד וולאָדאַווסקי און געפונען אַן אַלמער מיט פוטערס, סחורות, קליידער, אַ זאַק מעל וכדומה, האָבן מיר געמאַכט אַ באַשרייבונגס-פּראָטאָקאָל פון אַלע געפונענע זאַכן און פאַרחתמעט זיי אין אַלמער, מיט וואַקס. מיר האָבן גע־וואָרנט די שכנים, קיינער זאָל ניט אָנרירן די פאַרחתמעטע זאַכן, ווייל דער בעל־הבית קען צוריקקומען... אונזערע שכנים האָבן פּראָטעסטירט און אָנגערופן אונז נאַ־איווע בעל־חלומות און געפאָדערט, מען זאָל עפענען די פאַרחתמעטע זאַכן און פאַר־טיילן עס צווישן די איינוואוינערס. זיי, מיט זייערע נישט-נאַאיווע פאָדערונ־גען האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר רעאַל־גערעכטע : דער בעל־הבית פון די זאַכן איז שוין קיינמאָל ניט צוריקגעקומען, אָבער בשעת דער אַקציע פון די געלע שיינען, ווען אַלע זענען געלעגן אין די באַהעלטענישן — האָבן ליטווישע זעלנערס און ס"ס־לייט אויפגעריסן דעם אַלמער מיט די זאַכן און אַלץ צוגענומען.

אַזוי אַרום האָט קיין ייד ניט גענאָסן פון די זאַכן. אָפּהיטן דאָס אייגנטום פון אַ פאַרשוואונדענעם האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ פאַנטאַזיע אין געטאָ).

די וואָס זענען געקומען צו זיך אין שטוב

עס זענען געווען מענטשן, וואָס האָבן געהאַט דאָס „גליק" קומען אין געטאָ — צו זיך אין שטוב, אָדער אין שטוב פון אַ נאָנטן קרוב, אַ ברודער, אַ פעטער וכדומה. — זיי זענען געוואָרן די בעלי־הבתים פון די קליידער, וועש, קישנס, קאָלדרעס, עסנ־וואַרג און פאַרשידענע חפצים פון יענע „אייגענע" דירות. זיי פלעגן אַלץ אויספאַר־קויפן און דערפון געהאַט גענוג צום לעבן.

די איבערוויגנדיקע מערהייט איז געקומען אין פרעמדע הייזער — און זיי האָבן גאַנץ גיך אָנגעהויבן צו רעוואָלטירן קעגן דעם „ירושה־רעכט" פון געוועזענעם דירה־אייגנטימער אָדער זיין קרוב :

— וואָס הייסט ? — פלעגן זיי טענהן — מיר זענען אַלע יידן — און פאַרן זעלבן חטא זיצן מיר אַלע אין געטאָ, טאָ פאַרוואָס קומט דאָס איינעם צו באַזיצן אַלץ, וואָס ער האָט געהאַט פריער — און אַלע איבעריקע דאַרפן גאָרניט האָבן ? עס מוז ווערן אויסגעגליכן ! אַלץ וואָס מען געפינט אין שטוב — געהערט צו אַלע זיינע איינוואוינער „אָן אונטערשיד צי ער איז אַ תושב אָדער אַ גר".

פאַך־אַרבעטער און פאַכלאָזע

גלייך מיטן אַריינגיין אין געטאָ און אָנהויבן פאָרמירן אַרבעטס־קאָמאַנדאָס —

האָט דער עולם דערזען, אַז אַן אמתער פּאַך־אַרבעטער ווי אַ שלאָסער, שניידער, שוסטער, קירשנער — האָט עפּעס נאָך אַ חשיבות אין די אויגן פון דייטש, וועלכער נוצט אים אויס, גיט אים דערווייל אַ שיין, אָפּאָל אויך באַשפּייזונג. — דער פּאַכלאָזער האָט זיך גלייך דערשפּירט, אַז ער איז אַן איבעריקער, דער דייטש דאַרף אים ניט האָבן. ער קומט אים ניט צוניץ. דער פּאַכלאָזער מוז זיך לאָזן צו די שוועדסטע, שוואַרצסטע פּיזישע אַרבעטן, בכדי צו קריגן אַ שיין, און דאָס געלינגט אים ניט אַלעמאָל. די אינטעליגענץ, די לערערשאַפט, שרייבער־וועלט און קונסט־וועלט — האָבן פּאַרלוירן שוין פּאַרן געטאָ אַ גרויסן צאָל פון זייערע חברים — ווייל די אינטעליגענץ איז געווען לויטן דייטשן באַגריף „פּאַכלאָז".

▼

נאָכן אַרײַנפירן די יידן אין געטאָ, האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ פּאַראַדענונג, אַז אַלע יידן וועלן צעטיילט אין צוויי שיכטן: פּאַכאַרבעטער און פּאַכלאָזע.

אין געטאָ נומער איינס געפינען זיך די פּאַכאַרבעטער מיט זייערע משפּחות.

אין געטאָ נומער צוויי אַלע פּאַכלאָזע. —

געטאָ נומער צוויי, דער געטאָ פון די פּאַכלאָזע, איז במשך פון געציילטע וואָכן ליקווידירט געוואָרן און אַלע זיינע איינוואוינערס זענען אַרויסגעפירט צום טויט.

עס איז געבליבן נאָר געטאָ נומער איינס, וואו עס זענען געווען אָפּיציעל די „פּאַך־אַרבעטער" און אומאָפּיציעל, גרויסע צאָלן פון פּאַכלאָזע מענטשן. דער אַזוי גערופענער ווילנער געטאָ איז געווען דער געטאָ נומער איינס. געטאָ נומער צוויי איז שוין געווען אין פּאָנאָר.

די פּאַכלאָזע האָבן במשך פון דער גאַנצער צייט פון געטאָ מיט אַלע אופנים זיך באַמיט צו ווערן פּאַך־אַרבעטער, זיך איינשאַפן אַ שיין פון אַ פּאַך־אַרבעטער דורך באַקאַנטשאַפט, פּראָטעקציע, געלט אָדער דורך אויסלערנען זיך אַ פּאַך אין געטאָ גופא (ווי אויוונמאַכערײַ, קוימענקערערײַ, געהילף־סטאָלער, וכדומה). פּרויען האָבן גע־לערנט שניידערײַ, שטריקערײַ, קאָרטאָן־אַרבעט, שטרוי־פלעכטערײַ. אין דער לעצטער תקופה פון געטאָ, איז שוין ניט געווען כמעט אַ מאָן אָדער אַ פּרוי, אַ קינד, איבער צוועלף־דרייצן יאָר, אָדער אפּילו אַ זקן און אַ זקנה, וועלכע זאָלן זיך ניט קענען אַרויס־ווייזן מיט עפּעס אַ מלאכה־קענטעניש (די מלאכה גיט דאָך דאָס רעכט אויף אַ שיין).

צחי קלאַסן

עס האָבן זיך אָנגעהויבן פּאַרמירן אין געטאָ שיכטן־קלאַסן. זייער געבוי, זייער אָנטשטייאונג, זייער געראָנגל — איז געווען ווייט ניט אידענטיש מיט דער גע־ווינלעכער קלאַסן־צעטיילונג פון פּאָר דער מלחמה. די ליניע פון דער שיכטן־צעטיילונג איז געווען דיקטירט פון בלינדן צופאַל, און פון פּערזענלעכער געוואָגט־קייט. עס האָט זיך פּאַרמירט (איך וועל פּראָבירן געבן נעמען):

א. קלאַס פון פּריווילעגירטע (געלט- און שפּייז־באַזיצערס)

צו דעם דאָזיקן קלאַס האָבן געהערט די, וואָס האָבן ריזיקירט, מיטגעבראַכט געלט און צירונג, די וואָס זענען דורכן צופאַל געקומען צו זיך אין די וואוינונגען און געירשנט די אייגענע ווירטשאַפט, די וואָס האָבן דורך אַ צופאַל געפונען אין

פרעמדע הייזער זאַפאַסן, ווי אויך די, וועלכע האָבן געהאַט לויטן דייטשן באַגריף „גוטע פאַכן": שוסטערס, סטאָלערס, קירזשנערס און אַנדערע. דער דאָזיקער שיכט האָט זיך באַזירט פון מענטשן געזונטע, קרעפטיקע, וועלכע קענען זיך אַדורכ-שלאָגן „מיט עלנבויגנס"; פון פאַרשידענע צופעליקע „בר מזלס" פון אַלע שיכטן; און דער עיקר פון אַמאָליקער אַזוי גערופענער ווילנער אונטערוועלט. צום קלאַס פון פריווילעגירטע איז גיך צוגעקומען די יידישע געטא-פּאָליציי. זי איז דערגאַנגען, אויספירנדיק בשעת די געטא-אַקציעס די דייטשע פאַראַרדענונגען, צו אַ קראַפט פון דיקטירן טויט און לעבן — און דורך שוחד און האַנדל מיט שיינען (וואָס עס האָבן פראַקטיצירט אַ גאַנצע רייַ פון אירע מיטגלידער) — איז זי אויך דערגאַנגען צו אַ באַקוועמען לעבן אין געטאָ גופא: צו באַזיצן געלט-מיטלען, עסנווארג בשפע און בגדים.

ב. קלאַס פון גורל-פאַרשעמטע — „געטאָ-קבצנים"

צו דעם דאָזיקן שיכט האָבן געהערט: די וואָס האָבן ניט ריזיקירט און קיין ווערטפולע זאַכן ניט מיטגענומען, געקומען אין אַרעמע, צעחרובטע, פאַרווואָר-לאָזטע פרעמדע וואוינונגען, ניט געהאַט קיין „גוטע פאַכן" (לערערס, בוכהאַל-טערס, שריפטשטעלערס, אַרטיסטן, קליין־הענדלערס, מענטשן פאַכלאָזע, מענטשן עלטערע און שוואַכע, יתומים און יתומות אין יונגען עלטער).

דער „קלאַס פון פריווילעגירטע" האָט זיך אַן עצה געגעבן, בעסער אָדער ערגער, מיט שפּייז און בגדים. ביי די „גורל פאַרשעמטע" האָט זיך אָנגעהויבן ה ו נ ג ע ר, פאַרלייזונג און אין אַ גיכן טעמפּאָ פראָגרעסיווע אָפּגעשוואַכטקייט.

ב. צווייטע תקופה: געלע־וויסע

און עס זענען געקומען די טעג, וועו די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן די „געלע לעבנס־שיינען" פאַר דער געטאָ־באָפעלקערונג, האָט די איבערוויגנדיקע מערהייט פון די „פריווילעגירטע" באַקומען די גערע שיינען (דורך פאַך, דורך באַקאַנטשאַפט, דורך פראַטעקציע אָדער מיט געלט). דאָקעגן די מערהייט פון „די גורל־פאַרשעמטע" האָט (צוליב פאַכלאָזיקייט, מיטלען־לאָזיקייט, צו יונגען אָדער צו אַלטן עלטער, צוליב מאַנגל אין איניציאַטיוו) — קיין געלע שיינען ניט באַקומען — זיי זענען געבליבן די „וויסע שיינען". די צווייטע תקופה אין געטאָ שטייט אַלזאָ אונטערן צייכן פון אַ בולטער שיכטן־צעטיילונג אין געטאָ:

א) „געלע שיינען" (פראָווויזאָריש פאַרזיכערט מיטן לעבן) און

ב) „וויסע שיינען" (אויסגעשטעלטע אויף באַלדיקע טויט אַרויספירונגען).

(און צי זאָל איך ניט דערציילן, אַז אַ תהום און אַ שנאה איז געלעגן צווישן די צווי וועלטן, די וועלט פון געלע שיינען און די וועלט פון די „וויסע שיינען"?...)

די „וויסע שיינען" האָבן זיך דערשפּירט פולקאָם שוצלאָז: געיאָגט צום טויט דורך די דייטשן און פאַרלאָזן דורך איגענע בריידער-יידן, באַזיצערס פון די געלע שיינען... עס איז געשטאַנען אין קאָן ניט באַקוועמלעכקייטן, ניט באַשפּייזונג, ניט

וואוינונג — נאָר דאָס לעבן גופא. און דאָס לעבן האָבן די דייטשן געשאָנקען נאָר פאַר די, וואָס האָבן די געלע שיינען אין אַ באַגרענעצטן צאָל פון אַ דריי טויזנט שיינען, וואָס עס מאַכט אויס מיט משפחות קרוב צען טויזנט מאַן. וועלן דען די גליקלעכע „געלע שיינען" אַוועקגעבן זייער לעבן פאַר די ווייסע שיינען? —

די דעמאָנסטראַציע פון די ווייסע שיינען.

כ'דערמאָן זיך:

אויפן הויף פון יידן-ראַט, רודניצקע-גאַס 6, האָט זיך צונויפגעזאַמלט אַ גרויסער עולם פון ווייסע שיינען מיט אַ דעמאָנסטראַציע צו יעקב גענסן, צום יידן־ראַט. רעדנערס האָבן זיך באַוויזן און מיט לאחר-יאושדיקע געשרייען געפאָדערט גערעכטיקייט:

— פאַרוואָס זאָל עפּעס איין טייל יידן באַקומען שיינען צום לעבן — און די אַנדערע ניט?

— אַלע זענען די זעלבע יידן — אַלע דאַרפן טיילן דעם זעלבן גורל!

— קיינער זאָל ניט אָננעמען דעם געלן שיין!

— אָדער אַלעמען — לעבן, אָדער אַלעמען — טויט!

אָבער די מערהייט באַרעכטיקטע צו געלע שיינען — האָט שוין דאַן געהאַט די שיינען אין די קעשענעס, קיינער איז ניט געגאַנגען אָפּגעבן דעם שיין צוריק. און אויך די איבעריקע האָבן ניט רעזיגנירט פון נעמען זיי. זיי האָבן געענטפערט:

— דעם דייטש קען מען ניט אָנשרעקן מיט דעמאָנסטראַציעס. עס איז אַ נאָך אין דער וועלט ניט געוועזענער אומגליק. יעדער איינער, מוז זיך ראַטעווען ווי ער קען, און ווי עס לאָזט זיך, און אויף זיין אייגענער האַנט. די וואָס זאָגן, אַז מען דאַרף דעם שיין ניט נעמען, ווען זיי וואָלטן געהאַט די מינדעסטע מעגלעכקייט אַ געלן שיין צו באַקומען, וואָלטן זיי פון אים ניט רעזיגנירט.

סאָלידאַריטעטס־פּרואוון

אָבער ווער זענען דאָס די ווייסע שיינען? — דאָס איז דאָך אָפט דער אייגענער טאַטע, די אייגענע מאַמע פון געלן שיין, אָפט אַ ברודער, אַ שוועסטער, אַ פעטער, אַ קוזין אָדער אַ טרייער יוגנט־חבר.

אָפּגעבן אים דעם לעבן־שיין — דאָס לעבן — קען מען ניט, אָבער ראַטעווען זיך דאַרף מען, אים העלפן מיט וואָס עס לאָזט זיך. און —

אַ סך מענטשן האָבן פאַרשריבן פרעמדע קינדער אַלס אייגענע. אַ סך בחורים האָבן צוגעשריבן אומבאַקאַנטע מיידלעך — אַלס זייערע פרויען (און פאַרקערט).

די געלע שיינען האָבן געהאָלפן בויען מאַלינעס און באַהעלטענישן פאַר די ווייסע, און אין פאַלן ווען עס האָט זיך געלאָזט, געהאָלפן זיי אַרויסקומען פון תפיסה.

ווי נאָר עס זענען פאַרלאָפן די צוויי אַקציעס פון „געלע שיינען" — האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע באַוועגונג אין געטאָ, בכדי ניט לאָזן פאַלן די ווייסע שיינען, זען אַריינציען זיי אין אַרבעטס־קאָמאַנדאָס, קריגן פאַר זיי שוץ־שיינען און אַרבעטס־ביכלעך, לערנען זיי פאַכן, ניט לאָזן זיי הונגערן (די „סאָציאַלע פאַרזאָרגונג" פון

יידן־ראַט — און דער „געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט" האָבן דערצו אַ סך אויפגעטאָן). עס האָבן אויפגעהערט צו זיין הונגערויקע אין גענט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ האַנדל אין גענט, אַנדערע יידן האָבן אָנגעהויבן אַנטוויקלען אַ פּראָדוקציע פון אייגענע פּאַבריקאַטן: קונסט־האַניק, זייף וכדומה. עס האָבן זיך באַווייזן גענטאָ־נגידים.

עס איז אָנגעקומען די דריטע תקופה אין גענט, ווען אַלע זענען געווען גלייך יורידיש, דאָס הייסט, באַזיצט אַרבעטס־ביכלעך, פּאַספּאָרטן, נומערן.

און צווישן זיי, די גלייכע, האָבן זיך ווידער אויסגעפּאָרמירט נייע אונטערשיידן.

▼

אין דער ערשטער תקופה איז די צעשיידונגס־ליניע געווען דער בלינדער צופּאַל און די איניציאַטיווע.

אין דער צווייטער תקופה — דער יורידישער סטאַטוס (געלע אָדער ווייסע שיינען).

אין דער דריטער תקופה — דער סאָציאַלער אונטערשיד אין לעבנס־סטאַנדאַרט.

ג. דריטע תקופה: אונטערשיד אין לעבנס־סטאַנדאַרט

עס האָבן זיך דאָן אויסגעקריסטאַליזירט פּאָלגנדיקע שיכטן:

א. שיכט פון דער גענטאָ „גרויס־בורזשואַזיע" — פון אייניקע הונדערט מענטשן, וועלכע האָבן מאַטעריעל גענעבט אין וואוילטאָג און לוקסוס, הן אין עסן, הן אין באַקליידונג. זיי האָבן זיך דערלויבט צו טרינקען משקאות אין גענטאָ — און אייגנקויפן זיך „צענערלעך" אויף זאָפאָס.

צו זיי האָבן גענהערט:

1. דאָס רוב פון גענטאָ־פּאָליציי.
2. די מערהייט פון די יידישע „בריגאַדירן" (דאָס הייסט יידישע אָנפירערס פון די אַרבעטס־קאָמאַנדאָס).
3. אַ גרופּע גרויסע שמוגלער־ספּעקולאַנטן, וועלכע האָבן געקריגן פּאַרבינדונגען אוֹן אַריינגעפירט אין גענטאָ גרויסע מענגען פון פּראָדוקטן.
4. די קוימענקערערס פון גענטאָ.

פון דעם שיכט האָבן זיך רעקרוטירט די באַזוכערס פון די פּאָר „לוקסוסאָוועס" גענטאָ־רעסטאָראַנען, וואו מען האָט געקריגן בראַנפן (געגנבעט ביי די דייטשן) אוֹן אָפּעלסינען (געגנבעט ביי די דייטשן). אַ גאַנצע רייע פון די פּאָליציסטן פלעגן מאָכן ביי זיך „אויפנאַמעס", פּאַרווויילונגען אוֹן טענץ.

ב. אַ שיכט פון „פּאַרדינערס".

1. די בעלי־הבתים פון די גענטאָ־רעסטאָראַנען.
2. די בעלי־הבתים פון די גענטאָ־קרעמלעך.
3. די בעלי־הבתים פון די פּאַרשידענע פּראָדוקציע־צווייגן.

4. די שוסטערס.
5. די שניידערס.
(פאַר מאַכן אַ בגד אָדער אַ שוך האָט מען געצאָלט אויסערסט גרויסע פּרייזן).

ג. די האָרעפּאַשניקעס.

דער רוב מנין ורוב בנין פון געטאָ איז באַשטאַנען פון מענטשן, וועלכע האָבן מיט אויסערגעוויינלעכע שווערקייטן, אָפּטמאָל מיט לעבנס-ריזיקע, זיך אַריינגע-בראַכט דאָס ביסל שפּייז, בשעת שווערער אַרבעט אין די קאָמאַנדאָס, דורך אויסטויש פון זאַכן מיט קריסטן בשעת דער אַרבעט, דורך אַריינשמוגלען סחורות דורכן טויער, דורך באַקן ברויט אין געטאָ, דורך קליין־האַנדל, דורך גנבענען אין די נאַצישע אַמטן, דורך פּראָדוצירן עפּעס אין געטאָ. די איבערוויגנדיקע מערהייט פון זיי האָט געהאָרעוועט עבודת פרך, אויסערן געטאָ, אין די דייטשע אַרבעטס־קאָמאַנדאָס.

ד. די פּאָר הונדערט אָנגעשטעלטע פון יידן־ראַט אין פאַרשידענע אָפּטיילונגען, האָבן נישט געהאַט קיין רעכט צו גיין אויסערן געטאָ און ניט געקענט זיך עפּעס אַריינברענגען דורכן אויסטויש. צו זיי האָבן געהערט די לערערס, די בוכהאַלטערס פון געטאָ, די אַרטיסטן, אַ גאַנצע ריי דאָקטוירים און קראַנקען־שוועסטערס. זיי איז געווען שווער אפילו די מינימאַלסטע לעבנס־הצטרכותן זיך איינצושאַפן: זיי זענען געווען אויפן גרענעץ פון הונגער. בכדי פאַרבעסערן עפּעס זייער לאַגע איז געשאַפן געוואָרן אין געטאָ אַ קאָאָפּעראַטיוו, וואו מען האָט פאַר־טיילט פאַר זיי פון צייט צו צייט, צו ביליקע פּרייזן, גרינסן, עפּל, מערלעך, קאַרטאָפל. יעקב גענס האָט שפּעטער אויך איינגעפירט פאַר זיי צוגאָב־דערנערונג (פּאַיאָק) פון ברויט, קאַרטאָפל, קרויט וכדומה.

ה. טיילווייז אָדער אינגאַנצן אומפּעאיקע צו פּאַרדינסט אָדער אַרבעט.

זיי האָבן גענאָסן הילף אין געלט און פּראָדוקטן פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט און סאָציאַלער פאַרזאָרגונג. אַנדערע פון זיי זענען אונטערשטיצט געווען פון „פאַרדינערס", קרובים אָדער געוועזענע חברים. אַנדערע האָבן געוואַשן וועש, געצירעוועט זאָקן, געלייגט לאַטעס, געהיט קינדער, ביינאַכט פאַרטרעטן אויף די וואַך־שעהן (דיזשורן) — אַבי ניט אָנקומען צו מענטשן.

באַהאַנדלענדיק די סאָציאַלע צעטיילונג פון געטאָ איז כדאי צו דערמאָנען נאָך אייניקע סאָציאַלע דערשיינונגען פון געטאָ־לעבן:

— דער שיכט פון פאַרוואָרלאָזטע, עלטערנלאָזע קינדער (בעזפּריזאָרניקי), וועלכע פלעגן זיך וואַלגערן אויף די גאַסן נאָך די אַקציעס (בשעת מען האָט צוגע־נומען זייערע עלטערן, און זיי פלעגט געלינגען זיך צו באַהאַלטן וואו עס איז אין אַ קוימען צי אין אַ לאָך). די יינגערע פון זיי זענען אַריינגענומען געוואָרן אין יתומים־אינטערנאַט, די עלטערע פון זיי האָבן אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן זיך אין חברות פון געוואַגטע אַרויסלויפערס פון געטאָ, זיי פלעגן דורך בוידעמער און לעכער ביי נאַכט אַרויסלויפן פון געטאָ, איינקויפן פּראָדוקטן, ברויט, מעל, קאַרטאָפל ביי פּויערים און עס אַריינטראָגן אין געטאָ. דערפון האָבן זיי געמאַכט דאָס לעבן

(און פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ וויכטיקן טייל פון דער געטאָ־עקאָנאָמיק). אַ טייל פון זיי האָט זיך אָרגאַניזירט אין שייקעס פון „ביט אָנערקענער פון פֿריוואָט־אייגנטום", וועלכע האָבן אָן פּחד געראַבירט אין געטאָ און אויסערן געטאָ. אין משך פון דער געטאָ־אַנטוויקלונג זענען זיי אַריינגענומען געוואָרן אין דער טראַנס־פֿאָרט־בריגאַדע ילדים (וואו זיי פלעגן פירן די וועגעלעך מיט משאות אויסערן געטאָ) אָדער אין יתומים־אינטערנאַט „ילדים און ילדות" וואו מען האָט זיי געלערנט פאַכן. אַנדערע זענען אַוועק צו אַרבעט אין קאָמאַנדאָס אויסערן געטאָ, אָדער אַלס לערן־ייִנגלעך אין די געטאָ־וואַרשטאַטן.

— גרופּן וואָס לעבן אין קאָמונע־וירטשאַפֿט אין געטאָ. דאָס זענען געווען די חלוצישע קבוצים, וואו דאָס פאַרמעגן און דער פֿאַרדינסט פון אַלע חברים איז געווען אַ קאָלעקטיווער אייגנטום.

(אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן איז געווען צו באַמערקן אַ דערשיינונג פון קליינע קאָמונעס „בריידערשאַפֿט פון גורל" פון צוויי, דריי, פיר חברים, וועלכע גיבן אַ תקיעת־כף זיך צוזאַמען טיילן אויף גלייך אַלץ, וואָס יעדערן וועט געלינגען זיך דערוואַרבן דורך „אַרגאַניזירן", אין לויף פון לעבן אין די לאַגערן. צו אַזאַ מין קאָמונע האָב איך געהערט אין די לאַגערן פון לאגעדי, שטוטהאָף און דאַאוט־מערגען).

▼

איך האָב פֿרובירט דאָ אַנאַליזירן ווי אַזוי עס זענען אַנטשטאַנען אין געטאָ סאָציאַלע אונטערשידן, ווי אַזוי זיי האָבן זיך אַנטוויקלט און טראַנספֿאָרמירט, ווי אַזוי זענען געמאַכט געוואָרן פֿרואוון צו ניוועלירן די אונטערשידן און דערמעגלעכן אַלעמען אַ מינימאַלע עקזיסטענץ. איך וויל דאָ אויך דערמאָנען דעם פֿראַיעקט פון אינזשעניער מאַרקוס וועגן קאָלעקטיוויזירן די געטאָ־ווירטשאַפֿט.

אויף אייניע פון די ערשטע עפּנטלעכע באַראַטונגען פון געזעלשאַפֿטלעכן הילפס־קאָמיטעט מיט די פֿאַרשידענע געזעלשאַפֿטלעכע טוער פון געטאָ, וויינטער נאָך די אָקציעס פון די געלע שיינעס — איז אינזשיניער מאַרקוס אַרויס מיט פֿאָלגנדן פֿראַיעקט:

עס טאָר ניט זיין אין געטאָ קיין סאָציאַלע אונטערשידן. אייך געטאָ, איין קלאַס. אַלע דאַרפֿן האָבן די זעלבע ווירטשאַפֿטלעכע מעגלעכקייטן. עס טאָרן ניט זיין אַזעלכע, וואָס לעבן אין לוקסוס — און אַזעלכע, וואָס לעבן בצמצום; באַקלייַדעטע — און נאַקעטע. די גאַנצע געטאָ־וירטשאַפֿט מוז קאָלעקטיוויזירט ווערן. עס מוז געשאַפֿן ווערן אייך געטאָ־אייגנטום. אַלע דאַרפֿן אָפּגעבן פרייוויליק, אָדער דורך אַ יידישן געזעלשאַפֿטלעכן צוואַנג, זייערע געלטער און איבעריקע בגדים, פאַר אַ יידישער אייניציקער אינסטיטוציע, ווועלכע זאָל דאָס צעטיילן צווישן אַלעמען שוה בשוה. זיין פֿראַיעקט איז געווען אוטאָפּיסטיש און אומרעאַל ביי יענע באַדינגונגען, ער האָט אָבער גמאַכט אויף אַלעמען אַ שטאַרקן אייַנדרוק אַלס אַ רוף פון געוויסן.

▼

און אויך אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן פון עסטלאַנד און דייטשלאַנד איז געווען אַן אַנאַלאָגישע צעשיכטונג פון די דעפּאָרטירטע אויף:

1. די וואָס לעבן נאָך מיט רעזיץ (זיי זענען אויסגעשטאַרבן פון לאַנגזאַמען הונגער־טויט אָן קרעמאַטאָריעס און גאַז־קאַמערן).
2. די וואָס געבן זיך אָן עצה דורך פֿאַרשידענע אויספֿאַלן און באַצאָלן אַפּט דערפֿאַר מיטן לעבן.

3. די וואָס קריגן קליוכע „פונקציעס" אין לאַגער גופא און באַקומען אַ טאַפּעלטע פּאַרציע זופּ. (צימער-רוימערס, קלאָזעטן-רוימערס וכדומה).

4. די וואָס האָבן אַ גוט פּאָר, ווי שניידערס, שוסטערס — און לעבן פּאַרהעלטניש-מעסיק גוט (האָבן ניט קיין מאַנגל אין ברויט און זופּ).

5. די וואָס האָבן אַ „לוקסוס"-לעבן: לאַגער-עלטסטע, בלאָק-עלטסטע, קאַפּאָס.

די דאָזיקע צעטיילונג האָב איך געזען אין אַלע לאַגערן, וואָס איך האָב דורכגעמאַכט (ווייווואַרא, ווייוויקאָנו, קורעמע, לאַגעדי, גאָלדפּילץ אין עסטלאַנד; שטוטהאָף, דאַמטמרגען-דייטשלאַנד). וועגן דעם האָב איך אויך געהערט פון לאַגער-מענטשן פון אַלע ווינקלען דייטשלאַנד.

▼

די צעשיכטונג, די צעטיילונג אויף קלאַסן, אויפן גרענעץ פון אָפּגרונט — איז געווען אייגע פון די פילע פּערפידע באַצישע מיטלען פון שאָפן צופּרידענע און אומ-צופּרידענע, זיכערע און אומזיכערע, עקספּלואַטאַטאָרס און עקספּלואַטירטע צווישן די אונטערדריקטע גופא (געטאָ-מענטשן און „קאַצעטניקעס"), בכדי צו דעסאָלידאַריזירן זיי, צעטומלען און פּאַרפירן, פּאַראַליזירן זייער מאָראַלישן ווידערשטאַנד און ברעכן זייערע פּרואוון פון אַקטיוון רעוואָלט.

4. מקורות פון דער געטא-עקאנאמיק

פון וואַנען האָט מען געלעבט אין געטאָ, פון וועלכע מקורות האָט מען געקריגן באַשפייזונג, געלט, זאַכן?

ווי אַזוי האָט דער געטאָ אַלס כלל, און יעדער יחיד אַלס פרט, זיך געראַנגלט פאַרן טאָגטעגלעכן לעבנס-מינימום?

כ׳וועל פֿרובירן אילוסטרירן אייניקע מקורות פון דער געטאָ-עקאָנאָמיק.

אַרבעט און לוין

די אַרבעט ביים דייטש, און שפּעטער אויך אין די אַנשטאַלטן פון יידן־ראַט, האָט ניט נאָר געגעבן רעכט אויף אַ שיין, נאָר אויך געווען אַ מיטל צו באַקומען אַ „פּראָדוקטן־קאָרטע". דאָס איז געווען די באַזע פון באַשפייזונג אין געטאָ.

די וואָס האָבן געאַרבעט אין די געטאָ־אַנשטאַלטן האָבן באַקומען לוין לויט קאַטעגאָריעס פון דער וויכטיקייט פון זייער אַמט: דריי הונדערט, דריי הונדערט פופציק, פיר הונדערט ביז זעקס הונדערט רובל אַ חודש (אַ קילאָ ברויט האָט אין געטאָ־האַנדל געקאָסט דאַן פופציק ביז זעכציק רובל). דאָס האָט ניט געגעבן די מינימאַלע מעגלעכקייט פון לעבן — איז דורכן יידן־ראַט געגרינדעט געווארן אַ קאָאָפּעראַטיוו, וואו מען פלעגט פון צייט צו צייט פאַרקויפן צו ביליקע פּרייזן קאַרטאָפל, מערן, גרינסן — און שפּעטער זענען אויך צוגעגעבן געווארן ספּעציעלע „צוגאָב־דערנערונגען" (פייקי) פון ברויט, מעל, צוקער, פערד-פלייש. דער איני-ציאַטאָר פון די „פייקי" איז געווען יעקב גענס.

די גרויס פון צוגאָב־פאַיאַק איז אָפהענגיק געווען פון דער קאַטעגאָריע פון דער שטעלע און פאַראַנטוואָרטלעכקייט פון אַמט: די מיטגלידער פון יידן־ראַט גופא פלעגן קריגן אַ גאַנצן פאַיאַק, די אָנגעשטעלטע אין יידן־ראַט אַלס לייטערס פון אָפּטיילונגען, רעסאָרטן, אָדער די וואָס פלעגן זיך אויסצייכענען מיט אַקטיוויטעט ביי זייער אַרבעט — פלעגן קריגן אַ האַלבן, אַ פערטל, אַן אַכטל פאַיאַק. יעקב גענס פלעגט באַקומען פאַר זיינע הצטרכותן איין אַ האַלב פאַיאַק.

די אַרבעטער אויסערן געטאָ פלעגן באַקומען אייניקע פעניג שכירות אַ טאָג. סוף יאָר 1942 האָט זיך באַוויזן אַ מעלדונג פון געביטס־קאָמיסאָר הינגסט, אַז דער טאַריף פון דעם אַרבעטס־לוין איז געהעכערט און דעריבער וועלן די יידן דאַרפן מער אַרבעטן.

אַלע אַרבעטער אויסערן געטאָ זענען איינגעטיילט געוואָרן אין פאָלגנדיקע קאַטעגאָריעס:

1. ניט קוואַליפיצירטע — באַקומען פאַר אַ שעה אַרבעט דרייסיק פעניג.
2. האַלב־קוואַליפיצירטע — באַקומען פאַר אַ שעה אַרבעט פיר און דרייסיק פעניג.
3. פאַך־אַרבעטער — באַקומען פאַר אַ שעה אַרבעט אַכט און דרייסיק פעניג.
4. ספּעציאַליסטן פאַך־אַרבעטער — באַקומען פאַר אַ שעה אַרבעט פיר און פערציק פעניג.
5. בריגאַדירן — (אָנפירערס פון קאָלאָנעס) — פופציק פעניג.

דאָס איז געווען אָפיציעל, אָבער פאַקטיש פלעגט יעדער אַרבעטער באַקומען פופצן פעניג אַ שעה (איין אַ האַלב רובל). דאָס איבעריקע האָט געהערט צום געביטס־קאָמיסאַר — דאָס הייסט דורכשניטלעך פינף און צוואַנציק פעניג אַ שעה.

יידישע בעלי־חשבונות האָבן געמאַכט אַ רעכענונג און אויסגעפונען, אַז היות עס אַרבעטן ביי די דייטשן קרוב אַכט טויזנט יידן — פאַרדינט אויף זייער חשבון דער געביטס־קאָמיסאַר הינגסט — קרוב אַ האַלבן מיליאָן מאַרק אַ חודש.

אָבער אויך די קליינע סומע (פופצן פעניג אַ שעה, בערך 1,5 מאַרק אַ טאָג, אַכט און דרייסיק מאַרק אָדער דריי הונדערט אַכציק רובל אַ חודש) — אויך די דאָזיקע סומע איז כמעט קיינמאָל ניט אַריינגעפאַלן אין די יידישע הענט, ווייל מען פלעגט דאַרפן תמיד איינקויפן מתנות פאַרן אַרבעטס־אויפזעער, אַ פוטער פאַר זיין פרוי ערגעץ אין דייטשלאַנד, שטיוועלעך פאַר זיין טאָכטער וכדומה.

די יידישע אַרבעטער האָבן געלעבט נאָר דורך דעם, וואָס זיי האָבן ריזיקירט, דאָס הייסט געטוישט זאַכן אויף שפּייז־פּראָדוקטן און אַריינגעבראַכט עס אין געטאָ.

פּראָדוקטן־קאַרטן

די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג „פּראָדוקטן־קאַרטן" אויף ברויט, קאַרטאָפל, מעל און גרינסן. אין דער ערשטער צייט, ווען עס האָבן זיך געפונען אין געטאָ קרוב דרייסיק טויזנט מאַן, זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן ברויט־קאַרטן אין אַ סכום פון אַכט טויזנט קילאָ ברויט אויף פינף טעג (דאָס הייסט פופצן הונדערט קילאָ ברויט אויף דרייסיק טויזנט מאַן, אַן ערך פון פופציק גראַם אויף איין מענטשן אַ טאָג). אין ענלעכע מיקראָסקאָפּישע דאָזעס זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן אויך אַנדערע פּראָדוקטן — ווי קרויט, קאַרטאָפל און פערד־פלייש. אין יאַנואַר 1942, נאָך די אַקציעס איבער די, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין געלע שיינען, ווען אין געטאָ האָבן געמעגט לעבן נאָר צוועלף טויזנט יידן, האָט מורער אַריינגעשיקט אין געטאָ צו פאַרטיילן פּראָדוקטן פאַר די צוועלף טויזנט מענטשן.

דער יידן־ראַט האָט דאַן געדרוקט יידישע שפּייז־קאַרטן, און האָט פאַרטיילט די פּראָדוקטן פון די צוועלף טויזנט מענטשן פאַר אַכצן טויזנט מענטשן (ווייל נאָך

זעקס טויזנט זענען געווען אַן געלע שיינען, דאָס הייסט „ווייסע שיינען"). די ווייסע שיינען האָבן לכתחילה מורא געהאַט צו נעמען די פּראָדוקטן־קאָרטן טאָמער ליגט דאָ אַ שפּיצל פון יידן־רעט, אָדער פון דער געטאָ־פּאָליציי, בכדי צו ווייסן, ווער עס געפּינט זיך אַלס נעלם אין געטאָ — אָבער, אַז דער הונגער האָט געדריקט, האָט מען זיך דעצידירט און גענומען די פּאַרדעכטיקע פּראָדוקטן־קאָרטן.

שפּעטער האָבן די דייטשן אַרויסגעגבן אַ פּאַראַדענונג, אַז די יידן, וואָס אַרבעטן ביי די דייטשן אויסערן געטאָ, ווי אויך די יידן, וואָס אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן אין געטאָ, זאָלן באַקומען מער שפּייז, ווי די יידן, וואָס אַרבעטן אינער־האַלב געטאָ איז די פּאַרשידענע אַנשטאַלטן פון יידן־רעט.

דאָס „אָרגאַניזירן"

דער מיקראָסקאָפּיש קליינער אַרבעטס־לוין און די מיקראָסקאָפּיש קליינע באַשפּייזונג אויף די פּראָדוקטן־קאָרטן, האָבן ניט געגעבן אפילו אַ מינימום פון הונגער־עקזיסטענץ. מען האָט געמוזט זיך געבן אַן עצה דורך כל־המינים וועגן, אַבי ניט שטאַרבן פון הונגער. די אַלע מיטלען און איינפאַלן, איינצושאַפן זיך וואָס עס איז אין געטאָ, האָט מען אַ נאָמען געגעבן „אָרגאַניזירן". דאָס זענען אַלץ געווען מיטלען פון עקאָנאָמישן ווידערשטאַנד מצד דער געטאָ־באַפעלקערונג קעגן דראָענדיקן הונגער.

עס זענען געווען פאַרשידענע וועגן פון אָרגאַניזירן פאַר זיך לעבנס־מיטלען:

א) חפצים־אויסטויש אויף עסנוואָרג ביי די פאַרבייגייענדיקע קריסטן, בשעת דער אַרבעט אין די קאָמאַנדאָס, דאָס איז אייגנטלעך געווען דער יסוד פון געטאָ־האַנדל.

ב) אַרבעט אין „גוטע אינהייטן", וואו מען האָט געגעבן אַ טעלער זופּ בשעת דער אַרבעט, אָדער וואו יידן איז געלונגען צו שאַפן באַהאַלטענע „קאָאָפּעראַטיוון", וואו דער אויסטויש פון די זאַכן און דער איינקויף פון די פּראָדוקטן ביי די קריסט־לעכע שכנים (פאַרשטענדלעך אַלץ באַהאַלטענערהייט) פלעגט פאָרקומען קאָלעקטיוו, און דאָן פלעגט עס צעטיילט ווערן צווישן אַלע יידן, וואָס אַרבעטן אין אינהייט און געהיימען קאָאָפּעראַטיוו.

ג) דאָס אָרויסגענבענען זאַכן פון די נאַציש־אינסטיטוציעס בשעת דער אַרבעט דאָרט, אָדער בשעת ריין־מאַכן די צימערן — איז געווען סיי אַ וויכטיקער טייל פון דער געטאָ־עקאָנאָמיק, סיי אַ ספּאָרט פון שעדיקן. לכתחילה זענען געבראַכט געוואָרן מעדיקאַמענטן, ברויט, עפּל און ציטרינען פאַר קראַנקע קינדער, פּושקעס קאָנסערוון און שפּעטער אויך בייגוול, פּאַפּיראָסן און משקאות. דאָס רוב מענטשן האָבן געגנבעט פון די נאַצי־אינסטיטוציעס אויף זייערע טעגלעכע לעבנס־געברויכן, זייענדיק גלייכצייטיק שטאָלץ, אַז זיי איז געלונגען עפּעס שאָדן אָנטון דעם דייטשן רעזשים. עס האָט זיך אויך געשאַפן אַ גרופּע, וואָס האָט געגנבעט בכדי אָנצוזאַמלען זיך „מאַיאָנטקעס" אין געטאָ. זיי פלעגן אַרויסגנבענען ווײַן, שנאַפּס, ליקער און פאַרקויפן עס דער געטאָ־פּאָליציי. אין דער זעלבער צייט פלעגט די פּאַרטיזאַנישע יוגנט גנבענען גראַנאַטן, געווער־אינסטרומענטן און אַרייגטראָגן אין געטאָ.

דאָס אָפּנעמען די זאַכן

כמעט אַלע יידן האָבן פּאָרן גייז אין געטאָ איבערגעלאָזט זייערע זאַכן בייַ קריסטלעכע באַקאַנטע און שכנים, וועלכע האָבן זיי צוגעזאָגט עס אָפּצוגעבן מיט פרייד בייַ דער ערשטער געלעגנהייט.

אַז עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע סמנים פון אַנקומענדיקן הונגער, האָבן אַ גאַנצע רייַע יידן ריזיקירט און אַוועק (אויסטוענדיק די לאַטעס) אָפּנעמען עפּעס פון זייערע זאַכן, אָדער פון שפּייז־מיטלען. אַ סך מענטשן האָבן פּאַרלוירן דערבייַ דאָס לעבן, ווייל אַרויסגייענדיק פון געטאָ זענען זיי געכאַפּט געוואָרן דורך געשטאַפּאָ־אַגענטן.

די ערשטע צייט פלעגן די באַקאַנטע קריסטן און שכנים אָפּגעבן די זאַכן, שפּעטער האָט אַ גרויסער טייל פון זיי אויפגעהערט צו וועלן אָפּגעבן די פקדונות.

אַ גאַנצע רייַע יידן האָבן אָנגעהויבן צו גיין צו די באַקאַנטע קריסטן און שכנים אונטער דער באַגלייטונג פון אַ דייטשן אַרבעטס־אויפזעער פון זייער קאָ־מאַנדאָ (דאָס רוב עפּעס אַן אַלטן עסטרייכישן בעל־מלאכה, וועלכער איז געווען גנאַד־פול פאַר זייַנע יידן, וואָס אַרבעטן אין זייַן קאָמאַנדאָ). אַנדערע פלעגן עס מאַכן „אויף פּראָצענטער", דאָס הייסט צונעמען בייַם יידן אַ חלק פון די אָפּגענומענע זאַכן אין זייער אָנווועזנהייט.

שפּעטער האָבן זיך געכאַפּט די קריסטן, די ניט־אָפּגעבערס, אַז די דייטשע באַגלייטערס האָבן אייגנטלעך ניט קיין רעכט צו באַגלייטן און אָפּנעמען די יידישע זאַכן. פלעגן זיי דראָען, אַז זיי וועלן פּאַרמסרן בייַ דער געשטאַפּאָ סיי דעם יידּ, סיי דעם דייטשן אויפזעער, אָדער דעם מיטגליד פון דער „טאָדט"־אַרגאַניזאַציע.

▼

וועז עס זענען געקומען אויף פּאַר אונזער משפּחה הונגער־טעג, בין איך אַרויס אויסערן געטאָ, אונטער דער באַגלייטונג פון אַזאַ דייטשן אויפזעער פון אַן אַרבעטס־קאָמאַנדאָ, וואו עס האָבן געאַרבעט אַ גרופּע מיינע חברים. ער האָט זיך דערקלערט אַלס סאָציאַל־דעמאָקראַט און האָט פּאַרן באַגלייטן קיין געלט ניט געזומען. איך בין אַוועק צו דער הויף־וועכטערין פון נאָווגאָראָד־גאָס 64, פושאָוואָ, וועלכע האָט מיך געהאָטעוועט בשעתן פּאָגראָם אויף נאָווגאָראָד. דער דייטש איז געבליבן אויפן גאָס און איך בין אַריין אין שטוב. זי האָט מיר אָפּגעגעבן איניקע זאַכן און געזאָגט, אַז דאָס רעשט איז באַהאַלטן, איך זאָל קומען אַן אַנדערש מאָל.

דאָס צווייטע מאָל קומענדיק האָב איך געפונען אין שטוב איר מאַן (אָדער „פרייַנד"). ער האָט מיך אויפגענומען בייז און שטרענג געפרעגט:

— וואָסווילט איר דאָ?

— איך וויל עפּעס פון מיינע זאַכן, בכדי איך זאָל האָבן וואָס צו טוישן אויף עסנוואַרג.

— די זאַכן וועל איך אייך אָפּגעבן נאָך דער מלחמה.

— פאַרוואָס?

— ווייל סיי ווי סיי וועט דער דייטש אייך אויסהרגענען. קיין ייד וועט ניט בלייבן. טאָ נאָך וואָס זאָלן אַרײַנפאַלן אייערע זאַכן צום דייטש. בעסער זאָל עס בלייבן בייַ מיר.

— אָבער איך לעב דאָך נאָר, און די זאַכן זענען דאָך מיינע. טאָ גיט מיר אָפּ כאָטש אַ טייל.

— אויב איר גייט ניט גלייך אַוועק, גיי איך שוין מעלדן אין געשטאַפּאָ, און דאָן איז אַ סוף צו אייך און אייער באַגלייטער. — —

אַזאַ „קבלת פנים" האָבן געהאַט די מערהייט יידן, ווען זיי זענען געקומען אָפּנעמען די זאַכן.

▼

אומגעריכט איז אַרויס אַ מעלדונג פון דער דייטשער מאַכט, אַז אַלע יידן, וועלכע האָבן באַהאַלטן זאַכן ביי קריסטן, קענען דאָס צוריק באַקומען. און ווירקלעך, די דייטשע מאַכט פלעגט געבן אַן אָפּיציעלן באַגליימטער, און אַלע זאַכן פלעגן אָפּגענומען ווערן. די בעסערע זאַכן (טעפּיכער, פוטערס, פּעלצן) פלעגן דאָן צוגענומען ווערן פאַר די דייטשן.

שפּעטער האָט די יידישע געטאָ־קרימינאַל־פּאָליציי באַקומען דאָס אָפּיציעלע רעכט דורכצופירן אָפּנעמונגען אויף די זעלבע אויבנדערמאַנטע יסודות, דאָס הייסט די בעסערע זאַכן פאַר דער דייטשער מאַכט.

עס זענען געווען אין געטאָ אַזעלכע, ווָאָס האָבן געזאָגט: די פּוילישע באַפעל־קערונג וואַרט שוין מיט אומגעדולד אויף אונזער טויט, גיבן אונז אפילו ניט אָפּ עפּעס פון אונזערע זאַכן, און לאָזן אונז אויסגיין פון הונגער. זייער כוונה בנוגע יידן איז די זעלבע ווי פון די נאַציס. זיי געבן אונז ניט אָפּ די זאַכן מיטן כח פון נאַצי, טאָ לאָמיר פון זיי עס אָפּנעמען מיטן זעלבן כח, מיט וועלכן זיי באַוואולהן אונז... מיטן זעלבן געוויר, ווָאָס זיי ווילן אונז דערשטיקן, לאָמיר אַרויסנעמען פון זיי כאָטש עפּעס פון אונזער אייגן האָב און גוטס. —

און עס זענען געווען אַנדערע, וועלכע האָבן געזאָגט: די האַנדלונג פון די פּוילישע שכנים, וועלכע גיבן ניט אָפּ אונזערע זאַכן, און דראָען אונז מיט געשטאַפּאָ — איז נידערטרעכטיק ווי די נאַצישע האַנדלונגען. אָבער מיר וועלן מיט דער הילף פון געשטאַפּאָ אפילו אַ גערעכטע קריוודע ניט אויפמאַנען, מיר וועלן דורך הילף פון געשטאַפּאָ אונזער אייגן האָב און גוטס ניט אָפּנעמען. דאָס דאָזיקע „אָפּיציעלע" אָפּנעמען האָט צוויי פּערפּידע צילן מצד דער דייטשער מאַכט:

1) דערוויסן זיך ביי וועלכע קריסטן ליגן באַהאַלטן יידישע זאַכן, בכדי צו קענען האָבן זיי אין האַנט, שאַנטאַזשירן, דראָען און שטראָפן,

2) פלאַנצן אַ שנאה צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג קעגן דעם יידישן געטאָ דורכן אויפּווייזן, אַז די יידן נוצן זיך קעגן די פּאָליאַקן מיט דער הילף פון געשטאַפּאָ...

און זיי האָבן טאַקע געהונגערט אין געטאָ, און ניט געגאַנגען אָפּנעמען בגוואַלט זייערע אייגענע זאַכן פון די פּוילישע שכנים.

דאָס אַריינשמוגלען פּראָויאַנט אין געטאָ

דאָס אַריינשמוגלען אין געטאָ פּראָויאַנט איז געווען אַ שווער פּראָבלעם. ביים טויער פון געטאָ איז געשטאַנען אַ וואַך פון יידישער פּאָליצייַ, ווי אויך אַ שטענדיקע וואַך פון ליטווישע זעלנערס. יעדע ווייַלע פלעגן אויך אָנקומען ס״ס־לייט. ביים אַריינגיין פון טויער פלעגן פּאַרקומען רעוויזיעס. מיט דער צייט האָט מען אונטער־געקויפט די ליטווישע אויפזעערס ביים טויער און די רעוויזיעס פלעגן זיין פּאַרמעלע. ביים אָנקומען אָבער פון אַ דייטש, פלעגן די ליטווישע אויפזעערס צוזאַמען מיט דער יידישער פּאָליצייַ זייער שטרענג רעוויידירן. דאָס געפונענע פלעגט צוגענומען ווערן (אָפטמאָל דאָס לעצטע ביסל האָב און גוטס פון מענטשן, דאָס אויסגעטוישטע פּאַרן לעצטן העמד). דער פּאַרזינדיקטער פלעגט אַרייַנגעזעצט ווערן אַלס שטראָף אין געטאָ־תפיסה. די שטענדיקע רעוויזיעס, די נערוועאישע אָטמאָספער ביים טויער, די שטענדיקע מורא פּאַרן דייטש, האָבן דעמאָראַליזירט אַ גאַנצע רייַע יידישע פּאָליצייַ־לייט, וועלכע פלעגן לכתחילה שלאָגן למראית עין אוו שפּעטער געוואָרן אמתע שלעגערס. צווישן זיי האָט זיך אויסגעטיילט לרעה דער שלעגער, פּאָליציסט לעוואָס.

אַ גאַנצע רייַע מענטשן זענען צוליבן אַריינשמוגלען עפּעס דורכן טויער אַרעס־מירט געוואָרן און פּאַרענדיקט אין פּאָנאַר. ביים געטאָ־טויער האָט מען פּאַרהאַלטן די וואונדערבאַרע געטאָ־זינגערין לובאַ לעוויצקי. מען האָט ביי איר געפונען אַ קילאָ אַרבעס. זי האָט דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן.

עס זענען געווען פּאַרשידענע אַרטן אַריינשמוגלען פּראָדוקטן אין געטאָ, אינדי־ווידועלע, ווי אויך קאָלעקטיוו.

די ערשטע פּראָדוקטן־שמוגלערס זענען געווען פּאַרוואַרלאָזטע קינדער. זיי פלעגן אין דער פינצטערניש אַרויסקריכן דורך בוידעמער און לעכער פון געטאָ, אייַנקויפן פּראָדוקטן בייַ קריסטן און אַריינברענגען עס אין געטאָ; עלנטע מאָמעס פון קליינע קינדער, וועלכע זענען געקומען אין געטאָ אָן זייערע באַשפּייזערס, זענען אויך געווען פון די ערשטע אַריינשמוגלערינס פון קאָרטאָפל און אַנדערע פּראָדוקטן. זיי זענען געווען דאָס רוב אָן שיינען און אַ גרויסע צאָל פון זיי איז געכאַפּט געוואָרן און אַרעסטירט אין דער תפיסה נעבן סטעפּאַן־גאָס און אַרויסגעפירט געוואָרן קיין פּאָנאַר, שפּעטער איז כמעט יעדער אַרבעטער (וואָס איז געגאַנגען צו זיין קאָמאַנדאָ) געוואָרן אַ פּראָדוקטן־אַריינשמוגלער. עפּעס אַריינברענגען אין געטאָ, האָט יעדער אייַנער געהאַלטן פּאַר זיין אַמביציע, ערן־חוב און אויפגאַבע. די וואָס טראָגן ניט אַריין, האָבן זיך געהאַלטן פּאַר אומגליקלעכע, שלימזלניקעס און טויגנישטן.

דער קליינשמוגל

דאָס קליין־דורכשמוגלען די פּראָדוקטן פלעגט פּאַרקומען אויף זיך גופא דורך:

1) זייער לאַנגע טיפּע קעשענעס אין די הויזן, אַזוי, אַז ביי די טויער־רעוויזיעס זאָל מען ניט דערשפּירן קיין זאַך דאָרטן, וואו עס געפינען זיך די געווינגלעכע קעשענעס.

2) „קאָרסעטן״ אָדער קאָמפּרעסן. דאָס זענען געווען זעקלעך אויפגענייט אין

פֿאַרם פון קאַרסעטן, וועלכע ריגלען אַרום די ברוסט און לענדן, און אין וועלכע עס ווערט אַריינגעשיט אַרבעס, גרויפּן אָדער מעל, און וועלכע זענען ביים באַטאַפּן נישט באַמערקבאַר.

מען פלעגט באַשטעלן ביי די „קאַרסעטניקעס" בזה הלשון: ברענג מיר היינטיקע וואָך אַ פּיר פּינף קאַרסעטן מעל.

3) „באַנדאַזשן". סאַכאַרין, שטיקלעך לייוונט, בייגוול, וואָל, אַנדערע קלייניקייטן, פלעגן פֿאַרווויקלט ווערן אַרום די פּיס און הענט מיט באַנדאַזשן און זענען געווען ניט מערקבאַר ביים דורכגיין.

4) „פּריזורן". פּרויען, ווי אויך מענער מיט גרויסע טשופּרינעס, פלעגן אין די האָר באַהאַלטן פּעקלעך סאַכאַרין, אַ ווערטפולן שטיין, אַ רינג, און דורכפירן עס.

5) „טאַפּעלע דעקן". אַ גאַנצע רייע אַרבעטער, ווי גלעזערס, בלעכערס, שמידן, אויוונמאַכערס וכדומה, פלעגן אַריינגיין אוו אַרויסגיין מיט אינסטרומענטן, די מכשירים פלעגן זיי טראָגן אין ספּעציעלע טראָג־קעסטלעך, אָדער עמערס. זיי האָבן איינגעאָרדנט טאַפּעלע דעקן צו די קעסטלעך און צו די עמערס און דאָרטן דורכטראָגן די פּראָדוקטן.

6) „סאַזשע". אין געטאָ האָט זיך אויסגעפֿאָרמירט אַ גרופּע קוימענקערערס, וועלכע האָבן געהאַט רעכט גיין אויסערן געטאָ צו רייניקן קוימענס. זיי זענען געווען הויפּט־שמוגלערס פון פּראָדוקטן, וועלכע זיי פלעגן דורכטראָגן אין זייערע קעסטלעך צוגעדעקט מיט אַ שיכט סאַזשע.

7) „ברויטן". אַ גאָלדן רינגל, אַ זיגערל, אַ בריליאַנט צום אויסטויש אָדער אויף צוריק פלעגט מען דורכטראָגן אין אַ שטיק ברויט.

8) „דיסקרעט" — האָט געהייסן דאָס אַריינטראָגן אַ שטיק פלייש אַרומגעבונדן מיט שטריקלעך דיסקרעט אַרום דעם געזעס. ביים באַטאַפּן פלעגט מען עס כּמעט קיינמאָל ניט באַמערקן.

9) „בלומענקוישן". אַ געווייסע צייט איז געווען דערלויבט די קינדער גיין אין גרופּן צו וואָלד־שפּאַצירן אונטערן אויפּזיכט פון די לערערס. אין וואָלד פלעגן זיי טויישן ביי פּאַרביגייענדיקע קריסטן קלייניקייטן אויף מערעלעך, קאַרטאָפּל, שטיק־לעך ברויט און אַריינטראָגן עס אין די קוישן פון בלומען און גרינס, וואָס זיי האָבן מיטגעבראַכט פון וואָלד. דער דאָזיקער שמוגל האָט ניט לאַנג געדויערט, ווייל די שפּאַצירן זענען איבערגעריסן געוואָרן.

דער גרויס־שמוגל

דאָס דורכשמוגלען אין גרויסן פֿאַרמאָט פלעגט פֿאַרקומען דורך:

1) בוידעמער. — אויף אַ גאַנצע רייע בוידעמער, וועלכע האָבן זיך געגרענעצט מיט „גיט יידישע" בוידעמער, זענען געמאַכט געוואָרן לעכער, דורך וועלכע מען פלעגט דורכטראָגן אָדער דורכשמוגלען (אָפּט אין „מסחרישן קאָנטאַקט" מיט די בעלי־הבתים פון יענע בוידעמער) זעקלעך מעל און אַנדערע פּראָדוקטן.

2) דעכער. — די קוימען־קערערס, וועלכע פלעגן קריכן איבער דעכער צו פֿאַרריכטן די קוימענס פלעגן אויף גרענעץ־דעכער שוין האָבן אַ וועג פון „מסחרישן קאָנטאַקט", בכדי צו באַשטעלן פּראָדוקטן און אַראָפּלאָזן עס דורך די קוימענס.

4) לעכער אין וועגט און טויערן. — אין אַ גאַנצע רייע וועגט און טויערן פון הויפן, וואָס גרענעצן מיטן אויסערן געטאָ, זענען געמאַכט געוואָרן לעכער אין שפּאַלטן, דורך וועלכע עס פלעגן פאַרבייגייענדיקע „שותפים"-אַריער דורכשטופן ביינאַכט פאַרשידענע חפצים.

6) ארון פון מתים. — די מתים וועלכע זענען געשטאָרבן אין געטאָ־שפּיטאָל פלעגן אַרויסגעפירט ווערן אין שוואַרצן ארון אויסערן געטאָ אויפן יידישן בית־עולם. דער שוואַרצער ארון פלעגט פאָרן הין און צוריק. דורכן דאָזיקן שוואַרצן ארון פלעגן דורכגעפירט ווערן אָפט פּראָדוקטן.

7) פורן פון האָלץ. — אַ געוויסע צייט איז געווען דערלויבט אַרייַנצופירן אויף פּויערישע פורלעך האָלץ אויסגעהאַקט פון שכנ־שע וועלדער דורך יידישע אַרבע־טער. דאָס האָלץ איז פאַרוועגדעט געוואָרן אויף באַהייצונג איז די געטאָ־קיכן, אַנ־שטאַלטן און טיילוויז אויך אין די הייזער. צווישן די קלעצער האָלץ פלעגט מען דורכפירן אויך פּראָדוקטן.

8) פורן מיט מיסט, גרוז און שניי. — דאָס מיסט פון געטאָ, וואָס האָט זיך געקליבן אין די מיסטקאַסטנס, די קופּעס אָפּפאַל פון דעם קאַרטאָפל־שאָלעכץ, גרוז און שניי און שטיקער אייזן — פלעגן אַרויסגעפירט ווערן אויף פורלעך אויסערן געטאָ. די פורלעך פלעגן אָפט מאַכן ביז צען נסיעות הין און צוריק. דורך זיי, אונטערן טאָפּעלן דעק פון די פורן, עוועקטועל אין דעם מיסט און שניי, פלעגן דורכגעפירט ווערן צום אויסטויש פאַרשידענע פּראָדוקטן.

9) פּראָדוקטן־פורן. — עס פלעגט אָנפאָרן רואיק אַ פויערל און פירן אַ פור פּראָדוקטן איבער די גאַסן פון ווילנע. ס׳פלעגט אים, מעשה־שטן, עפּעס קאַליע ווערן ביים טויער פון געטאָ. פלעגט ער זיך אָפּשטעלן אין אַ דערבייאיקן טויער, צו פאַררייכטן און ווי נאָר די ס״ס־לייט פלעגן פאַרשווינדן פון געטאָ־טויער, איז דאָס פורל שנעל אַרייַנגעפאָרן אין טויער, פאַרשוואונדן אין אַ געטאָ־הויף, אויסגעלאָדן דאָרט די סחורות און אַרויסגעפאָרן צוריק. דורך די דאָזיקע פורלעך פּראָדוקטן פלעגט געפירט ווערן דער גרויסער שמוגל דורך „שמוגלער־ספּעציאַליסטן", וועלכע זענען געשטאַנען אין „סוחרישן קאָנטאַקט" מיט אַ גאַנצער רייע קריסטלעכע לאַנד־ווירטן פון אַרומיקע דערפער. דורך די דאָזיקע פורלעך מיט פּראָדוקטן פלעגט אויך אַריינגעפירט ווערן אומלעגאַל פּראָוויאַנט פאַר די קאָאָפּעראַטיוון און פאָלקס־קיכן פון דער באַשפּייזונגס־אָפּטיילונג פון יידן־ראַט.

10) אויטאָס. — אין געוויסע איינהייטן, וואו יידן האָבן געשאָפן וויכטיקע אַר־בעטן פאַרן מיליטער (שנייַדעריי וכדומה), אָדער וואו עס פלעגן זיך געפינען הומאַנע שעפן, פלעגט מען דערלויבן אַלס אַרבעטס־לוין איינקויפן פאַרלעגענע אָדער צוגע־פרוירענע קאַרטאָפל ביי די פויערים און אַריינפירן עס מיט לאַסט־אויטאָס אין געטאָ. אין די דאָזיקע לאַסט־אויטאָס פלעגן שוין פאַר אין וועג דורכגעפירט ווערן אויך אַנדערע פאַרווערטע לעבנס־מיטלען.

11) וועש-פורן — אויף די פורן וואָס פלעגן פאָרן מיט שמוציקער וועש פון שפּיטאָל צו דער דעזינפעקציע אויסערן געטאָ פלעגן אויך אַריינגעשמוגלט ווערן פּראָדוקטן צווישן די וועש.

אויף אַזעלכע אופנים האָט דער געטאָ געפירט זיין עקאָנאָמישן ווידערשטאַנד קעגן הונגער. דער עולם פלעגט אָנרופן דאָס אַריינשמוגלען די פּראָדוקטן מיטן

נאָמען „אַריינמאַלינעווען" פּראָדוקטן; און די לעכערס אין בוידעמער, קעלערס, וועגט, פלעגט מען רופן „סחורה מאַלינעס". אַ גאַנצע רייע מענטשן זענען דורכגעפאַלן ביים „אַריינמאַלינעווען" סחורות און דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן. דאָס האָט אָבער ניט אויפגעהאַלטן אַריינשמוגלען פּראָדוקטן אין געטאָ, וויל אָן דעם, וואָלט זיך אָנגעהויבן במשך פון געציילטע טעג דער שׂראָפּסטער הונגער.

אויף די זעלבע וועגן — דורך בוידעמער, קעלערס, דעכער, דורך מיסט־פורן, און אויף פאַרשידענע אופנים אויף זיך גופא — האָט די פאַרטיזאַנישע יוגנט אַריינגעמאַלינעוועט אין געטאָ פאַרשידענע געווערן און גראַנאַטן.

דער האַנדל אין געטאָ.

דער טויש־האַנדל צווישן זיך

דער האַנדל אין פאַרם פון טויש־האַנדל, האָט זיך אָנגעהויבן פון ערשטן מאָמענט פון געטאָ. אינער האָט געבראַכט מיט זיך, למשל, אַ זאַפּאַס פון נאָדלען און אייניקע פּאָר שיך. אַן אָנדערער האָט געבראַכט זאָלץ און אייניקע פּאָר הויזן. האָט מען זיך גע־ביטן — אַ נאָדל פאָר אָביסל זאָלץ, איבעריקע שיך פאָר אַ פּאָר הויזן וכדומה. דער דאָזיקער טויש־האַנדל צווישן זיך האָט אָנגעהאַלטן די גאַנצע צייט פון געטאָ. וועגן אַ מענטש האָט וואָס עס איז געדאַרפט האָבן, פלעגט ער אַראָפגיין אויפן גאַס, מיטנעמען־דיק עפּעס צום אויסטויש. ער פלעגט שטענדיק קריגן דאָס געזוכטע.

עס זענען געווען אייניקע הויפן, וואו מען האָט געוואוסט, אַז דאָרטן געפינט מען די טוישער, דאָרט קען מען אַלץ קריגן און אַלץ טוישן.

דער אויסטויש פון אייגענע בגדים

ווי כ׳האָב שוין ניט אייגמאָל דערמאָנט, איז אייגע פון די הויפט־קוועלעס פון דער געטאָ־עקאָנאָמיק, געווען דער אויסטויש פון בגדים מיט די קריסטן, בשעת דער אַרבעט אויף די קאָמאַנדאָס אויסערן געטאָ. פּאָמעלעך פלעגט יעדער געטאָ־אייגוואוי־נער ווערן אַלץ אָרעמער אין זייגע זאַכן. לכתחילה פלעגט פאַרקויפן אַן איבעריקן מאַנטל, דאַן אַן איבעריקן רעקל, שפּעטער פלעגט מען שוין טוישן אויך דאָס העמד פון לייב און די פּאָר זאַכן פון דער פרוי. דער אויסטויש־פרייז איז געווען אַן ערך פאַלגנדיקער:

פאָר אַן אויבערהעמד פלעגט מען קריגן אַ פּיר קילאָ ברויט מיט אייניקע קילאָ קאַרטאָפל, פאָר אַ מענער־מאַנטל אַ האַלבע קילאָ פעטס, אַ צען קילאָ ברויט, אַן אַכצן קילאָ קאַרטאָפל. פאָר אַ דאָמען־בייטל אַ פּיר־פינף קילאָ ברויט וכדומה.

דער אויסטויש פון פרעמדע בגדים

עס זענען געווען אויף די קאָמאַנדאָס יידן מיט קאָמערציעלער איניציאַטיוו. זיי האָבן געשאָפן באַקאַנטשאַפטן מיט פאַרבייגייענדיקע קריסטן, נייַ־אויפגעקומענע מלחמה־גבירים, וועלכע פלעגן בייַ זיי באַשטעלן און אָפּקויפן גרעסערע צאָלן בגדים. זיי פלעגן

אין געטאָ אָנזאַמלען זאַכן ביי די געטאָ־איינוואוינער, וועלכע גייען ניט אַרויס אויסערן געטאָ אָדער אַרבעטן אין שלעכטע, צום האַנדל ניט צוגעפּאַסטע, קאָמאַנדעס און פאַר־קויפן עס אויף דער קאָמאַנדאָ און קריגן מעקלעריי : אַ פּאָר קילאָ ברויט, קאַרטאָפל, פּאַפּיראָסן וכדומה.

„קאָמיסיאָנס־געשעפטן"

די ראָלע פון אויסטויש־פאַרמיטלער איז געוואָרן אין געטאָ אַ נויטווענדיקע, ווייל אָן בגדים־אויסטויש האָט מען אין געטאָ נישט געקענט לעבן. פאַרמיטלער, וועלכע האָבן באַזיצט איניציאַטיוו, האָבן געשאַפן ביי זיך אין די וואוינונגען „קאָמיסיאָנס־געשעפטן". דאָרט פלעגט מען זיי ברענגען, יעדער איינער וואָס ער האָט; צום אויס־בייטן, און דאָרט פלעגן קומען יידן פון פאַרשידענע קאָמאַנדאָס מיטן אָנבאָט אָדער באַשטעלונג פון פאַרשידענע סחורות, פאַר קונים אויף קאָמאַנדאָס. פון דער אויסטויש־אָפּעראַציע פלעגט גענומען ווערן אַ געוויסער פּראָצענט.

אַזוי איז פאַרמירט געוואָרן די קייט פון געטאָ־האַנדל : געטאָ־ייד, קאָמיסיאָנס־געשעפט, יידישער אויסטויש־פאַרמיטלער, קריסטלעכער אויסטויש־פאַרמיטלער אויף דער קאָמאַנדאָ — קריסטלעכער קויפער אויסערן געטאָ.

דער „קעסטל־האַנדל"

אין געטאָ האָבן זיך באַוויזן אומגייענדיקע גאַסן־סוחרים מיט קעסטלעך, אין וועל־כע עס פלעגן ליגן: פּאַפּיראָסן, סאַכאַרין־טאַבלעטן, שנירלעך, ביינוול, קנעפּלעך, נאָד־לען. אַנדערע האָבן געהאַט אין זייערע קעסטלעך באבקעלעך און לעקעכלעך פון שוואַרצן מעל, שוואַרצע קיכעלעך, קליינע ברויטלעך. די זאַכן פלעגן אויסגעקויפט ווערן דורך די אַרויסגייענדיקע און צוריקקומענדיקע אַרבעטער אין די פרימאָרגנס און אָוונט־שעהן. דעם הויפּט־אָפּגאַנג האָבן געהאַט פּאַפּיראָסן, געבעקס און סאַכאַרין־טאַבלעטן.

פלעגט זיך באַוויזן מורער ביים טויער פון געטאָ, זענען די וואַנדערנדיקע „קעסט־לעך" פאַרשוואונדן פון די גאַסן. מיט זיין אַוועקגיין, פלעגן ווידער די „קעסטלעך" מאַרשירן איבער די ענגע געטאָ־גאַסן און אָנבאָטן איטלעכן זייערע סחורות.

געטאָ־געוועלבער

מענטשן מיט איניציאַטיוו האָבן געעפנט „געוועלבער" אין געטאָ. אייניקע שות־פים פלעגן, ווי עס איז, איבערבויען צוזאַמען אַ חורבה, פאַרמאַסקירן זי מיט אַן אַלמער, אַן אויוון, אַזוי, אַז בשעת אַ רעוויזיע אין געטאָ זאָל עס ניט זיין קאָנטיק — און עפע־נען דאָרט אַ געוועלב. וואו איז דער מקור פון די סחורות ? פון די „אַריינגעמאַלינע־וועטע" פּראָדוקטן. אין די דאָזיקע געוועלבער פלעגט מען קריגן אַביסל קאַרטאָפל, אַביסל געבעקס, גרינס — אַלץ פאַר טייערע פּרייזן, ווייל די אַריינברענגערס האָבן דאָך גענוג ריזיקירט ביים באַזאָרגן די סחורות. די געוועלבער האָבן עקזיסטירט אין באַצוג צו דעם יידן־ראַט כמעט אָפיציעל, אַרויסגענומען „יידן־ראַט־פּאַטענטן", געצאָלט שטייערן און געשטאַנען אונטער דער השגחה פון דער סאַניטאַר־עפּידעמילאָגישער אָפּטיילונג.

די געטא-וואלוטע.

ווי האָט מען געצאָלט אין געטאָ ?

די ערשטע צייט האָט מען געצאָלט פּראָדוקט פֿאַר פּראָדוקט. נאַטירלעכער אויס־טויש. שפּעטער איז אַריין אין לעבן דאָס באַנוצן סאָוויעטישע רובלס און דייטשע מאַרקן, צען סאָוועטישע רובל (דאָס הייסט — אויך טשערוואָנצע) פֿאַר אַ דייטשן מאַרק. היות דער עולם האָט נישט געהאַלטן פון דער דייטשער מאַרק קיין אַריכות־ימים, פלעגט יעדער איינער וועלן האָבן בעסער טשערוואָנצעס. איז אַלע קניות פלעגט דער פֿאַרגליך־מאָס זיין אַ קילאָ ברויט, אַדער קאַרטאָפל. למשל, מען פלעגט זאָגן: איך האָב צו פֿאַרקויפן אַ ראָזיר־אַפּאַראַט, ער איז ווערט אַ האַלב קילאָ ברויט, אַדער דריי קילאָ קאַרטאָפל.

די „פֿאַרדינערס" אין געטאָ, די „הויכע בורזשואָזיע" האָט געוואָלט זיכערן אירע קאַפּיטאַלן דורך אייגקויפן דאָלאַרן אַדער אין פּינפער און צענער גאָלדשטיקלעך.

די פּינפער־ און צענער־גאָלדשטיקלעך זענען געווען זייער הויך אין קורס, ווייל די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער, וועלכע פלעגן פֿאַרקויפן די געטא־שמוקלערס קאַרטאָפל, גרינסן, מעל וכדומה — האָבן אָנגערקענט נאָר אין וואָלוטע : „גאָלדענע צאָרישע קערבלעך" מיטן בילד פון ניקאָלאַי דעם צווייטן. זיי פלעגן זאָגן: „דער צאָר איז געווען אַ כוח, ער וועט עס שטענדיק זיין. נאָר זיין געלט איז געלט". די איינגע־האָנדלטע גאָלד־רובלס פלעגן זיי זאָמלען אין זאָקן. די קריסטלעכע שטאָט־פֿאַרמיט־לער האָבן דאָקעגן נישט געבראָקירט מיט דאָלאַרן, זיי האָבן אויך אָנגערקענט האָנט־זייגערס פֿאַר אַן אויסטויש־מיטל. דער וועלט איז געווען אָפּהענגיק פון דער מאַרקע : „לאָנגין", „אָמעגאַ", „צימאַ".

אַזוי איז פּאָמעלעך אַריבער צו די קריסטלעכע שטאָטישע שכנים און פּויערים דאָס גאָנצע ביסל האָב און גוטס, וואָס יידן האָבן מיט טויט־ריזיקע אַריינגעבראַכט אין געטאָ: די וועלטפולע זאָכן — פֿאַר אַביסל ברויט און קאַרטאָפל.

עס זענען געווען מענטשן, וועלכע האָבן בעסער אויסגעקליבן צו הונגערן, אָבער ניט צו פֿאַרקויפן דאָס לעצטע זייגערל, רינגל, ווייל זיי האָבן שטענדיק געזאָגט : דאָס קען נאָך אונז צוניץ קומען, בשעת אַן אָקציע, בכדי אויסצוקויפן זיך אין דער לעצ־טער שעה פון אַ געשטאָפּאָ־זשאַנדאַרם, אַדער פון אַ ליטווישן זעלנער. און עס זע־נען טאָקע אויך געווען פֿאַלן, וועו דאָס פלעגט העלפן.

און אויך אַריינצוגיין צו אַ פויער, אָפּזיצן ביי אים בשעת הדחק אַ פּאָר טעג, האָט מען געדאַרפט האָבן ניט איין פּינפער־גאָלדשטיקל און אויך אויף אייגקויפן געווער, האָט מען געדאַרפט האָבן ניט איין פּינפער־גאָלדשטיקל און ניט איין זייגערל. — — —

די פּינאָנסן ביים יידן־ראַט

דער יידן־ראַט האָט זיך געוויטיקט אין געלט, בכדי צו צאָלן שכירות אַלע אָנ־געשטעלטע אין די יידן־ראַט־אָנשטאָלטן, וואַרשטאָטן וכדומה. ער האָט געדאַרפט האָבן געלט, בכדי צו צאָלן די שכנים פון אויסערן געטאָ פֿאַר אייגעקויפטע און אַריינגע־שמוגלטע סחורה. ער האָט געדאַרפט האָבן געלט, בכדי די געטא־פֿאָליציי זאָל קענען מאָכן „אויפנאָמען" פֿאַר דייטשע אינספּעקציעס, און צו „ווייכער מאָכן זייער האַרץ". ער האָט געדאַרפט האָבן געלט פֿאַר אונטערצוקויפן פֿאַרשידענע דייטשע און ליט־

ווישע העכערע באַאַמטע, און האָט געדאַרפט אויך האָבן מיטלען אויף „זאַפּאַס" פאַר אַ שווערער שעה. אויף אונטערצוקויפן די דייטשע און די ליטווישע העכערע באַאַמטע איז געלט געווען אָפט ניט קיין וויכטיקער ווירקונגס־מיטל. מען האָט געדאַרפט פאַר זיי האָבן גאָלד, בריליאַנטן, פאַרשידענע צירונג און אַנדערע ווערטפולע זאַכן.

וואו נעמט מען דאָס ?

דער יידן־ראַט און די געטאָ־פּאָליציי פלעגן אָפט באַקומען אויפפאָדערונגען, אַז דער גאַנצע געטאָ דאַרף אָפּגעבן אַלץ דאָס גאָלד, צירונג, פוטערס פאַר דער דייטשער מאַכט. די יידישע געטאָ־פּאָליציי איז געווען באַפולמעכטיקט דאָס צו באַזאָרגן דורך רעוויזיעס און שטראָפן. די געטאָ־פּאָליציי פלעגט טאַקע מאַכן רעוויזיעס, צונעמען די געפאָדערטע זאַכן, אָבער אַ טייל פון זיי אויסבאַהאַלטן פון דייטש אין ספּעציעלע מאַלינעס, און אַזוי אַרום האָט מען אָנגעהויבן צו זאַמלען אַן „אוצר" פון יידן־ראַט, אויף שוחד פאַר דייטשן, אויף על כל צרה שלא תבוא.

אין נויטווענדיקע פאַלן פלעגט יעקב גענס אַרויסרופן די „גבירים" פון געטאָ, בתוכם די קוימענקערערס, און זיי באַפעלן באַשטייערן זיך פאַר דער קאַסע פון געטאָ מיט כך וכך גאָלדענע פינפער־גאָלדשטיקלעך. וואָס עס באַטייט ניט צו פאָלגן יעקב גענסן, האָבן אַלע געוואוסט — און די סומען פלעגן געשאַפן ווערן.

דער אויפזיכט איבער דעם פּעקל פון די פינפער־גאָלדשטיקלעך און צירונג איז געלעגן, ווי מען דערציילט, אין די הענט פון יידן־ראַט־פאָרזיצער אַנאַטאָל פריד און פון פּאָליציי־שעף דעסלער. ווי מען דערציילט, האָט אין טאָג פון דער געטאָ־ליקווידאַציע, דעסלער צוגענומען די קאַסע פון יידן־ראַט און אַנטלאָפן פון געטאָ.

▼

דאָס געלט אויף שכירות איז געשאַפן געוואָרן דורך שטייערן און אָפּצאָלן. עס איז געווען אַ „פינאַנס־אָפּטיילונג" ביים יידן־ראַט, וואָס פלעגט אַלץ אויפמאָנען.

שטייערן — פלעגן גענומען ווערן פּעריאָדישע פון יעדן געטאָ־איינוואוינער. ווער עס האָט ניט געהאַט קיין שטעמפּל אויף זיינע געטאָ־דאָקומענטן, אַז ער האָט באַצאָלט שטייער, פלעגט ניט קענען קריגן קיין פּראָדוקטן.

דער הויפּט־שטייער לטובת דעם יידן־ראַט איז געווען 10 פּראָצענט פון דער שכירות פון יעדן אַרבעטער אויף די קאָמאַנדאָס (א. ג. „אַרבעטס־שטייער").

דעם 27סטן אויגוסט 1942 האָט דער ווילנער בירגערמייסטער פאַראָרדנט אַ קאָפּ־שטייער אויף אַלע געטאָ- -איינוואוינער אין הויך פון 10 רייכסמאַרק; דער שטייער פלעגט איינגעמאָנט ווערן דורך דער הויפּטקאַסע פון יידן־ראַט.

אַ חוץ דעם פלעגן גענומען ווערן שטייערן פון יעדן, ווער עס האָט געהאַט אַן אונטערנעמונג אין געטאָ, אַ בעקעריי, אַ געוועלבל, אַ פריזירעריי, אַ מעדיצינישן קאַבינעט, וכדומה, אויך פון געטאָ־טעאַטער איז גענומען געוואָרן שטייער.

אָפּצאָלן — פלעגן אין געטאָ־קאַסע אַריינפליסן פון דירה־געלט (אַלע איינ־וואוינער פון אַ צימער פלעגן צאָלן לויטן צאָל קוואַדראַט־מעטער פון צימער, און לויט זיין גוטס־קאַטעגאָריע). פאַר פּראָדוקטן־קאַרטן, פאַר מעדיצינישע הילף, אין שפּיטאָל און אַמבולאַטאָריע, פאַר האָלץ, פאַר באַנוצן די געטאָ־פריזירערייען, פאַר באַזוכן דעם סאַניטאַרן־פּונקט, פאַר די מיטאָגן אין די געטאָ־רעסטאָראַנען, פאַר קאַווע אין די קאַפע־הייזער, פאַר היים וואַסער אין די טיי־הייזער, פאַר געקויפטע מאַטעריאַלן אין די געטאָ־וואַרשטאַטן, פאַרן ברענגען צו קבורה אַ בר־מינן.

עס פלעגן זיך אַזוי אַרום צונויפזאַמלען גרויסע סומען. די אַרבעטן פון דער פינאַנס־אַפּטיילונג האָבן אָנגעפירט קאָשוק, אברהם זיידשנור, אַדוואָקאַט וואָלפּואָן און אַנדערע.

יעקב געפן האָט באַשטימט אַ קאָנטראָל־קאָמיסיע, וועלכע האָט געהאַט גרויסע פולמאַכטן צו קאָנטראָלירן די הוצאות און הכנסות פון יידן־ראַט, צי ווערן ניט געמאַכט מאַלווערסאַציעס אין די אַנשטאַלטן, צי זענען די ביודזשעטן פאַרנינפטיק צונויפגעשטעלט, צי אַרבעטן די אָנגעשטעלטע ערלעך, געווישנהאַפט און פינקטלעך. בראש פון דער קאָנטראָל־קאָמיסיע איז געשטאַנען גורוויטש, מיטגלידער פון טרום־פיאַנסקי און אַנדערע.

יעדן חודש פלעגט יעדע געטאָ־אַנשטאַלט דאַרפן געבן אין יידן־ראַט אַ באַריכט פון איר טעטיקייט און אַ פּלאַן מיט אַ פאַראויסגעזעענעם בודזשעט פאַרן קומענדיקן חודש.

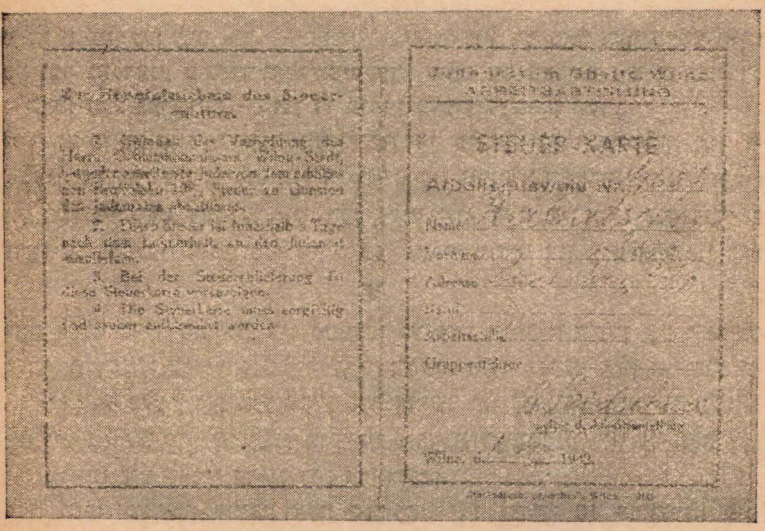

שטייער־קאַרטע פון יידן־ראַט אין געטאָ־ווילנע אַרויסגעגעבן דעם 1-טן יולי 1942

פון אַ פינאַנס־באַריכט פון סטאַטיסטישן־אַמט אין געטאָ־ווילנע וועגן די הוצאות און הכנסות פון דער געטאָ־פאַרוואַלטונג אין ערשטן האַלב־יאָר 1942:

הכנסות:	רייכסמאַרק	הוצאות	רייכסמאַרק
	292.400		
באַשפּייזונגס־אַפּטיילונג	108.700	שכירות	336.400
אַרבעטס־שטייער	16.200		
אינערלעכער שטייער	110.600	פּאַציאַלע־הילף	142.500
וואוינונגס־אַפּטיילונג	69.100		
געזונטהייטס־אַפּטיילונג	11.800	טעכנישער מאַגאַזין	37.700
אינדוסטריע־אַפּטיילונג	8.000		
בית־עולם	42.000	פאַרשידענע	28.200
פאַרשידענע			
צוזאַמען	658.800	צוזאַמען	544.800

די געטא-פראדוקציע

דער געטא מוז ווערן איז ווירטשאפטלעכע פראגן זעלבסטשטענדיק, אלײן פראדוצירן נויטיקע פראדוקטן — דאס איז געווארן דער לאזונג פון א גאנצע רייע געזעלשאפטלעכע טוערס אין געטא און דער דאזיקער געדאנק האט געקריגן א זייער הילכיקן אפקלאנג ביי דער געטא-באפעלקערונג. ביי דער שאפונג פון דער געטא-פראדוקציע האבן זיך א סך פאדינט: אינזשעניער מארקוס, אינזשעניער גוכמאן און הערש גוטגעשטאלט.

עס זענען אנטשטאנען אין געטא וואַרשטאטן פון דער אזוי-גערופענער „גרויס-אינדוסטריע" און „קליין-אינדוסטריע".

די גרויס-אינדוסטריע

בראש פון די וואַרשטאַטן פון דער געטא-גרויס-אינדוסטריע איז געשטאנען אינזשעניער מארקוס. אונטער זיין אויפזיכט האבן זיך געפונען די וואַרשטאַטן פון בלעכערייַ, שלאָסעריי, מעבל-סטאָלעריי, טאָקעריי, עלעקטראָטעכניק, שניצעריי, האָלץ-שיך-אויסארבעטונגען, קעסל-וואַרשטאַטן, מאָטראָצן-טאַפּעצירעריי, מעדיצינישע אינסטרומענטן וכדומה.

די דאזיקע וואַרשטאַטן האבן פארנומען א גאנצע רייע בנינים. עס פלעגט זיך הערן פון דאָרט שטענדיק א רויש פון מאָטאָרן, א קלאַפן פון האַמערס, פון אייזן און בלעך, פון האָלץ-געזעגעריי.

דער געטא איז געווען שטאָלץ מיט זיין „גרויס-אינדוסטריע". יעדע אינציקע דייטשע רעוויזיע, הן פון דער לאָקאָלער מאַכט, און הן פון בערלין, פלעגט באַזוכן די געטא-וואַרשטאַטן. די דייטשע מאַכט-אַרגאַנען פלעגן מאַכן באַשטעלונגען אויף מעבל פאַר זייערע נייע לאָקאָלן, לוקסוס-מעבל פאַר פריוואַט-וואוינונגען פון העכערע באַאַמטע אין דייטשלאַנד (בופעטן, אַלמערס, שאַך-טישלעך, בודוארן וכדומה). עס זענען געווען אויך א סך באַשטעלונגען פון די שטאָטישע ליטווישע מאַכט-אַרגאַנען אויף קעסלען, אויף דעכער, עלעקטראָטעכנישע אויסארבעטונגען, האָלץ-שיך און לאָמפּן.

אלע אַרבעטער פון די וואַרשטאַטן פון דער „גרויס-אינדוסטריע" האבן געהאט געלע שיינען און אויך צוגאַב-ראַציעס, זיי האבן זיך געריכט פאר די, וועלכע זענען מער זיכער מיט זייער לעבן, ווי אַנדערע. זיי זענען פראָדוקטיוו און נויטיק...

א סך האבן אויך געהאלטן, אז די וואַרשטאַטן זענען א גרויסע סגולה פאַרן קיום פון געטא. אין דעם האט זייער געגלויבט דער קאַמענדאַנט יעקב גענס, און ביזן לעצטן טאָג פון געטא, האט ער מיט אלע כוחות געהאלפן פונאַנדערצובויען די וואַרשטאַטן, מיט דער האַפענונג, אז בזכות פון זיי וועט גערעטעוועט ווערן דער געטא, אדער כאטש א טייל פון אים.

מען האט געמאכט אין געטא א פאַטאַגראַפישן אלבום פון די ארבעטן אין די וואַרשטאַטן, און איבערגעגעבן דער דייטשער מאַכט-אינספעקציע מיטן נאַאיוון גלויבן, אז דאס קען האבן א פאַזיטיווע ווירקונג אויף אירע דעציזיעס בנוגע דעם גורל פון ווילנער געטא.

▼

אינזשעניער מאַרקוס האָט מיר אַמאָל דערציילט, אַז די וואַרשטאַטן האָבן אַן אויפטראָג צו פאַרריכטן מעבל, וועלכע זענען אָנגעקומען מיטן באַן קיין ווילנע און זענען אין וועג צעשעדיקט געוואָרן. אין די בופעטן און אַלמערס האָבן די אַרבעטער געפונען תליתים און תפילין און פראַנצויזישע פאַספאָרטן. מען האָט זיך דורך דעם דאָזיקן טראַנספאָרט דערוואוסט, אַז אין פראַנקרייך קומט עפּעס פאָר מיט די יידן...

▼

די טעכנישע וואַרשטאַטן האָבן אויסגעאַרבעט אַ סך נויטיקע זאַכן פאַרן געטאָ־לעבן: עמערס, קעסלען, מעדיצינישע אינסטרומענטן, אויוועלעך וכדומה. פון גרעסערער חשיבות זענען געווען די נאַרעס (פריטשן), וואָס די וואַרשטאַטן האָבן אויסגעאַרבעט. די פריטשן פלעגן זיין אייַן־פּערזאָניקע, צוויי־פּערזאָניקע און משפּחה־פריטשן. זייער וויכטיק זענען אויך געווען די הילצערנע שיך (קלומפּעס) וועלכע די וואַרשטאַטן פלעגן אויסאַרבעטן אין גרעסערע כמותן.

אַן ערשטראַנגיקן פאַרדינסט פאַרן געטאָ האָבן געהאַט די טעכנישע וואַרשטאַטן מיטן אויפשטעלן אַ דעזינפעקציע־קאַמער און סאַניטאַרן דורכלאָז פונקט (דעזינסעק־טאָר), וועלכער האָט געהאָלפן צו פאַרטרייבן דעם פלעק־טיפוס פון געטאָ.

אַ מאַסן־פראָדוקציע פון די טעכנישע וואַרשטאַטן זענען געווען די „מענאַזש־קעס" (קאָך־געשיר) פון בלעך, וועלכע יעדער אַרבעטער פלעגט מיט זיך נעמען צו דער אַרבעט. אין די מענאַזשקעס פלעגט ער קריגן זיין זופ און אויך עס אַריינטראָגן אין געטאָ. די מענאַזשקעס האָבן פאַרביטן אַ טאָפּ, אַ שיסל, אַ גלאָז, אַ פלאַש אוץ אַ טשייניק...

▼

מיט דער אָנטשטייאונג פון דער וויערשטאַנדס־באַוועגונג זענען די טעכנישע וואַרשטאַטן געוואָרן אַ וויכטיקער מקור צום אויסאַרבעטן געווער פאַר די פּאַרטיזאַנער. אין די נעכט זענען דאָרט פראָדוצירט געוואָרן אַמעריקאַנער העגטשקעס, מעסערס, קינ־זשאַלן, צינדערס צו גראַנאַטן און פאַרשידענע געווער־טיילן. דאָרט איז אויך פאַריכט געוואָרן אַלטע, אומברויכבאַרע וואָפן.

▼

עס איז אַ באַזונדער קאַפּיטל צו דערציילן ווי מען האָט זיך איינגעשאָפט די מאַשינעס, ווי מען האָט זיי צונויפגעשטעלט פון שטיקלעך, געפונענע אויף בוידעמער און אין קעלערס. עס איז געווען אַ גרויסער מאַנגל אין בלעך פאַר דער געטאָ־פראָ־דוקציע, פלעגט מען עס רייסן פון די דעכער, יעדע אַלטע שטיק ברוך און „שברי כלי" פלעגט אין די וואַרשטאַטן געפינען אַ תיקון, און ס׳פלעגן דערפון אָנטשטיין פאַרשי־דענע אינסטרומענטן.

▼

אַ גאַנצע רייע קליינע מכשירים ווי שלעסלעך, שליסלען וכדומה, האָבן אָנגע־הויבן אויסצוארבעטן די טעכנישע קורסן אונטער דער פירונג פון אינזשעניער מ. שרייבער.

די סאָניטאָר־טעכנישע וואָרשטאָטן אונטער דער פירונג פון די ברידער אינזשענירן ספּאָקאָיני האָבן אויסגעאַרבעט און פאַרריכט רערן און אַנדערע מכשירים, וועלכע זענען נויטיק פאַר די וואַסער־קאַנאַליזאַציע.

אַ גאַנצע רייע בעלי־מלאכות האָבן זיך אויפגעעפנט אייגענע וואָרשטאָטלעך, וואו זיי פלעגן שטיקלעך בלעך אויסאַרבעטן אייוועלעך, עמערלעך און ענלעכע מכשירים. זיי פלעגן אַרבעטן איז די אָוונט־שעהן, אין די זונטאָגן און פאַרדינען דערמיט זייער חיונה. פאַרן מאַכן אַ מיאַשקע, לשמל, פלעגן זיי נעמען פון איינס ביז צוויי קילאָ ברויט. אַ גרויסע אָנפראָגע איז געווען אין די פריוואָטע וואָרשטאָטן אויף שלאָף־פּריטשעס, ווייל די געטאָ־וואָרשטאָטן האָבן ניט באָווין נאָכצוקומען דעם אַלגעמיינעם באַדאַרף נאָך אַ שטיקל געלעגער.

די קליין־אינדוסטריע

די אָזוי גערופענע „קליין־אינדוסטריע" איז באַשטאַנען פון וואָרשטאָטן פון שנייידעריי, זאָקן־מאַכעריי, שטעפּעריי, פלעכטעריי, פאַרבעריי וכדומה. בראש פון זיי איז געשטאַנען יואל פישמאַן און הערש גוטגעשטאַלט.

אויך זיי האָבן געענטפערט אויף אַ גאַנצער רייע נויטן פון די געטאָ־איינוואוינערס, אַ פאַר שיך מאַכן אין געטאָ האָט געקאָסט אַ צוויי טויזנט רובל (אַ פערציק קילאָ ברויט) און פאַרריכטן — פון פיר הונדערט ביז פינף הונדערט רובל, ווייל עס איז ניט געווען פריוואָט צו קריגן קיין לעדער. אויף אָזאַ הוצאה האָבן זיך געקענט פאַרגינען נאָר די „גבירים" פון געטאָ. אָבער אין די וואָרשטאָטן פלעגט מען קענען פאַרריכטן שיך פאַר אַ פופציק רובל, אויף אַ צעטל פון יידן־ראָט־פאַרוואַלטונג און בעיקר אויף אַ צעטל פון יידישן קאָמאַנדאַ־בריגאַדיר, אַז זיין אַרבעטער נויטיקט זיך אין שיך צו דער אַרבעט.

די זאָקן־וואָרשטאָטן פלעגן פאַרריכטן זאָקן. פאַר צוויי צעריסענע פאַר זאָקן האָבן זיי אָפּגענעבן אַ גאַנצע פאַר. פאַרן געטאָ־עולם, וועלכער האָט ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט פון אייגנצוקויפן זאָקן, איז דאָס געווען פון אַ גרויסער חשיבות! אין דער פאַרבעריי פלעגט מען פאַרבן אויף ברוין, גרין, בלוי, פאַרשידענע אָפּגענוצטע בגדים, דער עיקר פרויען־קליידער.

עס זענען געווען אין געטאָ אַ גאַנצע רייע קליינע, פריוואָטע וואָרשטאָטן פון שנייידעריי און שוסטעריי, וועלכע פלעגן אויספירן באַשטעלונגען פאַר דער „געטאָ־בורזשואָזיע" אָדער אויספאַרטיקן שיך, לאָפּטשעס, היטעלעך, הויזן, און אַרויסטראָגן אויסערן געטאָ, פאַרקויפן עס און דערמיט פאַרדינען צום לעבן.

געטאָ־פאַבריקאַציע

אין געטאָ איז געווען אַ פאַבריקל פון סאָדע־וואַסער און לימאָנאָדע. די אַרבעטער פלעגן קומען זייער דורשטיק אין געטאָ און טרינקען אַ סך וואַסער.

דאָס פאַבריקל איז צונויפגעשטעלט געוואָרן פון שברי־כלים, וואָס זענען איבער־געבליבן פון פאַר־מלחמהדיקע אונטערנעמונגען. לכבוד דער דערעפענונג פונם פאַבריקל האָבן זיינע בעלי־בתים צוגעשיקט אַ מתנה אייניקע הונדערט פלעשלעך געטראָנק פאַר די קינדער־אַנשטאַלטן.

אינזשעניער פּאָליאַק האָט אויפגעבויט אין געטאָ אַ מיל. דאָרט פלעגט מען מאָלן קאָרן, אַריינגעשמוגלט אין געטאָ. אַ טייל פון דער מיל-מאַשינעריי האָט מען פאַבריצירט אין די טעכנישע וואַרשטאַטן און אַ טייל געפונען אין געטאָ. אין מיל פלעגט מען אַרבעטן אַ גאַנצן מעת־לעת. דער זעלבער אינזשעניער האָט אויפגעבויט אַ מאַשין צו מאָלן גרויפּן.

אין געטאָ האָט אויך עקזיסטירט אַ געהיים פאַבריקל פון סאַכאַרין פאַרן געברויך פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. עס זענען געווען אייניקע געטאָ-זעגערייען, וואו מען האָט צעזעגט דאָס געטאָ־האָלץ אויף שטיקלעך און שטיקלעך פון שטיקלעך (פאַר די קליינע געטאָ־אויוועלעך). עס זענען אויך געווען לאַבאָראַטאָריעס אויסצואַרבעטן פון פערדישע ביינער — זייף, פון קאַרטאָפל־שאָלעכץ — קראָכמאַל, פון אַש — אַ וואַש־מיטל, פון געפרוירענע קאַרטאָפל — סיראָפּ, פון די סיראָפּן — צוקערקעס. עס איז אויסגעאַרבעט געוואָרן טינט, ציין-פּולווער, פּודער און ליפּן-פאַרב. אַ גאַנצע רייע פון די פּראָדוקטן האָבן געהאַט אַן אָפּגאַנג אויסערן געטאָ. פון אַ וויכטיקן באַדייט זענען געווען די מעדיצינישע לאַבאָראַטאָריעס פון וויטאַמינען „ב" (געמאַכט פון ביר־הייוון, אַריינגעבראַכטע פון שאָפּענס פאַבריק אויסערן שטאָט), פון קאַלך-פּודער (געמאַכט פון פערדישע ביינער), פון געטאָ־פאָספאַטין (קאַלך פון די ביינער געמישט מיט ביר־הייוון, וויטאַמינען און קוילן-פּודער). מענטשן האָבן פּריוואַט אַנטוויקלט פּראָדוקציע-צווייגן פון קונסט-האָניק, פון צוקערקעס, „איריסן", פון געטאָ-ציגאַרעטן, געטאָ-זייף (לויט „אייגענע רעצעפּטן"), פון ציין-פּולווער, פון כל המינים קליינע געבעקסן, פון ספּעציעלע געטאָ-מאכלים: געטאָ-הערינג (פון קרויט), געטאָ-לעבער (פון בוריקעס מיט קרויט) וכדומה.

איניציאַטיוו־פולע מענטשן פלעגן פּראָדוצירן אויף חנוכה — דריידלעך, אויף פּורים — גראַגערס, און אויף פּסח צונויפגעשטעלט מעכאַנישע בעקערייען צו באַקן מאַשינען-מצה.

▼

אין 1943 האָט דער געטאָ באַקומען אַ באַשטעלונג אויסצופירן אַ פּלאַסטישן פּלאַן פון ווילנע אוז אומגעגנט. דער פּלאַן איז געווען גרויס ווי אַ צימער און באַשטאַנען פון פערציק באַזונדערע חלקים. אויפן פּלאַן איז געווען צו זען יעדעס הויז פון ווילנע בכלל און פון געטאָ בפרט.

די דאָזיקע באַשטעלונג, אַרום וועלכער עס האָבן זיך מתעסק געווען אַ סך קינסטלער, אינזשעניערן און טעכנישע אַרבעטער, האָט צו זיך צוגעצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון געטאָ, אַרויסרופנדיק די האָפנונג, אַז כל זמן דער פּלאַסטישער פּלאַן איז נאָך ניט פאַרטיק, וועלן די אויספירער פון פּלאַן ניט ליקווידירט ווערן...

דער פּלאַן האָט אויך געגעבן אויף אייניקע מאָנאַטן די מעגלעכקייט פאַר צענדליקער מענטשן אַרויסצוגיין פון געטאָ, מכלומרשט מעסטן די הויפן און גאַסן, און דערביי דורכפירן בגדים־טוישונגען אויף פּראָדוקטן און אָנבינדן קאָנטאַקטן מיט באַקאַנטע קריסטן.

▼

אָפּטייל פאַר געטאָ-אינדוסטריע

אין דער פלעכטעריי איז מען לעצטנס צוליבן מאַנגל אין אַנד. רויוואַרג אַריבער צו פּראָדוצירן שטרוי-פלעכטונגען. ס'ווערן אויסגעאַרבעט זייער אַ סך שטרוי-מאַטן פאַר אויטאָמאָביל קילערס, שטרויענע טרעטערס ביי די טירן, שטרויענע שליוועס

מאָרגן-שיך), שטרויענע שטיוול און שיך, פּאַנטאָפל פאַר נאַכט-וועכטער און פּאָליציסטן. אויף אַלע די אויסאַרבעטונגען איז פאַראַן אַ גאָר גרויסער נאָכפרעג.

אין דער העפטעריי ווערן אויסגעאַרבעט פאַרשידנאַרטיקע האַנטבייטלען פון מאַנילע אין פאַרשידענע פאַרבן און פון פאַרשידענע מוסטערן. דער רויוואַרג איז פון די באַשטעלער.

די קאַרטאָנאַזש-וואַרשטאַטן אַרבעטן אויס לויט באַשטעלונגען פון „דויטשן קאָופ-האַוז" פון זייער רויוואַרג, טעקטורענע שאַכטלען און אויך לויט באַשטעלונגען פון אַלגעמיינעם אָפּטייל ביי דער געטאָ-פאַרוואַלטונג פאַרשידענע נויטיקע אַרטיקלען.

ביידע שניידער-וואַרשטאַטן ווערן אינגיכן פאַראייניקט אין איין גרויסער שניידעריי-און קירזשנעריי-וואַרשטאַט, וואָס וועט זיך געפינען אין איין לאָקאַל אויף רודניצקער 15. צו דעם צוועק ווערט איצט פאַרענדיקט אַ פּראָיעקט פון אַ קאַפּיטאַלן רעמאָנט. דער קומענדיקער לאָקאַל פון פאַרייניקטן שניידעריי-וואַר-שטאַט וועט באַשטיין פון צוויי גאָרנס און וועט האָבן אַלע נויטיקע פאַרפולקאָ-מונגען.

דער אומזאַץ פון אַלע וואַרשטאַטן פאַר דעצעמבער באַטרעפט אַ סומע פון 80.327 ר"מ. באַשטעלונגען זענען פאַר דער זעלביקער צייט געווען צירקא 1000. דער אומזאַץ פון די וואַרשטאַטן לויט באַשטעלונגען פון אויסערן געטאָ האָט במשך פון דעצעמבער באַטראָפן אַ סומע פון 5.269 ר"מ.

פאַר נויטבאַדערפטיקע שילער פון די טעכנישע קורסן, סך-הכל פאַר זיבן, האָט דער עלטערן-קאָמיטעט אויסגעפּועלט הילף מיט ברויט צו פרישטיק, וואָס ווערט זיי געגעבן פון 9טן ד. ח. אָן.

(„געטאָ-ידיעות", נומ. 25. י"ח שבט תש"ג. ווילנער געטאָ. 24.1.1943.)

די באַשפּייזונגס-אָפּטיילונג ביים יידן-ראַט

אַ קאָנטיקע ראָלע אין אַריינברענגען פּראָדוקטן אין געטאָ, ביים רעגולירן די פאַרטיילונג און דורכדעם באַקעמפן דעם הונגער, האָט געהאַט די באַשפּייזונגס-אָפּטיילונג פון יידן-ראַט. בראש פון איר איז געשטאַנען חיים טראַפּידאַ, אַ קאָוונער ייד. ער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך איניציאַטיוו ביים אַריינפירן לעגאַל, ווי אויך אומלעגאַל אין געטאָ אַריין: מעל, ברויט, קאַרטאָפל, מערן, פערד-פלייש, גרינסן. די פונאַנדער-טיילונג פון די פּראָדוקטן פלעגט פאָרקומען דורך ספּעציעלע קאָאָפּעראַטיוון.

פאָלקס-קיכן

אונטערן אויפזיכט פון דער באַשפּייזונגס-אָפּטיילונג האָבן זיך געפונען אויך פינף פאָלקס-קיכן:

1. פאָלקסקיך אויף סטראַשון-גאַס 2. — די ציוניסטישע קיך (דאָרטן פלעגן ויך זאַמלען בעיקר חלוצים, ציוניסטן. דאָרטן פלעגן פאָרקומען אין די אָוונטן שטי-לערהייט שיחות פון חלוצים, ציוניסטישע זיצונגען, העברעאישע רעפעראַטן).

2. קינדער-קיך אויף סטראַשון-גאַס 12. — אָרגאַניזירט דורך דער קינדער-קאָנסולטאַציע ביי דער געזונטהייטס-אָפּטיילונג. די קיך איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון ד"ר שאַבאַד-גאַוואָנסקאַ. דאָרט פלעגן עסן די שול-קינדער. זיי פלעגן קומען בשעת דער גרויסער למודים-הפסקה, געפירט גרופּנווייז דורך זייערע לערערס. לייטערין איז געווען שפרה שאַבאַד (אלמנה פון ד"ר צמח שאַבאַד), ביי דער מיט-אַרבעט פון דער פּעדאַגאָגין אַננאַ וויגאָדסקאַ און שוועסטער חנה סאַפּיר-שפּיז.

3. פאַלקסקיך אויף שאַוועלסקע־גאַס 5. — די כשרע קיך אָדער די „פרומע קיך" — דאָרטן איז אַלץ געווען כשר. קיין פלייש איז דאָרטן כמעט קיינמאָל ניט געקאָכט געוואָרן, ווייל דאָס פלייש אין געטאָ איז בעיקר געווען פערד־פלייש. דאָ איז געווען דער צענטער פון פרומע יידן.

4. פאַלקס־קיך אויף רודניצקער־גאַס 17. — די בונדישע קיך, דער טרעף־פונקט פון די בונדישע טוערס און די זיי נאָטט שטייענדיקע קרייזן. (דאָרט פלעגן אָפט פאָרקומען פאַראַנשטאַלטונגען אינגעאָרדנט דורך דער ליטעראָרישער פאַראייניקונג וויי אויך דורך דעם לערער־פאַריין).

5. יידן־ראַט קיך אויף רודניצקער־גאַס 6. — די קיך פון דער געטאָ־פאָליציי, שפעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן פאַר אַ קיך פאַר אָלע אָנגעשטעלטע פון יידן־ראַט. (דאָס איז געווען די גרויסטע קיך און דאָרטן פלעגן פאָרקומען גרויסע פייערלעכע פאַראַנשטאַלטונגען פון דער ליטעראָרישער פאַראייניקונג און פון ברית עברית אין געטאָ).

אין דער לעצטער תקופה פון געטאָ איז די פאָלקסקיך פון סטראָשונער גאַס 2 אַריבער אויף דייטשע גאַס 31 און שפעטער זענען אָלע קיכן, אַ חוץ די קינדער קיך און די רעליגיעזע קיך, פאַראייניקט געוואָרן אין איין צענטראַל־קיך אויף שפיטאָל־גאַס 12.

▼

אין די פאָלקס־קיכן האָט מען געגעבן פאַר ביליקע פרייז (איין רובל, שפעטער געהעכערט אויף צוויי רובל) אַ מיטאָג פון אַ זופ (אַ געמיש פון קרויט, בוראָקעס, אַ ביסל מערן), אַ מאָל אויך אַ גרויפן־קאָשע און פון צייט צו צייט אַ שטיקל פערד־פלייש. די נאַראַפּטיקייט פון די קיכן, אין וועלכע עס האָבן געגעסן פיל הונדערטער יידן, איז געווען אַ גאַנץ קליינע. פלעגן זיך מענטשן סטאָרען צו עסן צוויי־דריי טעלערס זופ, אַ מאָל נאָך מער, בכדי אָנצואוואַרעמען דעם קערפער אין די גרויסע פראָסט־טעג פון יענע קאָלטע געטאָ־וינטערס.

די קיך פון דער געטאָ־פאָליציי איז אין פרט פון באַשפייזונג געשטאַנען בעסער. וועג זי איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קיך פאַר יידן־ראַט־אָנגעשטעלטע, איז זי אויסגעגליכן געוואָרן מיט אָלעמען.

די קינדער־קיך פלעגט באַקומען ספּעציעלע צוגאָבן מצד דער באַשפייזונגס־אָפּטיילונג, בכדי צו געבן פאַר די קינדער אַ בעסערע דערנערונג.

שפעטער איז אויך איינגעפירט געוואָרן אין אָוונט און פרימאָרגן אַ גלאָז הייסע קאָוע (ערזאַץ קאָוע) פאַרזיסט מיט סאַכאַרין. דאָס האָט געקאָסט פופציק קאָפּיקעס (אַ האַלבער פעניג).

עס איז געווען לכתחילה אַ שווערקייט, וואו נעמט מען קעסלען, געשיר, טעלערס, לעפלען, גאָפלען, דאָס איז געזוכט געוואָרן אין די חרובע רעסטאָראַנען און טיי־הייזער אין געטאָ־ראַיאָן. שפעטער איז דאָס פאַבריצירט געוואָרן אין די געטאָ־וואַרשטאַטן.

געטאָ־רעסטאָראַנען

די באַשפייזונגס־אָפּטיילונג האָט איינגעאָרדנט אַ רעסטאָראַן אויף רודניצקער־גאַס נומער 13, וואו עס פלעגט אַרויסגעגעבן ווערן אַ בעסערער מיטאָג פאַר די אָנגע־

שטעלטע פון יידן-ראַט (וועלכע געניסן ניט פון די זופן, וואָס מען פלעגט געבן אין אַ גאַנצע רייע דייטשע איינהייטן). דער מיטאָג פלעגט קאָסטן פינף און צוואַנציק רובל.

אַ חוץ דעם זענען אַנטשטאַנען אַ גאַנצע רייע פריוואַטע רעסטאָראַנען, וואו די גבירים פון געטאָ, די בריגאַדירן, פּאָליציי־לייט, די גרויסע שמוגלערס, פאַרשידענע מינים פאַרדינערס — פלעגן דערלויבן זיך עסן לויט זייער פאַרמעגן דאָס, וואָס דעם דורכשניטלעכן געטאָ־מענטש האָט זיך אפילו ניט געחלומט, און וואָס איז אַריינגעבראַכט געוואָרן אין געטאָ מיט גרויס לעבנס-ריזיקע. דער פרייז פון אַזאַ מיטאָג איז געווען פון אייניקע הונדערט ביז אייניקע טויזנט רובל. דער חודש-געהאַלט פון אַן אָנגעשטעלטן אין די געטאָ־אַנשטאַלטן האָט דאַן אויסגעמאַכט פיר ביז פינף חונדערט רובל.

עס זענען אויך געווען שטוביקע רעסטאָראַנען, וואו מען פלעגט קענען קריגן אַ היימישן מיטאָג פאַר אַ זעכציק ביז אַכציק רובל.

קאַפע־הייזער

די באַשפּייזונגס־אָפּטיילונג האָט אָרגאַניזירט אייניקע קאַפע־הייזער, אין דערצו ספּעציעל רעמאָנטירטע און אויסגעמאָלענע זאַלן מיט טישלעך און בענקלעך, וואו דער עולם פלעגט אין געוויסע שעהן פון טאָג קענען זיצן און טרינקן אַ גלאָז קאַווע מיט סאַכאַרין און אָפּרוען זיך פון דער אַרבעט.

פון די גרעסערע קאַפעען זענען געווען:

א) קאַפע רודניצקע-גאַס 13. — „רעפּרעזענטאַנץ-קאַפע" (בייטאָג איז דאָרטן געווען דער געטאָ־רעסטאָראַן). דאָרטן פלעגן אָפט פאָרקומען ליטעראַרישע פאַראַנ־[illegible]

מיינען אַ מאָמענט, אַז זיי פאַרוויילן זיך אין אַ קאַפע ווי אין אַמאָליקע גוטע יאָרן. דאָרט פלעגן אויך זייער גערן קומען די יידישע פּאָליציסטן מיט זייערע „דאַמען".

ב) קאַפע שאַוועלסקע-גאַס. 1. — פון אַ מער עמך-ריקן כאַראַקטער, וואו דער עולם פלעגט פירן צווישן זיך פאַרשידענע מסחרים און אויסטוישונגען. דאָרטן זענען אויך פון צייט צו צייט פאָרגעקומען קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען.

טיי־הייזער

עס איז געווען אַ שוועריקייט מיטן מאַכן אַ ביסל הייס וואַסער אין דער היים צו טרינקען פאַרן אַוועקגיין צו דער אַרבעט, אָדער צו וואַשן וועש, ווייל האָלץ איז געווען ווייניק. עלעקטרישע אויוועלעך צו באַנוצן איז געווען פאַרווערט.

צו דעם צוועק זענען איינגעאָרדנט געוואָרן דורכן יידן-ראַט טיי-הייזער (טשיינעס), וואו דער עולם פלעגט קענען פון פיר פאַרטאָג ביז עלף און פון פיר נאָכמיטאָג ביז ניין אָוונט, קריגן הייס וואַסער אין גלעזער, טשייניקעס אָדער עמערס, צו ביליקע פּרייזן, פון צען קאָפּיקעס (איין פעניג) ביז אייניקע רובל. כמעט אויף יעדער גאַס פון געטאָ איז געווען אַ יידן-ראַט-טייהויז.

בעקערייען

אַן ערשטראַנגיקע ראָלע אין דער געטאָ־ווירטשאַפט האָבן געשפילט די געטאָ־בעקערייען.

עס זענען געווען עטלעכע „אָפיציעלע" בעקערייען, וועלכע האָבן געבאַקן ברויט פאַרן יידן־ראַט, בכדי צו פאַרטיילן אויף די שפּייז־קאַרטן.

אַ חוץ דעם זענען געווען אייניקע צענדלינג פּריוואַטע בעקערייען, וועלכע פלעגן באַקן ברויט אין מאָס פון זייער קענען אינקויפן אָדער אַריינשמוגלען מעל. אַ קילאָ ברויט האָט געווינלעך געקאָסט פון פּערציק ביז זעכציק רובל. די פּריוואַטע בעקע־רייען פלעגן אויך אָננעמען מעל אויף אויסבאַקן ברויט. פאַר אַ קילאָ מעל האָבן זיי געגעבן אין קילאָ צען דעקאָ ברויט. די דאָזיקע קליינע קוואַנטומס פלעגן שטאַמען פון „באַנדאַזשן", „קאָמפּרעסן"... די גרויסע כמותן זענען אַריינגעשמוגלט געווארן דורך די בוידעמער און קעלערס אָדער דורך די פאַרשידענע מיסט־פורלעך...

אַ חוץ דעם איז אין יעדן הויז כמעט געווען אַ קליין־בעקעריי.

אין די בעקערייען האָט דער עולם אויך געשטעלט טשאַלנט אויף שבת.

▼

באַשפּיז־אָפּטיילונג

די געשעפטן פון דער פּאָליציי־קיך מיט אָלע אירע אונטערנעמונגען זענען צוליב ראַציאָנעלע טעמעס איבערגענומען געווארן דורכן אָפּטיילן, וועלכער איז שוין איצט דער אויבציקער קאָארדינאַטאָר פון אָלע באַשפּיז־עניניס אין געטאָ.

קאָווע אויף אַהיים אין אָלע עפּנטלעכע קיכן. — כדי צו באַפרידיקן אָלע אַרבע־טער, וואָס גייען אין די פּריוואַטן־שעהן אָרויס צו דער אַרבעט אין שטאָט, ווערט פון היינט זונטיק, דעם 24טן ד. ח. אָן פאַרקויפט קאָווע אויף אַהיים אין אָלע עפּנטלעכע קיכן פון באַשפּיז־אָפּטיילן רודניצקער־גאַס 9, רודניצקער־גאַס 17, שאוולער־גאַס 5 און סטראַשון־גאַס 2.

קאָווע אויף אַהיים ווערט געגעבן פון 5 ביז 8 פרי. דער פּרייז איז 12 פעניג אַ ליטר.

די צווייטע קאָווע־שטוב, שאוולער 1, איז נאָכן דורכגעפירטן שיינעם רעמאָנט פון לאָקאַל דערעפנט געווארן פאַרן ברייטן עולם. אין דער דאָזיקער נייער קאָווע־שטוב קען מען באַקומען אָלץ, חוץ מיטאָגן, ווי אין דער ערשטער קאָווע־שטוב.

(„געטאָ־ידיעות", נומ. 25. י"ח שבט תש"ב. ווילנער געטאָ. 24.1.1943.)

דאָס האָלץ־פּראָבלעם אין געטאָ (באַהייצונג)

אין געטאָ־ראַיאָן איז קיין צענטראַל־באַהייצונג קיין מאָל ניט געווען. די ווילנער יידישע באַפעלקערונג פלעגט זיך נוהג זיין אייגצוקויפן האַרבסט־צייט (סוכות) האָלץ און קוילן אויף ווינטער. אין געטאָ זענען די יידן אַריין סוף זומער, אין גרויסע היץ־טעג און דעריבער איז כמעט גאָר קיין באַהייצונגס־מאַטעריאַל דאָרט ניט געפונען. אַריינצופירן אין געטאָ האָלץ אָדער קוילן איז געווארן גאָר שווער, פאַרבונדן מיט קא־לאָסאָלע הוצאות און ספּעציעלע דערלויבעניש פון דער דייטשער מאַכט. די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אויסערן געטאָ, פלעגן מיט זיך מיטברענגען אויף זייערע פּלייצעס פון די אַרבעטס־קאָמאַנדאָס שטיקלעך האָלץ, בכדי צו באַהייצן די דירות, אָדער אָנווארעמען אַ גלאָז וואַסער. דאָס מיטגעבראַכטע האָלץ פלעגט אָפט רעקווויזירט ווערן ביים געטאָ־טויער און די אַריינברענגערס פלעגן קריגן דערפאָר שמיץ.

אַ סך מענטשן האָבן געאַרבעט אויף פונקטן, וואו עס איז ניט געווען קיין שום מעגלעכקייט צו „אַרגאַניזירן" האַלץ, אויך די געטאָ־אָנגעשטעלטע האָבן ניט געהאַט קיין שום מקור צו קריגן האַלץ. מען פלעגט אַראָפרייסן באַלקנס, צעברעכן טישן, אַלערליי מעבל און דערמיט הייצן. עס איז אָבער ניט געווען אין די דאָזיקע מעטאָדן קיין שום לייזונג פון דער באַהייצונגס־פראָגע. זענען טאָקע אַ סך הייזער ניט געהייצט געוואָרן במשך פון די ביידע געטאָ־ווינטערן, און די „געהייצטע" הייזער זענען נאָר אַביסל אָנגעוואָרעמט געוואָרן פון צייט צו צייט, ביים אָפקאָכן אויף אַ פּאָר שטיקלעך האַלץ עפּעס אַ וואָרעם געקאָכטס.

פייכטקייט און שימל האָבן גיך באַדעקט די וועגט. שפּעטער איז אויך צוגעקומען די פּלאָג פון וואַנצן, וועלכע האָבן אין די טויזנטער מאַרשירט אויף די וועגט, סופיטן, אויף די נאַרעס און צווישן דעם אַרעמען בעטגעוואַנט.

▼

ווי גיט מען זיך אַן עצה מיט דער באַהייצונגס־פראָגע?

אינזשעניער מאַרקוס, דער אָנפירער פון די טעכנישע וואַרשטאַטן, האָט קאָנסטרואירט אַ ספּעציעלן טיפּ פון קלייניע בלעכענע אויוועלעך, וועלכע זענען געווען זייער שפּאָרזאַם. מען האָט זיי געקענט הייצן מיט שטיקלעך קאַרע, האַלץ, שפּענדלעך, פּאַלאַווינעס. די קלייניע בלעכענע אויוועלעך האָט מען אָנגערופן מאַרקוסווקעס. מען האָט זיי געקויפט פאַר פופציק רובל אין די געטאָ־וואַרשטאַטן. די „מאַרקוסווקעס" פלעגן, פאַרשטייט זיך, גאָבן וווניק וואַרעמקייט, אָבער אויף זיי האָט מען געקענט גוט אָפקאָכן וואַסער אַדער אַ קאַרטאָפל־זופּ. פאַר דער דערפינדונג איז אינזשעניער מאַרקוס פּרעמירט געוואָרן דורכן יידן־ראָט.

באַמזצן עלעקטרישע קאָך־מאַשינקעס איז געווען אין געטאָ שטרענג פאַרווערט אונטער דראָונג פון תפיסה. אַ געפונענע עלעקטרישע קאָך־מאַשינקע פלעגט קאָנפיסקירט ווערן.

דעם געטאָ־קאָמענדאַנט יעקב גענס איז געלונגען, אויסצופועלן ביי דער דייטשער מאַכט, אַז זי זאָל געבן צו דער דיספּאָזיציע פון יידן־ראָט, אַ שטיק וואַלד, וועלכע יידן פון געטאָ וועלן דאָס אויסהאַקן און דערמיט קענען באַהייצן די אַנשטאַלטן. דעם וואַלד האָט מען אָנגערופן יידן־ראָט־וואַלד (דער עולם פלעגט עס אָנרופן הומאָריסטיש יער גענס). לכתחילה האָבן זיך נישט געמאָלדן קיין פרייווילליקע צו דער וואַלד־אַרבעט, אָבער אין אַ קורצער צייט אַרום, האָט מען זיך אַרומגעזען, אַז דאָרט אין וואַלד איז דאָס לעבן רואיקער, זויבערער, די דערנערונג אַ בעסערע (אַ דאַנק גוטע אויסטויש־מעגלעכקייטן מיט פויערים) און עס האָבן זיך געפונען בעלנים צו האַלץ־אַרבעט; דאָרטן, אין „יער גענס", האָבן זיך אָנגעהויבן אָנבינדן „פּאָליטישע" קאָנטאַקטן און זוכונגען פון וועגן צו די פּאַרטיזאָנערס.

אין געטאָ איז אָנטשטאָנען אַ ספּעציעלע האַלץ־אָפּטיילונג, וועמענס אויפגאָבע עס איז געווען צו באַזאָרגן קודם־כל אין געוגנדיקער כמות האַלץ פאַר די צוויי סאַניטאַרע דורכלאָז־פונקטן פון געטאָ (די בעדער), פאַרן שפּיטאָל, טשיינעס, קאָפּעטייזער, דאַן פאַר אַלע יידן־ראָט־אָנשטאַלטן. אויף ספּעציעלע צעטלען פלעגן אויך פאַרטיילט ווערן פון צייט צו צייט קלייניע כמותן האַלץ פאַר פריוואָטע וואוינונגען, לויט זייער צאָל איינוואוינערס. דאָס האַלץ פלעגט אויפן הויף פון יידן־ראָט, אָדער

אויף סטראשון־גאס 6 צעזעגט ווערן און צעפירט איבער די געטאָ־אנשטאלטן און הייזער דורך דער טראנספארט־בריגאדע „ילדים". דאס אריינגעפירטע האלץ פון וואלד איז אפגעלייגט געוואָרן אין ספעציעלע פוסטע בנינים אויף רודניצקע־גאס 6 און אויפן פלאץ סטראשון־גאס 6, „האלץ־פלאץ", וועלכער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין „געטאָ־שפאציר־פלאץ". דאס האלץ איז אריינגעפירט געוואָרן אויף פויערשע פורלעך.

▼

באַהייץ־אָפּטייל

ברענהאלץ לויט די ברויט־קאַרטן פון יאַנואַר שרעפט מען צו צו פאַרטיילן פון 25טן ד. ח. דאס מאל וועלן אלע באַזויצער פון ברויט־קאַרטן אין אויסמאָם בא־קומען צוגעטיילט צו צענטל (קוב.) מעטער ברענהאלץ. אלע הויז־קאָמענדאַנטונס האבן באַקומען אן אַכווייזונג צוצושטעלן אלע נויטיקע פאַרמאַליטעטן צו באַקומען ברענהאלץ פאר די אויטוואוינער פון זייערע הויזער פון 25טן יאַנואַר ביזן 5טן פעברואר.

(„געטאָ־ידיעות", נומ. 25. י"ח שבט תש"ג. ווילנער געטאָ. 24.1.1943.)

באַקליידונג און באַשוכונג

אין געטאָ זענען אַריין די יידן, ווי געזאגט, אין די הייסע זומער־טעג, מיטנע־מענדיק מיט זיך אויף די פלייצעס אלץ, וואס יעדער האט געקענט שלעפן: א מאַנטל, א קישן, א ביסל וועש, א ביסל עסנווארג. מיט דער צייט זענען די זאכן זיך צעפאלן, צעריסן און צעטראָגן ביי דער ארבעט. ארומגעגאַרטלט מיט שטריק, אין מלבושים, לאַטעס אויף לאַטעס, פלעגן זיך די מענער צוריקקערן פון דער ארבעט. די פרויען האבן באַוויזן אריינצוברענגען א געוויסע „עלעגאַנץ", א הארמאָניע אין דער „געלאָ־טעטקייט". זיי האבן אריינגעפירט א „געטאָ־מאָדע", וועלכע איז באַשטאַנען אין קליידער (מאַנטלען, געשטריקטע זשאַקעטן וכדומה), צונויפגענייטע פון סימעטרישע שטיקלעך פון אלטע בגדים פון כל־המינים פארבן (שוואַרצע, בלויע, רויטע, גרויע) די שטיקלעך זענען געווען געווייגלעך אין פארם פון פירקאַנטן און דרייעקן — ביי גאָר „עלעגאַנטע" אין רעדלעך און קרייזן. אזוי ארום האבן די שוערע לעבנס־באַדינגונגען געשאפן אין געטאָ די מאָדע פון „שאַכמאַט־בגדים".

גיך האט מען אנגעהויבן צו באַנוצן זעק צו מענער- און פרויען־בגדים. די „עלעגאַנטן" פלעגן פארבן די זעק אויף שוואַרץ, ברוין אדער בלוי. אנדערע פלעגן טראָגן די זעק ווי זיי שטייען און גייען. טאמער האט נאָך ווער עס איז געהאט א בעסערן בגד, פלעגט ער אים זשאלעווען אנצוטון, אפשר ווען נאָך אים אויסקומען צו פארקויפן דעם בגד אויף ברויט.

▼

די שיך־פראָגע איז גיך געלייזט געוואָרן דורכן אריינפירן אן אלגעמיינע געטאָ־מאָדע פון הילצערנע שיך און קלומפעס. די פרויען האבן דאָ אויך ארויסגעווויזן געשמאק אין באַלייגן און באַפוצונגען פון שטיקלעך לעדער און שטאָף.

▼

אין געשטאַפּא־הויף זענען געווען די יידן געצוואונגען צו סאָרטירן די זאכן פון די אומגעבראַכטע, אונטער דער לייטונג פון א ווינער דייטש, מייער. די סאָרטירטע זאכן פלעגט מען שיקן קיין דייטשלאַנד. עס האבן זיך געפונען יידן, וועלכע פלעגן

אָפּנעמען בגדים פון דער סעגרעגאַציע, ברענגען זיי מיט זיך אין געטאָ און שפּעטער אויסטוישן אויף פּראָדוקטן.

איך האָב אַמאָל געפרעגט אַזאַ יידן, ווי דערלויבט ער זיך געניסן פון די זאַכן פון אַ יידישן הרוג? — האָט ער געענטפערט: „דאָס זענען טאַקע זאַכן פון אַ יידישן מת — נאָר אַז אויב מען וואָלט געפרעגט דעם מת, ווי וויל ער בעסער — זיינע זאַכן זאָלן אָנקומען צום דייטש, אָדער צו אים, דעם יידן, און אַרויסראַטעווען אים פון הונגער — וואָלט דער מת אים אַליין אָפּגעגעבן די זאַכן".

נאָך דער שחיטה פון „אַקציע קאָוונע" האָט דער דייטש אַריינגעשיקט אין געטאָ אַ מתנה — די ערגערע בגדים און שיך פון די הרוגים...

▼

בכדי צו לינדערן די נויט אין זאַכן פאַר די אומפאַרמעגלעכע, האָבן אַ סך בייגעטראָגן די אָפּטיילונגען פון סאָציאַלער פאַרזאָרגונג ביים יידן־ראַט, וועלכע האָבן געהאַט מאַגאַזינען מיט אַלטע בגדים, געפונענע אין חורבות, אויף בוידעמער און אין וואוינונגען, וואָס מען האָט זייערע בעלי־הבתים צוגענומען קיין פּאָנאַר.

דער סאָציאַלער קאַמף קעגן הונגער און נויט

כ׳האָב אין די פריערדיקע קאַפּיטלען דערציילט, ווי עס זענען געפירט געוואָרן אין געטאָ דער אומאויפהערלעכער געראַנגל, בכדי אַריינצוברענגען טראָץ לעבנס־געפאַר, באַשפּייזונג אין געטאָ, וואָס פאַר אָנשטרענגונגען זענען געמאַכט געוואָרן צו שאַפן באַקליידונג, באַהייצונג, צו אַנטוויקלען די פּראָדוקציע אין געטאָ.

דאָך זענען געווען אין געטאָ אַ סך מענטשן, וועלכע האָבן זיך ניט געקענט געבן קיין עצה, און געמוזט אָנקומען צו גאַנצער אָדער טיילווייזער געזעלשאַפטלעכער אונטערשטיצונג.

לכתחילה זענען עס געווען בעיקר די מענטשן, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין לעבנס־רעכט און קיין אַרבעטס־רעכט אין געטאָ (די ווייסע שיינען), שפּעטער זענען צו זיי צוגעקומען אַ סך אַנדערע טיילן פון געטאָ, וועלכע האָבן ניט געקענט זיך שאַפן אַליין לעבנס־מעגלעכקייטן.

עס זענען געווען דריי הויפּט הילף־אינסטיטוציעס:

א. דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט

אין דער צייט ווען דער יידן־ראַט איז געווען נאָמינירט פון דער דייטשער מאַכט, איז דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט באַשטאַנען פון די פאָרשטייערס פון די אונטערערדישע פּאָליטישע געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען פון געטאָ.

אַלע יידישע אַרבעטער פון די „איינהייטן" פלעגן איינצאָלן לטובת דעם געזעל־שאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט פרייוויליק אַ מינימום — צוואַנציק רובל אַ חודש, און אַלע אָנגעשטעלטע פון די געטאָ־אַנשטאַלטן פינף פּראָצענט פון זייערע שכירות.

אַנדערע מקורות פון הכנסה זענען געווען: הכנסות פון ספּעציעלע אונטערנעמונגען אין געטאָ (פאָרשטעלונגען וכדומה), מתנות פון יחידים לכבוד זייער ראַטעווען זיך פון טויט אָדער פון תפיסה, נדבות צום געדענק־טאָג נאָך אַן אומגעקומענעם.

די לאָזונג פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט איז געווען: „עס טאָר קיין הונגעריקער ניט זיין אין גענטאָ".

דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט פלעגט טיילן יעדן חודש סובסידיעס פון געלט און פּראָדוקטן (ברויט, קאַרטאָפל, מעל, גרויפן).

ער פלעגט אויסטיילן ספּעציעלע סובסידיעס פאַר קינדער־אַנשטאַלטן, לערערס, פאַר אַרבעטער פאַרוואונדעטע ביי דער אַרבעט, אומזיסטע נאַרעס פאַר אומ־מעגלעכע, קליידער און שיך פאַר באַרוועסע און קליינע קינדער. געלט־אונטערשטי־צונגען פאַר די, וואָס פלעגן פאַרלאָזן דעם גענטאָ בכדי צו זוכן וואו עס איז אַ מקום מקלט.

אַ סך האָבן באַקומען זייער אונטערשטיצונג אין פאָרם פון מתן בסתר, די מיט־אַרבעטער פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט פלעגן באַזוכן די יידישע שריפט־שטעלערס, לערערס, אַרטיסטן, געזעלשאַפטלעכע טוערס, אלמנות, פון פארשוואונ־דענע און אַרעסטירטע, וואָס געפינען זיך אין אַ שווערער לאַגע — און מען פלעגט זיי געבן די הילף איז אַן אויסערסט חבֿרישער פאָרם.

דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט האָט אויסגעטיילט במשך פון זיין טעטיקייט אייניקע מיליאָן רובל סובסידיעס און איז געשטאַנען אונטער אַ געזעל־שאַפטלעכער קאָנטראָל. ער פלעגט אָפט איינאַרדענען אין באַזונדערע יידישע אַרבעטס־איינהייטן באַריכטס־פאַרזאַמלונגען מיט דיסקוסיעס פון זיין טעטיקייט, ווי אויך אַלגע־מיינע באַריכטס־פאַרזאַמלונגען אין גענטאָ.

ביים געזעלשאַפטלעכן קאָמיטעט, וועלכער איז געווען צוזאַמענגעשטעלט לויט אַ פּאָליטישן שליסל, האָט עקזיסטירט אַ בייראַט מיט פאַרשטייערס פון די גענטאָ־אָנגעשטעלטע און פון אַלע גרעסערע יידישע אַרבעטס־איינהייטן אויסערן גענטאָ. דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט איז גיך פאַרוואַנדלט געווארן אין איינע פון די באַליבסטע אינסטיטוציעס און געהאַט אַ גרויסע פּאָליטישע חשיבות אַלס „יידישער פאַרלאָמענט פון גענטאָ".

ב. די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג

דאָס איז געווען אַן אָפּטיילונג ביים יידן־ראַט (ווי למשל די געזונטהייטס־אָפּטיי־לונג, ווי די באַשפּייזונגס־אָפּטיילונג), אָנגעפירט דורך אַדוואָקאַט סראַלאָוויטש, אַמאָל באַקאַנטער טוער אין די רייען פון ציוניסטישע סטודענטן. די מקורות פון הכנסה פאַר דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג זענען געווען ש ט י ע ר ן, וואָס דער יידן־ראַט פלעגט נעמען פון די געווען־לבלעך אוו פאַר פאַרשידענע דאָקומענטן, זאָכן, שטאָפּן, געפּו־נענע אין חורבות, אין מאַלינעס, אָדער קאָנפיסקירטע אַלס שטראָף. די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג פלעגט אונטערשטיצן די קאָנסולטאַציע פון קינדער, טאָג־היימען, אי־טערנאַטן, מושב זקנים, געבן אומזיסטע מיטלען אוו רפואות פאַר די נויטבאַדערפ־טיקע, העלפן אין פראַגן פון באַקליידונג, באַפרייען פון צאָלן דירה־געלט אוו געטאָ־שטייערן.

די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט אויך געהאָלפן די וויילנער יידן, וועלכע זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן צו אַרבעט אין נאַנטע לאָגערן: רעשא, בעזדאן, ביאַלאָוואָקא.

עס זענען געווען אַ סך פון דער „געפּאַלענער אינטעליגענץ" וואָס האָט זיך ניט דערלויבט צו בעטן אונטערשטיצונג אין דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג פון יידן־ראַט

— און האָט די אונטערשטיצונג יאָ געזונען פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט, זענדיק אין אים אַ חברישע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציע.

ג. די ווינטער־הילף

דער ווינטער־הילף־קאָמיטעט האָט געהאַט אַלס ציל בעיקר צו באַקעמפן דעם מאַנגל אין קליידונג. ער האָט געזאַמלט צווישן דער געטאָ־באַפעלקערונג קליידונג און זי פאַרטיילט די נויטבאַדערפטיקע. ער האָט אויך פאַרטיילט בגדים פון די אומגעקומענע. ער האָט געהאַט וואַרשטאַטן, וואו עס פלעגן פאַרריכט ווערן די צונויפגעזאַמלטע זאַכן.

▼

דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט, די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג און די ווינטער־הילף — איז געלונגען אין אַ געוויסער מאָס צו לינדערן די נויט פון די אומפאַרמעגלעכע אין געטאָ.

▼

אָפּטייל פאַר סאָציאַלער פאַרזאָרגונג

פאַר 280 לאַגער־אַרבעטער וואָס זענען לעצטנס געבראַכט געוואָרן פון פאַרשידענע פראָוויניציעלע ערטער זאָרגט דער אָפּטייל פאַר סאָציאַלער פאַרזאָרגונג. די דאָזיקע לאַגער־אַרבעטער ווערן געהאַלטן אין ספעציעל אויסגעאָדנטע זעקס אכסניות און דאַרפן אויף אַן אָרט ווערט פאַר זיי באַזאָרגט קאָווע און פרישטיק, מיטאָג־און אָוונט־זופּ און 200 גראַם ברויט טעגלעך פּרָ קאָפּ.

הילצערנע געלעגערס פאַר איבער טויזנט פערזאָן ווערן איצט געגרויט לויט אַ באַשטעלונג פון אָפּטייל, כדי אויסצואַרדנען מיט נאַכטלעגער די אַלץ מער און מער צוקומענדיקע לאַגער־אַרבעטער פון פראָווינץ. די געלעגערס ווערן געמאַכט לויט אַ ספּעציעלן אויפהויזלעכן מוסטער (סטאַנדאַרט), ווי אַ שטויגער צוויי־גאַרנדיקע און אין אַ בריט, וואָס זאָל קלעקן פאַר דרעי פערזאָן אויף יעדן גאַרן.

ברענהאָלץ פאַר די געניסער פון ווינטער־הילף האָט מען אויך פאַרענדיקט צו פאַרשיילן. פון אַלע אָנגעגעבענע ווענדונגען האָט מען באַפרידיקט בערך נויניציק פראָצענט. עס ווערט געגעבן צו אויך צענטל קוב. מעטער ברענהאָלץ פּרָ קאָפּ.

▼

געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט

80 פאַר ווינטער־קלומפּעס האָט שוין דער קאָמיטעט איבערגעגעבן דער שול סעקציע בויים קולטור אָפּטייל. די שול סעקציע פאַרטיילט איצט די באַקומענע מתנה צווישן די נויבאַדערפטיקע קינדער.

(„געטאָ־ידיעות", נומ. 25. י"ח שבט תש"ג. ווילנער געטאָ. 24.1.1943.)

אַרבעטס־אָפּטייל

די אַרבעטס־אָפּטייל ביים יידן־רַאַט האָט זיך פאַרנומען מיטן „אַרבעטס־איינזאַץ". דאָרט פלעגן פאַרשידענע מיליטעריש און ציווילע אַנשטאַלטן אַדרעסירן די אָנפאָדן מיט די צאָלן פון די אַרבעטן, וואָס זענען זיי נויטיק פאַר פאַרשידענע „איינהייטן". די אַרבעטס־אָפּטייל פלעגט מוזן צו דער צייט צושטעלן די געפאָדערטע צאָל אַרבעטער. די אַרבעטס־אָפּטייל פלעגט פונאַנדערטיילן די יידן אין די פאַרשידענע איינהייטן, אַרויס־געבן זיי זייערע אַרבעטס־ביכלעך. דערביי פלעגן זיין אָפּט אַ סך אומצופרידענע, ווייל ס׳זענען געווען קאָמאַנדאָס, וועלכע האָבן זיך גערעכנט פאַר גוטע (מען קען דאָרט „אַרגאַניזירן" און די אַרבעט איז לייכט), און אַלע האָבן געוואָלט דווקא דאָרטן באַקומען אַרבעט.

פאַרבינדונגס־מאַן מיט דער געטאָ־פאַרוואָלטונג איז געווען א. ברוידא.

בראש פון די אַרבעטס־איינהייטן פלעגן שטיין יקדישע בריגאַדירן, וועלכע האָבן געהאַט צו זייער הילף „קאָלאָנען־פירערס". זיי האָבן צוזאַמען געבילדעט דעם „בריגאַדירן־רַאַט" אין געטאָ. פאָרזיצער פון בריגאַדירן־רַאַט איז געווען ד. קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקי, וועלכער האָט געשאַפן אין געטאָ די „אַרבעטער־אוידיטאָריע".

יעקב גענס און א. ברוידא פלעגן אָפּט אויפטרעטן מיט רעדעס אויפן בריגאַדירן־רַאַט, באַהאַנדלענדיק די לאָגע אין געטאָ, אויפקלערנדיק די טאַקטיק פון יקדנרַאַט און פּאָליציי און רופנדיק די בריגאַדירן אויסווירקן השפּעה אויף די אַרבעטער פון זייערע קאָמאַנדאָס, זיי זאָלן אויספירן די פאַראַרדנונגען פון דער געטאָ־פּאָליציי.

צווישן די בריגאַדירן האָבן זיך אָפּט געפונען אויך אַזעלכע פערזאָנען, וועלכע האָבן זייער מאַכט אויסגענוצט ניט לטובת זייערע יידישע אַרבעטער. דער געטאָ־עולם פלעגט זיך צו אַזעלכע בריגאַדירן און קאָלאָנען־פירער באַציען מיט אָפּענער שנאה.

דעם 26טן אויגוסט 1943, ד. ה. פיר טעג פאַרן אָנהויב פון דער געטאָ־ליקווי־דאַציע, האָט נאָך די אַרבעטס־אָפּטיילונג געקלעפּט מודעות אין געטאָ, אַז זי זוכט קוואַליפיצירטע שלאָסער, סטאָליער און גלעזער...

▼

אַרבעטס־אָפּטייל

נייע יידישע אַרבעטער. — אין משך פון דער לעצטער וואָך זענען אָנגעקומען אין געטאָ 120 אַרבעטער פון לאָגער זשעזשמער און 100 פון לאָגער יעוויע צווישן די דאָזיקע אַרבעטער איז נאָר אַ קליינע צאָל ווילנער יידן. די אַרבעטער זענען באַשטימט צו אַרבעטן אין דער בוי־גרופּע „גיזלער".

די גרעסטע איינהייט פאַר יידישע אַרבעטער אין ווילנע איז איצט די א. ג. בוי־גרופּע „גיזלער". צום מאָמענט אַרבעטן פון ווילנער געטאָ ביי דער דאָזיקער גרופּע 810 מאַן און פרויען. די בוי־גרופּע פירט אַן מיט די אַרבעטן אויף דער ווילנער באַן־סטאַנציע.

דער בריגאַדירן־רַאַט האָט צונויפגערופן פאָריקן שבת אַ פאַרזאַמלונג פון בריגאַדירן און קאָלאָנען־פירער. אַ באַריכט אין קומענדיקן נומער. „געטאָ־ידיעות".

(„געטאָ־ידיעות", נומ. 25. י„ח שבט תש"ג. ווילנער געטאָ. 24.1.1943.)

5. קאַמף פאַרן געזונט

סאַניטאַר-היגיענישע לעבנסבאַדינגונגען אין געטאָ

צימערן

דער געטאָ האָט זיך געפונען אין די סאַמע ענגסטע געסלעך פון ווילנע, דאָרט, וואו עס איז געווען אַ געטאָ מיט הונדערטער יאָרן צוריק. אין די צימערן האָט געהערשט אַ גוואַלדיקע ענגשאַפט. פון פופצן ביז צוואַנציק מענטשן האָבן געוואוינט אין איין קליין צימערל. בעטן זענען אין געטאָ געווען נאָר אין אַ קליינער צאָל. אויך זיי האָט מען ניט געדאַרפט האָבן, ווייל זיי האָבן פאַרנומען צופיל פלאַץ. די געטאָ-באַפעלקערונג איז געשלאָפן אויף דער ערד. שפּעטער האָט מען איינגעפירט הילצערנע פּ ר י ט ש ן (נאַראָס).

די לופט אין די צימערן איז געווען דערדריקנדיק. מענטשן פלעגן אָפט נישט קענען שלאָפן די גאַנצע נאַכט צוליב לופט-מאַנגל.

קלאָזעטן

אין אַלטן ווילנער קוואַרטאַל, וואו עס האָט זיך געפונען דער געטאָ, זענען קיין שטוב־קלאָזעטן ניט געווען אויף פאַרן קריג, נאָר הויף־קלאָזעטן. אין געטאָ האָבן געוואוינט פון צוויי הונדערט ביז פינף הונדערט פערזאָן אין אַ הויז אין זועלכן עס האָבן געוואוינט פריער פון דרייסיק ביז פערציק פערזאָן. לאַנגע, לאַנגע שורות פון זואַרטנדיקע אויף זייער רייע פלעגן שטיין פאַר די קלאָזעטן.

די קאַנאַליזאַציע איז גיך צעשטערט געווארן, דאָס וואַסער פלעגט ניט אַראָפּ־געלאָזט ווערן, די קלאָזעטן האָבן זיך פאַרשטאָפּט. אין אָוונט איז אין די קלאָזעטן געווען פינצטער. דעריבער זענען אין משך פון עטלעכע וואָכן די קלאָזעטן געווארן קוואַלן פון אויסערגעווייניקער שמוץ און פאַטענציעלע מקורות פון קומענדיקע עפּידעמיעס.

מיסט־קאַסטנס

אין די הויפן האָבן זיך געפונען פאַרן קריג אין געטאָ־ראַיאָן ביי יעדן קלאָזעט אַ מיסטקאַסטן. אין געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן אָן אויסערגעווייניקער פאַרברויך פון קאַרטאָפל צוליב מאַנגל אין ברויט און אַנדערע דערנערונגס־פּראָדוקטן. דאָס מיסט (צענפאַכיק מערער ווי פריער) און די אומנאַרמאַלע גרויסע צאָלן פון קאַרטאָפל־שאָלעכץ האָבן שוין אין די ערשטע טעג פון געטאָ איבערגעפולט די מיסט־קאַסטנס. באַדעקט די קליינע הויף־שטחים און אָנגעהויבן וואַקסן אין פאַרם פון בערג, וואָס האָבן אָפט פאַרדעקט דעם שיין פון די אונטערשטע שטאָזשן. מיטן אָנקומען פון די ערשטע פרעסט איז דאָס אַלץ צוגעפרוירן געווארן.

בערג פון מיסט צונויפגעמישט מיט קאַרטאָפל־שאָלעכץ, מענטשן־קויט און מענטשן־אורין — דאָס איז געווען דאָס כאַראַקטעריסטישע בילד פון יעדן הויף פון דער ערשטער תקופה אין געטאָ.

1) געניעריע פּרטים וועגן סאַניטאַרן וועזן אין געטאָ, וועגן די געטאָ קראַנקייטן און בנוגע די דאָקטוירים, זעט אינם בוך פון זעלבן מחבר אונטערן נאָמען „קאַמף פאַרן געזונט אין געטאָ ווילנע" אַרויסגעגעבן דורך „אָזע", פּאַריז 1946.

וואַסער

אָפּגעריסן פון שטאָט זענען גיך אין געטאָ צעבראָכן געוואָרן אין אַ סך הייזער די קאַנאַליזאַציע-רערן. מיטן אָנקומען פון ווינטער האָבן אין אַ סך ניט געהייצטע בנינים געפֿלאָצט די רערן. עס האָט אויסגעפעלט וואַסער אין געטאָ צום טרינקן, קאָכן, און צום וואַשן וועש. פון שמוץ זענען גיך אָנטשטאָנען ביי די איינוואוינערס הויט־אויס־שיטונגען, פֿורונקלען און פּיאָדערמיען.

לייז

אין די באַדינגונגען פון ענגשאַפט און שמוץ האָבן זיך באַווייזן לייז. זייער צאָל איז געוואָקסן. אין די ערשטע חדשים פון געטאָ זענען לייז כמעט אויף יעדן איינעם געקראָכן. שפּעטער זענען אַ סך מענטשן פֿאַרוואָנדלט געוואָרן אין נעסטן פון הונ־דערטער און טויזנטער לייז.

דער קאַמף פון די יידישע מעדיצינער

הונגער, קעלט, ענגשאַפט, מאַנגל פון באַהייצונג און פון וואַסער, מאַנגלהאַפטע באַקליידונג און באַשוכונג, שמוץ, בערג מיסט, פֿאַרשמוציקטע, פֿאַרשטאָפּטע קלאָ־זעטן, פייכטקייט און שימל אין די צימערן, וואַנצן און לייז — דאָס זענען געווען די סאַניטאַר־היגיענישע באַדינגונגען אין ווילנער געטאָ.

ביי די דאָזיקע באַדינגונגען האָבן די יידישע מעדיצינערס אין געטאָ אָנגע־הויבן דעם קאַמף פֿאַרן געזונט פון געטאָ־ייד, אין טאָג־טעגלעך געשפּאַנטער דערוואַר־טונג פון אָלגעמיינער אויסמאַרדונג און ביי דער אינערלעכער איבערצייגונג, אַז פֿאַרהיטן דעם געטאָ פון עפּידעמיעס הייסט פֿאַרהיטן פון פּריציטיקע מאַסן־אויס־מאַרדונגען און געבן אים די מעגלעכקייט צו לעבן, איבערלעבן און דערלעבן בעסערע צייטן.

די פּסיכיק פון געטאָ

דער רוף פון די מעדיצינערס צום קאַמף פֿאַרן געזונט, צוגלייך מיטן רוף פון אַלע געזעלשאַפטלעכע קרייזן אין געטאָ, ניט אַריינצופֿאַלן אין יאוש, האָט געהאָט זיין טיפּסטן אָפּקלאַנג ביי דער געטאָ־באָפעלקערונג. די טראַגישע איבערלעבונגען פון שטענדיקן דערוואַרטן דעם טויט, האָבן דאָך ניט געבראָכן דעם מוט און די מאָראַל פון די געטאָ־יידן. זעלבסטמאָרד איז אין געטאָ געווען אַן אויסערסט זעלטענע דערשיינונג.

מיר זענען באַקאַנט נאָר פֿאַלגנדיקע פֿאַלן פון זעלבסטמאָרד: ערב אַריינגיין אין געטאָ — משה טאָאוב (פון שאָפענס ברויז) מיט זיין פרוי און יצחק סטראַשון (פון דער סטראַשון-ביבליאָטעק); און אין געטאָ גופא — ד״ר גרשון גרשוני, קראַנקן־שוועסטער חיה גאָלדפֿאַרב און פעלדשער ברוק.

מען האָט איבערגעלעבט זאָכן, פון וועלכע מען קען אַראָפּגיין פון זינען און אויף עטלעכע און צוואַנציק טויזנט איינוואוינערס פון געטאָ, זענען פֿאַרנאָטירט געוואָרן נאָר אייניקע פֿאַלן פון משוגע ווערן. טראָץ די שווערצטע פערספּעקטיוון, זענען די מענטשן ניט אַריינגעפֿאַלן אין רעזיגנאַציע און פּעסימיזם. מען האָט זיך דערמוטיקט מיט אָפּטימיסטישע ידיעות, קלאַנגען און גלויבן אין גיכן סוף. עס זענען

אַנטשטאַנען נייע קוואַלן פון גייסטיקע און פיזישע ווידערשטאַנדס־פעאיקייטן. דער פאַרלאַנג צום לעבן האָט דערגרייכט די העכסטע שטופן און איז געווען אַ מעכטיקער אימפולס דורכצוטראָגן די שווערע קנעכטישע איבערלעבונגען.

שטערבלעכקייט, געבורטיקייט און חתונות אין געטא

די „נאַטירלעכע" שטערבלעכקייט אין געטאָ, מיט אַ באַפעלקערונג פון קרוב צוואַנציק טויזנט מאַן, איז געווען מיטלמעסיק אייניק ביז צוויי פאַלן אַ טאָג, לויט ווי ס׳האָט מיך אינפאָרמירט דאָקטאָר סעדליס. אין דער יידישער פאָר־מלחמהדיקער ווילנע, וועלכע האָט געציילט קרוב זיבציק טויזנט מאַן, איז געווען די שטערבלעכקייט פון ערך דריי ביז פיר מאַן אַ טאָג. די שטערבלעכקייט אין געטאָ איז געווען אין דער ווירקלעכקייט, פראָפאָרציאָנעל צו אַמאָל, באַדייטנדיק שטאַרקער, ווייל אין געטאָ איז דאָך געווען קליין די צאָל פון די זקנים...

די מתים פלעגן אַרויסגעפירט ווערן פון געטאָ צום יידישן בית־עולם הינטערן שטאָט. לוויות פלעגן פאָרקומען נאָר ביזן טויער פון געטאָ, ווייטער איז די עגלה געפאָרן אַליין מיט אַ פאָר מענטשן פון בית־עולם־אָפטיילונג, וועלכע האָבן געהאַט דערצו אַ ספעציעלע דערלויבעניש, געווינעלעך פלעגן פאָרקומען „שותפותדיקע" לוויות, ווייל אויף אין עגלה פלעגט מען פירן מיטאַמאָל עטלעכע מתים.

די געבורטיקייט איז געווען גאָר קליין, צוליבן פאַרווערן, אונטער דער דראָונג פון טויט־שטראָף, צו געבוירן קינדער. עס האָבן מיט לעבנס־ריזיקע אויסגעטראָגן די שוואַנגערשאַפט די פרויען, וועלכע זענען געווען אין די הויכע חדשים. נייע געבורטן פון פאַרשוואַנגערטע אין געטאָ גופא זענען געווען זייער זעלטן.

חתונות אין געטאָ זענען געווען אָפטע. אין געטאָ זענען געווען אַ סך פרויען, ביי וועלכע מען האָט צוגעזומען צום טויט די מענער, און מענער ביי וועלכע מען האָט צוגעזומען די פרויען. יעדער, ווער ס׳האָט געהאַט אַ לעבנס־שיין, האָט געמעגט האָבן אַ פרוי, וועלכע האָט געהאַט רעכט אויף לעבן אַ דאַנק דעם שיין, און פאַרקערט, דער מאַן האָט געהאַט לעבנסרעכט, אַ דאַנק דער פרויס שיין. האָבן מענער און פרויען זיך פאַרשריבן אַלס אַ פאָר פאָלק און געמוזט לעבן אין זעלבן צימער, בכדי ביי אַ רעוויזיע זאָל זיך ניט אַרויסווייזן די פיקציע. מיט דער צייט זענען אַנטשטאַנען פון די פיקטיווע פאָרן — אמתע זיווגים, טרייע אויף טויט און אויף לעבן. די אָפּי־ציעלע פיקטיווע חתונות פלעגט מען דורכפירן אין „מעלדונגס־אַמט" פון דער יידישער געטאָ־פאָליציי.

די רעליגיעזע קרייזן האָבן לכתחילה ניט געוואָלט געבן חופּה וקדושין פאָר די יונגע לייט, וועלכע האָבן זיך צו זיי געוועندעט. עס איז דאָך ניט געווען מעגלעך אין געטאָ־כאַאָס צו וויסן צווישן די מענער, ווער עס איז אַ בחור, געגטער אָדער אלמן — און דאָס זעלבע מיט די פרויען. היינט פון וואַנען ווייס מען, אַז די אַרויסגעפירטע קיין פאָנאַר וועלן שוין ניט צוריקקומען? עס זענען דאָך ניטאָ קיין עדות פון זייער טויט?... די גאָר רעליגיעזע האָבן דערצו געטענהט, אַז עס זענען ניטאָ אין געטאָ קיין מקוות, איז דאָך פאַראויסגעזען, אַז די פרוי וועט ניט קענען אָנהאַלטן דעם רעלי־גיעזן ריטואַל פון פאַמיליע־לעבן.

דאָס לעבן האָט געגעבן די פשרה, אַז מענער און פרויען, וועגן וועלכע מען האָט געוואוסט, אַז זיי האָבן נאָך קיין מאָל ניט חתונה געהאַט אָדער וועמענס יורידישע זייט איז געווען קלאָר, פלעגן באַקומען אָפיציעלע חופה וקדושין פון די איינצלנע לעבן־געבליבענע רבנים אין געטאָ. די איבעריקע נייַ־אַנטשטאַנענע פּאָרן האָבן מיט זיך פּאַרגעשטעלט די קאַטעגאָריע פון „געטאָ־מאַן" און „געטאָ־וויַיב", דאָס הייסט, פּאָרן נאָך ניט אָפיציעל רעליגיזע חתונה־געהאַט, אָבער וועלכע דעקלאַרירן זיך אומעטום אָלס מאַן און פרוי, און האָפן עס צו בלייבן נאָכן געטאָ, אויב זיי וועלן איבערלעבן...

און די דריטע קאַטעגאָריע איז געווען נאָך די „צוגעשריבענע" מאַן און פרוי, דאָס הייסט, לגמרי פיקטיוו פּאָרן, ווי מען האָט זיי געהרופן אין געטאָ — „א פּאָפּי־רענער מאַן" און א „פּאָפּירענע פרוי".

דאָס זקנים־פּראָבלעם אין געטאָ

זייער טראַגיש איז געווען דאָס פּראָבלעם פון די זקנים אין געטאָ. זיי זענען ניט געווען פּעאיק צו אַרבעטן — האָבן זיי קיין אַרבעטס- און לעבנס־שיינען ניט געקריגן. פלעגן זיי זיין די ערשטע אויף אַרויסגעפירט צו ווערן קיין פּאָנאַר ביי אַלע אַקציעס. דאָך האָבן זיך אַנדערע זקנים אַזוי קונציק אויסבאַהאַלטן אין די מאַלינעס, אַז ביזן לעצטן טאָג פון געטאָ האָט מען מיטאַמאָל דערזען אַן אַלטיטשקן אָדער א באַבעשי שפּאַצירנדיק איבערן געטאָ מיט א סידור אין האַנט.

פּאָר אָפּגעשוואַכטע זקנים איז געשאָפן געוואָרן אין געטאָ א מושב־זקנים. זענען אָלע אינווואוינערס פון מושב זקנים צוגענומען געוואָרן דורך די דייטשן אין האַרבסט 1941.

שפּעטער, אין 16, 17 יולי 1942, האָבן די דייטשן צונויפגעזאַמלט אָלע זקנים פון געטאָ אין פּאָשפּיעשקי-וואָלד אין בנין פון דער געוועזענער קינדער־קאָלאָניע פון אָזע, אויפן נאָמען פון ד"ר צמח שאבאד. האָט מען דאָרטן געהאַלטן די אַלטע א געוויסע צייט אויף גוטע דערנערונג, געגעבן זיי קאָוו מיט מילך, טרושקאָווקעס, ווייס ברויט, גערופן אויסלענדישע געסט, פּאָטאָגראָפּירט און גלייך נאָכדעם — אַרויס־געפירט צום טויט.

געטאָ-קראַנקייטן

1) אַלגעמיינע קערפּער־שוואַכקייט

אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ האָט זיך מיט אַמאָל באַוויזן ביי א סך עלטערע מענטשן א דערשיינונג פון פלוצעמדיקער אָפּשוואָכונג פון קערפּער, א געפיל פון „אויסגיין פון די כוחות" און אַן אויסגעדאַרטקייט, וואָס האָט שנעל פּראָגרעסירט און געבראַכט צו אָפּטע טויטפאַלן. מען האָט דאָס דאַן דערקלעהט אָלס פּראָדוקט פון די שוועכע איבערלעבענישן און אונטער־דערנערונג, וועלכער מאַניפעסטירט זיך מיט שוועכע רעזולטאַטן, ספּעציעל ביי מענטשן מיט א קלענערער פיזישער ווידער־שטאַנדס־פּעאיקייט. דער עולם אין געטאָ פלעגט עס אָנרופן פשוט „לאַנגזאַמער הונגער־טויט". מיטן פאַרבעסערן זיך פון די לעבנס־באַדינגונגען אין געטאָ און מיטן אייַ־נשטעלן הילף פאַר די פרנסהלאָזע איז די דאָזיקע דערשיינונג פאַרשוואונדן אינגאַנצן.

אין אַ שאַרפער מאַסן-פאָרם האָב איך געזען די דערשיינונג פון אַלגע-מיינער קערפּער-שוואַכקייט אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן אין עסטלאַנד און דייטשלאַנד. זי איז געווען אַזוי כאַראַקטעריסטיש, פּאָפּולער און בולט, און איר פּראָגנאָז איז געווען אַזוי קלאָר ביי די לאַגער-באַדינגונגען, אַז די דאָזיקע דער-שיינונג איז ביי די אָפיציעלע דאָקטוירים אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן (ביי די סטאַטיסטיקן) ניט פאַררעכנט געוואָרן אַלס פּועל-יוצא פון פאַרשידענע סיבות, ווי: הונגער, אַרבעט, אויסשעפּונג — נאָר זי האָט אין אַלע באַריכטן פיגורירט אַלס זעלבסטשטענדיקע דיאַגנאָסטישע קראַנקייט-איינהייט אונטערן נאָמען אַ. ק. ס. — אַלגעמיינע קערפּער-שוועכע, — און דער אָפּגעשוואַכטער פלעגט זיך רופן: „אַ.ק.ס.-ניק". דער עולם פלעגט די דאָזיקע אָפּגעשוואַכטע אָנרופן מיטן נאָמען „מוסולמענער". דעם דאָזיקן טערמין האָב איך געהערט אין אַלע קאָנצענטראַציע-לאַגערן, און דערביי האָט מען מיר געגעבן צוויי דערקלערונגען אויף דער עטי-מאָלאָגיע פון דעם דאָזיקן טערמין:

1) זיי רופן זיך אָן „מוסולמענער, ווייל אָפּגעשוואַכטע, פילן זיי אַ שטענדיקן געפיל פון קעלט, שלעפּן אויף זיך זייערע קאָלדרעס, ווי אַראַ-בער זייערע אבאיעס, און מאַכן דעם איינדרוק פון מוסולמענער, וואָס טרייסלען זיך ביי דער תפילה.

2) אַ מוסולמאַן איז אַ מאַן, וואָס מוז שטאַרבן, ווייל ער האָט שוין ניט קיין לעבנס-כוח און ווידערשטאַנד אין זיך: עס איז אַ מענטש, אַ פאַרלוירענער.

אין די לאַגערן האָבן אָפט עקזיסטירט ספּעציעלע באַראַקן, בלאָקן אָדער קאָמאַנדאס פון „מוסולמענער" אָדער א.ק.ס.ניקעס. פון צייט צו צייט פלעגן פאָר-קומען טראַנספּאָרטן פון מוסולמענער, ד. ה. אַרויספירונגען פון די אָפּגעשוואַכטע צום קרעמאַטאָריום.

אַ „מוסולמאַן" פלעגט זיך כאַראַקטעריזירן מיט אָפּהענגענדיקער טרוקענער הויט, איינגעפאַלענע אויגן, שפּיציקער נאָז, אויסשטייענדיקע ביינער פון די באַקן, נידעריקער הייזעריקער שטים, זייער אָפט מיט אַ וויינענדיקער און בעטלערישער אינטאָנאַציע. ביי די אַפּעלן פלעגן די „מוסולמענער" קוים זיך האַלטן אויף די פיס, ביים קלענסטן שטופּ פאַלן ווי וואַקס-לאַלקעס. שטענדיק באַהערשט פון אַ דורשט, זייער גענויגט קראַנק צו ווערן אויף דאַרם-שטערונגען און דעזינטעריע. זיי פלעגן אויסגיין שטיל ווי אַ ליכט, ביים פולן באַוואוסטזיין, אָפט האָסטו נאָך אקארשט גערעדט מיטן מענטש וועגן לויפנדיקע לאַגער-פראַגן, און אין אַ פּאָר מינוט אַרום איז ער שוין טויט.

אין אַנדערע לאַגערן פלעגט מען די „מוסולמענער" אָנרופן מיטן נאָמען „קאַמעל" (ווייל ער טרייסלט זיך ווי אַ קעמל...).

2) אינפעקציעזע קראַנקייטן

אין דער ערשטער תקופה פון ווילנער געטאָ האָבן זיך באַוויזן מערערע פאַלן פון פלעק־טיפוס, בויך־טיפוס און פּאַראַטיפוס ב. אַ דאַנק דער זייער ענערגישער און דיקטאַטאָרישער האַנדלונג פון דער סאַניטאַר־עפּידעמיאָלאָגישער אָפּטיילונג און מיטהילף פון אַלע איבעריקע אינסטיטוציעס אין געטאָ זענען די קראַנקייטן כמעט איבערגעריסן געוואָרן אין וואָרצל, ברענגענדיק נאָר איינצלנע טויט־פאַלן.

מאָזלען, סקאַרלאַטין האָבן ביי די קינדער אין געטאָ געהאַט אַ לייכטן פאַרלויף. דער דיפטעריט, וואָס איז אויסגעבראָכן, איז איבערגעריסן געוואָרן אַ דאַנק מאַסן אַנטי־דיפטעריט־איינשפּריצונגען ביי די קינדער (וועגן קאַמף מיט די אינפעקציעזע קראַנקייטן זע אין די ווייטערדיקע אַרטיקלען).

אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן איז פלעק-טיפוס געווען אַן אָפטער גאַסט מיט גרויסער שטערבלעכקייט. ביי יידן איז די שטערבלעכקייט פון פלעק-טיפוס געווען באַדייטנד קלענער, איידער ביי די אַריער פון פאַרשידענע פעלקער, טראָץ די ערגערע באַדינגונגען, אין וועלכע די יידן האָבן זיך געפונען אין די לאַגערן. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז וואָס עס איז שייך דער שרעקלעכקייט פון פלעק-טיפוס ביי יידן אין די לאַגערן, איז זי ביי די מענער געווען באַדייטנדיק גרעסער

ווי ביי די פרויען. בכלל איז דאָס קראַנק ווערן און די נאַטירלעכע שטערבלעכ-קייט פון פאַרשידענע קראַנקייטן געוועזן ביי די פרויען אַ סך קלענער ווי ביי די מענער (מעגלעך דערפאַר, וואָס די פרוי האָט זיך בעסער אַן עצה געגעבן אין פראַגן פון ריינקייט פון אירע וועש און פון אויסקאָכן זיך עפּעס צום עסן ביי די שווערע לאַגער-באַדינגונגען).

דער פלעק-טיפוס איז אין די לאַגערן דערשינען זייער אָפט אָן די כאַראַקטע-ריסטישע פלעקן. דעם דיאַגנאָז פלעגט מען שטעלן אין איינצלנע פאַלן, וואו עס זענען געוועזן מעגלעכקייטן דערצו, אַ דאַנק דער ווייל-פעליקס-פּאָזיטיווער רע-אַקציע. אין די מערהייט פאַלן אָבער, נאָר אויפן סמך פון אידענטישן פאַרלויף פון דער קראַנקייט מיט הויכער טעמפּעראַטור און פּסיכאָזן ביי אַ סך קראַנקע, צווישן וועלכע נאָר אַ טייל האָט געהאַט די כאַראַקטעריסטישע פלעקן.

דעם דיאַגנאָז פלעגט מען שטעלן אויפן סמך פון אַ כאַראַקטעריסטישער הויט-רעאַקציע ביים אָנחריקן די קאַפּילארע בלוט-געפעסן פון האַנט אָדער פון פּלייצע; אויפן סמך פון כאַראַקטעריסטישע סימנים פון צונג, ווי אויך אַ דאַנק דער טענדענץ פון חולה צו ליגן ניט אין דער לענג פון בעט, נאָר אין דער ברייט (זייער אָפט באַמערקטע דערשיינונג אין עסטאַנישע לאַגערן).

אַלס אַן אָפטע קאָמפּליקאַציע פון די פלעק-טיפוס אין די לאַגערן זענען געוועזן גאַנגרענעס פון די פיס, שטאַרקע פּסיכאָזן — און אין פאַל פון אויס-היילן זיך — חדשים-לאַנג דויערנדיקע פיס-געשווילעכצן און פאַרשנעלערטער פּולס.

3) מענסטרואַציע־שטערונגען

גלייך מיטן אַריינגיין אין געטאָ האָבן די פרויען אָנגעהויבן צו מעלדן זיך אין אַמבולאַטאָריע צוליבן פאַרשווינדן פון דער מענסטרואַציע. אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ האָבן, לויט דער שאַצונג פון די דאָקטוירים, אַן ערך פינף און זיבציק פּראָצענט פרויען פון געטאָ פאַרלוירן דעם פּעריאָד. די דערשיינונג האָט אַרויס־גערופן אַ גרויסע באַאומרואיקונג ביי די פרויען און גרויסע דיסקוסיעס ביי די דאָקטוירים. מען האָט דאָס געוואָלט דערקלערן מיט די פּסיכישע איבערלעבונגען, מיט ענדאָקרינאָלאָגישע שינויים פון דער הערמאָנען־סעקרעציע, מיט וויטאַמינען־מאַנגל. עס זענען געוועזן מיינונגען, אַז די שינויים זענען סטאַבילע, אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז דאָס זענען פאַראיבערגייענדיקע דערשיינונגען.

מיטן פאַרבעסערן זיך פון דער דערנערונג אין געטאָ און מיטן אויפהערן אויף אַ געוויסער צייט פון די אַרויספירונגען צום טויט, האָבן די פרויען ווידער באַקומען זייער מענסטרואַציע. אַ טייל האָט זי באַקומען אין אירעגולערע צייטן און ניט גענו־גנדיקע מאָסן און ביי אַ טייל האָט זי זיך די גאַנצע צייט פון געטאָ מער ניט באַוויזן.

פון שמועסן מיט מעדיצינער פון אַנדערע געטאָס האָב איך זיך דערוואוסט אַז מאַסן-דערשיינונגען פון מענסטרואַציע-שטערונגען זענען נאָטירט גע-וואָרן אין אַלע געטאָס. אין קאָוונער געטאָ, וואו עס איז אַ לענגערער צייט געוועזן רואיק און אַ נאָרמאַלע דערנערונג, האָט לויט די דערציילער, ביי דעם מערסטן טייל פרויען זיך ווידער באַוויזן. ענלעכע דערשיינונגען האָב איך אויך אָבסער-ווירט אין אַלע לאַגערן, וועלכע כ'האָב דורכגעמאַכט אין עסטלאַנד, אין דייטש-לאַנד, ווי אויך געהערט פון אַ סך מעדיצינער גערעאַטעוועטע פון פאַרשידענע לאַגערן. די ניט-מענסטרואירנדיקע יונגע פרויען האָט מען געקענט לייכט דער-קענען, לויט זייער אָנגעגאָסענעם אומנאָרמאַל-דיקן אויסזען און אויסערסטדיקע שטריכן פון פּנים.

4) סקאָביעס (קרעץ)

זייער אַן אָפטע דערשיינונג איז געוועזן אין ווילנער געטאָ סקאָביעס, וועלכער האָט זיך געשפּרייט אין די וואוינונגען און אין די שול־אַנשטאַלטן.

ייִדישע קולטור-אָרגאַניזאַציעס אין אַמעריקע
1941 — 1943

ייִדישע קולטור-אָרגאַניזאַציעס
אַמעריקאַנער קאָמיטעט פֿאַר ייִדישער קולטור
ייִוואָ
ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט
ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט - ייִוואָ
ייִדישער קולטור-קאָנגרעס
ייִדישער קולטור-פֿאַראיין
ייִדישער קולטור-פֿאַרבאַנד
ייִדישער קולטור-פֿאַרבאַנד - ייִקפֿ
ייִדישער קולטור-פֿאַרבאַנד - ייִקפֿ
אַמעריקאַנער קאָמיטעט פֿאַר ייִדישער קולטור

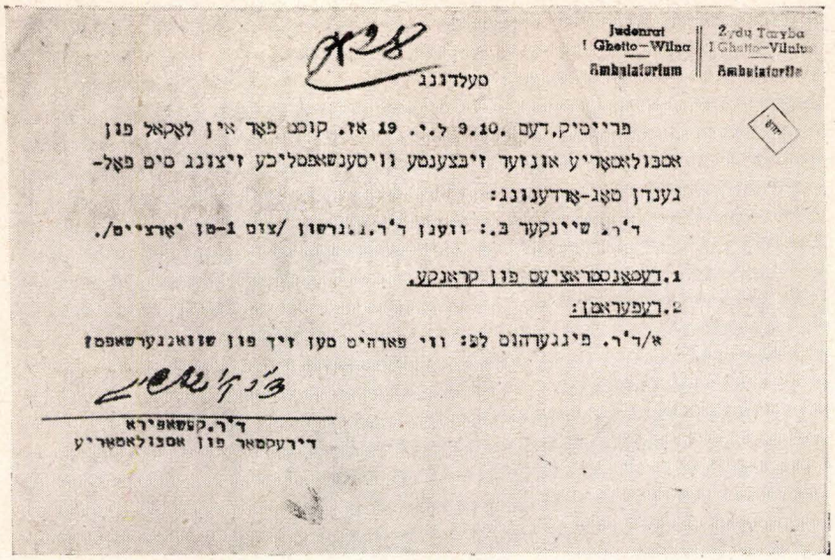

Judenrat
I Ghetto—Wilna
Ambulatorium

Żydu Taryba
I Ghetto—Vilnius
Ambulatorija

טעלדונג

פרייטיק, דעם 9.10. ל.י. 19 אז. קומט פאָר אין לאָקאל פון אמבולאטאָריע אונזער זיבצענטע וויסענשאפטליכע זיצונג סים פאָל-גענדן טאָג-אָרדענונג:

ד'ר. שיינקער ב.: וועגן ד'ר.ג.גרשון /צום 1-טן יאָרציים/.

1. דעמאָנסטראציעס פון קראנקע.

2. רעפעראטן:

א/ד'ר. פיגגערהוס לפ: ווי פארהיט מען זיך פון שוואנגערשאפט?

ד'ר.קעשאפירא
דירעקטאר פון אמבולאטאָריע

איינלאַדונג צו דער 17טער וויסנשאַפטלעכער זיצונג פון די ייִדי-שע דאָקטוירים אין געטאָ-ווילנע דעם 9.10.1942.
(ייוואָ-אַרכיוון)

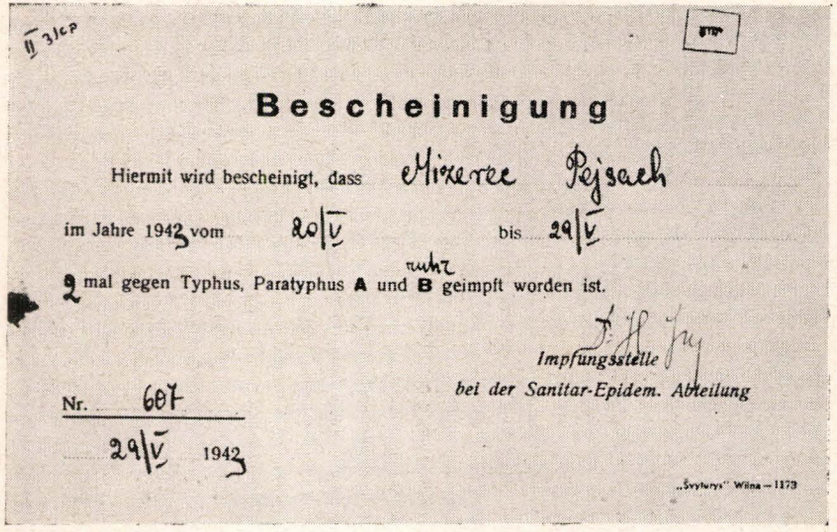

Bescheinigung

Hiermit wird bescheinigt, dass Mizerec Pejsach

im Jahre 1943 vom 20/V bis 29/V

2 mal gegen Typhus, Paratyphus **A** und **B** ruhr geimpft worden ist.

Impfungsstelle
bei der Sanitar-Epidem. Abteilung

Nr. 607

29/V 1943

„Švyturys" Wilna — 1173

באַשייניקונג פון אַנטי-טיפוס איינשפּריצונגען אין געטאָ-ווילנע, ארויסגעגעבן דעם 29.5.1943.
(ייוואָ-אַרכיוון)

די טעטיקייט פון דער סאָניטאַר-עפּידעמיאָלאָגישער-סעקציע האָט עס שנעל איבערגעריסן, היילנדיק צוואַנגסמעסיק די קראַנקע און זייערע משפּחות מיט אַ דריי-טאָגיקער קוראַציע פון ווילקינסאָן זאַלב. די קראַנקע און זייערע משפּחות פלעגן צוואַנגסמעסיק געפירט ווערן אין באָד, און אַלע זייערע בגדים צוואַנגסמעסיק דעזינפעקצירט ווערן. שפּעטער פלעגן זיי לאַנגע וואָכן אָבסערווירט ווערן דורכן מעדיצינישן פּערסאָנאַל, צי ביי זיי באַווייזן זיך ניט פאַלן פון רעצידיוון. אין רעצידיוופאַלן פלעגן זיי צוואַנגסמעסיק ווידער דורכמאַכן די זעלבע קוראַציע. ווען עס האָט אויסגעפעלט אין געטאָ ווילקינסאָן-זאַלב, האָט מען געהיילט דעם סקאָביעס מיט איינרייבונגען פון Ac. hydrochlor. conc. 4/200 Natr. hyposulf. 40/200 און עס האָט אויך געגעבן גוטע רעזולטאַטן. ווען עס זענען שוין אין געטאָ כמעט ניט געווען קיין סקאָביעס-פאַלן, פלעגן זיך פּלוצלינג באַווייזן נייע סקאביעס-קראַנקע צווישן די צוריק געקומענע פון די לאַגערן.

סקאביעס איז געווען אַן אָפטע דערשיינונג אין די לאַגערן, וואו זי פלעגט קאָמפּליצירט ווערן מיט שווערע הויט-אויסשיטונגען.

5) פורונקלען און הויט-אויסשיטונגען

אַן אָפטע דערשיינונג אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ זענען געווען די פורונקלען (געשווירן, טשיראַקס), וועלכע פלעגן זיך שטאַרק צעשפּרייטן איבערן קערפּער אַלס פורונקולאָזיס. עס האָבן זיך אויך באַוויזן אַ גאַנצע רייע אַנדערע הויט-קראַנקייטן: אויסשיטונגען, פּיאָדערמיע, אַלס רעזולטאַט פון ענגשאַפט, שמוץ און לאַנג ניט בייטן וועש.

מיטן גרינדן אין געטאָ דאָס באָד און מיטן קריגן זייף האָט זיך די צאָל פורונקלען און הויט-קראַנקייטן באַדייטנדיק פאַרקלענערט. עס איז אויך געווען דער איינדרוק, אַז דאָס טרינקען די געטאָ-ב-וויטאַמין-פּרעפּאַראַטן ברענגט גוטע רעזולטאַטן.

אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן זענען די פורונקלען און קאַרבונקלען געווען אַ זייער אָפטע דערשיינונג, וועלכע האָט געמאַטערט די לאַגער-מענטשן.

6) פּעדיקולאָזיס (פאַרלייזונג)

אַ שווערע פּלאָג אין דער ערשטער צייט פון געטאָ איז געווען דאָס פאַרלייזיקונג, וועלכע האָט אָנגענומען אַ פאָרם פון אַ קראַנקייט. מענטשן זענען געווען באַדעקט פון קאָפּ ביז די פיס מיט אינזעקטן. עס איז מיר באַקאַנט אַ פאַל, ווען מען האָט געבראַכט אין געטאָ-באָד אַ מענטשן, וועלכער איז געווען באַדעקט מיט לייז ווי מיט אַ פּאַנצער, אַזוי, אַז עס האָט זיך קיין הויט ניט געזען. ווען ער האָט אַרויסגענומען פון זיינע קעשענעס פּאַפּירן און דאָקומענטן, זענען לייז געקראָכן איבער די פּאַפּירן. חדשים-לאַנג האָט מען אים געפירט צוואַנגסמעסיק אין באָד און זיינע בגדים צוואַנגסמעסיק דעזינפעקצירט, ווייל ער איז געווען אַן „עקשנותדיקער רעצידיוויסט". ביי עלטערע און אָפּגעשוואַכטע מענטשן פלעגט די פאַרלייזיקונג אָנהאַלטן לענגער ווי ביי די יונגע. ביי אַ סך מענטשן פלעגט אַן עקשנותדיקע אָנהאַלטנדיקע פאַרלייזיקונג זיין ווי אַן אָנזאָג פון אַן אָנקומענדיקער פולקומער אויסשעפּונג פון קערפּער. די פאַרלייזיקטע פלעגן ווערן אַפּאַטיש, געלבלעך, אַנעמיש, זייער הויט צעדראַפּעט, מיט וואונדן און פּיאָדערמיען. די צוואַנגסמעסיקע אַנטלייזונג אין געטאָ האָט שנעל איבערגעריסן די דאָזיקע פּלאָג. דער מעדיצינישער קאַמף אין געטאָ האָט באַזיגט די פּלאָג פון לייז.

אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן האָב איך ווידער אָנגעטראָפן מאַסן-דערשיינונגען פון פאַרלייזיקונג, וואָס האָט געבראַכט צו פלעק-טיפוס-עפּידעמיע. אין לאַגער דאַאוטמערגען (דרום דייטשלאַנד) איז לאַנגע חדשים ניט געווען קיין

אַנטלויזונגס-אנשטאלט, און אַלע, אַן אויסנאַם, זענען געווען פֿאַרליוזיקט, ממש צעפֿרעסן פון לויז. מיר, אַ גרופּע דאָקטוירים, האָבן אַמאָל געמאַכט אַ „וויסנשאַפֿט-לעכן" עקספּערימענט אויבער זיך אַליין: וויפֿיל קענען מיר אַראָפּנעמען פון זיך אינסעקטן אין אַ שעה? מיר האָבן יעדער אויבער אויסגעצוילט אויף זיך אין משך פון אַ שעה אויבער זעקס הונדערט לויז, און דאָך זענען מ׳ר ווייט ניט געבליבן לויז-לאָז נאָך דער דאָזיקער עפֿוראַציע.

די דאָזיקע פֿאַרליוזיקונג האָט אַרויסגערופֿן אַ שטאַרקע אַנעמיזאַציע נער-וואַזמעט, פֿאַרלוסט פון לעבנס-ענערגיע און לעבנסווילן, און דאָס איז געווען, צוזאַמען מיט דער דעזינטעריע און דאָס געשלאָגן-ווערן אַ גורם פון אומנאַר-מאַלער גרויסער שטערבלעכקייט.

אין יעדער פֿרייער מיכוש פֿלעגן די מענטשן זיך אנטלויזן, און אין די נעכט אויף אַנגעברענטע בלעכערנע רערן אויסדעזינפֿעקצירן די פֿאַרליוזיקטע העמדער.

7) אורין־שטערונגען

ביי די עלטערע מענער האָט זיך באַוויזן אין געטאָ אין אַ גרויסער צאָל אַ פּאַרגרעסערונג פון דער פּראָסטאַטע־דריז (Hyperthrophia prostatae) ווי אויך טיילווייזע און קאַמפּלעטע פֿאַרהאַלטונג פון אורין.

די פּאַרגרעסערונג פון דער פּראסטאטא ביי די עלטערע ליט האָט מען אין געטאָ דערקלערט אַלס פּועל-יוצא פון פֿאַרקילונגען ביי שלאָפֿן אין קאַלטע קע-לערס און בוידעמער, אויסמאַלשנדיק זיך בעת די „אַקציעס" אין געטאָ. די פּאַרגרעסערונג פון דער פּראסטאטא און די פּסיכישע אויבערלעבונגען האָבן אויך געבראַכט צו אורין-פֿאַרהאַלטונגען. אַ קאַטער איז געווען שווער צו קריגן אין געטאָ. אין די מאַלינעס האָט מען, פֿאַרשטענדלעך, די זקנים ניט געקאָנט קאַטע-ריזירן. זענען אַ סך זקנים געשטאָרבן פון נאַטירלעכן אורעמיא-טויט און אַזוי פֿרום באַפֿרייט געווארן פון אַרויסגעפֿירט צו ווערן קיין פּאַנאר, אַדער אין די גאַז-קאַמערן פון אוישוויץ. אַ מאָסן-דערשיינונג אין געטאָ איז געווען דאָס זייער אָפּטע אָפּגעבן אורין און דאָס אָפּגעבן אורין אין גרויסע כמותן.

אין די פֿאַדער-צימערס פון די געטאָ-וואויגונגען זענען געשטאַנען גרוי-סע עמערס און צעבערס: די מענטשן פֿלעגן גיין אָפּגעבן אורין 4-8-10 מאָל אַ נאַכט. די מענטשן פֿלעגן זיך אויפֿכאַפֿן פֿלוצלינג פון שלאָף מיט אַ דרינגענדיקן באַדאַרף גלייך אָפּצוגעבן אורין, און זיי פֿלעגן לויפֿן צום עמער אָפּקלאַפּענ-דיק זיך אין די שלאָפּנדיקע שכנים. עס איז געווען אַ פֿלאַג פון די נעכט דאָס שטענ-דיקע אומאויפהערלעכע מאַרשירן פון די שכנים אין דער חושך צו דעם אורין-עמער.

די סיבה פון דער דאָזיקער דערשיינונג האָט מען געוואָלט דערקלערן מיט פּסיכישע מאָמענטן, וואָס רופֿן אַרויס ספּאָזמען פון דער פּענטער-מוסקולאַטור, מיט דער שפּייז, וואָס איז געווען צו רייך אין וואַסער-מענגען מיט דער זופּ, וואָס דער עולם האָט געטרונקען ביים מאָנגל אין אַדערע באַשפּייזונגען.

עס איז אויך געווען אַ מיינונג, וועלכע האָט עס געוואָלט דערקלערן מיטן מאָסן-באָנוצן סאַכאַרין צו טיי. (געקאָכט וואַסער, באַפֿארבן מיט עפּעס געמיש פון געטרונקטע בלעטער און יאָגדעס). צוקער איז געווען אין געטאָ אַ זעלטענע דערשיינונג.

אויך אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן פון עסטלאַנד האָב איך אָבסערווירט אַלס אַן אַלגעמיינע דערשיינונג דאָס אומגאַרמאַל־אָפּטע אורינירן: די מענטשן פֿלעגן אָפּגעבן אורין 10-15 מאָל אַ טאָג ביי דער אַרבעט אויף דער שטרעקע, און 4-5 מאָל אַ נאַכט אין לאָגער (דאָס האָט זיי געבראַכט ניט אוין מאָל צו ווערן מערדעריש געשלאָגן דורך די אַרבעטס־אויפֿזעער און באַראַקן־עלטסטע).

8) געשווילעכצן

אַ כאַראַקטעריסטישע דערשיינונג אין געטאָ־לעבן זענען געווען די געשווילעכצן, וועלכע האָבן זיך באַוויזן ביי אַ סך מענטשן אויף די הענט, אויף די פּיס, ווי אויך אויפֿן פּנים.

מען האָט געזוכט צו דערקלערן די סיבות פון די דאָזיקע געשווי־
לעכצן מיט שטערונגען פון דעם נירן־סיסטעם, מיט האַרץ־דיספונקציעס, מיט
האַרמאָנאַלע שטערונגען, היפּא־ווי־טאָמיזאַן און א־ווי־טאָמיזאַן (טיילווייזער
אָדער פולקומער מאַנגל פון ווי־טאָמיזען). מיט אויסשפּונג פון שווערער אר־
בעט, מיט ווייסל־חונגער. ביי פאַרבעסערונגען פון דער דערנערונג און ביי אויב־
רעגולירונג פון לעבן אין געטאָ זענען די געשווילעכצן באַדייטנדיק פאַרשוואונדן.
אַנדערע האָבן דאָס דערקלערט מיט די גרויסע צאָלן זופן און וואַסער, וואָס מען
פלעגט טרינקען אין געטאָ. צו א הסכם אין דער אויפקלערונג פון דער סיבה פון
דעם דאָזיקן דעפעקט פון וואַסער־ווירטשאַפט אין ארגאַניזם איז שווער געווען
צו קומען. די הערשענדיקע מיינונג ביי די מעדיצינער אין געטאָ איז געווען, אַז
די געשווילעכצן זענען א רעזולטאַט פון עטלעכע באַזונדערע סיבות פון געטא־
לעבן.

אין די קאַנצענטראַציע לאַגערן פון עסטלאַנד און דייטשלאַנד איז די
עקסטרעמיטעטן — און פנים־געשווילעכץ געווען על פי רוב זייער פראַגנאַם־
טיש פאַר אַן אָקנומענדיקער, שנעלער, אַלגעמיינער קערפער־אָפשוואַכונג.

9) דאַרם־שטערונגען

די צו אָפטע נויטוענדיקייט אָפצוגעבן קויט (קאל), איז געווען א מאַסן־דער־
שיינונג אין געטאָ. א סך מענטשן פלעגן מוזן דערלידיקן צוויי ביז דריי מאָל א נאַכט
דעם דאָזיקן פיזיאָלאָגישן געברויך. אין די פאָדער־צימערס איז געווען שווער אָוועק־
צושטעלן קויט־עמערס, ווייל די שכנים פלעגן פראָטעסטירן צוליבן שלעכטן גערוך.
פלעגט מען מוזן זייער אָפט לויפן אין די קאַלטע נעכט אויפן הויף, אין די קלאָזעטן,
וועלכע זענען געווען פינצטער צוליב דער לופט־אַלאַרם־פאַרטונקלונג, און דעריבער
אויך פאַרשמוציקט. בכדי אויסצומיידן די דאָזיקע אומבאַקוועמלעכקייט, פלעגן
מענטשן אויף יעדן פאַל פאַרן גיין שלאָפן שטעלן זיך אין לאַנגע רייען.

דאָס אָפטע אָפגעבן קויט (וועלכע איז געווען צום מויסטן שיטער אין איר
קאָנסיסטענץ) איז געווען א פועל־יוצא פון דעם צו פיל טרינקען זופן און פון
דער דערנערונג, וועלכע איז געווען צו רייך אין צעלולאָז און צו אַרעם אין
ווייסל־שטאָף.

עס איז געווען א שטאַרקע נייגונג צו גאַסטרא־ענפּעראַקאַליטן (מאָגן־און
דארם־אנצינדונגען). פאַר מאַנאַלבין־טאַבלעטן (אויף צו פאַרהאַלטן דעם מאָגן)
פלעגט מען אין געטאָ צאָלן גרויסע פרייזן.

אין די קאַנצענטראַציע־לאַגערן איז גאַסטרא־ענטעראַ־קאָליטים אין א שאַר־
פער פאָרם געווען א כאַסן־דערשיינונג, וועלכע האָט דערבאַכט צו אן אַלגעמיי־
נער אָפשוואַכונג פון קערפער און צו זייער פיל טויט־פאַלן. אייניג פון די חויפט־
סיבות פון כאַזירלעכן טויט אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן איז געווען די די־
זענטעריע־קראַנקייט, וועלכע האָט דאַרטן שטענדיק געהערשט און פון צייט צו
צייט אָנגענומען שטורמישע עפידעמיע פאַרמען.

10) הינערשע בלינדקייט

אין געטאָ האָבן זיך באַוויזן צאָלרייכע פאַלן פון „הינערשער בלינדקייט", פון
ניט קענען אָפשיידן בין השמשות קיין געשטאַלטן און פאַרבן — אַלס פראָדוקט פון
מאַנגל אין ויטאַמין „א".

אין די לאַגערן פלעגט העמעראַלאָפיע אויפטרעטן פלוצעם ווי א דונער, ביי
גרעסערע גרופן מענטשן. דער עולם פלעגט עס רופן: „א בלינדקייט־עפידעמיע".
עס זענען געווען געגנט קליינע פאַרבעסערונגען אין שפּייז, דער עיקר אין פרט
פון פעטט, אז די העמעראַלאָפיע זאָל טיילווייז אָדער אינגאַנצן פאַרשווינדן.

11) די כאַראַקטעריסטישע פאַטאָלאָגישע דערשיינונג אין געטאָ איז געווען

די עפידעמישע קינדער־סטרומאַ, וועגן וועלכער עס וועט אין די וויטערדיקע קאַפּיט־לען געניזער באַהאַנדלט ווערן. אויך ביי דערוואַקסענע, ספּעציעל ביי פּרויען, האָבן זיך באַוויזן מערערע סטרומעס.

עס איז כדאי צו פֿאַרצייכנען, אַז אין געטאָ זענען באַמערקט געוואָרן אַ באַ־דויטנדיקע צאָל פֿאַרגרעסערטע שפּיי־דריזן.

אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן האָב איך ניט באַמערקט קיין סטרומע ביי קינדער און דערוואַקסענע. האָגעגן האָבן זיך געלאָזט מערקן אָפּטע פֿאַרגרעסערטע שפּיי־דריזן, וועלכע האָבן זיך נאָך אָנגעהאַלטן אויסזיקע חדשים נאָך דער באַ־פֿרייאונג.

12) טובערקולאָז

אין געטאָ האָבן זיך אָנגעהויבן וויזן סימנים פון וואַקסנדיקער טובערקולאָז, ספּעציעל ביי די קינדער. לויט די רענטגען־דורכזוכונגען, געמאַכט פון שול־מעדי־ציניש צענטער אין געטאָ־ווילנע, זענען קרוב זיבציק־אַכציק פּראָצענט קינדער געווען מיט פֿאַרגרעסערטע פּערי־בראָנכיאַלע דריזן. די פּירקעט־רעאַקציע איז געווען שטאַרק פּאָזיטיוו ביי קינדער אין גאָר יונגען עלטער. די לעצטע חדשים פון געטאָ האָבן זיך באַוויזן ביי די קינדער מערערע פֿאַלן פון עריטעמאַ נאָדאָזום, וואָ אויך טובערקולאָזע אינפֿילטראַטן אין די לונגען. קיין מאַסן־כאַראַקטער האָט דער טובער־קולאָז ניט באַוויזן אָנצונעמען אין געטאָ.

אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן האָט זיך טובערקולאָז פון די לונגען מא־ניפעסטירט ביי די אַרישע אַרעסטירטע — אין פֿאַרגלייך מיט די יידישע — באַדויטנדיק אָפֿטער, און אין שאַרפֿערע טויט־ברענגענדיקע־פֿאָרמען. אין וואַרשע־ווער געטאָ האָט טובערקולאָז אָנגענומען אַ מאַסן־כאַראַקטער אין דער תקופה פון נאָך דער פֿלעק־טיפוס־עפּידעמיע.

סאַניטאַר־עפּידעמיאָלאָגישע אָפּטיילונג

„אַכטונג — זויבע־גענפֿאָר"!

אויף די טויערן פון געטאָ האָט די דייטשע מאַכט אויפגעהאָנגען אַ גרויסע אויפֿשריפֿט: „אַכטונג, זויבע־גענפֿאָר, אייגנטריט פֿאַר ניט־יידן שטרענג פֿאַרבאָטן!"..

די יידישע דאָקטוירים האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז אַן אויסברוך פון אַ ווירקלעכער עפּידעמיע קען פֿאַרשנעלערן דעם אומקום פון געטאָ, און אַז דער קאַמף פֿאַר פֿאַר־היטן אַן עפּידעמיע, איז אַ קאַמף אויף געווינען צייט און פֿאַרלענגערן ביזן מעגלעכן מאַקסימום די טעג פון די יידן. גלייך אין די ערשטע טעג פון געטאָ איז צוזאַמענגע־רופן געוואָרן אויפן הויף סטראַשון־גאַס 6 אַ באַראַטונג פון די יידישע דאָקטוירים, וווּ צו פֿאַרבעסערן די סאַניטאַרע באַדינגונגען אין געטאָ־לעבן. עס איז געשאַפֿן געוואָרן אַ סאַניטאַר־עפּידעמיאָלאָגישע אָפּטיילונג, וועלכע האָט זיך געשטעלט פֿאַר איר הויפּט־אויפגאַבע אַריינצובערענגען אין די טרויעריקע באַדינגונגען היגיענע און סאַניטאַריע, באַקעמפן און פֿאַרהיטן די יידישע איינוואוינערס פון אָנשטעקנדיקע קראַנקייטן.

קאַמף קעגן שמוץ אין די הויפן און הייזער (סכנה פֿאַר בויך־טיפוס און דיזענטעריע), קאַמף קעגן לייז (סכנה פֿאַר פלעק־טיפוס), קאַמף קעגן קרעץ, דיפטעריט און אָנשטעקנדיקע קראַנקייטן — דאָס זענען געווען די לאָזונגען פון דער סאַניטאַר־עפּידעמאָלאָגישער אָפּטיילונג. מען האָט אין ווילנער געטאָ גערוואוסט,

אַז אין קאָוונער געטאָ האָבן די דייטשן פאַרברענט אַ שפּיטאָל מיט יידן, אונטער דעם אויסרייד, אַז דאָרטן זענען געווען פאַלן פון אַ שווערער אומהיילבאַרער קראַנקייט (צרעת).

בראש פון דער אָפּטיילונג איז געשטאַנען ד״ר לאַזאַר עפּשטיין פון קאָוונע, וועלכער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך איניציאַטיוו און עקשנות אין דער אַרבעט. אין דער אָפּטיילונג האָבן געאַרבעט (אַנדערע סטאַביל און אַנדערע אין געוויסע פעריאָדן): ד״ר אימעניטאָוואַ, ד״ר גאָלדבורט, ד״ר בערנשטיין, ד״ר גליקסבערג ד״ר זיידלער, ד״ר עמנואַל עפּשטיין, ד״ר קאָלאָדנער, ד״ר קאָסטשענעווסקי, ד״ר סמושקאָ־וויטש, און דער שרייבער פון די שורות. אין דער סאַניטאַר־עפּידעמאָלאָגישער אָפּ־טיילונג זענען געווען טעטיק אַ גרעסערע צאָל יידישע קראַנקען־שוועסטערס.

ד״ר לאַזאַר עפּשטיין איז געווען אַקטיוו אין ליטע אַלס מיטגליד פון דער צענטראַלע פון דער ליטוויש-סאָציאַל-דעמאָקראַטישער פּאַרטיי, פאַרעפנטלעכט אויף ליטוויש אַ בוך וועגן שול-היגיענע, לעצטנס אויך געשריבן יידיש.

סאַניטאַרע ראַיאָן־דאָקטוירים און שוועסטערס

דער געטאָ איז צעטיילט געוואָרן אין ראַיאָנען. יעדער ראַיאָן איז געשטאַנען אונטער דער אויפזיכט פון אַ סאַניטאַר־עפּידעמאָלאָגישן דאָקטאָר און אייניקע שוועסטערס, וועלכע זענען אַ גאַנצן טאָג געגאַנגען פון דירה צו דירה, פון צימער צו צימער, דערמאָנען און אפּעלירן, אויסצוקערן די שטובן, לופטערן דאָס בעטגעוואַנט, וואַשן טעלערס און טעפּ, וואַשן די דילן, אַראָפּנעמען שפּינוועבס פון די בילדער און ווענט. זיי פלעגן געבן אָנווייזונגען ווי אַזוי צו קעמפן מיט די וואַנצן, אַכטונג צו געבן אויף דער היגיענע פון די הויפן, פון די מיסט־קאַסטנס, רעגולירן דאָס שיקן אין באָד און דעזינפעקציע, פירן רשימות פון די פאַרלייזיקטע און די פאַר־קרעציקטע, וואָס נויטיקן זיך אין ספּעציעלער אויפמערקזאַמקייט און קאָנטראָלע.

קאַמף קעגן לייז, סאַניטאַרער דורכלאָז־פּונקט

איינס פון די הויפּט־פאַרדינסטן פון דער סאַניטאַר־עפּידעמאָלאָגישער אָפּטיי־לונג איז געוועזן דאָס געלונגענע באַקעמפן פון דער לייז־פּלאָג און דאָס פאַרהיטן די געטאָ־באַפעלקערונג פון דער פלעק־טיפוס־עפּידעמיע.

ביי דער מיטהילף פון אינזשעניער מאַרקוס איז אויפגעבויט געוואָרן אַ גרויסער סאַניטאַרער דורכלאָז-פּונקט (באָד און דעזינפעקציע) אויף רודניצקער־גאַס 6 און שפּעטער אויך אַ צווייטער אויף סטראַשון־גאַס 6. פון פרימאָרגן ביז שפּעט ביי נאַכט פלעגן גיין פּאַרטיעס יידן צו צוויי און צוואַנציק מאַן אין אַ גרופּע, צום באָדן און דעזינפעקציע, וועלכע פלעגן דויערן אַ שעה פאַר אַ פּאַרטיע.

דער משפּט איבער דער געטאָ-לויז

בכדי צו פאַראינטערעסירן דעם עולם צו קעמפן קעגן די לייז און אויפקלערן די סכנה פון פלעק־טיפוס, איז אָרגאַניזירט געוואָרן אין גרויסן געטאָ־זאַל, רוד־ניצקע־גאַס 6, אַן „עפנטלעכער משפּט איבער דער לויז", וועגן וואָס עס איז פּלאַ־קאַטירט געוואָרן אין אַלע געסלעך. ד״ר לאַזאַר עפּשטיין האָט אַלס פּראָקוראָר באַשולדיקט די לויז, אַז זי פּייניקט די געטאָ־איינוואוינערס, ציט אויס זייער בלוט

און וויל ברענגען צום טויט דורך אירע עפידעמיע־מעגלעכקייטן. ד״ר פאטשער, אלס פאַרטיידיקער האָט געבעטן רחמנות פאַר דער לויז, ווייל זי איז ניט שולדיק, וואָס זי זויגט בלוט; אָזאַ איז איר ביאָלאָגישע אייגנשאַפט — נאָר שולדיק זענען די באַדינגונגען, וועלכע דערלויבן די לויז זיך צו אַנטוויקלען. ד״ר קאָלאָדנער און איך האָבן אין דער ראָלע פון עקספערטן דערקלערט דעם עולם, ווי אַזוי די לייז ברענגען די פלעק־טיפוס־עפידעמיע און מיט וואָס עס דראָט דעם געטאָ. א גאַנצע רייע קראַנקנשוועסטערס אוז די לערערין צביה נאַבאָזשנאַ זענען געווען עדות פון דער באַשולדיקונג. די ריכטערס האָבן אַרויסגעטראָגן זייער אורטייל, אַז די לויז מוז פאַר־ברענט ווערן אין דער דעזינפעקציע־קאַמער און מוז פאַרשווינדן פון געטאָ, צוזאַמען מיט די באַדינגונגען, וועלכע האָבן זי געבראַכט...

פריזירערייען

עס זענען געווען אייניקע שער־אַנשטאָלטן. זיי זענען געשטאַנען אונטער דער טעגלעכער קאָנטראָלע פון דער סאַניטאַר־עפידעמיאָלאָגישער אָפטיילונג. א ספּעציעלע קינדער־שערעריי איז געווען ביי דער סאַניטאַר־עפידעמיאָלאָגישער אָפטיילונג, וואוהין עס פלעגן געשיקט ווערן דורכן שול־מעדיצינישן צענטער די קינדער צו אַן אומ־זיסטער און אַבליגאַטאָרישער האָר־שערונג. אין די לעצטע חדשים פון געטאָ, ווען מען האָט געווארט אויף דער ליקווידאַציע, האָט מען אויפגעהערט מקפיד צו זיין אויף דער האָר־שערונג, בכדי אין פאַל פון אַנטלויפן פון געטאָ זאָל מען לויט דעם נעט־געשוירענעם קאָפּ ניט דערקענען, אַז דאָס איז א געטאָ־קינד.

פּאָפולערע לעקציעס

די סאַניטאַר־עפידעמיאָלאָגישע אָפטיילונג פלעגט אָפט איינארדענען לעקציעס אין געטאָ־זאָל, ווי אויך אין די פאַרשידענע ארבעטס־אייהייטן, ווי אַזוי צו פאַרהיטן זיך פון פאַרשידענע דראָענדיקע אַנשטעקנדיקע קראַנקייטן: בויך־טיפוס, פלעק־טיפוס, דיזענטעריע און אַנדערע.

אַנטי־סקאַביעס־פונקט

אויף שפּיטאָל־גאָס האָט זיך געפונען א פונקט, וואו אונטערן אויפזיכט פון א דאָקטאָר האָבן די סאַניטאַר־עפידעמיאָלאָגישע שוועסטערס דורכגעפירט אייגרייבונ־גען פון אַנטי־סקאַביעס־מיטלען ביי קראַנקע און זייערע משפחות. אָנפירערין פונם פונקט איז געווען פרוי ד״ר לובע כאָלעם.

אַנטי־טיפוס־פונקט

אויף רודניצקע־גאָס 10 האָט זיך געפונען א פונקט פאַר קראַנקע אויף טובער־קולאָז, וואו זיי האָבן באַקומען קאָלך־אייגשפריצונגען. דאָרט פלעגט מען מאַכן רענטגען־דורכלויכטונגען, פניימאָטאָראָקסן און טובערקולין־פראָבן פאַר קינדער. דער אָנפירער איז געווען דער ד״ר וו. פאַטשטער.

אַנטי־וואַנצן־בריגאַדע

בכדי צו באַקעמפן די וואַנצן, וועלכע זענען זומערציים געווען א שווערע פלאָג, איז געשאַפן געווארן א בריגאַדע פון שוועסטערס מיט דעזינפעקטאָרן, וועלכע פלעגן דורכפירן די וואַנצן־פאַרניכטונג אין די הייזער און דערנאָך אָפּט קאָלכן די וועגט.

דעזינפעקציע־קאמערן

ביי דער סאניטאר־עפידעמיאלאגישער אפטיילונג האט עקזיסטירט א דעזינפעק־ציע־קאמער, וואוהין עס פלעגן אפגעשיקט ווערן אלע זאכן פון די איינוואוינערס, וואו עס האט געטראפן א פאל פון אן אנשטעקנדיקער קראנקייט.

וועשעריין

נעבן געטא־שפיטאל האט עקזיסטירט א וועשעריי, וואו מען האט געוואשן לכתחילה נאר די דעזינפעקצירטע וועש פון קראנקע און זייערע משפחות. שפעטער איז די וועשעריי פארברייטערט געווארן, אזוי אז יעדער געטא־איינוואוינער האט געהאט דאס רעכט צו וואשן פינף קילא וועש, איין מאל אין חודש, לויט דער רייע. די לייטערין פון דער וועשעריי איז געווען ד"ר נעמי גארדאן. שפעטער איז צוגעקומען א צווייטע גרויסע וועשעריי, וואו עס פלעגן געוואשן ווערן די זאכן פון דייטשע זעלנערס געפאלענע אויפן פראנט. בראש פון דער דאזיקער וועשעריי איז געשטאנען אברהם פינטשוק, וועלכער איז געווען א ווירטשאפטלעכער אנפירער פון דער געזונטהייטס־אפטיילונג.

דאס ארויספירן דאם מיסט

בכדי צו פארהיטן דעם געטא פון דער דראענדיקער געפאר צוליב די וואקסנדיקע בערג מיסט, האט די סאניטאר־עפידעמיאלאגישע אפטיילונג אנגעהויבן א מאסן־אקציע פון ארויספירן דאס מיסט אויסערן געטא אויף פורלעך פון פויערים פון ארומיקער געגנט, וועלכע פלעגן באצאלט ווערן פאר זייער ארבעט מיט קענען באנוצן זיך מיט די ארויסגעפירטע מיסט און קארטאפל־שאלעכץ (צו באמיסטיקן די פעלדער און געבן עסן די בהמות), ביים ארויספירן די טויזנטסטע מיסט־פור פון געמא האט די סאניטאר־עפידעמיאלאגישע אפטיילונג איינגעארדנט א פייערלעכן אפעל אונטערן נאמען: „טויזנט פורן מיסט"! אויף די וועגן פון דער אפטיילונג איז אויפגעהאנגען גרויסע פלאקאט, אויף וועלכן עס זענען געמאלט גרויסע אומענד־לעכע שורות פון פורן, וואס גייען פון געטא באלאדן מיט מיסט...

די הויף־וועכטערס פון געטא

בכדי אויף די הויפן פון געטא זאל הערשן א שטענדיקע ריינקייט, סיי אויף די הויפן גופא און סיי אויף די טרעפן, סיי אין די קלאזעטן און מיסט־קאסטנס, אזוי אז ביי א דייטשער קאנטראל־קאמיסיע זאלן וועגן דער אנטי־סאניטארישקייט אין געטא ניט אנטשטיין נייע אומבאקוועמלעכקייטן, איז באשטימט געווארן אויף יעדן הויף א הויז־וועכטער, וועלכער האט פאר זיין ארבעט געהאט א לעבנסשיין. די הויף־וועכטערס זע־נען געשטאנען אונטער דער אויפזיכט פון דער סאניטאר־עפידעמיאלאגישער אפטיילונג, וועמענס דאקטוירים פלעגן יעדן טאג נאכן באזוכן די הויפן ארייגשרייבן אין די „הויף־וועכטער־ביכלעך" זייערע באמערקונגען און דעזידעראטן. פאר ניט האלטן ריין דעם הויף האט דער הויף־וועכטער געקענט פארלירן זיין לעבנס־שיין.

צימער־רוימערינס־בריגאדע

בכדי עס זאל זיין ריין אין אלע אפיציעלע אנשטאלטן פון דער געטא־פארוואל־

טונג, איז באַשטימט געווארן אַ בריגאַדע פון צימער־רוימערינס, וועלכע פלעגט יעדן טאָג וואַשן די דילן פון די אַנשטאַלטן און ברענגען זיי צו מוסטערהאַפטער אָרדענונג. די צימער־רוימערינס האָבן זיך הויפטזעכלעך רעקרוטירט פון פרויען פון געווען געזעלשאַפטלעכע טוערס אין ווילנע, וואָס האָבן פאַרלאָרן זייערע מענער און זייער שוץ. אַרבעטנדיק אַלס צימער־רוימערינס, האָבן די פרויען געהאַט די מעגלעכקייט צו האָבן אַ לעבנס־שיין.

אימפונגען קעגן בויך־טיפוס

בכדי צו פאַרהיטן דעם גענאָ פון אַ בויך־טיפוס־עפידעמיע און אירע „קרובהדי־קע" קראַנקייטן, זענען דורכגעפיהרט געווארן דורך דער סאַניטאַר־עפידעמאָלאָגישער אָפטיילונג אייגנשפריצונגען קעגן בויך־טיפוס, דיזענטעריע און כאָלערע („טעטרא"). צוואַנגסמעסיק זענען געאימפט געווארן אַלע אָנגעשטעלטע פון די גענאָ־קיכן, שפייז־קראָמען, לערערשאַפט און מעדיצינישער פערסאָנאַל. די אימפונגען זענען פאַרגע־קומען אין אַ ספעציעלן אימפונגס־פונקט. דער מאַטעריאַל צו די אימפונגען איז צוגע־שיקט געווארן דורך די דייטשן. (ניט האָבנדיק קיין צוטרוי צו דעם מאַטעריאַל, האָט מען פריער געאימפט אין גענאָ די הינט און אַנדערע בעלי־חיים, בכדי צו זען צי דער מאַטעריאַל איז ניט גיפטיק).

די טיי־הייזער אין גענאָ, וואו מען האָט אַ גאַנצן טאָג באַקומען געקאָכט וואַסער פאַר ביליק געלט, האָבן באַדייטנד מיטגעווירקט אינם באַקעמפן די געפאַר פון בויך־טיפוס.

גענאָ־קאָראַנטין

נעבן טויער פון גענאָ, רודניצקע־גאַס 19, האָט זיך געפונען אַ קאָראַנטין, אונטער דעם אויפזיכט פון דער סאַניטאַר־עפידעמיאָלאָגישער אָפטיילונג, וואו עס פלעגן זיך געפינען אין באַשטימטן טערמין די יידן, וועלכע זענען אָנגעקומען פון די אַרומיקע לאָגערן, ביי וועלכע עס איז געווען אַ פאַרדאַכט פון פלעק־טיפוס אָדער אַנדערע אַנשטעקנדיקע קראַנקייטן. אָנפירערין איז געווען ד"ר אימענ־טאָוא (די שוועסטער פון פאַטי קרעמער).

בלומען־גערטנדלעך

אין גענאָ איז געווען אינגאַנצן אין בוים, אויפן הויף פון רודניצקע־גאַס 6, אויף אַ פלעצל, וואו עס איז געווען אַמאָל אַ גערטנדל. אַרום דעם בוים פלעגט די גענאָ־יוגנט גיין שפּאַצירן. די סאַניטאַר־עפידעמיאָלאָגישע אָפטיילונג איז אַרויס מיט דער איניציאַטיוו צו פאַרפלאַנצן קליינע בלומען־גערטנדלעך אויף רודניצקע־גאַס 6, ווי אויך אויף אַ גאַנצער רייע אַנדערע הויפן. אַ בלומען־גערטנדל אין פאַרם פון אַ מגן־דוד איז אינגעפלאַנצט געווארן נעבן שול־מעדיצינישן צענטער, ביי דעם טייל פון טויער פון גענאָ, וואָס האָט אָפגעטיילט די סטראַשון־גאַס, וואָס האָט זיך געפונען אויסערן גענאָ. די קינדער פלעגן זיך שפּילן ביי די גערטנדלעך און בגנבה אַראָפרייסן אַ בלום פאַר דער מאַמען.

סאַניטאַרע פּאָליציי

ביי דער גענאָ־פאָליציי איז געווען אַ ספּעציעלע סאַניטאַרע אָפטיילונג, וועלכע האָט אַכטונג געגעבן אויף דער אויסערלעכער ריינקייט פון די גאַסן, מויערן, פענצטער,

רעגולירן די אַרויספירונגען פון שניי און אָפּפאַל, די פינקטלעכע אויספירונגען פון אירע פּאַראַדענונגען, פלעגט די סאָניטאַרע פּאָליציי אַרויפצווינגען מיט שווערע געלט־שטראָפן אָדער מיט זעצן אין געטא־תפיסה. בראש פון דער סאָניטאַרער געטא־פּאָליציי איז געשטאַנען דער ענערגישער און זייער שטרענגער רפאל אָסטער פון קאָווּנע. די סאָניטאַר־עפּידעמיאָלאָגישע אָפּטיילונג האָט דאָקטער געהאָלטן, אַז די ריינקייט אין געטא דאַרף מען דורכפירן ניט דורך זעצן אין תפיסה, נאָר דורך אומאויפהערלעכער פּראָפּאַגאַנדע, אויפקלערונגען און איבערצייגונג פון די יידן אין דער וויכטיקייט פון דער זאַך און אין דער סכנה, וואָס ליגט פאַר אַלעמען אין פאַל פון אַן עפּידעמיע.

דאָס געטא־שפּיטאָל

דאָס יידישע שפּיטאָל, וואָס האָט זיך אַמאָל אָנגערופן „דער הקדש", האָט עקזיסטירט אין ווילנע אַן ערך הונדערט פערציק יאָר. עס איז געווען דאָס יידישע ווילנער פּאָלקס־שפּיטאָל, אין אים פלעגן די יידישע דאָקטוירים רעדן מיט די קראַנקע אויף יידיש, סיי ביי דעם רוסיש־צאַרישן, סיי ביים פּוילישן, סיי ביים ליטווישן רעזשים. פּסח פלעגט אינגאַרדנט ווערן אַ סדר פאַר די קראַנקע. חנוכה און פּורים פלעגט געמאַכט ווערן יום־טובים פאַר די קינדער. דאָס שפּיטאָל איז פאַרן קריג געשטאַנען צענדליקער יאָרן אונטער דער אָנפירונג פון באַקאַנטן יידישן מעדיצינער און שריפטשטעלער ד״ר א. ווירשובסקי, ווועלכער האָט פאַרעפנטלעכט אַ גאַנצע רייע וויסנשאַפּטלעכע ווערק אויפן געביט פון דער יידישער פּסיכיאַטריע. אין געטא איז ד״ר א. ווירשובסקי געלעגן אין שפּיטאָל אַן אַלטער, אַן אָפּגעשוואַכטער און שטאַרק צוזאַמענגעבראָכענער וועגן זעלבסטמאָרד פון זיין חבר, דעם ווילנער באַקאַנטן דאָקטאָר גרשון גרשוני. דאָס יידישע שפּיטאָל האָט אָפּגעשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין לעבן פון געטא: דאָס איז געווען דער איינציקער אָנשטאַלט, ווועלכער איז גע־בליבן נאָך פון די צייטן פון פּאַרן געטא — אַלע אַנדערע האָט מען געדאַרפט ערשט בויען. אין געטא־שפּיטאָל האָט מען געצוויגן וווייטער די אַלטע טראַדיציע. מיט די פענצטער איז דער געטא־שפּיטאָל אַרויס אויף זאָוואַלנע־גאַס — אויסערן געטא. אָנגעפירט מיטן שפּיטאָל האָט פון אָנהויב ד״ר מ. בראָדסקי, שפּעטער — ד״ר א. סעדליס. עס זענען אין געווען פאָלגנדיקע אָפּטיילונגען: פרויען, פּסיכיאַטריע, קינדער, כירורגיע, אינערלעכע, אינפעקציעזע.

דער פּאַרווער פון שוואַנגערשאַפּט

די פרויען־אָפּטיילונג האָט געהאַט אַ „ספּעציעלע" אויפגאַבע, ווייל עס איז געווען אין געטא אַ פּאַרווער צו געבוירן קינדער. שוואַנגערשאַפּט האָט געדאַרפט מיט טויט. דאָך האָבן די דאָקטוירים ניט אַזוי אָפּגעהיט די דייטשע פאַראַדענונג, שוואַנגערע פרויען פלעגן געהיים געבוירן קינדער אין יידישן געטא־שפּיטאָל און עס איז ניט געווען קיין איין פאַל, אַז מען זאָל אָפּזאָגן אַ קימפּעטאַרן אָנגעבומען צו ווערן אין שפּיטאָל, ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס די געשרייען ביי די געבורט־ווייען פלעגן זיך אַרויסרייסן פון די שפּיטאָל־פענסטער און זיי האָבן געקענט אַרויסרופן די אויפמערקזאַמקייט פון די שטענדיקע דייטשע באַזוכער אין געטא. די

קינדער פלעגן אויסבאַהאַלטן ווערן דורך די דאָקטוירים און קראַנקן־שוועסטערס אין ספּעציעלע צימערן־„מאַלינעס", דאָרטן פלעגט מען זיי געבן צו זייגן. אַז די זויגלינגען זענען אַ ביסל אונטערגעוואַקסן, האָט מען זיי פֿאַרשריבן אַלס קינדער געבוירענע פֿאַרן אַריינקומען פון די דייטשן אין ווילנע. איינס פון די ניי־געבוירענע קינדער אין געטאָ האָט מען אַ נאָמען געגעבן „מאַלינע" (קינד פון דער לערערין סטאַליצקאַ). אַ סך פרויען האָבן דורכגעמאַכט אַבאָרטן אין ווילנער געטאָ־שפּיטאָל, ווייל די שוואַנגערשאַפֿט האָט געשטערט צו דער אַרבעט, און ניט אַרבעטנדיק האָט מען ניט געהאַט קיין לעבנס־שיין. עס איז אָבער געווען אַ גרויסע צאָל פרויען, וועלכע האָבן ניט געקוקט אויף דער טויט־סכנה, וואָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט דער שוואַנגערשאַפֿט; זיי האָבן געוואָלט אויסטראָגן דאָס קינד, כדי עס זאָל זיין אַ נאָמען און אַ זכרון נאָך דעם אומגעקומענעם מאַן אין פֿאַנאַר.

ווי אַזוי מען האָט אַרויסגעפירט די משוגעים פון שפּיטאָל

אין שפּיטאָל פלעגט זיך אָפשפּיגלען די טראַגעדיע פון יידישן לעבן אין געטאָ, זיין נערוועאישקייט און זייַנע וואַריאַבלע שטימונגען. עס זענען געווען צייטן, ווען דער עולם האָט זיך געשטופּט אַנצוקומען אין שפּיטאָל אַלס קראַנקער, מיט דער האָפענונג דאָרט ניט געכאַפּט צו ווערן צו דער צוואַנגס־אַרבעט. עס זענען אָבער אויך געווען צייטן, ווען די קראַנקע פלעגן מאָסנווייז פֿאַרלאָזן דאָס שפּיטאָל, פֿאַר מורא, אַז מען זאָל זיי ניט שיקן קיין פֿאַנאַר. אַזוי למשל האָט געשטאַפּאָ „ליקווידירט" גלייך אין די ערשטע חדשים פון געטאָ, די פּסיכיאַטרישע אָפּטיילונג. די דייטשע מאַכט האָט דאָן צוגויפגעזאַמלט אַלע פּסיכישע קראַנקע פון דער אומגעגנט אין יידישן שפּיטאָל. דער ס"ס־מאַן שווייניעבערג איז דאָן געקומען אין געטאָ־שפּיטאָל, געוואָרפן זעמל און בולקעס פֿאַר די משוגעים און געהאַלטן פֿאַר זיי אַ רעדע, אַז דאָ איז זיי שלעכט, ער וועט זיי פירן אין אַ בעסערן אָרט, וואו מען וועט זיי געבן בעסער עסן. ער האָט זיי אַריינגענאַרט אין אַן אויטאָ און זיי אַוועקגעפירט קיין פֿאַנאַר... אין יענער צייט האָט אין געטאָ געשפּילט אַ ראָלע פון אַ סאַניטאַרן־משגיח, נאָמינירט דורך דער געשטאַפּאָ און אַ בעל־דעה איבער דעם יידן־ראַט, אייגנער אַ ייִד קאַמבער, וועגן וועלכן מען האָט געמורמלט, אַז ער איז ניט אין גאַנצן בייַם זינען. שווייניעבערג האָט אים פֿאַרלאָדן מיט דעם טראַנספּאָרט משוגעים צום נייעם „היילונגס"־אָרט. קאַמבער איז פון דער דאָזיקער נסיעה שוין מער ניט צוריקגעקומען (אָקטאָבער 1941).

אונטערגעוואָרפענע קינדער

אין די שווערע צייטן פון די „אַקציעס", פלעגן די עלטערן, וועלכע האָבן ניט געהאַט די אַזוי גערופענע „לעבנס־שיינען", איבערלאָזן זייערע קינדער אין שפּיטאָל. איז געלונגען די עלטערן דורך אַ נס אויסצובאַהאַלטן זיך, זענען זיי נאָך דער אַקציע געקומען אין שפּיטאָל אַפּ:עמען די קינדער. האָבן זיי אָבער געטיילט דעם טראַגישן גורל פון אַלע „שיינלאָזע" יידן, זענען זייערע קינדער איבערגעבליבן אין שפּיטאָל אין דער קינדער־אָפּטיילונג, ביז וואַנען מען האָט זיי אַריינגענומען אין די „יתומים־הייזער" אָדער אינטערנאַטן.

אויסבאַהאַלטענע פון פאָנאַר

אין דער כירורגישער אָפּטיילונג האָט מען אַ חוץ די געווענלעכע כירורגישע אָפּעראַציעס, אויך אָפט באַהאַנדלט אומגליקס־פאַלן ביי דער אַרבעט, אין דער כירור־גישער אָפּטיילונג זענען אויך געלעגן די איינצלנע פאַלן, די ניט צום-טויט-דערשאָסענע יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון פאָנאַר און באַקומען מעדיצינישע הילף. דאָרט זענען אויך פאַרשריבן געוואָרן עדות-זאָגונגען פון די געראַטעוועטע, וואָס ס׳פלעגט איבערגעגעבן ווערן דעם געהיימען געטאָ-אַרכיוו.

ווער האָט זיך געהיילט אין דער אינערלעכער און אינפעקציעזער אָפּטיילונג?

אין דער אינערלעכער אָפּטיילונג זענען געלעגן געוויינלעך אַלע קראַנקע אויף האַרץ, מאָגן וכדומה. עס האָבן זיך אַזוי אויסבאַהאַלטן לערערס, געזעלשאַפטלעכע

ד״ר קלמן שפּיראָ
לייטער פון געטאָ-אַמבולאַטאָריום
און רעדאַקטאָר פון „פאָלקס-גע-
זונט״ אין געטאָ.

ד״ר זאב וואָלף שומעלסקי
לייטער פון דער „אָבסערוואַציע-
אָפּטיילונג״ אין געטאָ-שפּיטאָל.

טוערס, וועמענס איינציקע קראַנקייט איז געווען אַלגעמיינע אָפּשוואַכונג און אומ־פעאיקייט צו פיזישער אַרבעט.

די טובערקולאָזע קראַנקע האָבן זיך געפונען אין אַ באַהאַלטענער אָפּטיילונג אויף שפּיטאָל־גאַס 9. צייטווייליק פלעגט מען זיי אויסבאַהאַלטן אין אַ ספּעציעל איזאָלירטער אָפּטיילונג, אין בנין פון שפּיטאָל גופא, זיי האָבן פיגורירט אונטער אַנדערע ווייניקער געפערלעכע דיאַגנאָזן, ווייל די דייטשן האָבן געשטרעבט צו ליקווידירן די טובערקולאָזע קראַנקע. אויף שפּיטאָל־גאַס 9 האָט זיך אויך געפונען אַן אָפּטיילונג פאַר כראָנישע און אומהיילבאַרע קראַנקייטן.

די אינפעקציעזע אָפּטיילונג האָט געטראָגן דעם נאָמען „אָבסערוואַציע־אָפּטיילונג״. קיין פלעק- און בויך-טיפוס האָבן אין געטאָ ניט עקזיסטירט נאָר אַ „היץ-צושטאַנד״ (סטאַטוס פעבריליס) — אַזוי איז געווען די אָפּיציעלע דיאַגנאָזע פאַר דער מאַכט. די פאַקטן פון אינפעקציעזע קראַנקייטן האָבן געמוזט אויסבאַהאַלטן ווערן פון די דייטשן אויס מורא פאַר טראַגישע רעזולטאַטן. די טעמפּעראַטור־ליסטע

פלעגט ספּעציעל פּרעפּאַרירט ווערן אַזוי, אַז קיין חשד זאָל ניט אַנטשטיין. לייטער פון דער אינפּעקציעזער אָפּטיילונג איז געווען ד״ר זאב וואָלף שומעליסקי.

פּלעק־טיפוס־קראַנקע זענען אין שפּיטאָל געווען די גאַנצע צייט — מיטן אויסנאַם פון זעקס־זיבן וואָכן, זומער 1942. זייער צאָל פלעגט זיך וואַקלען פון צוואַנציק ביז פופציק. פון געטאָ גופא זענען נאָר פאַראיינצלטע פאַלן, די גרעסטע מערהייט האָט געשטאָמט פון דערבייאיקע אַרבעטס־לאַגערן, וואו ס׳איז פאַרשטענדלעך ניט געווען די געהעריקע סאַניטאַרע השגחה.

דיקטירט קאָנטראָל־קאָמיסיעס פלעגן אָפט קומען אין שפּיטאָל אויף רעוויזיעס. „אַרישע״ קרייזן פון דער ווילנער שטאָטישער באָפּעלקערונג, ניט דייטשן, זענען געווען פאַראינטערעסירט צו שליסן דאָס יידישע שפּיטאָל און צונעמען זיין אינ־וועניטאַר און זיינע אינסטרומענטן פאַר געווייסע ניט־יידישע שפּיטאָלן. דאָס יידישע געטאָ־שפּיטאָל איז אָבער געווען אַ מוסטער אין פּרט פון אָרדענונג און ריינקייט, אונטער דער לייטונג פון ד״ר א. סעדליס. איך וויס ניט וועגן וועלכע סיבות דאָס שפּיטאָל איז געבליבן אין יידישע הענט ביז דער געטאָ־ליקווידאַציע.

אַמבולאַטאָריע- און גיכע הילף-אָפּטיילונגען

גלייך אין ערשטן טאָג פון געטאָ האָבן זיך אָלע יידישע דאָקטוירים צונויפגע־אַמלט אויף סטראַשון־גאַס 6 און געגרינדעט אין אַ קליין שטיבל דעם אָנהויב פון דער געטאָ־אַמבולאַטאָריע, וועלכע האָט געגעבן מעדיצינישע הילף, די ערשטע חדשים אומזיסט, און שפּעטער — אויף מינימאַלע פּרייזן, דרייַ רובל אַ וויזיט, וועז אַ קילאָ ברויט האָט געקאָסט פופציק רובל. די הכנסות פון דער אַמבולאַטאָריע פלעגן אַוועק־גיין צו דער קאַסע פון יידן־ראַט. שפּעטער האָט די געטאָ־אַמבולאַטאָריע פאַרנומען אַ גאַנצע רייע זאָלן אויף רודניצקער־גאַס 9—11, מיט ספּעציעלע קאָבינעטן פאַר יעדער קראַנקייט. די דאָקטוירים האָבן אויך באַזוכט די געטאָ־קראַנקע אין דער היים. אַ גאַנצע רייע שוועסטערס פלעגן אויספּרין אייגנשפּריצונגען. דער לייטער פון דער אַמבולאַטאָריע איז געווען ד״ר קלמן שאַפּירא. אין איר זענען געווען פאַלגנדיקע אָפּ־טיילונגען: אינערלעכע, קינדער, פּרויען, כירורגיע, נערוון, האַלדז־נאָז־אויערן, הויט, רענטגען, כעמישע אַנאַליזן.

ביי דער אַמבולאַטאָריע איז געווען טעטיק די אַזוי גערופענע „גיכע הילף״, וואו די דאָקטוירים זענען געווען טעטיק אַ גאַנצן מעת־לעת. אין אָלע דרינגלעכע פאַלן פון אָנמאַכט, אַטאַקע, פאַרוואונדונג, פלעגט מען קענען אַרויסרופן גלייך אַן צו פאַרשרייבן זיך אין דער רייע, דעם דאָקטאָר פון דער „גיכער הילף״, וואָס איז באָלד געגאַנגען צום חולה. דער דאָזיקער דאָקטאָר האָט געהאַט רעכט צו גיין אין די גאַסן אין די פאַרוועלטע נאַכט־שעהן — פון ניין אָוונט, ביז פינף אין דער פרי — מיט אַ פאַרטונקלטע לאָמטערן אין דער האַנט. ער פלעגט טראָגן אַ ספּעציעל פּרעפּאַרירט מעדיקאַמענטן־קעסטל מיט אַ רויטן מגן־דוד און יידישער אויפּשריפט „גיכע הילף״.

די קראַנקען־לאַגע אין געטאָ האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אויף דעם דיאַגראַם פון די אַמבולאַטאָריע־באַזוכונגען: אין די טעג פון די אַקציעס פלעגט די באַזוכן־צאָל שנעל פאַלן, און דאָקטער פלעגן שטייגן די צאָל אַרויסרופונגען פון דער „גיכער הילף״: געהלשטע, נערוון-אַטאַקן, פאַרוואונדיקטע ביים באַהאַלטן זיך אין די „מאַלינעס״.

אַנדערע מעדיצינישע פֿאַרמאַציעס

וועגן די דאָקטוירים אין געטאָ נומער צוויי איז מיר אין אַלגעמיין ווייניק באַקאַנט. דאָרטן האָט זיך געשאַפֿן אַן אַמבולאַטאָריע אין לאָקאַל פֿון דער געוועזענער סטראַשון־ביבליאָטעק. בראש פֿון דער אַמבולאַטאָריע איז געשטאַנען ד״ר וו. פֿאָטשטער. ס׳האָבן דאָרט געאַרבעט: ד״ר ג. ראַן, ד״ר בלומאָוויטש, ד״ר סאַניע קאַצענעלענבויגען, ד״ר הויזמאַן.

כמעט יעדע אַרבעטס־קאָמאַנדאָ האָט געהאַט אירע דאָקטוירים וועלכע פלעגן אַרויסגיין אין דער פרי צו דער אַרבעט צוזאַמען מיט די אייזנהייטן און צוריקקערן זיך מיט זיי.

די אַרבעטס־בלאַקן „קיילים״, וועלכע האָבן זיך געפונען אין ווילנע אויסערן געטאָ, ווי אויך די יידישע לאַגערן רעשא, ביאַלאָווקאָ, סאָראָק־טאַטאַראָוו, האָבן באַקומען צוגעשיקט פון ווילנער געטאָ דאָקטוירים.

די דענטיסטן האָבן געשאַפֿן זיך אַ דענטיסטן־אַפּטיילונג ביי דער אַמבולאַטאָריע און אַ מעכניש־דענטיסטישע לאַבאָראַטאָריע.

די פעלדשערס זענען אַלס עלטערע לייט כמעט פֿאַרשוואונדן פון געטאָ. עס איז אַנטשטאַנען אַ נייער שיכט סאַניטאָרן, יונגע מענטשן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי הילפס־מעדיצינישע אַרבעטן אין שפּיטאָל, ביי דעזינפעקציע.

די קראַנקן־שוועסטערס האָבן מיט גרויס אחריות און אָפט מיט מסירת־נפש אויסגעפירט זייער שווערע אַרבעט. אין אַ גרויסער מאָס איז געלונגען, אַ דאַנק זייער אַקטיוויטעט, צו באַקעמפן די פֿאַרלייזונג און שמוץ, ווי אויך צו פירן די אויפקלע־רונגס־אַרבעט פון שטוב צו שטוב. אַ סך ליבע און צערטלעכקייט האָבן זיי אַרויס־געוויזן צו די קינדער, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער זייער השגחה.

מעדיקאַמענטן, מעדיצינישע אינסטרומענטן

עס האָט זיך געשפּירט אַ גרויסער מאַנגל אין די עלעמענטאַרסטע רפואות. עס איז געווען פֿאַרוועדט מצד דער דייטשער מאַכט, אַז די אַרישע אַפּטייקן זאָלן מאַכן רעצעפּטן פֿאַר יידישע קראַנקע, אָדער אפילו פֿאַר אַרישע קראַנקע אויף אַן אונטער־שריפט פון אַ יידישן דאָקטאָר. אין לעבנס־דראַנדיקע קראַנקייטן, ווען ס׳פלעגט אויספעלן, למשל, דיפטעריט־סערום פֿאַר אַ שטאַרבנדיק קינד, פלעגן די יידישע מאַמעס ריזיקירן דאָס לעבן, אַראָפּוואַרפן די לאָטעס, אַרײַנלויפן אין אַ קריסטלעכער אַפּטייק, מיט אַ רעצעפּט, אונטערגעשריבן מיט אַן אויסגעטראַכטן פֿאַלשן נאָמען פון אַ דאָקטאָר, אַ נאָמען, וואָס קלינגט ניט יידיש. אייניקע קריסטלעכע אַפּטייקן פלעגן זיך מאַכן ניט פֿאַרשטייענדיק און אַרויסגעבן די נויטיקע רפואות אויף די פֿאַלסי־פיצירטע רעצעפּטן.

מיר איז באַקאַנט אַ פֿאַל מיט אַ יונגען מאַן רובינשטיין, וועלכער האָט געוואוינט אויף סטראַשון־גאַס 15 און האָט זיך אַרויסגעגעבן אומלעגאַל, אַן אַ לאָטע, און געגאַנגען אין דער נאַנסטער אַפּטייק פון געטאָ (געוועזענע סאַפּאָזשניקס אַפּטייק), בכדי צו קריגן אַ רפואה פֿאַר זיין שוועסטער, וועלכע איז קראַנק געוואָרן אויף פלעק־טיפוס. אַרויסגייענדיק פון דער אַפּטייק מיט דער רפואה אין דער האַנט, איז ער פֿאַרהאַלטן געוואָרן פון געסטאַפּאָ־לייט פֿאַרן גיין אַן אַ לאָטע און איז מער שוין ניט צוריקגעקומען.

אין די ערשטע טעג פון געטאָ זענען די דאָקטוירים געגאַנגען איבער די בוידעמער, פֿאַרלאָזענע צימערן פון חורבות־ראַיאָנען און צונויפגעזאַמלט איבערגעלאָזענע פלעשלעך יאָד, וואַלעריאַן־טראָפּנס, טאַבלעטן, וואַטע, באַנדאָשן, מאַרלע. אַ גאַנצע רייע דאָקטוירים וווי אויך סתם יידן, האָבן געגעבן פרייוויליק אַלס מתנה זייערע מעדיצינישע פֿרעפּאַראַטן, וועלכע זיי האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט אין געטאָ און מען האָט אַנגעהויבן אויסצוטיילן אומזיסטע רפואות פֿאַר קראַנקע. שפּעטער איז די אַפּטייק פון שפּיטאָל, וואָס האָט פריער באַדינט נאָר אירע קראַנקע, געווארן די אַפּטייק פון גאַנצן געטאָ.

מיט פֿאַרשידענע אינפֿאַלן און קאָמבינאַציעס פלעגן געקויפט ווערן אויסערן געטאָ מעדיקאַמענטן. דערביי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט שטאַרקער איניציאַטיוו דער אַפּטייקער טשעסלי (געשטאַרבן אין קאַנצענטראַציע־לאַגער). נאָך שפּעטער האָבן אַנגעהויבן אַ גאַנצע רייע יידישע אַרבעטער צו גנבענען מעדיקאַמענטן אין די אַפּטייקן פון „דייטשן רויטן קרייץ" אָדער פון קריגס־לאַזאַרעטן (וואו זיי האָבן געאַרבעט בייַ פֿאַרשידענע פיזישע אַרבעטן, ווי: האַקן האָלץ, וואַשן, רוימען וכדומה) און ברענגען אין געטאָ, מאָנכע — אומזיסט און מאָנכע פֿאַר פּרייַז פון „שוואַרצן מאַרק".

געטאָ־מעדיקאַמענטן און אינסטרומענטן

עס איז אַנטשטאַנען די נויטוועندיקייט, אַז דער געטאָ זאָל אַליין פֿראָדוצירן הייל־מיטלען. לויט דער איניציאַטיוו פון באַקאַנטן ווילנער אינטערניסט ד"ר משה גערשאָוויטש, האָט מען אַנגעהויבן אויסצוארבעטן אין גרעסערע צאָלן וויטאַמין־ב־פרעפּאַראַטן פון ביר־הייוון אין פֿאָרם פון

1) וויטאַמינען־קרעם, וועלכער לאָזט זיך שמירן אויף ברויט.
2) וויטאַמינען־געטראַנק מיט אַ ביר־טעם.
3) אַ זיסנדיקן וויטאַמינען־געטראַנק, ספּעציעל פֿאַר קינדער.

די וויטאַמינען פלעגן פאַבריצירט ווערן אין אַ ספּעציעלער וויטאַמינען־לאַבאָראַריע פון ביר־הייוון, זייערע בייַ־אויסאַרבעטונגען און פֿראָדוקציע־אָפּפּאַלן, וועלכע פלעגט אויף פֿאַרשידענע לעגאַלע און אומלעגאַלע אופנים אָפּגעקויפט ווערן אין דער אַרישער ביר־פֿאַבריק שאָפּען אין ווילנע. די אָבסערוואַציעס אין דער קינדער־אויפּזיכטס אָפּטיילונג פון שול־מעדיצינישן־צענטער האָבן באַווייזן, אַז די געטאָ־וויטאַמינען ב האָבן געבראַכט פֿאָזיטיווע רעזולטאַטן פֿאַר די קראַנקע אויף פורונקלען און אַנדערע הויט־אויסשיטונגען. עס זענען אויך געמאַכט געווארן פרווון צו פֿאַבריצירן וויטאַמינען „ד".

דורך פֿאַרבענען ביינער פון פערדיש פלייש און צעריבן זיי אין ספּעציעלע שטייסלען — האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּראָדוקציע פון קאַלציום און פאָספֿאָר, וועלכע פלעגן ספּעציעל געגעבן ווערן פֿאַר קינדער אין ריינער פֿאָרם, אָדער געמישט צוזאַמען מיט אַ פודער פון דעם אויבן־דערמאָנטן וויטאַמין ב. מוטערס און קינדער האָבן עס אַ נאָמען געגעבן „געטאָ־פאָספֿאָטין". עס איז פּראָדוצירט געווארן קוילן־פולווער (קאַרבאָן). אַ ספּעציעלער יאָד־פרעפּאַראַט „סאל־די־יאָד" — בשעת דער קינדער־סטרומא־עפּידעמיע, ווי אויך גרעסערע קוואַנטומס פֿארטיקע סטאַנדאַרדיזירטע מישונגען פון אַנטי־נעוראַלגישע, אַנטי־רעוומאַטישע, אַנטי־דאָלאָראָזע מעדיקאַמענטן אין ספּעציעל פֿאַרמולירטע דאָזן, לויט זייער שטאַרקייט, בכדי מען זאָל פֿאַר יעדן

פֿאַציענט ניט דאַרפן צוגרייטן קיין מעדיקאַמענטן, נאָר ער זאָל קענען באַקומען גלייך פאַרטיק.

אין צוזאַמענהאַנג מיטן פאַרוועך צו שוואַנגערן אין געטאָ, האָט מען, לויטן פּראָיעקט פון באַקאַנטן גינעקאָלאָג ד״ר פינגערהוט, אָנגעהויבן צו פּראָדוצירן (פון אַ ספּעציעלער מאַסע) „קאַפּטורן״ אויף צו באַנוצן פאַר דעם העלזל פון דער געבער־מוטער, בכדי צו פאַרהיטן די פרוי פון שוואַנגערשאַפט.

עס איז געווען אַ גרויסער דוחק פון מעדיצינישע אינסטרומענטן. יעדער דאָקטאָר האָט מיט זיך מיטגענומען אַ ביסל אינסטרומענטן, ווי אַ הער־אָפּאַראַט, שפּריצן־נאָדלען. אין שפּיטאָל זענען געווויסע אינסטרומענטן איבערגעבליבן נאָך פון פאַרן געטאָ, דאָס איז אָבער געווען צו וויניק. די טעכנישע וואַרשטאַטן אונטער דער לייטונג פון אינזשעניער מאַרקוס, האָבן אויסגעאַרבעט און צוזאַמענגעשטעלט פון שברי־כלים, שטיקלעך בלעך, פון האָלץ וכדומה, פאַרשידענע מעדיצינישע וואָגן, סטעריליזאַטאָרן, אינסטרומענטן צו לאָזן פאַרע.

אַ כעמישע לאַבאָראַטאָריע האָט עקזיסטירט, און פּראָדוצירט אַ וואַש־מיטל פאַר וועש (געמאַכט פון אַש), קראָכמאַל (פון קאַרטאָפל), זייף (פון פערד־ביינער) און פליגן־פאַפּיר.

ד״ר ראָזע שאַבאַד-גאָוואָנסקאַ
1882 — 1943

קינדער-אויפזיכט

דאָס קינד אין געטאָ איז געווען אַ פּראָבלעם פון זאָרג און ליבע פאַר אַלע געטאָ-איינוווינער. ניט קענענדיק פאַרהיטן די זקנים פון אומקום, האָט זיך די אַל-געמיינע אויפמערקזאַמקייט קאַנצענטרירט אויפן קינד.

▼

מיט דער אויפזיכט אויף קינדער ביזן שול-עלטער האָט אָנגעפירט ד״ר ראָזע שאַבאַד-גאָוואָנסקאַ, ביי אַקטיוון מיטהילף פון ד״ר לאָזאַר פינקעלשטיין, און ביי דער מיטאַרבעט פון ד״ר ר. אַלק-פערגאַמענט און ד״ר פ. פייגעלסאָן.

אין קינדער־קאָנסולטאַציע זענען געווען פאַרשריבן אַלע קינדער פון זיבן יאָר אַן. זיי האָבן דאַרט געהאַט אַ ספּעציעלע לעבנסמיטל־קאַרטע, לויט וועלכער מען האָט

באַקומען פּראָדוקטן און מילך, אָפּהענגיק פון עלטער און געזונט-צושטאַנד. דאָ פלעגט מען שטעלן די קינדער פּאָקן, באַשטראָלן מיט קווארץ-לאָמפּן, דורכפירן אַנטי-דיפטעריטישע אייגשפריצונגען, פּעריאָדיש וועגן און אונטערזוכן. ביים קינדער-אויפזיכטס-צענטער האָט עקזיסטירט אויך שפּיטאָל-גאָס אַן אינטערנאַט פאַר יתומים, וועמענס עלטערן מען האָט אַרויסגעפירט קיין פּאָנאַר. די קינדער זענען צונויפגענומען געוואָרן אַדער אין יידישן שפּיטאָל אַדער אין פּאַרלאָזענע הייזער נאָך די אַקציעס. קינדער-שאָטנס, לעבעדיקע מצבות פון דער דייטשער גרויזאַמקייט האָבן דאָ געהאַט זייער היים, זארגפולן אומגאַנג, גוטע שפּייזונג און מעדיצינישע הילף. פאַר די קליינע קינדער, וועמענס עלטערן עס פלעגן מוזן אַוועקגיין אויף דער אַרבעט אין די דייטשע קאָמאַנדאָס, איבערלאָזנדיק זיי אויף הפקר, אין טומל פון געטאָ, איז געשאפן געוואָרן אַ טאָג-היים, אויף סטראָשון-גאָס, וואו די קינדער פלעגן באַקומען עסן, מעדיצינישע הילף און זיך שפילן ביזן אַהיימקומען פון די עלטערן. אין דעם קינדער-אויפזיכט-צענטער איז געווען טעטיק אַ קינד, וואו עס פלעגן קומען קינדער טעגלעך עסן אונטער דער באַגלייטונג פון די לערערס, איבערהויפט פון די גאָר אומפאַרמעגלעכע עלטערן. עס האָט דאָ עקזיסטירט אַ ספּעציעלער פונקט וואו עס פלעגט פאַרטיילט ווערן מילך פאַר די קליינע קינדער. ביים אַרייגפירן די מילך אין געטאָ אויף פאַרשידענע אומלעגאַלע וועגן, האָט די ד"ר שאַבאַד-גאָוואָראָנסקי אַרויס-געווויזן אַ סך ענערגיע און איניציאַטיוו. עס איז אויך געווען דאָ אַ מוטער-באַראַטונג-שטעלע, וואו עס זענען געגעבן געוואָרן עצות פאַר מוטערס אין אַלע ענינים, וואָס זענען נוגע שוואַנגערשאַפט, מוטערשאַפט און דערציאונג.

ד"ר ראָזע שאַבאַד-גאָוואָראָנסקא איז געווען אייגע פון די פאָפולערסטע קינדער-דאָקטוירים אין ווילנע, שול-דאָקטאָרין, מיטבויערין פון „אָזע-טאָז", מיטאַרבעטערין פון „פאָלקס-געזונט".

ד"ר לאַזאַר פינקעלשטיין איז געקומען קיין ווילנע פון קאָוונע, וואו ער האָט זיך קונה שם געווען אַלס אַ יידישער פאָלקס-דאָקטאָר, „אָזע"-טוער און וויסנשאַפטס-מאַן.

שול-מעדיצינישער-צענטער

אויפזיכט איבער דער יוגנט אין שול-עלטער

די סאַניטאַר-היגיענישע אויפזיכט איבער דער יוגנט אין שול-עלטער פון זיבן ביז זעכצן יאָר, האָט געהאַט דער שול-מעדיצינישער-צענטער. זיין טעטיקייטס-שטח האָט אַרומגענומען די פאָלקס-שולן נומער אייגס, צוויי, דריי און זייערע קינדער-גערטנער, די גימנאַזיאַלע קורסן, די טעכנישע קורסן, די רעליגיעזע שולן נומער אייגס און צוויי, ישיבה קטנה, טראַנספּאָרט-בריגאַדע ילדים, אינטערנאַט „ילדים", אינטערנאַט „ילדות". שפּעטער, ווען עס זענען געשאפן געוואָרן קינדער-וואַרשטאַטן, האָבן זיך אונטערן אויפזיכט פון שול-מעדיצינישן צענטער אויך געפונען די: טעכ-נישע-, שניידערייע-, שטיינגיסעריי-, אייבינדערייע-, וואַליקעס-, שטרוי-, שטריקעריי-וואַרשטאַטן. אין אַלגעמיין זענען געשטאַנען אונטערן אויפזיכט פון שול-מעדיצינישן צענטער איבער דריי טויזנט קינדער אין שול-עלטער. דער אַנפירער פון שול-מעדי-צינישן צענטער איז געווען דער מחבר פון די שורות.

געטא-ווילנע

שול-מעד. צענטער

באוואכט דאס געזונט פון דער לערנדער און
ארבעטנדער יוגנט אין געטא

דיאַגראַמע פון שול-מעד. צענטער
געצייכנט דורכן קינד צפנת אין געטאָ-ווילנע 1943.

אין די גרויסע קרייזן זענען פאָרגעשטעלט די קינדער-וואַרשטאַטן און אין די
קליינע קרייזן די לער-אַנשטאַלטן פון געטאָ.

די אויפגאבן פון שול־מעדיצינישן צענטער זענען גרויסע: באוואכן דאס געזונט פון דער שול־יוגנט און פארהיטן פון ספעציפישע געטא־מעגלעכקייטן פון אנשטעקנדיקע קראנקייטן. יעדעס קינד פארן אנקומען אין א ווע־לכן ניט איז לער־אדער פאך־אנשטאלט, פלעגט מוזן פריער אונטערזוכט ווערן דורכן שול־מעדיצי־נישן דאקטאר, צי האט עס ניט קיין אנשטעקנדיקע קראנקייט, אדער צי איז עס ניט קיין ינרעגער פון לייז און לייז־ניסלעך. קיין קינד איז ניט אנגענומען געווארן אין א שול־ אדער פאך־אנשטאלט אן א שריפטלעכער דערלויבעניש פון שול־מעדיצינישן צענטער. בכדי אזא דערלויבעניש צו באקומען האט דאס קינד געמוזט זיין פולקום ריין (קערפער, פנים, אויערן), געבאדן אין סאניטארן דורכלאז־פונקט — יינגלעך — נעט געשוירן, מיידלעך — קורץ געשוירן, אן לייז און אן לייז־ניסלעך און אן סמנים פון וועלכע ניט איז אנשטעקנדיקע קראנקייטן. אין דער ארבעט פון שול־מעדיצינישן צענטער האבן א סך מיטגעהאלפן ד״ר עפשטיין לאזאר, ד״ר שאבאד־גאוואנסקי, ד״ר פינקעלשטיין לאזאר, ד״ר קאלאדנער, ד״ר בערנשטיין, ווי אויך די קראנקן־שוועסטערס — טייטל, קעלסאן און כ׳לסבערג. פארן אנקומען אויף טעכ־נישע ארבעטן אדער אין וואַרשטאטן פלעגט דאס קינד מוזן ברענגען פון שול־מעדי־צינישן צענטער א קוואליפיקאציע־באשטעטיקונג צו וועלכן פאך עס קען אנגענומען ווערן. שוואכערע קינדער האבן באקומען צוגאב־דערנערונג. שפעטער איז אויך ארייננעפירט געווארן מילך פאר די קינדער פון שול־עלטער, אזוי, אז געווייסע צייטן פלעגט יעדעס שול־קינד אין גאטא קענען באקומען א גלאז מילך טעגלעך.

דאס הויבן און באוואכן פון דעם געזונט פון די קינדער — דאס איז אן אויסערסט וויכטיקער פראבלעם, וועלכער דארף אינטערעסירן הן די מעדיצינישע אנשטאלטן, הן די לערערשאפט, הן די עלטערן, הן די גאנצע געטא־געזעלשאפט, ווייל די קינדער, דאס איז אונזער אינציקע פאלקס־האפנונג אויף וויידער־אויפלעבונג אין די בעסערע טעג, וועלכע וועלן פאר זיי אנקומען.

טראץ אלעם דארף פאר אונז זיין גרויסער ציל, אז די יוגנט זאל ארויס פון געטא צו דער ליכטיקער צוקונפט — ניט קיין קראנקע, צובראכענע און פארקרופלטע, נאר א פיזיש און גייסטיק געזונטע.

(שלוסווארט פונם ארטיקל „דאס שולקינד אין געטא און זיין געזונטצושטאנד" פון ד״ר מ. דוואַרזשעצקי. פאלקס־געזונט נומער 14 יוני 1943)

▼

דאס צוואנגסמעסיקע שערן די קינדער, הן פארן, הן בשעת דעם באזוכן די שול־אנשטאלטן, האט געבראכט צו א שטארקער ריינקייט פון די קינדער. ביים אנהויב פון דער שול־מעדיצינישער טעטיקייט האט די צאל פארלייזקטע קינדער אויסגעמאכט אכציק פראצענט. אין משך פון איניקע חדשים איז די צאל אראפגע־פאלן ביז פיר פראצענט און שפעטער האט זי זיך געהאלטן אויף אייגס ביז אינס א האלב פראצענט.

די שול־קינדער זענען געווען באדייטנדיק וויניקער פארלייזקט און לייז־פארניסלט ווי אויך ריינער ווי די שול־קינדער אין די ווילנער פאלקס־שולן פארן גטא.

דער שול־מעדיצינישער צענטער האט געווידמעט זיין הויפט־טעטיקייט דעם קאמף קעגן פארלייזונג פון די קינדער און אנשטעקנדיקע קראנקייטן, שליסנדיק די שולן בשעת עפידעמיעס און מאכנדיק פארהיטנדיקע איינשפריצונגען

ביי יעדן פאַל פון אַן עפידעמיע אין געטאָ, שליסונג פון שולן, אימפונגען וכדומה, פלעגן געהאַלטן ווערן דורך אונז רעפעראַטן פאַר די עלטערן און קינדער. די קינדער פלעגן גערופן ווערן צו פרייוויליקע אינשפריצונגען, כדי דערמיט מאַכן זיך ווידער־שטאַנדספעאיק קעגן קראַנקייטן און „קענען דערלעבן צו בעסערע צייטן". דאָן איז פאַרגעקומען אַן אָפּשטימונג: ווער פון די קינדער וויל זיך פרייוויליק אימפן, און ווער ניט? אַלס רעזולטאַט פלעגט זיין אַ הונדערט פּראָצענטיקע פרייוויליקייט. אַלע קינדער ווילן אַלץ טון, כדי צו קענען דערלעבן.

די אַלע וועלכע געדענקען די גרויסע צאָל פון קראַנקע אויף פאוואוס און טראכאם ביי די יידישע קינדער נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, וועלן מיט אינטערעס אויפנעמען די ידיעה, אַז הייבט צו שאָג איז ניטאָ אין אַלע לער־אנשטאַלטן פון געטאָ קיין איין פאַל פון פאוואוס און טראכאם.

(אויסצוג פונם אַרטיקל „דאָס שולקינד אין געטאָ און זיין געזונטצו־שטאַנד", „פאַלקסגעזונט" נומער 14, געטאָ־ווילנע, יוני 1943).

▼

קינדער־יום־טובים פון שול־מעדיצינישן צענטער

צום יאָר־טאָג פון עקזיסטענץ פון שול־מעדיצינישן צענטער איז איינגעאָרדנט געוואָרן דורך אים אַ קינדער־יום־טוב. מען האָט געטיילט די קינדער וויטאַמינען־געטראַנקן. די קינדער האָבן צוגעגרייט אייגענע טאַבעלן און בילדער, פאַרגעלייענט זעלבסט־שאַפונגען.

די לעראָרס, וועלנדיק מיטהעלפן דעם שול־מעדיצינישן צענטער אין פּראַפּאַגאַנדע פון היגיענע און ריינקייט, האָבן איינגעאָרדנט אַ ספּעציעלע קינדער־פאָר־שטעלונג „זיי אַ צוכט" (זיי אַ ריינער) מיט לידער, מוזיק און באַלעט פון „האַנטוך, בערשטל פון ציין, בערשטל פון זאַכן, זייפעלע דופטיקן און שערל פון נעגל".

וואַלד־שפּאַצירן

אין זומער 1942 זענען דערלויבט געוואָרן דורך דער דייטשער מאַכט קינדער־שפּאַצירן אין זאַקרעטער וואַלד, אויסערן געטאָ. זיי פלעגן פאַרקומען אומטער דער באַגליטונג פון לעראָרס און קראַנקען־שוועסטערס. דאָס שפּאַצירן פלעגט אַרויס־רופן אַ גרויסן ענטוזיאַזם ביי די לעראָרס און די קינדער. די עלטערן פלעגן שטיין ביים טויער און וואַרטן ביז וואַנען די קינדער זענען צוריקגעקומען. אין זומער 1943 זענען אַזעלכע שפּאַצירן שוין מער ניט פאָרגעקומען; מען האָט דאָן דערוואַרט, עס זאָלן פאַרקומען קינדער־אַרויספירונגען.

די קינדער און דער שול־מעדיצינישער צענטער

די קינדער זענען אָפט געקומען אין שול־מעדיצינישן צענטער פאַרלייענען זייערע לידער (צווישן זיי אַ זייער באַגאַבטער יונגער דיכטער, שמעון באמס, אַ יאָר צוועלף — לעבט ער וואו?). אַנדערע — אויסדערציילן זייערע צרות. דער שול־מעדיצינישער צענטער פלעגט אינטערוועניר ין ווילנער הילפס־קאָמיטעט און

אין דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג און קריגן פאַר די אומפאַרמעגלעכע קינדער, שיך, קלומפּעס און בגדים. צווישן די רעליגיעזע קינדער זענען געווען אַ סך זייער אָפּ־געשוואַכטע. זיי האָבן בשום אופן ניט געוואָלט עסן דאָס געטאָ־פלייש פון פערד. זייערע לערערס פלעגן צושיקן אין שול־מעדיצינישן צענטער די שוואַכערע קינדער צו אונטערזוכונג און זיי פלעגן באַקומען אַ מעדיצינישן צעטל, אַז ביז דער און דער דאָטע מעגן זיי עסן דאָס געטאָ־פלייש פון פערד. דאָן האָבן די מלמדים באַווירקט די קינדער אויסצופירן די מעדיצינישע פאַראַרדענונג. די קינדער פון דער טעכנישער שול האָבן געמאַכט דיאַגראַמען פון דער אַרבעט פון שול־מעדיצינישן צענטער און באַפּוצט דערמיט די וועגנט. (איינער פון די דאָזיקע דיאַגראַמען פון דעם קינד צפּנת ווערט דאָ רעפּראָדוצירט).

די עפּידעמישע קינדער־סטרומאַ

סטאַטיסטיק

אין געטאָ האָט זיך פלוצים באַוויזן אַ מאַסן־דערשיינונג פון פאַרגרעסערטע שילד־דריזן. די דאָזיקע דערשיינונג איז גלייכצייטיק נאָטירט געוואָרן הן ביי קינדער ביז זיבן יאָר, הן ביי קינדער אין שול־עלטער. די דערשיינונג האָט אַנגענומען אַ פאָרם פון אַן עפּידעמיע. בכדי אַריינצופירן אַ סיסטעמאַטיק און מעטאָדע ביי דער אונטערזוכונג פון קינדער אין שול־מעדיצינישן צענטער, האָבן מיר איינגעפירט אַ נאָמענקלאַטור, לויט דער שטאַרקייט פון דער קראַנקהייט:

ס 0 (געזונט), ס 1, ס 2, ס 3, — פאַרשידענע סטאַדיען פון דער קראַנקייט.

אין ווינטער 1942־1943 איז די סטרומאַ־עפּידעמיע דערגאַנגען ביי דער שול־יוגנט צו אַ מדרגה פון ס 0 — פינף אין צוואַנציק פּראָצענט; ס 1, ס 2, ס 3 — פינף און זיבציק פּראָצענט. דאָס הייסט, אַז פינף און זיבציק פּראָצענט קינדער אין שול־עלטער האָבן געהאַט סטרומאַ־קראַנקייט.

די וויכנשאַפטלעכע דיסקוסיע וועגן דער קינדער־סטרומאַ.

וואָס איז געווען די סיבה פון דער סטרומאַ־קראַנקייט אין געטאָ? אויף דער דאָזיקער פראַגע האָט זיך אַנטוויקלט אַ זייער ברייטע דיסקוסיע אין די מעדיצינישע קרייזן. ד״ר לאָזאַר פינקעלשטיין איז אַרויס מיט דער טעזע: די סטרומאַ־עפּידעמיע אין געטאָ איז אַרויסגערופן געוואָרן דורך יאָד־מאַנגל, צוליב דעם, וואָס עס פעלן געהעריקע כמות יאָד אין דער באַשפּייזונג פון געטאָ (ס׳פעלט פיש, גרינס וכדומה). דעריבער האָט ד״ר פינקעלשטיין פאָרגעשלאָגן אַריינצופירן אַ צוואַנגסמעסיקע פּראָ־פילאַקסיע און טעראַפּיע מיט יאָד ביי אַלע קינדער, וואָס געפינען זיך אונטער דער קאָנטראָלע, הן פון קינדער־אויפזיכט און הן פון שול־מעדיצינישן צענטער. די יאָד־מעדיצינען זאָלן זיי געגעבן ווערן אין די שולן בשעת די לימודים אָבליגאַטאָריש. די טעזע פון מיר איז געווען: די סיבה פון דער קינדער־סטרומאַ אין געטאָ איז נאָך ניט קלאָר. עס זענען נאָטירט פאַלן פון פאָרגרעסערטער סטרומאַ (וואליע) ביי יידישע קינדער וועלכע זאָבן זיך גוט דערנערט און אויסבאַהאַלטן זיך ביי קריסטן. עס זענען אויך דאָ געווען ידיעות, אַז ביי קריסטלעכע קינדער אויסערן געטאָ איז אויך

פאַרצייכנט געוואָרן אַ גרעסערע צאָל סטרומאַס. די סטרומאַס קענען זיך דעריבער אָנרופן ניט נאָר געטאָ־סטרומאַס, נאָר אויך מלחמה־סטרומאַס. זי קען אַרויסגערופן ווערן דורך פּסיכישע מאָמענטן (מלחמה־איבערלעבונגען), סאַניטאַרע באַדינגונגען (שטויב־רייצונגען) און האָרמאָנאַלע סיבות. מען מוז דעריבער צוטרעטן צו דער פּראָפילאַקטיק און טעראַפּיע מיט אַ גרויסער פאָרזיכט, בעיקר ביי דעם לאַבילן אָרגאַניזם פון די געטאָ־קינדער און ספּעציעל אין דער רייפקייטס־תקופה פון דער געטאָ־יוגנט (וועלכע האָט זיך מאַניפעסטירט אין געטאָ פריער ווי נאָרמאַל). עס איז אויך געווען א מיינונג, אַז די סיבה פון דער סטרומאַ־עפּידעמיע אין ווילנע זאָל זיין פאַרבונדן מיט די צייטן פון דער גרויסער גאַסטראָ-ענטעראָ-קאָליטיס עפּידעמיע ביי די סאָוויעטן, ווען די וואַסערן פון שטאָט זענען כלאָרירט געוואָרן, בכדי צו פאַרניכטן די מיקראָבן, וואָס עס האָט געקענט אַרויסשטויסן דעם יאָד פון די וואַסערן.

דער צוריקפאַל פון דער סטרומאַ־עפּידעמיע

אַלס רעזולטאַט פון די פאָרשונגען און פּראָבן פון די מעדיצינערס האָבן אַ טייל קינדער אין געטאָ אָנגעהויבן צו באַקומען מילך מיט יאָד־טראָפּנס (סאל די יאָד). אַן אַנדערע גרופּע האָט באַקומען נאָר גרינס מיט פישלעך. אַ דריטע גרופּע איז גאָר ניט געגעבן געוואָרן. עס איז אָנגעקומען דער זומער 1943 און די סטרומאַ האָט אָנגע־הויבן שנעל צו פאַרקלענערן זיך און פאַרשוואונדן ביי אַלע גרופּן קינדער, הן ביי די, וועלכע האָבן באַקומען יאָד, הן ביי די, וועלכע האָבן קיין יאָד ניט באַקומען נאָר פישעלעך און גרינסן, און הן ביי די וועמענס איינציקער שינוי אין לעבן איז געווען מער זון און לופט.

יידישער דאָקטוירים-פאַריין אין געטאָ

אין משך פון עטלעכע צענדליק יאָר פאַרן געטאָ האָט אין ווילנע עקזיסטירט אַ יידישער דאָקטוירים־פאַריין ווו עס פלעגן זיך צונויפקלייבן וועכנטלעך די יידישע דאָקטוירים, כדי צו האַלטן יידישע רעפעראַטן און באַטראַכטן אין איינעם די פראַגן פון יידישן געזונטהייטס-וועזן. אין געטאָ האָבן די יידישע דאָקטוירים געצויגן די אַלטע יידישע טראַדיציע און געגרינדעט אַ געטאָ־דאָקטוירים־פאַראיין. דער עיקר פון זיין טעטיקייט איז געווען געווידמעט אין „פרייטיק־צונאַכטן" אויף וועלכע עס פלעגן פאָרקומען רעפעראַטן און דיסקוסיעס אויף וויסנשאַפטלעכע טעמעס, געבונדן מיט מעדיצינישע פּראָבלעמען פון געטאָ־לעבן. פון די רעפעראַטן דערמאָן איך זיך איצט: „וועגן פאַרהיטן זיך פון שוואַנגערשאַפט ביי די געטאָ־באַדינגונגען" און „וועגן די סיבות פון מענסטרואַציע־מאַנגל אין געטאָ" — געלייענט פון ד"ר פינגערהוט און ד"ר סעדליס. אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דערשיינונג פון געשווילעכץ אויפן פּנים און פיס, זענען פאָרגעקומען אַ גאַנצע רייע רעפעראַטן וועגן די „סיבות פון געשווי־לעכצן אין געטאָ". רעפערענטן: ד"ר גירשאָוויטש, ד"ר בוראַק, ד"ר קאַפּלאַן, ד"ר פּאָ־מעראַנץ און אַנדערע. ביידע פראַגעס האָבן אַרויסגערופן אַ זייער שטאַרקע דיסקוסיע. אַ גרויסע, צייטנווייז ליידנשאַפטלעכע דיסקוסיע, וועלכע האָט פאַרנומען אַ גאַנצע רייע אָוונטן, איז געווען געווידמעט דער קינדער־סטרומאַ־עפּידעמיע. מיט התלהבות האָט מען געזוכט די סיבות פון דער דאָזיקער קראַנקייט און מעטאָדן פון איר

היילן און פאַרהיטונג. וויטערע רעפעראַטן וועגן: „סאַניטאַר-עפּידעמיאָלאָגישע טעטיקייט אין געטאָ" — ד"ר לאָזאַר עפשטיין; „קינדער-אויפזיכט אין געטאָ" — ד"ר שאַבאַד-גאָוראָנסקי; „נייע אויספאָרשונגען און אָנשויאונגען וועגן וויטאַמינען" — מאָגיסטער סלוצקי; „וויטאַמינען-פּראָדוקציע און איר וויכטיקייט אין געטאָ" — ד"ר גירשאָוויטש; „האַרץ-קראַנקרייטן" — ד"ר בוראַק; „שול-מעדיצינישער צעטער און זיין טעטיקייט" — ד"ר מאַרק דוואָרזשעצקי. אייניקע אָוונטן זענען געווען געווידמעט דעם זכרון פון די פּאַרשטאָרבענע ווילנער דאָקטוירים: ד"ר יעקב וויגאָדסקי, ד"ר גרשון גרשוני און ד"ר צמח שאַבאַד.

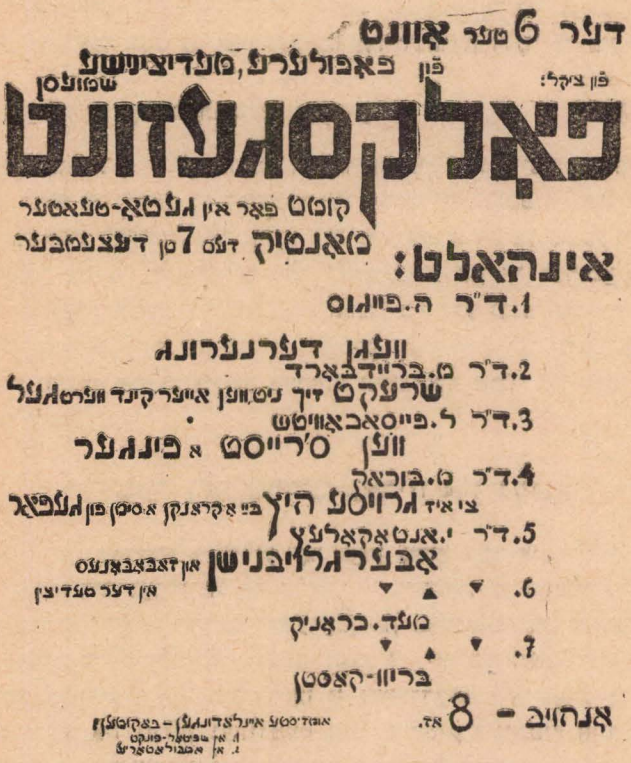

פלאַקאַט פון זעקסטן נומער „פאַלקס-געזונט"

וועלכער איז פאַרגעלעזן געוואָרן אין ווילנער געטא-טעאַטער דעם 7-טן דעצעמבער 1942.

„פאַלקסגעזונט"

בכדי צו געבן דעם געטא-עולם די מעגלעכקייט צו הערן מעדיצינישע פאָפולערע רעפעראַטן וועגן פראַגן פון געטא-קראַנקייטן אין א לייכטער און ניט דערמידנדיקער פאָרם, איז מען צוגעטרעטן אַרויסצוגעבן דעם „פאַלקס-געזונט", געוועזענער צענטראַל-אַרגאַן פון אָזא אין פוילן, אין פאָרם פון א לעבעדיקער צייטונג.

יעדע צוויי וואָכן פלעגט פאַרקומען אין געטא-טעאַטער דאָס לעבעדיקע „פאַלקס-געזונט". א גאַנצע רייע פראַגן פון ספעציפיש-פאַטאָלאָגישע געטא-קראַנקייטן, וועלכע

זענען פריער דיסקוטירט געוואָרן אין דאָקטוירים־פאַראיין, פלעגן דערנאָך געגעבן ווערן אין אַ פּאָפולערער פאָרם אין „פּאָלקס־געזונט". למשל: די פראָגן, וואָס זאָל מען טון צו די געשווילעכצן, צו מאַנגל פון מענסטרואַציע און קעגן שוואַנגערשאַפט וכדומה. עס פלעגן אָפּגעגעבן ווערן באַריכטן פון דער טעטיקייט פון קינדער־אויפזיכט, פון שול־מעדיצינישן צענטער און פון דער גאַנצער געזונטהייטס־אָפּטיילונג, וועלכע איז געשטאַנען אונטער דער אויפזיכט פון ד"ר בראָדסקי און ד"ר מילקאַנאָוויצקי. אַ גאַנצע רייע אַרטיקלען איז געווען געווידמעט די פערזאָנען פון העלדיש אומגעקומענעם ד"ר יעקב וויגאָדסקי, ד"ר גרשון גרשוני און ד"ר צמח שאַבאַד. אַ גאַנצע רייע אַרטיקלען זענען געווען געווידמעט דער פראָגע, ווי זאָלן זיך אָפּהיטן דאָס געזונט די יידישע אַרבעטער אויף די קאָמאַנדאָס, ביי האָקן בוימער, ביי בויען בנינים, ביי טראָגן משאות. אַ סך ענערגיע האָבן געווידמעט דעם „פּאָלקס־געזונט" די דאָקטוירים ק. שאַפּירא און אַנטאָקאָליץ. דער לעצטער פלעגט אויך אָפט פאַרלעזן פעליעטאָנען אונטערן נאָמען: הומאָר וועגן דאָקטוירים, אַבערגלויבנדיקע מעדיצין

א זייטל פון „פּאָלקס־געזונט" נום. 14, געטאָ־וילנע, יוני 1943.

וכדומה. ד"ר קלמן שאַפּירא, וואָס איז געשטאַנען בראש פון אַמבולאַטאָריע, האָט אַרויסגעווויזן אַ סך איניציאַטיוו ביים רעדאַגירן און אַרגאַניזירן דעם „פּאָלקס־געזונט".

מיט אַן אַריגינעלן און אינטערעסאַנטן סטיל און פּאָרם פון די אַרטיקלען האָט זיך אויסגעצייכנט דער יונגער און באַאַבטער ד"ר עמנואל עפשטיין (זון פון ד"ר שבתי עפשטיין). פון אַנדערע שטענדיקע אַנטיילנעמערס דערמאָן איך זיך: ד"ר סעדליס, ד"ר לאַזאַר עפשטיין, ד"ר לידסקי, ד"ר לאַזאַר פינקעלשטיין, ד"ר פייגנבערג, ד"ר געלמאַן, ד"ר בוראַק, ד"ר קאָלאָדנער, ד"ר פייגוס, ד"ר מאַרק ברייטבאַרט, ד"ר פייסאַכאָוויטש, ד"ר וו. פּאָטאָשטער, ד"ר ה. פייגוס, מאַריאַ שאַפּירא. אַ ספּעציעלער נומער איז געווען געווידמעט דעם קאָמף קעגן טובערקולאָז.

צום סוף פון יעדן נומער פלעגט גיין מעדיצינישע כראָניק. דאָן אַן איבערבליק איבער פאַרשידענע נייס פון סאַניטאַרן לעבן אין געטאָ, ווי אויך דאָס טראַדיציאָנעלע פראָגן־קעסטל. אין די לעצטע נומערן זענען אַ גאַנצע רייע רעפעראַטן אילוסטרירט געווואָרן מיט ליכטבילדער פון אַ ליכט־אָפּאַראַט, וועלכער איז קאָנסטרואירט געווואָרן אין געטאָ, ביי דער מיטהילף פון די וואַרשטאַטן „ילדים".

דער לעצטער נומער „פּאָלקס־געזונט", נומער 18, אין וועלכן איך האָב אַנטייל־

געגומען מיט אַן אַרטיקל „מעדיצין און מעדיצינערס ביי יידן אין דער תקופה פון מיטלאַלטערלעכע גערמאַניע" איז פֿאַרגעקומען אַ פֿאַר טעג פֿאַר מיין דעפֿאַרטאַציע קיין עסטלאַנד... עס איז שוין דעמאָלט געווען קלאָר, אַז די נאַצישטע טעג וועט דאָס גערמאַניע ליקווידירט ווערן, דאָך האָט מען באַשלאָסן צו פירן די אַרבעט ווי געווען, ווי עס וואָלט גאָרניט דאָרפן עפּעס באַלד פֿאַרקומען... אויף דעם דאָזיקן לעצטן „פֿאָלקס־געזונט" האָט ד"ר עמנואל עפּשטיין געלייענט אַן אָפּטימיסטישן מעדיצינישן פעליע־טאָן „שטראַלן פון האָפענונג". די פֿאַרגעלעזענע אַרטיקלען פלעגן איבערגעשריבן ווערן אויף אַ שרייב־מאַשין, פון יעדן נומער פון „לעבעדיקן" „פֿאָלקס־געזונט" פלעגט אַזוי אַרום איבערבלייבן אַ שרִיפּטלעכער „פֿאָלקס־געזונט" פֿאַרן אַרכיוו פון געטאָ.

▼

אָט אַזוי האָבן די ווילנער יידישע מעדיצינערס, דערצויגענע אין גייסט, אַז מעדיצין איז אַ געזעלשאַפטלעכע שליחות, אַרגאַניזירט מעדיצינישׂ־סאַניטאַרע הילף, געפירט וויסנשאַפטלעכע אַרבעט, געקעמפט קעגן אַנשטעקנדיקע קראַנקייטן — און געשאַפן דעם סאַניטאַרן ווידערשטאַנד פון ווילנער געטאָ קעגן דער פֿאַרניכ־טונגס־כוונה פון די נאַצים.

▼

פֿאַרשטאַרקן די דערנערונג פון די קינדער — דאָס איז פֿאַרשטאַרקן זיי־ער ווידערשטאַנדס־פֿעאיקייט קעגן קלעפּיקע קראַנקייטן. אין דעם צוועק האָט דער שול מעדיצינישער פונקט מיטגעהאָלפֿן דער לערערשאַפט אין זייערע באַמיאו־גען צו קריגן פֿאַר יעדן אומפֿאַרמעגלעכן קינד אַ טעלער זופּ צו מיטאָג — און אַנדיק דער איניציאַטיוו פון שול מעדיצינישן פונקט איז אַרויסגעפירט געוואָרן אַן אומזיסט גלאָז קאָוועס פֿאַר יעדן קינד אין די פֿאַריקע וויכטער מאָנאַטן.

און זאָל פון דאָזעלבן אַרויסגיין דער אָפּעל צו דער געטאָ־פֿאַרוואָלטונג צו פֿאַרגרעסערן די דערנערונגס מעגלעכקייטן פֿאַר די אָפּגעשוואַכטע קינדער, ווייל די וואָג פון די קינדער פֿאַלט פון חודש צו חודש און זייער וויערשטאַנדס־פעאיקייט ווערט אַלץ שוואַכער און שוואַכער.

(אויסצוגן פונם אַרטיקל „דאָס שולקינד אין געטאָ און זיין געזונטצו־שטאַנד" פון ד"ר מ. דוואַרזשעצקי. פֿאָלקסגעזונט נומער 14, געטאָ־ווייל־נע, יוני 1943; פֿאַרגעלעזן אין זאָל פון געטאָ טעאַטער)

▼

אַ פראַגע פון אַ מוטער צום פֿאָלקס־געזונט

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פֿאַרייניקונג פון צוויי שולן אין איין לאָקאַל (דייטשע 21) פרעג איך אַן צי דאָס אויפראמען און איבערהויפּט דאָס אויסשטויבן די קלאַסן, ווו ס'גע־פינען זיך הונדערטער קינדער, וואָרט דורכגעפירט אויף אַ היגיענישׂ־סאַניטאַרן אופן אָדער צו דער פֿאָלקס־געזונט האָט זיך פֿאַראינטערעסירט מיט דער פראַגע פון שטאַנדפונקט פון פֿאַר־היטן פון טובערקולאָז ? אַ פֿאַרזאָרגטע מוטער.

אונזער ענטפֿער : פֿאַרזאָרגטע מוטער ! מיר פֿאַרשטייען גוט אייער באַאומרואיקונג מיט דער פראַגע, וועלכע עס האָט אַ שויכות צום געזונט פון אונזערע קינדער. מיר האַלטן אָבער, אַז נישט וויניקער איז מיט דעם ענין באַזאָרגט די שול־מעדיצינישע אויפזיכט, וועלכע קלערט געווים וועגן דעם. אַלנפֿאַלס דאַנקען מיר אייך פֿאַר דעם בריוו, וועלכער וועט געווים ציען די אויפמערקזאַמקייט פון די געהעריקע אינסטאַנצן.

(„פֿאָלקס־געזונט" נר. 13. בריוו־קאַסטן. ייוואָ־אַרכיוון).

געזונט-אָפּטייל

די קאָמיסיע צום אונטערזוכן דעם געזונט-צושטאַנד פון די געטאָ-אַרבעטנדיקע און זיי איינטיילן אין געהעריקע קאַטעגאָריעס האָט במשך פון דעצעמבער באַהאַנדלט אַכט טויזנט פּערזאָן. די קאָמיסיע זעצט פאָר איר טעטיקייט.

די אַרבעט אין דער וויטאַמינען-לאַבאָראַטאָריע האָט זיך ווידער באַנייט. מען האָט שוין אויך אָנגעהויבן צו פאַרטיילן וויטאַמינען-אַרטיקלען אין די שולן פון דייטשישע-גאַס 21; שאָוולער-גאַס 1 און אין דער טעסנישער שול. עס ווערט געפּלאַנט אינגיכן אָנצוהויבן באַדינען די אַרבעטער פאַרן אַרויסגיין צו דער אַרבעט מיט וואַרעמע וויטאַמינען.

פון דער וועשעריי ווערט ווידעראַמאָל געמאַסט אויפמערקזאַם דעם עולם, אַז אָפּגעגע-בענע וועש מוז אָפּגענומען ווערן 8-10 טעג אַרום. די וועשעריי האָט ניט וואו צו האַלטן לענגער די ריינע וועש, ווייל דער פּלאַץ איז נויטיק פאַר די כסדר אָנקומענדיקע נייע פאַרטיעס ריינע וועש.
פאַר ניט אָפּנעמען צו דער צייט ריינע וועש וועט מען באַשטראָפט ווערן.

אין שול-מעדיצינישן פּונקט איז די צאָל ראַציאָנען פאַר אָפּגעשוואַכטע קינדער פאַר-גרעסערט געוואָרן פון 60 אויף 120.

אין די באָד-אַנשטאַלטן זענען במשך פון דעצעמבער דורכגעגאַנגען 18.028 באָד-באַזוכער. די צאָל שיכטן טעגלעך איז פאַרגרעסערט געוואָרן פון 14 אויף 18.

(„געטאָ-ידיעות", נומ. 25. י"ח שבט תש"ג. ווילנער געטאָ. 24.1.1943.)

▼

די דעזינפעקציע-קאַמער האָט אויסער די אינערלעכע דעזינפעקציעס (אין געטאָ) אויך דורכגעפירט אַ גרעסערע דעזינפעקציע פון זאַכן, וועלכע עס זענען צוגעשיקט געוואָרן פון אַ שטאָטישן אַנשטאַלט מחוץ דעם געטאָ.

דער שול-מעדיצינישער-פּונקט האָט פאָרגעזעצט זיין אַרבעט, אונטערזוכנדיק קינדער אין שול-עלטער, וועלכע עס באַזוכן נישט קיין שול, צוליב עפּידעמיאָלאָגישע טעמים (סקאַרלאַטין) זענען געווען געשלאָסן די קינדער-אויפזיכט-אַנשטאַלטן, ביבליאָטעק, לייען-זאַל, ספּאָרט-קלוב און קינדער-קלוב.

דער סקאָביעס-פּונקט האָט אין סעפּטעמבער געהאַט באַדייטנד ווייניקער אַרבעט, ווייל אין געטאָ איז דער סקאביעס כמעט אויסגעראָטן געוואָרן און עס ווערן געהיילט כמעט אויסשליסלעך קראַנקע, וועלכע עס קומען כסדר צו פון אויסערלעכע אַר-בעטס-לאַגערן. דער פּערסאָנאַל איז פאַרקירצט געוואָרן ביז איין שוועסטער.

די פרעקווענץ אין די סאַניטאַרע דורכלאָז-פּונקטן איז פון אָנהויב חודש געווען אַ שוואַכע. ערשט נעענטער צום טערמין פון אַרויסנעמען די ברויט-קאַרטן אויף אָקטאָבער, איז צוליב די געמאָלדענע סאַנקציעס פון פאַרהאַלטן די ברויט-קאַרטע די יעניקע, וועלכע עס וועלן נישט האָבן קיין באָד-באַזוך-באַשייניקונג. די האַסע פון די סאַנ. דורכל. פּונקטן זענען געוואָרן פּשוט באַלאַגערט פון מענטשן און די בעדער האָבן גענומען אַרבעטן ביי אַ פולער באַלאַסטונג. עס איז פאָרויסגעזען אין אָקטאָבער חודש זאָל דער אָבליגאַטאָרישער באָד-באַזוך דורכגעפירט ווערן רעגלמעסיק און פולשטענדיק.

די וועשעריי האָט אין סעפּטעמבער אויסגעוואַשן מיט 406 קלג. מערער ווי דאָס איז געווען פאָרויסגעזען.

(אויסצוג פון טעטיקייטס-באַריכט פון דער געזונטהייטס-אָפּטיילונג אין געטאָ-ווילנע פאַר דער צייט פון 1-טן ביזן 30-טן סעפּטעמבער 1942. קאַפּיטל : סאַני-טאַר-עפּידעמיאָלאָגישע סעקציע. ייוואָ-אַרכיוון).

עפידעמיאלאגישע סעקציע

באריכט פאר חודש מאי 1943 יאר

די עפידעמיאלאגישע ארבעט האט זיך הויפטזעכלעך קאנצענטרירט אין דעם קאמף מיט בויך-טיפוס. די דאזיקע קראנקהייט, וועלכע איז בכלל אין ווילנע און אין געטא ענדעמיש, האט זיך פארשטארקט צוליב די עוואקואירטע פון אשמענע און סוועניזיאן. דער ערשטער זאמענגעבונדן מיט דעם הויף דיטשע 29 און ארבעטס-לאגער וועווייע. די קאמף-מיטלען, זאמענגעבונדן מיט דעם הויף דיטשע 29 און ארבעטס?לאגער וועווייע. די קאמף-מיטלען, וועלכע זענען אנגענומען געווארן, האבן ארומגענומען : שטרענגע מעלדונגס-פליכט פון די דאקטוירים, זאפארטיקע אבליגאטארישע אימפונגען, עפידעמיאלאגישע אבסערוואציע, דירות-דעזינפעקציע, פראפילאקטישע אבליגאטארישע אימפונגען, באקטעריאלאגישע אונטערזוכונגען פון באציללן-טרעגער און פארשטארקטע סאניטארע אויפזיכט פון נארונגס-מיטלען-אונטער-נעמונגען.

די פראפילאקטישע אימפונגען האבן זיך אנגעהויבן מיט די קאנטינגענטן פון פער-זאנען, וועלכע זענען באשעפטיקט אין נארונגס-מיטלען-אנשטאלטן און אונטערנעמונגען, געזונטהייטס-אנשטאלטן, פאליציי, געטא-פארוואלטונגס-אנשטאלטן און אונטערנעמונגען און זענען פארשפרייט געווארן וויישער אויף אייניהויט-ארבעטער און זייערע פאמיליע-מיטגלידער. אויף אזא אופן האט די צאל געאימפעט דערגרייכט : 1-טן מאי — 1847, 2-טן מאי — 706, סך הכל 2553. די אימפונגען זענען פארגעקומען גלייכצייטיק אין אמבולאטאריע (אין צווויי אימפונגס-שטעלן), אין שול. מער. פונקט (פאר שול-קינדער) און אין די איינהייטן גופא און בלאקן.

די אלגעמיינע צאל טעגלעכע אימפונגען שוואנקען איצט צווישן 500 און 800, אייניגע רעכענענדיק אין די דאזיקע צאל אויך די רעוואקצינאציעס. ביי אזא וויישטערדיקן טעמפ פון דער ארבעט איז צו האפן, אז די פארויסגעזעענע צאל אימפונגען פון דער געטא-באפעלקערונג וועט זיך ענדיקן סוף חודש יוני אדער אנהויב יולי.

(אויסצוג פון ד"ר לאזאר עפשטייגס א חודש-באריכט, געשריבן דעם 43. 6. 5., וועגן קאמף קעגן בויך-טיפוס פון דער עפידעמיאלאגישער סעקציע אין געטא-ווילנע. ייוואי-ארכיוון).

סטאטיסטישער אמט פון ווילנער געטא, יאר 1942, טאבעלע נומ. 2 געזונט-שוץ

טעטיקייט פון דער סאניטארער אויפזיכט פארן ערשטן האלבן יאר 1942.

	יאנואר	פעבר.	מערץ	אפריל	מאי	יוני
צאל קאנטראלירטע הויפן	3083	1772	2407	2279	2390	2214
צאל קאנטראלירטע דירות	4655	3230	3996	4895	5678	5508
צאל קאנטראלירטע קראמען און געזעלשאפט-לעכע אנשטאלטן	—	—	153	41	696	794
פאלן פון שמוציקע גאסן	39	16	42	41	8	1
פאלן פון שמוציקע הויפן	131	76	84	47	12	1
פאלן פון שמוציקע דירות	509	315	324	301	199	179
קאנאליזאציע-דעפעקטן	256	207	147	98	31	9
אסעניזאציע-דעפעקטן	138	139	70	53	5	2
סאנירונגען	166	84	40	50	67	46
צאל געמאכטע פראטאקאלן	141	163	179	316	301	333

(די דאזיקע טאבעלע, פון די ייוואי-ארכיוון, באוויזט אונז, אז די עטלעכע צענדליק הויפן פון געטא פלעגן במשך פון איין חודש עטלעכע טויזנט מאל קאנטראלירט ווערן דורכן יידישן סאניטארן פערסאנאל, ד. ה. יעדער הויף עטלעכע מאל א טאג, אפטמאל אויך יעדע פאר שעה אז די שמוציקייט פון די גאסן און הויפן איז כמעט אבסאלוט פארשוווונדן פון געטא, אין דער צייט, ווען די שמוציקייט פון די ענגע דירות האט זיך נאך אנגעהאלטן, הגם אין א באדייטנד פארקלענערטער מאס; אז דאס פאלן פון שמוציקייט איז געשטאנען אין אן ענגן קאנטאקט מיט דער אינטענסיוואר קאנטראל פון די הויפן און דירות און מיט דער פאר-שטארקטער צאל סאניטארע ווארנונגס-פראטאקאלן; ווי אויך אז די „געטא-קרעמלעך" האבן זיך פונאנדערגעבליט פרילינג 1942, ד. ה. אין א. ג. „סטאביליזאציע-פעריאד").

פֿרעלימינאַר-בודזשעט פון דער געטאָ-אַמבולאַטאָריע אויף די חדשים יאַנואַר און פעברואַר 1943.

אינהאלט	פֿאַרשלאָגענער בודזשעט לויט פֿאַקטישן	פֿאַרשלאָגענער בודזשעט לויט	באמערקונגען
	ר"מ	ר"מ	
אָפּצאָל פון קראַנקע	7000	8000	צולויב העכערונג פון טאַקסע
הוצאה			
1) שכירות	2000	2480	אין דעם 55 רמ. אויף פֿאַרטרעטונג
2) עלעקטרישע באַלייכטונג . . .	80	70	לויט פֿאַקטישער הוצאה פֿאַר דעצעמבער
3) באַהיצונג			
11 מעטער האַלץ	1080	990	
4) וואַסער	10	10	לויט פֿאַקטישער הוצאה פֿאַר דעצעמבער
5) וועשעריי	65	90	לויט פֿאַקטישער הוצאה פֿאַר דעצעמבער
6) אָפּטייק	500	1000	
7) דענט. מאַטעריאַלן	700	800	
8) צאָן-דענט. מאַטעריאַלן . . .	300	500	
9) אינווענטאַר	300	300	אויסקויף פון אָקוליסטישע מאַטעריאַלן,
10) רעמאָנטן	150	600	שטעלן אַן אייוועלע, מאַכן די פֿאַנאַדער-טיילונג צווישן די קאַבינעטן און אַנד.
11) ווירטשאַפטלעכע און פֿאַרש. .	—	150	זויף-פֿראָשעק, זעק, בערשט א. א. צווייטאָל אין חודש צו 20 ר"מ.
פֿלאַקאָטן פֿאַרן „פֿאָלקס-געז."	100	40	
נישט פֿאַרויסגעזעענע . . .	—	100	
רויח	5685	6630	
	1315	1370	
	7000	8000	

(אויסצוג פון פֿרעלימינאַר-בודזשעט פון דער געזונטהייטס-אָפּטיילונג אויפן חודש פעברואַר 1943. ייוואָ-אַרכיוון).

▼

יידישע דאָקטוירים אין ווילנע

אין ווילנע איז דאָן געווען אַ גרעסערע צאָל יידישע דאָקטוירים, איבער הונדערט און דרייסיק.

איך גיב דאָ איבער זייער רשימה, אָנדייטנדיק וועגן יעדן איינעם וואו ער האָט געאַרבעט אין געטאָ, זיין פֿאַך און ידיעות וועגן זיין גורל.

קצורים: אַמב. — אַמבולאַטאָריע; אַמב. 2 — אַמבולאַטאָריע אין געטאָ נומער 2; ג"שפּ. — געטאָ-שפּיטאָל; שול. מ"צ — שול-מעדיצינישער צענטער; ג"ה — גיכע הילף; אינ. — אינערלעכע; כיר. — כירורגיע; גינ. — גינעקאָלאָגיע; אָקול. — אָקוליסטיק; פּעד. — פּעדיאַטריע; אָט. — אָטאָלאַרינגאָלאָגיע; רענטג. — רענטגענאָלאָגיע; אַלג. — אַלגעמיינע; סטאָמ. — סטאָמאַטאָלאָגיע; נערוו. — נערוון-קראַנקייטן; פּסיכ. — פּסיכיאַטריע; אַנ. — אַנאַליזן; סאַנ. עפּ. — סאַניטאַר עפּידעמיאָלאָגישע אָפּטיילונג;

אור. — אודאַלאַגישע אַפּטיילונג; דערמ. — דערמאַטאַלאַגיע; אק — דאַקטאָר פון אַן אַרבעטס-קאָמאַנדע.

פּאָ. — פּאָליאַר; עסט. — עסטלאַנד; דאוט. — קאָנצענטראַציע-לאַגער דאוטמער-גען, דרום-דייטשלאַנד; ג. ל. — געטאָ-ליקווידאַציע; אומב. — אומבאַקאַנט; ביאל. — אומגעקומען אין ביאַליסטאָקער געטאָ; נאָט. — געשטאָרבן פון נאַטערלעכן טויט.

אבראמאוויטש אלעקסאנדער, ג"שפ. גינ. עסט. 1944
אבראמאוויטש אברהם, אק. גינ. אומב.
אווואנטער סעניאר, ג"שפ. רענמג. עסט. 1943.
אווואנטער יוניאר, ג"שפ. רענמג. אומב.
אימעניטאווא, סאב. עפ. אלג. ג. ל. 1943
אנמאקאליעץ יצחק, ג"שפ. אלג. עסט. 1944
ברויטבארט מארק, אמב. פּעד. דאוט. 1945
ברויטבארט שמחה, אק. סמאט. דאוט. 1945
בראנאוווסקא קאטיא אלג. פּאנ. 1941
בראנאוווסקי וולאדזימיעזש אלג. פּאנ. 1941
בראנאוווסקי לעא, ג"שפ. נערוו. לעבט
בוזשאנסקי לאזאר אמב. אלג. לעבט
בוך רפאל, אמב. גינ. עסט. 1944
בוראק לעא, אק. אלג. לעבט
בוראק מאקס אמב. אלג. ג. ל. 1944
בייקאוויטש, אמב.2 אלג. פּאנ. 1941
בלאך, ג"שפ. גינ. לעבט.
בלומאוויטש אדאלף, אמב.2 דערמ. פּאנ. 1941
בערגער רימיני, אמב. פּעד. ביאל. 1943
בערלין הארי, אמב. סטאט. לעבט
בערנשטיין, סאב. עפ. אלג. 1944
בראדסקי מיכאל, ג"שפ. אלג. ג. ל. 1943
בראנט, אלג. פּאנ. 1941
גאלדבורט אייזיק, סאב. עפ. פּעד. ביאל. 1943
גאלדע, אמב. פּעד. לעבט
גאלדמאן אברהם, ג"שפ. אלג. לעבט
גארדאן נעמי, סאב. עפ. אקול. לעבט
גודזעניאצקי, אק. אלג. לעבט
גארפינקעל, ג"שפ. אלג. לעבט
גארדאנאוויטש, ג"שפ. כיר. לעבט
גיטעל שלמה, אק. אלג. דאוט. 1945
גימעלזאן שמעון, אק. אלג. לעבט
גילעלט ווערא, ג"שפ. אלג. עסט. 1944
גירשאוויטש משה, ג"שפ. אלג. עסט. 1944
געלמאן גדליהו, ג"שפ. אכ. דאוט. 1945
געזעל יוליוס, אק. כער. לעבט
גליקסבערג, סאב. עפ. אלג. לעבט
געדשאנאוויטש, אק. אלג. עסט. 1944
געדשקארן, ג"שפ. פּעד. ג. ל. 1943
גראדזענסקי דוד, ג"שפ. אט. דאוט. 1945
גרשוני גרשון, דערמ. געטא 1941
גארדאן משה, אמב. אלג. לעבט
דווארזשעצקי מאַרק, שול.מ"צ אלג. לעבט
דלוגי הירש, אק. גינ. לעבט
הויזמאן, אמב. פּעד. ג. ל. 1943
וויגאדסקי יעקב, גינ. לוקישקי 1941
וואלפזאן סענויאר, אמב. דערמ. עסט. 1944
וואלפזאן יוניאר, אק. דערמ. עסט. 1944?
וווירשובסקי אברהם, ג"שפ. פּסיכ. ג. ל. 1943
וואלקאוויסקי לעא, ג"שפ. אט. עסט. 1944
וויינריב אברהם, ג"שפ. איכ. לעבט
וויינשטיין וועלוול, ג"שפ. איכ. לעבט
וואפנער, איכ. פּאנ. 1941
זאלקינדסאן אוסעי, ג"שפ. כיר. עסט. 1944
זאלקינדסאן פרוי, אמב. אקול. עסט. 1944
זאלקינדסאן וואוא, אק. אלג. עסט. 1944
זיידלער, סאב. עפ. אלג. אומב.
זעלדאוויטש זאפיא, אמב. דערמ. עסט. 1944
זעליצקא פרוי, אק. אלג. לעבט
מאראסייסקי, אק. אלג. לעבט
מאלטשוינסקי, ג"שפ. אט. לעבט
טויבענהויז, אק. פּעד. ג. ל. 1943
טויבענהויז, אק. גינ. ג. ל. 1943
מראנצקי פּאלק, ג"שפ. כיר. 1944
מראנצקי, אק. אלג. אומב.
יאברוו איסר, ג"שפ. פּעד. 1945
יוסטמאן, אלג. 1942
יאשפאן, אק. אלג. עסט. 1944
כורג, אק. אלג. עסט. 1944
כץ אליהו, אק. אלג. עסט 1944
כץ זכריהו, ג"שפ. פּעד. עסט. 1944
כאלעם ליבע, אמב. דערמ. עסט. 1944
כאלעם עמנואל, ג"שפ. אור. עסט. 1944
כאנאוויטש שמעון, אק. אלג. עסט. 1944
כארמאן מיכאל, אלג. פּאנ. 1941
ליבא אלעקסאנדער, ג"שפ. אט. לעבט
לידסקי אברהם, ג"שפ. כיר. 1944
לידסקא פּעסיע, ג"שפ. פּעד.. לעבט
לעווענדא שמואל, אט. 1941
לעווין רפאל, אמב. אור. עסט. 1944
לערמאן אפרים, אק. כיר. עסט. 1944
מארגאליס שמואל, ג"שפ. רענמג. 1945
מעלאמעד, פּעד. ביאל. 1943
נאמיאט ליפע, אלג. פּאנ. 1941
סאליט עמיליא, ג"שפ. אלג. לעבט
סוראוויטש, אק. דער. 1943
סלאבאדסקי, אק. אקול.
סוראוויטש מאטילדא, אק. אקול. 1942?
סלוצקא גינא, אלג. פּאנ. 1941

סעדלים אליהו, ג"שפ. גיב. לעבט
ספאקאיני קלמן, פּעד. פּאָלאנגא 1941

עלטערמאן, אק. אלג. עסט. 1944
עפשטיין לאזאר, סאב. עפ. אלג. 1944
עפשטיין עמנואל, סאב. עפ. אלג. עסט. 1944

פאטשטער וולאדימיר, אמב. אלג. עסט. 1944
פאָמעראנץ לויב, אמב. אלג. עסט. 1944
פינגערהוט לעאן, אמב. גיב. עסט. 1944
פיוגוס הלל, אק. אלג. ג. ל. 1944
פיוגעלסאן פּעסיע, ג"שפ. פּעד. 1943
פיוגענבערג משה, ג"שפ. אור. לעבט
פיוסאכאוויטש, ג"שפ. כיר. לעבט
פערעוואזקי אלעקסיי, אמב. אלג. דאומ. 1945

פערעוואזקא, ג"שפ. פּעד. 1943
פערעוואָלקי ראובן, אלג. אומב.
פערגאָמענט שלמה, אלג. כ. ט. 1941
פערגאמענט אלק ראניא, ג"שפ. פּעד. אומב.
פריד חיים הלל, אמב. אלג. לעבט

צוקערמאן משה, ג"ח אלג. עסט. 1943

קאווארסקי האראצי, פּעד. נאַט. 1941
קאלאדנער בער, אמב. אלג. לעבט
קאלמאנאוויטש, ג"שפ. אלג. לעבט
קאנטאראוויטש, אמב. אלג. אומב.
קאניובסקי אליהו, ג"שפ. כיר. לעבט
קאסטשענעווסקי, סאב. עפ. אלג. 1943?
קאצענעלענבאגען סאניא, אמב.2 אלג. פּאב. 1941

קאפּלאן אלעקסאנדער, ג"שפ. אלג. עסט. 1943
קאפּעליאוויטש, אלג. אומב.
קארנאווסקי, אק. פּעד. 1943?
קושעלעוויטש יודעל, אלג. פּאב. 1941
קשעמיאנסקי אבעל, אמב. אלג. דאומ. 1945

ראן גריגארי, אמב. אלג. עסט. 1943
ראזענבליט אלפרעד, אמב. אלג. 1944
ראם אלעקסאנדער, אב. נאַט. 1942
ראם מיכאל, ג"שפ. אב. עסט. 1944
ראסאלט הענריק, אלג. פּאב. 1941
ראַשקעס לעאן, אמב. אט. עסט. 1944
רוווקובד לעאן, אמב. אט. עסט. 1944
רוטשטניק יצחק ג"שפ. אָקול. עסט. 1944
רעזניק נפתלי, ג"שפ. פּעד. לעבט
רעזניק נאדיא, ג"שפ. פּעד. לעבט
רעבעס, אמב אקול. עסט. 1944
רעמיגאלסקי, אלג. אומב.
רעשאנסקי, אלג. פּאב. 1941

שאבאד-גאווראנסקא ראזא, ג"שפ. פּעד. ג. ל. 1943
שאדאווסקי רפאל, ג"שפ. אלג. לעבט
שאדאווסקא, ג"שפ.פּעד. אומב.
שאפּירא קלמן, אמב. אלג. עסט. 1944
שומעליסקי זאב, ג"שפ. אלג. עסט. 1944
שטיינהויער, אק. דער. לעבט
שטיינמאן אברהם, אק. אלג. לעבט
שיינקער ברכה, אַמב. אָקול. ג. ל. 1943
שמושקאוויטש, סאב. עפ. אלג. אומב.
שערמאן, סאב. עפ. אלג. לעבט

פון איבעריקן מעדיצינישן פּערסאָנאַל, וואָס האָט געאַרבעט אין די פּאַרשידענע אָפּצווייגונגען פון סאַניטאַרן-וועזן אין געטאָ דערמאן איך זיך נאָר פּאָלגענדיקע נעמען:

קראַנקן-שוועסטערס — אגוז ווערא, אראן ליזע, אנאליק מאשע, בלאפארב חיה, באראווסקא כיענע, גראדע-צירינסקא, דווארזשעצקא-קוימאן מרים, ווייכשטיין פּידע, זיידעלסאן, זשעלעזניקאוו, טויטל-גרענאדיער שפרה, יפה, כץ אסתר, כיליסבערג, לעווי, נאדעל, סאפּיר-שפּיז חנה, פּאליטאצקא, קאגאן, קאפּלאן, קויל-סאן, קאנטאראוויטש, קאווארסקא קלארא, שלאסבערג בעטיא, שאדאווסקא מרים, שער.

פעלדשערס — בלאפארב, בויליז, ברוק, וואלאזשינסקי, לעווינסאן בער, שער.

דענטיסטן — בלאך, ראבערט נאדעלמאן, קולקעס אפּרים. סווערדלין עליא, כארמאץ, סטאקלינסקי, רעבעס, כץ.

אפּטייקערס — טשעסלי, פּרומקין, מאלטשאדסקי, צוקערזיס אסתר.

6. דאָס קולטור־וועזן אין ווילנער געטא

אייגס פון די ליכטיקסטע קאַפּיטלען פון יידישן לעבן אין געטאָ ווילנע, איז געווען דאָס קולטור-וועזן.

אויב די ווילנער יידישע עדה האָט אין משך פון יאָרן געטראָגן דעם נאָמען ירושלים דליטא — איז געטאָ־ווילנע ראוי, אין קולטור־הינזיכט, צו טראָגן דעם נאָמען ירושלים פון די געטאָס, אַלס סימבאָל פון יידישן גייסטיקן ווידערשטאַנד אונטערן נאַצי-רעזשים.

טראָץ דער געפאָר פון טויט, פון אַרויסשיקונגען און אַקציעס, טראָץ נויט, הונגער, ליידן — האָט דאָס יידנטום אין געטאָ־ווילנע געהאַלטן פאָר זיין שליחות צווישן די מויערן פון געטאָ צו שפּינען די אַלטע, שיינע, דורותדיקע, יידישע קולטור־טראַדיציע פון ווילנע, שאָפן אַ בריט־צעצווייגט שול־וועזן, טעאַטער, כאָר, העברעאישע און יידישע קולטור-פאַראַנשטאַלטונגען, ביבליאָטעקן, לייענ־זאַל, שאָפן ווייטער יידישע און העברעאישע ליטעראַטור. אין מאַלינעס האָט מען געשריבן לידער, אין קעלערס געזאַמלט ביכער, אין אַלטע חורבות געלערנט קינדער, עס האָבן די משוגע־ווילדע לעבנס־באַדינגונגען ניט צעבראָכן דעם יידישן שאָפונגס־גייסט פון געטאָ.

שול-וועזן

ווי אַזוי איז אַנטשטאַנען דאָס שול־וועזן אין געטאָ

אויפן דריטן טאָג פון געטאָ האָט דער לערער משה אַליצקי, געווען לאַנג-יאָריקער פאָרזיצער פון ווילנער העברעאישן לערער-פאַראיין, צונויפגערופן אין בנין פון רב שאולקעס קלויז (שאָוועלסקע גאַס) די לערערינס רחל ברוידא (קאָמוניסטין), מירע בערנשטיין (קאָמוניסטין), מרים גוטגעשטאַלט (בונדיסטין) און אַרויסגעטרעטן מיט דער איניציאַטיוו צו שאָפן אַ געאיניקט שול־וועזן פון אַלע געווענע ווילנער שול־ריכטונגען. זיי האָבן אָנגעשריבן אַ מעמאָראַנדום פאָרן יידן־ראָט, אין וועלכן זיי האָבן אויפגעוויזן די נויטוועדיקייט צו שאָפן קינדער-אויפזיכט־אָנשטאַלטן, וואו מען זאָל אָכטונג געבן אויף די קינדער, בשעת זייערע עלטערן גייען צו דער אַרבעט, שפּילן זיך מיט זיי, לערנען זינגען, געבן זיי דערציאונג, ווי אויך אַ געוויסן סכום פון שול־לימודים. מען דערציילט, אַז יעקב גענס, דער שף פון דער געטאָ־פּאָליציי, וועלכער איז געווען זייער דענערווירט פון דער שווערער סיטואַציע איז געטאָ און שטענדיק דראָענדיקע אַקציעס, האָט געענטפערט דער דעלעגאַציע:

— פאַרדרייט מיר ניט דעם קאָפּ, אָבער נאָט איך אייניקע לאָקאָלן, און טוט מיט די קינדער, וואָס איר ווילט.

שפּעטער האָט יעקב גענס אַרויסגעוויזן אַ גרויסע פאַראינטערעסירונג מיט די פראָגן פון שול־וועזן,ער פלעגט באַזוכן די לימודים, די שול־יום-טובים, ווי אויך אַרויסגעאָגט מיינונגען בנוגע דעם שול־פּראָגראַם.

מיט דער צייט זענען געוואַקסן די צאָל פון די שיינען פאַר די לערערס און לסוף איז אויך אַריינגעפירט געוואָרן דער שול־צוואַנג אין געטאָ.

די ערשטע לאָקאַלן פון די געטאָ־שולן זענען געווען אַ חרובע קלויז אויף שאַוועלסקאַ גאַס, אַ פרורים־יאַמקע אויף יאַטקעווער גאַס און אַ חרוב הויז אויף סטראַשון גאַס 12. אַ זעכציק מאַן, געוועזענע לערערס פון פאַרשידענע ריכטונגען, האָבן באַלד זיך געזומען אַרויסטראָגן די גרוזן, שטייגער, צעבראָכענע שויבן פון די חורבות, אויפשטעלן טירן פון שטיקלעך ברעטלעך און וואַנען די פאָדלאָגעס. די לערערס מיט דער הילף פון קראַנקען־שוועסטערס, האָבן דורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע פון קינדער. אין אַ גאַנצער רייע ערטער פון געטאָ זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן פלאַקאַטן וואו מען האָט געפרופן צו פאַרשרייבן די קינדער אין די קינדער־אויפזיכטס־אַנשטאַלטן. די עלטערן האָבן לכתחילה געהאַט אַ ביסל מורא, טאָמער איז דאָס אַ שפּיצל פון יידן־ראַט, כדי צו וויסן וויפיל עס זענען דאָ קינדער, און צו וויסן זייערע אַדרעסן. אָבער זעענדיק ווער עס שטייט בראש פון שול־וועזן — לערערס, וועלכע האָבן אויסגעהאָדעוועט דורות שילערס אין ווילנע — האָבן די עלטערן געקריגן צוטרוי און געפירט די קינדער צו דער רעגיסטראַציע. עס זענען דאָן אין סעפטעמבער 1941 רעגיסטרירט געוואָרן איבער צוויי טויזנט זיבן הונדערט קינדער אין עלטער פון זעקס ביז פערצן יאָר. אַ געוויסער טייל קינדער איז דאָך, צוליב פאַרשידענע סיבות, נישט פאַרעגיסטרירט געוואָרן; הן צוליב דעם, וואָס די קינדער האָבן געדאַרפט אַכטונג געבן אויף קלענערע איבערגעלאָזענע קינדער, הן צוליב דעם, וואָס אין געטאָ זענען שוין געווען אַ גרעסערע צאָל קינדער לגמרי עלטערנלאָזע און שוצלאָזע („בעזר־פריזאַרניקי"), וואָס האָבן אַליין געמוזט זוכן זייער פרנסה.

אויך אין געטאָ נומער צוויי, וועלכער האָט געדויערט פון 6-טן סעפטעמבער 1941 ביז יום־כּפּור 1941, איז געווען אַ שול בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען מרים בערנשטיין. דאָרטן האָבן געאַרבעט אַ גאַנצע רייע לערערס, צווישן זיי דערמאָנ! איך מיך יעקב גערשטיין, אידא קאַפלאַנאָוויץ (פרוי פון שריפט־שטעלער דן־קאַפלאַנאָוויץ) און מאַניא גאָרדאָן. ביי דער ליקווידאַציע פון געטאָ נומער צוויי איז גאָר אַ קליינע צאָל לערערס געלונגען זיך אַריבערגנבענען אין געטאָ נומער אינס.

▼

וועז עס זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורכן יידן־ראַט די אַזוי גערופענע ווייסע יידן־ראַט־שיינען, וועלכע האָבן לכתחילה געגעבן שוץ זייערע אינהאָבערס פון געקאָפט ווערן צו אַרבעט, האָבן באַקומען די דאָזיקע ווייסע שיינען! אַלע זעכציק מאַן, וועלכע האָבן זיך מטפל געווען ביים גרינדן פון דעם שול־וועזן. וועז עס איז אָנגעקומען די צייט פון די געלע לעבנס־שיינען איז אויסגעפאַלן אויפן גורל פון שול־וועזן נאָר צען געלע שיינען. אויב איך בין זיך ניט טועה, האָבן די געלע שיינען באַקומען: משה אַליצקי, מרים חיימסאָן (פרוי פון ש. באַסטאַמסקי), גדליה בושעל, רחל ברוידא, מירע בערנשטיין, מאַניא גראָסמאַן, סימע שמיט, מרים גוטגעשטאַלט, יוסף לייקין. די איבעריקע פון די זעכציק לערערס האָבן קיין געלע שיינען ניט באַקומען. אַ טייל איז געלונגען אַרויסגיין צו דער אַרבעט אויסערן געטאָ און דאָרט צו באַקומען שיינען, אַ טייל האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין מאַלינעס, אַ גרויסער טייל איז אַוועק־געפירט געוואָרן קיין פּאָנאַר.

אַרום אײנהייטלעכן שול־וועזן אין געטאָ, האָט זיך אין דער ערשטער תקופה אַנטוויקלט אַ קולטור־קאַמף בנוגע דעם כאַראַקטער, מהות, דערציאונגס־ציל און צוזאַמענשטעל פון לערער־פּערסאָנאַל און פון למודים-פּראָגראַם — מיט וועלכע סאָציאַלע אוו נאַציאָנאַלע אידעען זאָל דער יוגנטלעכער אַרויסגיין אין דער פּריי פון געטאָ — וואָס פאַר אַן אָרט זאָל פאַרנעמען אין שאַפּנדיקן זיך אײנהייטלעכן שול־וועזן, יידיש און העברעאיש, ארץ־ישראל, תנ״ך, יידישע געשיכטע, אַלגעמיינע געשיכטע — וועלכע תקופות און העלדן דאַרפן דינען אַלס מוסטער וכדומה. געווען צייטן, וועו ס׳פלעגט הערשן אַ בולטע אידעאַלאָגישע השפּעה פון אײן גרופּירונג, און צייטן וועו די השפּעה פלעגט איבערגיין צו אַן אַנדערער. בעיקר האָט דער ציוניס־טישער „דאַך״ באַקעמפט אידעאיש די איבערווייגנדיקע השפּעה, וועלכע ס׳האָט געהאַט אין שול־וועזן לכתחילה דער „בונד״ אַ דאַנק דעם צופאַל, וואָס מיטן קולטור־רעפאָרט ביים יידן־ראַט האָט געלייטעט אַ חבר פון „בונד״.

אין רעזולטאַט פון אַזוי גערופענעם „קולטור־קאַמף״ איז איינגעפירט געווארן אַ פאַריטעט פון העברעאישע און יידישע לערערס, עס זענען פאַרגעקומען שנויים אין די אַמטן פון יידישן קולטור-אַמט פון געטאָ און פון דער שול־אָפּטיילונג — און ס׳איז געשאַפן געווארן אַ סינטעטישער פּראָגראַם פון געטאָ־שול־וועזן.

▼

די ערשטע לייטער פון דער קולטור־אָפּטיילונג זענען געווען: גריגאָרי יאַשוגסקי (בונדישער טוער), שפּעטער דער ציוניסטישער לערער אוו טוער ד״ר לעאָ בערנ־שטיין; אַלס וויצע-לייטער איז געווען כמעט די גאַנצע צייט דער העברעאיש-יידישער דיכטער פון קאָווגע, ד״ר צמח פעלדשטיין.

דער ערשטער לייטער פון שול־וועזן אין געטאָ, איז געווען זיין פאַקטישער גרינדער, משה אַליצקי; שפּעטער דער העברעאישער שריפטשטעלער, ישראל דימענט־מאַן פון קאָווגע; משה אַליצקי איז די גאַנצע צייט געבליבן די נשמה־חיה פון שול־וועזן. אין ביורא פון שול-וועזן זענען געווען טעטיק: רחל ברוידא, מרים בערנשטיין (קאָמוניסטינס), מרים גוטגעשטאַלט (בונדיסטין).

אין דער טעטיקייט פון שול-וועזן האָבן זייער פיל געלייסטעט אין פאַרשיידענע תקופות פון געטאָ, אַ חוץ די אויבנדערמאַנטע, אויך די לערערס און לערערינס: לייב אָפּעטקין, שלמה באַסטאַמסקי, ישראל בערמאַן, רעיה בערקמאַן, גדליה בושעל, אליעזר גאַלדבערג, גליאַ, גילינסקי (באַטקאַ), מאַניע גאָרדאַן-צוקערמאַן, ליזע גראָסמאַן, יעקב געשטיין, אברהם גלעזער, דורמאַשקין, ד״ר האַרט, נפתלי וויניק-ראַזע, מרים חיימסאַן, טורבאַוויטש, לעווי, אינזש. טשאַרנאַצקי, ברוך לובאַצקי, ישראל לובאַצקי, יוסיא לו־באַצקאַ, יוסף לייקין, סימאַ לייקין-זאַבלודאָווסקאַ, לוסקאַ, שרה לעוויכאַן, ד״ר מאַוו־שאָוויטש, שפּרה מאַרקעלעס, גיטע מולער, ישראל מאַגאַרשאַק, צביה נאַבאַזשנאַ, יצחק סעניצקי, סטאַליצקי, אברהם סלעפּ, מאַשע עפּראַן, גרשון פּלודערמאַכער, זעליג קא־באַטשניק, קליינער, רחל קלויזנער-חזן, יעקב קאַפּלאַן, קאַרפּינקעס, יעקב רייפער, ראַסקין פּאַטער און זון, סימע שמידט, לייב שעפּטעל, מיכלע קאַפּלאַן.

צווישן די אומגעקומענע לערערס אין דער תקופה פון די „כאַפּערס" און פון די „אַקציעס" אין געטאָ (1941) דערמאָן איך זיך משה סעניצקי, ישראל גורעוויטש, שטיינ־הויז, פּערעלמאַן, לויטמאַן, ספּיראָ, יפה, קאסטרינסקי, פּאָמאָטשניק, שמעון לאַנדוי, ד"ר ישראל ביבער; ירמיהו צעמעל, פאַני צעמעל (אין דער שחיטה פון וואָראָנאָווע), הירשבערג, וויקטאָראָוו.

הן נאָכן, הן פאַרן איינשטעלן דעם סינטעטישן געטאָ־פּראָגראַם, הן בשעת די פאַרשידענע שנויים אין שול־וועזן, האָט די לערערשאַפט פון אַלע גרופּירונגען מיט גרויס איבערגעגעבנקייט פאַר די קינדער, און מיט התלהבות פאַר דער זאַך, צוזאַמען מיטגעאַרבעט און מיט ווירקלעכער מסירת נפש געבויט דאָס שול-וועזן.

דאָס סינטעטישע פּראָגראַם פון שול-וועזן

כ'וויל דאָ אַ פּאָר ווערטער ווידמען דעם פּראָגראַם פון שול־וועזן, וועלכעס איז איינגעשטעלט געוואָרן נאָכן אַזוי גערופענעם קולטור־קאַמף אין געטאָ, און וואָס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַן אינטערעסאַנטן פּרואוו פון אַ סינטעז פון נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע אידעען, און אַרויסגערופן אָנערקענונג ביי דעם עלטערן-קרייז און אויסער־געווענלעכע התלהבות ביי די קינדער. כ'פּרוביר צו געבן אַ סכעמאַ פון פּראָגראַם און „סינטעטישער אידעאָלאָגיע" פון שול־וועזן, אַזוי ווי זיי זענען מיר געבליבן אין זכרון.

די פּרינציפּן פון פּראָגראַם

— דאָס שול־וועזן איז אַ סינטעטישער. די לערערשאַפט באַשטייט פון אַלע געוועזענע שול־צענטראַלעס.

— די לימודים־שפּראַך איז יידיש. אין איין קינדער-גאָרטן זענען די לימודים געפירט געוואָרן אַזוי, אַז די קינדער זאָלן קענען מיט דער צייט אַריבערגיין אויף העברעאיש, אַלס לימוד־שפּראַך.

— עס ווערט געלערנט אין אַלע שולן און אין אַלע קלאַסן אין אַ גרויסער מאָס העברעאיש און העברעאישע ליטעראַטור מיט דער אונטערשטרייכונג פון זייער וויכטיקער ראָל אין לעבן פון פאָלק און זיין דורותדיקער קולטור.

— יידישע געשיכטע איז אַ צענטראַלער לימוד פון שול־וועזן. גלייכצייטיק מיטן לערנען פאַרשידענע תקופות פון דער יידישער געשיכטע, ווערן געלערנט פּאַראַלעל ענלעכע תקופות פון דער וועלט־געשיכטע.

— תנ"ך איז איינער פון די גרונט-לימודים אין שול־וועזן.

די פּרינציפּן פון דער דערציאונג

— געפיל פון נאַציאָנאַלער יידישער ווירדע.

— ליבע צו דער פאָלקס־פאַרגאַנגענהייט און ספּעציעלע אויפמערקזאַמקייט צו דער תקופה פון נאַציאָנאַלער סואווערעניטעט און צו די קעמפערס פאַר פאָלקס-פרייהייט: חשמונאים, בר־כוכבא און מסדה.

— דערקענטעניש פון פאָלקס־קעגנוואַרט: יידיש לעבן אין אַלע יידישע ישובים

— גלויבן אין פאָלקס־צוקונפט (מיט דער צייט איז עס פאַרשטאַנען געוואָרן:

די יידישע פאַלקס־צוקונפט איז — אַ יידיש פריי פאַלק אין אַ סואווערען ארץ־ישראל אַלס אַ טייל פון אַ פרייער מענטשהייט).

— ליבע צו אַרבעט און פרייהייט.

— ליבע צו דער מענטשהייט פון אַרבעט און פון קאַמף קעגן אונטערדריקערס, געפיל פון אינטערנאַציאַנאַלער שותפות פון אַלע פעלקער אינם קאַמף פאַר אַ בעסערער און גערעכטער וועלט.

די קענטעניש פון ארץ־ישראל (פאַלעסטינאָגראַפיע) איז נעלערנט געוואָרן אַלס ספעציעלער לימוד.

רעליגיע איז געלערנט געוואָרן אַלס ניט אָבליגאַטאָרישער לימוד פאַר די קינדער, וועלכע ווילן זיך באַקענען מיט די פרינציפן פון דער רעליגיע.

די געטאָ־שולן, לערערס און קינדער

ווילנע האָט געשמט פון תמיד אַן מיט איר איבערגעבענער לערערשאַפט פון אַלע אירע שול־סיסטעמען; אַ ווילנער לערער האָט געהאַט אין פוילן אַ נאָמען פון אַ מענטשן, ביי וועלכן פעדאַגאָגיק און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט זענען געווען צונויפ־געבונדן, אַ מענטש, וועלכער קוקט נישט אויף זיין פאַך ווי אַ פראָפעסיע, נאָר ווי אויף אַ שליחות צו וועלכער ער גיט זיך אָפּ בלב ונפש. איך האָב אַ רייע יאָרן געאַרבעט אַלס שול־דאָקטאָר אין ווילנער יידישע שולן אין פאַרשידענע צענטראַלעס. עס האָט מיך שטענדיק באַגייסטערט די איבערגעגעבנקייט פון די לערערס. נאָר אַזאַ ענטוזיאַסטיש, התלהבותדיק מסירות־נפש וועלכע די ווילנער געטאָ־לערערס האָבן אַרויסגעוויזן צום אויפבוי פון שול־ווען אוו צו די קינדער, האָב איך אפילו אין די ליכטיקע יאָרן פון ירושלים דליטא ניט געזען. לערערס און קינדער זענען אין געמיינזאַמען רצון אויפצוועקן דאָס שול־ווען, געוואָרן איין משפחה. צוזאַמען אַרויסגעטראָגן גרוז, שטייגער און ציגל פון צעבראָכענע חורבות, וועלכע מען האָט געדאַרפט פאַרוואַנדלען אין לאַקאַלן צום לערנען. צוזאַמען צונויפגעשלעפט פון איין חורבה אַ טיר, פון אַן אַנדערער אַ ברעט, פון אַ דריטער אַן אָפּגעריסן שטיק פענצטער, בכדי צונויפשטעלן פון דעם אַלץ עפעס, וואָס דאַרף דערמאָנען אַ שטוב. לערערינס און שול־מיידלעך זענען אין איינעם געשטאַנען אין געוואָשן פאַדלאָגעס פון די שולן. לערערס און שילערס האָבן געמיינזאַם געהאַקט האָלץ אויף צו קענען אָנווא־רעמען די קאַלטע שטובן וואו מען איז געזעסן און געפרוירן אין די שווערע געטא־ווינטערן.

אין דער ערשטער תקופה פון געטא איז כמעט קיין שול־בענק ניט געווען. זענען די קינדער געזעסן צוגעטוליעט אויף דער ערד און געהערט די ווערטער פון די לערערס. ערשט שפעטער האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן שול־בענק אין געטא.

ווען ס׳פלעגט געגעבן ווערן די קינדער צו שרייבן אויף „פרייע טעמען" פלעגן זיי עס צופאַסן צו דער געטא־ווירקלעכקייט. כ׳דערמאָן זיך נעמען פון קינדערשע שריפטלעכע אַרבעטן: „ווי אַזוי האָב איך זיך געראַטעוועט פון פאַנאַר", „דער ערשטער טאָג אין געטאָ", „מען פירט מיינע עלטערן צום טויט", „באַהאַלט זיך אין אַ מאַלינע" וכדומה.

ווען עס איז איינמאָל אויסגעבראָכן אַן אַקציע אין געטאָ און אַ לערערין אָן אַ שיין האָט געהאַלטן אין מיטן לעקציע, האָט זי ניט איבערגעריסן דעם לימוד נאָר ווייטער דערציילט די קינדער וועגן דער גוטער וועלט, וואָס וועט נאָך אָנקומען. די לערערין האָט ניט באַוויזן זיך צו באַהאַלטן. איר גורל איז געווען — קיין פּאָנאַר.

זייער אָפט פלעגן די קינדער צונויפקומען זיך אין שול אַ גאַנצע שעה פאַרן באַגינען פון די לימודים און מיט אומגעדולד זיך קוים דערוואַרט, אַז דער לערער זאָל אָנהויבן דערציילן. די העפטן האָבן זיי געהאַלטן אָנגעשפּאַרט אויפן חברס פּלייצע און אַזוי פאַרשרייבן די לעקציעס. מיט דער פאַנטאַזיע פלעגן זיי זיך אַוועקטראָגן אין אַ וועלט אַן אַנדערער, וואו עס איז ניטאָ קיין געטאָ און קיין אַקציעס, און צו יידן העלדישע, חשמונאישע, מסדהשע. אויף די הפסקות האָבן קינדער, ביי וועמען מען האָט ערשט די טעג צוגענומען די עלטערן געטאַנצט אַ קאַראַהאָד און זינגען: מיר זענען יונגע, מיר זענען יונגע...

עס איז מיר אויסגעקומען אָפט צו זיין אויף די לעקציעס. איך דערמאָן זיך אַ לעקציע, ווען משה אָליצקי האָט דערציילט וועגן חורבן בית־שני און וועגן די יידישע קאַמפן. קינדערשע אויגן האָבן געפלאַמט מיט אומגעזעטיקטער פאַנטאַזיע, זיי האָבן אים ניט געלאָזט ענדיקן זיין לימוד־שעה:

— לערער, דערציילט נאָך וועגן יידישן קאַמף ! לערער, דערציילט ווייטער...

▼

היינט צו טאָג באַזיצן שוין די גערוימע, אָפט געוואַשענע און גע-ראמטע, צו דער צייט באַהייצטע לאָקאַלן מיט צוגעפּאַסטע שול-בענק און מכשירים.

אין געוואַלדיקער ענגשאַפט און ניט-געהייצטע צימערן, זיצנדיק אָפט אויף דער ערד, אָדער שטייענדיק אָנגעשפּאַרט אָן אַ וואַנט, האַלטנדיק די העפט אויפן חברס פּלייצע — אַזוי האָבן די קינדער דורכגעמאַכט דעם גרעסטן טייל פון ערשטן געטאָ-ווינטער אין די לער-אנשטאַלטן, אַרויסווייזנדיק זייער עקשנותדיקן ווילן אויפהאַלטן זייער שול, וועלכע דערמאנט זיי אַן אַמאָליקן מענטשלעכן לעבן.

(אויסצוג פונם אַרטיקל „דאָס שולקינד אין געטאָ און זיין געזונטצו-שטאַנד" פון ד"ר מ. דווארזשעצקי. פאָלקסגעזונט נומער 14, געטאָ-ווילנע. יוני. 1943)

די שול־אַנשטאַלטן אין געטאָ

עס זענען געווען פאָלגנדיקע שול-אַנשטאַלטן:

פאָלקס-שול נומער 1 — אויף סטראַשון גאַס 12, פאַרוואַלטער יוסף לייקין, סעקרעטאַרין, רחל גערשטיין. עס האָבן דאָרט געלערנט זעקס און דרייסיק לערערס און לערערינס. דאָס איז געווען די גרעסטע געטאָ־שול. דער טעגלעכער באַזוך פלעגט אָפט אויסמאַכן איבער טויזנט קינדער. די צאָל קלאַסן איבער פופצן.

פאָלקס-שול נומער 2 — אויף שאַוועלסקע גאַס 1. דער פאַרוואַלטער גדליה בושל, געהילף ישראל מאַגאַרשאַק. זיך זייער אַקטיוו באַטייליקט: משה אָליצקי. קרוב אַכט הונדערט קינדער. ביי אַ צען קלאַסן.

פאָלקס־שול נומער 3 — דייטשע גאַס 21. אייניקע הונדערט קינדער, צייטנווייז ביז פיר הונדערט. ביי זיבן קלאַסן.

גימנאַזיאַלע קורסן — פופציק, אַכטציק ביז הונדערט קינדער אין פיר קלאַסן.

בראש פון פאלקס-שול נומער 3 אוז פון די גימנאזיאלע קורסן, וועלכע האבן זיך געפונען אין זעלבן לאקאל איז געשטאנעז טורבאוויטש, אלס געהילפן זענען געווען טעטיק: שעפטעל, מרים גוטגעשטאלט, סימע זאבלודאווסקי־לייקין.

ביי די פאלקס־שולן האבן עקזיסטירט קינדער-גערטנער, וואו עס האבן זיך געלערנט קינדער פוז פיר, פינף אין זעקס יאר.

פון די לערערינס פוז די קינדער־גערטנער דערמאן איך זיך: זשעלעזניקאוו, מארקעלעס און פאיע.

פון די לערערס פון רעליגיע פון די פאלקס-שולן געדענק איך: הרב מארקוס, הרב סלאדושינסקי, ישיבה-בחור נעבאזשטשיק-נאבארשטשיק, בארטמאן.

אויסערן גענטא — אין די ביידע ארבעטער־בלאקן „קיילים" איז געווען אויך טעטיק א שול־וועזן, וואס האט געציילט צו פופציק, זעכציק קינדער, איינגעטיילט אין אייניקע גרופן. פון די „קיילים"-לערער דערמאן איך זיך: משה אליצקי, יעקב קאפלאן, לוסקא, גאלדבערג.

די שול־יום־טובים

די שול יום טובים זענען געווען ליכטיקע אומפארגעסלעכע מאמענטן. די קינדער האבן זיך געגרייט מיט א באגייסטערטן ברען. פון די בעסטע נומערן, וואס יעדער קלאס האט צוגעשטעלט, פלעגט צוזאמענגעשטעלט ווערן די שול-פייערונג. יעדע שול און איר פייערונג. פון די בעסטע, געלונגענסטע נומערן פון יעדער שול פלעגט פארקומען דער אלגעמיינער רעפרעזענטאטיווער יום-טוב פון גאנצן שול־וועזן. צו קריגן א איינטריט־בילעט אויף א שול-פייערונג האט זיך געדרעבנט פאר א גרויסע פראטעקציע. יעדער איינער האט געוואלט זיך אפפרישן אין א שעה קינדערשער עקזאלטאציע.

▼

איך דערמאן זיך דעם ערשטן קינדער־יום־טוב איז געטא.

צוזאמענגעפרעסטע איז מען געזעסן: קינדער־לערערס און עלטערן פון שול, אויפן וואנט איז געהאנגען א גרויסער פלאקאט, לענג אויס דער בינע — מיט י. ל. פרצס ווערטער:

„א מיין ניט די וועלט איז א קרעטשמע,
לית דין ולית דיין!"

קינדער אקארשט געראטעוועטע פון טויט, קינדער, וואס שטייען ערב דעם טויט — דעקלאמירן, זינגען, טאנצן באלעט, זאגן כאראלע דעקלאמאציעס, עס רעדן ח. נ. ביאליק און י. ל. פרץ פון קינדערשע מיילער צום געטא-ייד.

די שטימונג איז געפרעסט, עפעס מיסטיש, ווי אין דערווארטונג, אז באלד דארף אנקומען א דערלייכטערונג אין שווערן קאשמאר — אט אזוי פון זיך אליין — בזכות פון קליינע קינדער...

און אט פלוצעם דערהערט זיך אן אלטע, פארשיכורנדיקע און פארחלומטע מע־לאדיע: „אויפ! בלויען שטילן דונאי" פון יאהאז שטראוס. די לערערין מארקעלס שפילט און די קינדער מורמלען אין א כאר. איז דאס אלץ געווען אמאל? און איז

דאָס אַלץ פאַרשוואונדן און פאַרלוירן אין די שטילע בלויע וואַסערן פון דונאַי? אַמאָל געווען אַזאַ וועלט, אַ שיינע. אוֹן איצט — געטאָ... אין געפּרעסטער, אָנגע־שטרענגטער שטילקייט דערהערט זיך אַ געוויין. אַ פון צער פאַרשטיינערט האַרץ האָט ביי וועמען צוזאַמענגעבראָכן. עס וויינט אַ צווייטער, אַ דריטער. אַ מאַסן־פּסיכאָז ברעכט אויס אין זאַל. אַלע וויינען. קינדער זינגען און יידן וויינען.

נעבן מיר זאָגט אַ קינד צו זיין מאַמען:

— מאַמע, וויין ניט, מיר זינגען דאָך אַזאַ פריילעך ליד, פון איינעם אַ מוזיקער שטראַוס...

— מיין קינד, איך האָב דאָס ליד געהערט אַמאָל צום ערשטן מאָל, אין דער פייערונגס־נאַכט ווען איך האָב געענדיקט מיין שול. איך האָב דאַן באַקענט זיך — צום ערשטן מאָל — מיט דיין טאַטן — — —

— טאָ וויין ניט מאַמע, דער טאַטע וועט צוריקקומען —

— דו קענסט עס נישט פאַרשטיין... טוליע זיך צו צו מיר, און זינג. בלייב כאָטש דו ביים לעבן. וועסט עס נאָך אָמאָל זינגען אויף דער פריי...

כ׳האָב געזען צווישן עולם מענטשן, וועלכע האָבן איבערגעלעבט אַלע גרוי־זאַמקייטן פון געטאָ און קיינמאָל ניט געוויינט; מענטשן וועלכע זענען אַנטלאָפן פון וועג קיין פּאָנאַר, און איינער פונעם עולם איז געווען אַן אַנטלאָפענער פון סאַמע גרוב. זיי האָבן מיר ניט איינמאָל דערציילט שוידערלעכע פּרטים פון זייערע איבערלעבונ־גען, אוֹן קיין טרער האָט זיך ניט באַוויזן אויף זייערע אויגן. און איצט האָבן זיי אַזוי ספּאַזמאַטיש געוויינט ביים קלאַנג פון די טענער פון אַזאַ אומשולדיקן, וואַלד־און־פויגלדיקן „אויף דעם שטילן בלויען דונאַי". — — —

▼

די עלטערן, פּשוטע פאַרהאָרעוועטע טאַטע־מאַמע, זענען געווען די הויפּט־שותפים פון די קינדער־פייערונגען, וועלכע פלעגן פאַרלויפן אָפט אין עקסטאַז־שטי־מונגען, ווי ביי אַ תפילה. אין די געזאַנגען און כאָראַלע דעקלאַמאַציעס פון די קינדער פלעגן די עלטערן, אונטערבאַוואוסטזיניק, זוכן אַן אויסדרוק און אויסלאָדונג פאַר זייערע אינטימסטע שטומע צער- און האָפענונג־געפילן. ממש ווי אין היפּנאָז, פלעגן טאַטע־מאַמע נאָכשעפּטשען י. ל. פּרצס ווערטער, ווען ס׳האָבן אין שול־זאַל געהילכט די קינדערשע שטימען:

— — — פון טרערן ווערן טייכן; פון טייכן ימים,

פון ימים — אַ מבול; פון פונקען — אַ דונער —

אָ, מיין נישט, לית דין ולית דיין!

אַן אויפטרייסלענדיקער ציטער פלעגט דורכלויפן אין שול־זאַל, ווען אויף דער סצענע פלעגן זיך באַווייזן די יינגסטע געטאָ־תלמידים, די קליינטשינקע פון די קינדער-גערטנער. אין זאַל פלעגט דורכלויפן אַ געפליסטער:

— עופה׳לעך, עופה׳לעך — — —

און די עופה׳לעך פלעגן טאַנצן באַלעטן, באַפּוצט אין גירלאַנדן און אין בגדים פון מלאכימלעך און פון פלאַטערלעך. עלטערן און לערערס, איינער פלעגט אויף אַן אַנדערן מורא האָבן אויפצוהויבן די אויגן, בכדי עס זאָל פון זיי ניט אַרויסגעלייענט ווערן דער מוראדיקער געדאַנק, וועלכער איז געווען אַזוי אומרחמנותדיק אין זיין

זיכערקייט, וועגן דעם וואָס עס דערוואַרט די עופה'לעך — — מאָרגן אָדער איבער־מאָרגן, און אפשר — נאָך היינט ביינאַכט...

▼

איך דערמאָן זיך פיר רעפּרעזענטאַנץ־אָוונטן פון שול־וועזן:

אָוונט 1 — מיט גרויסער כאָר־דעקלאַמאַציע פון י. ל. פּרצס „ניט מיין, אַז די וועלט איז אַ קרעטשמע", ח. נ. ביאַליקס „פריילעכס" און „זיי אַ צוכט" — אַ פאָר־שטעלונג פון היגיענע־פּראָפּאַגאַנדע, מיט מוזיק, באַלעטן, רעזשיסירט פון מירע בערנשטיין.

אָוונט 2 — אין פּראָגראַם: דאָס „ליד פון בלויען ליין" פון מאַני לייב — רעזשי סימע לייקין־זאַבלודאָווסקאַ; „אַלע מענטשן זענען ברידער" און „די לבנה דערציילט" (ביידע פון י. ל. פּרץ) — רעזשי, מירע בערנשטיין.

אָוונט 3 — „ל"ג בעומר", געווען געווידמעט צו דעקלאַמאַציעס, געזאַנגען און סצענעס פון יידישן קאַמף מיט די רוימערס.

אָוונט 4 — „חמשה עשר בשבט" — וועלכער איז פאָרגעקומען אונטערן לאָזונג אַ גרוס פון די קינדער אין געטאָ צו די קינדער קיין ארץ־ישראל; אין צוגרייטן דעם מאַטעריאַל (בילדער פון דעם קינדער־לעבן אין געטאָ און בילדער פון קינדער-לעבן אין ארץ-ישראל) האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט די לערערס: ראַסקין, פאָטער און זון, לייב שעפטעל, און זעליק קאַבאַטשניק. דער לערער ישראל דימענטמאַן האָט געהאַלטן אַ רעדע און געענדיקט מיט די ווערטער: „עס וועט נאָך קומען אַ שעה און איר וועט, קינדערלעך, אין ארץ־ישראל צוזאַמען מיט יענע פרייע קינדער פלאַנצן בוימער און זינגען לידער — און ווי אַ חלום דערמאָנען די טעג פון געטאָ"... די התלהבות פון די קינדער איז געווען אָן גרענעץ. פון בימה האָט אַראָפּגערעדט אַ פּלאַקאַט::

מיר זענען אין געטאָ —
איר זענט אין ארץ־ישראל...

חנוכה און פּורים פלעגט יעדע שול און יעדער קינדער-גאָרטן פייערן אין איר אייגענעם לאָקאַל, אין דער סביבה פון לערערס, קינדער און עלטערן. די לערערס פלעגן אויסקעמפן ביים יידן-ראַט צו די חנוכה־ און פּורים־פייערונגען שפּייז־מתנות פאַר די קינדער.

איך דערמאָן זיך ווי פּורים 1943, האָט אַ גאַנצע נאַכט דיזשורירט דער לערער ישראל דימענטמאַן אין בעקעריי אויף שפּיטאָל־גאַס און אַכטונג געגעבן, עס זאָלן אַרויסקומען פאַר די קינדער שיינע המן־טאַשן. אויף מאָרגן האָט מען אין אַלע קלאַסן געטיילט יעדן קינד צו צוויי המן־טאַשן פון ווייסן מעל און דערציילט די קינדער וועגן המנס מפּלה.

▼

חמשה עשר בשבט איז אויסגעפאַלן פאָריקן דאָנערשטיק. אין שייכות דערמיט זענען אין די שולן דעם טאָג געגעבן געוואָרן בלויז דריי לעקציעס. שפּעטער זענען אין די קלאַסן פאָרגעקומען באַשיידענע פייערונגען.

אין געטאָ-טעאַטער איז פאָרגעקומען אַ פייערונג פון חמשה עשר בשבט פאַר די קינדער פון די עלטערע פאָלקס-שול-קלאַסן און פון דער מיטל-שול, פרייטיק האַלב איינס אַ זייגער בייטאָג. די פייערונג איז דערעפנט געוואָרן מיט אַן אַריינפיר-וואָרט פון לייטער פון דער שול-סעקציע ה' דימענטמאַן. נאָכדעם האָבן

די קינדער באַגריסט דעם געטאָ-פאָרשטייער, וועלכער האָט צווישן אַנד. גע-וואונטשן די קינדער צו פלאַנצן, אנשטאט ווירקלעכע בוימער אין סימבאָלישן זין, בוימער פון האָפנונג.
דאַן זענען אַרויסגעטרעטן קינדער מיט דעקלאַמאַציעס, שפּיל- און געזאַנג-נומערן.
צום סוף איז אויסגעפירט געוואָרן די קינדער-אָפּערע „ליאַלקעס". דערביי איז דורך די קינדער אויך באַגריסט געוואָרן דער צופעליק אָנוועזנדיקער מחבר פון דער אויפפירונג, ה' גילינסקי און אויך דער קאָמפּאָזיטאָר פון דער מוזיק, ה' י.טרופּיאַנסקי.

(„געטאָ-ידיעות", נומ. 25. י"ח שבט תש"ג. ווילנער געטאָ. 24.1.1943.)

▼

אין לאָקאַל פון יוגנט-קלוב איז פאָרגעקומען אין יאָר 1943 צו פסח — אַ גראַנדיעזער „מאַסן־סדר". אַלע קינדער זענען געקומען געקליידט אין ווייסן, פאַר יעדן קינד זענען געווען צוגעגרייט עטלעכע מצות, עפּעס, וואָס דאַרף דערמאָנען הרוסת און אַ געטראַנק, וואָס דאַרף דערמאָנען וויין. די קינדער האָבן אין כאָר גע־זונגען די פיר קשיות:

„אבא אשאל אותך ארבע קשיות"...

דאַן זענען פאָרגעקומען פאַרשידענע פּראָגראַם טיילן, צוגעגרייט דורך די לערערס דימענטמאַן, קאַבאַטשניק, שעפטעל, בושעל, אָפּעסקין און מירע בערנשטיין. דער אינהאַלט: פסח, דער יום טוב פון באַפרייאונג... פיר פראַגן פון געטאָ.

יעקב גענס, דער קאָמענדאַנט פון געטאָ, איז געקומען בייצוזיין דעם קינדער-סדר און האָט קינדיש געהאַט הנאה פון דער סאַטירע־געטאָ־הגדה, וואָס די קינדער האָבן צוזאַמענגעשטעלט און אין וועלכער ער איז געווען פון די הויפּט־העלדן...

▼

רירנדיק פלעגן פאָרקומען די „סיומים" אין די שולן צום סוף פון געטאָ-לערן־יאָר, ווען די קינדער האָבן באַקומען זייערע צייגענישן און אַריבערגיין אין אַ העכערן קלאַס. די אַביטורענטן פון שול זענען אַריבערגעגאַנגען אין דער טעכנישער שול אָדער אין די טעכנישע וואַרשטאַטן צו באַקומען אַ זעלבשטענדיק אַרבעטס־ביכל. בלייבן אויף נאָך אַ יאָר האָט זיך גערעכנט ביי די קינדער פאַר אַ גרויסער טראַגעדיע...

די קינדער־אַביטורענטן פלעגן פאָרלעזן זכרונות וועגן איבערלעבונגען אין שול, געזעגענען זיך מיט זייערע יונגערע חברים און מיט די קלאַסן־דערציערס און שול-פאַרוואַלטערס, און דערביי לזכרון געבן זייערע שול־פאַרוואַלטערס מתנות. יעדע מתנה, באַגלייט מיט אַ געזעגענונגס-רעדע, מיט אַ פאַרפאַסט ליד און אָפטמאָל מיט אַ לעבעדיקע בלום (ווי איז עס די קינדער געלונגען צו קריגן די בלומען?). אַזעלכע מתנות דערמאָן איך זיך, האָבן באַקומען די לערערס משה אָליצקי, ברוך לובאצקי, יוסף לייקין, טורבאָוויטש, גדליהו בושעל.

טורבאָוויטש, דער געוועזענער פאַרוואַלטער פון דער אַמאָליקער באַרימטער ווילנער יידישער רעאַל-גימנאַזיע, וועלכער האָט געוואָלט אין געטאָ פירן זיין שול אַזוי פּעדאַגאָגיש און מיט שטרענגע פאָדערונגען צו די קינדער ווי אַמאָל, — ווען ער האָט באַקומען זיין מתנה, בייגעלייגט מיט אַ בלום, האָט ער געוויינט אין זאַי ווי אַ קליין קינד, און אויסגעזען האָט ער, ווי אַ שאָטן פון אַמאָליקן טורבאָוויטש...

אַ גרויסער אַלגעמיינער סיום פון אַלע געטאָ־שול־איז פאַרגעקומען אין פרילינג 1943, אין געטאָ־טעאַטער, מיטן אַנטייל פון אַלע פאַרשטייער פון אַלע געזעל־שאַפטלעכע און פּאָליטישע קרייזן אין געטאָ. דער לערער ישראל דימענטמאַן האָט פאַרן עולם איבערגעגעבן די דערגרייכונגען פון די קינדער אין משך פון שול־יאָר און וועגן די דערציאונגס־אידעאַלן פון געטאָ־שול־וועזן. ד"ר קאַפּלאַנסקי אַמאָליקער באַקאַנטער שול־טוער, האָט באַגריסט די קינדער אין נאָמען פון אַלז יידישע אַרבעטס־בריגאַדעס און דערמאָנט אַמאָליקע שול־סיומים אין ווילנע. מיר איז אויסגעקומען אין נאָמען פון שול־מעדיצינישן צענטער איבערצוגעבן וועגן דעם געזונט־צושטאַנד פון די קינדער און ווי אַזוי עס זענען באַקעמפט געוואָרן צווישן זיי די אַנשטעקנדיקע קראַנקייטן. יעקב גענס האָט אין זיין גראַמאַטיש־שלעכטער שפּראַך און אין אַ זעלנעריש טאָן באַפּוילן די קינדער:

— זייט חבֿרישׁ, בריידערלעך, היט די עלטערן, ליבט דאָס פאָלק, אַרבעט פאַרן געטאָ. זייט שטאָלצע און מוטיקע יידישע קינדער.

אויפן הימל פון געטאָ האָבן געהאָנגען דאָז די כּמאַרעס פון אַנקומענדיקע ליקווידאַציע, פון וועלכער יעקב גענס האָט וואַרשיינלעך שוין געהאַט אַן אַנונג. אויף יענעם אָוונט האָבן אַ גאַנצע רייע קינדער געלייענט זייערע שאַפונגען. מיט אַן אויסערגעווייניקן אייגדרוק איז אַריבער דאָס רעציטירן פון יונגן צוועלף יאָריקן דיכטער באַמס זיינס אַ ווערק אונטערן נאָמען „דער קאַמף אין מסדה"... דער אַכט יאָריקער משהלע (פון אַשמענע) האָט פאַרגעלייענט זיינס אַ ליד, וועלכעס האָט זיך פאַרענדיקט מיט פאָלגנדיקן פערז:

פון איבער דעם געטאָ־צוים
עס רופט צו מיר אַ בלום:
משהלע, משהלע, וואָס זיצטו דאָ?
קום צו מיר, קום! — — —

די רעליגיעזע שולן

הגם אין דעם געטאָ־שול־וועזן איז געלערנט געוואָרן רעליגיע אַלס ניט אָבליגאַטאָרישער לימוד, אָבער איז זייער אַן אינטערעסאַנטער און באַלערנדיקער פאָרם דורך די רבנים מאַרקוס, סלאָדזינסקי און דעם ישיבה־בחור ניעבאָשטשיק־נאָבאָרשטשיק, אַזוי, אַז פאַקטיש פלעגן אַלע קינדער באַזוכן די רעליגיע־לימודים. — האָבן דאָך רעליגיעזע עלטערן באַשלאָסן צו שאַפן ספּעציעלע שולן, וואו עס זאָל געגעבן ווערן אַן אויסשליסלעכע רעליגיעזע דערציאונג פאַר די קינדער.

עס איז געשאַפן געוואָרן אַ רעליגיעזע שול נומער 1, רעליגיעזע שול נומער 2, אַ ישיבה קטנה. די לימודים זענען געווען אינגעאָרדנט צום מייסטן איז אַזעלכע שעהן, אַז אַ גאַנצע רייע קינדער האָבן גלייכצייטיק געקענט באַזוכן די אַלגעמיינע שולן.

די לערערשאַפט און די געזעלשאַפטלעכע קרייזן האָבן ניט געזען אין דעם רעליגיעז שול־וועזן אַ קאָנקורענץ דעם אַלגעמיינעם געטאָ־שול־וועזן, וועלכער צע־שפּליטערט די כחות — נאָר אַ צוגאָב־שול־וועזן. דאָקגן ווען אין געטאָ וואָלטן געשאַפן געוואָרן באַזונדערע וועלטלעכע אין באַזונדערע רעליגיעזע שולן, וואָלט עס ביי יענע באַדינגונגען אויפגענומען געוואָרן אַלס צעשפּאָלטונג פון שול־וועזן.

רעליגיעזע שול נומער 1 — האָט זיך געפונען אויף שאַוועלסקאַ גאַס 1 אין יאַגעכעס קלויז.

רעליגיעזע שול נומער 2 — אויף יאַטקעווער גאַס אין קצבישער קלויז.

ישיבה קטנה — אויף שאַוועלסקע גאַס 1 אין יאַגעכעס קלויז.

ישיבה גדולה — אויפן נאָמען פון ר׳ חיים עוזר גראָדזענסקי — אויף שאַוועל־סקע גאַס 5 אין ר׳ שאולקעס קלויז.

אין די רעליגיעזע שול־נומער 1 און נומער 2 האָבן געלערנט קינדער ביז צוועלף יאָר: עברי, חומש, תנ״ך, אַ ביסל רעכענען; אין ישיבה קטנה — קינדער פון צוועלף ביז זעכצן יאָר: משניות, גמרא; אין ישיבה גדולה — האָבן געלערנט ישיבה־בחורים פון נאָך ערב דער מלחמה. צוזאַמען האָט דאָס רעליגיעזע שול־וועזן געציילט קרוב צוויי הונדערט מאַן.

צווישן די לערערס פון רעליגיעזן שול־וועזן דערמאָן איך זיך: הרב יעקבסאָן יעקב פון דער מירער ישיבה, אָנפירער פון דער ישיבה גדולה. ר׳ גרשון ליבמאָן (פון ביאַליסטאָק), אָנפירער פון ישיבה קטנה. דער סלאָנימער משגיח (אין ישיבה קטנה), לייבל נאָבאָרשטשיק־ניעבאָשטשיק און חיים באָרטמאָן — אין די רעליגיעזע שולן.

אַן ענטוזיאַסט אַ לערער איז געווען נאָבאָרשטשיק־ניעבאָשטשיק, אַ צוואַנציק יאָריקער ישיבה־בחור.

כ׳דערמאָן זיך, איך בין אַריין אין דער רעליגיעזער שול נומער איינס, אין יאַגעכעס קלויז, כדי צו מאַכן אַ מעדיציניש אונטערזוכונג פון די קינדער. נאָבאָר־שטשיק האָט אָנגעהויבן לערנען מיט די קינדער דעם ערשטן קאַפּיטל יהושע און האָט זיי געטייטשט בזה הלשון:

— ויהי אחרי מות משה — אונ׳ עס איז געווען נאָכן טויט פון משהן; משה האָט געטראָגן דאָס ליכט פון תורה אין אַ פינצטערער וועלט, און מיר טראָגן זי אויך אין געטאָ, דערפאַר יאָגט אונז די וועלט.

נאָבאָרשטשיק־ניעבאָשטשיק האָב איך געטראָפן שפּעטער אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן פון שטוטהאָף און דאַאוטמערגען. אָרום אים זענען געווען שטענדיק קרייזלעך פון ישיבה־לייט, וועלכע פלעגן אַרייַנכאַפּן אין קאָנצענטראַציע־לאָגער פּאָרן שלאָף אַ פּרק משניות. אַ פּאָר חדשים פאַר דער באַפרייאונג איז ער אויסגעגאַנגען אין דאַאוטמערגען פון אַלגעמיינער קערפּער־שוואַכקייט.

פון צייט צו צייט פלעגן די רעליגיעזע שולן אייַנאָרדענען עפּנטלעכע „פאָרהע־רענישן״. די קינדער פלעגן אויסגעזעצט ווערן אָרום טישן, אין מיטן דער רבי. ער האָט זיי פאָרהערט דאָס געלערנטע אונ׳ די געסט האָבן געשטעלט פראָגן די קינדער. נאָכדעם איז פאָרגעקומען אַ „סעודת מצוה״.

מיר איז אויסגעקומען צו זיין אויף אַזאַ מין פאָרהערעניש. די קינדער זענען פאָרהערט געוואָרן אין דער סוגיא „יאוש שלא מדעת״. קינדער האָבן זיך געאַמפּערט און געפּלפּולט וועגן יע״ל קג״ם — די זעקס תיקו־פראָגן פון גמרא, אויף וועלכע אליהו הנביא וועט ערשט קענען אַ תשובה.

אַ דרייסיק מעטער פון דער גמרא פאָרהערעניש איז געשטאַנען אויף דער וואַנד דער ס.ס.־מאַן ביים טויער...

דאָס געטאָ־טעכניקום

גאָר שטאָלץ האָבן זיך געשפּירט די דערוואַקסענע קינדער פון פופצן אוו זעכצן יאָר, וועלכע האָבן באַזוכט די טעכנישע שול, דאָס „געטאָ־טעכניקום", וועמענס פאָר־וואַלטער איז געווען אינזשעניער מ. שרייבער (געווען דירעקטאָר פון ווילנער יידישן טעכניקום „אָרט"). צווישן די לערער : אינזשיניער יאָנאָוו, און אינזשיניער ישראל קוניצקי.

אין טעכניקום זענען געווען אייניקע אָפּטיילונגען: שלאָסעריי און עלעקטראָ־מעכאַניק. די קינדער האָבן במשך פון אייניקע חדשים פון אינטענסיווער אַרבעט, זיך אויסגעלערנט אַ פּאָר אַלס געהילפּס־שלאָסער, אַדער געהילפּס־עלעקטראָטעכניקער, און געקענט שוין גיין צו דער אַרבעט אַלס פאַכמאַן אויסערן געטאָ אוו געניסן פון אַ זעלבסטשטענדיקן אַרבעטס־ביכל.

ביים ערשטן אַרויסלאָז פון טעכניקום איז פאָרגעקומען אַ גרויסע פייערונג ביים אָנטייל פון די געטאָ־פּני.

די קינדער האָבן באַקומען שיינע האָנט־אָפּגעדרוקטע יידישע דיפּלאָמען. עס איז גלייכצייטיק פאָרגעקומען אַן אויסשטעלונג פון פאָרשידענע טעכנישע אינסטרומענטן, וועלכע די קינדער האָבן זיך אויסגעלערנט צו פּראָדוצירן במשך פון דער לערן־צייט אין טעכניקום.

די מוזיק־שול

עס האָט עקזיסטירט אַ מוזיק־שול אונטער דער פירונג פון דיריגענט סלעפּ און מוזיק־לערערין טאַמאַרע גערשאָוויטש (פרוי פון ד"ר גערשאָוויטש). קלאַסן: קלאַוויר, פידל, געזאַנג. די מוזיק־שול האָבן באַזוכט קרוב הונדערט קינדער. עס זענען אויך פאָרגעקומען אָפּטע עפּנטלעכע קאָנצערטן. צווישן די קינדער האָבן זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט די עלף יאָריקע פידלערין דינה בעניאַקאָנסקאַ, דער אָכט יאָריקער טויבענהויז, דער צוועלף יאָריקער אַלעק וואַלקאָוויסקי (זון פון ד"ר וואַלקאָ־וויסקי), אַ פּיאָניסט־קאָמפּאָזיטאָר, וועלכער האָט געשאַפן דעם ניגון צום געטאָ־טרויער־ליד „שטילער, שטילער". דאָרטן זענען אויך געווען טעטיק די פּיאָניסטינס אַדעלאַ ביי, ראָזע נאַדעלמאַן, סאָניע רעכטדיק, מ. קאָוואָרסקאַ, פידלער ראָבינאָוויטש און די זינגערס רוזשינסקי, ליובאַ לעוויצקאַ, ווערא ליבאַ.

יוגנט־און קינדער־קלובן

ביים שול־וועזן האָט עקזיסטירט אַ יוגנט־קלוב (פאָר עלטערע קינדער פון זעכצן יאָר און וויטער) און קינדער־קלוב (פאָרן שול־עלטער). מיט דער אַרבעט אין די קלובן האָבן אָנגעפירט די לערערס לאַ בערנשטיין, שעפּטעל, קאָבאָטשניק, דאָנסקי, שמערקע קאָטשערגינסקי, באָטקא גילינסקי.

אין אַ געוועזענעם בנין פון גילזן־פאַבריק, דיסנער גאָס נומער 4, איז אייניג־אַרדנט געוואָרן אַ נייער גרויסער לאָקאַל פאָר די קלובן, מיט צימערן פאָר באַזוכערע סעקציעס, פאָרזאַמלונגס־זאַל און ביבליאָטעק־צימערן.

ביי די קלובן האָבן עקזיסטירט סעקציעס פאָר ליטעראָטור, געשיכטע, שפּראָך־פאָרשונג, פאָלקלאָר, מאָטעמאָטיק, פיזיק, דראַמאָטישע סעקציע.

דער יוגנט־קלוב פלעגט אָפט דערשיינען מיט עפּנטלעכע אימפּרעזעס לכבוד די יאָרטאָגן פון ח. נ. ביאַליק, י. ל. פּרץ, יהואש, איינאָרדענען אויסשטעלונגען און באַטייליקן זיך מיט דראַמאַטישע נומערן, רעציטאַציע און כאָר־געזאַנגען אין פאַרשידענע אַלגעמיינע קולטור־אימפּרעזעס פון גענטאָ. אין דעם יוגנט־קלוב זענען אויפגעפירט אַדער אינסצעניזירט געווארן: שלום עליכמ׳ס „שניידערל", פרצ׳ס „פרעמדע חופּה־קלייד", יהואש׳ס „דוד און שלמה", פרצ׳ס „די וועכטער", „אַלע מענטשן זענען ברידער", טשערניכאָווסקיס „ברוך פון מאַגע:צאַ", שלאָנסקיס „מרד", פראָג־מענטן פון למדנס „מסדה". דער יוגנט־קלוב האָט אַרויסגעגעבן אַ וואַנט־צייטונג א. נ. „צווישן וועגט — דאָך יונג!"

דער קינדער־קלוב האָט אויפגעפירט גילינסקיס און טרומפּיאַנסקיס „די ליאַל־קעס" און רייזענס „די וואַנט".

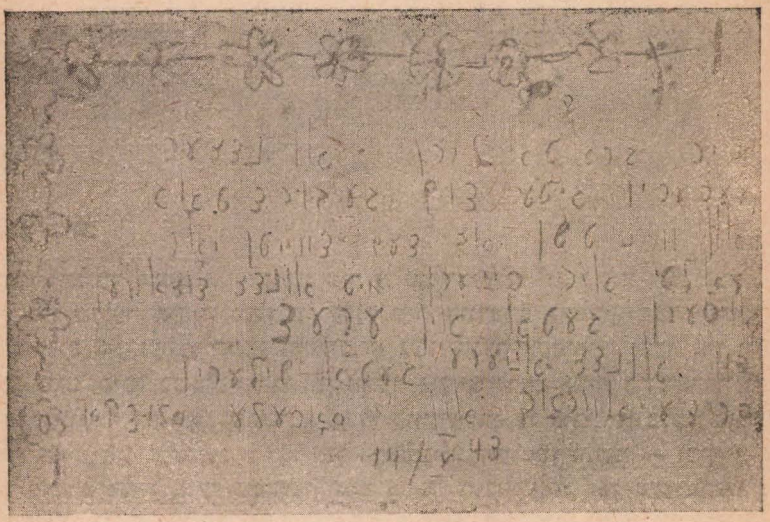

אַ וויגטשונגס־בריוו פון צווי געטאָ־שילעריגס צום געבורטס־טאָג פון זייער לערערין, געשריבן דעם 43. 5. 14.

די היסטאָרישע סעקציע פון יוגנט־קלוב האָט איינגעאָרדנט געזעלשאַפטלעכע משפּטים איבער יוסף פלאַוויוס ווי אויך איבער הורדוס (די באַשולדיקער, פאַרטיידיקער און ריכטער האָבן אין פלאַוויוסן און הורדוס׳ געמשפּט דעם געטאָ־שעף יעקב גענס...).

אַ גאַנצע רייע יוגנטלעכע פון יוגנט־קלוב האָבן אַקטיוו אָנטייל־גענומען אין די פאַרשידענע קרייזלעך פון דער פאַרטיזאַנער־באַוועגונג. אין לאַקאַל פון יוגנט־קלוב פלעגן אָפט פאַרקומען אונטערהאַלטנדיקע פאַרזאַמלונגען, און אויך באַהאַלטן געווארן געווער.

פאַך־שולן, אינטערנאַטן „ילדים", „ילדות"

בכדי צו דערמעגלעכן די יוגנטלעכע צו לערנען אַ פאַך, און קענען באַקומען אַ „שיין", זענען געגרינדעט געווארן אין גענטאָ פאַך־קורסן, וואו מען האָט זיי געלערנט פאַרשידענע מלאכות.

פאַר די אונטערגעוואַקסענע עלטערנלאָזע קינדער (בעזפּריזאָרניקי) איז גע־גרינדעט געוואָרן אַן אַרטעל „טראַנספּאָרט־בריגאַדע ילדים" — אַ גאַנצן טאָג פלעגן זיי פירן וועגעלעך און אין די אָוונטן לערנען.

עס זענען אויך געווען אין געטאָ אַן אינטערנאַט „ילדות", וואו מען האָט געלערנט די יתומות שניידעריי, שטריקעריי, וכדומה, און אַן אינטערנאַט „ילדים", וואו מען האָט געלערנט די יתומים פאַרשידענע טעכנישע האַנטווערקערייען; אַ חוץ די פאַכן האָט מען זיי געלערנט יידיש, העברעאיש און געשיכטע.

די פאַרוואָרלאָזטע קינדער פון „ילדים" און „ילדות", וואָס האָבן מיט זיך לכתחילה פאָרגעשטעלט עלנטע קינדער־גרופּן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט גנבות — זענען אין זייערע דערציאונגס־אַנשטאַלטן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין פריילעכע יוגנט־אַרטעלן, וואָס פלעגן פאַרהילכן דעם געטאָ מיט זייער הימן: „מיר קומען אָן". עס האָבן זיך צווישן זיי געפונען אַ רייע טאַלאַנטפולע קינדער אין שרייבן, זינגען און מאָלן. זיי פלעגן אָפט איינאָרדענען אָוונטן, איינמאָל אויך קאָנסטרואירט אַ קינאָ. זייער גורל האָט באַזונגען דאָס ליד „איך בין ישראליק".

ספּאָרט

ספּאָרט־קלוב

אין ווילנער געטאָ איז אַנטשטאַנען אַ ספּאָרט־קלוב, וואָס איז באַשטאַנען, דער עיקר, פון שילער און יוגנטלעכע, קרוב פיר הונדערט פּערזאָן. דער לייטער פון ספּאָרט־קלוב איז געווען יאַשאַ גאָטליב, אַ געוועזענער אַקטיווער טוער אין ווילנער יידישן אַקאַדעמישן ספּאָרט־קלוב. אין טויער פון יידן־ראַט, אויף רודניצקער גאַס 6, פלעגט הענגען יעדע וואָך אַ רשימה פן די טורן־שעהן, די איבונגען פלעגן פאָרקומען ווינטער־צייט אין געוועזענעם זאַל פון רעאַל־גימנאַזיע, און זומער — אויף אַ ספּע־ציעלן ספּאָרט־פּלאַץ אויף סטראַשון גאַס 6. די דערעפענונג פון ספּאָרט־פּלאַץ איז פאָרגעקומען ביי אַ גרויסער פייערונג און אַ ספּאָרט־יום־טוב. דער יידישער געטאָ־קאָמענדאַנט, יעקב גענס, און ד"ר מילקאַנאָוויצקי, אַלס פאָרשטייער פון געזונטהייטס־אַמט, האָבן געהאַלטן פייערלעכע רעדעס. עס זענען אויך פאָרגעקומען אויפנאַמען פון די פאַרזאַמלטע און פון דער ספּאָרטלער־יוגנט. דער ספּאָרט־קלוב פלעגט איינ־אָרדענען אָפטערע ספּאָרט־יומטובים און מעטשן צווישן אייניקע קאָמאַנדאָס, צווישן וועלכע איך דערמאָן זיך: „קייליס־איינהייט", „ה.ק.פּ.־איינהייט", „געטאָ־פּאָליציי־איינהייט". די אַממייסטן געליבטע ספּאָרט־צווייגן זענען געווען: לייכט־אַטלעטיק, באַסקעט־באַל, פוטבאָל, באָקס, אויפן ספּאָרט־פּלאַץ פלעגן די קינדער טורנען אונטער דער אויפזיכט פון זייערע לערערס, צווישן וועלכע כ'דערמאָן זיך די נעמען: גלעזער און גליאָט.

אויפן ספּאָרט־פּלאַץ איז געווען אַ גרויסע יידישע אויפשריפט: „אין אַ געזונטן גוף — אַ געזונטע נשמה".

אויפן זעלבן ספּאָרט־פּלאַץ האָבן די דייטשן שפּעטער געזאַמלט די זקנים צו פאַרניכטונג.

דאָרט איז אויך געווען דער צענטראַלער פּונקט פון די פּאַרטיזאַנער אין די לעצטע טעג פון געטאָ.

עס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ געטאָ־אָלימפּיאַדע מיט אַ גאַסן־לויף פון מענער־גרופּן און פרויען־גרופּן. די לויף־שטרעקע איז געווען פון ספּאָרט־פּלאַץ, סטראַשונער גאַס 6, ביזן הויף פון יידן־ראַט, רודניצקער גאַס 6, און צוריק. אויפן וועג זענען געווען אויסגעשטעלט שטאַפעטן מיט ספּעציעלע פאָנען. די געטאָ־פּאָליציי האָט אָפּ־געהאַלטן די באַוועגונג אויף די געטאָ־געסלעך, בכדי צו דערמעגלעכן דעם געלויף.

די בעסטע לויפער האָבן באַקומען פּרעמיעס. די טראָטואַרן פון געטאָ זענען געווען איבערפולט מיט יידן, וואָס זענען אַרויס זען, ווי „די יוגנט וויל זיך פאַרגעסן". אין דער לופט האָבן געהאָנגען די שווערע כמאַרעס פון די אָנקומענדיקע אַרויספירונ־גען אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן קיין עסטלאַנד.

די פענצטער פון די קריסטלעכע גאַסן, וועלכע האָבן אַרומגערינגלט דעם געטאָ זענען געווען איבערפולט מיט קריסטן, וואָס האָבן פאַרחידושט געקוקט אויף דער געטאָ־אָלימפּיאַדע, ווי אויף אַן אומדערקלערלעכע דערשיינונג, ווי אויף אַ „סעודה אין צייט פון אַ מגפה"...

דער לערער־פאַרבאַנד

אַלע לערערס זענען געוועזן אָרגאַניזירט אין אַ לערער־פאַרבאַנד. ער האָט לכתחילה געציילט זעכציק מיטגלידער, שפּעטער איז די צאָל דערגאַנגען ביז הונדערט און צען. דער קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון די לערערס: סעניצקי, קאַבאַטשניק, שעפטעל, מאַגאַרשאַק, לייקין.

דער לערער־פאַרבאַנד האָט געפירט אַ ברייטע קולטור־ און זעלבסטהילף־אַרבעט.

כמעט יעדן פרייטאָג צו נאַכטס פלעגט דער לערער־פאַרבאַנד איינאָרדענען רעפעראַטן ביי אַ גלעזל טיי. צו די רעפעראַטן זענען געקומען די יידישע שריפטשטע־לערס פון געטאָ און אויך איינגעלאַדענע געזעלשאַפטלעכע טוערס פון פאַרשידענע ריכטונגען. די טעמען זענען געווען געשיכטלעכע, ליטעראַרישע, פּעדאַגאָגישע און געזונטהייטס־פראַגן פון די קינדער.

עס האָבן דאָרטן געלייענט רעפעראַטן משה אָליצקי, ישראל דימענטמאַן, ג. יאַ־שונסקי, ד"ר צמח פעלדשטיין, טורבאָוויטש, שעפטעל, קאַבאַטשניק, ווייניק־ראָזע און אַנדערע.

איך האָב דאָרטן געלייענט אויף דער טעמע: „די ביאָ־פּסיכאָלאָגישע ווידער־שטאַנדס־קרעפטן פון יידישן פאָלק", ווי אויך פּעריאָדיש רעפעראַטן וועגן די פאַרשי־דענע אַקטועלע עפּידעמישע קראַנקייטן ביי די קינדער אין געטאָ (וועגן וואָס מיר איז ניט איינמאָל אויסגעקומען צו שליסן די שולן, מיט דער הסכמה פון דער לערערשאַפט).

אַ סעמינאַר פון מאָדערנער פּסיכאָלאָגיע האָט געפירט דער לערער ברוך לו־באָצקי. אַ סעמינאַר אויף דער טעמע: „די אַנטוויקלונג פון קאַפּיטאַליזם" האָט געפירט די לערערין ליזע גראָסמאַן.

דער פאָרזיצער און זייער אַקטיווער אָרגאַניזאַטאָר פון לערער־פאַרבאַנד איז געווען דער לערער סעניצקי.

די ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט פון פאַראיין איז געווען דאָס פאַרטיילן יעדן אָוונט פאַר די לערערס אַ גלאָז טיי מיט המוציא ברויט פאַר איין רובל. פון צייט צו

צייט אַרײַנפירן בשותפות אומלעגאַל קאַרטאָפל און אַרבעס און צעטיילן עס אויף אַ קאָאָפּעראַטיוון אופן צווישן די לעראַרס.

אַ גרויסער טייל פון דער טעטיקייט פון לעראַר־פאַראַנד איז געווען געווידמעט מאַכן הזכרות נאָך פאַרשטאַרבענע חברים.

אין געטאָ זענען געשטאַרבן מיט אַ „נאַטירלעכן טויט" די באַקאַנטע לעראַרס שלמה באַסטאָמסקי (1), מרים חיימסאָן (2), גרשון פלודערמאַכער (3), יעקב גערשטיין (4), ד"ר העללער (5) און אַנדערע. זיי האָט דער לעראַר־פאַראַנד איינגעאַרדנט שבעה־טעג, שלושימס און יאָרטאָגן.

און אײנמאָל איז פאַרגעקומען אַ הזכרה נאָך אַלע אומגעקומענע און פאַרשוואונדענע לעראַרס פון געטאָ נומער אײנס און געטאָ נומער צוויי.

כ'דערמאָן זיך: ביי אַ טויטער שטילקייט האָט די לעראַרין רחל ברוידא איבערגעלייענט אַ ליסטע פון הונדערט און צען ווילנער אומגעקומענע לעראַרס. — — —

ליטעראַטור און קונסט אין געטאָ

פאַראײניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער אין געטאָ

אַלע שרייבער, מוזיקער, אַרטיסטן אוו מאָלער פון געטאָ האָבן געשאַפן אַ געמיינזאַמע פאַראײניקונג, וועמענס גרינדונגס־פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען דעם 17טן פעברואַר 1942.

די ערשטע פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון ז. ה. קאַלמאַנאָוויטש, הערש גוטגעשטאַלט, הערמאַן קרוק, יוסף גלאזמאַן, אַברהם סוצקעווער (שריפטשטעלער), יעקב גערשטיין (מוזיקער), שבתי בליאַכער און ישעיה שאַדאָווסקי (אַרטיסטן). אין די שפעטערע פאַרוואַלטונגען דערמאָן איך מיך אויך ד"ר צמח פעלדשטיין, ישראל דימענטמאַן, לעאָ בערנשטיין (ליטעראַטן), יעקב שער (מאָלער).

די פאַרוואַלטונג פון ליטעראַטן און קינסטלער פלעגט איינאַרדענען יעדע וואָך, יעדע צוויי וואָכן, ליטעראַרישע־קינסטלעריש „גלעזלעך טיי", בעיקר אין לאָקאַל פון קיך אויף רודניצקער 17. בשעת די פאַרטאַגן פלעגט דער זאַל דעקאָרירט ווערן דורך די קינסטלער מיט דעקאָראַציעס ספּעציעל צוגעפאַסטע צו דער טעמע. נאָך

---

(1) שלמה באַסטאַמסקי — געבוירן אין ווילנע 1891. אייגער פון די גריגדער פון פאַרלאַג. יידישע לערנביכער און רעכנביכער, פאַלקס־מעשיות, רייזע־באַשריבונגען, פאָל־קלאָר־ווערק; געלייסטעט גרויסע פאַרדינסטן בייס רעדאַקטירן די זשורנאַלן „גריניקע בוימעלער" און „דער חבר", וואָס זענען געווען זייער באַליבט ביי דער שול־יוגנט.

(2) מרים חיימסאָן — געבוירן אין נאַצע, נעבן אייזישאק; אַקטיווע שול־טוערין פאַרעפענטלעכט אַ רייע איבערגעזעצטע און אָריגינעלע נאַטורוויסנשאַפטלעכע און בעלעטריס־טישע אַרטיקלען; אַרויסגעגעבן צוזאַמען מיט ש. באַסטאַמסקי אַ רייע לער־ביכער און איבער־זעצונגען; מיטאַרבעטערט „גריניקע בוימעלער" און „דעם חבר".

(3) גרשון פלודערמאַכער — געבוירן אין ווילנע 1876, גריגדער פון דער „יידישער קולטור־ליגע" און פון „צ.ב.ק." (צענטראַלן בילדונגס־קאָמיטעט פון יידיש־ווילנער שולן) אין ווילנע. יאָרן לאַנג פאַרזיצער פון יידישן לעראַר־פאַריין אין ווילנע, אַקטיוילנעמער אין אַ רייע פעדאַגאָגישע זשורנאַלן און אין ווילנער „טאָג". אייגער פון די פּיאָנערן פון יידיש וועלטלעכן שול־וועזן.

(4) יעקב גערשטיין — באַליבטער געזעלשאַפטלעכער טוער אין ווילנע, כאר־דיריגענט און לערער פון געזאַנג אין די שולן.

(5) ד"ר העללער, היסטאָריקער, לערער אין יידישן סעמינאַר, אַקגעשריבן אין געטאָ אַן אַרבעט וועגן די אַרויספירונגען פון געטאָ.

יעדן פאָרטראַג פלעגט פאָרקומען אַן אַרטיסטישער טייל פון דעקלאַמאַציע און גע־זאַנג אין יידיש און העברעאיש.

דער לעבעדיקער גייסט און אָנפירער פון ליטעראַטן פאַראיין איז געווען ז. קאַל־מאַנאָוויטש. אין די אַרבעט פון פאַראיין האָבן זיך באַטייליקט ציוניסטן, קאָמוניסטן און בונדיסטן. עס האָבן געהאַלטן פאָרטראַגן און פאָרגעלעזן זייערע ווערק: ז. קאַל־מאַנאָוויטש, ישראל דימענטמאַן, א. סוצקעווער, לאה רודניצקאַ, ל. אָפּעסקין, הערמאַן קרוק, ה. גוטגעשטאַלט, ג. יאַשונסקי, טורבאָוויטש, פּלודערמאַכער, יעקב גערשטיין, ד״ר צמח פעלדשטיין, יוסף גלאַזמאַן, משה אָליצקי, לעאָ בערנשטיין, לייב שעפטעל, ברוך לובאָצקי, יעקב שער, ד״ר ש. מילקאַנאָוויצקי און ראובן כהן א. אַ.

געוויינלעך פלעגט יעדער אָוונט האָבן אַ הויפּט־רעדנער און קאָרעפערענטן.

▼

איך דערמאָן מיך פאָלגנדיקע טעמעס:

קדוש השם מאָטיוון אין דער יידישער ליטעראַטור (ברוך לובאָצקי); ברוך שפּי־נאָזאַ (ד״ר צמח פעלדשטיין); פערציק טעג פון מוזאַ דאַן (לעאָ בערנשטיין); מאַרק שאַגאַל (יעקב שער); יידישע מוזיק (יעקב גערשטיין); שיילאָק און נתן החכם (לעאָ בערנשטיין).

געוויסע טעמען זענען באַהאַנדלט געוואָרן אין זעלבן אָוונט פון פאַרשידענע שטאַנדפּונקטן. למשל דער אָוונט ווילנע האָט געהאַט אייניקע רעפערענטן: ווילנע, דאָס וויגעלע פון השכלה און חבת־ציון (ד״ר מילקאַנאָוויצקי); ווילנע, דאָס וויגעלע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג (גוטגעשטאַלט); ווילנע — די שטאָט פון „ווילנער גאון" (ר. כהן).

די ווענט פון רודניצקע גאַס 17 זענען דאַן געווען באַצירט מיט אַ דעקאָראַציע, אויף וועלכער עס זענען געווען אויסגערעכנט אַלע מענטשן פון גייסט און קונסט — אָפּשטאַמערס פון ווילנע.

אַן ענלעכער אָוונט איז געווען געווידמעט ל י ט ע (רעפערענטן ד״ר צמח פעלדשטיין און יוסף גלאַזמאַן). די דעקאָראַציע האָט פאָרגעשטעלט ליטווישע יידן ביי זייערע קליינע הייזער, איבער וועמענס דעכער עס שפּרינגען קאָזעס.

אַ קאָלעקטיווער רעפעראַט איז געווען געווידמעט דער ראָלע פון וו אַ ר ש ע אין יידישן קולטור־לעבן.

▼

איך דערמאָן זיך אַן אָוונט וועגן מאַרק שאַגאַל. די ווענט פון ענגען לאָקאַל זענען באַצירט מיט רעפּראָדוקציעס פון מאַרק שאַגאַלס בילדער: „דער אַלטער פידלער", שפּילט אַראָפּ פון וואַנט זיין שטיל אומעטיק ליד; „דער ייד, וואָס פליט פון וויטעבסק" — פליט איבער דעכער און „געסלעך פון פאַרשלאָפענע געטאָס". כאַטקעס און ציגן, מענטשן מיט צוויי פּנימער, און אַ האַלב־קאָפּ מיט אויגן, וואָס שוועבן עפּעס ווייט פון קערפּער, און אַ „ייד אין תפילין".

דער עולם זיצט געפּרעסט און הערט געשפּאַנט י. שער׳ס רעפעראַט וועגן מאַרק שאַגאַלס קונסט. פּלוצעם אַ לופט־אַלאַרם, מען דאַרף זיך באַהאַלטן אין די קעלערס. אָבער וואָס איז דער אונטערשיד. עס איז דאָך בעסער שטאַרבן פון אַ באָמבן־אויפרייס

רעדנדיק וועגן קונסט — איידער אויסבאַהאַלטן זיך פון הימל־טויט און דערוואַרטן זיך דעם טויט פון מענטשנס האַנט.

קיינער גייט ניט אַראָפּ אין קעלער. עס ריטשען סירענעס, עס רוישן באָמבן־טרעגערס איבער ווילנע. די גאַנצע שטאָט לויפט אין די קעלערס. און אין געטאָ, מען זיצט און מען הערט רואיק וועגן קונסט...

▼

דער ליטעראַטן־פאַראיין, דער לערער־פאַרבאַנד, די יוגנט, האָבן איינגעאָרדנט אָוונטן געווידמעט לייוויקס ווערק: „דער גולם", „גאולה־קאָמעדיע" און „קייטן פון משיח". ז. קאַלמאַנאָוויטש, הערמאַן קרוק, ד"ר צמח פעלדשטיין זענען געווען די הויפּט־רעפערענטן. ד"ר צמח פעלדשטיין פלעגט דערגיין צו מייסטער־אימפּראָווי־זאַציעס רעדנדיק וועגן ה. לייוויקס „דעם גולם".

האָבן געקלונגען אין געטאָ ווערטער:

הויב אָן צו גיין און זאָג וואָס איך:

דורך טויט און בלוט און לעצטן אָטעם („דער גולם").

און מענטשן האָבן געשפּירט, אַז דאָס איז אייגנטלעך די שילד, וואָס דאַרף הענגען איבערן געטאָ און זיין געראַנגל: דורך „טויט, בלוט און לעצטן אָטעם" —

ד"ר צמח פעלדשטיין האָט וועגן ה. לייוויקן אָנגעשריבן אַ וואונדערבאַרע אָפּ־האַנדלונג, זיצנדיק אין זיין צימערל אין געטאָ־פּאָסט־ביוראָ און זי פאָרגעלייענט פאַר אַ רייע ידידים.

▼

די פאַרוואַלטונג פון יידישע ליטעראַטן און קינסטלערס פלעגט איינאָרדענען עפנטלעכע אַקאַדעמיעס אין גרויסן געטאָ־זאַל (רודניצקער גאַס 6), זאַל פון דער געוועזענער רעאַל־גימנאַזיע אָדער אין געטאָ־טעאַטער (רודניצקער גאַס 6, געוועזענער קליין שטאָט־זאַל) — ווי אויך גרויסע ליטעראַרישע אָוונטן און דיסקוסיע אין זאַל פון „געטאָ־רעפּרעזענטאַנץ־קאַפעהויז" רודניצקער גאַס 13.

די אָוונטן זענען געווען געווידמעט צו באַהאַנדלען די ליטעראַרישע טעטיקייט פון ח. נ. ביאַליק, י. ל. פּרץ, שלום עליכם, מענדעלע מוכר ספרים, ה. לייוויק, י. אָפּאַטאָשו און אַנדערע.

ליטעראַרישע קאָנקורסן

די פאַראייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלערס האָט אויך איינגעאָרדנט קאָנ־קורסן. ביים ערשטן קאָנקורס האָט באַקומען דעם פּרייז דער דיכטער א. סוצקעווער פאַר זיין ווערק „דאָס קבר־קינד".

דער צווייטער קאָנקורס איז געווען פון ווערק אויף העברעאיש און יידיש גע־ווידמעט דער טעמאַטיק פון געטאָ און יידישן חורבן אונטערן נאַצי־רעזשים.

ישראל דימענטמאַן האָט באַקומען דעם פּרייז פאַר דער בעסטער העברעאישער נאָוועלע „עד השער" (ביזן טויער). לאה רודניצקי האָט באַקומען דעם פּרייז פאַרן בעסטן יידישן געדיכט „חורבן ליטע".

עס זענען דאָן פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן ווידער קאָנקורסן פון ליטעראַרישע און וויסנשאַפֿטלעכע טעמעס. ד׳י פולקאָמע פֿאַרטיילונג פון די פּריזן האָט שוין ניט באַווייזן צושטאַנד צו קומען, ווייל עס זענען אָנגעקומען די טעג פון ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ.

דאָס קולטור־הויז פון געטאָ

אויף סטראַשון גאַס 6, האָבן זיך געפונען די ביבליאָטעק, דער לייען־זאַל, אַרכיוו, סטאַטיסטישער אָפּטיילונג פון מוזיי פון געטאָ. דערביבער האָט מען סטראַשון גאַס נומער 6 אָנגערופן דאָס קולטור־הויז פון געטאָ.

וועג די יידן זענען אַריין אין געטאָ, האָט מען געפונען וואַלגערנדיקע זיך ביכער אין די חרובע הייזער, אויף בוידעמער און אין קעלערס. יידן האָבן עס אָנגעהויבן צוניפּצוטראָגן אויף סטראַשון גאַס 6, וואו ס׳האָט זיך מכּמה יאָרן געפונען די באַוואוסטע ווילנער יידיש־העברעאישע ביבליאָטעק „מפיצי השכלה".

יידישע אַרבעטער אויף די קאָמאַנדאָס, אַרבעטנדיק אין חרובע הייזער אין שטאָט, פלעגן אָנשטאָט קאַרטאָפֿל אָדער ברויט, בגנבה אַריינגנבענען פון מאָל צו מאָל ח. נ. ביאַליקס לידער, שמעון דובנאָוס געשיכטע, אָדער גאָר דעם רמב״ם „מורה נבוכים". ביי אַ גאַנצער רייע מענטשן אין געטאָ האָבן זיך אָנגעהויבן צו זאַמלען אין געטאָ קליינע ביבליאָטעקן פון געפונענע אוו „אַריינגעמאַלינעוועטע" ביכער. לויט אַ פאַראַרדענונג פון דער געטאָ־פּאָליציי, האָבן אָלע ביכער געמוזט צענזורירט ווערן דורך אַ ספּעציעלער צענזור־קאָמיסיע, וואָס האָט זיך געפונען אויף סטראַשון גאַס 6. די פאַראַרדענונג האָט געזאָגט: „אינהאָבער פון ביכער, נישט באַשטעטיקטע דורך דער געטאָ־צענזור, וועלן שטרענג באַשטראָפט ווערן" (וואַרשיינלעך איז די פאַראַרדענונג פון יעקב גענסן אַרויס צוליב דעם צופאַל, וואָס אַ דייטשע קאָמיסיע איז אַריין אומדערוואַרט איז אַ יידישער שטוב אין געטאָ, און געפונען דאָרטן אַ יידן, שטודירנדיק אַ געאָגראַפישן אַטלאָס, אַרויסגעגעבן אין מאָסקווע און אויף וועלכן ווילנע אוז נאָך וויטערע שטעט זענען געווען פאַרצייכנט אלס אָנגעהעריקע צום סאָוויעטן־פאַרבאַנד).

יידן האָבן אָנגעהויבן טראָגן זייערע ביכער צו דער געטאָ־צענזור. אָלע יידישע און העברעאישע ביכער פלעגן גלייך געשטעמפּלט ווערן אלס ראוי צום לייענען. די „פאַרדעכטיקע" פּרעמד־שפּראָכיקע ביכער פלעגן „קאָנפיסקירט" און באַהאַלטן ווערן אין אַ מאָלינע פון דער ביבליאָטעק. דורך די דאָזיקע „קאָנפיסקאַציעס" האָבן זיך אָנגעקליבן אַ סך ביכער אין דער ביבליאָטעק.

הערמאַן קרוק האָט געווידמעט אַ סך ענערגיע, בכדי צוטויפצושטעלן די ביבליאָטעק (וועלכע האָט אָנגעהויבן צו בייטן ביכער שוין דעם 10טן סעפּטעמבער 1941, דאָס הייסט, פיר טעג נאָכן אַריינגיין אין געטאָ), ווי אויך דעם לייען־זאַל, וואָס איז שפּעטער פייערלעך געעפנט געוואָרן מיט אַ ספּעציעלן חנוכת־הבית.

▼

דער לייען־זאַל איז געווען דער גייסטיקער אָפּרו־אָרט אין געטאָ. די וועגט זענען געווען באַצירט מיט פּרוכתן, מנורות, שויתים, געראַטעוועטע פון חרובע שולן (אין אויסערן־געטאָ), ווי אויך מיט בילדער פון ח. נ. ביאַליק, י. ל. פּרץ, מענדעלע

מוסר-ספרים, שלום עליכם און מיט אַ גרויסער אַראָפּהענגנדיקער מאַפּע פון ארץ-ישראל.

די ביכער פלעגט דערלאַנגען חייקל לונסקי, דער „אייביקער ביבליאָטעקאַר" פון דער סטראַשון־ביבליאָטעק אין ווילנע, דער „שומר פון ירושלים דליטע", וואָס האָט געקאָנט טויזנטער פּרטים פון ווילנער גאונים און גדולים, און אויף יעדער געזוכטער פראַגע פלעגט ער וויסן צו ברענגען המונים צוגעפּאַסטע ספרים.

אין פרייע מינוטן איז ער געזיצן און געשריבן זיינע קליינע אויתיותלעך אין זיין „קונטרס" פון ווילנער געטאָ, געשעעניש נאָך געשעעניש, און ווי עס פלעגט נאָר אַריינגיין אַ לייענער, פלעגט ער אים גלייך באַגעגענען מיט זיין האַרציק־יידישן שמייכל און אָפטמאָל גאָר מיט אַ קרעכץ:

— כ'האָב ניט פאַר אייך ליידער אַלע ספרים ווי אַמאָל... ס'פעלן ביכער... נאָר

חייקל לונסקי
1881—1943

אפשר וועט נאָך ווער ניט איז אַריינברענגען,, אַריינגנבענען אין געטאָ... וועט איר דאַן קריגן דאָס בוך, וואָס איר זוכט. דערווייל לעזט איבער אַ קאַפּיטל דובנאָווס געשיכטע (דובנאָווס געשיכטע איז „אַריינגעמאַלינעוועט" געוואָרן אין אַ סך עק־זעמפּלאַרן און געלייענט געוואָרן מיט גרויס התמדה אין געטאָ־ווילנע).

ביי די טישן פלעגט הערשן טויטע רו. מענטשן זענען געזיצן און געמאַכט זיך נאָטיצן: ווער צו רעפעראַטן, ווער צו די לימודים אין שולן און ווער צו וויסנשאַפט־לעכע אַרבעטן. אַנדערע פלעגן דאָ זיצן און שרייבן ווערק. דאָ איז דאָך געווען דער איינציקער גרוימער אָרט אין געטאָ.

ביי די טישן פלעגט מען קענען תמיד זען איינגעטיפט אין ספרים די לעצטע רבנים פון געטאָ, די שריפטטשעלערס, די לערערס, די שילערס, וואָס האָבן געגרייט אַרבעטן צו די עקזאַמענס און צו די וואַנט־צייטונגען, ווי אויך די יוגנט, וועמען ס'פלעגט אַמאָל געלינגען צו קריגן פון די דאָקטוירים אַ באַפרייאונגס-באַשטעטיקונג אויף עטלעכע טעג פון זייער אַרבעט.

אין דער געטאָ־ביבליאָטעק זענען געווען אַבאָנירט ביז דריי טויזנט לייענער. לייענען איז געווען אַ וועג צו פאַרגעסן די קאָשמאַרן פון געטאָ.

ווען עס איז געביטן געוואָרן דאָס צען טויזנטסטע בוך אין געטאָ־ביבליאָטעק, איז איינגעאָרדנט געוואָרן, אין נאָוועמבער 1942, אַ ספּעציעלער פייערלעכער פרי־מאָרגן פאַר די קולטור־טוערס אין געטאָ.

ווען די ביבליאָטעק האָט געפייערט אַ יאָר פון איר עקזיסטענץ, האָט די ערשטע פּרעמיע פאַר אינטענסיוון לייענען באַקומען אַ פערצן־יאָריקע מיידל. זי האָט איבער־געריסן איר לייענען נאָר אין די טעג פון די אַקציעס.

▼

אין געטאָ־אַרכיוו און -מוזיי האָט מען צונויפגעזאַמלט טויזנטער דאָקומענטן פון געטאָ: פאָליציי־פאַראָרדענונגען, געטאָ־מודעות, עדות פון אַנטלאָפענע פון פאָגאַר, עדות פון די יידן פון פּראָווינץ, און אַנדערע. אין בלעכענע קאַסטנס איז עס אַלץ באַגראָבן געוואָרן אין מאַלינעס.

דער סטאַטיסטישער אַמט האָט געקליבן ידיעות וועגן דער טעטיקייט פון די אַלע געטאָ־אַנשטאַלטן אוז פאַרעפנטלעכט זיי אין פאָרם פון סטאַטיסטישע ביולעטינען און דיאַגראַמען. יעדע אָפּטיילונג פון געטאָ־לעבן האָט געהאָט איר ביולעטין: געזונטהייטס־אָפּטיילונג, קולטור־אָפּטיילונג, באַשפּיזונגס־אָפּטיילונג וכדומה.

איז זעלבן לאָקאַל האָט זיך אויך געפונען אַן אַדרעסן־ביורא, וועלכע האָט אַנטוויקלט איר טעטיקייט בעיקר אין דער תקופה, וועו עס זענען געווען צוויי געטאָס און די יידן פלעגן זוכן אַן אַדרעס פון אַ קרוב אין צווייטן געטאָ, צו וועלכן מען האָט ניט געקענט אַריבערגיין.

בראש פון קולטור־הויז איז געשטאַנען דער שריפטשטעלער זעליק קאַלמאַנאָוויטש.

געטאָ־וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט

די יידישע וויסנשאַפטס־לייט האָבן באַשלאָסן ניט איבערצורייסן זייערע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן און זיי וויטער פירן אין אַרגאַניזירטער פאָרם. לשם זה איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט, אָדער ווי מען האָט אים גערופן: „אַ געטאָ־אוניווערסיטעט".

די עפענונג איז פאָרגעקומען אין לאָקאַל פון דער געטאָ־ביבליאָטעק, סטראַשון גאַס 6. דאָס עפענונגס־וואָרט האָט געהאַלטן ז. קאַלמאַנאָוויטש וועגן די אויפגאָבן פון די יידישע וויסנשאַפטסלייט אין געטאָ, צו זאַמלען מאַטעריאַלן און דאָקומענטירן דאָס לעבן פון געטאָ — ווי אויך ווידמען זייער וויסנשאַפטלעכע פאָראינטערעסירונג פאַר פראַקטישע לייסטונגען, בכדי צו פאַרלענגערן דאָס לעבן פון דער באַפעלקערונג אין געטאָ.

הערמאַן קרוק האָט געהאַלטן אַן אָרגאַניזאַציע־רעפעראַט וועגן פּראָגראַם פון פאָרשידענע סעקציעס. אין זיין רעדן זענען אייניקע מאָל דורכגעלאָפן די ווערטער: מיר, געטאָ־אַקאַדעמיקער...

עס זענען געשאַפן געוואָרן פאָלגנדיקע סעקציעס:

1. סעקציע פאַר פילאָזאָפיע און סאָציאָלע וויסנשאַפטן (אַנפירער ז. קאַלמאַנאָוויטש).
2. סעקציע פאַר לינגוויסטיק.
3. סעקציע פאַר נאַטורוויסנשאַפט.
4. סעקציע פאַר מאַטעמאַטיק און פיזיק.
5. סעקציע פאַר כעמיע.

ביי דער סעקציע פון כעמיע איז געעפנט געוואָרן אַ טעכנאָכעמישע לאַבאָראַטאָריע. ביי דער הומאַניסטישער סעקציע זענען געווען טעטיק עפּנטלעכע קורסן פאַר עטנאָגראַפיע, עטנאָלאָגיע און פאָלקלאָר, אויף וועלכע עס זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן די רעזולטאַטן פון די וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן אין די סעקציעס.

די אַרבעטער־אויידיטאָריע פון געטאָ

פֿאַר די אַרבעטער אויף די קאָמאַנדאָס, וועלכע האָבן קיין מעגלעכקייט געהאַט צו באַזוכן די אַלע קולטור־פֿאַראַנשטאַלטונגען אין געטאָ, ווייל זיי קומען מיד און צעבראָכן פון זייער עבודת־פרך, איז לויט דער איניציאַטיוו פון דוד קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקי (1) איינגעאָרדנט געוואָרן דורכן ראַט פון די יידישע בריגאַדירן יעדן זונטאָג, אַן אַרבעטער־אויידיטאָריע אין געטאָ־טעאַטער (רויזניצקער גאַס 6) לכתחילה אויף רוזניצקער גאַס 7. דאָס פּראָגראַם פון די אַרבעטער־אויידיטאָריעס איז געווען געווייגלעך אַן אַריינפיר־וואָרט (דאָס רוב קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקי), אַ רעפעראַט וועגן אַ קולטור־טעמע און דאַן רעציטאַציעס און געזאַנג אויף יידיש און העברעאיש פון די געטאָ־אַרטיסטן און בעיקר, פון די מיטגלידער פון קינדער־ און יוגנט־קלוב.

איך דערמאָן זיך אייניקע טעמעס פון דער אַרבעטער־אויידיטאָריע: „ווילנע", „י. ל. פּרץ", „שלום עליכם", „ח. נ. ביאַליק", „שאול טשערניכאָווסקי", „מענדעלע", „געזונטהייטס־וועזן אין געטאָ", „קאַמף קעגן קלעפּיקע קראַנקייטן", „זלמן שניאור", „חסידות", „פאַלקסלידער" און אַנדערע. פון די רעפּערענטן דערמאָן איך זיך: ז. קאַלמאַנאָוויטש, ד"ר צמח פעלדשטיין, נפתלי ווייניק, די לערערס: לעאָ בערנשטיין, ישראל דימענטמאַן, ל. שעפּטעל, ז. קאַבאַטשניק, פּאַטער און זון ראַסקין, גוטגע־שטאַלט, הערמאַן קרוק; אויף מעדיצינישע טעמעס: ד"ר ל. עפּשטיין, ב. קאַלאַדנער און דער שרייבער פון די שורות.

מוזיק

מיטן פונאַנדערוואַקסן זיך פון קולטור־לעבן, רעפּערטואַר, אַקאַדעמיעס, כאָרן, האָט זיך אויך צעבליט די מוזיק־קונסט.

דער סימפאָנישער אָרקעסטער, אונטער דער לייטונג פון וואָלף דורמאַשקין, איז געשטאַנען אויף אַ זייער קינסטלערישן ניוואָ. ער פלעגט באַגלייטן די אַרויסטרעטונגען פון יידישן און העברעאישן כאָר אין די טעאַטערן. ער האָט געגעבן ווערק פון טשאַיקאָווסקי, מאַצאַרט, דוואָרזשאַק, שאָפּען אוז בעטהאָווען. באַזונדערע מוזיקער פלעגן אָפט אויסטרעטן מיט אינדיווידועלע קאָנצערטן פון קלאַוויר, פידל און געזאַנג.

אַ פידל־קאָנצערט (פּאַגאַניני) פון מוזיקער בוניע ראַבינאָוויטש האָט אַרויסגערופן גוואַלדיקן ענטוזיאַזם ביי די מנגנים פון געטאָ.

די פּרויען גירשאָוויטש און פייגוס (פּרויען פון ד"ר גירשאָוויטש און ד"ר פייגוס), באַקאַנטע מוזיק־לערערינס אין דער ווילנער קאָנסערוואַטאָריע פֿאַר דער מלחמה, האָבן געגעבן קאָנצערטן אויף צוויי קלאַווירן פון מאַצאַרטן.

אויך די מוזיק־שול פלעגט מאַכן עפּנטלעכע אַרויסטרעטונגען פון אירע תלמי־דים. דערביי האָבן זיך אויסגעצייכנט די קינדער: אלעק וואָלקאָוויסקי, דינה בעניא־קאָנסקאַ און טויבענהויז.

עס איז פֿאַרגעקומען אַ גאַנצן־פּרעמיע פֿאַר מוזיק. די ערשטע פּרעמיע האָט באַקומען דורמאַשקין פֿאַר זיין „עלעגיע אויף פֿאַנאַר"; דאַן — אַלעק וואָלקאָוויסקי,

---

(1) צ. קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקי, אַ באַקאַנטער טויער פון דער פּאַלקס־דעמאָקראַטישער גרופּע אין ווילנע, ראַטמאַן אין קהלה און שטאַטראַט, אומגעקומען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער דאַוטמערגען ביי באַליגען (ווירטעמבערג, דייטשלאַנד).

פאַר זיין מעלאָדיע צו דעם ליד: „שטילער, שטילער, קברים וואָקסן דאָ"...
די פּרעמירטע קונסטווערק זענען אויפגעפירט געוואָרן אויף אַן עפנטלעכן פייערלעכן אָוונט אין געטאָ־טעאַטער.

קונסט־מאָלעריי

דער קינסטלער יעקב שער האָט געשאַפן אַ גאַנצע סעריע גראָפישע בילדער פון די געטאָ־הויפן, חרובע הייזער און מאַלינעס. ער האָט אויך געמאַכט דעקאָראַציעס פאַר טעאַטער. ער האָט געשאַפן אַ גאַנצע רייע בילדער און סקולפטורן. דער ניין יאָריקער קינסטלער, זלמן באק האָט אַרויסגעשטעלט גרויסע האָפענונגען.

אין מערץ 1943 איז צושטאַנד־געקומען אין זאָל פון געטאָ־טעאַטער אַ קונסט־אויסשטעלונג מיט דער באַטיליקונג פון יעקב שער, רחל סוצקעווער, זלמן באק; אַרכיטעקטאָרן: ראָם (מאָדעלן), דייכעס, נאָטעס אוו מולץ (האָלץ־שניצערייען).

אויך צווישן די קינדער פון געטאָ־שולן, טעכניקום און ילדים־אינטערנאַטן האָבן זיך באַווייזן אַ גאַנצע רייע באַגאַבטע קינסטלערס, זייערע אַרבעטן האָבן אָפט באַצירט די אויסשטעלונגען פון די שולן און יוגנט־קלוב.

געטאָ־כאָרן

עס האָט עקזיסטירט אַ כאָר אונטער דער לייטונג פון באַקאַנטן ווילנער דיריגענט אברהם סלעפּ. דער כאָר פלעגט אָפט געבן קאָנצערטן פון יידישע פאָלקס־לידער. דער דיריגענט יעקב גערשטיין פון געווען כאָר „ווילביג", איז געשטאָרבן אין דער

דער העברעאישער כאָר פון ווילנער געטאָ, ביי „ברית עברית", 1943.
בראש פון כאָר זעט מען דעם דיריגענט זאב וואָלף דורמאשקין.

ערשטער תקופה פון געטאָ. אייניר פון די פאָפולערסטע נומערן פונם כאָר איז געווען אברהם רייזנ:ס „הוליעט, הוליעט בייזע ווינטן".

דער „ברית־עברית" האָט אָרגאַניזירט אַ העברעאישן כאָר פון איבער הונ־דערט מאַן אונטער דער פירונג פון זאב־וואָלף דורמאַשקין. אין פּראָגראַם פון כאָר —

בעיקר חלוצישע לידער, תימנישע, חסידישע, פרקים פון תנ"ך, „שירי-עם" פון ח. נ. ביאַליק.

אויף איינער פון די אַרויסטרעטונגען פון העברעאישן כאָר זענען געגעבן געוואָרן גרויסע פראַגמענטן פון דער אָפּערע „אַידאַ" (טעקסט-איבערזעצונג פון ד"ר צמח פעלדשטיין). אָנהויב דעם האַט ביים „ברית עברית" עקזיסטירט אַ „מקהלה עברית קטנה", אַ קליינער העברעאישער כאָר פון אַ מאַן פופצן, אונטער דער לייטונג פון דיריגענט שלמה שאַרף, באַס פון כאָר אין ווילנער שטאָט-שול. דער קליין-כאָר פלעגט אַנטיילנעמען אין די פּערפאָדיש-ליטעראַרישע אָוונטן פון „ברית-עברית". דער דירי-גענט פון אַמאָליקן העברעאישן כאָר ביים ווילנער סעמינאַר „תרבות", דיכטער א. א. יאָסקאָוויטש, איז אומגעקומען אויסערן געטאָ, זייענדיק דאָרט אויף אַרישע פּאַפּירן.

די פּאָפולערסטע מעלאָדיעס פון די העברעאישע כאָרן זענען געווען: „אנו אוהבים אותך מולדת", „ירושלים, ירושלים!", „אומרים ישנה ארץ", „עלי להבה".

די עפּנטלעכע אַרויסטרעטונגען פון די יידישע און העברעאישע כאָרן זענען באַגלייט געוואָרן דורכן סימפאָנישן אָרקעסטער פון דורמאַשקין.

ברית-עברית אין געטאָ

ס'איז געוועןווינטער 1941, אין דער תקופה צווישן די אַקציעס פון די „גרעלע שיינען" און „ראָזע שיינען", ב. פרידמאַן מיט מיר האָבן דאָן צענויפגערופן אַ באַראַטונג אויף סטראַשון גאַס 2, מיט דער איניציאַטיוו צו שאַפן אַ „ברית-עברית" אין געטאָ.

דאָרט איז די „ברית עברית" געשאַפן געוואָרן און די חברים פון איר ערשטער ליטונג זענען געווען: מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו, ב. פרידמאַן, אבא קאָווונער, יוסף גלאַזמאַן, ניסל רעזניק, יחיאל שייבוים, אברהם פינטשוק, ישראל דימענטמאַן, ליובאַצקי און איך. עס האָבן אַ סך בייגעהאַלפן ביי דער אַרבעט: ד"ר צמח פעלד-שטיין, ז. קאַלמאַנאָוויטש, לעאָ בערנשטיין, ל. שעפּטעל, זעליק קאַבאַטשניק, פאָטער און זון ראָסקין, משה אַליצקי.

די העברעאישע קולטור-אַרבעט איז געפירט און צענטראַליזירט געוואָרן פון יענעם טאָג אָן דורכן „ברית-עברית", וועלכער האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די קול-טור-טריבונע פון ציוניסטישן „דאך".

דער ציל פון „דאך" איז געווען, צו קאָנצענטרירן די פּאָליטישע ציוניסטישע פאַרטייען און גרופירונגען צו אַ געמיינזאַמער פּאָליטישער אונטערערדישער טעטיקייט; דער ציל פון ברית-עברית איז געווען דורכן לעבעדיקן העברעאישן וואָרט און דורך דער וויזיע פון פרייען לעבן אין אַן אייגן לאַנד — צו שאַפן אין געטאָ אַ טריבונע, וואָס איז אַ קאָנטראַסט צום געטאָ-לעבן.

די ערשטע מסיבות זענען פאָרגעקומען אין לאָקאָל פון דער אַזוי גערופענער ציוניסטישער „פאָלקס-קיך" אויף סטראַשון-גאַס 2, ביי עטלעכע צענדלינג פאַר-בעטענע חברים. דאָס זענען געווען אָונטן, געווידמעט דעם זכרון פון יוסף טרומפּעל-דאָר, אליעזר בן יהורה.

די פאַראַנשטאַלטונגען פון ברית־עברית זענען גיך געוואָרן פאָפולער און דער דראַנג צום וואָרט פון ארץ ישראל איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז מען האָט די מסיבות אַריבערגעטראָגן אין געטאָ־זאַל און אין געטאָ־טעאַטער. עס זענען געווען פאַלן, ווען די צאָל צוהערערס זענען דערגאַנגען ביז אַ זעקס הונדערט מאָן. עס זענען אייגנגעאָרדנט געוואָרן נשף פּסח, נשף ל״ג בעומר, נשף שבועות, נשף חנוכה, נשף פּורים, נשף ביאַליק, נשף הערצל, נשף אחד־העם, נשף מסדה, אָוונט פון דער יונגער העברעאישער דיכטונג. יעדער אָוונט איז באַשטאַנען פון אייגעם אָדער אייניקע רעפעראַטן, פון כאָר־געזאַנג, און פון העברעאישע רעציטאַציעס און דעקלאַמאַציעס.

ד״ר צמח פעלדשטיין און ישראל דימענטמאַן זענען געווען די הויפּט־רעדנערס אין זיך אויסגעצייכנט מיט אַ פראַכטפולן העברעאישן סטיל. אבא קאָוונער פלעגט זייער ווירקן מיט זיינע רעציטאַציעס. די צוויי שוועסטער קאַרפינקעס האָבן באַ־גייסטערט דעם עולם מיט זייערע געזאַנגען פון תנ״ך־קאַפּיטלען, בעיקר „כרם היה לידידי״ און פון העברעאישע פאָלקס־לידער. די אָרגאַניזאַציע־טעטיקייט פון „ברית עברית״ און זיינע אָפּצווייגן איז געווען קאָנצענטרירט און אָנגעפירט דורך ישראל דימענטמאַן און דעם מחבר פון די שורות.

דער ברית־עברית איז געוואָרן דער צוזאַמענטרעף־פונקט פון אַלע ציון־שטרעבנדיקע אין געטאָ. עס זענען געווען מאָמענטן, ווען עס זענען געהאַנגען שוועכע כמאַרעס אויפן געטאָ און עס פלעגט ניט זיין קיין מוט צו אָרגאַניזירן די מסיבות פון ברית־עברית, אָדער אַ סך פון די גרינדערס זענען געווען באַשעפטיקט מיט וויכטיקע פאַראַנטוואָרטלעכע שליחותן, — דאָן פלעגט דימענטמאַן זאָגן צו די חברים:

— ביזן לעצטן טאָג פון געטאָ — דאַרף געהערט ווערן דאָס העברעאישע וואָרט. דאָס הויז ברענט, און דער זייגער גייט!

און מיר האָבן געפירט די טעטיקייט פון „ברית־עברית״ ביז די לעצטע טעג פון געטאָ.

▼

דער ברית־עברית האָט אויסגעווירקט אַ באַדייטנדיקע השפּעה אין דער פּראַגע פון שול־וועזן אין געטאָ. ביי דעם האָבן אַ סך געלייסטעט ישראל דימענטמאַן, משה אַליצקי, לעאָ בערנשטיין, זעליק קאַבאַטשניק און לייב שעפּטעל.

בכדי צו קענען באַטראַכטן ערנסטע פּראָבלעמען, איז ביים ברית־עברית גע־גרינדעט געוואָרן אַ העברעאיש-וויסנשאַפטלעכע געזעלשאַפט „חברה מדעית עברית״. דאָרטן האָבן ד״ר צמח פעלדשטיין און ז. קאַלמאַנאָוויטש פאָרגעלייענט אַ גאַנצע רייע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען וועגן אחד־העמס ווערק, ד״ר טאָדאָר הערצלס בריוו וכדומה. משה אַליצקי האָט דאָרטן פאָרגעלייענט אַ גרויסע אַרבעט אין העברעאיש אונטערן נאָמען „הומאָר ביי יידן אונטער אַלע באַדינגונגען״. ביי דעם ברית־עברית איז געגרינדעט געוואָרן אַ העברעאישע שרייבער־גרופּע, וועלכע האָט אָנגעהויבן צו זאַמלען אין שריפט אַלע וויכטיקע העברעאישע רעפעראַטן פון ברית־עברית און חברה מדעית.

דער „ברית עברית״ האָט געגרינדעט און אָנגעפירט מיטן העברעאישן געטאָ־טעאַטער, העברעאישן כאָר און העברעאישן קליין־כאָר.

עס איז געפלאַנט געווארן ארויסצוגעבן אַ העברעאישע זאַמלשריפט און אַרגאַניזירן אַן אוונט פון די יונגע העברעאישע שריפטשטעלערס און דיכטערס אין געטאָ. עס זענען אַבער אַנגעקומען אין מיטן די טראַנספאָרטן קיין עסטאַניע...

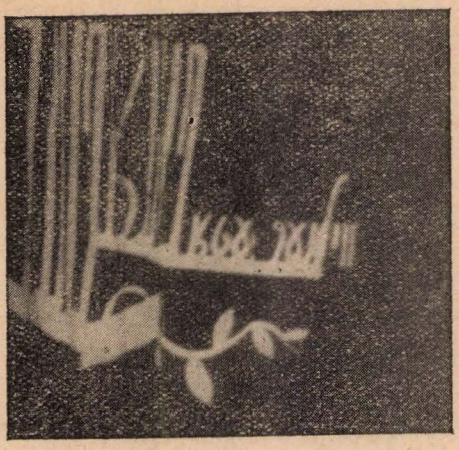

פאָרהאַנג פון ווילנער געטאָ-טעאַטער.

טעאַטער אין געטאָ

יידיש-טעאַטער

עס איז געווען אין געטאָ אַ יידיש טעאַטער.

שוין איצט קומט עס מיר אויס פאַר אוממעגלעך: אין געטאָ אַ טעאַטער! אויך דאָרט איז עס לכתחילה אויסגעקומען אַלס אוממעגלעך און שפּעטער איז עס געווארן אַ טייל פון קולטור-לעבן! אין געטאָ און פון זיין גייסטיקן אָפּרו. די איבערגעבליבענע אַרטיסטן פון געטאָ האָבן זיך צונויפגעקליבן אויף סטראַשון גאַס 7, אין צימערל פון אַרטיסט שבתי בליאַכער און באַשלאָסן צוצוטרעטן צו שאַפן אַ טעאַטער. אייניגער פון די איניציאַטאָרן איז געווען דער רעזשיסאָר מאַקס וויסקינד (אַביטוריענט פון דער ווילנער העברעאישער גימנאַזיע, מיטגרינדער פון דער ווילנער העברעאישער דראַמאַטישער סטודיע. אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ).

דער געדאַנק פון טעאַטער האָט געפונען אַ שטאַרקע אונטערשטיצונג אין די קרייזן פון דער געטאָ-פאָליציי און דער עיקר ביי יעקב גענסן. די געטאָ-באַפעלקערונג, דאַקעגן, איז געווען אויפגעבראַכט:

— וואָס, מען וועט גיין שפּילן טעאַטער אויף אונזערע צעבראָכענע הערצער? —

כ'דערמאָן זיך אויף אַ זיצונג פון פועלי-ציון-התאחדות מיט החלוץ ביי אינזשעניער מאַרקוס אין די וואַרשטאַטן איז אַנגענומען געווארן אַ באַשלוס, אַז קיינער פון אונז גייט נישט צו דער דערעפענונג, וועלכע איז שטאַרק אַנאַנסירט געווארן דורך דער געטאָ-פאָליציי.

וואָס איז די פאָליציי אַזוי פאַראינטערעסירט, אַז יידן זאָלן זיך פריען? — האָבן זיך די חברים געפרעגט. עס זענען געווען אויך חברים, וועלכע האָבן פאַרגעלייגט, אַז מען זאָל קומען דאָרטן און אויפרייסן די פאַרשטעלונג.

אין טאָג פון דער דערעפענונג זענען איבערן געטא געטיילט געוואָרן הונדערטער פלוגבלעטער איז אַ שווארצער ראַם מיט פאַלגנדיקן טעקסט:

אויף אַ בית עולם

שפילט מען ניט קיין טעאַטער!

צו דער דערעפענונג זענען אין געטא־זאַל פון דער רעאַל־גימנאַזיע אויף רוד־ביצקער גאַס 6 געקומען די געטא-נאַטאַבלען, די פּאָליציסטן מיט זייערע פרויען און סתם איינגעלאַדענע מיוחסים. די פאָליטישע גרופּירונגען האָבן צוגעשיקט צוקוקערס צו זען וואָס עס קומט דאָרט פאָר. עס איז געווען אַלעמענס מורא: דער טעאַטער זאָל ניט פאַרשוועכן דעם טרויער פון געטא.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די אַרטיסטן איז געלונגען דורך אַ טיף־ערנסטן צוגאַנג צו שאַפן אַ קונסט־ייש אין געטא, וועלכע שענדעט ניט די געפילן פון צער און צאָרן און ברענגט, פאַרקערט, צו מאַמענטן פון התרוממות.

דער עולם האָט אַנגעהויבן גיין אין טעאַטער.

▼

דאָס ערשטע פּראָגראַם (16.1.42) איז געווען:

דערעפענונגס־וואָרט פון יוסף גלאַזמאַן (אַ מין התנצלות, פאַרוואָס דערלויבט מען זיך שפילן טעאַטער אין געטא; און אַ הזכרה נאָך די אומגעקומענע).

„ס׳גלוסט זיך מיר ווייַנען", פון ח. נ. ביאַליק (כאָראַלע דעקלאַמאַציע).

„אלי, אלי", געזונגען פון חזן איידעלסאָן; „זאָמד און שטערן" (ליובאַ לעוויצקאַ).

פראַגמענטן פון יעקב גאָרדינס „מירעלע אפרת".

פראַגמענטן פון י. ל. פרצס „גאָלדענע קייט".

אינסצענירונג פון סטעפאַן צווייגס דערציילונג „די מוטער רחל".

קלאַוויר־קאָנצערט פון שאָפען (נאָקטורן־ב־מאָל) אויסגעפירט פון סאָניע רעכטיק.

אַ „פריילעכס" פון ח. נ. ביאַליק (כאָראַלע דעקלאַמאַציע).

קאָנפעראַנסיע־טעקסט, געשריבן פון א. סוצקעווער, געלעזן פון א. סעגאַל.

▼

איז פּראָגראַם פון צוויי טן רעווי־קאָנצערט איז געווען צווישן אַנדערן:

„דורך פינצטערניש", אַ פראַגמענט פון ה. לייוויקס „דער גולם".

אַ קאַפּיטל תנ"ך ישעיהו אין יידישער איבערזעצונג פון יהואש.

„בר כוכבא" א. גאָלדפאַדנס (אַריע פון תפיסה) — ליובאַ לעוויצקא.

די דריט ע רעווי־פּאַרשטעלונג איז פאָרגעקומען מיט דער דער־עפענונג פון געטא־טעאַטער (קאָנסקאַ גאַס 3, געווען קליין־שטאָט־זאָל), דעם 24סטן אַפּריל 1944. אין פּראָגראַם:

„מזל טוב" פון שלום עליכם — איז אַקט.

„שלמה מולכו" (פראַגמענטן) פון ה. לעיעלעס.
סימפאָנישער אָרקעסטער — קאָווקאָזער סואיטן.

▼

די פערטע רעווי־פאָרשטעלונג איז געגאָנגען אונטערן נאָמען: „קאָרענע יאָרן און ווייצענע טעג". דאָס פראָגראַם איז געווען בעיקר צונויפגעשטעלט פון כתריאל ברוידא, מוזיק פון וועקסלער. פון די באַקאַנטסטע נומערן: „אפשר וועט געשען אַ נס", „אין מיין צימער איז ענג".

▼

די פינפטע רעווי־פאָרשטעלונג איז געגאָנגען אונטערן נאָמען: „מען קען גאָרניט ווישן". אין פראָגראַם: „מען קען גאָרניט ווישן" פון כתריאל ברוידא; „אַ געטאָ־טאַנגאָ", „בלימעלע, מיר זענען אַלט געוואָרן", „מלאכה־מלוכה", דער „בעכער פון טרערן".

▼

די זעקסטע רעווי־פאָרשטעלונג אונטערן נאָמען: „פעשע פון רעשע", טעקסטן פון לייב ראָזענטאַל, אויסגעפירט פון חיהלע ראָזענטאַל און יעקב בער־גאָלסקי. אויפגעפירט אין די צייטן, וועז מען האָט צונויפגעבראַכט קיין ווילנע די יידן פון די אָרומיקע לאָגערן רעשע און אָנדערע.

דאָס ליד „ביים געטאָ־טויער" (איינס־צוויי־דריי), אויפגעפירט פון יעקב בער־גאָלסקי, איז געווארן אַ פאָלקסליד פון געטאָ.

▼

די זיבעטע רעווי־פאָרשטעלונג אונטערן נאָמען: „משה האָלט זיך" איז שוין פאָרגעקומען וועז ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די טראָנספאָרטן קיין עסטלאַנד. טעקסטן כתריאל ברוידא. אין פראָגראַם: דאָס באָרימטע לידל „משה האָלט זיך", „אין געטאָ", „דיך פאַרגעסן וועל איך קיינמאָל ניט".

▼

די ערשטע גרויסע אויפפירונג פון פרץ הירשבײנס „גרינע פעלדער" איז פאָרגעקומען דעם 20סטן יולי 1942 און איז געגאָנגען אַכט און צוואַנציק מאָל בײַ געפאַקטע זאָלן פון 450 פלעצער.

די צווייטע גרויסע אויפפירונג, „דער מענטש אונטערן בריק" פון אַטאָ אינדיק (דעקאָראַציעס רחל סוצקעווער), איז געגאָנגען זעקס אוז פערציק מאָל.

די דריטע גרויסע דראַמאַטישע אויפפירונג „דער אוצר" פון דוד פינסקי (דע־קאָראַציעס אומאַ אוקעניצקאַ, מוזיק מישאַ וועקסלער).

די פערטע דראַמאַטישע אויפפירונג „דער מבול" פון בערגער. דעקאָראַציעס אומאַ אַלקעניצקאַ, מוזיק מישאַ וועקסלער, געגאָנגען שוין אין די אומרואיקע געטאָ־טעג פון מאַי־יולי 1943.

מען האָט געגרייט זיך אויפצופירן „טוביה דער מילכיקער" פון שלום עליכם, נאָר אין מיטז זענען אָנגעקומען די ליקווידאַציע־טעג פון געטאָ.

אין משך פון יאָר 1942 האָט דער געטאָ־טעאַטער געגעבן 120 אויפפירונגען און די צאָל באַזוכער האָט דערגרייכט ביז 38.000.

▼

פון די אַרטיסטן דערמאָן איך זיך: יעקב בערגאָלסקי, בליאַכער שבתי, ראָטבוים (פון קאָוונע), יקותיאל רוטענבערג, אסתר ליפּאָווסקאַ, סאַשע ליפּאָווסקי, סאָניאַ ליפּאָווסקי־מינץ, צירעלע ליפּאָווסקאַ (באָבע, פאָטער, מוטער, אייניקל), מאַקס שאַ־דאָווסקי, חיהלע ראָזענטאַל, ליובאַ לעוויצקאַ, פימע שאַפּיראָ, כתריאל ברוידא, פּערגאַמענט, געניאַ שאַפּיראָ, דאָראַ רובין, לילי גאָלדבערג, אידאַ נעלקין, ישראל סעגאַל, לעאָן הערסט, משה גורוויטש (באָמבע), עלייזעראָוויטש, ראובן דובינסקי.

יעדע טעאַטער־פאָרשטעלונג פלעגט געשפּילט ווערן אייניקע וואָכן. זונטאָג פלעגט מעז שפּילן צוויי מאָל אין טאָג: נאָכמיטאָג און אין אָוונט. צען פּראָצענט פון די טעאַטער־הכנסות זענען געגאַנגען לטובת דעם געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט.

אין געטאָ איז געווען אַ קליינקונסט־בינע אונטערן נאָמען „די יאָגעניש אין פאַס" (קאַלאַמבור פון וואָרט דיאָגענעס אין פאַס). די פאָרשטעלונגען פלעגז פאָרקומעז אין געטאָ־רעפּרעזענטאַנץ־קאַפע, רודניצקע גאַס 13.

▼

גורל פון די געטאָ-אַרטיסטן:

אַ. סעגאַל האָט מיר געשריבן וועגן גורל פון פאָלגנדיקע ווילנער יידישע אַרטיסטן:

פאַרן אַנטשטיין פון געטאָ-טעאַטער: מאָרים לאַמפּע, משה זעלווער זאַבלאָצקי, זובאַק, סטאַפער (געכאַפּט דורך די „כאַפּונעס"); לייב שריפטזעצער, וויטאַלינאַ, זיגעלבוים (ביי אַן אַקציע אין געטאָ); קדיש, כאַש, נחמה (אַלס ערובניקעס מיטן יידנראַט 1941); פראַניע ווינ־טער (אַקציע 1942).

ליפּאָווסקאַ אסתר און סאָניע (אַוועקגעשיקט אויף „לינקס", בשעת דער געטאָ-ליקווי־דאַציע 1943); מאַקס שאַדאָווסקי און הערבסט (אומגעקומען בשעת דער קינדער-אַקציע אין „קיילים" 1944); שבתי בלאַכער, ראטבלום, קרעמער, דובינסקי און דער טעקסטן-שרייבער

אַ סצענע פון דוד פינסקיס „היהודי הנצחי" אין דער אויפפירונג פון דער העברעאישער דראַמאַטישער סטודיע אין ווילנער געטאָ.

לייב ראָזענטאַל (אומגעקומען אין קאָנצענטראַציע-לאַגער קלאָאָגא 1944); כתריאל ברוידע, סימע שאַפּיראָ, רוטענבערג, משה גורוויטש (אומגעקומען אין ק. צ. קעניגסבערג פאַר דער באַפרייאונג); יעקב בערגאלסקי און לילי גאָלדבערג (אומגעקומען אין ה. ק. פּ.-אַקציע 1944). די מאָלערינס-דעקאָראַטאָרינס רחל סוצקעווער, אומאַ אָלקעניצקאַ און קאָמפּאָניסט מ. וועק-פּלער (אַוועקגעפירט אויף „לינקס" 1943)

געבליבן לעבן: חיהלע ראָזענטאַל, דאָראַ רובין, אידאַ נעלקין, אשר סעגאַל און עלייז-עראָוויטש.

העברעאיש טעאַטער

דער העברעאישער געטאָ-טעאַטער איז געגרינדעט געוואָרן דורכן ברית עברית-קאָמיטעט. די אַרטיסטן (1) זענען געווען חלוצים און חלוצות פון פאַרשידענע יוגנט-גרופּירונגען. זיי פלעגן געפינען נאָכן שווערן אַרבעטס-טאָג זייער גייסטיקן אָפּרו איז דעם העברעאישן דראַמאַטישן ווינקל. דער געדאַנק וועגן אַ העברעאיש טעאַטער איז אַנטשטאַנען אין ברית עברית, ווען ער האָט שוין געהאַט אַנטוויקלט אַ ברייטע קולטור-טעטיקייט: מסיבות, כאָרן, „חברה מדעית עברית".

דער ענטוזיאַסט פון העברעאישן טעאַטער איז געוואָרן דער דיכטער ישראל דימענטמאַן.

לכתחילה האָבן מיר געוואָלט אינסצעניזירן ח. נ. ביאַליקס „קורץ פרייטאָג", נאָר ס'איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז מען דאַרף זוכן אַ ווערק, וועמענס פּראָבלעמאַטיק זאָל זיין פאַרבונדן מיט די יידישע פרייהייטס-קאַמפן און גאולה-האָפענונגען.

דער אויסוואַל איז געפאַלן אויף „היהודי הנצחי" פון דוד פּינסקי.

וואו נעמט מען אָבער דעם טעקסט? אין געטאָ איז ניט געווען קיין טעקסט פון „היהודי הנצחי", נאָר אַ קליינע ליברעטאָ פון אַ „הבימה"-פאָרשטעלונג, וואָס איז צופעליק געפונען געוואָרן.

זענען מיר געזעסן מיט ישראל דימענטמאַנען און דערמאָנט זיך, ווי האָט אויס-געזען „היהודי הנצחי" איז דער אויפפירונג פון הבימה. ישראל דימענטמאַן איז אַריין אין קינסטלערישער התלהבות און אָנגעשריבן אַליין אַ טעקסט פון דער דראַמע (נעמענדיק אַלס פירנדיקע ליניע די אויבנדערמאָנטע ליברעטאָ), צוגעגעבן אַ רייע לידער. ס'איז אַרויס אַ פּיעסע אין אייניקע אַקטן. דער לערער ראַסקין האָט צוגעהאָלפן אין צוזאַמענשטעלן דעם טעקסט פון צווייטן אַקט. דער רעזשיסאָר פון העברעאישן טעאַטער איז געוואָרן יעקב בערגאָלסקי, וועלכער האָט אַריינגעלייגט אין דער צו-גרייטונג אויסערגעוויינלעכע אַרבעט און ענטוזיאַזם.

ישראל דימענטמאַן פלעגט גאַנצע נעכט אָפּזיצן אויף די פּראָבן, פאַרריכטן יעדעס וואָרט, פאַרשענערן די שפּראַך. ער פלעגט מיך אָפט רופן:

— קום אויף די פּראָבן, דו וועסט זען, עס וועט אַרויסקומען אַ ווערק, וואָס וועט הויבן דעם מוט פון דער יוגנט אין געטאָ.

דורמאַשקין האָט רעזשיסירט דעם כאָר און אָרקעסטער, יעקב שער האָט געמאַכט

---

(1) די אָנטיילנעמער פון העברעאישן טעאַטער אין געטאָ: דער נביא (א. פּעסקער) משיח'ס מוטער (פּ. קליינפּלאַץ-יפה), רות (ט. סמאָלגאָווסקי); עלטסטע פון שטאָט (א. ראָזאָ; ז. קורגאַן; ש. שימעל, מרים בערנשטיין) סוחרים (א. קומפּיאַנסקי, ח. סטראַשון, א. קארפינ-קעס, י. אונגער ריווקינד); פּאַסטוכער, בעטלערס, שליחים (ד. בערנשטיין, ג. גערשטיין, ב. שערעל, גיטע מולער, י. טריגובאָוו, י. קושינסקי, ח. סטראַשון; פרויען (פּ. דורמאַשקין, ס. קורגאַן, ד. זייף, ח. פּאליטאצקי, י. בערקמאן, שפרה דווארזשעצקי).

ספעציעלע דעקאראציעס; ניבע גערשטיין האט אנגעפירט מיט דער כאראגראפיע. פון טליתים און ארבע כנפות האט מען געמאכט סטיליזירטע בגדים לויט דער תקופה פון חורבן בית־המקדש.

די אויפפירונג פון „היהודי הנצחי" איז פארוואנדלט געוואָרן אין אַ שעה פון התרוממות הרוח, זי האָט מיטגעריסן מיט איר פאטאס, גערופן צו האָפענונג און קאמף; דאָס זענען געווען לויכטיקע אומפארגעסלעכע מאָמענטן אין חושך פון געטא.

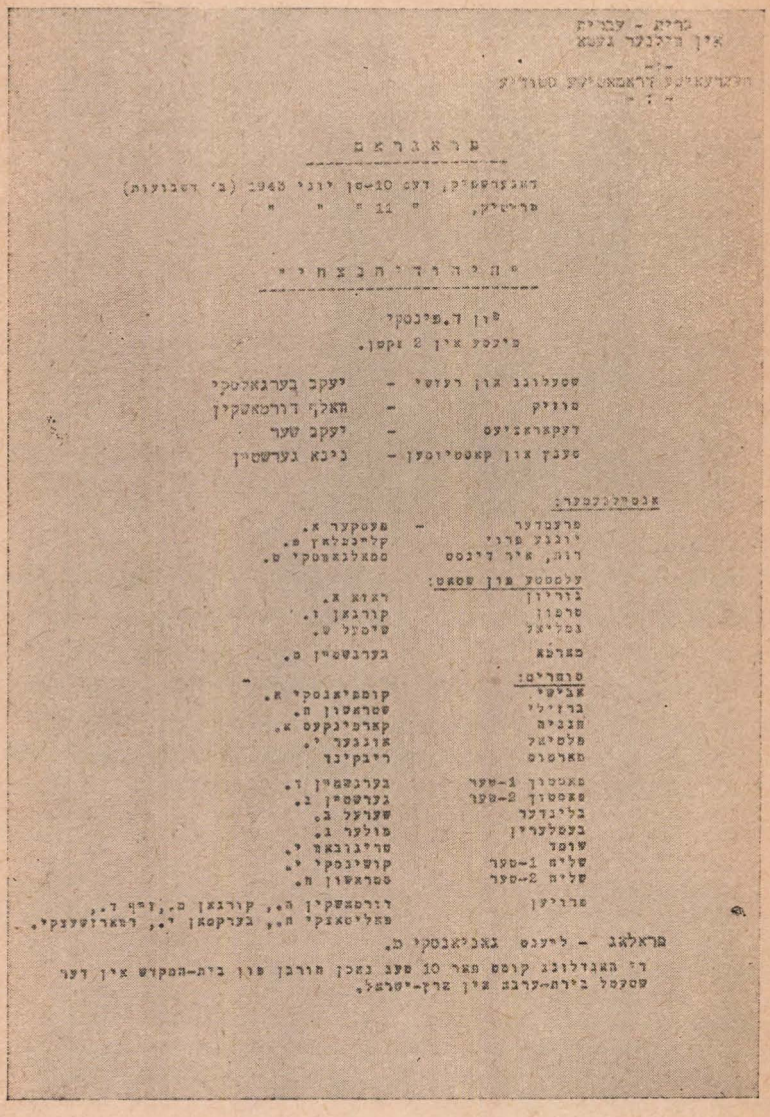

פראגראם פון די אויפפירונגען פון דוד פינסקים „היהודי הנצחי" אין דער העברעאישער דראמאטישער סטודיע ביי דער „ברית עברית" אין ווילנער געטא, דעם 10-טן און 11-טן יוני 1943.

אויף דער בינע זענען געלאָפן די לעצטע מאָמענטן פון יידישן קאַמף פאַר זעלבסט־שטענדיקייט, דער צער פון מענטשן, וועלכער האָט ניט אָנטיילגענומען אין פאַלקס־קאַמף, זיין אינציקע שטראָף צו זוכן דערלייזונג, דער טרויער פון אומקום פון פאָלק, די געבורט פון משיח. און וועג עס האָט זיך אַראָפגעלאָזן דער פאַרהאָנג ביי דער סצענע ווי דער „אייביקער ייד" לאָזט זיך אָווק אין זיין אייביקן וועג צו זוכן דעם דערלייזער — האָט דער יונגער עולם זיך געוואָרפן גראָטולירן אוו קושן די אַר־טיסטן און אָלע אָנטיילנעמערס. יעקב בערגאָלסקי און ישראל דימענטמאַן האָבן באַקומען בלומען אוו ניט געווואוסט וואָס צו טאָן דערמיט...

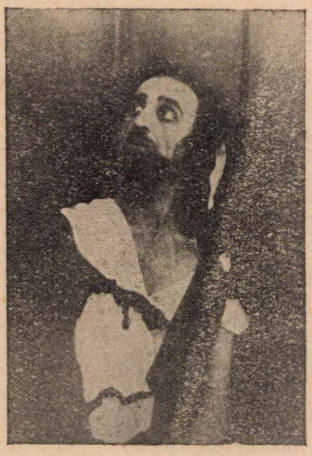

דער „נביא" — פון דוד פינסקיס „היהודי הנצחי" אין דער אויפֿירונג פון א. פעסקער אין ווילנער העברע־אישן געטאָ־טעאָטער.

מיין שוועסטער שפרה, וועלכע האָט אויסגעפירט די ראָלע פון א מיידל אין בירת ערבא, וואָס שפּאַצירט אויף דער סצענע מיט א קרוג וואַסער אויפן קאָפּ, איז געווען גליקלעך און צעשטראָלט:

— זע, מיר שפילן העברעאיש מעאָטער אין געטאָ!

עס איז איר ניט באַשערט געווען, ווי דעם מערסט טייל פון די אָנטיילנעמערס פון יענער פאָרשטעלונג, צו קענען שפילן אויף דער פריי.

▼

טעאָטער־וואָך. — פאָראָכטאָגן שבת און זונטיק איז איבערגעחזרט געווארן די יובל־פאָרשטעלונג, מאָנטיק אָוונט איז געגעבן געווארן אַן אומזיסטע פאָרשטעלונג „דער מענטש אונטערן בריק" פאַר די אַרבעטער פון וואוינווירטשאַפטלעכער אַסטיוילונג, דינסטיק אָוונט איז ווידער געטאָגען ביי אַן אויספֿאַרקויפטן זאַל „דער מענטש אונטערן בריק" מיטוואָך, די רעווי־פראָגראַם „מען קען גאָרניט וויסן". דאָנערשטיק אָוונט — א קאָמבינירטער פראָגראַם פון עסטראָדע־אַר־קעסטער און דזשאַז־אַנסאַמבל. שבת צו נאָכט איז פאָרגעקומען א פּרעמיערע־קאָנצערט פון יידישן כאָר און סאָליסטן.

היינט זונטיק, דעם 24טן ד. ח. 16 אַז., ווערט געגעבן אַן אומזיסטע פאָרשטעלונג פאַרן בריגאָדירן־לאָגט „גרויע פעלדער" און אין אָוונט קומט פאַר דער אָפשלוס פון דער מעאָטער־וואָך מיט א קאָנצערט פון סימפאָניש אָרקעסטער און העברע־אישן כאָר.

(„נעמא־ידיעות", נום. 25. י"ח שבט תש"ג. ווילנער געטא 24.1.1943.)

לִיטעראַרישע אַרבעטן

עס זענען געשריבן געוואָרן אַ סך ליטעראַרישע ווערק, מייסטנס טאָג־ביכער, באַשרייבונגען פון געשעענישן און פערזענלעכקייטן פון־געטאָ.

איך וויל פאַרנאָטירן די נעמען, וועלכע זענען מיר באַקאַנט געוועזן: חיים לעווין (געוועזענער רעדאַקטאָר פון „ווילנער צייט") און א. י. גראָזענסקי (געוועזענער רעדאַקטאָר פון ווילנער „אָווונט־קוריער") האָבן פון ערשטן טאָג געטאָ ביז זייער אומקומען געשריבן טאָג־ביכער.

ז. קאַלמאַנאָוויטש האָט געשריבן אויף יידיש און העברעאיש אַ גאַנצע רייע ווערק; צווישן זיי ליטעראַרישע פאַרשונגען, יידישע פּראָבלעמען אין ליכט פון געטאָ, אַן אַרבעט וועגן ד"ר צינבערגס יידישער ליטעראַטור־געשיכטע. אָפּהאַנדלונגען וועגן פּרץ, אחד העם און אַנדערע, ווי אויך אַ טאָג־בוך אין יידיש און העברעאיש.

הירשקע גליק האָט אָנגעשריבן דעם פּאַרטיזאַנען־הימן „זאָג ניט קיינמאָל", „שטיל די נאַכט איז אויסגעשטערנט" און אַנדערע לידער, פאַר וועלכע ער איז פּרמירט געוואָרן אין געטאָ.

ד"ר צמח פעלדשטיין האָט אָנגעשריבן ליטעראַרישע עסייען אויף העברעאיש און יידיש וועגן ה. לייוויק, ח. נ. ביאַליק, י. ל. פּרץ, אחד־העם, סילוועטן פון געטאָ־פערזענלעכקייטן, נאָווועלן פון געטאָ־לעבן און רעדאַקטירט די „געטאָ־ידיעות".

משה אָליצקי האָט געשריבן אויף יידיש (אַנדערע קאַפּיטלען אויף העברעאיש) אַ געניעם טאָג־בוך פון געטאָ, וואו ער האָט זיך ספּעציעל אָפּגעשטעלט אויף דער קולטור־אַרבעט, און בעיקר אויפן שול־וועזן.

ישראל דימענטמאַן האָט געשריבן אַ טאָג־בוך אויף העברעאיש באַרירנדיק ספּעציעל דאָס פּאָליטישע און אונטערערדישע לעבן פון געטאָ. פאַר דער העברעאישער נאָווועלע „ער השער" האָט ער באַקומען די געטאָ־פּרעמיע. ער האָט געשאַפן דעם עיקר־טעקסט פון היהודי הנצחי. ער האָט אָנגעשריבן אַ דראַמע אויף יידיש פון געטאָ־לעבן, פאַר וועלכער ער איז פּרעמירט געוואָרן.

אברהם סוצקעווער האָט געשריבן אַ גאַנצע רייע לידער, וועלכע האָבן געהאָט אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג, ספּעציעל דאָס לידּ: „אַ נעם טאָן דאָס אייזן". זיין לידּ „קבר־קינד" איז פּרעמירט געוואָרן מיטן געטאָ־פּרייז.

לאה רודניצקי (אַ קאָוונערין) האָט געשריבן פּאָעמען וועגן אומקום פון ליטווישן יידנטום; איינע פון אירע פּאָעמען איז פּרעמירט געוואָרן דורכן געטאָ.

שמערקע קאַטשערגינסקי האָט פאַרפאַסט פאָלקס־לידער, וועלכע זענען געווען פאַרשפּרייט אין געטאָ: „שטילער, שטילער"..., „יונג איז דער, וואָס וויל זיין יונג" און אַנדערע.

לעאָ בערנשטיין האָט געשריבן אַ טאָג־בוך מיט אַ סך פּרטים וועגן די אָקציעס און אַרויספירונגען קיין פּאָנאַר, ווי אויך לידער און ליטעראַרישע עסייען.

חייקל לונסקי האָט געשריבן אַ טאָג־כראָניק פון געטאָ, פאָקטן און געשעענישן, וואָס ער האָט געהערט, זיצנדיק אין דער געטאָ־ביבליאָטעק.

הערמאַן קרוק האָט געשריבן אַ גרויסן טאָג־בוך פון געטאָ, וואָס האָט אַרומגעפאַסט אַלע זייטן פון לעבן; עס האָבן מיטגעהאָלפן אים אַ סך באַקאַנטע, וועלכע

זענען געקומען ספּעציעל דערציילן ידיעות פֿאַר זיין טאָג־בוך; אַ חוץ דעם, האָט ער געשריבן ליטעראַרישע עסייען.

לייב אָפּעסקין האָט געשריבן לידער, צווישן פֿון זיי: „וואו גייסטו, ייד פֿון דער מאַלינע ?" און „פֿאַרוואָס", זענען געווען זייער פֿאָלקלער.

לייב שעפּטעל האָט פֿאַרצייכנט אַ סך פּראָזאָקאַלן וועגן די אַרויספֿירונגען, געזאַמלט היסטאָרישע מאַטעריאַלן און געשריבן אַן אַרבעט וועגן חסידות.

דער אַרטיסט בליאַכער האָט געזאַמלט אַן אַלבאָם און דערצו אָפּהאַנדלונגען וועגן יעדן אומגעקומענעם אַרטיסט פון ווילנע.

ד״ר העלער האָט פֿאַרטיק געמאַכט אַ ווערק: „דאָס אַלטע און נייע ווילנע" מיט אַ ענגויער סטאַטיסטיק וועגן די אַרויסגעפֿירטע יידן קיין פּאָנאַר. די אַרבעט איז באַשטעלט געוואָרן דורך יעקב ענסן, וועלכער האָט געדאַרפט צושטעלן די דייטשע אינסטאַנצן, בכדי זיי זאָלן וויסן, וויפֿיל יידן עס זענען געווען אין ווילנע פֿאַרן גערמאַן און וויפֿיל עס זענען נאָך געבליבן אין געטאָ.

נפתלי וויניק־ראָזע האָט געשריבן אַן אַרבעט וועגן לייב נײַדוסן און וועגן פֿאָלקס־דיכטער אליקום צונזערן און אָנגעהויבן צו שרייבן אויך אַן אַרבעט וועגן משה קולבאַקן און יעקב גלאַטשטיין.

טאַראַקאַווסקי האָט געשריבן אין העברעאיש אַ מאָג־בוך.

סאָלע וואַקסמאַן האָט פֿאַרפֿאַסט אויף פּויליש אַ דראַמע פון געטאָ־לעבן.

ה. גוטגעשטאָלט האָט געשריבן ליטעראַרישע אָפּהאַנדלונגען.

דער אַדוואָקאַט פּראָפֿעסאָר האָט פֿאַרצייכנט אין זיין טאָג־בוך אַ סך פּרטים וועגן דער געטא־פֿאָליציי.

ד״ר לאַזאַר עפֿשטיין האָט געשריבן זייער אַ ענגויעם טאָג־בוך מיט סטאַטיסטיקעס וועגן דער סאַניטאַרער אַרבעט אין געטאָ, ווי אויך אַ פֿאָרמע וועגן געטא־לעבן.

ד״ר יצחק רוטשניק האָט אָנגעשריבן אַן אַרבעט וועגן אויגן־קראַנקייטן.

ד״ר זאַלקינדסון יונין האָט פֿאַרטיק געמאַכט אַ גרעסער מאַטעמאַטיש ווערק.

כתריאל ברוידא און ל. ראָזענטאָל האָבן אָנגעשריבן אַ סך טעקסטן צו די געטא־רעוויעס. זייערע לידער זענען געזונגען געוואָרן דורך קינד און קייט אין געטאָ.

ד״ר ל. וואָלקאָוויסקי האָט אָנגעשריבן אויף פּויליש דעם אור־טעקסט פון ליד „שטילער, שטילער" א. נ. „ציכא ! ציכא, סערצא פּלאַטשאַן". ש. קאַטשערגינסקי האָט עס דיכטעריש באַאַרבעט אויף יידיש.

איך האָב געשריבן אַ טאָג־בוך, קאַפּיטלען אין העברעאיש, קאַפּיטלען אין יידיש, באַשרייבנדיק בעיקר דעם קולטור־געזעלשאַפֿטלעכן, סאָציאַלן און עקאָנאָמישן לעבן פון געטאָ — אַן אַרבעט א. נ. „די סאַניטאַר-היגיענישע לעבנס-באַדינגונגען אין די אַמאָליקע געטאָס", ווי אויך „יידישע מעדיצינערס אין די אַמאָליקע געטאָס".

די קראַנקען־שוועסטער טייטעל-גרענאַדיר האָט געמאַכט נאָטיצן פון דער טאָג־טעגלעכער סאַניטאַרער אַרבעט.

ד״ר געלמאַן האָט איבערזעצט פון ענגליש אויף יידיש אַ בוך פון באַקטעריאָלאָגיע.

ישעיה געזונטהייט האָט געשריבן וויסנשאַפֿטלעכע ווערק וועגן מלוכהשאַפֿטלעכן לעבן נאָך דער מלחמה.

האַלבערשטאַט האָט געשריבן עסייען און קאַפּיטלען זכרונות.

פרץ צונזער האָט געשריבן ליטעראַרישע עסייען.
גרישע שור האָט פאַרצייכנט אויף רוסיש אַ טאָג־בוך פון ה.ק.פ.
וואו זענען איצט די אַלע ווערק?! —
צווישן די קינדער און יוגנטלעכע האָבן זיך באַוויזן אַ גאַנצע רייע טאַלענטירטע — צווישן זיי דערמאָן איך זיך דעם נאָמען באָמס, אַ צוועלף־יאָריק יינגל, און פרץ אַ דרייצן־יאָריק לאָדזשער יינגל.
אַ סך לידער זענען געשאַפן געוואָרן דורך מחברים, וועמענס נעמען זענען געבליבן אומבאַקאַנט. זייערע לידער פלעגן געזונגען ווערן אַלס פאָלקס־לידער פון געטאָ.
צו דער דאָקומענטאַציע פון געטאָ־לעבן און בעיקר פון זיין קולטור־לעבן, וועלן דינען, אַ חוץ די זאַמלונגען פון מוזיי און פון הערמאַן קרוק, אויך די צוויי הונדערט בריוו, וועלכע די סאָציאַליסטין־רעוואָלוציאָנערין אַננאַ שימאַיטע האָט באַהאַלטן אין סעמינאַר פון ליטואַניסטיק אין ווילנע. די בריוו זענען געשריבן געוואָרן אין די יאָרן 1941־1943, פון געטאָ צו א. שימאַיטע, וועלכע האָט זיך געפונען אויסערן געטאָ. די אויטאָרן פון די בריוו זענען: דימענטמאַן ישראל, מרים בערנ־שטיין, ד״ר יעקב מאָוושאָוויטש, וואַקסמאַן סאַלאַ, אַבראַמאָוויטש אַננאַ, אַבראַמאָוויטש דינה, צונזער פרץ, טרומפּיאַנסקי סאָניאַ, בערמאַן אלא, בערמאַן גאלא, ליובאַ לע־וויצקי, באָגראַנסקי (פון געטאָ־אַרבעטס־אַמט) און טיקטין טילאַ (באַקאַנטע ווילנער לערערין).
ס׳איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ „פאַרלאַג פון ווילנער געטאָ״. יעקב גענס האָט באַפולמעכטיקט אויסצוצאָלן שרייבערס האָנאָראַר פאַר יעדן בויגן געשריבענע ווערק. מען האָט געהאָפט, אַז נאָך דער באַפרייאונג וועלן די אַלע ווערק דערשיינען א. נ. „פאַרלאַג פון ווילנער געטאָ״.
עס זענען אויך געזאַמלט געוואָרן דורכן ליטעראַטן־פאַריין ליטעראַרישע ווערק אויף אַן „אַלמאַנאַך פון ווילנער געטאָ״, וואָס האָט געזאָלט זיין געווידמעט פאַר־שיידענע געטאָ־פּראָבלעמען, ווי אויך דער געשיכטע פון די געטאָ־אינסטיטוציעס.

געטאָ־ידיעות

דער אָפיציעלער אָרגאַן פון געטאָ האָט געהייסן „געטאָ־ידיעות״. ער איז געווען געדרוקט אויף אַ יידישער שרייבמאַשין אין עטלעכע צענדלינג עקזעמפּליאַרן, וועלכע פלעגן צעטיילט ווערן אין פאַרשידענע געטאָ־אַנשטאַלטן און אויפגעהאַנגען ווערן אין ערטער, וואו עס זאַמלען זיך אַ סך מענטשן: געטאָ־הויף, אַמבולאַטאָריע וכדומה. די „געטאָ־ידיעות״ פלעגן געוויינלעך דערשיינען אין 6-8-10 זייטלעך, צייטנווייז אויך ביז 16 זייטלעך, געדרוקט נאָר פון איין קאַנט, 11 און אַ האַלב אויף 8 מיט אַ פערטל צאָל די גרויס.
דער רעדאַקטאָר איז געווען ד״ר צמח פעלדשטיין. ער האָט געהאַט אַ שווערע אויפגאַבע. די צייטונג האָט געמוזט דורכגיין די צענזור פון דער געטאָ־פּאָליציי. מען האָט געמוזט זיין פאָרזיכטיק מיט יעדן וואָרט, מיט יעדער ידיעה. דאָך פלעגט ער זיך קליגן שרייבן לייט־אַרטיקלען, אין וועלכע ער זאָל קענען איבערגעבן אין אַ רמזים־שפּראַך די שטימונגען און האָפענונגען פון געטאָ.
די באַפעלקערונג האָט עס געהאַלטן פאַר אַ „קאַזיאָנע״ אויסגאַבע, זי האָט זי

אָבער געלייענט, ווייל דאָרט איז געווען צו געפינען די פאַרשידנסטע נייס פון געטאָ־לעבן, איינגעטיילט אין רובריקן: יידן־ראַט, פּאָליציי, וואוינונגס־אָפּטיילונג, באַשפּייזונגס־אָפּטיילונג, שפּיטאָל, געזונטהייטס־וועזן, שול־וועזן, טעאַטער, ספּאָרט, אַרבעטס־קאָמאַנדאָס, סאָציאַלע פאַרזאָרגונג, הילפס־קאָמיטעט און אַזוי ווייטער.

הערמאַן קרוק האָט געהאָלפן ביים צונויפשטעלן און רעדאַגירן די „געטאָ־ידיעות".

די געטאָ־פּאָסט

צו דער קולטור־אָפּטיילונג איז געווען אויך אָנגעשלאָסן די געטאָ־פּאָסט־ביורא. לכתחילה האָט מען געשיקט בריוולעך פון געטאָ נומער אייניס צו געטאָ נומער צוויי. דאָס האָט געדויערט גאַנץ קורץ: געטאָ נומער צוויי איז ליקווידירט געוואָרן.

אַ מעלדונג פון יעקב גענסן האָט פלוצעם מודיע געווען: מען קען שיקן בריוו אין אַנדערע געטאָס, מען קען קויפן פּאָסטקאַרטלעך. אוּן ווירקלעך, אין אַ קורצער צייט אַרום האָבן געזומען אַרײַנפליסן בריוו אין ווילנער געטאָ. צי זענען וואו עס איז אָנגעקומען די בריוו, וועלכע זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן פון ווילנער געטאָ — איז מיר אומבאַקאַנט. דער דירעקטאָר פון דער געטאָ־פּאָסט־ביורא איז געווען ד״ר צמח פעלדשטיין. דאָרט, אין געטאָ־פּאָסט־ביורא האָב איך זיך מיט אים באַקענט. ער האָט מיר געוויזן בריוו פון פאַרשידענע געטאָס, וואו עס איז דערציילט געוואָרן, אַז פון זייערע מקומות האָט מען אַרויסגעשיקט טראַנספּאָרטן יידישע אַרבעטער אין ווילנער קאָנט. עס זענען געווען אָנגעגעבן די פאַמיליע־נעמען, ווי אויך דאָטעס און עס איז אָנגעפרעגט געוואָרן צי האָט מען ניט געזען די טראַנספּאָרטן.

פון די בריוו האָט מען זיך דערוואוסט וועגן מאַסן־אַרויספירונגען, וועלכע קומען פאָר אין גאַנץ פוילן — און עס איז אָנטשטאַנען אַ חשד, אַז מען פירט קיין פּאָנאַר צו פאַרניכטונג יידן פון פאַרשידענע טיילן פון דיקטשן רייך.

שפּעטער האָבן אויפגעהערט אָנצוקומען בריוו אין געטאָ: יעקב געגס האָט דאָן געבראַכט עטלעכע צענדלינג בלאָנקעס פון „רויטן קרייץ" און מען האָט דורך זיי אַרויסגעשיקט קורצע בריוו צו פינף און צוואַנציק ווערטער קיין ארץ־ישראל און אַמעריקע.

אין זעלטענע פאַלן, וועו עס פלעגן אַרײַנפאַלן צו הומאָניטאַרע וועכטערס בריוו, אָנגעקומענע אויף שטוביקע, געווענטע אַדרעסן, פלעגן זיי עס אויסבאַהאַלטן אוּן אַרײַנשיקן אין געטאָ.

דורך איינעם פון אָזעלכע זעלטענע בריוו, וואָס איז אָנגעקומען צו פרוי רייזין, האָט מען זיך דערוואוסט, אַז אַ גאַנצע רייע אַרויסגעפירטע יידן דורך די סאָוויעטן, געפינען זיך אין טעהעראַן, אָדער זענען אין ארץ־ישראל. עס האָט אויך פאַרבלאָנ־דזשעט אין געטאָ דורך אַ „שטוביקן אַדרעס" אַ קאָרטל אויף דייטש פון א״י־אַמט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו ס׳איז געמאָלדן געוואָרן דער פרוי חסיה אָבסטפעלד־האַלבערשטאַט, אַז איר מאַן אָבסטפעלד האָט איר אַרויסגעשיקט אַ פּאָטאָקאָפּיע פון אַ צערטיפיקאָט און אַז זי זאָל זיך פאַרשרייבן אין „רויטן קרייץ" צום אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל. דער בריוו האָט געוואָנדערט פון האַנט צו האַנט. צערטיפיקאָטן! ארץ־ישׂראל! פּאַלעסטינע־אַמט! אַ בריוו פון יענער וועלט! — קיינער האָט זיך ניט געגלויבט. שפּעטער איז אָנגעקומען אַ קאָרטל פון זעלבן אָבסטפעלד ווי אויך די

פאטאקאפיע. יעקב געגס האט געראטן די פרוי מאכן א שווייג, ס׳זאל ניט דערגיין צו דער געסטאפא, וועלכע קען זי חושד זיין אין שפיאנאזש.

אין דער לעצטער תקופה האט די געטא־פאסט־ביורא זיך מתעסק געווען מיט אריבערשיקן בריוולעך פון געטא צו די אַרומיקע אַרבעטסלאגערן; איר לעצטע פונקציע איז געווען איבערצושיקן צו די קרובים אין געטא די ערשטע גרוס־בריוולעך פון די דעפארטירטע קיין עסטלאנד.

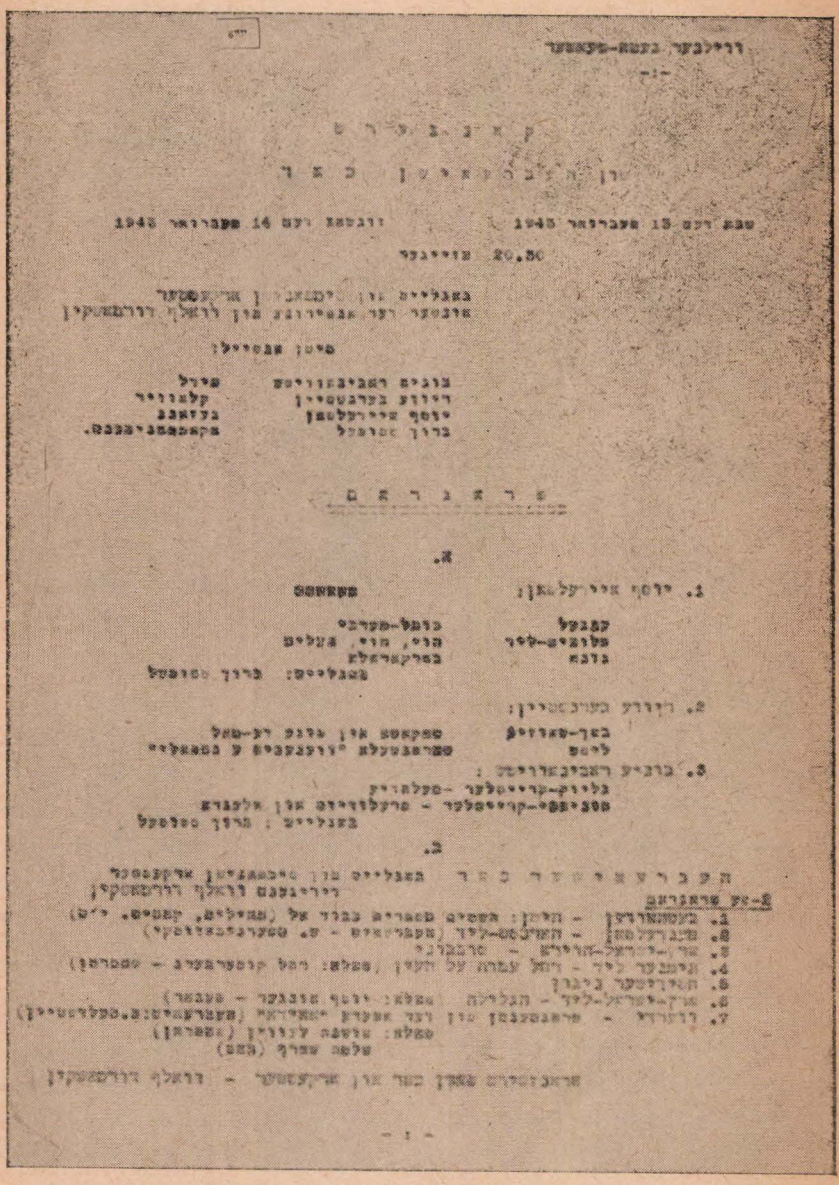

פראגראם פונם קאנצערט פון העברעישן געטא־כאר
דעם 13-טן און 14-טן פעברואר 1943 („ייווא"-ארכיוון).

7. געשטאלטן פון אומגעקומענע קולטור־טוער

זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש

דער נביא פון ווילנער געטאָ

שטיל איז אַרומגעגאַנגען אויף די ענגע געסלעך פון געטאָ־ווילנע דער צניעות־דיקער, ערנסטער און אין זיך איינגעשלאָסענער יידישער שריפטשטעלער זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש; עס האָט פון אים געזודיקט אַ לאָוע פון גליענדיקן גלויבן, פון עקשנות און מוט, פון גייסטיקן ווידערשטאַנד.

זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש

1881—1944

אין די טעג פון דער יידישער קאַטאַסטראָפע האָט ער געמאַכט זיין גרויסן פּערזענלעכן און פּאָלקס־חשבון. גרענעצלאָזע ליבע צום פּאָלק, וואָס איז געוונקען אין תהום פון געטאָ־לעבן, אַן ענטוזיאַסטישע באַוואונדערונג פּאַר אַלע הייליקע נצוצות, וואָס האָבן זיך אַנטפּלעקט אין געטאָ־מענטש, — און אַ שאַרפע, שניידיקע אומרחמנותדיקע לערע פון די געשעענישן, האָבן אים געגעבן אימפּולסן צו פּלאַמיקע רעדעס פון ליבע און תוכחה, און האָבן אים פּאַרוואַנדלט אין נביא פון ווילנער געטאָ — אַזוי איז געווען זיין נאָמען אין געטאָ פון ירושלים דליטא. — —

▼

געבוירן אין קורלאַנד, אין שטעטעלע גאָלדינגען, דעם 30־סטן אָקטאָבער 1881; זיין פאָטער איז געווען אַ קאַראָבעלניק, זיין מוטער — אַן אַרבעטערין אין אַ נאָדל־פאַבריק; ביזן פופצנטן יאָר פון זיין לעבן האָט ער געלערנט אין אַ חדר און אין אַ ישיבה. אין יאָר 1901 האָט ער באַקומען מאַטוראַ־דיפּלאָם אַלס עקסטערן; געענדיקט דעם פּאַקולטעט פּאַר סעמיטישע שפּראַכן אין פּעטערבורג.

אין יאָר 1906 האָט ער אָנגעהויבן זיין ליטעראַרישע טעטיקייט, איבערזעצנדיק אויף יידיש בראָשורן פּאַר דעם פּאַרטיי פון די „סיימיסטן" (יידישע סאָציאַליסטישע

פֿאַרטיי, וואָס האָט געקעמפט פֿאַר יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אין די גלות־לענדער), פון דאַן אָן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער יידישער ליטעראַטור און פּרעסע אין פּעטערבורג, קאָוונע, מינסק, בערלין און ריגע. פון 1926 — איז ער געווען אַ לערער פון העברעאישער ליטעראַטור און תנ"ך אין דער העברעאישער גימנאַזיע פון פּאָנעוועזש (ליטע); אין 1929 — איז ער אַריבער קיין ווילנע, וואו ער איז געווען אייניער פון די הויפּט־פּירערס פון יידישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט ייוו"א.

זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש איז געווען אַ ייִד אָן ענין, אַ נחבא אל הכלים. זיינע חברים פלעגן אים אָנרופן מיטן נאָמען „קלמנקע". ער האָט פיינט געהאַט יעדן פּרסום, איז זיין נאָמען ניט געווען באַקאַנט אין די בריי־טערע קרייזן. דאָך איז ער געווען אייניער פון די געשולטסטע יידישע פֿילאָלאָגן, געשיכטע־פֿאָרשערס און קענערס פון דער דורותדיקער יידישער ליטעראַטור. ער האָט איבערזעצט אויף יידיש „מל־חמות היהודים" פון יוסיפוס פלאַוויוס, געשיכטע פון יידישן פֿאָלק אין צייט פון בית שני (פון ע. שירער), „די וועלט־געשיכטע פון א. ג. וועלס"; ער האָט זיך זייער פֿאַרדינט מיט זיין איבערזעצונג פון שמעון דובנאָוס יידישע וועלט־געשיכטע. אין די יאָרן 1933־1934 האָט ער רעדאַקטירט אין פּאַריז די צוויי טיילן פון דער יידישער אַלגעמיינער ענציקלאָפּעדיע, דערשינען אין פּאַרלאָג „דובנאָוו־פֿאָנד", וועלכע זענען געווען געוויידמעט דעם פּראָבלעם יידן. וועז עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה אין יאָר 1939, איז ער געבליבן אין ווילנע, און אַז עס זענען געקומען די סאָוויעטן, איז זיין אַרבעט איבערגעריסן געוואָרן אין ייִוא. אויף זיין אָרט איז געקומען משה לערער. ער איז אַריבער אַרבעטן אַלס קאָרעקטאָר אין ב. א. קלעצקינס פּאַרלאָג.

▼

זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש איז געווען אַ בן־ששים, וועז מען האָט אונז גע־סדיבן אין געטאָ. ער האָט אין זיך דערשפּירט די שליחות פון הויבן דעם מוט פון געטאָ־מענטש און בויען דעם גייסטיקן ווידערשטאַנד פון ירושלים דליטא אין די טעג פון אומקום, און ער איז געוואָרן איינער פון די צענטראַלע פיגורן פון יידישן קולטור־לעבן אין געטאָ. ער האָט אויפגעשטעלט דעם יידישן ליטעראַטן־פֿאָראיין, אָנגעפּירט מיט דעם קולטור־הויז אויף סטראַשון־גאַס 6, געהאַלטן רעפע־ראַטן אויף די ליטעראַרישע אָוונטן פון ליטעראַטן־פֿאָראיין, לערער־פֿאָרבאַנד, אַר־בעטער־אוידיטאָריע, ברית־עברית, חברה מדעית. אין געטאָ האָט ער אָנגעשריבן אויף יידיש: „י. ל. פּרצס בליק אויף דער יידישער שפּראַך, הויפּט־פּראָבלעמען פון דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור", אַן אָפּהאַנדלונג וועגן ד"ר צינבערגס יידישער ליטעראַטור־געשיכטע אוז אויף העברעאיש — אַ גרעסער ווערק אונטערן נאָמען „אחד־העמס אָנשויאונגען אויף דער העברעאישער ליטעראַטור", ווי אויך אַ גאַנצע ריי אָנדערע ליטעראַרישע אַרבעטן.

ז. ה. קאַלמאַנאָוויטש פלעגט טענהן צו חברים און באַקאַנטע:

„ייִדן, פֿאַלט ניט אַריין אין עצבות!"

און איין מאָל האָבן יידישע אַרבעטער אַרויסגעגנבעט פון ייוואָ, וואָס האָט זיך געפונען אויסערן געטאָ, און אים געבראַכט אַן אַלט־חסידיש ספרל, דוכט זיך: ספר חסידים. איז ער געקומען אויף אַ זיצונג און פאָרגעלייענט פון ספרל:

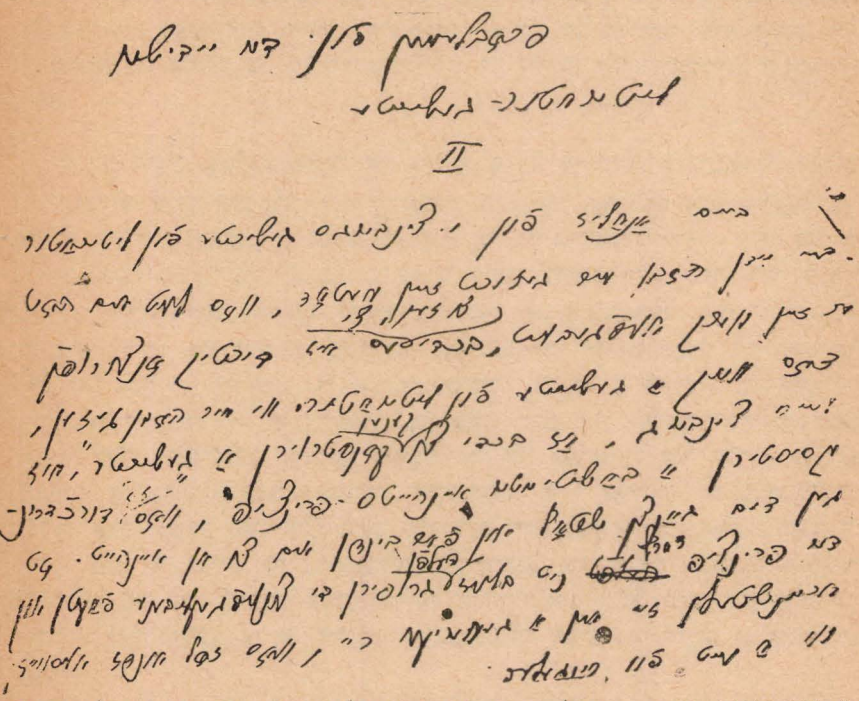

אַ פּאָר שורות פון ז. ה. קאַלמאַנאָוויטשעס אָפּהאַנדלונג וועגן דער יידישער ליטעראַטור-געשיכטע, געשריבן אין געטאָ-ווילנע („ייוואָ"-אַרכיוון)

„אַ מענטש טאָר ניט אַריינפאַלן אין עצבות, ווייל עצבות איז ביטול היש, אויך ווען עס גייט דעם מענטשן שלעכט, טאָר ער אויך ניט אַריינפאַלן אין עצבות, ווייל עצבות איז כפירה בעיקר" — איר פאַרשטיקט: עצבות איז ביטול היש... און דאָס וויל דאָך דער דייטש... ניט נאָר אונז טויטן, נאָר אויך מבטל זיין אונזער יש פאַרן טויט... איז אים אויף צו להכעיס, ווי טרויעריק עס זאָל ניט זיין, — געדענקען: ניט אַריינפאַלן אין עצבות!...

אַזוי האָט ער גערעדט מיט אָפּגעריסענע זאַצן, האַלב צו זיך און האַלב צו די אַרומיקע, ווי אַ רבי, שבת צו נאַכט ביים חסידישן טיש.

▼

אין זיינע יונגע יאָרן איז ער געווען אָנגעשלאָסן אין דער ציוניסטיש־סאָציאַ־ליסטישער באַוועגונג. ער איז געווען צווישן די ערשטע צען חברים פון צ"ס־קרייז „חרות" אין בערלין, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך נחמן סירקין. דאָס רוב זיינע יאָרן איז ער געווען אַ פאָלקיסט; דעם פאָלקיזם האָט ער באַטראַכט אַלס אַ צוגאַנג צום יידנטום, וואָס נעמט אין זיך אַריין די שלמות פון יידישן שאָפן אין אַלע דורות; ער האָט געבויט וועלטלעכע יידישע שולן און איז אַליין געווען דורכ-

געדרונגען מיט טיפע סענטימענטן צו דער יידישער טראַדיציע. ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער באַזוכט ארץ־ישראל. בערל קאַצענעלסאָן האָט אים פאַר־געלייגט איבערצונעמען דעם אַרבעטער־אַרכיוו אין ארץ־ישראל. ער האָט געוואָלט זיך באַראַטן מיט זיין פרוי און זיך צוריקגעקערט קיין ווילנע. דאָ איז אויסגעבראָכן די מלחמה. אין געטאָ איז ער געקומען צו ראַדיקאַלע ציוניסטישע געדאַנקען, וועלכע ער האָט פראַפאַגירט אין זיינע עפנטלעכע ארויסטרעטונגען. ער פלעגט עפנטלעך ארויסזאָגן די געזעלשאַפטלעכע חרטה פאַרן פאַרשוועכטן זיינע כוחות אויף צו בויען יידישע קולטור דאָרטן, וואו עס האָט איר דערוואַרט אומקום. ער האָט צו זיך אַליין געהאַט גייסטיקע טענות פאַרן ניט־קענען פאַראויסזען דאָס, וואָס וועט קומען, און פאַרן ניט־מיטגיין מיט די, וואָס האָבן דעם יידישן פראָגנאָז מיט יאָרן צוריק פאַראויסגעזאָגט. —

▼

איך דערמאָן מיך אַ ליטעראַרישע דיסקוסיע אין געטאָ. אייניער פון די רעדנערס האָט זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטשן אָנגערופן: „דער שומר פון ייוואָ אין ווילנע".

זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש האָט זיך אויפגעריסן פון זיין אָרט און אויסגע־שריען:

— נייַן! ניט קיין שומר בין איך, נאָר אַ קברן.

זייַנע וועלטער האָבן אַרויסגערופן אַ צערודערונג ביים עולם, צווישן וועלכן עס האָבן זיך געפונען שריפטשטעלערס, מיט וועלכע ער האָט מיטגעאַרבעט לאַנגע יאָרן אין ייוואָ און וועלכע האָבן געוואוסט, אַז ער פאַרנעמט זיך אין געטאָ מיט ראַטעווען די ביכער פון ייוואָ...

זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש האָט אַן אויפגערעגטער געטענהט:

— יאָ, אַ קברן, אַ קברן... געהאַלפן בויען אַ קולטור־בנין, וואָס גייט איצט צו קבורה... איך האָב געוואָלט זיין אַ שרייבער, אַ היסטאָריע־זאַמלער אויף אַ בית־עולם — און מיין זון איז אַוועק צו זיין אַן אַרבעטער, אַ פאַסטוך אין ארץ־ישראל, מיך וועט מען פירן צו אַ שענדלעכן טויט — מיין זון וועט לעבן ווי אַ מענטש, און וועט שטאַרבן ווי אַ מענטש...

אַ טויטע שטילקייט האָט געהערשט דאָן אין צימער. אַלע האָבן דאָן פאַר־שטאַנען, אַז אין אים קומט פאָר אַ טיפער נשמה־איבערברוך: אויב ער רעדט אַזוי וועגן זיין אַרבעט און זיין לעבנס־ווערק — ייוואָ. —

▼

איך דערמאָן מיך ווידער, אַ ליטעראַרישע באַגעגעניש אין געטאָ מיט אַ דיס־קוסיע אויף דער טעמע:

„ווער איז אַ יידי?"

דאָס איז געווען אויף רודניצקער־גאַס 6, אין זאַל פון געטאָ־קאָמענדאַנט יעקב גענס. עס איז געווען זער אַ הייסע דיסקוסיע. עס האָבן אין איר אָנטייל גענומען זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש, ד"ר צ. פעלדשטיין, ישראל דימענטמאַן, גוטגעשטאַלט און אַנדערע. גוטגעשטאַלט האָט, צווישן אַנדערע, געזאָגט:

— וועז איך הער, אַז מען באַמבאַרדירט וואַרשע, כאַפט מיך אַ ספאַזמאַטיש געוויין.

רייסט אים איבער זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש:

— און אַז מען באַמבאַרדירט ירושלים?

און איידער גוטגעשטאַלט באָוויזט צו ענטפערן, כאַפּט זיך אַרויס אַ חבר פון גוטגעשטאַלט און רופט אויס:

— אַרט דאָס מיך ווי די קאַץ!

זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש כאַפּט זיך אויף פון אָרט, טוט אַ לויף צום אויסרופער און גיט אַ געשריי:

— וואָס האָט איר געזאָגט? וואָס האָט איר געזאָגט? איך קען מיט אייך ניט זיצן אין איין סביבה!

קוים קוים האָט מען אים באַרואיקט, אַז יענער האָט עס ניט געמיינט אויף אַן אמת, נאָר עס האָט זיך ביי אים אַרויסגעכאַפּט אַן אומגעלומפּערט וואָרט.

▼

— — — וועלן מען האָט זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטשן געפירט מיט טויזנטער יידן אין די קאַנצענטראַציע־לאַגערן פון עסטלאַנד, האָט ער פון לאַגער אַרויס־שיקט אַ בריוול:

— איך בין גליקלעך, וואָס איך געפין זיך צוזאַמען מיט אברהם אבינוס אייניקלעך...

▼

אין די לאַגערן האָט ער באהבה מקבל געווען דאָס לעבן פון פיין און יסורים. ער איז געווען שוואַך און האָט ניט געקענט גיין צו פיזישער אַרבעט, האָט מען אים געמאַכט פאַר אַן אויפזיער פון די לאַגער־קלאַזעטן, שטיל פלעגט ער אויספירן די אַרבעט און צו די ידידים זאָגן:

— איך קוש די דרעק פון די הייליקע יידן!

▼

— — — אין קאַנצענטראַציע־לאַגער האָט זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש זיך באַגעגענט מיט משה לערערן, וועלכער האָט אים אַרויסגעשטופּט אין יאָר 1940 פון ייווא. זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש האָט עס אים אויך אין געטאָ ניט געקאָנט פאַרגעסן און אָנגעהאַלטן אויף אים אַ ברוגז. דאָרט אָבער אין לאַגער איז משה לערער קראַנק געוואָרן אויף דיזענטעריע, און זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש האָט זיך מיט אים מטפל געווען ווי מיט אַ ברודער, געוואַשן זיין שמוץ און געטיילט זיך מיט אים זיין קלייניע פּאַרציע שפּיז, און ווען ער איז געשטאָרבן, האָט זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש געבראַכט אים צו קבורה און געזאָגט נאָך אים קדיש.

דאָרט אין לאַגער, איז ז. ה. קאַלמאַנאָוויטש געוואָרן אַלץ שוואַכער, זיין גוף געשוואָלן, קוים זיך געשלעפּט מיט די פיס און — אומגעקומען.

▼

אין די לאַגערן האָט מען דערציילט, אַז ווען מען האָט געפירט זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש צום טויט, האָט ער אויסגעשריען:

— איך לאַך פון אייך, איך האָב פאַר אייך קיין מורא ניט! איך האָב אַ זון אין ארץ־ישראל! (זיין זון געפינט זיך אין מרחביה).

ד״ר צמח פעלדשטיין

אייגער פון די פֿאָפולערסטע רעדנערס און קולטור־טוערס אין גאָטאָ איז געווען ד״ר צמח פעלדשטיין, אַן אָפּשטאַמיקער פון ליטע, געבוירן אין ניישטאַט. שטודירט אין בערלין און בערן, געווען לערער אין דער יידישער גימנאַזיע פון קרינסקי אין וואַרשע, געגרינדעט אַ יידישע גימנאַזיע אין מינסק, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, צוריקגעקערט זיך קיין ליטע, וואו ער איז געווען דירעקטאָר פון דער הע־

ד״ר צמח פעלדשטיין

ברעאישער רעאַל־גימנאַזיע אין קאָווגע. באַטייליקט זיך אין דער „תרבות״־דעלעגאַציע קיין אַמעריקע, צוזאַמען מיט שאול טשערניכאָווסקי, באַזוכט ארץ־ישראל אין יאָר 1935 און פֿאַרעפנטלעכט אַ סעריע רייזע־באַשרייבונגען אין קאָווגער „יידישער שטי־מע״; אַ חוץ דעם פֿאַרעפנטלעכט צאָלרייכע אַרטיקלען וועגן דער יידישער און וועלט־לעכער ליטעראַטור; באַקאַנטער לעקטאָר.

אין גאָטאָ האָט ער געאַרבעט לכתחילה איז דער גאָטאָ־פאָסט. שפּעטער האָט ער זיך מיט ברען אַריינגעוואַרפן אין דער קולטור־אַרבעט. אַרויסגעטרעטן מיט אומצאָ־ליקע רעפעראַטן אין ליטעראַטן־פאַראיין, לערער־פאַרבאַנד, אַרבעטער־אוידיטאָריע און יוגנט־קלוב. זייער אַ סך געלייסטעט פאַר דעם „ברית עברית״ און „חברה מדעית עברית״. איבערגעזעצט אויף העברעאיש „אַאידאַ״ פאַרן העברעאישן כאָר. געשריבן זכרונות פון גאָטאָ, סילועטן פון גאָטאָ־פערזענלעכקייטן, וועלק וועגן אחד העם, ח. נ. ביאַליק און טאָאדאָר הערצל.

ער איז געווען רעדאַקטאָר פון „גאָטאָ־ידיעות״ און זייער געליטן דערפון, וואָס ער האָט געמוזט פאַרעפנטלעכן נאָר פאַרעווע „אָפיציעלע ידיעות״, קאָנטראָלירטע דורך געסטן. דאָך האָט ער זיך באַמיט אַריינצוברענגען דאָרט וואָס מער נייס און אפילו ליטעראַטור און קונסט־אָפּהאַנדלונגען, ווי אויך אַרטיקלען, וואָס לאָזן זיך לייענען.

ער איז געווען אייגער פון די באַגייסטערטע פרעלעגאַנטן פון ה. לייוויק און פלעגט ליב האָבן אים צו ציטירן.

אויך אין די לאַגערן האָט ד״ר צמח פעלדשטיין ניט אויפגעהערט צו שרייבן. (און אַז ס׳איז ניט געווען קיין פּאַפּיר אוו קיין בלייער, פלעגט ער אויפן קאָפּ פּרא־

יעקטירן ליטעראַרישע אַרבעטן און אויף דער הילצערנער נאַרע קאַמפּאַנירן הע־
ברעאישע און יידישע לידער).

וועג ער איז שוין געווארן שוואַך אי? לאַגער דאַאוטמערגען, האָט ער מיר איינמאָל
געזאָגט:

— הער זיך צו און פאַרשטיי וואָס איך מיין:
זעסט עס לעשן זיך
די ליכט שוין אויס, נאָר איין און אוינציק ליכט
דאָס לעצטע פינקלט נאָך, און באַלד וועט אויך
דאָס לעצטע זיך פאַרלעשן — — —

איך האָב זיך געמאַכט ניט פאַרשטייענדיק און געפרעגט:

— איז וואָס זשע פאַר אַ שייכות האָט עס צו אונזער קאַנצענטראַציע־לאַגער? —
אַ געוויסן שוועדן פראָסטיקן טאָג ביים לאַגער־אַפּעל האָט ער מיר געזאָגט:

— דו ווייסט, כ׳האָב זיך הייַנט דערמאָנט אַ פערז פון לייוויקס „גאולה קאַמעדיע״:
אויפן חיסן מדבר זאָמד איז אויסגעקריצט געווען מיין גורל
מיין גורל איז — געבאָט פון דורות
אַבער רחמים קוטש מיר ניט.

— ווייסט, כ׳האָב אַ נייעם געדאַנק וועגן דער „גאולה קאַמעדיע״, נאָך דער
באַפרייאונג שרייב איך אַ גאַנצע אַרבעט וועג איר.

ס׳איז געווען שוין אין יאָר 1945. אויף מאָרגן איז פאַרגעקומען דער קאָשמאָר־
טאָג פון פירן נאַקעט אין לאַגער־באָד, וואָס עס האָבן ניט אויסגעהאַלטן די אַלטע
און שוואַכע, און צווישן זיי איז אויך געווען ד״ר צמח פעלדשטיין.

מירע בערנשטיין

מירע בערנשטיין

איינע פון די באַקאַנטסטע ווילנער יידישע פּעדאַגאָגינס און שול־טוערינס.
שטאַמט פון א. ליבערמאַן, רעדאַקטאָר פון „אמת״, אַקטיוו אין די קאָמוניסטישע
קרייזן.

באַשיידן, פאַלקסטימלעך, האַרציק, מיט אַ ברויזנדיקער ענערגיע און מיט אַ
ים ליבשאַפט צו די קינדער, זייער אַ סך געלייסטעט אינעם אויפשטעלן דעם געטא־
שול־וועזן און אינעם שאַפן האַרציקע פאַרבינדענישן צווישן דער לערערשאַפט און
די קינדער אין געטא. זי איז געווען ביי די קינדער זייער גאַכטעט, באַליבט און
ממש אידאַליזירט.

זי איז אויך געווען טעטיק אויפן סאָציאַלן געביט אַלס פרעזידיום־מיטגלידער אין געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט פון גענטאָ. זי איז געווען די נשמה חיה פון די שול־אויפטריט אין גענטאָ; רעזשיסירט „אַלע מענטשן זענען ברידער", „זיי אַ צוכט", און אַנדערע. זי האָט אַרייַנגעבראַכט ענטוזיאַזם אין דער אַרבעט פון יוגנט־קלוב און קינדער־קלוב.

אַ רייַנע געשטאַלט פון אַ ווילנער יידישער אידעאַליסטישער לערערין.

לייב אָפּעסקין

געבוירן אין יאָר 1908. אַביטורענט פון ווילנער יידישן לערער סעמינאַר.

ער איז געווען אַ שטילער האַרציקער פאָלקס־מענטש; אַ יידישער פאָלקס־לערער מיט אַ טיפן דיכטערישן טאַלאַנט, מיט אַ שטאַרקן חוש פאַר רעאַלער אַרבעט, וואָס האָט זיך אַרויסגעוויזן אין זיין טעטיקייט אַקס וויצע־פאָרזיצער אין געזעלשאַפט־לעכן הילפס־קאָמיטעט. ער האָט פאַרפאַסט אַ רייַע לידער, וועלכע האָבן איבערגע־לאָזט אין געטאָ אַ שטאַרקן אייַנדרוק: „פאַרמאַטערט", „אויפן טויט פון לערער גערשטיין", „ווי קען מען פאַרגעסן". זיי! ליד „דער ייד פון דער מאַלינע" איז אויס־געפירט געוואָרן כאָראַל דורך די קינדער. ער איז געווען אַן אַקטיוויסט חבר פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי, געפילט אַ טיפן סענטימענט צו די העברעאישע קולטור אוצרות און צו דער יידישער טראַדיציע. חבר פון פ.פ.א. געפאַלן אין בלאָק פון ה.ק.פ. יולי 1944.

ווען ווילנע איז באַפרייט געוואָרן, און די יידישע פאַרטיזאַנער זענען אַריין אין ה.ק.פ. בלאָק, האָבן זיי געפונען נעבן זיי טויטן קערפער אַ פאַרבלוטיקט העפט מיט דעם דיכטערס לידער.

משה אַליצקי

ער איז געווען פון די עלטסטע ווילנער לערערס און קולטור־טוערס אין גענטאָ. אַ בן־ששים. כ׳גדענק אים נאָך פון יאָר 1916. אין דער צייט פון דער ערשטער דייטשער אָקופּאַציע אין ווילנע. ער איז געווען דאָן פון מיינע ערשטע לערערס פון העברעאיש און יידישער געשיכטע.

ער איז געווען צוזאַמען מיט שבתי עפשטיין, חיים אריה חזן, מ. ב. שניידער און א. י. טריוואוש, אייַנער פון די מיטגרינדער פון דער ערשטער העברעאישער גימ־נאַזיע אין די תפוצות. דאָן גרינדער און לאַנגיאָריקער לייטער פון דער ווילנער תרבות פאָלקס-שול א. ב. פון ד״ר ש. עפשטיין. צוואנציק יאָר געווארן־סעקרעטאַר פון ווילנער העברעאישן לערער־פאַראיין. ווען אין ווילנע פלעגן פאַרקומען געמיינזאַמע אַרויסטרעטונגען פון די יידישע לערערס פון אַלע שול־טיפן, ווי דערקלערונגען אין קהלה, שטרייקן וכדומה — פלעגט משה אַליצקי תמיד זיי קאָנצענטרירן. ער איז געווען אַ טרייַער פרייַנד פון אַרבעטנדיקן ארץ ישראל און פיגורירט תמיד צו די וואָלן אין דער קהלה און אין שטאָט־ראַט אויף די ליסטעס פון פועלי־ציון־התאחדות. אַ מענטש באַלאַדע מיט וויסן אויפן געביט פון העברעאישער און יידישער ליטע־ראַטור, פון יידישער און אַלוועלטלעכער געשיכטע, אַ ייד וואָס האָט שטענדיק גע־שפרודלט מיט שאַרפזין און סאַטירע.

אין גענטאָ — איניציאַטאָר פון שול־וועזן צוזאַמען מיט מירע בערנשטיין, רחל ברוידא און מרים גוטגעשטאַלט. ערשטער אַרגאַניזאַטאָר און לייטער פון שול־וועזן,

לעקטאָר אין ליטעראַטור-פאַראיין, לערער-פאַרבאַנד, ברית עברית, חברה מדעית עברית, פון ערשטן טאָג אין געטאָ געשריבן אַ טאָג-בוך (יקדיש און קאַפּיטלען אין העברעאיש), פול מיט סובייקטיוו באַמערקונגען און שאַרפע אָפּשאַצונגען פון געטאָ-געשעענישן אוּן געטאָ-פערזענלעכקייטן. בעיקר איז דאָס טאָג־בוך געווען געוויידמעט דאָס קולטור־לעבן פון געטאָ. אויך אין געטאָ האָט ער ניט פאַרלוירן זיין חוש פאַר הומאָר אוּן שאַרפזין, אוּן, ווי ווילנדיק מאַכן פאַרגעסן זיך אין דער ווירקלעכקייט, געהאַלטן פאַרלעזונגען אויף יידיש און העברעאיש וועגן הומאָר ביי יידן אונטער אַלע אומשטאַנדן. — —

אַ מעטש פון הויכער עטישקייט, האָט ער אַ סך געפאַדערט פון זיך און פון אַנדערע. ער איז געווען אומדערמידלעך אין זיין אַרבעט, וועלכע ער האָט אויסגע-פירט ווי אַ פאַלקס-שליחות, מיט עקשנות אוּן זעלבסט-פאַרגעסנקייט.

אין געטאָ איז געשטאַרבן זיין פרוי, אסתר, איינע פון די ערשטע פאַלקס־לערע־רינס אין ווילנע. ס'איז געווען אַ גרויסע לוויה. ביים טויער פון געטאָ; דער אָרון גייט אַליין ווייטער איז שטאָט; מיר אַלע מוזן גיין צוריק. משה אַליצקי קוקט זיך אום אַרום און אַרום, ווי ער וואַלט וועלן אייגנקריצן דאָס בילד פון די באַגליטערס. אויף מיין שטומען פראַגן־בליק רופט ער זיך אַן אומעטיק־וויציק:

— איך קוק אויף דער לוויה און איך זע, וואָס פאַר אַ לוויה כ'וואָלט געהאַט, ווען כ'וואָלט געשטאַרבן אין געטאָ. אָבער איך וועל דערצו ניט זוכה זיין — — —

און דאַן האָט ער מיך גענומען אונטערן האַנט און געזאָגט שטיל;

— גיב אַן עצה, ווי באַהאַלט מען אויס דאָס טאָג־בוך — —

ס'איז מיר באַקאַנט, אַז אַ טייל פון זיין טאָג-בוך איז אים געלונגען אַרויסצופירן פון געטאָ. (וואו איז עס ?)

און איינמאָל בשעת אַ לימוד־הפסקה, ווען די קינדער האָבן אויפן הויף געמאַכט אַ קאַראַהאַד, האָט ער מיך געפרעגט:

— דו זעסט די קינדער ווי זיי טאַנצן? עס פרייט דיין אויג? דו האָסט ליב די קינדער? וויסט: זיי אַלע וועלן אומקומען — — —

משה אַליצקי איז אומגעקומען ביי דער ליקווידאַציע פון בלאַק „קיילים" 1944. מען דערציילט, ער האָט ניט געלאָזט זיך פירן, איז ער דערשאָסן געוואָרן? אויף די טרעפ. — — —

הערמאַן קרוק

אַ רירעוודיקע קולטור־טעטיקייט, בעיקר אויפן געביט פון זאַמלען היסטאָרישע מאַטעריאַלן האָט אַנטוויקלט אין געטאָ-ווילנע הערמאַן קרוק.

געבוירן אין 1897 אין פלאָצק, פוילן. אין יאָר 1916 האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין דער ס. ד. ק. פ. ל. (קאָמוניסטישע פאַרטיי). אין יאָר 1921 פאַרבינדט ער זיך מיט „צוקונפט" און דאַן מיטן „בונד". ער אַרבעט אין צענטראַל-ראַט פון די פּראָ-פעסיאָנעלע פאַריינען. און נעמט דאַן איבער די לייטונג פון דער „גראַסער־ביבליאָ-טעק". גלייכצייטיק געווען טעטיק אַלס שרייבער און זשורנאַליסט.

אין ווילנער געטאָ איז ער אַריין אין דער געטאָ-פאַליציי אין די ערשטע טעג פון איר גרינדונג און אין אַ פאָר טעג אַרום איר פאַרלאָזן. ער איז געווען איינער פון די אָרגאַניזאַטאָרן פון ליטעראַטן-פאַריין, לייטער פון דער געטאָ-ביבליאָטעק

און פון געטאָ־אַרכיוו, זייער אַקטיוו אין געטאָ־וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, קאָנצענ־
טרירט אַרום זיך אַ גרעסערע גרופּע מענטשן, וואָס האָבן פאַרשריבן גבית־עדותן
ביי די אַנטלאָפענע פון די שחיטות, און געהאָלפן אים זאַמלען די פאַרשידנאַרטיקסטע
געטאָ־דאָקומענטן, פראָטאָקאָלן און מודעות פון יידנראַט און פאָליציי, סטאַטיסטישע
מאַטעריאַלן פון אַלע אָפּטיילונגען פון די יידנראַט־אַנשטאַלטן. ער האָלט אָפּטע פאַר־
טראָגן אויף קולטור־טעמען, העלפט אָפּראָטעווען יידישע קולטור־אוצרות פון ייוואָ,
שרייבט אַ געוויסן כראָניק פון געטאָ. די אומצאָליקע מאַטעריאַלן באַהאַלט ער אין

הערמאַן קרוק
1944—1897

בלעכענע קאַסטנס, אין ספּעציעלע מאַלינעס, וועלכע זענען געווען בשעתם בא־
וווסט נאָר איינצלנע פּערזאָנען. אָקטיוו אין דער לייטונג פון דער בונדישער גרופּע
אין געטאָ, מיטגליד פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט.

דעפּאַרטירט אין עסטלאַנד, ווו ער שרייבט אַ טאָג־בוך. אומגעקומען ביי דער
שחיטה פון קלאאגא 19 סעפּטעמבער 1944.

נפתלי וויניק־ראָזע

נפתלי וויניק־ראָזע איז געווען איינער פון די אינטערעסאַנטסטע און פיינסטע
יידישע קריטיקער און פאָלקלאָריסטן אין פוילן.

געבוירן אין טאַרנע, גאַליציען, דעם 16 פעברואַר 1897, שטודירט פילאָזאָפיע
און סלאַווישע ליטעראַטור אין קראָקע און קונסט־געשיכטע אין ווילנע.

מיטאַרבעטער פון דער פּועלי־ציון־צייטשריפט „אַרבעטער צייטונג" און שפּע־
טער „אַרבעטער וואָרט", „אונזער וואָרט", „ליטעראַרישע בלעטער", „סאָציאַלע מע־
דיצין", אָנגעשריבן אַ ריי אָפּהאַנדלונגען וועגן יידישער און אַלוועלטלעכער ליטע־
ראָטור, ווי אויך אַרבעטן וועגן יידישן פאָלקלאָר. פאָפולער געווען אין ווילנע מיט
זיינע רעפעראַטן וועגן קונסט און ליטעראָטור.

אין די ערשטע טעג פון דער געטאָ־גרינדונג איז ער אַריין אין דער געטאָ־
פאָליציי, נישט פאַרוויסזעענדיק אין וואָס זי וועט זיך פאַרוואַנדלען. ער פלעגט
שטיין אויף אַ גאַסן־ראָג פון געטאָ און רעגולירן, אַז די באָפעלקערונג זאָל גיין אין
אַ סדר. יום כּפּור 1941, נאָכדעם ווי יעקב גענס האָט פאַרופן אַ פאַרזאַמלונג פון
די געטאָ־פאָליציסטן און אַנגעזאָגט זיי וועגן דער אַריבערפירונגס־אַקציע פון געטאָ

נר. 1 אין געטאָ נר. 2, האָט נפתלי וויניק אָנגעזאָגט וועמען נאָר ער האָט געקענט, אַז מען זאָל נישט טרויען די געטאָ-פּאָליציי און נישט אויספירן אירע פּאַראַדנונגען.

באַלד נאָכדעם פּאַרלאָזט ער די געטאָ-פּאָליציי, אָנטלויפט פון געטאָ, און אַרבעט ביי האָלץ-אַרבעט אין אַ שטעטעלע סווּיר, אין וווייסרוסלאַנד, ער קומט צוריק אין געטאָ, וווּ ער לעבט מיט זיין משפּחה אין גרויסער אָרעמקייט, אין הונגער ממש.

ער ווערט דער לערער פון יידישער ליטעראַטור און ארץ־ישראל-וויסנשאַפט אין די געטאָ-פּאָלקסשולן, שרייבט אַ גרעסערע ליטעראַרישע אַרבעט וועגן לייב ניידוס און הויבט אָן צו שרייבן וועגן יעקב גלאַטשטיין, זאַמלט אויך געטאָ-פּאָלקלאָר.

נפתלי וויניק-ראָזע
1944—1897

געווען טעטיק אין פאַרבאַנד פון יידישע שרייבער און קינסטלער און געהאַלטן דאָרטן אין געטאָ זיין פאַרטראָג אין דער אַרבעטער-אוידיטאָריע וועגן אליקום צונזער.

ער איז געווען אַ שטילער באַשיידענער מענטש, מיט אַ פריינטלעכער באַציאונג צו יעדן איינעם.

ער איז דעפאָרטירט געוואָרן אין די לאַגערן פון עסטלאַנד. זיינע חברים פון לאַגער דערציילן מיט יראת־הכבוד וועגן זיין לעבן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן. דאָרטן אין לאַגער נאָרווּאַ 1944 איז ער אומגעקומען פון הונגער און שוואָכקייט.

ישראל דימענטמאַן

ישראל דימענטמאַן, לערער און שריפטשטעלער, איז געווען אייגער פון די עמודי התווך פון דער קולטור־אַרבעט און פון שול-וועזן אין געטאָ.

ער איז געווען חבריש, האַרציק און ברויזנדיק מיט אומאויסשעפּבאַרער ענערגיע.

געבוירן אין וועגראָוו, הינטער וואַרשע, 1904 אין אַ חסידישער משפּחה, געענדיקט העברעאישע גימנאַזיע אין קאָוונע, און דאָן פילאָזאָפיע און געשיכטע אין קאָוונער אוניווערסיטעט. געווען לערער אין דער פּראָוויניץ, ווי אויך אין העברעאישן

שול־וועזן פון קאָוונע. באַטייליקט זיך אין דער העברעאישער פרעסע פון ליטע, שרייבנדיק בעיקר וועגן פּעדאַגאָגישע פראָגן („משעולי החינוך" פון קאָוונע). גע־וועזן חבר פון מרכז „תרבות" און פון צ. ק. „המורה" אין ליטע.

אין יאָר 1932 פאַרעפנטלעכט ער אין ריגע אַ ראָמאַן אויף רוסיש אונטערן נאָמען „נאַקאַנוניע" (ערב), אין וועלכן ער שילדערט צייטן פון ערב אַנקומענדיקער מלחמה. אין יאָר 1936 פירט ער אָן מיט אַ לערער־עקסקורסיע אין ארץ־ישראל און דרוקט דאָרטן זיינע איינדרוקן אין „דבר". אין יאָר 1938 פאַרעפנטלעכט ער אַן אַרבעט אונטערן נאָמען „די דערציערישע און קינסטלערישע באַדייטונג פון מעשהלעך" אין דער ליטווישער צייטשריפט פאַר פראָגרעסיווע לערער „קולטור און לעבן" („גיווויע־נימאַס איר קולטורא").

מיטן אָנשלוס פון ווילנע צו ליטע, קומט ער קיין ווילנע, ווו ער ווערט די־רעקטאָר פון „תרבות"־גימנאַזיע. אין געטאָ אַנטוויקלט ער אַ זייער רירעוודיקע טע־טיקייט, לכתחילה אַלס לערער פון העברעאיש אין די געטאָ־שולן און שפּעטער אַלס לייטער פון גאַנצן שול־וועזן; אויפגעטראָטן מיט צאָלרייכע רעפעראַטן אויף יידיש און העברעאיש אין ליטעראַטן־פאַריין, אַרבעטער־אויניטאָריע, לערער־פאַראַנד, ברית־עבריית, יוגנט־קלוב און קינדער־קלוב. מיטגליד פון פאַרוואַלטונג פון ליטע־ראַטן־פאַריין, פון ציוניסטישן „דאָך", פון דער לייטונג פון פועלי־ציון־התאחדות, איז ער געווען אייניער פון די צענטראַלע פיגורן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן פון געטאָ בכלל און פון דער ציוניסטישער טעטיקייט בפרט.

ישראל דימענטמאַן האָט איבערזעצט דוד פינסקיס „היהודי הנצחי" צו דער אויפפירונג פון העברעאישן געטאָ־טעאַטער, פון וועלכן ער איז געווען די נשמה חיה. אָנגעשריבן אַ העברעאישע נאָווועלע „עד השער" פאַר וועלכע ער האָט באַקו־מען די געטאָ־פרעמיע, ווי אויך אַ דראָמע פון געטאָ־לעבן אויף יידיש, פאַר וועלכע ער איז ווידער פרעמירט געוואָרן דורכן ליטעראַטן־פאַריין. געשריבן אין געטאָ אַ טאָג־בוך אויף העברעאיש, אָפשטעלנדיק זיך בעיקר אויף דער קולטור־טעטיקייט פון געטאָ.

דעפּאַרטירט געוואָרן קיין עסטלאַנד אין קאָנצענטראַציע־לאַגער קלאָאגא. דאָרט האָט ער ווידער געשריבן אַ טאָג־בוך פון לאַגער־לעבן. אומגעקומען אין קלאָאגא אין טאָג פון דער שחיטה 19 סעפּטעמבער 1944.

8. איז געקומען ח. נ. ביאליק אין געטא־ווילנע...

...איז געקומען ח. נ. ביאַליק אין געטאָ ווילנע און די ערשטע חאָבן אים רערזען די קינדער...

און עס האָבן אים די קינדערשע הערצער אויפגענומען.

און דער געטאָ האָט אויסגעזעען אין אָנהויב ווי אַ מין ס ט א ד ט, אַ צונויפגעטריבענע און צונויפגעדריקטע אין אַ פּאָר ענגע גאַסלעך. אומבאַהאַלפענע, אין שרעק לעבנדיקע, דעם טויט פּאַראויסזעענדיקע מענטשן־שאָטנס. אַ סטאָדט אין טיפן יאוש און גלייכצייטיק אין ווילדן לעבן־באַגער, ווען איין לאָם קען פּאָר דער אַנדערער ווערן אַ צוקנדיקע חיה...

און אָז אין געטאָ זענען אָנטשטאָנען די ערשטע שולן און אין חרובע לאָקאָלן האָט זיך דערהערט אַ קינדער־געזאָנג, האָט מען דערשפירט, אָז מען איז דאָך אַ מ ש פּ ח ה.

און אָז עס טאָנצן קינדער קאַראָהאָדן — און זאָל עס זיין, אָז אויף רואינען... — זענען מיר דאָך טאָטע און מאַמע, ברידער און שוועסטערס. טאָ לאָמיר העלפן מאַכן אַ קוויט און אַ גירלאַנדע פּאַרן טאָנצנדיקן יתום, לאָמיר מיטהעלפן זינגען „מיר זענען יונגע", פּאָר דעם, וואָס זיין טאָטן האָט מען ערשט נעכטן געפירט אַוועי י ו נ ג צו דער עקדה...

איז געווען בראשית דער געטאָ ווי אַ שווייגנדיקער שטיין. אַוועי איז עס — און אַזוי מוז עס זיין. נעכטן דו — און מאָרגן איך... אָן געוויין — און אָן האָפענונג. און וואָס דאַרף געשען — זאָל געשען וואָס גיכער ! און איך, און דו — מ׳קען גאָרניט ענדערן. טאָ פיר אונז בלינדער גורל — — איז דיין שוואַרצן תהום ! האָסטו צוגענומען פון אונז דעם מענטשן־כבוד — זענען מיר אָן כבוד... וועסטו צונעמען אויך דאָס לעבן — וואַרטן מיר אויף דעם — נאָכט נאָך נאָכט, אין אָנגעטוענע זאָכן... אָן .געוויין, אָן פראָטעסט און אָן האָפענונג. אַ שוואַרצער שווייגנדיקער שטיין...

איז געקומען די ערשטע קינדער־פייערונג אין געטאָ ווילנע.

און פון אַ קינדס מויל הערט זיך וועדטער, שוין לאַנג ניט געהערטע:

...ס׳ציט מיך, ווי כמאַרעס, צום ים, צו דעם שוואַרצן
טיפער צו אייך, מיינע עלנטע ברידער !

און ס׳איז שטיל אין זאָל. און עס הערן הערצער „גלוסט זיך מיר ווינען"...

און עפעס הייליקס ווערט אָנגעצונדן אין פּאַרלאָשענע אויגן :

דורכשלאָגן זאָלן זיך אייערע טרערן !
גרינגער זאָל ווערן —
און פרייער זאָל ווערן !

און די טרערן שלאָגן זיך דורך. און עס ווינט דער זאָל, טאָטע און מאַמע און קינד און לערער.

דער שטיין ווינט אַ הייליק געוויין.

און עס ווערט גרינגער און פרייער. און פון דער סצענע דונערט אַ שטים פון אַ קינד, וואָס איז פול מיט בטחון :

איבערגיין וועלן די פינצטערע צייטן.

אַריבערגיין וועלן די פּינצטערע צייטן ? קען עס נאָך אַמאָל קומען ? לוינט נאָך צו האָפן ?

און אויג צו אויג קוקן זיך איבער מיט חידוש, מיט אַ פּראַגע, וואָס האָט אין זיך שוין דעם ענטפער: אַריבערגיין וועלן די פּינצטערע צייטן.

דו בלייך קינד, דו געטאָ־יתום, זאָג נבואה, זאָל אונז טרייסטן דיין וואָרט —

און פּאַר אַ זכר פון היינטיקע כמאַרעס
וועט אייך פאַרבלייבן אַ נייער „על נהרות",
וואָס ער וועט הימל און ערד איבערקערן — — —
גליקלעך איז דער און געבענטשט זאָל דער ווערן,
וואָס וועט פאַרהיליקן אייערע טרערן,
היליקע, צווייטוויזנטיאַריקע טרערן.

און אַלע האָבן דערזען ח. נ. ב י א ל י ק ן . . .

איז געקומען דאָן ח. נ. ביאַליק אין געטאָ... און מען האָט אים דערשפּירט, און מען האָט דערהערט אין זיך זיין וואָרט.

זענען אונזערע ליידן און טרערן — טויזנטיאַריקע טרערן — זענען מיר דאָך ניט קיין סטאַדע און ניט נאָר אַ משפּחה, נאָר אַן ע ד ה !

טאָ לאָמיר אין געטאָ בויען און לעבן, אויף צו להכעיס דעם שונא, ווי עס לעבט אַן עדה, אַ געזעלשאַפט. מעג מ א ר ג ן קומען דער טויט — אָבער ה י י נ ט וועלן מיר לעבן מיט אַ שול, מיט אַ רעפּעראַט, מיט אַן אַרקעסטער, מיט געזונטהייטס־אַנשטאַלטן, מיט פּאַך־וואַרשטאַטן (און אפשר טאָקע וועט מען נאָך דערלעבן צו בעסערע צייטן, וועט מען פון געטאָ אַרויס אויף דער פּריי מיט דער שול, מיטן אַנשטאַלט און מיט דעם פּאַך).

האָבן די קינדער געבראַכט אין געטאָ ח. נ. ביאַליקס וואָרט פון נ ח מ ה. האָט די יוגנט געבראַכט זיין רוף צו נ ק מ ה.

ואם יש צדק יופיע מיד.
און אויב גערעכטיקייט איז דאָ —
שוין איצט זאָל דאָס קומען.

און ס׳האָט די יוגנט געוואָרפן די פּראַגע : צי דאַרף מען אַזוי גיין צום טויט, ווי מען איז ביז היינט געגאַנגען ? — — — און צי זאָל מען אַזוי גיין ?

לא ידענו למה מתם — — —
ועל מי ועל מה מתם ? !
מיר ווייסן ניט פאַרוואָס איר זענט געשטאָרבן
און צוליב וועמען און צוליב וואָס איר זענט געשטאָרבן.

און אַז מען האָט ניט געקענט רעדן אַ פ ן, האָט מען געמאַכט ליטעראַרישע פּייערונגען און מען האָט צום געטאָ געריידט מיט „שירי הזעם" — מיט די וועריטער פון ח. נ. ביאַליקס שחיטה־שטאָט :

ירימו נא אגרוף — ויתבעו את עלבונם
אַ קולאַק זאָלן זיי אויפהויבן..
און פאַר דער קריוודע פאַדערן אַ חשבון.

און עס זענען געקומען טעג, ווען דער יידישער וויידערשטאַנד אין די געטאָס האָט געפאַדערט דעם חשבון...

9. וועז דער געטא זינגט...

באשולדיק אונז ניט, דו, וואס דו ביסט אין געטא ניט געווען. מיר האבן אין געטא געזונגען. — מיר האבן געווינט און געזונגען, באהאלטן זיך און געזונגען, געארבעט און געזונגען, געהאפט און געזונגען.

און ס׳איז געווען א טאג, וועז מען האט געפירט קיין פאנאר, האבן די געסטאפא־לייט געהייסן די יידן שפילן אויף פידלען און זינגען — האבן די יידן זיי ניט געפאלגט: דער לעצטער גאנג געהערט צו אונז... זענען זיי געגאנגען צום טויט אויפן וועג קיין פאנאר און געזונגען „התקוה" און דעם „אינטערנאציאנאל" און געזאגט זייער לעבן מיט געזאנג.

דער לעצטער גענאנג געהערט צו אונז...

און געראטעוועט פון פאנאר האבן דערציילט: וועז מען האט געפירט אן עדה צום טויט, איז געגאנגען א רב מיט א ספר תורה אין דער האנט און געזונגען: נחמו, נחמו עמי, מיט יענעם טרייסט־ניגון, וואס מען האט דורות געזונגען — האבן די דייטשן מיט קאלבעס געשפאלטן זיין קאפ און מיט נאגייקעס פארפיניקט, איז ער געפאלן טויט אויפן וועג, זינגענדיק זיין טרייסט־ליד.

דער לעצטער גענאנג געהערט צו אונז...

און אז עס איז אנטשטאנען די פארטיזאנער־באוועגונג, האט די יוגנט געזונגען נייע לידער, לידער פון ווידערשטאנד און זייערע לידער גייען איצט בתפוצות ישראל פון ישוב צו ישוב. א סך פון די מענטשן פון ווידערשטאנד זענען שוין לאנג ניטא.

אבער זייער לעצטער געזאנג געהערט צו אונז...

לידער וועגן ווילנע

וועז מען איז אריין אין געטא, און די טויט־ארויספירונגען האבן זיך אלץ פארמערט, זענען אלע שוין געווען באהערשט פון געדאנק:

אפשר קען נאך אמאל איבערבלייבן א קליינער ידישער ישוב אין ווילנע, אבער ירושלים דליטא גייט אונטערן, קומט אום.

האט זיך דעמאלט טיפע בענקשאפט אויפגעווקט צו דער דאזיקער עיר ואם בישראל, צו דעם דאזיקן פארשווינדנדיקן קאפיטל יידישע געשיכטע, האט די אונ־טערגייענדיקע יידישע שטאט זיך אליין באזונגען אירע לעצטע טעג.

האט מען געזונגען אברהם רייזינס, זלמן שניאורס און אנדערע דיכטערס לידער וועגן ווילנע. איין ליד האט זיך אזוי איינגעבירגערט, אז עס איז פארוואנדלט געוואָרן אין א מין עלעגיע־הימען פון ווילנער געטא. דאס ליד הייסט „ווילנע, ווילנע", פארפאסט אין אמעריקע, פון ו. ל. וואלפזאן, מוזיק פון א. אלשאנעצקי.

און אט זענען עטלעכע פערזן, וועלכע איך דערמאן זיך:

ווילנע, שטאט פון גייסט און תמימות,
ווילנע, יידישלעך פארטראכט —
וואו עס מורמלען פול מיט סודות
שטילע תפילות דורך דער נאכט.

ווילנע, ווילנע, אוכזער הויפטשטאט,
אונזער בענקשאפט און באגער —
אך, ווי אפט עס רופט ארויס דיין נאמען
פון מיין אויג ארויס א טרער.

ווילנער געסלעך, ווילנער טייכן
ווילנער וועלדלעך, בארג און טאל.
עפעס נאיעט, עפעס בענקט זיך
נאך די ציטן פון אמאל.

ווילנע, ווילנע אונזער הויפטשטאט
אונזער בענקשאפט און באגער. —
אך, ווי אפט עס רופט דיין נאמען
פון מיין אויג ארויס א טרער.

און שפעטער האט א געוויסער טייל יוגנט אויפגעהעדט צו זינגען די בענקשאפט צו ווילנע. זיי האבן געזאגט, אויב מיר וועלן בלייבן ביים לעבן, וועלן מיר סיי ווי סיי אוועקגיין פון ווילנע. דא וועט אונז אלץ דערמאנען, ווי מען האט אונז געפירט צום טויט. טא לאמיר באצייטנס ארויסרייסן פון זיך יעדע בענקשאפט צו ווילנע פון אמאל...

ווינ-לידער

אין געטא־ווילנע, ווי אין אנדערע געטאס, זענען אנטשטאנען ווינ־לידער. פרויען פלעגן פארווינען זייערע קינדער זינגענדיק די לידער. און פרויען, וואס האבן פארלוירן זייערע קינדער, פלעגן מיט די לידער פארזינגען זייער טרויער. איינע פון די ווינ-לידער איז געווען „שטילער, שטילער" („פאנאר") פון ש. קאטשערגינסקי (מו-זיק פון אלעקס וואלקאוויסקי).

שטילער, שטילער (ווינ־ליד פון פאנאר)

שטילער, שטילער, לאמיר שווינגן — קברים וואקסן דא,
ס'האבן זיי פארפלאנצט די שונאים — גרינען זיי צו בלא
ס'פירן וועגן צו פאנאר צו, ס'פירט קיין וועג צוריק,
איז דער טאטע וואו פארשוואונדן — און מיט אים דאס גליק.

שטילער, קינד מיינס, ווינן ניט אוצר, ס'העלפט ניט קיין געווינן,
ס'וועלן שונאים אונזער אומגליק סיי ווי ניט פארשטיין.
ס'האבן ברעגעס אויכעט ימים, ס'האבן תפיסות אויכעט צוימען,
נאר צו אונזער פיין — קיין פויל שוין.

פרילינג אויפן לאנד געקומען, און דיר הארבסט געבראכט,
וויבט זיך טאג אין ים פון בלומען — אונז זעט נאר די נאכט,
גאלדיקע זיך דער הארבסט אויף שמאמען — בליט אין אונז דער צער
זיצט פארויתומטע א מאמע — ס'קינד גייט קיין פאנאר.

נאר די וויליע א געשמידטע — טיף גרייפט אין פיין
ס'יאגן קריעס אייז דורך ליטע, איצט אין ים ארײן —
ס'וועט דער חושך ניט צערונען — פון דער פינצטער לויכטן וויען
רייטער קום געשווינד — דיך רופט דיין קינד.

שטילער, שטילער ס'קוועלן קוואלן טרויער הערשט ארום,
ביז דאס טויער וועט ניט פאלן — זיין מוזן מיר שטום.
ווינן ניט קינד מיינס, ס'איז דיין שמייכל איצט פאר אונז פארטאפט
זען דעם פרילינג זאל דער שונא ווי אין הארבסט א בלאט.

זאל די וויליע רואיק פליסן, רואיק זיי און חאפ,
מיט דער פריהייט קומט דער טאטע, שלאף-זשע קינד מיינס שלאף
ווי די וויליע א באלייטע, ווי די בלעטער גרין פארצווייגטע
לויכט שוין פריהייט-ליכט — אויף דיין געזיכט.

עלעגיעס

טרויער־לידער וועגן אונטערגייענדיקן לעבן און וועגן די טויט־אַרויספירונגען זענען אַנטשטאַנען דורך די געטאָ־דיכטער און די אומבאַקאַנטע מחברים. אַזוי איז געזונגען געוואָרן דורך קינד און קייט דאָס טרויער־ליד „ביים געטאָ־טויער" (זע קאַפּיטל : „אין די טעג פון די געלע שיינען").

ווו דיין פרוי, ווו דיין קינד?
ווו דאָס גאַנצע געזינט?
ווען דו גייסט, און ניט ווייסט
ווו אַהין און פאַרוואָס?

אַזוי האָט אויך דער געטאָ באַזונגען די פאַרנאַרטע יוגנט קיין פּאָנאַר, בשעת דער נסיעה קיין קאָוונע אין דער עלעגיע „אַרויס איז אין ווילנע אַ נייער באַפעל". (זע קאַפּיטל : „אַקציע קאָוונע-פּאָנאַר").

דורך אומבאַקאַנטע וועגן, מסתמא דורך די שליחים פון געטאָ צו געטאָ איז דערגאַנגען דאָס לידל פון קראָקאָווער געטאָ פון פאָלקס-דיכטער משה געבירטיק : „עס ברענט יידן, עס ברענט" :

עס ברענט יידן, עס ברענט,
אוי אונזער אָרעם שטעטל נעבעך ברענט
בייזע ווינטן מיט ירגזון
רייסן, ברעכן און צעבלאָזן
שטאַרקער נאָך די ווילדע פלאַמען
אַלץ אַרום שוין ברענט.
און איר שטייט און קוקט אַזוי צו
מיט פאַרלעגטע הענט —
און איר שטייט און קוקט אַזוי צו
ווי אונזער שטעטל ברענט.
עס ברענט יידן, עס ברענט
אוי אונזער אָרעם שטעטל ברענט,
ס'האָבן שוין די פייער-צונגען
ס'גאַנצע שטעטל איינגעשלונגען —
און די בייזע ווינטן הודזען,
אַלץ אַרום שוין ברענט.
און איר שטייט און קוקט אַזוי צו
מיט פאַרלייגטע הענט —
און איר שטייט און קוקט אַזוי צו
ווי אונזער שטעטל ברענט.
עס ברענט יידן, עס ברענט —
עס קען חלילה קומען דער מאָמענט,
אַז דאָס גאַנצע שטעטל מיט אונז צוזאַמען,
זאָל אַוועק אין אש, אין פלאַמען,
בלייבן וועלן ווי נאָך אַ שלאַכט
נאָר שוואַרצע פּוסטע ווענט.
קוקט ניט ברידער אָט אַזוי צו
מיט פאַרלייגטע הענט
קוקט ניט ברידער, לעשט דאָס פייער
ווייל אונזער שטעטל ברענט.
עס ברענט יידן, עס ברענט —
די הילף איז נאָר אין אייך אַליין געווענדט,
אויב דאָס שטעטל איז אייך טייער,
נעמט די כלים און לעשט דאָס פייער,
לעשט מיט אייער אייגן בלוט,
באַווייזט אַז איר דאָס קענט.

שטייט ניט ברידער אָט אַזוי זיך
מיט פאַרלייגטע הענט
שטייט ניט ברידער, לעשט דאָס פייער
אונזער שטעטל ברענט.

אַ שטילע עלעגיע איז אויך געוועזן (אָפּעסקינס?): „צי קען מען פאַרגעסן".

פאַרוואָס איז דער הימל געווען נעכטן לויטער,
פון פרייד האָט געשיינט יעדע גאַס,
פאַרוואָס די זון, אַזאַ ליכטיקע רויטע,
פאַרכמורעט היינט בייז און אין כעס?
עס וויינט היינט דער הימל, דאָס הויז און דאָס געסל,
עס וויינט היינט דאָס האַרץ שטילערהייט,
צי קען מען פאַרגעסן, ווי קען מען פאַרגעסן,
פאַרגאַנגענע שעהן פון פרייד? — — —
וויש אויס דיינע טרערן, פאַרגעס דיינע זאָרגן,
צו טרויערן איז ניט כדאי
ס'קען זיין שוין אַז מאָרגן, קען זיין שוין אַז מאָרגן,
זאָל אויפשיינען די זון אויף דאָס ניי!

לידער פון בענקשאַפט און ליבע

אין די אָוונטן פלעגט די יוגנט זיך צונויפקלייבן אויף די קלעצער פון האָלץ־פּלאַץ אָדער אין די ענגע שטיבער און זינגען לידער פון בענקשאַפט נאָך דער אַמאָליקער היים, נאָכן פרילינג, וועלכן מען זעט ניט אין געטאָ.

אַ פרילינגס־ליד פון ד"ר צמח פעלדשטיין האָט זיך אָנגעהויבן מיט די ווערטער:

וואָס הער איך פון די טויערן,
עס קלינגט מיר אין די אויערן...

אין אַ פרילינגס־ליד פון שמערקע קאַטשערגינסקי, האָט געזונגען דאָס מיידל, וואָס קען נישט פאַרגעסן איר פאַרלוירענעם ליבסטן:

ס'איז היי־יאָר דער פרילינג
גאָר פרי אָנגעקומען,
צעבליט האָט זיך בענקשאַפט נאָך דיר.
איך זע דיך ווי איצטער,
באַלאָדן מיט בלומען —
אַ פריידיקער גייסטו צו מיר.
די זון האָט פאַרגאָסן
דעם גאָרטן מיט שטראַלן,
צעשפּראַצט האָט די ערד זיך אין גרין.
מיין טרייער, מיין ליבסטער
וואו ביסטו פאַרפאַלן —
דו גייסט ניט אַרויס פון מיין זין.

און אויף די אָוונט־שפּאַצירונגען אַרום איינציקן געטאָ־בוים, פלעגן געזונגען ווערן פאַרחלומטע ליבע־לידער און ראָמאַנסן פון די געטאָ־רעוויס, אָדער פון אומ־באַקאַנטע מחברים.

איינע פון די רירנדסטע לידער פון ל. ראָזנטאַל, וואָס דער גאַנצער געטאָ האָט געזונגען, איז געווען דאָס ליד „איך וויל נאָך איינמאָל זען מיין היים", וועלכעס האָט באַזונגען דעם צער פון די פּליטים־פאַרוואָגלטע אין ווילנער געטאָ. דאָס ליד איז אַריבער פון געטאָ צו געטאָ, געזונגען געוואָרן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן — און דייטשע זעלנערס פון דער ווערמאַכט, וועמען עס איז שוין מיאוס געוואָרן דאָס בלוט־באָד, פלעגן אין געהיים נאָכזינגען דאָס יידישע ליד „איך וויל נאָך איין מאָל זען מיין היים".

איך וויל נאָך איינמאָל זען מיין היים

ווען מענטש ביסט יונג,
איז גרויס דיין שוואונג —
דאַן יאָגסטו זיך נאָך גליק,
פאַרלאָזט, פאַרגעסט דיין היים, דיין נעסט,
די צייט קומט ניט צוריק.
און ווען דער עלטער קלאַפּט דיר אָן,
דאן טוסטו זיך דאָך אַ דערמאן,
ס'גליק האָט פון דיר זיך אָפּגעטאָן
דו טראַכטסט : ווי ס'איז געשען, זיך ניט אַרומגעזען.
ווי לאַנג בין איך אַליין אַ קינד געווען.
איך וויל נאָך איינמאָל זען מיין היים
צי איז דאָרט אַלץ נאָך ווי געווען,
אָט דאָ דער טייך, אָט דאָ דער בוים,
אָט דאָ דער דאַך, וואָס האַלט זיך קוים,
איך וויל אַהיים.
פיר ווענט, אַ טישל און אַ באַנק,
אָט דאָ פאַרבראַכט האָב איך נישט לאַנג,
אָט דאָ געוועבט האָב איך מיין טרוים, מיין יוגנט-ליד.
מיין יוגנט היים —
איך וויל אַהיים.
ווי זאַרגלאָז פריי
גייסט מענטש פאַרביי,
איך שטיי דערביי און קלער,
דו האָסט געוויס דיין היים, דיין טיש,
דיין טרוקן ברויט נישט מער.
מיין היים האָט מען מיר פאַרווערט,
מיין היים האָט מען מיר צעשטערט,
מיר איז דאָס גליק שוין נישט באַשערט,
איך וואַנדער אום אין לאַנד —
בין קיינמאָל ניט צו זאַט
ווען איך וואָלט כאָטש מיין אָרעם היים געהאַט.
איך וויל נאָך איינמאָל זען...
איך הער זינגט ווער
אין נאַכטיקן גערויש —
דאָס וויגט מיך מיין מאַמע אין איר שויס.
אוי וויפיל ליבשאַפט וויפיל חן,
ס'פאַרמאָגט אַן אָרעם מאַמעס היים,
ס'מעג זיין פון ברעטער צי פון שטיין,
ס'מעג זיין פון ציגל צי פון ליים.
מיין אָרעם היים
איך וויל אַהיים.
איך וויל נאָך איינמאָל זען...

האָפענונגס-לידער

אין די שווערסטע צייטן האָט דער עולם זיך געטרייסט און געוואָלט גלויבן אין אַ פּלוצעמדיקער רעטונג. איז טאַקע איינע פון די פּאָפּולערסטע לידער אין געטאָ געווען:

אפשר וועט געשען אַ נס,
אפשר וועט געשען אַ נס,
אמת יידן, מען קאָן ניט זאַגן —
ס'איז שווער דאָס פּעקל דורכצוטראָגן
נאָר אפשר וועט געשען אַ נס? — — — (ווערטער פון כתריאל ברוידא).

און ס׳איז געווען אַ פּאָפּולערע לידל:

מען קען גאָר ניט וויסן
אַז גאָט וויל קען אַ בעזעם שיסן. (כתריאל ברוידא).

און ס׳איז געווען אַ גאַנצע סעריע לידער „משה האַלט זיך". צווישן זיי דאָס ליד:

אין לעבנסצייטן גרויע, שוואַרצע
ווען שטורם הערשט אויף גאָר דער ערד,
העלפט ניט דאָס פאַרגיסן טרערן,
העלפט ניט קלאָגן: ס׳איז באַשערט.
ס׳איז אַ ווינט וואָס רייסט אויס גאַנצע גלידער
ס׳איז אַ ווינט, וואָס נאָעט אין געביין
מיר בויגן זיך און וועלן אויפשטיין ווידער,
און מיר וועלן ווייטער גיין!
מיר שפּאַנען צום בעסערן מאָרגן,
מיר גייען צו אַנדערע טעג,
און כאָטש איז די פרייד נאָך פאַרבאָרגן
דאָך ציט זיך פאָרויס אונזער וועג
עס שמייכלט פון ווייטן,
אַ וועלט אַ באַנייטע,
צעצויבערט, צעבליט און צעבלומט,
מיר זענען די גלויבער,
אין אָט א דעם צויבער,
מיר ווייסן אויף זיכער, ער קומט!

די רעווי „משה האַלט זיך" האָט גערופן צו מאַקסימאַלן אויסדויער: „משה האַלט אויס ! גליטש זיך ניט אויס, ווייל גערענק: מען דאַרף אַרויס..."

און אַ ליד, וואַרשיינלעך, געבראַכט פון אַ געטאָ אין ליטע :

יידעלעך זייט ניט פאַרצווייפלט,
וואָס מען פירט אייך אַזוי שטרענג באַוואַכט,
און ניט אייביק וועט זיין פאַר אונז פינצטער
און ניט אייביק וועט זיין פאַר אונז נאַכט — — —

לידער פון געטאָ־לעבן

אַ גאַנצע רייע לידער האָבן באַזונגען דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן. אַנדערע פון זיי זענען געווען אָפּשטאַמיק פון קאָוונער געטאָ. אַזאַ ליד איז געווען „געטאָ־ביי-געלעך", געזונגען אויפן ניגון „בובליטשקי":

קויפט געטאָ-בייגעלעך, קליינע ווי אויגעלעך
צעקוועטשטע אויגעלעך, דאָ ווי איר זעט.
אַ מאַרק אַ בייגעלע, פון שוואַרצן טייגעלע,
קויפט ביי דעם מיידעלע פון קאָמיטעט.

ס׳פלעגט זייער געזונגען ווערן אַ ליד פון גאַסן־פאַרקויפערס (אפשר אַריינגע־גנבעט זיך פון וואַרשע):

פאַר יענעמס סקווערן און בולוואַרן,
פאַר דיר אַזאַ קוואַרטאַל,
פאַר וואָס זאָל יענער דיך אַלץ נאַרן,
פאַרוואָס, פאַר דיר דער טרערנקוואַל.
וואָס חייסט די אויפשריפט אויפן ברעטל:
פאַרוואָס ניט ווייטער גיין?
פאָרווערט פאַר מיר מיין היים, מיין בעטל
און מיין געלעגער האַרט ווי שטיין.
צי דאַרף עס אַזוי זיין
צי מוז עס אַזוי זיין?

צי איז פאַר איינעם דאָס גליק באַשערט
און פאַר אַ צווייטן אַלץ פאַרווערט?
ווער האָט דאָס איינגעשטעלט
אַזוי זאָל זיין די וועלט?
ס'פרעגט און ס'וועקט דאָס האַרץ מיין
צי דאַרף עס אַזוי זיין
צי מוז עס אַזוי זיין?

גייענדיק צו דער אַרבעט פלעגט מען אָפט זינגען אַ ליד (אַריינגעכאַפּט פון קאָוונער געטאָ):

מיר יידישע בריגאַדעס,
אויסגעפּוצט אין לאַטעס —
מאַרשירן טאָג איין טאָג אויס
און האַלטן די צרות מוטיק אויס.

לידער פון די פאַרוואָרלאָזטע קינדער

די פאַרוואָרלאָזטע קינדער פון אינטערנאַט „ילדים" און „ילדות", ווי אויך פון דער טראַנספּאָרט בריגאַדע „ילדים" האָבן געשאַפן אַ רייע לידער וועגן זייער פאַר־וואָרלאָזטן לעבן.

אויך ל. ראָזענטאָל און כתריאל ברוידא האָבן געשאַפן לידער וועגן די פאַר־וואָרלאָזטע קינדער: „ישראליק" און „כ'בין פון טראַנספּאָרט". די קינדער פלעגן די דאָזיקע לידער זינגען אויף זייערע אַלע אָוונטן.

כ'היים ישראליק

נו קויפט זשע פּאַפּיראָסן,
נו קויפט זשע סאַכאַרין,
געוואָרן איז היינט סחורה ביליק ווערט
אַ לעבן פאַר אַ גראָשן,
אַ פּרוטה — אַ פאַרדינסט —
פון געטאָ-הענדלער האָט איר דאָך געהערט.
כ'היים ישראליק
כ'בין דאָס קינד פון געטאָ
כ'היים ישראליק,
אַ הפקר'דיקער יונג
כאָטש פאַרבליבן גאָלע-נעטאָ
דערלאַנג איך אַ סווישטשע און אַ זונג:
אַ מאַנטל אָן אַ קראַגן.
תחתונים און אַ זאַק
קאַלאָשן האָב איך — ס'פעלן נאָר די שיך...
ווער עס וועט נאָר וואַגן
צו לאַכן אוי אַ סך
וועל איך נאָך באַווייזן ווער בין איך.
כ'היים ישראליק...
ניט מיר האָט געבוירן
די הפקרדיקע גאַס.
כ'בין ביי טאַטע מאַמען אויך געווען אַ קינד.
כ'האָב ביידן אָנגעוואָרן
ניט מיינט עס איז אַ שפּאַס
כ'בין איצט געבליבן ווי אין פעלד אַ ווינט.
כ'היים ישראליק...

כ'בין פון טראַנספּאָרט.

פּלוצלעם האָט אַ שטורם זיך צעהוליעט
געבליבן בין איך איינזאַם ווי אַ שטיין
נאָר גוטע מענטשן האָבן מיר צוגעטוליעט
און איצט בין איך שוין ווידער ניט אַליין.

כ׳בין פון טראַנספּאָרט
מיך קען יעדערער אין גאַס
כ׳בין פון טראַנספּאָרט
איך חוזק לאַך און שפּאַס
הוי זעט מיין וואָגן,
ער העלפּט דעם שווערן יאָך מיר טראָגן.
מיט שטאָלץ קען איך אייך זאָגן,
אַז פון טראַנספּאָרט בין איך.

די קינדער אין די שולן, אין קינדער־קלוב און יוגנט־קלוב, פלעגן אָפט דערשיינען מיט קאָלעקטיוות כאָראָלע געזאַנגען און דעקלאַמאַציעס. ס׳איז כמעט געווארן א מנהג אויף יעדער יוגנט־פאַרשטעלונג צו דעקלאַמירן ח. נ. ביאַליקס ליד „גלוסט זיך מיר ווייענען״:

גלוסט זיך מיר ווייענען געשמאַק אויפן האַרצן,
ציט מיך ווי כמאַרעס צום ים צו דעם שוואַרצן — — —

אָדער י. ל. פרצס ליד:

אַ מויז נישט די וועלט איז אַ קרעטשמע
לית די ולית דיין.

עס זענען כאָראָל אויסגעפירט געווארן י. ל. פרצס: „אַלע מענטשן זענען ברידער״, לעסינס „חנינא בן תרדיון״, למדנס „קאַפּיטלען פון מסדה״ און „טרעפ, טרעפ״ אַזאַ איז אויך געווען דאָס ליד פון אָפּעסקין „דער ייד פון דער מאַלינע״:

וואו גייסטו ייד דורך נאַכט און ווינט?
וואָס ברענט דיין בליק מיט מאָרד און זינד,
און פלאַמט מיט פונקען שנאה?
איך גיי ווו ס׳שרייגן מיך די טריט,
מיין וווּנד, אַ ברענענדיקער בליט,
איך בין אַציכד דער לעצטער ייד —
דער ייד פון דער מאַלינע.

הומאָריסטישע לידער

און עס זענען אויך געווען לידער הומאָריסטישע, וועלכע האָבן אָפּגעלאָכט פון דער געטאָ־פאַליציי, פון געטאָ־קאָמענדאַנט, פון יידן־ראַט, פון די געטאָ־נאַטאַבלען, פון די געטאָ־בעקערייען, פון דער געטאָ־תפיסה און פון פאַרשידענע געטאָ־מנהגים. אַ סאַטיריש לידל פון ד״ר ל. בוזשאַנסקי א. נ. „באַמבעס״ האָט דערציילט וועגן דער פרייד פון דעם געטאָ־מענטש ביי די באַמבאַרדירונגען:

אין שטאָט זענען באַמבעס געפאַלן
פריהיים-גרוסן אונז שיקט
מיר יובלן פון פרייד און מיר שאַלן,
ווי ס׳וואָלט אונז געטראָפן אַ גליק.
באַמבעס, באַמבעס, ליבע טרייע,
לאַנג געווארט, אַז יעדע מינוט
זאָלט איר קומען וואַרפן מיט פייער
און אויב אויף אונז — איז אויבעט גוט.

אַ סאַטיריש לידל האָט אָפּגעלאָכט פון דעם געטאָ-מיידל.

מען זאָגט אַז ליבע שפּילן קען מען נאָר אין פאַלאַצן
און אין געטאָ איז עס גאָר אַ שאַנד,
אָט האָב איך זיך פאַרכליאָבעט ביז איבער די אויערן,
און דוקא אין אַ פראָסטן פאַליציאַנט.
דאָס איז אָך אברהם׳ל, אַ געזונט אין זיינע בוינדלעך
ער האָלט דאָך ביים טויער די וואַך,
ביי אַלינקע מיידעלעך נעמט ער צו די פעקעלעך.
ביי מיר אָבער נעמט ער קיין זאָך.

ער רופט מיך קרַאסַאוויצע, ער שווערט מיר: „מיין ליובעניו"
איך וועל דיך היטן ווי מיין געלן שיין,
ביי מיר וועסטו דוסיקע טראָגן פּאָקופקעלעך,
אויב דו וועסט נאָר מייכע וועלן זיין".
א יעדיקן אָונט קומט ער אין מיין צימערל,
דעם גאַנצן טאָג איז ער נעבעך פּאַרשמאַכט,
בין איך מכבד מיט רעצקעניע קוגעלעך,
וואָס איך אַליין פּאָר אים האָב געמאַכט.
מיר גייען שפּאַצירן פון רודניצקער אויף קאמניצקער,
און פון קאמניצקער אַהין און צוריק,
עס טויטלט מיט די פּיכגער דער בלאָק פון די חבר'טעס:
אוי באַסקען האָט געשראָפן אַזאַ גליק!
וועז גאָט וועט נאָר וועלן, און אריך מיינער וועט וועלן,
א חתונה פּראַווען וועלן מיר דאָן —
און צופּלאַצט וועלן וועלן מיר שכנים פון מיין צימערל,
מיט אלינקע צוויי- און-דרייסיק מאָן.

קאַמף־לידער

וועז ס'איז אַנטשטאַנען די פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג זענען געקומען נייע לידער אין געטאָ. לידער פון קאַמף און פון מוט.

אַזאַ איז געווען דאָס באַקאַנטע ליד „זאָג נישט קיין מאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג" פון הירש גליק, וועלכע האָט געמוטיקט די געטאָ־מענטשן אין די שלעכטע מינוטן.

(דער נגון שטאַמט וואַרשיינלעך פון רוסישן קאַמפּאָזיטאָר בלאנטער).

ליד פון די פּאַרטיזאַנער

זאָג נישט קיינמאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג
הימלען בלייענע פּאַרשטעלן בלויע טעג.
קומען וועט נאָך אונזער אויסגעבענקטע שעה
ס'וועט אַ קלאַפּ טאָן אונזער טראָט: מיר זענען דאָ!
פון גרינעם פּאַלמענלאַנד ביז וויסן לאַנד פון שניי
מיר זענען דאָ מיט אונזער פּיין, מיט אונזער וויי,
און וואו געפאַלן איז אַ טראָפּ פון אונזער בלוט
שפּראָצן וועט דאָרט אונזער גבורה, אונזער מוט.
ס'וועט די מאָרגן-זון פאַרגילדן אונז דעם הייגט
אונזער נעכטן וועט פאַרשווינדן מיטן פייגט
און אויב פאַרזאַמען וועט די זון און דער קאַיאָר
ווי אַ פּאַראָל זאָל זיין דאָס ליד פון דור צו דור.
געשריבן איז דאָס ליד מיט בלוט און נישט מיט בליי
ס'איז נישט קיין לידל פון אַ פויגל אויף דער פריי
נאָר ס'האָט אַ פאָלק צווישן פאַלנדיקע וועגט
דאָס ליד געזונגען מיט נאָגאַנעס אין די הענט.
טאָ זאָג נישט קיינמאָל אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלייענע פּאַרשטעלן בלויע טעג
קומען וועט נאָך אונזער אויסגעבענקטע שעה
ס'וועט אַ קלאַפּ טאָן אונזער טראָט: מיר זענען דאָ!

שמערקע קאַטשערגינסקי האָט אַנגעשריבן אַ ליד א. נ. „יוגנט-הימן":

אונזער ליד איז פול מיט טרויער,
דרייסט איז אונזער מוטעער גאַנג —
כאָטש דער שונא וואָרט ביים טויער,
שטורמט יוגנט מיט געזאַנג:

יונג איז יעדער, יעדער, יעדער וועט עס ווייל נאָר,
יאָרן האָבן קיין באַדייט,
אַלטע קענען, קענען, קענען אויך זיין קינדער
פון אַ נייער פרייער ציט.
וועט עס וואַקלט אום אויף וועגן,
וועט מיט דרויסטקייט שטעלט זיין פוס
ברעגעט די יוגנט זיי אכטקעגן
פון דעם געטאָ אַ גרוס.
יונג איז יעדער...
מיר געדענקען אַלע שונאים,
מיר געדענקען אַלע פרוינד,
אייביק וועלן מיר פאַרבינדן
אונזער נעכטן מיטן היינט.
יונג איז יעדער...

אין געטאָ איז שטאַרק געזונגען געוואָרן דאָס קאַמפּס-ליד: „אונטער די קאַנאַנען וועלן מיר באַגעגענען זיך". אַזאַ איז אויך געווען דאָס ליד וועגן אַ פּאַרטיזאַנער מיידל פון הירש גליק, וועלכעס האָט צוליב איר מעלאָדיע און חן אַרויסגערופן באַגייסטערונג בייַ דער געטאָ-יוגנט.

שטיל, די נאַכט איז אויסגעשטערנט

שטיל, די נאַכט איז אויסגעשטערנט
און דער פּראָסט האָט שטאַרק געברענט.
צי געדענקסטו ווי איך האָב דיך געלערנט
צו האַלטן אַ שפּיץ אין די העכט? —
אַ מויד, אַ פּעלצל און אַ בערעט
און האַלט אין האַנט פּעסט אַ כאַגאַן
אַ מויד מיט אַ סאַמעטענעם פּנים
היט אַף דעם שונאס קאַראַוואַן.
געצילט, געשאָסן און געטראָפן
האָט איר קליינינקער פּיסטויל
אַן אויטאָ, אַ פּוליצקער מיט וואַפן —
פּאַרהאַלטן האָט זי מיט איר קויל.
פּאַרטאָג פון וואַלד ארויסגעקראָכן
מיט שניי-גירלאַנדן אויף די האָר
געמוטיקט פון קליינינקען נצחון
פּאָר אונזער כייעם פּרייעם דור — — —

סאָוועטישע און ציון-לידער

אין די טעג פון געטאָ-פּאַרשקלאַפונג האָט דער יוגנט געלאָקט די ווייזע פון נאַנטן גרויסן שכן, סאָוויעט-רוסלאַנד, וועלכער קען קומען און באַפרייען דורך קאַמף דאָס לאַנד פון דייטשן טעראָר, און די ווייזע פון דעם יידישן לאַנד, וואו דער ייִד וועט שוין מער ניט ליידן פון קיין געטאָס.

האָט אַ טייל יוגנט געזונגען סאָוויעטישע לידער און אַ טייל חלוצישע לידער, און אָפט פלעגט מען אויף די זעלבע פלעצער זינגען אי די, אי יענע לידער. אין געטאָ איז עס דאָן געווען נאַטירלעך.

פון די סאָוויעטישע לידער איז דאָן שטאַרק געזונגען געוואָרן:

יעסלי זאָווטראַ וואַינאַ (אויב מאָרגן קריג, זיי הייַנט שוין געגרייט).

ראַסקינולאָס מאָרע שיראָקאַ (ס'האָט זיך ברייט דער ים צעשפּרייט).

ליובימי גאָראָד מאָזשעש ספּאַט ספּאָקאַינאַ (ליבע שטאָט מעגסט רואיק שלאָפן), און אַזוי ווייטער.

מען האָט אויך געזונגען דאָס רוסישע לידּ, וואָס איז במתנה אַרײַנגעשיקט געוואָרן דורך די סאָוויעטישע קינדער פון זייער לאַגער אויף סובאָטש־גאָס:

אויף סובאָטש דער גאָס
צווויי היזער דאָרט שטייען — — —

די העברעאישע לידער זענען דורך דעם העברעאישן כאָר צעשפּרייט געוואָרן אין געטאָ. פון תנ"ך־לידער האָט זיך פאַרוואָרצלט: „כרם היה לידידי". און מיט אומעט פלעגט מען זינגען:

מדוע קויתי לעשות ענבים
ויעש באושים? ...
פאַרוואָס האָב איך געהאָפט אויף ווייכטרויבן
און ס'זענען ווילדע געוויקסן געקומען?

און ביז שפּעט אין די אָוונטן פלעגט זיך אַדורכרייסן פון אַ געטאָ־פענסטערל:

אָנו אוחברים אותך מולדת
בשיר ובעמל

פאַרחלומט פלעגן יוגנטלעכע זינגען אין די טרויעריקע תקופות פון געטאָ די פראָגע פון שאול טשערניכאָווסקיס לידּ:

אומרים ישנה ארץ
ארץ שטופה שמש
איה אותה ארץ
איפה אותה שמש? — — —
מען זאָגט, ס'איז דאָ אַ לאַנד,
אַ לאַנד מיט זון באַגאָסן
וואו איז יענע לאַנד
וואו איז יענע זון? — — —

באַשולדיק אונז ניט, דו, וואָס דו ביזט אין געטאָ ניט געווען: מיר האָבן אין געטאָ געזונגען — — —

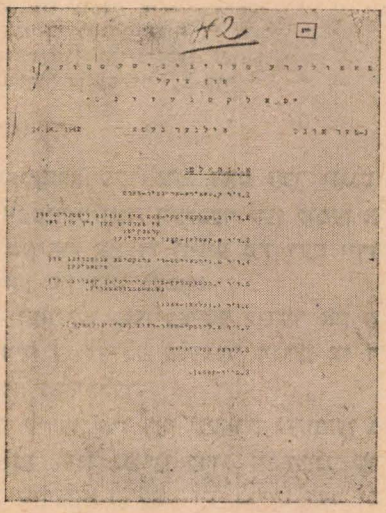

דאָס שער-בלאַט פון ערשטן נומער „פּאָלקס-געזונט"ס אין וועלנער געטאָ (ייוו"א-אַרכיוו).

10. הומאר און פאלקלאר

די ספּעציפּישע באַדינגונגען פון געטאָ־לעבן האָבן געשאַפֿן געטאָ־טערמינען, געטאָ־גלייכווערטלעך, געטאָ־פֿאלקלאָר.

מאַלינע איז באַנוצט געוואָרן אין אַלע נטיות: אַריינמאַלינעווען (דורכגענבענען), אַ. מאַלינשטשיק, פֿאַרמאַלינעווט (באַהאַלטן). אַן ענלעכן באַגריף האָט אויך געהאַט דאָס וואָרט אַריינוואַשעווען".

געפֿרוירענע עפּל — האָבן געהייסן פֿאַרפֿרוירענע דייטשן אויפן רוסישן פֿראָנט.

געהאַקט קרויט — שווער פֿאַרזואונדיקטע זעלנערס.

אַקציע — אַן אַרויספֿירונג צום טויט.

טראַנספֿאָרט — אַן אַרויספֿירונג צו פֿאַרניכטונג אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

דער מס — „מורער".

הינטישער נומער — דאָס בלעכל מיטן נומער, וואָס יעדער ייד האָט געמוזט טראָגן אויפן ברוסט.

ס'האָבן זיך געשאַפֿן שבועות:

איך זאָל אַזוי קומען צו קבר־ישראל...

איך זאָל אַזוי דערזען די פֿריי...

וועריטלעך:

ער איז ביי מיר טייער ווי דער גאָלד שיין.

איך בין דאָך ניט קיין קוימענקערער (ניט קיין געטאָ־גביר).

עפּל! — איז געווען אַ וואָרנונגס־אויפֿרוף, אַז אַן אַרבעטס־אויפֿזעער קומט אַן.

אַנדערע פֿלעגן זיך באַנוצן מיטן אויסרוף „זעקס"!

פון קאָוונער געטאָ איז אַריינגעקומען אין ווילנער געטאָ אַ וואָרנונגס־אויסרוף — יעלה! (פון וואָרט „יעלה ויבא" — ער קומט אָן).

מיט דער צייט איז דאָס וואָרט „יעלה" געוואָרן אַ סינאָנים פֿאַר יעדן העכערן באַאַמטן, אַפֿילו פֿאַר אַ ייִדישן מיטגליד פון יידן־ראַט, געטאָ־פּאָליציסטן רעכענען זיך אויך פֿאַר „יעלהס". יידישע קאַפּאָען, יידישע לאָגער־עלטסטע זענען יעלהס...

יידן־פֿאַרראַט — דאָס איז געווען דער נאָמען, מיט וועלכן דער געטאָ־עולם האָט מכבד געווען דעם יידן־ראַט.

אַ גאַנצע רייע ראשי־תיבות און גימטריות האָבן אויסגערעכנט די דאָזיקע, יאָר און טאָג פון היטלערס מפּלה. וועג אַ דאָזיקע פלעגט זיך ניט באַריכטיקן, פלעגן אָנט־שטיין נייע גימטריות און אויסרעכענונגען (היטל"ר; נס גדול היה שם, סוף גנב לתליה, ימח שמו וזכר"ו און אַזוי ווייטער).

דאָס געטאָ־טעאַטער האָט באַנוצט נעמען „קאָרענע יאָרן און ווייצענע טעג" (אַנשטאָט „ווייַ צו די טעג"), „די יאָגעניש אין פּאָס" (אַנשטאָט „דיאָגענים אין פּאָס") וכדומה.

די קינדער פון געטאָ האָבן מיט גרויס התמדה געזאַמלט און סעגרעגירט דעם געטאָ־פֿאלקלאָר.

דער געטאָ האָט געשאַפֿן זיין הומאָר, זיינע סאַטירישע וויצן, זיין אייגענעם קרומען שפּיגל.

אין ערשטן שוועריקן געטאָ־ווינטער האָט משה אַליצקי געהאַלטן רעפֿעראַטן אויף יידיש אין לערער־פֿאַראיין און אויף העברעאיש אין „ברית עברית" וועגן „הומאָר ביי יידן". ער פֿלעגט זאָגן:

„מען דאַרף אונטערהאַלטן דעם הומאָר אין די געטאָ־באַדינגונגען".

אַדוואָקאַט מושקאָט איז געווען אַ מייסטער אויף געטאָ־וויצן און געטאָ־פּעליע־טאָנען, פֿון אים שטאַמען די ווערטלעך:

„אין געטאָ זענען דאָ מענטשן, וואָס גלויבן אין דעאיזם (געטלעכקייטן) — און עס זענען דאָ מענטשן, וואָס גלויבן אין טעאיזם (טעאָ — אַ פֿאַליציסטין וועלכע האָט געהאַט גרויס השפּעה ביי יעקב גענסן, איר פֿראַטעקציע איז געווען וויכטיק ביי קריגן אַ „לעבנס-שיין".

„וועלן איז אַ טיילווייזע געטאָ־ליקווידאַציע און וועלן איז אַ טאָטאַלע געטאָ־ליקווידאַציע?"

תשובה: וועלן מען פּירט אַרויס צען טויזנט מענטשן — און מיך ניט — איז עס אַ טיילווייזע ליקווידאַציע; וועלן מען פּירט אַרויס מיך — און ס'בלייבן נאָך איבער צען טויזנט — איז עס אַ פּולקומע ליקווידאַציע.

„אין געטאָ האָלט מען מערער פֿון קאָטשקעס ווי פֿון גענס" (דאָס הייסט אין געטאָ האָלט מען מערער פֿון פֿאַרשידענע אומרויאיקע קלאַנגען ווי פֿון אַלע יעקב גענס־רו־פֿאַרזיכערונגען).

זייער אַ סך וויצן האָבן קורסירט אויפֿן חשבון פֿון היטלער, גערינג און געבעלס.

איינער פֿון די וויצן: געבעלס האָט באַקומען גרויסע קאָפּ־ווייטיקן, האָט ער אין דער שטיל געראָפֿן אַ יידישן דאָקטאָר, וועלכער האָט אים געראַטן מאָכן קאָפּ־וואַנעס.

— וואָס הייסט קאָפּ־וואַנעס?

— דריי מאָל אַרייַנשטעלן דעם קאָפּ אין וואַסער — און צוויי מאָל אַרויסנעמען.

אַ שפּע וויצ און קאַריקאַטורן וואָס האָבן ציררקולירט אויפֿן חשבון פֿון דער פֿאַליציי און געטאָ־געשעענישן זענען געשאַפֿן געוואָרן דורך די טעאַטער-רעווויס, כתריאל ברוידא און אַנדערע. זייער בייסיקע סאַטירעס זענען געשריבן געוואָרן דורך די יוגנטלעכע פֿון „יוגנט־קלוב".

די קינדער זענען געווען שעפּער פֿון אַ קוואַל געטאָ־אַנעקדאָטן און ווערטלעך. זיי פֿלעגן אימפּראָוויזירן גראַמען צו יעדער געלעגנהייט. איינמאָל אונטערזוכנדיק די פּאַרגרעסערטע שילד־דריזן (סטרומאָ) אין שול, זאָגט מיר אַ קינד:

„ס'איז גרויס מיין וואָליע, ווי אונזער ניעדאַליע!" —

איינע פֿון די געטאָ־אַנעקדאָטן:

אויפֿן גאַס אַ געזעמל פֿרויען. אין אַ געטאָ־קאָאָפּעראַטיוו האָט מען געבראַכט פֿערדישע קעפּ צו פּאַרקויפֿן. אַ פּאַרבייגייענדיקע פֿרוי פֿרעגט:

— וואָס איז דאָ פּאָר אַ טומל?

— קעפּ!

— אוי ווי מיר ניט געשען, וויפֿיל קעפּ?

— אַ פּאָר הונדערט —

די פרוי לויפט איבערן געטאָ און שרייט:
— אוי יידן, די דייטשן פאָדערןווידער הונדערטער קעפּ.
אָבער לויפן מיט שרעק אין די מאַלינעס. —

עס איז געווען אַ בריגאַדיר ווייסקאָפּ, אַ בור־דאוריתא, וועלכער איז אין געטאָ עולה לגדולה געווען און געהאַט אויף אַזוי וויט השפּעה, אַז ער האָט באַפרייט הונדערטער מענטשן פון תפיסה. דערביי ביי אַ סך געגומען צו צען גאָלד־רובל פאַרן באַפרייען, — און אַנדערע, דער עיקר פון דער רבנישער וועלט האָט ער באַפרייט אומזיסט לשם מצוה. וועג ער האָט שוין געהאַט גענוג געלט, האָט ער געגומען טיילן אַ סך צדקה פאַרן „הילפס־קאָמיטעט", פאַר די געטאָ־קלויזן, מעות חיטין און פאַר יעדן, פאַר וועמען מען פלעגט קומען בעטן. לסוף איז ער געכאַפּט געוואָרן ביים שמוקל פון געגנבעטע שפּולן ביינוול ביי די דייטשן. ער איז דערשאָסן געוואָרן אין פּאָנאַר. אין די צייטן פון זיין גדולה האָט מען וויסקאָפּן געפרופן „דער קאָליף פון געטאָ".

עס האָט קורסירט אַ וויץ (וואַרשיינלעך — אַ פּאָקט):

וועג דער ליטעראַטן־פאַראיין האָט איינגעאָרדנט אַ י. ל. פּרץ־אָוונט, און מען איז געגאַנגען פאַרקויפן בילעטן (און אַזוי אַרום שאָפן אַ קאָסע פאַרן ליטעראַטן־פאַראיין), איז מען געקומען צו וויסקאָפּן:

— קויפּט, ביטע, אַ בילעט אויפן פּרץ־אָוונט; אַזאַ יידישער שרייבער...

— נעבעך, פּרץ איז אַ נצרך, און איך האָב דערפון גאָרניט געוואוסט! זאָגט אים, זאָל ער צו מיר אַרייגיין, וועל איך אים געבן אַ גוטע נדבה.

אויף אייגעם פון די גלעזלעך טיי פון דעם ליטעראַטן־פאַראיין איז צווישן אַנדערע קאַריקאַטורן געהאַנגען אַ בילד: עס מאַרשירט אַ ריז: וויסקאָפּ — און הינטער אים לויפט אַ קליינער י. ל. פּרץ מיט אַ לאַטע אויפן ברוסט. וויסקאָפּ דערלאַנגט פּרצן אַ מטבע:

— נעמט, פּרץ, שעמט זיך ניט, מען איז דאָך אין געטאָ!...

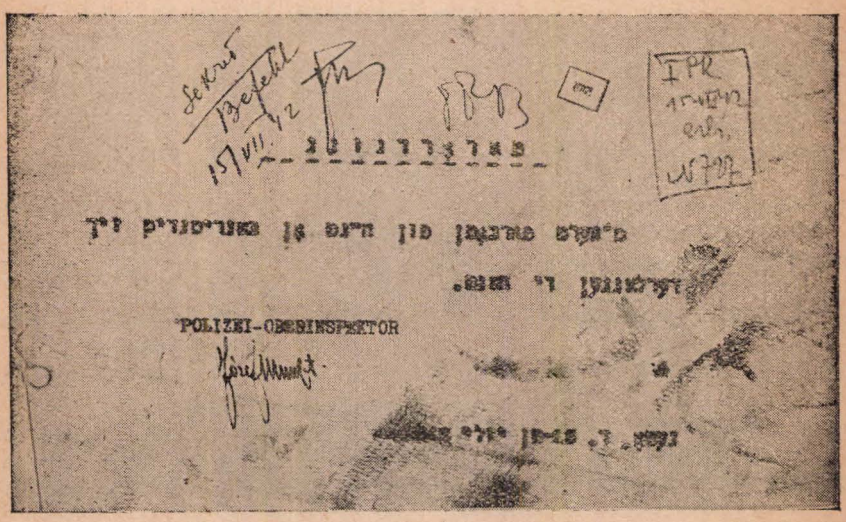

אַ מעלדונג וועגן פאַרבאָט צו געבן זיך די הענט.

11. רעליגיעזער לעבן, יום-טובים און מנהגים

פ׳ווייל עפּעס דערציילן וועגן רעליגיעזן לעבן אין געטאָ, וועגן טראַדיציע, מנהגים און תפילות אין געטאָ, אויף ווי וויט איך האָב דאָס אַליין געזען ווי אויך געהערט מפּי אחרים.

דער גורל פון די ווילנער רבנים און בני-תורה

מען האָט דערציילט אין געטאָ פאָלגנדיקעס וועגן גורל פון די ווילנער רבנים און בני-תורה:

הרב שמואל פריד, אַקטיווער עסקן פון מזרחי, וועלכער האָט פאַרטרעטן הרב רובינשטיין, איז צוגענומען געוואָרן דורך די דייטשן אין לוקישקער תפיסה און פון דאָרטן האָט מען אים געפירט מיט אַ פּאַרטיע יידן קיין פּאָנאַר. דער רב איז געווען זייער שוואַך, און האָט ניט געקענט גיין. ער איז אָבער געווען אויסערסט באַליבט ביים ווילנער עולם, אַלס אַן אוהב-הבריות, און אַ מענטש מיט אַ גוטער נשמה. האָט דער עולם אים געטראָגן אויף די הענט אויפן וועג קיין פּאָנאַר.

ר׳ חיים שמעון טאָפּ — ווילנער מורה הוראה, אַ בן-שבעים, איז צוגענומען געוואָרן נאָך פאַרן געטאָ דורך די כאַפּונעס. ער האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און ניט געוואָלט גיין. האָבן אים די כאַפּונעס געשלעפּט פון זיין דירה אויף קליין סטעפּאַן גאַס ביזן האָלץ-מאַרק אויף נאָווגאָראָד. זיי האָבן אים געשלעפּט און ער האָט געשריען: „רוצחים"! חאַן האָבן די כאַפּונעס אַרויפגעלייגט דעם זקן אויף אַ לאַסט-וואָגן און אַוועקגעפירט אין לוקישקער טורמע.

ר׳ הענאך אייגעס — דער בעל „מרחשת" (וועמען מען האָט אין די ווילנער רעליגיעזע קרייזן געהאַלטן אַלס צווייטן, אין תלמוד-גאונות, נאָך ר׳ חיים עוזר גראָדזענסקי), איז געפירט געוואָרן שבת, דעם 6טן סעפּטעמבער 1941 אין דער לוקישקער תפיסה. דאָרטן אין תפיסה, האָט ער געפּראַוועט יאָרצייט, וועלכע איז ביי אים דאַמאָלסט אויסגעפאַלן. ער איז אַרויסגעפירט געוואָרן קיין פּאָנאַר צוזאַמען מיט זיין זון, ד״ר אייגעס, באַקאַנטער טוער פון מזרחי.

ר׳ הענאך נעוויאַזסקי — דער „אַנטאַקאַלער רב" (געשמט אין ווילנער רעליגיעזע קרייזן פאַר אַ גאון) צוגענומען געוואָרן דורך די דייטשן נאָך פאַרן געטאָ.

ר׳ משה קאַרעליץ — געווען אין צווייטן געטאָ און צוגענומען געוואָרן פון דאָרטן אַרום יום כפּור 1941 מיט זיין גאַנצער משפּחה.

ר׳ אייזיק קאָסטשיקאָווסקי — (רב חיים עוזר גראָדזענסקיס אַ קרוב) — געכאַפּט דורך די כאַפּונעס אין 1941.

ר׳ לייזער קאַפּלאַן — (משגיח פון ראַדונער ישיבה) אייניקל פון „חפץ-חיים". צוגענומען דורך די כאַפּונעס פאַרן געטאָ 1941.

ר׳ יהושע לעווינזאָן — (משגיח פון גראָדנער ישיבה) צוגענומען פאַרן געטאָ אין 1941.

ר׳ שלמה הרכבי — (משגיח פון גראָדנער ישיבה) צוגענומען פאַרן געטאָ אין 1941.

הרב זאב סעגאַל — (נאָוואָגראָדער רב) צוזאַמען מיט זיין פאָטער, דעם שוחט, צוגענומען בשעת דעם פּאָגראָם אין נאָווגאָראָד, דעם 17-טן יולי 1941.

געווערעוועד רב — אַנטלאָפן קיין ווייסרוסלאַנד און דאָרטן אומגעקומען.

הרב מיכאל כץ — צוגענומען פאַרן געטאָ 1941.

הרב שוב — צוגעכומען געווארען פון בנין פון יידן-ראט, סעפטעמבער 1941.

ר' שמעון שאפירא — ליפוווקער רב (א שוואגער פון הרב זאב סעגאל) איז געפירט געווארן פון געטא אין לוקישקער טורמע. ער איז פון דער פארטיע אכטלאפן. אויפן וועג געכאפט א דראזשקע און געפארן קיין ליפוווקע. עס אז אנגעקומען גראד א דייטשע וואך, איז ער ארויפגעלאפן פון דער דראזשקע און אכטלאפן אויף ליפוווקער בערג. וואך, איז ער ארויפגעלאפן פון דער דראזשקע און אנטלאפן אויף די ליפוווקער בערג. די דייטשן האבן אים נאכגעשאסן. ווארשיינלעך איז ער דארטן אומגעקומען.

הרב אלתר פערלאוו — חסידישער רבי, צוגעכומען געווארן פון ערשטן געטא,ווינטער 1941.

ר' משה אבא קעסעל — פון שניפישאק; בשעת דעם פאגראם אין שניפישאק האבן די דייטשן אים געצוואונגען צו שפרינגען איבער שיטערהויפנס מיט ברעכעדיקע ספרי-תורות. ער האט געשטעלט אן עקשנותדיקן ווידערשטאנד. אומגעקומען אין געטא בשעת דער אקציע פון די געלע שיינען אין יאר 1941.

ר' אלחנן וואסערמאן — (וועלט-באריכמטער גאון און ראש ישיבה פון באראנאוויטש) איז געפארן פון ווילנע קיין קאוונע, נאך ערב דעם געטא. עס זענען געווען קלאנגען, אז ער איז דארטן דערשאסן געווארן.

הרב גערשאטער — ערן-בעל-קריאה פון ווילנער שטאטשול (פלעגט זיך אונטערשרייבן „מגזע רוקח"), ארויסגעפירט געווארן בשעתן שניפישאקער פאגראם 1941.

דער מיכאלישקער רב, א זקן, איז געקומען מיט די מיכאלישקער יידן אין געטא בשעת דער ליקווידאציע פון די שטעטלעך, און איז נפטר געווארן אין געטא נאך דער אקציע קאוונע-פאנאר 1943.

▼

אין געטא, ביז זיין ליקווידאציע, זענען געבליבן פון ווילנער רבנים הרב זאל־מאנאוויטש **און** הרב פילאווסקי. **אין די לאגערן הינטער ווילנע האט זיך געפונען הרב** גוסטמאן. **בעת דער ליקווידאציע פון די שטעטלעך זענען צוגעקומען אין ווילנע רבנים פון דער פראווינץ. צווישן זיי דערמאן איך זיך הרב** סלאדזינסקי **און הרב** מארקוס. **הרב** אהרון בערוק **איז געלעגן די גאנצע צייט פון געטא קראנק אין שפיטאל אויף טובערקולאזע.**

אין דער ישיבה גדולה, איז דער ראש ישיבה געווען רב יצחק קארניקס **(דער איידעם פון הרב פילאווסקי).**

אין דער ישיבה קטנה און דער רעליגיעזער שול, זענען געווען טעטיק רב גרשון ליבמאן, **פון נאוואגרודקער ישיבה, רב** מרדכי יודעלעוויטש, **א תלמיד פון רב שמעון שקאפ, די ישיבה-בחורים לייבל נאבארשטשיק-ניעבאשטשיק, פון אוקראינע,** מאיר חייט **דער זון פון נאווגארדער שמש,** לאנדוי, חיים בארטמאן **און אנדערע. דער משגיח איז געווען רב** אברהם צבי ליסטאווסקי, **פריערער משגיח פון דער סלאבימער ישיבה.**

פון חזנים **דערמאן איך זיך:** ליטווק, **אומגעקומען אין עסטלאנד,** איידעלסאן, **און** לייזעראוויטש.

עס איז געווען א מוהל, פעקלער (געשטארבן אין דער לעצטער תקופה פון געטא). **ער פלעגט דורכפירן בריתן ביי די „אומלעגאל" געבוירענע קינדער. א טייל האט אפגעלייגט דעם ברית ביז נאכן געטא, אפשר וועלן זיי קענען אויסבאהאלטן דאס קינד אלס „אריער".**

איינער פון די הויפט בעל־קריאהס איז געווען גערשאטאר, **א ייד א יודע ספר. ער האט** געוואוינט **אויף** פארטאווע-גאס, **א קרוב פון** גערשאטאר **„מגזע רוקח", דעם בעל קריאה פון ווילנער שטאט־שול, וועלכער איז אומגעקומען אין יאר** 1941, **פארן געטא.**

אין פאַרשידענע רעליגיעזע ענינים פלעגן זיך זייער מתעסק זיין, און שפּעטער אפילו געשאַפּן אַ רעליגיעזן ראַט ביי דער קולטור־אָפּטיילונג פון יידן־ראַט, הרב יעקובסון, צבי ניסן יפה און י. וויגדאָרטשיק.

די גרינדער פון דער רעליגיעזער קיך זענען געווען די סענאַטאָרן יעקב טראָקענהיים און לייבל מינצבערג פון פוילן. זיי זענען שפּעטער אָפּגעפאָרן אין ביאַליסטאָקער געטאָ.

פון די אַמאָליקע ווילנער מגידים איז געווען נאָר קלאָס. כ׳האָב אים געזען ביז די טעג פון דער ליקווידאַציע. דער באַראַנאָוויטשער מגיד אריה זוכאָוויטש איז אומגעקומען פּאַרן געטאָ.

בתי־מדרשים אין געטאָ

אין געטאָ זענען געווען פאָלגנדיקע בתי־מדרשים:

1) קצבישע שול (יאַטקעווער 5).
2) רב שאולקעס קלויז (שאַוועלסקע 5).
3) יאָגיכעס קלויז (שאַוועלסקע 1).

אין די בתי־מדרשים פלעגט מען לערנען און דאַוונען פון האַלב פינף פרי ביז צען אין אָוונט.

די איבעריקע בתי־מדרשים, ווועלכע האָבן זיך געפונען אין תחום פון געטאָ, זענען געווען חרוב. אַ טייל פון זיי זענען געווען איבערגעבויט שפּעטער אויף אינטערנאַטן — שפּיטאָל־גאַס נומער 3, סטראַשון־גאַס נומער 4, אָדער פאָלקס־שולן — סטראַשון־גאַס נומער 1.

אין די לאָקאַלן פון די בתי־מדרשים האָבן זיך געפונען: די ישיבה־גדולה אויפן נאָמען פון הרב רב חיים עוזר גראָדזענסקי, די ישיבה קטנה און די צוויי רעליגיעזע פאָלקס־שולן.

ספרי תורות

עס זענען געווען אַ זעכציק־זיבציק ספרי־תורות. דער מערסטער טייל פון זיי איז געווען אין די בתי־מדרשים; אין רב שאולקעס קלויז איז געווען ביי אַ פינף ספרי תורות. אַ טייל איז געווען באָהאַלטן. מען האָט דערציילט, אַז הערמאַן קרוקן איז געלונגען אויסצובאָהאַלטן אַ סך עטרות און אויך אייניקע ספרי תורות פון די חרובע שולן אויסערן געטאָ.

ספרים

די קלויזן זענען געווען פאַרלייגט ממש מיט ספרים. יידן, וואָס פלעגן געפינען אין אַ געטאָ־וואוינונג אָדער אין אַ חורבה אַ ספר — האָבן זיי עס געברענגט אין די בתי־מדרשים.

דרשות

די יונגע ישיבה־בחורים פלעגן האַלטן אָפּט דרשות פאַרן עולם. דער רעליגיעזער לערער אליעזר גאָלדבערג האָט איינגעאָרדנט אַ „רעליגיעזן סעמינאַר", וואו עס זענען פאָרגעלייענט געוואָרן פאַרן עולם יעדע וואָך אַ קאָפּיטל יידישע געשיכטע. ניסן יפה האָט געלערנט משניות אין די אָוונטן.

קדיש

די ערשטע תקופה פון געטאָ (ביז אַפּריל 1943 — אַקציע קאָוונע) האָט מען זיך נוהג געווען ניט צו זאָגן קדיש נאָך די אַרויסגעפירטע קיין פּאָנאַר, ווייל עס איז ניט געווען באַוואוסט זייער גורל...

זענען אָבער געווען מענטשן, וועלכע האָבן געהאַלטן, אַז וואָס עס הייסט פּאָנאַר, איז באַוואוסט, און זיי פלעגן על דעת עצמם זאָגן קדיש נאָך זייערע אַרויסגעפירטע קרובים.

▼

וועז מען איז אַריין אין געטאָ, האָבן די רעליגיעזע יידן אינגעפירט צו זאָגן יעדן טאָג, נאָך שמונה עשרה, די תחנון תפילה, וועלכע מען זאָגט געווינלעך יעדן מאָנטאָג און דאָנערשטאָג. די תפילה הויבט זיך אָן מיט די ווערטער:

אלתי ישראל שוב מחרון אפיך. והנחם על הרעה לעמך
תבט משמים וראה,כי היינו לעג וקלס בגוים,
נחשבנו כצאן לטבח יובל, להרוג, לאבד ולמכת ולחרפת
ובכל זאת שמך לא שכחנו, נא אל תשכחנו.

גאָט פון ישראל קער זיך אום פון דיין גרימצאָרן און באַדענק זיך
איבער וועגן דעם שלעכטס פאַר דיין פאָלק,
קוק פון הימלען און זע, אַז מיר זענען געוואָרן צו שפּאָט און שאַנד ביי
די פעלקער,
מיר זענען געגליכן צו שאָף, וואָס ווערן געפּירט צום שלאַכט, צום
הרגענען, צום פאַרניכטן, צו קלעפ און צו שאַנד
און טראָץ דעם האָבן מיר דיין נאָמען ניט פאַרגעסן פאַרגעס-זשע
אונז אויך ניט.

מיט כוונה און מיט געווינענן פלעגט דער עולם בשעת דער תחנון תפילה אויסשרייען דעם פסוק:

שומר ישראל, שמור שארית ישראל, ואל יאבד ישראל!
(היטער פון ישראל, היט אַפּ דאָס רעשטל פון ישראל און זאָל ניט
אומקומען ישראל).

אין דער פרי און צו מנחה פלעגט מען נאָך שמונה עשרה זאָגן אבינו מלכנו.

יעדן טאָג פלעגט געזאָגט ווערן:

אחינו כל בית ישראל, הנתונים בצרה ומשבית, העומדים בין בים
ובין ביבשה, המקום ירחם עליהם, ויוציאם מצרה לרוחה, מאפלה לאורה
ומשעבוד לגאולה, השתא בעגלא ובזמן קריב ונאמר אמן.

אונזערע ברידער פון יידישן הויז, וואָס זענען איבערגעגעבּן צו
צרות און צו געפאַנגענשאַפט, די וואָס זענען אויסגעשטעלט אויף ים און
טריקענעש, דער אויבערשטער זאָל זיך אויף זיי מרחם זיין און זאָל זיי
ארויספירן פון ענגשאַפט אויף בריוסטענעש, פון טונקלחייט צו ליכטיקייט,
פון פאַרקנעכטענעש צו אויסלייזונג, אט איצט, גאָר נאָענט, און אין דער
נאָנטסטער צייט און מיר זאָגן אמן.

נאָכן דאָוונען פלעגט מען זאָגן די קאַפּיטלען תהילים:

קמב. משכיל לדוד בהיותו במערה תפילה
דודם תפילה אין דער מערה.

יג. למנצח מזמור לדוד : ער אנה ד'תשכחנו לנצח, עד אנה תסתיר פניך ממנו.
למנצח, אַ געזאַנג פון דוד:
ביז ווי לאַנג גאָט ,וועסטו מיך שטענדיק פאַרגעסן,
ביז ווי לאַנג וועסטו פאַרבאַהאַלטן דיין פּנים פון מיר.

קכא. שיר למעלות: אשא עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי — — —
איך הויב מיינע אויגן צו די בערג, פון וואַנעט
וועט קומען מיין הילף?

דער עולם פלעגט ענדיקן הויך :

לא ינום ולא יישן שומר ישראל — — —
עס דרעמלט ניט און עס שלאָפט ניט דער היטער פון ישראל. — — —

קל. שיר המעלות : ממעמקים קראתיך — — —
שיר המעלות: פון דער טיפענישׂ רוף איך צו דיר.

דער עולם פלעגט ענדיקן הויך :

והוא יפדה ישראל מכל עוונותיו
און ער וועט אויסלייזן ישראל פון אַלע זייכע זינד.

כ. למנצח מזמור לדוד יענך ד׳ ביום צרה
אַ גיזאָנג צו דוד, נאָט וועט דיר ענטפֿערן אין טאָג פון צרה.

עט. מזמור לאסף : אלוהים! באו גוים נחלתך — — —
— — — נתנו את נבלת עבדך מאכל לעוף השמים, בשר חסידיך לחיתו ארץ
— — — שפוך חמתך על הגוים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו
— — — והשב לשכנינו שבעתים, אל חיקם חרפתם אשר חרפוך — — —
גאָט, פֿעלקער זענען געקומען אין דיין נחלה
— — — זיי האָבן געגעבן די קערפּערס פון דיינע דינער פֿאַר מאָכל פֿאַר די פֿויגל
פון הימל, דאָס די פלייש פון דיינע פֿרומע צו דער חיה פון דער ערד.
— — — גיס אויס דיין צאָרן אויף די פֿעלקער, וועלכע האָבן דיך ניט דער-
קענט, און אויף די קיניגרייכן, וואָס האָבן דיין נאָמען ניט גערופֿן
— — — און קער ווידער צו אונזערע שכנים זיבנפֿאַכיק אין זייער שויס
אַריין די שאַנד מיט וועלכע זיי האָבן דיך באַשענדעט — — —

שבת

אָפּצוהיטן שבת אין גאָר ניט אַ גרינגע זאַך, אויב וועט נאָר ער איז געגאַנגען אַרבעטן אויסערן גאָטס אין אַ דייטשער קאָמאַנדאָ. פֿרומע פֿרויען פֿלעגן שטעלן טשאָלנט אין די גאָטס־בעקעריי, בכדי נישט צו דאַרפן קאָכן אום שבת. אין די בתי־מדרשים פלעגט זיין פול יידן, וואָס אַרבעטן ניט אויף קאָמאַנדאָס.

אין דער צווייטער תקופה פון גאָטס האָט זיך באַווייזן אַ באַוועגונג אָפּצוהיטן שבת. אַ פֿרוי פלעגט האַלטן רעדעס אין די בתי מדרשים רופֿנדיק צו שמירת שבת. אַבעלע (זייַן טאָטע איז געווען אייגער פון די צוויי יידן, וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין גאָטס דורך אונטערוועלטניקעס), אַ דרייצן יאָריקער יינגל פון דער ישיבה קטנה מיט געדריימט פֿאותלעך, פלעגט שבת פֿאַרהאַלטן אין די גאָסלעך פון גאָטס די יידן, וואָס רויכערן פֿאָפּיראָסן — מיט דער פֿראָגע :

— פֿאַרוואָס רויכערסטו? היינט איז שבת! רויכערן מוזטו דאָך ניט! — —

יום טובים

ווי טרויעריק און שווער עס איז ניט געווען דאָס לעבן אין גאָטס, זענען די פּסח־טעג דאָך געפֿייערט געוואָרן מיט די גרעסטע אָנשטרענ-גונגען. עס זענען קאָנסטרואירט געוואָרן מאָשינען, וואו מען האָט געבאַקן מצות. די באָשפֿייזונגס־אָפּטיילונג פון גאָטס האָט אויף די שפּייז־קאָרטן אַרויסגעגעבן אַ פערטל קילאָ ביז אַ האַלבע קילאָ מצה פֿאַר אַ מענטשן אויף גאַנץ פּסח. אַ סך פלעגן אָבער לאָגגע חדשים פריער אָפּשפּאָרן פון זייער מעל, וואָס זיי האָבן ווי עס איז אַריינגעגנבעט אין גאָטס, בכדי צו קענען אויף פּסח האָבן מצות, וועלכע זענען געבאַקן געוואָרן אין גאָטס דורך אַ געמיש פון קאָרן־ און ווייץ־מעל. רבנים האָבן מתיר געמאַכט אַרבעס און רעטשקענע מעל. געווען מענטשן, וואָס האָבן דורכגעמאַכט דעם

גאַנצן פּסח מיט אַ פערטל קילאָ מצה אויף אַכט טעג און מיט אַ פּאָר קאַרטאָפל אַ טאָג.

דעם סדר אין יאָר 1942 האָבן די יידן געפֿראָווען אין זייערע געטאָ־צימערלעך, משפּחות־וויַיז אָדער צימערווייז.

פּסח 1943 זענען געווען אַ סך קאָלעקטיוון פּייערלעכע סדרים: אין דער רעלי־גיעזער קיך, אין ברית עברית, אין די פּאָלקס־שולן, אין די אינטערנאַטן פון ילדים און ילדות.

שבועות האָט מען געלערנט אין די בתי מדרשים די גאַנצע נאַכט. געפֿראָווען תקון שבועות.

ראש השנה און יום כפור זענען געווען פֿאַרמאַכט אַלע אַנשטאַלטן פון יידן־ראַט, שול־וועזן, ביוראָס. קינדער האָבן געשיקט זייערע לערערס לשנה־טובֿה־קאָרטן, יידן זענען געגאַנגען אייַנער צום אַנדערן ווינטשן אַ גוטן יאָר.

סוכות האָבן איניקע יידן אויפגעשטעלט פון ברעטער און טירן סוכות. אַלס סכך האָט געדינט צווייגלעך, וואָס יידן האָבן געבראַכט פון דער אַרבעט אויף די קאָמאַנדאָס. אין געטאָ איז אויך געווען אייַן אתרוג מיט אַ לולב, געפונען אין אַ חרובע שטוב. דעם ערשטן אָקטאָבער 1942, פערטן טאָג חול המועד סוכות, איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין דער קצבישער קלויז אַ שמחת בית השואבה־פייערונג. דער רעליגיעזער לערער אליעזר גאָלדבערג האָט געזעדט אויף דער טעמע: ווייַן, וואַסער און טערערן, און דער חזן אידעלסאָן האָט געזאָגט קאַפּיטלען תהלים.

שמחת תורה, האָבן קינדער געטראָגן פענדלעך, מיט טירעלעך, וואָס עפענען זיך צום אַרון קודש, וועלכע זענען געפונען געוואָרן אין די חרובע ביכערהאַנדלונגען פון פונק, ראָזענטאָל, מאַזע. עס זענען אויך געווען שמחת תורה־פענדלעך פון געטאָ־פֿראָדוקציע.

צו יזכור פלעגן די שולן זיין איבערפולט. מענטשן האָבן זיך געפרעגט:

— ווער וועט זאָגן נאָך אונז אַמאָל יזכור?

חנוכה זענען פֿאַרקויפט געוואָרן אין די געטאָ־געסלעך בלייענע חנוכה־דריידלעך, געפונענע אין די ביכערהאַנדלונגען — ווי אויך הילצערנע דריידלעך פון געטאָ־פֿראָדוקציע.

צו פורים זענען דורך אַ רייַע בעלי־מלאכות אויסגעאַרבעט געוואָרן הילצערנע גרעגערס פאַר די קינדער.

תעניתים. וועַן עס פלעגט דערוואַרט ווערן אַן אַקציע אָדער שוועַרע גזירות אין געטאָ, פלעגן די רעליגיעזע קרייַזן אויסרופן אַ תענית ציבור.

נאָך דעם, ווי ס׳איז געווען דער פאַל פון צוויי יידן, וואָס זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך יידישע אונטערוועלט־מענטשן, וועלכע זענען אַלס שטראָף אויפגע־האַנגען געוואָרן, — האָבן די רעליגיעזע קרייַזן אויסגערופן אַ תענית ציבור, בכדי צו וועקן צו התעוררות הרוח.

מקוה. די רעליגיעזע קרייַזן האָבן זיך באַמיט אייַנצואָרדענען נעבן סאַניטאַרן דורכלאָז־פונקט אַ מקוה. צי איז דאָס געלונגען זיי איז מיר ניט באַקאַנט.

חופה וקדושין. דאָס פּראָבלעם פון חופה וקדושין האָט אַרויסגערופן וויכוחים אין די רעליגיעזע קרייַזן צוליב דער פּראַגע. צי קען מען די אַרויסגעפירטע בעת

די אַקציעס אָנגעמען אַלס נפטרים, און די איבערגעבליבענע נאָך זיי אַלס אלמנים און אלמנות — און צי מען בייַ די געטאָ־באַדינגונגען דערטיילן חופה וקדושין.

יהרגו כולם ואל ימסרו נפש אחת בישראל...

נאָך דער אַקציע פון די געלע שייבען האָבן די רעליגיעזע קרייזן אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג און ס׳איז אַוועק דאָן אַ דעלעגאַציע צום געטאָ־קאָמענדאַנט יעקב גענס, אין באַשטאַנד פון הרב מענדל זאַלמאַנאָוויטש, הרב פּילאָווסקי, הרב יצחק קאַרניקס, הרב גוסטמאַן.

זיי האָבן אים געזאָגט, אַז לויט דעם יידישן דין קען מען אַרויסגעבן אַ יידן צו דער מאַכט, ווען זי פאָדערט אים, אָנווייזנדיק זיין פערזאָן און ווען ער וועט באַשולדיקט אין פּערזענלעכע חטאים. מען טאָר אָבער ניט אַרויסגעבן אַ יידן, ווען די מאַכט פאָדערט סתם אַ יידן, דאָס הייסט ניט וועגן פאַרזינדיקן זיך, נאָר וועגן דעם עצם זיין אַ יידן.

די רבנים האָבן אָנגעוויזן יעקב גענסן, אַז ער האָט ניט קיין רעכט אויסצוליפערן יידן און צוצושטעלן זיי דעם דייטש אויף זיין פאָדערונג.

יעקב גענס האָט געענטפערט, אַז מיט זיין אָנטיילנעמען אין סעלעקציעס און מיטן אַרויסגעבן אַ קליינעם צאָל יידן, ראַטעווועט ער אַלע איבעריקע פון טויט. —

און אויף אַזאָ פאַל האָט געזאָגט דער רמב״ם:

וכן אם אמרו להם עכום: תנו לנו אחד מכם ונהרגהו, ואם לא נהרוג כולכם — יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל... (הלכות יסודי התורה״ להרמב״ם, פרק ה׳ סעיף ה׳).

(אוז אויך, אויב עס זאָגן צו זיי די געצענדינער: גיט אונז אַרויס אייניעם פון אייך אין מיר וועלן אים דערהרגענען, און אויב ניט דערהרגענען מיר אייך אַלעמען — זאָלן אַלע געהרגעט ווערן און זיי זאָלן נישט אַרויסגעבן זיי אפילו קיין איין נפש ניט פון ישראל...).

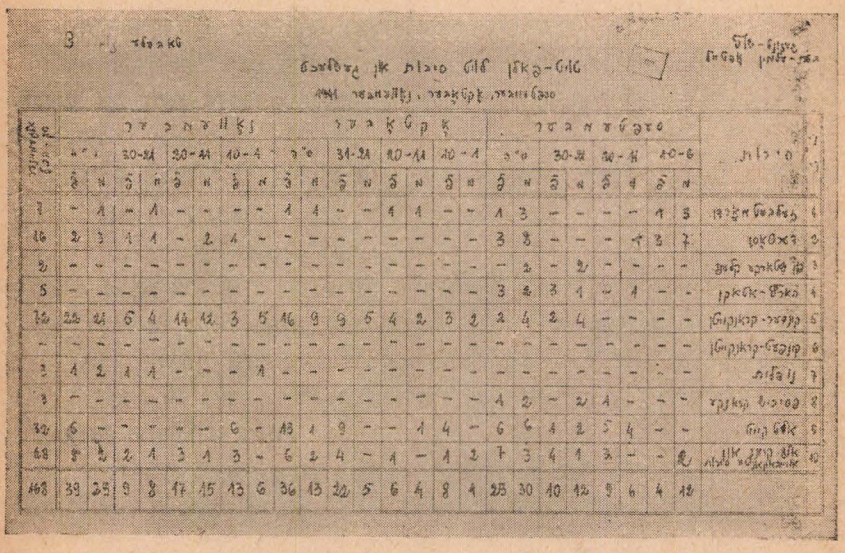

סטאַטיסטישע טאַבעלע פון די טויט־פאַלן אין געטאָ 1941 (ייוואָ־אַרכיוו)

12. דער געטא-מענטש

מאַן, פרוי, קינד, יונגנט־עלטער, זקן

ווי האָט זיך געשטאַלטעט דער געדאַנקען־גאַנג פון געטא־מענטש? ווי האָט זיך דער געטא־נייד צוגעפאַסט צו די געטא־באַדינגונגען? ווי האָט ער אויף זיי רעאַגירט? וועלכע נייע, ספּעציפישע מאַמענטן זענען אַנטשטאַנען אין פּסיכיק ביי צוזאַמענ־טרעפן מיט די נייע, אומדערוואַרטעטע באַדינגונגען?

פֿאַרן לעבן מוז מען קעמפֿן; אין געטא מוז מען תמיד וואַך זיין, וויל יעדע מינוט לויערט אויף דיר אַן אומדערוואַרטעטע סכנה — באַהערשן זיך, באַהערשן די נערוון; פֿאַרויסזען די סכנות, אויסמיידן זיי, אַנטרינען פון זיי; געדולדיק איבערטראָגן געטא־באַדינגונגען, געדולדיק צופּאַסן די באַדינגונגען צו זיך, געדולדיק איבערטראָגן אַלע אומבאַקוועמלעכקייטן; וואַרטן, האָפֿן ביז דער לעצטער מינוט; דורכלעבן ביי אַלע באַדינגונגען און טראָץ אַלע באַדינגונגען; דער געטא איז צייטווייליק — שפּעטער קומט די שטענדיקע פרייהייט —

דאָס זענען געווען עלעמענטן פונעם דענקען פון יעדן מענטש אין געטא.

▼

אויסהאַלטן! — איז געווען דאָס ציל, די לאָזונג פון יעדן איינעם. אין די שווערסטע שעהן פון אַקציעס — דאַרף מען זיין קאַלטבלוטיק, ווייל אַז ניט ביזטו אינגאַנצן פֿאַרלוירן און קענסט פֿאַרזען אפילו אַ זעלטענע מעגלעכקייט פון ראַטעווען זיך.

אין דערוואַרטונג פון אַקציעס, אין מאַלינעס און קעלערס, מעגסט אפילו ניט וועלן, דאָך עס עפּעס, נעם עפּעס אין מויל, בכדי זאָלסט ניט פאַלן פון די קרעפּטן. —

מען דאַרף זיך אַנטאָן ווי אַ מענטש — בכדי ניט צו פֿאַרגעסן, אַז מען איז אַ מענטש — מען דאַרף דעריבער זיך ניט אָפּלאָזן. —

ס׳איז טרויעריק אויפן געמיט — דאָן גיי אויף אַ קאָנצערט, אויף אַ געטא־טעאַטער־פֿאַרשטעלונג — מען מוז „אויסלופּטערן" דעם צער — בכדי צו זיין פּעאיק צום דענקען — דער צער זאָל נישט פֿאַרטונקלען די געדאַנקען, אין שעה פון אַ דעציזיע.

ווי איינער נעמט אַ רפואה — ווי איינער שטעלט זיך געהאַקטע באַנקעס, בכדי אָפּצולאָזן דאָס שלעכטע בלוט, אַזוי פלעגן מענטשן גיין פון צייט צו צייט אויף אַ געטא־רעווי, בכדי אַביסל לאָכן און אָפּלאָזן די מרה שחורה, אויפצווינגען זיך אַליין אַ בעסערע שטימונג, פֿאַרגעסן אַ פּאָר שעה דעם שווערן באַוואוסטזיין און דאָס שוואַרצע פֿאַרגעפּיל — — —

ווי אַ טרינקנדיקער אין אַ שטרוי — אַזוי אויפכאַפן יעדע גוטע ידיעה, יעדן גוטן קלאַנג — צווינגען זיך בגוואַלט גלויבן אין זיי — קינסטלעך געבן זיך מוט; און אין שטענדיקער וואַכזאַמקייט, דאַרפסטו געדענקען טאָג־טעגלעך, שעה אין שעה, די פליכטן און אויפגאַבן, וועלכע דו האָסט צו דערפילן פאַר זיך און פאַר דיינע משפחה־מענטשן. —

▼

דער מאַן, דער פאָטער — האָט אין געטאָ פאַרלוירן זיין פאָזיציע פון הויפט־שיצער און הויפט־באַזאָרגער פון דער משפחה; עס האָט מיט אים געטיילט די פרוי גלייכמעסיק די זאָרגן. דאָך אָבער האָבן זיך געשאָפן געוויסע ספערן פון ענינים, וועלכע דער מאַן האָט געהאַלטן, אַז דאָס איז זיין הויפט־חוב צו באַזאָרגן, צו פאַרהיטן — און ערשט אויב אים געלינגט עס ניט — איז עס דער חוב פון דער פרוי.

אַלס ערשטע הויפט־זאָרג פון יעדן מאַן אין געטאָ איז געווען קריגן דעם לעבנס־שיין; דערמיט האָט ער באַזאָרגט גלייכצייטיק אויך די פרוי מיט די קינדער; ער מוז זיך וואַרפן אויף פאַרשידענע אַרבעטס־פלעצער, אַרבעטס־קאָמאַנדאָס, בכדי צו דערגרייכן דעם לעבנס־שיין; ניט אַלע מאָל פלעגט עס אים גלינגען, אָבער דאָך, די ערשטע שיינען זענען טאָקע געווען מענער-שיינען. נאָר אַ געוויסער טייל מענער האָט גענאָסן פון דעם פרויען־שיין און זייער פרוי האָט דאַן געמוזט גיין אויף די שווערסטע אַרבעטן.

דער מאַן האָט געהאַלטן פאַר זיין פליכט און אויפגאָבע צו „אַרגאַניזירן" אויסערן געטאָ אויף פאַרשידענע אופנים באַשפּיזונגס־פראָדוקטן און עס אַרײַנ־ברענגען אין געטאָ; אויסזוכן, אויסקעמפן, אויס„סקאַנדאַלעווען" אין וואוינונגס־אָפטיילונג זיין געטאָ־וואוינונג, זיין ווינקל; באַזאָרגן אַ נאַרע צום שלאָפן; האַלץ צום באַהייצן, שלעפן אָפט קילאָמעטער ווייט פון דער אַרבעט שטיקלעך האַלץ צום הייצן אַדער בכדי אויפצובויען דאָס געלעגער, געפינען אַן אָרט אויף אַ מאָלצינע, אויסזוכן די בוי־מאַטעריאַלן און די פאַרטרויטע שותפים, מיט וועמען צוזאַמען בויען די מאָלצע; וויסן אַלע אַלגעמיינע נייס, „אויסשמעקן" די גזירות, אָנזאָגן די שטוביקע וועגן די דראָענדיקע געפאָרן.

▼

די פרוי — די מוטער — איז אָפט געשטאַנען פאַר קאָמפליצירטע, טאָפעלע, פאַר איר נישט געווויינטע אויפגאָבן.

פון איין זייט זענען די הויפט־פליכטן פון דער פרוי געווען צוגרייטן דאָס עסן פאַרן מאַן און קינדער, אויסקאָכן עס ביי די שווערע געטאָ־באַדינגונגען, אויס־קעמפן אין גרויען פאַרטאָג, אָדער אין שפעטן אָוונט, אַ רייע ביים געטאָ־אייוועלע; וואָשן די דילן, היטן די רייניקייט פון די צימערן, פון די וועגט, פון געשיר, פון טרעפ, פון קאָרידאָרן, פון פענצטערס אונטער דער שטענדיקער מורא פון די סאַני־טאַרע אינספּעקציעס; אָפהיטן אָפצוגעמען אין לאַנגע „אָטשערעדן" דאָס ביסל פראָ־דוקטן, וואָס פלעגן געגעבן ווערן אויף די געטאָ־קאַרטן; דערווייסן זיך, וואו קען מען עפעס קויפן אַ פערד־ביין, אַ פאָר קאַרטאָפל, אָביסל בוראָקעס; אויסווײַשן די וועש, אויסטריקענען זיי, לופטערן דאָס בעט-געוואַנט, אויסברענען די וואַנצן, אַכטונג געבן, אַז דאָס קינד זאָל ניט פאַרבלאָנדזשען אין טומל פון געטאָ.

פון אַן אַנדער זייט אָבער — האָבן אַ סך פרויען געמוזט גלייכצייטיק גיין אויף אַ גאַנצן טאָג שווערער אַרבעט, גראָבן גריבער, שלעפּן קלעצער און ציגל — בכדי צו קריגן אַ „שיין", וועלכן דער מאַן האָט ניט געקענט קריגן — און אין די פרימאַרגן־שעהן, אין אָוונט־שעהן מאַכן אַ חוץ דעם די קיך, די ווירטשאַפט, די שטוב־ריינקייט.

אָפט פלעגט זיך אַרויסווייזן, אַז די פרוי, די שיין־באַזיצערין, גיט זיך גוט אַן עצה אין אַלע שווערע מענער־אַרבעטן, אין אַריינטראָגן האָלץ, אין אַריינשמוגלען פּראָדוקטן, אין טוישן זאַכן, אין אַרגאַניזירן, אין פאַרדינען — דער מאַן אָבער, דער „שיינלאָזער", וואָס מוז זיצן אין געטאָ — איז ראַטלאָז ביים אויספירן די פרויען־אַרבעטן פון וואַשן די דילן, וואַשן וועש, קאָכן די מיטאָגן און אויפהאַלטן די ריינקייט פון געטאָ־צימער.

דאָקגען די פרוי, וואָס בלייבט אין געטאָ, וועט דער מאַן גייט צו דער אַרבעט — פאַרנייט צעריסענע זאַכן, פאַרריכט זאָקן, באָקט ברויט, פאַרקויפט די פּראָדוקטן, וואָס דער מאַן האָט אַריינגעבראַכט, האַנדלט, זוכט אויף זאַכן צום אויסטוישן און דאָס רוב „קאָמיסיאָנס־געשעפטן" זענען געלעגן אין פּרויאישע הענט. דעריבער איז זי ריינער אָנגעטאָן, אַרומגעוואָשן, פאַרקעמט, אין דער צייט, וואָס די מענער פלעגן גיך אָפּלאָזן זיך אין מלבושים, אין פאַרקעמען זיך, אין ריינעם אויסזען.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין די שווערע צייטן וויזן אַרויס די פרויען מער איניציאַטיווע, אויסדויער, ענערגיע, לייסטונגס־פעאיקייטן, ווי די מענער — און גיבן זיך באַדייטנדיק בעסער אַן עצה ווי די מענער — אין פאַרשידענע אומ־געריכטע סיטואַציעס.

דאָס זעלבע האָב איך אויך אָבסערווירט אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן. די פרויען האָבן זיך לייכטער צוגעפאַסט צו די שווערע לעבנס־באַדינגונגען, לייכטער זיך געגעבן אַן עצה, ניט אָפּגעלאָזן זיך, באַדייטנדיק לענגער אויפגעהיטן די ריינקייט פון קערפּער און בגדים; ביי די פרויען איז געווען באַדייטנדיק קלענערע קראַנק־האַפטיקייט און „נאַטירלעכע שטערבלעכקייט" ווי ביי די מענער.

ס׳לאָזט זיך אין אַלגעמיין ציען אַ מסקנה, אַז די פרויען זענען מער „קאָאָפּע־רעזיסטאַנט" ווי די מענער.

מען דאַרף אָבער אויך ניט פאַרגעסן, אַז צו די פרויען פלעגט אָפט זיין אַ באַדייטנדיק מילדערע באַציאונג בשעת דער אַרבעט ווי צו די מענער, און זיי פלעגן אַ סך ווייניקער געשלאָגן ווערן.

▼

אין ערך־הינזיכט איז געווען פאַר די יידישע פרויען אַ גליק, דאָס געזעץ פון „ראַסן־שאַנדע" — וועלכער האָט זיי פאַרהיט פון טעראָר, ענויים און פאַרגוואַלטי־קונגען מצד זייערע דייטשע אַדבעטס־אויפזעערס, דייטש פאָליציי־מיליטער אוך ס״ס־לייט, וויל יעטווידער דייטש האָט געוואוסט, אַז זיין יעדער אָקט פון ברעכן דאָס געזעץ פון „ראַסן־שאַנדע" מיט אַ יידישער פרוי — קען פאַר אים ברענגען דעגראַדאַציע, אָפּט אויך טויט. ס׳זענען אָבער געווען פאַלן, און בעיקר ביי מיידלעך, דערצויגענע אין פרעמדשפּראַכיקע שולן, ניט אָנגעהערעקע צו יידישע דערציערישע, אַדער פאָליטישע יוגנט־באַוועגונגען — וועלכע פלעגן שענקען זייער שמייכל דעם דייטשן אַרבעטס־אויפזעער, אָפּט אין האָפענונג נושא־חן זיין אין זיינע אויגן, וואָס

עס וועט העלפן בשעת אַ רעדוקציע און דערמיט זיי ראַטעווען פון טויט... אָפּט מיטן צווועק אַרויסצובאַקומען עפּעס אַ מתנה, אַ שטיקל פּוטער, אַ קעזל, אַ שטיקל ברויט, אַ שיסל געבאַקענע קאַרטאָפל — און אַרײַנברענגען עס אין גיטאָ פֿאַר די הונגעריקע שטוביקע; די דאָזיקע מיידלעך האָבן ניט געקענט פֿאַרשטיין, פֿאַרוואָס מיינען זייערע אַרבעטס-שכנים, די יידישע מענער, אַז אַן אומשולדיקער שמייכל צו „אַ נאַצי, וואָס שלאָגט ניט" — איז אויך ערנלאָז.

אָפּט פלעגן די צעברעכנדיקע, גרויע לעבנס-באַדינגונגען פון גיטאָ ברענגען צו נערוואָזישער גערייצטקייט צווישן די פרויען, צו אַ דראַנג אויסצוגיסן אין אַ מבול פון שעלטעריי־ען זייער צאָרן, אין יללותדיקע קאָנפליקטן צווישן שכנות פון אײַן צימער צוליב אַ ליאַדע קלייניקייט. דאָן פלעגט דער מאַן זיין דער פֿאַרמיטלער, דער שופט, און דער שלום־ברענגער.

▼

דער געשיכטע־פֿאָרשער וועט פֿאַרשרײַבן דעם פּאַקט פון אַ געוואַלטיקן אַנטײל פון דער יידישער פּרוי אין דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג, אָן אַנטײל, וועלכער איז געווען באַדײַטנדיק גרעסער, ווי דער אַקטיווער אַנטײל פון דער פּרוי אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין די נאָרמאַלע צייטן.

בשליחות פון גיטאָ צו גיטאָ, ביים גנבענען גרענעצן, ביים איבערשמוגלען געווער און אויפרופן, אין קאַמף, אין וואַלד, אויף דער אַרישער זייט — אויף די אַלע פראָנט־פּאָזיציעס פון יידישן לעבן אונטערן נאַצי־רעזשים — איז דאָס יידישע מיידל געווען די ערשטע צו יעדער שווערער אויפגאָבע.

פרומקע, ליאָנע, טעמע — דאָס זענען נאָר איינצלנע נעמען באַקאַנטע; זיי זענען נאָר סימבאָלן פון די פרומקעס און ליאָנעס און טעמעס אין אַלע גיטאָס. דער יידישער געשיכטע־שרײַבער וועט וויסן צו פֿאַרשרײַבן פון וואַרשעווער גיטאָ די נעמען פון חוהקע, מירע, דיסיע, פראָניע, טאסיע, אינקא, רבקה, חנה'טשע, צפורה און אַנדערע.

און אַזוי אין יעדן גיטאָ, און אַזוי אין די וועלדער פון ליטע, ווייסרוסלאַנד, אוקראַינע און פוילן.

ווי געטריבן פון אַ דראַנג צו גיין אין פּייער — זענען זיי געגאַנגען צו אַלע געפערלעכסטע פּאָזיציעס; מענעריש אין שנעלער דעציזיע, אין אָפּנאָרן דאָס אויג פון ס"ס־מאַן, עלאַסטיש און געפּינען אומדערוואַרטעטע איינפּאַלן און אויסוועג, אויסגערעכנט און קאַלט אין דורכפירן טראַנזאַקציעס מיט גאלט און געווער, פֿאַר־שיכורט אין דער ראַמאַנטיק פון זייער שליחות.

ס'איז זיכער, אַז אייניע פון די סיבות, וואָס האָט געשטופּט די פרוי צו די שוועָרע פּאָזיציעס, איז איר אַריש פּנים, איר קענען בלאָנד מאַכן די האָר, סימולירן אַן אַריערין און ניט אַרויסרופן קיין גרויסע חשדים, באַוועגנדיק זיך אויף די גאַסן און אויף די וועגן מיט פאַלשע אַרישע פּאָפּירן; טראָץ אָבער זייער רעלאַטיווער „אַרישקייט" זענען דאָך אַ סך פון די מיידלעך דורכגעפאַלן מיט די פאַלשע פּאָפּירן און געענדיקט זייער לעבן אין די קעלערן פון דער גיסטאָפּאָ.

און דאָך זענען זיי געגאַנגען פרייוויליק צו זייערע שליחותן, אויספירנדיק אַר־טיסטיש די ראָלע, וואָס זיי איז אויסגעפאַלן צו שפּילן: קוקנדיק קאַלטבלוטיק אין

פּגים פון טויט און שמייכלענדיק דערביי; צוזעענדיק צווישן פּוילישן המון יידישע מאָסן־אַרויספירונגען און שחיטות, און מאַכנדיק דערביי איראָנישע, אַנטיסעמיטישע באַמערקונגען, כדי צו גילטן אַלס אַ גוטע פּאָליאַקין... און דאָן קומען צו דער אונטערערדישער באַוועגונג און דערציילן פּרט נאָך פּרט פון אומגליק, פּראָטאָקאָלירן יעדע אַקציע, בכדי די געשיכטע זאָל וויסן, און בכדי צו וואָרענען די יידן אין די געטאָס.

ס׳איז דאָן, אין די שוועריקייטן, נתגלה געווארן ביי די פּרויען אַ נייע פּסיכישע שטעלונג, כ׳האָלט עס אָנרופן אַ קאָטאַסטראָפּע־דינאַמיזם. —

▼

דאָס קינד אין געטאָ, דאָס קלענסטע קינד האָט שוין געוואוסט וואָס איז געטאָ, וואָס מיינט געטאָ, וואָס באַדייט פּאָגראָם, וואָס ווערט דאָרט געטאָן, וואָס הייסט מאָלינע און וועגן וואָס לויפט מען אין אַ מאָלינע. די קינדער פלעגן זיך שפּילן אין „אַקציעס", אין „אויפרייסן די מאָלינעס", „שחיטות אין פּאָגראָר" און „צוריקפּירן די זאָכן פון די טויטע". די קינדער האָבן געוואוסט זייער גורל, געוואוסט וואָס עס דערווארט זיי, און אַז זיי זענען שוצלאָז. דער טאָטע, די מאַמע, וואָס קענען אַרײַנ־מאָלינעווען שפּיז, אַרײַנגנבענען סחורה — קענען זיי אָבער ניט באַשיצן...

אינסטינקטיוו האָט דאָס קינד געוואָלט ווי אַרומקרייזן זיך מיט אַ כישוף־קרייז און לעבן דאָרט אַן אָנדער, ניט געטאָ־לעבן, דעם דאָזיקן כישוף־קרייז האָט דאָס קינד געפּונען אין דער געטאָ־שול. דאָ האָט ער געלעבט אַן אויסגעחלומט לעבן צווישן ביכער, דערציילונגען פון די לערערס און לידער־עזאָנגען, אַז „אַלע מענטשן זענען ברידער".

כ׳האָב נאָך קיינמאָל ניט געזען אָזאָ פּיעטעט, אָזאָ ליבע, אָזאָ פּאַרליבטקייט פון קינדער און זייערע לערערס ווי אין געטאָ.

די יוגנטלעכע, נאָר אַ טייל פון זיי האָט זיך געקענט ווידמען דעם לערנען, אַ סך פון זיי פלעגן אַרבעטן אין די געטאָ־וואַרשטאָטן, אָבער געגאַנגען אַרבעטן אויסערן געטאָ — און אין אָוונט באַזוכט דעם יוגנט־קלוב, וועלכער איז געשטאַנען אונטער דער אָנפּירונג פון די געטאָ־לערערס.

זייערע באַציאונגען צו די לערערס, אַלס זייערע וועג־ווייזערס, אַלס טרעגער פון גייסט און עטיש־רייניע יחידים אין די זומפּיקע באַדינגונגען פון געטאָ־לעבן, — איז געווען פול מיט עמאָציע, אָפּט, ממש, מיט פּאַרגעטערונג.

ביי די קינדער האָט זיך אָנטוויקלט אַ פּסיכישע רייפקייט, צען־עלף יאָריקע קינדער, האָבן געטראָכט ווי דערוואַקסענע, ריזיקירט ווי דערוואַקסענע, אָרגאַניזירט ווי דערוואַקסענע און דעצידירט ווי דערוואַקסענע.

ס׳האָט זיך ביי די קינדער שטאַרק אָנטוויקלט זייער שאָפונגס־גייסט, זיי האָבן געשריבן לידער, זכרונות פון די אַקציעס, פון זייער ראָטעוועזן זיך, באַשרייבונגען פון געטאָ־לעבן; זיי האָבן געזאַמלט געטאָ־פּאָלקלאָר, אַ סך פון זיי האָבן געמאָכט פּראָכטפולע צייכענונגען; עס האָט זיך ביי זיי אָנטוויקלט אַ שאַרפער דראָנג צו רעציטירן, דעקלאָמירן, אויפטרעטן אויף דער סצענע.

ווי ליליען צווישן זומפּן, אָזוי האָט זיך צעבליט דער שאָפונגס־גייסט ביים יוגנטלעכן; ס׳זענען אָנגעשטאָנען רייפע דיכטערישע טאָלאָנטן, געבענטשטע קינסט־לער, באַגאָבטע אָרטיסטן; דעקלאָמירן, רעציטירן — און בעיקר כאָראָלע דעקלאָ־

מאַציעס פון יידישע שריפטשטעלער אוו פון תנ"ך — האָט פאַסיאָנירט די יוגנטלעכע. קאָלעקטיוועס באַלעטן, וואָס אינטערפרעטירן קאַפּיטלען געשיכטע מיט מיסטישע באַוועגונגען און פאַטאַספולע טעקסטן, פון האָפענונג אין קאַמף — פלעגן אין אַ פאַרשכורטן עקסטאַז און נביאותפולן טאָן, אויסגעפירט ווערן דורך די יוגנטלעכע. וויפיל „מתנבאים במחנה"! —

דער יידישער און העברעאישער כאָר, די העברעאישע דראַמאַטישע סטודיע זענען טאַקע בעיקר באַשטאַנען פון דער עקסטאַזירטער געטאָ־יוגנט.

די קינדער און די יוגנטלעכע האָבן געהאָלטן פאַר זייער אַ שליחות אויפצוטרעטן מיט זייערע דעקלאַמאַציעס, רעציטאַציעס און באַלעטן — דווקא צווישן די דערוואַקסענע, אויף די „אַרבעטער־אוידיטאָריעס", אין „געטאָ־טעאַטער", אויף ליטעראַרישע אַקאַדעמיעס — בכדי אַריינצובערענגען ליכטיקייט און שיינקייט פאַר די פאַרמאַטערטע עלטערן און ברידער.

ביי די קינדער און ביי די יוגנטלעכע האָט זיך אויסגעפאַרמירט אַ שטאַרק געפיל פון גורל־שותפות מיט די דערוואַקסענע און אַ רצון מיטצוהעלפן אין שווערן לעבנס־גראַנגל. די קליינע קינדער פלעגן העלפן אויספילן די „דיזשורן", אויפהאַלטן אָרדענונג און ריינקייט פון די צימערן, שטיין אין די „קאָלייקעס" נאָך ברויט, נאָך פראָדוקטן, נאָך הייסע וואַסער. די יוגנטלעכע פלעגן העלפן אין „אַרגאַניזירן", אין אַריינשמוגלען פראָדוקטן, פאַרשרייבן זיך אַלץ עלטער פון זייערע יאָרן, בכדי אַ דאַנק דעם צו באַקומען די מעגלעכקייט גיין אויסערן געטאָ אויף שווערע, פיזישע אַרבעטן, קריגן אַ לעבנס־שיין, דורך וועלכן זיי פלעגן קענען ראַטעווען זיך, און אויך נאָך ווען עס איז פון דער משפחה.

▼

אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ האָבן זיך באַוויזן נעגאַטיווע דערשיינונגען ביי די פאַרוואָרלאָזטע קינדער. זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט אין גנבים־באַנדעס און דורכגעפירט דרייסטע גנבות אין און אויסערן געטאָ. דורך די אַנשטאַלטן פון „ילדים" זענען זיי אַריינגעצויגן געוואָרן אין אַ קאָלעקטיוון לעבן, צוגעצויגן געוואָרן צו לימודים, און מען האָט זיי אויסגעלערנט מלאכה. זיי זענען אַ דאַנק דער אַרבעט גיך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גוטער, אַרבעטזאַמער יוגנט.

די שולע אין געטאָ האָט געגעבן דעם קינד און דעם יוגנטלעכן די וויזיע פון אַ פרייהייטס־לעבן; פון דער יידישער געשיכטע זענען געלייענט געוואָרן בעיקר די קאַפּיטלען וועגן די יידישע קאַמפן פאַר פרייהייט און זעלבסטשטענדיקייט; פון ליטעראַטור זענען געלייענט געוואָרן די ווערק, וואָס באַזינגען דעם קאַמף קעגן קנעכטשאַפט פאַר פרייהייט. דאָס האָט געדרופן דעם קינד און דעם יוגנטלעכן צו אַקטיוויטעט פרייהייטס־מעשים. די יוגנטלעכע און אפילו די קינדער האָבן זיך געריסן אין די פאַרטיזאַנער־רייען, אין די ווידערשטאַנדס־באַוועגונגען.

▼

שטיל, כמעט אומבאַמערקט האָבן געלעבט די זקנים אין געטאָ. די איינצלנע הונדערטער, וועמען ס'איז געלונגען אַרויסצודרייען זיך פון די „אַקציעס". זיי פלעגן זיך ניט וועלן וואַרפן אין די אויגן אפילו פון די יידן, מורא געהאַט פאַר אַ בייז אויג, מורא געהאַט, אַז אַ פאַליציסט זאָל וועגן זיי געדענקען.

דער געדאַנק, די אַקסיאָמע, אַז אין געטאָ איז ניטאָ פאַר קיין זקנים קיין אָרט —

האָט זיי באַגלייט אויף יעדן טריט. זיי האָבן זיך געזען ווי צופעליקע בירגער פון געטאָ און האָבן געוואָלט באַרעכטיקן מיט עפּעס זייער צופעליקן לעבן. זיי האָבן אויסגעפירט פרום אַלע פאַראַרדענונגען פון ריינקייט; גיין יעדע ווייַלע אין סאַניטאַרן דורכלאָז־פונקט, ס׳זאָל זיי חס ושלום קיין צרה ניט טרעפן צוליב אומריינקייט, און די אינזעקטן האָבן דווקא מיט עקשנות זיך געקלעפּט צו די אַלטע לייט...

ווען די מענטשן זענען אַוועקגעגאַנגען צו דער אַרבעט, האָבן די זקנים געהיטן די צימערן, געהאַלפן אייניהייצן די אויוועלעך, אויסקערן די דילן, צוגרייטן די שפּייזן; אין אָוונט, ביים צוריקקערן זיך פון דער אַרבעט, פלעגן זיי ווי איינגעצויגן ווערן אין זיך, וועלנדיק וואָס ווייניקער רוים פאַרנעמען.

מיט אַ צוגעלייגטע האַנט צום אויער פלעגן זיי הערן אַנגעשטרענגט די נייסן און די פאַליטיק־שמועסן פון די יונגע, אויפכאַפן יעדע גוטע ידיעה און איבערדערציילן זיך טויזנטער מאָל.

די זקנים אין געטאָ — האָבן אויך געוואָלט לעבן...

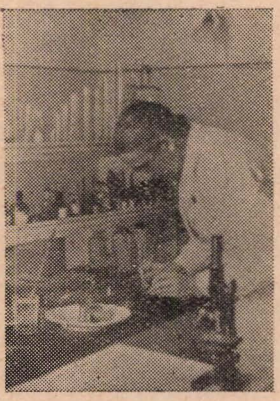

די פרוי סאַלאַ זאַקס, וואָס האָט געהאָלפן דער חלוצישער אונטערערדישער באַוועגונג אין ווילנער געטאָ (פאָטאָגראַפירט אין אַ כעמישער לאַבאָראַטאָריע 1942).

כתריאל ברוידאָ, דער פאָלקסדיכטער פון געטאָ האָט באַזונגען אין זיינער אַן עלעגיע, „פרויען", דעם שווערן גורל פון די פרויען אונ די קינדער אין געטאָ:

פרויען, געבוירענע אין בייזע שעהן,
דאָן ווען עס לויערט שרעק אויף יעדן טריט,
אין שווערע קייטן זייט איר געשמידט
שוועסטער! —
אויף אייך ליגט איצט דער יאָך דער גרעסטער,
דאָן ווען איר קערט צוריק פון מי אונ פיין,
באַדאַרפט איר אויך אַ כאַמע זיין!
עס איז פאַרוווערט, צעשטערט דאָס גליק
פון יאָרנלאַנג געשפּינט
אונ עס איז אייך פרעמד,
די טרויסט, די פרייד,
פון אייער אייגן קינד.
קינדער! —
איר זייט ווי שעפּעלעך, ווי רינדער,
איר טראָגט די זאָרג די גרויסע פאַר דער צייט
איר קלערט אונ טראַכט ווי אַלטע לייט.

13. די יידישע געטא-פאליציי.

כ׳וויל דאָ פרובירן באַהאַנדלען די פראַגע פון דער יידישער געטא-פּאָליציי. אַ סך מאַטעריאַלן וועגן איר טעטיקייט זענען נאָך מיר ניט באַקאַנט, און ס׳איז נאָך ניט מעגלעך דערווייל אַרויסצוגעבן אַ דעפיניטיוון פסק וועגן איר טעטיקייט און וועגן אירע פירערס.

כ׳וויל, אַז די קומענדיקע שורות זאָלן געזען ווערן נאָר ווי אַ מאַטעריאַל צו נאָכפאָרשן און נאָכדענקען וועגן דעם פיינלעכן קאַפּיטל : יידישע פּאָליציי אין די געטאָס.

ס׳איז מיין פליכט ניט צו פאַרשווייגן, אַז די געטא-באַפעלקערונג איןווילנע האָט זיך צו דער יידישער געטא־פּאָליציי אַלס כלל באַצויגן מיט אומוטרוי און האַס. אַ סך פּאָליציסטן זענען געווען מענטשן אָן סקרופּולן, אָן שׂאָנדע און אָן עטיק. ביי אַקציעס האָבן זיי ניט איינמאָל געעפנט באַהעלטענישן און אַרויסגעגעבן באַהאַלטענע יידן. זיי פלעגן זיך פאַרענטפערן, אַז זיי מוזן צושטעלן דעם געפּאָדערטן סכום יידן. אויב ניט וועט זיין ערגער פאַרן געטא.

אָפט האָבן זיי אָפּגענאַרט די באַהאַלטענע יידן שרייענדיק :

— יידן, קומט אַרויס, עס איז שוין נאָך דער אַקציע.

און יידן, וואָס האָבן געגלויבט דער יידישער געטא־פּאָליציי האָבן מיטן לעבן באַצאָלט פאַר זייער צוטרוי. די יידישע געטא־פּאָליציי האָט אין יום כּפּור 1941 באַוואוסטזיניק אָפּגענאַרט די ווילנער יידן, רופּנדיק זיי שטעמפּלען די שיינען צום געטא־טויער, און אויסגעליוועֶרט זיי אין די הענט פון די דייטשן און דאָן אַלע גע־פירט קיין פּאָנאַר.

די פּאָליציסטן האָבן געזאָגט, אַז היות פּריוויליק האָבן די יידן אָן די שיינען ניט געוואָלט גיין צייַם טויער, פּאַרשטייענדיק, אַז דאָס דראָט מיט פּאָנאַר, האָבן זיי געמוזט אָפּנאַרן יענע, וואָס האָבן געהאָט שיינען, און אַזוי אַרום געשאָפן דעם גע־פּאָדערטן סכום מענטשן פאַר די דייטשן. די פּאָליציסטן פלעגן זאָגן :

— די דייטשן אַליין וואָלטן געזומען מערער יידן.

מען האָט געקוקט אויף גרויסע טיילן פון דער געטא־פּאָליציי, ווי אויף אָגענטן פון דער דייטשער מאַכט, וועלכע זענען גרייט אויף יעדער פאַרעטערישער אַרבעט כלפי דעם יידישן כלל, בכדי מיטן בלוט פון אַנדערע ראַטעווען דעם אייגענעם קער־פּער. אַ סך פּאָליציסטן פלעגן נעמען ש ו ח ד : גאָלד, זילבער, זייגערס, פאַרן ׳באַפרייען מענטשן בשעת די אַקציעס, און אויף זייער אָרט צושטעלן אַנדערע, וואָס האָבן ניט קיין קאָסטבאַרקייטן. ביים טויער, ביי רעוויזיעס, פלעגן אַ סך פון זיי מ ע ר ד ע ר ל ע ך ש ל אָ ג ן די קאָנטראָלירטע יידן. זיי פלעגן זאָגן, אַז דער־

מיט קריגן זיי צוטרוי ביי די דייטשן, וועלכע פֿאַרלאָזן זיך אויף זיי און קומען ניט דעריבער אויף קאָנטראָלן אין געטאָ.

אין טעג פון אַלגעמיינעם אומגליק האָט אַ טייל פון די פּאָליציסטן געשיכורט, איינגעאָרדנט בעלער און פֿאַרוויילונגען; ווי בכדי אָפּצושפּאָטן פון געטאָ-טרויער פלעגן זיי איינאָרדנען „סילוועסטער-נעכט" מיט טענץ... אין טעג פון נויט און הונגער האָבן קאָנטיקע טיילן פון פּאָליציסטן געלעבט אין זאָטקייט און לוקסוס. זיי פלעגן זאָגן, אַז זייער אַרבעט און זייערע אויסערסט שווערע פליכטן פֿאדערן אזא אַרט לעבן. בשעת אַקציעס און רעוויזיעס אין יידישע הייזער, האָט ניט איינער פון זיי געלייגט צו זיך אין קעשענע יידיש האָב און גוטס, קאָסטבאַרקייטן און עסנוואַרג. זיי האָבן געזאָגט:

— סיי ווי סיי איז דאָס אַלץ הפקר.

דאָס איז געווען אַ גרופּע, וועלכע האָט געהאַלטן דעם געטאָ אין טעראָר.

זיי פלעגן זאָגן:

— אָן טעראָר און שאַרפער דיסציפּלין, וואָלט אין געטאָ געהערשט אַנאַרכיע און כאַאָס.

צו יעקב געגסן, דעם קאָמענדאַנט פון דער געטאָ-פּאָליציי, האָט אַ גרויסער טייל באַפעלקערונג געהאַט אַכטונג און אָפּילו טיילווייז צוטרוי, גלויבנדיק אין זיינע גוטע כוונות. די באַפעלקערונג האָט געוווסט, אַז אין דער געטאָ-פּאָליציי זענען נאָך דאָ אויך אַנדערע יחידים מיט גוטע כוונות: מען האָט זיי געהאַלטן אַלס פּ א ר ב ל א נ ־ ד ז ש ע ט ע א ו י ס נ א מ ע ן, וואָס וויסן ניט, וואָס עס טוען זייערע חברים, אָדער גלויבן בלינד אין דער שליחות פון יעקב געגסן צו ראַטעווען דעם געטאָ; צום כ ל ל אָבער פון דער געטאָ-פּאָליציי איז געווען מצד די יידן אַן אָפּשוי און אַן אָפּגרענעצן זיך. וועג אַ ייד אין געטאָ פלעגט וועלן פֿאַרזיכערן זיין חבר, אַז ער זאָל האָבן צו אים צוטרוי, פלעגט ער זאָגן:

— מעגסט האָבן צו מיר צוטרוי, איך בין דאָך ניט קיין געטאָ-פּאָליציסט.

כ'וויל אויך ניט פֿאַרהוילן, אַז אַ גאַנצע רייע מענטשן זענען לכתחילה אַנגעקומען אין דער געטאָ-פּאָליציי גלויבנדיק, אַז זיי וועלן דערמיט העלפן אַרײַנצופּירן א ר ד ע נ ו נ ג און סיסטעם אין געטאָ; זיי זענען אָבער אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דעם אָפּאַראַט פון דער געטאָ-פּאָליציי, וועלכע האָבן ווילנדיק, ניט ווילנדיק, געמוזט זינקען אַלץ אין אַ טיפערן זומפּ פון אויספּירער פון געסטאַפּא-באַפעלן.

א טייל פון דער געטאָ-פּאָליציי האָט איר שפּעטער פֿאַרלאָזט. אַזוי איז געווען יוסף גלאַזמאַן, דער וויצע־שעף פון דער געטאָ-פּאָליציי, וועלכער האָט זיך דערנאָך געשטעלט בראש פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג. אַזוי זענען אויך געווען נאָך אַנדערע, וועלכע האָבן פֿאַרלאָזן די געטאָ־פּאָליציי און אַוועק אין די רייען פון די פּאַרטיזאַנער און געגומען דאָרטן אַן אַקטיוון אַנטייל. ס'זענען אויך געווען פֿאַלן, וועג די יידישע פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג האָט געשיקט אירע מיטגלידער צו אַרבעטן אין דער געטאָ־פּאָליציי, בכדי צו זיין אינפֿאָרמירט וועגן אַלע פּאַראַדענונגען און כוונות פון דער געסטאַפּא, און בכדי צו דערלייכטערן ביים טויער וואָך, דאָס אַרײַנפּירן געווער אין געטאָ.

די קרייזן, וועלכע זענען געשטאַנען נאָבט צו דער געטאָ־פּאָליציי פלעגן זאָגן, אַז וועג די לייטונג פון געטאָ, אין טאָגטעגלעכן לעבן, וואָלט ניט געלעגן אין די

הענט פון דער יידישער געטא־פאליציי, נאר פון דער דייטשער, וואלט געווען די יידן נאך ערגער. די יידישע געטא־פאליציי וויסט גוט, ווען מען שמוגלט אריין פראדוקטן אין געטא, אבער זי מאכט זיך ניט זען. ביי דייטשער פאליציי וואלט געהערשט הונגער אין געטא. אויך דאס ביסל „אויטאנאמיע", וואס יידן האבן אין געטא, דערמעגלעכט פריי צו באוועגן זיך, דאס ארגאניזירן א שול וועזן, קולטור פראנשטאלטונגען, פאבריקאציע, האנדל — איז מעגלעך נאר, ווייל איבערן געטא גיט אכטונג א יידישע פאליציי. ביי דייטשער פאליציי וואלט אלץ אפגעשטארבן, און אויך די פאר שעהן, וועלכע דער פארמאטערטער יד פארברענגט אין געטא, נאכן עבודת־פרך אויף דער קאמאנדא, וואלטן געווען פארסמטע שעהן אונטערן אויפזיכט פון דער דייטשער פאליציי.

די זעלבע קרייזן האבן אנגעוויזן וועגן דער געטא־פאליציי, אז האלטן ארדענונג און דיסציפלין אין געטא פון אומגליקלעכע מענטשן איז זייער שווער — און דעריבער קען מען ניט אויסקומען אן פיזישן טעראר, און אן אנווארפן א מורא אויף דער באפעלקערונג. זיי פלעגן אויך אנווייזן אויף פאזיטיווע זייטן פון דער פאליציי־טעטיקייט. יידישע פאליציסטן פלעגן ביינאכט ריזיקירן און ארויספארן אויף פורלעך אין די ארומיקע דערפלעך צו די פויערים און ארייגברענגען פראדוקטן, אנבינדן קאנטאקט אין שטאט גופא מיט פארשידענע אינסטיטוציעס, בכדי ארייגצוברענגען באשפייזונג.

עס איז באקאנט, ווען געסטאפא האט ארעסטירט באגריאנסקין האט ער געהאט פריער באהאלטן אין די ראדיאטארס פון געסטאפא־הויז וויכטיקע דאקומענטן. האבן זיך געפונען יידישע פאליציסטן, וועלכע זענען אוועק אין געסטאפא־הויז מיט פארשידענע תירוצים, ריזיקירנדיק זייער לעבן — און ארויסגעפירט פון דארטן די דאקומענטן.

יידישע געטא־פאליציי האט געהאלפן ארגאניזירן דאס טעאטער וועזן, דאן ווען דער געטא איז לכתחילה געווען קעגן פארווייליגנגען.

יידישע פאליציי שיכורט, טרינקט ? — ווייל ס׳איז איר ביטער אויפן הארצן אויסצופירן אזעלכע שליחותן, וואס זי האט.

ס׳איז געווארן אמאל אינגעארדנט אן אוונט פון דער געטא־פאליציי. איינער פון די הויפט־נומערן האט פארגעשטעלט די שווערע טראגישע איבערלעבונגען פון יידישן פאליציסט, ווען ער מוז העלפן אין די יידן־ארויספירונגען. אבער אויב די דייטשן וועלן ארויספירן אליין יידן, וועלן דען די יידן דערפון געווינען ? —

זאגט אליין, — פ׳עגן טענהן די יידישע פאליציסטן — וואס איז בעסער פארן געטא, יידישע פאליציי צי דייטשע פאליציי ?

▼

לטובה וועט ניט דערמאנט ווערן דער נאמען פון פאליציי־שעף ס א ל ע ק ד ע ס ל ע ר (1), וועלכן מען האט געהאלטן אין געטא פאר א פראוואקאטאר און דייטשן אגענט. זיין פאטער, פעליקס דעסלער, איז געווען אמאל א חשובער עסקן

(1) פאר דער מלחמה שטודירט אין ווילנער אוניווערסיטעט, געווען מיטגליד פון דער רעוויזיאניסטישער קאנפאראציע „חשמונאה", און געווען באקאנט אין אלע סטודענטן-קרייזן מיט זיין טפשות. אין געטא איז ער געווען דער סימבאל פון דער פאליציי-דעמאראליזאציע, אייגער פון די הויפט-באקעמפער פון דער יידישער פארטיזאנען-באווענונג.

אין רעליגיעזע קרייזן און אויך אין געטאָ, טראָץ זיין טיפן עלטער, אַ סך געטאָן אויפן סאָציאַלן געביט. אין געטאָ האָט מען געשמועסט, אַז סאלעק דעסלערן האָט אַרײַנ-געצויגן אין נעסט פון געסטאַפּאָ זיין פרוי.

לטובה פלעגט אויך ניט דערמאָנט ווערן דער פּאָליציסט מאיר ל ע ו ו א ס (2), ווועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט סאָדיזם ביים שמייסן. מען דערציילט אויך, אַז לכתחילה איז ער אַריינגעפאַלן נאָכן שמייסן אין היסטערישע געווײַנען און געקלאַפּט דעם קאָפּ אין וואַנט פון חרטה, שפּעטער האָט ער זיך צוגעוואוינט צום שמייסן... אין געטאָ האָט ער חתונה געהאַט און געפּראָווט אַ חתונה-מאָלצייט כיד המלך — —

זייער אומקלאָר איז אויך געווען די ראָלע פון פּאָליציסט נ ת ן ש ל א ס - ב ע ר ג, ווועלכער איז דערשאָסן געוואָרן דורך פּאַרטיזאַנער ביי וואַלד־אַרבעט. פּאַר דער מלחמה איז ער געווען אַ רויאיקער אַרבעטזאַמער סטודענט.

געשמועסט האָט מען אויך, אַז אין דער געטאָ־פּאָליציי איז דאָ אַ גרופּע פון דרייצן פּאָליציסטן, פּאַר ווועלכע יעקב געגס אַליין האָט מורא, וויל ער האָלט זיי פּאַר געסטאַפּאָ־אַגענטן, וואָס שפּיאָנירן אים נאָך.

אין דער געטאָ־פּאָליציי איז געווען אַ מין „קיניגלעכער הויף" מיט הינטער-קו-ליסן־אינטריגעס און קאָמף פּאַר השפּעה. אַן אַקטיוור ראָלע אין דעם געטאָ־פּאָליציי־סעקרעטאַריאָט און קרימינאַל־אָפּטיילונג האָבן געהאַט יונגע פרויען: נאַרא, טעא, פּוטי, אריאנא, לילקא. אַנדערע פון זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אינטעליגענץ און אַרבעטזאַמקייט און אַנדערע האָט מען צוגערעכנט צו דער הויף־סוויטע, וועלכע איבט אויס אַ שעדלעכע השפּעה אויף יעקב געגסן.

▼

די געטאָ־פּאָליציי האָט געהאַט 4 קאָמיסאַריאַטן: 1) אויף רודניצקער גאַס נר. 6, 2) אויף שפּיטאָל־גאַס נר. 11, 3) אויף סטראַשון־גאַס נר. 13, 4) אויף סטראַשון־גאַס נר. 8. אָחוץ דעם האָבן צו איר געהערט פּאָלגנדע אָפּטיילונגען: קרימינעלע פּאָליציי, „טאָר-וואָך" (טויער-וואָך), סאַניטאַרע פּאָליציי, אַרבעטס-פּאָליציי, געטאָ-תפיסה.

קאָמענדאַנט פון דער געטאָ-פּאָליציי איז געווען די ערשטע טעג פון געטאָ מושקאַט; אין אַ פּאָר טעג אַרום איז יעקב געגס געוואָרן פּאָליציי-קאָמענדאַנט. זיינע שטעלפאַרטרעטערס זענען געווען אין פּאַרשידענע תקופות פון געטאָ: אָבערהאַרט, יוסף גלאָזמאַן, מושקאַט, סאַלעק דעסלער. לסוף איז יעקב געגס געוואָרן געטאָ-שעף, און סאַלעק דעסלער — קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי.

יעדער פּאָליציי-קאָמיסאַריאַט איז געווײַנטלעך באַשטאַנען פון אַ לייטער, שטעל-פאַרטרעטער, סעקרעטאַר, אייניקע סערזשאַנטן, עטלעכע אָבער-פּאָליציסטן און אַ 15-20 פּאָליציסטן. ווי מען האָט דערציילט אין געטאָ, האָט די צאָל פון די פּאָלי-ציסטן דערגרייכט ביז 120 מאָל. ס׳פלעגט אויך אָפט פּאַרקומען, אַז אייניקע קאָמי-סאַריאַטן פלעגן צוזאַמענגעאָסן ווערן און פּאָליציסטן פלעגן רעדוצירט ווערן פון זייערע פּאָסטנס, אָדער אַריבערגעפירט ווערן צו אַדמיניסטראַטיוון פונקציעס.

די קרימינעלע פּאָליציי האָט געזוכט קרימינאַליטעטן אין געטאָ און אויסגע-פירט קאָנפיסקירונגען. אין אָנהויב האָט זי זיך פּאַרנומען מיט זוכן ביי יידן געלט,

(2) געבוירן אין ליטע, געווען דאָרט אַ חבר פון ביתר, אין ווילנער געטאָ קאָמיסאַר פון געטאָ-טויער-וואָך.

גאָלד, בריליאַנטן און אַנדערע טייערע חפצים. זי פלעגט עס קאָנפיסקירן און אי-בערגעבן דעם יידן־ראַט. ס׳האָט געזאָלט הייסן, אַז דערמיט וועלט געשאַפן פאַרן יידן־ראַט אַן אוצר, מיט וועלכן מען זאָל קענען אונטערקויפן די דייטשן אין אַן עת צרה. די קרימינעלע פאָליציי פלעגט זיך פאַרנעמען מיט אויסזוכן גנבים און גנבות, און אין דער לעצטער געטאָ-תקופה פלעגט זי זיך פאַרנעמען מיט אָפּנעמען יידישע זאַכן פון אַריער, וועלכע אַנטזאגן זיך דאָס אָפּצוגעבן. לסוף זענען אין דער קרימי-נעלער פאָליציי פאָרגעקומען פערזענלעכע שנויים און ס׳איז צוגעקליבן געוואָרן א שטאָב מענטשן, וועלכער האָט זיך געדאַרפט פאַרנעמען מיט נאָך אַן ענין — און נעמלעך מיט אויסזוכן און נאָכשפּאָנירן די פאַרטיזאַנער אין געטאָ.

די „טאַר-וואַך" האָט געהאַלטן דעם קאָנטראָל ביים געטאָ-טויער. בראש פון טאַר־וואַך איז געשטאַנען א לענגערע צייט מאיר לעוואס. לעבן דער טאַר-וואַך איז געווען א קליין אַרעסט-צימער, וווּ עס פלעגן אַרײַנגעפירט ווערן די פאַרהאַלטענע ביים טויער. דאָרט פלעגן זיי אָפט געשלאָגן און געשמיסן ווערן.

די סאַניטאַרע פאָליציי האָט געהאָט די אויסערלעכע ריינקייט פון די גאַסן און די הויפן. בראש פון איר איז געשטאַנען רפאל אסטער. די סאַניטאַרע פאָליציי פלעגט אָפט אַרויפלייגן גרויסע געלט-שטראָפן און אַרעסטן צוליב סאַניטאַרע אומריינקייטן.

די אַרבעטס-פאָליציי פלעגט היטן די אָרדנונג פון די אַרויסמאַרשירנדיקע אַר-בעטס־קאָלאָנעס און אַכטונג-געבן, אַז ס׳זאָלן נישט פעלן די מענטשן ביים צוריקקער.

די געטאָ-תפיסה האָט זיך געפונען אויף לידסקע געסל. זי איז באַשטאַנען פון א פאָר קעלער-צימערן. בראש פון תפיסה איז געשטאַנען דער תפיסה-קאָמענדאַנט. און א זעקס תפיסה-פאָליציסטן. וועגן דער תפיסה זענען אומגעגאַנגען אין געטאָ א סך סאַטיריש לידער.

אין ענגן קאָנטאַקט מיט דער פאָליציי איז געשטאַנען דער מעלדונגס־אַמט פון יידן-ראַט. דאָרט איז געווען איינגעפירט זייער א ענגויע קאָרטאָטעקע פון אַלע געטאָ-איינוווינער לויט זייערע נעמען, פאַכן, אַדרעסן, שיינען, פאַספאָרטן. א דאָנק דעם מעלדונגס-אַמט פלעגט די געטאָ-פאָליציי קענען האָבן די געוויסטע ידיעות פון יעדן מענטשן אין געטאָ.

די געטאָ־פאָליציי פלעגט פון צייט צו צייט איינאָרדנען בעלער פאָר די פאָלי-ציסטן און זייערע מקורבים. די וועגט פלעגן דערביי זיין דעקאָרירט מיט פאָר-שידענע דעקאָראַציעס אויף געטאָ-טעמען און צווישן זיי מיט צאָלרייכע מאָלעריייען און אויסשניטונגען פון פאַפּיר און האָלץ, וואָס האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט גענג. זיי האָבן געזאָלט מיט זיך סימבאָליזירן דעם נאָמען פון געטאָ-מושל יעקב גענס.

דער געטאָ-קאָמענדאַנט יעקב גענס

א טראָגישע פערזענלעכקייט איז געווען יעקב גענס, דער געטאָ־קאָמענדאַנט און שעף פון דער געטאָ־פאָליציי.

ער איז געווען א מענטש פול מיט קאָנטראַסטן, מיט נעגאַטיווע און פאָזיטיווע שטריכן. א סך מענטשן אין געטאָ האָבן געגלויבט, אַז די כוונה פון זיינע אַלע מעשים איז צו ראַטעווען וואָס מער יידן.

יעקב געגס איז געווען אַ ליטווישער פרייווילליקער, אַ קעמפער פאַר דער ליט־ווישער אומאַפּהענגיקייט. וועז עס זענען אַריין די דייטשן אין ווילנע, האָבן די ליט־ווישע רעגירונגס־קרייזן געוואָלט ראַטעווען יעקב געגסן און זיי האָבן אים געמאַכט דערפאַר פאַרן שעף פון דער געטאָ־פּאָליציי. די ליטווינערין אַ נ נ אַ ש י מ י י ט ע האָט מיר דערציילט פאָלגנדיקע פּרטים וועגן אים:

— יעקב געגס האָט געהאַט אַ פרוי אַ ליטווינערין. וועז עס זענען געקומען די דייטשן האָט ער זיך מיט איר פאַרמעל געגט, בכדי זי זאָל ניט ליידן פון זיין יידיש־קייט. וועז ס׳איז געשאַפּן געוואָרן דער געטאָ, האָט ער איר געזאָגט: „דו גיי וואוי־נען אויסערן געטאָ — איך גיי אין געטאָ". ער האָט געהאַט אַ טאַכטער, איז זי

י ע ק ב ג ע ג ס
געטאָ־קאָמענדאַנט

דערנאָך פאַרשריבן געוואָרן אַלס אַ טאַכטער פון זיין פרויס שוועסטער, אַ ליטווי־נערין. ער האָט געהאַט מעגלעכקייטן אויסצובאַהאַלטן זיך ביי ליטווישע פריינד. ער האָט באַשלאָסן גיין אין געטאָ.

יעקב געגס פרוי האָט דערציילט אַננאַ שימייטען, אַז אין זיין ערשטן בריוו צו איר האָט ער געשריבן:

— צום ערשטן מאָל אין לעבן פיל איך אויס אַזעלכע אויפגאַבן. עס בלוטיקט דאָס האַרץ. איך וועל אָבער שטענדיק טאָן דאָס בעסטע פאַר די יידן אין געטאָ.

▼

יעקב געגס האָט פערזענלעך אָנגעפירט מיט די יידן־אַרויספירונגען פון געטאָ. ער פלעגט אַליין שטייען ביים טויער און דיריגירן מיט דער אַקציע, ציילן דעם צום טויט, און דעם צום לעבן. אַלע פאַראַרדענונגען פון דער געסטאַפּאָ, וואָס ער פלעגט באקומען, האָט ער געגעבן דער געטאָ־פּאָליציי זיי דורכצופירן.

און פון דער אַנדער זייט, האָט דער זעלבער יעקב געגס, וועלכער האָט אָנגע־פירט די יידן־אַרויספירונגען, געהאָלפן מיט אַלע כוחות אויסצובויען די אינדוסט־דיע און די וואַרשטאַטן אין געטאָ, ניט געשטערט, און פאַרקערט, אָפט מיטגעהאָלפן אַלע קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען, געפרייט זיך מיט די דערפאָלגן פון שול־וועזן, גע־סטאַרעט זיך שאַפן, וואָס מער שיינען און ארבעטס־פלעצער פאַרן געטאָ, אָפּצורא־

טעוון ווי ס׳איז מעגלעך דעם יידישן געלערנטן, שריפטשטעלער, אַרטיסט פון טויט און פון הונגער — מיטגעהאָלפן אין שאַפן געלטער און פּראָדוקטן פּאַרן געזעלשאַפט־לעכן הילפס־קאָמיטעט און פּאַר דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג פון געטאָ.

▼

כ׳דערמאָן זיך, בשעת דעם פּאַרטיילן פון די געטא־פּרעמיעס פּאַרן דיכטער ישראל דימענטמאַנס נאָוועלע „עד השער", און פּאַר דער דיכטערין לאה רודניצקיס לידער „חורבן ליטע", אין געטא־קאַפּע־הויז, רודניצקע גאַס 13, האָט יעקב גענס געזומען אַ וואָרט און האָט אָנגעהויבן מיט אַ ווידוי:

— אַ סך פון אייך האָלטן מיך פּאַר אַ פּאַרשעטער, און אַ סך פון אייך וואָנדערן זיך, וואָס טו איך צווישן אייך אויף ליטעראַרישע פאַרזאַמלונגען פון געטאָ? איך, גענס, פיר אייך צום טויט; און איך, גענס, ווייל רעדטעווען יידן פון טויט. איך, גענס, הייס אויפרייסן מאַלינעס; און איך, גענס, זוך ווי צו שאַפן שיינען, אַרבעט און נוץ פּאַרן געטאָ. איך מאַך דעם חשבון פון יידישן בלוט, און ניט דעם חשבון פון יידישן כבוד. אויב מען בעט ביי מיר טויזנט יידן — גיב איך; ווייל אויב מיר יידן וועלן אַליין ניט געבן — וועלן קומען די דייטשן און נעמען בגוואַלט, דאַן וועלן זיי נעמען ניט טויזנט, נאָר טויזנטער, טויזנטער — אוו דער גאַנצער געטאָ וועט זיין הפקר. מיט הונדערטער — ראַטעווע איך טויזנט. מיט טויזנט, וואָס איך גיב — ראַטעווע איך צען טויזנט. איר זענט די מענטשן פון גייסט און פון פּען. איר רירט זיך ניט צו צו דעם שמוץ פון געטאָ. איר וועט אַרויסגיין ריין פון געטאָ. און אויב איר וועט איבערלעבן דעם געטאָ, וועט איר זאָגן: מיר זענען אַרויס מיט אַ ריינעם געוויסן. איך אָבער, יעקב גענס, אויב איך וועל דערלעבן, וועל איך אַרויסגיין שמוציק און בלוט וועט רינען פון מיינע הענט. און דאָך אָבער וועל איך זיך שטעלן אַליין צום משפט. דעם משפט פון יידן. איך וועל זאָגן: איך האָב אַלץ געטאָן, בכדי אַרויסצורעטעווען, וואָס מער יידן פון געטאָ, און דערפירן זיי צו דער פרייהייט; און בכדי עס זאָל כאָטש בלייבן אַ רעשטל יידן, האָב איך אַליין געמוזט פירן יידן צום טויט; און בכדי עס זאָלן אַרויסגיין מענטשן מיט אַ ריינעם געוויסן — האָב איך געמוזט שטעקן אין שמוץ, און האָנדלען אָן געוויסן.

דאָס איז געווען די שטאַרקסטע רעדע פון יענער ליטעראַרישער פאַראַנשטאַלטונג אין געטאָ און אויף אַ סך האָט זי געמאַכט ניט אַ ווייניק טיפערן אייגדרוק, ווי די פּרעמירטע ווערק פון די געטא־אויטאָרן.

▼

אָננאָ שימייטע האָט מיר דערציילט:

— אייגמאָל וועט איך בין געווען אין געטאָ האָט מיר יעקב גענס געזאָגט: מענטשן באַשולדיקן מיך אין שכרות, אין הוליאַנקעס. אָט שטייט נאָך דאָס גלעזל, פון וועלכן איך האָב אָפּגעראַטעווען באגראַנסקין פון טויט. פּאַראורטיילסטו מיך, וואָס איך הוליע און שכור? איך שטיי און איך צייל ביים טויער. אָבער וויסטו ווי דאָס איז מיר שוער? מענטשן פרעגן וואו פירט מען זיי. איך זאָג ניט — ווייל כ׳וויס וואו־הין מען פירט זיי. כ׳וויל אָבער כאָטש אַ ביסל ראַטעווען, און צווישן זיי, ווי וויט מעגלעך, די בעסערע, די וועלטפולערע, זיי זאָלן קענען באַנייען דאָס פּאָלק.

▼

מען האָט דערציילט אין געטאָ : אין די טעג פון דער אַקציע פון די געלע שיי-נען, ווען יעקב גענס האָט אָנגעפירט מיטן אויפדעקן מאַלינעס, און אַרויסגעבן פון זיי יידן — האָט ער געכאַפּט אַ פּאָליציסט, וועלכער האָט אָן זיין וויסן אויפגעדעקט און אַרויסגעגעבן אַ מאַלינע, און געמאַכט אים זייער אַ שטרענגען פאָרוואורף. דער פּאָליציסט האָט פאַרקלאָגט יעקב גענסן פאַר די אָנוועזנדיקע געסטאַפּאָ־לייט, אַז ער ווייס פון מאַלינעס און באַהאַלט זיי אויס פון די דייטשן. יעקב גענס האָט אים גע-זאָגט :

— דו ביסט אַ הונט ! — און כ׳דערשיס דיך ווי אַ הונט.

און ער האָט אים דערשאָסן פאַר די דייטשן אין די אויגן.

די דייטשן, וואָס זענען געקומען אין געטאָ, האָבן אָנגערופן יעקב גענסן — דער „שטאָלצער יודע". די ליטווישע זעלנערס, וועלכע זענען געשטאַנען ביים טויער, פלעגן פאַר אים מורא האָבן, און ווען ער איז געגאַנגען דורכן טויער, האָבן זיי אים סאַלוטירט.

אין אַ נאַכט פון אַ לופט־אַלאַרם אין ווילנע, ווען ס׳זענען אַראָפּגעפאַלן באָמבעס אין שטאָט — און אויפן געטאָ גופא זענען קיין באָמבעס ניט געפאַלן — האָבן זיך אייניקע דייטשע מיליטער־לייט אַריינגעריסן אין געטאָ און געשריען :

— די יידן האָבן געגעבן סיגנאַלן פאַר די לופט־פליערס.

יעקב גענס האָט זיי מיט כח אַרויסגעטריבן פון געטאָ און זיי צוגעשטעלט צו אַ דייטשן זשאַנדאַרם־פּאָסטן, אַלס שטערער פון אָרדענונג.

מען האָט דערציילט : יעקב גענס האָט געוווסט, אַז אין דער יידישער געטאָ-פּאָליציי געפינען זיך פּאָליציסטן, וועלכע אַרבעטן אין געסטאַפּאָ און זיי שפּיאָנירן אים, און ראַפּאָרטירן וועגן אים צו די דייטשן. מען האָט דערציילט, אַז ער האָט זיך אַמאָל דערוווסט וועגן אַ פּאָליציסט, אַז ער איז יוצא ונכנס אין געסטאַפּאָ, האָט ער אים גערופן צו זיך און געזאָגט :

— איך ווייס, אַז דו אַרבעטסט אין געסטאַפּאָ. וואָס טוסטו? דו מיינסט, אַז דיך וועט מען שוינען, דיך וועט מען לאָזן לעבן ? טראָג זיך אָפּ פון מיר.

▼

דער געטאָ האָט פיינט געהאַט די יידישע געטאָ־פּאָליציי, אָבער געוואָלט זען אין יעקב גענסן אַן אָרנטלעכן מענטשן. און יידן פלעגן זיך פרייען, אַז זיי האָבן געהערט וועגן עפּעס גוטע מעשים פון יעקב גענסן. יידן האָבן זיך געוואָלט איינ-רעדן, מיט רעכט אָדער אומרעכט, אַז בראש פון געטאָ שטייט אַ מוטיקער ייד, וועל-כער זאָרגט באמונה ובלב פאַרן גוטס פון געטאָ, פאַר זיין שוץ און זיכערקייט. יע-דער איינער האָט געוואָלט האָבן די אילוזיע, אַז ס׳איז דאָ אַ מענטש, וואָס וואַכט איבערן געטאָ — און אַז יעקב גענס איז דאָס דער „שומר הגיטו" — אַזאַ גע-דאַנק האָט צוגעגעבן מוט אין טעג פון שווערע דערוואַרטונגען. איינער פלעגט דעם אַנדערן טרייסטן :

— אפשר וועט גענס דאָך עפּעס וואָס אויפטאָן אין לעצטן מאָמענט.

— אפשר וועט אים געלונגען טאַקע, כאָטש אַ טייל ראַטעווען? און אפשר וועלן מיר זיין אין יענעם טייל, וואָס וועט זיך אַרויסראַטעווען?

דער גלויבן און צוטרוי אין יעקב געגסן איז געבראכן געוואָרן נאָך דער אַקציע „קאָוונע", ווען ער האָט געפירט די מענטשן קיין קאָוונע — און זייער גורל איז געווען פאַנאַר. ייד צו ייד האָט דאָן געפרעגט:

— איז געגס אַ פּאַרטיזאַן — אַ פּראָוואָקאַטאָר, וועלכער האָט באַוואוסטזיניק פאַרפירט די פינף טויזנט יידן און פאַרנאַרט זיי קיין פּאַנאַר?

— אָדער ער איז אַליין געפאַלן אַ קרבן פון זיין נאַאיוון גלויבן און צוטרוי אין די ווערטער פון די דייטשן.

— האָט געגס געוואוסט, אַז „טראַנספּאָרט קאָוונע" גייט קיין פּאַנאַר — אָדער ער איז אַליין אָפּגענאַרט געוואָרן פון די דייטשן?

אַ פּאַרטיזאַן אָדער אַ פּאַרפירטער? אַזוי צי אַזוי, די לעגענדע וועגן יעקב געגס' מאַכט איז דאָן צערונען, ווי נאָך אַנדערע געטאָ-אילוזיעס.

▼

צי האָט יעקב געגס געוואוסט אַז קאָוונע איז פּאַנאַר? — —

יידן פון קאָוונער געטאָ האָבן מיר דערציילט, אַז קאָוונער געטאָ האָט באַקומען אַ באַפעל צוצוגרייטן פֿלעצער פאַר פינף טויזנט יידן, וועלכע דאַרפן קומען אַהינצו פון ווילנע און ווילנער קאַנט.

דאָס אָרט איז צוגעגרייט געוואָרן — אָבער די יידן זענען נישט געקומען.

אין אַ פּאָר וואָכן אַרום האָט דער קאָוונער יידן־ראָט אָנגעפרעגט ביים דייטשן באַאַמטן יוסט:

— ווואו זענען די פינף טויזנט יידן פון ווילנע?

— מען האָט זיך דערוואוסט פלוצעם, אַז זיי זענען באַנדיטן, קאָמוניסטן און פּאַרטיזאַנער — האָט מען זיי דערשאָסן — איז געווען זיין תשובה.

(דאַרף מען טראַכטן, אַז ס'איז געווען לכתחילה אַ פּאַראַדענונג צו ברענגען די יידן קיין קאָוונע, נאָר פלוצעם איז די פּאַראַדענונג אָפּגערופן געוואָרן?)

▼

אָנגאָ שימייטע האָט מיר דערציילט:

דעם 3־טן און 4־טן אַפּריל 1943, דאָס הייסט אַ טאָג פּאָרן אַרויספירן די פינף טויזנט יידן, און אין זעלבן טאָג פון זייער אַרויספיר — איז זי געווען צו גאָסט ביי דער ליטווינערין, די פרוי פון יעקב געגסן. יעקב געגס איז געווען פריילעך און אין אַ גוטער שטימונג. זיין טאָכטער האָט אים געבעטן ער זאָל מיטנעמען אין טראַנס־פּאָרט „קאָוונע" אירן אַ באַקאַנטן יידישן סטודענט פון ווילנער געטאָ, וועלכער האָט קרובים אין קאָוונע. ער האָט ניט באַוויזן זיך פאַרשרייבן צו דער צייט. יעקב געגס האָט איר געענטפערט: — איך וואָלט דאָס פאַר דיר געטאָן. נאָר איך דאַרף איצט האָבן ניט סתם מענער נאָר פאָליציסטן, וועלכע זאָלן באַגלייטן דעם טראַנספּאָרט. מער קיין מענטשן נעם איך ניט מיט! יעקב געגס האָט דאָן געזאָגט זיין פרוי, אַז ער וועט פאַר איר דערלוידיקן אַ גאַנצע רייע ענינים אין קאָוונע. ער וועט דאָרט באַזוכן באַקאַנטע. ער האָט געבעטן צוגרייטן צידה לדרך, און די פרוי האָט צוגעגרייט עסן פאַר אים און פאַר די פּאָליציסטן. אַז ער איז אַוועקגעפאָרן, האָט זיין פרוי ניט גע־פונען זיך קיין אָרט און האָט געטענהט: זיין אָפּטימיזם געפעלט מיר ניט.

(האָט יעקב געגס געוואוסט, וואָס עס דערוואַרט דעם דאָזיקן טראַנספּאָרט?)

▼

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט יעקב געגס׳ פּרוי דערציילט אַננאַ שימייטען :

— וועז געגס איז אָפּגעפּאָרן זענען מיך באָפּאָלן שלעכטע פּאָרגעפּילן. איך האָב מיר ניט געפּונען קיין אָרט אוז אומרו האָט מיך באָהערשט. שפּעטער בין איך אייַנגעשלאָפּן. איך האָב געזען אַ חלום : פּאָנאָר. אַ סך קברים. אוז איך גיי אום אוז פּרעג:

— וואו איז דאָס קבר פּוז מיין מאַן ?

אוז עפּעס אַ שטים ענטפּערט מיר :

— ווי קען מען אָפּגעפּינען אַ קבר אין פּאָנאָר ?

— איך בין אויפּגעקומען אוז מער ניט געקענט איינשלאָפּן. אינדערפרי בין איך צוגעגאַנגען צום טויער פּוז געטאָ, אוז דאָרט האָב איך זיך דערוואוסט, אַז מיין מאַן אוז אַ טייל יידישע געטאָ-פּאָליציי איז פּאָרהאַלטן אין געסטאַפּאָ. איך האָב געוואָרט ביים טויער פּוז געטאָ שעהז, אוז שעהז. שפּעטער איז ער אַנגעקומען. ער האָט מיך דערזען אוז געזאָגט:

— גיי אַהיים. איך וועל קומען.

— אוז ער איז אַוועק אין געטאָ. שפּעטער, וועז ער איז געקומען צו זיין פּרוי אַ היים, האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט געפּירט די יידן פּוז קאָוונע צוזאַמען מיט די פּאָליציסטן. וועז זיי זענען דערפּאָרן צו פּאָנאָר האָט מען אויפּגעעפּנט די טירן פּוז די וואַגאָנען, אוז זיי האָבן דערזען, אַז פּוז ביידע זייטן פּוז יעדן וואַגאָן געפּינט זיך דייטשע אוז ליטווישע פּאָליציי מיט אַנגעלאָדענע ביקסן צום שיסן. אין פּאָנאָר האָבן געבראַכט שייטערהויפּנס אוז עס איז געווען זייער ליכטיק. פּוז דאָרטן האָט מען גלייך אָפּגעפּירט אים אוז די יידישע געטאָ-פּאָליציי אין געסטאַפּאָ, וואו ער איז געווען פּאָרהאַלטן אַ צוועלף שעה, אוז דאַן האָט מען אים אוז די יידישע געטאָ-פּאָליציי אַרויסגעלאָזן אוז זיי זענען געקומען צוריק אין געטאָ.

(האָט יעקב געגס געווואָסט וווהין ער פּירט די יידן ?)

▼

מען האָט דערציילט : ערב אַרויספירן די יידן פּוז די שטעטלעך אַרום ווילנע איז געקומען יעקב קיין אָשמענע. ער האָט זיך דערוואוסט, אַז די שטעטלשע יוגנט קלייבט זיך המוניפוויז גיין אין וואַלד צו די פּאָרטיזאַנער. ער האָט דאַן געהאַלטן פּאָר זיי אַ רעדע, זיי זאָלן ניט גיין אין וואַלד, וויל דאָרט זענען איצט שנייען אוז פּרעסט. זיי וועלן דאָרט אומקומען. זאָלן זיי בעסער קומען קיין ווילנע, אָפּוואָרטן ביזן פּרילינג אוז ערשט דאַן וועלן זיי קענען אַרויסגיין אין די וועלדער.

(האָט יעקב געגס באָוווסטזיניק אָפּגענאָרט די יוגנט, אָדער ער האָט געגלויבט אין זייַנע ווערטער ?)

אוז דאָך האָבן אַ סך פּוז די פּאָרטיזאַנער דערציילט, אַז יעקב געגס האָט געהאַלפּן די פּאָרטיזאַנער-באָוועגונג, געוואוסט וועגן די, וואָס גייַען אין וואַלד, אוז אָפּילו זיי צוגעהאַלפּן. מען האָט אויך דערציילט, אַז ער האָט געגעבן געלט אויף קויפּן געווער.

וועז די עשטאָפּאָ האָט געפּאָדערט וויטענבערגן, דעם אָנפּירער פּוז פּאָרטיזאַנער-שטאָב, האָט יעקב געגס אים געלאָזט אַרעסטירן. אוז וועז די פּאָרטיזאַנער האָבן אים אַרויסגעריסן פּוז דער געטאָ-פּאָליציי אוז באָפּרייט, האָט ער געוראָפּן דער-נאָך דעם מוז אויסצוגעפּינען וויטענבערגן (16טער יולי 1943). דאַן איז וויטענבערג אומגעקומען.

און וועו נאָכדעם האָבן די דייטשן געפאָדערט יידן אויף טראַנספאָרטן קיין עסט־לאַנד, האָט יעקב געגס אָנגעפירט מיט די כאַפענישן און ער איז געווען דער אָרגאַניזאַטאָר פון די צוואַנגס־טראַנספאָרטן; ברוטאַל און אומרחמנותדיק ביים כאַפן און פאַרשיקן — און גלייכצייטיק טרייסטנדיק און פאַרזיכערנדיק, אַז ס׳איז צום לעבן, אין יענער צייט פלעגט ער שפרייזן גאָנץ טעג איבער די הויפן פון יידן־ראַט און טרייבן רעמאָנט־צוגרייטונגען אויף נייע וואַרשטאַטן. ער האָט געהאָפט, אַז די יידן, וואָס וועלן אַרבעטן אין וואַרשטאַטן, זיי וועלן כאָטש זיין באַפרייט פון די טראַנספאָרטן.

▼

ווי אַ רעטעניש, און אפשר אויך ווי אַ פאַרגעבונג פאַר יעקב געגסן איז געווען דער לעצטער טאָג פון זיין לעבן.

מען דערציילט: די געשטאַפּאָ האָט געהרופן יעקב געגסן. אַ מענטש פון געשטאַפּאָ האָט אים אָנגעזאָגט, אַז עס איז דאָ אויף אים אַ טויט־אורטייל און געראטן אים ניט צו גיין, באַהאַלטן זיך, אַוועקגיין פון געטאָ. ער אָבער האָט געזאָגט:

— וועל איך, דער געטאָ־קאָמענדאַנט, אַנטלויפן פון געטאָ, דאָן וועלן טויזנטער יידן באַצאָלן מיט זייערע קעפ פאַר מיין אַנטלויפן;

יעקב געגס האָט צונויפגערופן די געטאָ־פּאָליציי, זיי דערציילט וואָס עס דערוואַרט אים און באַשטימט זיינע פאַרטרעטערס — און איז אַוועק אין געשטאַפּאָ. מער איז ער שוין ניט צוריקגעקומען.

מען האָט דערציילט: אַז יעקב געגס איז באַשולדיקט געוואָרן פון דער געשטאַפּאָ, אַז ער שטייט אין קאָנטאַקט מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג און גיט איר הילף. יעקב געגס איז דערשאָסן געוואָרן דעם 15טן סעפּטעמבער 1943 דורכן געשטאַפּאָמאַן נויגעבויער.

דער טויט פון יעקב געגסן האָט אַ ניי ליכט באַגאָסן אויף זיין רעטענישפול און סתירותדיק לעבן. יום כפור 1943, אייניקע טעג פאַר דער געטאָ־ליקווידאַציע, האָט מען אין אַלע געטאָ־שולן געמאַכט הזכרות נאָך „ה ק ד ו ש י ע ק ב ג ע נ ס". יום כפור 1943 האָבן צוויי יידישע מיידלעך, גארפינקל און וויגדארטשיק, וועלכע האָבן געאַרבעט אַלס פיזישע אַרבעטערינס אין דער געשטאַפּאָ, אַרויסגענבעט זיך אויף יעקב געגס קבר אין ראסא, מתפלל געווען דאָרט און געלייגט בלומען.

▼

ס׳איז געווען אַ וויטיקדיק קאַפּיטל — די יידישע געטאָ־פּאָליציי, אַ קאַפּיטל, וועלכעס וועט נאָך מוזן דורכן געשיכטע־שרייבער געפאָרשט ווערן. און וועו איך שרייב די שורות פרעג איך זיך אַליין:

— צי בין איך ניט צו שטרענג — צי בין איך ניט צו מילד?

14. דאס געריכט-וועזן

אין געטאָ איז געווען טעטיק אַ געריכט מיט פאַרטיידיקער, באַשולדיקער און שופטים. אין געריכט-וועזן דערמאָן איך זיך די נעמען פון די יוריסטן רובאַשאָוו, קאָרנגאָלד, סראלאוויטש, יאַשונסקי, מילקאָנאָוויצקי, פאָווירסקער, א. כוואַיניק, אפרימטשיק, אינזש. מאַרקוס, פּראָקוראָר נוסבוים, פאַרטיידיקער אַרנשטיין.

אין די ענינים און סכסוכים, וואָס דער געריכט האָט באַטראַכט, האָט זיך אָפּ-געשפּיגלט דאָס שווערע, גרויע, קאָמפּליצירטע, טאָג־טעגלעכע לעבן פון געטאָ.

זייער אָפט זענען באַהאַנדלט געוואָרן פראַגן פון קריגעריין. די אומגעדולדי-קייט און נערוואָזיטעט איז געווען גרויס, די ענגשאַפט אין די צימערן אומדערטרעג-לעך און דער רעזולטאַט דערפון איז געווען — אומענדלעכע קריגעריין, בעיקר צווישן פרויען, וועגן רייַ צום אויסקאָכן וואַסער, רייניקן די דילן, אַרויסטראָגן די עמערס מיט קויט און אַנדערע פראַגן פון טאָג-טעגלעכן לעבן.

ס׳זענען אויך געווען אָפּטע משפּטים וועגן אַרויסרייסן בעלקעס האָלץ פון חרובע געטאָ-בנינים, וועגן גנבענען האָלץ אין האָלץ-לאָגער פון יידן-ראַט, אָדער ביי אַ שכן; ס׳זענען געווען צייטן, ווען האָלץ איז געווען אַ יקר-המציאות אין געטאָ, פלעגן מענטשן פאַרן גיין שלאָפן אַרייַנלייגן די פאָר שייטלעך האָלץ צוקאָפּנס פאַר מורא, טאָמער וועט זיי דער שכן צוגנבענען ביינאַכט.

ס׳זענען געווען אָפּט אַדמיניסטראַטיוו משפּטים, למשל, פאַר ווידערשטעלן זיך דער געטאָ-פּאָליציי און נישט אויספירן אירע פאַראָרדנונגען, פאַר באַלייַדיקן די הויז-קאָמאַנדאַנטינס; פאַר שיקן אנשטאָט זיך אַ „מלאך״ (ד. ה. אַן אַנדער מענטש) צו דער צוואַנגס-אַרבעט אָדער בכדי אָפּצוזיצן אַ פּאָר טעג אין געטאָ-תפיסה; פאַר נישט צוריקערן במשך פון אייניקע חדשים ביכער, געליענע אין דער געטאָ-ביבליאָ-טעק, פאַרן נישט גיין רעגולער אין באָד.

אָפּט פלעגן באַהאַנדלט ווערן אין געטאָ-געריכט האַנדלס-סכסוכים, וועגן שלעכט (ד. ה. צו ביליק) פאַרקויפּטע בגדים דורך די פאַרקויפּס-פאַרמיטלערס, ווען דער אינהאבער פון בגד פלעגט זיך פילן באַוולהט מיטן פּריין.

דער געריכט פלעגט אָפּט באַהאַנדלען ענינים פון מענטשן, וואָס זענען פאַר-דעכטיקט געוואָרן אין אַרויסגנבענען אַ געלן שיין פון זייער שכן, אָדער ענינים פון מענטשן, וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן אין פאַרקויפן זייער אייגענעם לעבנס-שיין.

עס פלעגן אויך אַריינפליסן אין געטאָ-געריכט אומבאַגרינדעטע, אויסגעטראַכטע און בייזוויליקע מסירות פון איין שכן אויפן אַנדערן, אָפּט פלעגן דערמיט זיך פאַר-נעמען פאַרביטערטע פון געטאָ-לעבן, פאַרמאַטערטע און היסטעריזירטע פרויען, מיט

דער אָפּנונג, אַז מען וועט זייער שכן אַרויספירן אין אַן אַנדער ווויינונג און דער-ווייל וועט ווערן אָביסל גרויסער אין זייער ענגן געטאָ-צימער. עס זענען אויך געווען פּראָצעסן פּאַר שאַנטאַזש און געלט-אויספּרעסונגען.

דער געטאָ-געריכט האָט געהאַט רעכט אַרויסצוגעבן פּאָלגנדיקע אורטיילן: 1) באַפּרייונג, 2- מבטל מאַכן דעם פּראָצעס, 3) וואָרנונג, 4) אַרעסט, 5) געלט-שטראָף, 6) געלט־שטראָף און אַרעסט, 7) טויט-אורטייל.

דער געטאָ-געריכט איז נישט געווען די אייניקע אינסטאַנץ, וואָס האָט געהאַט רעכט אַרויפצולייגן שטראָף אויפן געטאָ-מענטש. די זעלבע רעכט האָבן געהאַט פּאַרשטענדלעך אויך די געטאָ-פּאָליצייַ (און בעיקר דער פּאָליצייַ-שטאַב, די טויער-וואַך און די קרימינעלע פּאָליצייַ). די פּאָליצייאישע שטראָפן פלעגן פּאַרקומען צוליב אַרויסגיין אן שטאָט אָן אַ דערלויבענישׂ, נישט אויספירן פּאָליצייאישע פּאַר-אַרדנונגען, באַליידיקן די געטאָ-פּאָליצייסטן ביים אויספירן זייערע פונקציעס, אָנט-לויפן פון געטאָ-תפיסה וכדומה.

די אַרעסט-שטראָפן פלעגן זיין געווויינלעך פון פּאָלגנדיקע טערמינען: ביז 24 שעה, ביז 48 שעה, ביז אַ וואָך, ביז צוויי וואָכן, ביז אַ חודש, „אייביקע תפיסה" (ד. ה. ביזן סוף פון געטאָ).

די סטאַטיסטיקעס פון געטאָ-תפיסה ווייזן, אַז מענער זענען כמעט געווען דאָפּלט מער אַרעסטירט ווי פרויען; אַז דאָס רוב אַרעסט-שטראָפן איז אַרויפגעלייגט געוואָרן דורך דער טויער-וואַך (פּאַר אַרײַנמאַלינעווען שפּייז-פּראָדוקטן); און אַז די מערהייט אַרעסטן זענען געווען אַדמיניסטראַטיווע, אייגנטאָגיקע.

אָזוי, למשל, ווייזט די סטאַטיסטיק פון די אַרעסטירטע אין חודש יוני 1942: אָלגעמיינע צאָל אַרעסטירטע 1427; צווישן זיי מענער — 909; פרויען 518; אַדמי-ניסטראַטיוו-באַשטראָפטע 1365; קרימינעל-באַשטראָפטע 62; איין-טאָג-שטראָף — 903; צוויי טעג — 426; ביז אַ וואָך — 84; ביז צוויי וואָכן — 10; איין חודש — 4; (צווישן די באַשטראָפטע — 987 פּאַרמשפט בלויז דורך דער טויער-וואַך).

אין חודש יוני 1942 האָט דער געטאָ-געריכט אַרויסגעגעבן אַ טויט-אורטייל דורך הענגען אויף 6 יידן, פון וועלכע 5 זענען געפונגען געוואָרן שולדיק אין אויס-פירן אָדער מיטהעלפן אויסצופירן אַ מאָרד איבער 2 יידן אין געטאָ גופא; און דער זעקסטער (אַווידאָן) איז געווען שולדיק, אָבער מסור, אין דער שחיטה פון די לידער יידן.

דער טויט-אורטייל איז אויסגעפירט געוואָרן אויפן הויף פון האָלץ-פּלאַץ דורך אַ גרופּע פון דער יידישער געטאָ־פּאָליצייַ. יעקב גענס האָט פּאַר דער עקזעקוציע געהאַלטן אַ וואָרט צו די געטאָ-פּאָליצייסטן, אַז מיטן אויספירן דעם אורטייל טוען זיי אַ וויכטיקע יידישע זאַך: זיי באַפרייען דעם געטאָ פון מערדער.

בכדי צו רעגולירן די סכסוכים צווישן שכנים איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיסי-פיקאַציע-קאָמיסיע, וואָס האָט אויסגעאַרבעט אַ ספּעציעלן געטאָ-רעגולאַמין פּאַר שכנים-רעכט. יעקב גענס האָט באַפוילן צו מאַכן ספּעציעלע שטולן פּאַר די געטאָ-ריכטער. אויף די שטולן זענען געווען אויסגעקריצט די צוויי לוחות און דער געטאָ-עמבלעם. דאָס האָט געזאָלט סימבאָליזירן, אַז דער געטאָ-געריכט משפט לויטן יידישן דין.

די געטאָ-באַפעלקערונג האָט זיך ערנסט באַצויגן, בדרך כלל צום געטאָ-געריכט.

געטאָ-געריכט

געריכט אַריבער אין אַ נייעם לאָקאַל

דאָס געריכט גייט היינט אַריבער אין אַן אַנדער מער צוגעפּאַסטן לאָקאַל אויף רוד-ניצקער 4 (אין די רוימען פון דער גענט. ביוראָ פון דער פּאָליציי-קיך).

די קאָנדיפּיקאַציע-קאָמיסיע

דאָס געריכט האָט שוין באַקומען דעם אויסגעאַרבעטן רעגולאַמין-פּראָיעקט פאַרן צו-זאַמענלעבן פון שכנים אין די געטאָ-דירות. (שכנים-רעכט אין געטאָ). דער דאָזיקער פּראָ-יעקט ווערט שוין באַהאַנדלט.

אַ פּסק פאַרן צו שטורמישן רעאַגירן

האָט אין געטאָ-געריכט באַקומען שמואל פ. פון קאַרמעליטער 7. ער איז אייבוווינער פון אונטערשטן גאַרן. אין מיטן דער נאַכט האָט אים אָנגעהויבן קאָפּען אויפן געלעגער. איז ער אויפגעשטאַנען און אַרויפגעאַנגען אויפן צווייטן גאַרן, אָבער עס האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז אויפן זעלבן אָרט קאָפּעט דורכן סופּיט פון דריטן גאַרן. איז ער דאַן אַרויף אויפן דריטן גאַרן און געפונען, אַז דער קראַן איבערן אָפּגרונט איז אָפּגעדרייט און עס גיסט זיך וואַסער אַן אויפהער אויפן דיל, א. א. וו. צוליב דעם האָט ער אין גרויס כעס געכאַפּט אַן אַלטן שוך און תיכף אָנגעפּאַלן שלאָגן די שלאָפּנדיקע קאָמענדאַנטין. עס איז אָנטשטאַנען א סקאַנדאַל, וואָס האָט באַקומען אַן אָפּקלאַנג אין געריכט.

פאַר זיין צו האָסטיקן און אומפּאַסיקן רעאַגירן האָט ער באַקומען א שטראָף און דעקן די געריכט-הוצאות.

(געטאָ-ידיעות נמ. 25 יה' שבט תש"ג, ווילנער געטאָ 1943. 1. 24.).

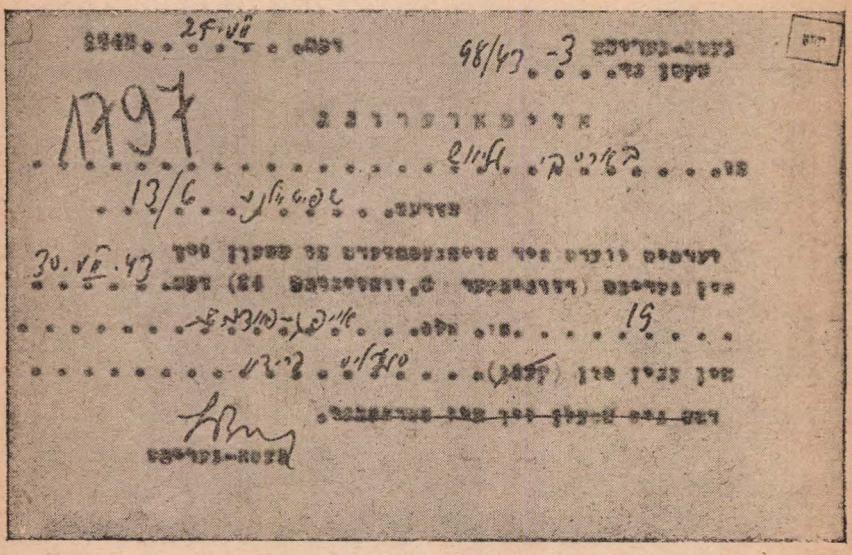

אויפּפאָדערונג פון ווילנער געטאָ-געריכט, אַרויסגעשיקט דעם 25. 7. 1943 (ייוואָ-אַרכיוון)

15. פון דער דייטשער גאלעריע

אין זייערע הענט איז געלעגן אונזער גורל

יעדער ייד האָט גיך זיך אויסגעלערנט די נעמען פון די דייטשן, וועלכע זענען געווען די בעלי־בתים פון זיין לעבן, פון זיין גורל, פון זיין רכוש און פון זיינע קולטור־אוצרות.

דער ערשטער נאָמען איז געווען צענפענ׳ג — מיליטעריש־שער קאָמענדאַנט פון ווילנע; ער האָט אַרויסגעגעבן די ערשטע פאַראָרדענונגען פון די געלע לאַטעס מיט אַ „J" (8טער יולי 1941).

דאָן איז געקומען הינגסט — געביטס־קאָמיסאָר פון ווילנע, אַ באַקאַנטער מאָסן־מערדער. זיינע אויפטוען זענען געווען: אַ קאָנטריבוציע אויף דער יידישער באַפעלקערונג, גזירות אויף גזירות, און קליינע, „לאָקאַלע" פּאָגראָמען. ער האָט אונטערגעשריבן דעם גאַסן־פּלאַקאַט וועגן דער „גרויסער פּראָוואָקאַציע".

מיט אַ ציטער פּלעגט מען אַרויסרעדן דעם נאָמען שווייגענבערג. ער איז געווען אַ געסטאַפּאָ־אָפיצער און האָט געשאָפן זיין שטאָב אויף דער ווילנער־גאַס 12. דאָרט האָט ער דיריגירט מיט די ליטווישע אַקטיוויסטן — „איפּאַטיגנאס בורים", פון וועלכע עס האָבן זיך רעקרוטירט די „כאַפונעס" און די אויספירערס פון די יידן־עקזעקוציעס אין פּאָנאָר.

דעם 17־טן יולי 1941 האָט ער דיריגירט מיטן פּאָגראָם אויף נאָווגאָראָד. דעם 31־סטן אויגוסט 1941 האָט ער צוזאַמען מיט זיינע אַדיוטאַנטן וויס און הערינג דורכגעפירט די „גרויסע פּראָוואָקאַציע". שווייגענבערג איז דאָן געלאָפן פון שטוב צו שטוב און מיט אַ נאַגייקע געטריבן די יידן אין די פּאַרטיעס. אין דער לוקישקער תפיסה האָט ער געווילדעוועט איבער די יידן, געשמיסן מיט נאַגייקעס איבער זייער נאַקעט לייב, געפּיניקט מיט גימנאַסטיק־איבונגען, דערשטאָכן מענטשן מיט זיין קינדזשאַל.

ער האָט דיריגירט מיטן פירן אין געטאָ.

ער האָט דורכגעפירט די אַזוי גערופענע „צווייטע פּראָוואָקאַציע", דאָס הייסט, אַרויספירן צום טויט די יידן, וואָס זענען געווען פאַרטריבן אין לידסקע־געסל.

ער האָט דורכגעפירט מיט זיינע אַדיוטאַנטן די ערשטע אַקציעס אין געטאָ.

פּלוצעם איז ער פאַרשוואונדן. עס זענען געווען קלאַנגען, אַז מען האָט אים אַרויסגעשיקט אויפן פראָנט; אַנדערע האָבן דערציילט, אַז ער ליגט אין אַ משוגעים־הויז.

דער געטאָ האָט געמיינט, אַז איצט וועט מען לייכטער אָפּאָטעמען. ס׳האָט זיך אָבער באַוויזן אויפן האָריזאָנט איינער נאָכן אַנדערן, די נעמען: מורער — ווייס — קיטעל...

מורער

ער איז געווען דער רעפערענט פאַר יידישע ענינים ביים געביטס־קאָמיסאַר הינגסט. אַ דייטשער אָפיצער דערצויגן ביי דער היטלער־יוגנט. זיין נאָמען האָט געהאַלטן אין שרעק דעם גאַנצן געטאָ. ביים זאָגן „דער מס גייט" — פלעגן אויס־שטאַרבן די געטאָ־געסלעך און מען איז געלאָפן אין די מאַלינעס.

ער האָט ליב געהאַט אָפּשטאַטן וויזיטן אין געטאָ : אין די אַנשטאַלטן, אין די וואַרשטאַטן, אין באָד; אַריינפאַלן אין הייזער. שעהן פלעגט ער אָפּשטיין ביים טויער און דיריגירן מיטן שמייסן אויפן הוילן לייב. ווי אַ רויב־פויגל פלעגט ער אומגעריכט אָנפאַלן אויף די פּאַרטיעס יידן אויף זייער צוריק־וועג פון דער אַרבעט, באַטאַפּן די לאַטעס צי זיי זענען לויט די פאָרשריפטן, באַטאַפּן די מענטשן צי זיי „מאַלי־נעווען" ניט אַריין קיין סחורות און אויסגעפינען זיינע קרבנות פאַר דער תפיסה, פאַר פאָנאַר. —

אויף מאָרגן נאָך דער שחיטה, „קאָוונער פאָנאַר", איז מורער ווי געוויינלעך געקומען אין די געטאָ־וואַרשטאַטן. אין איין געטאָ־וואַרשטאַט האָט ער געטראָפן דעם צוזאַמענגעבראָכענעם יעקב גענס — און מיט פרייד אים געפרעגט:

— וואַס גיבטס נויעס?

יעקב גענס האָט אים געענטפערט, אַז ער ווייס וואַרשיינלעך אַליין, וואָס ס׳איז געשען... מורער האָט אים געלאַסן געענטפערט:

— געטאָ ווילנע קאָמט ניכט אין בעטראַכט...

▼

פון די געטאָ־וואַרשטאַטן איז מורער אַוועק אין געטאָ־באָד. דאָרט האָבן זיך געוואַשן פרויען. ער האָט זיי גוט באַטראַכט, באַטאַפּט זייערע קערפּערס און געזאָגט:

— די יידישע פראַוען זינד צו פעט! — און איז אַוועק וויזיטירן די אַנדערע געטאָ־אַנשטאַלטן.

ווען ער איז געווען אין אַ הייטערער שטימונג פלעגט ער צוזאָגן, אַז נאָך דער מלחמה וועט די יידן גיין בעסער : מען וועט צום געטאָ צוגעבן נאָך אַ גאַס, סטעפּאַן־גאַס.

מאַרטין ווייס

ער איז געווען דער יורש פון שוויינענבערג, שעף פון „איפּאַטינגאַס", ממונה אויף פּאָנאַר.

ווייס איז גיך געשטיגן אין זיינע ראַנגען: פעלדפעבל — הויפּטפירער — שטורעמפירער.

ער האָט ליב געהאַט ניט נאָר דיריגירן מיט די עקזעקוציעס, נאָר אַליין אין זיי אָנטיילצונעמען, אַליין טויטן, אַליין פּייניקן. אין קאָלעקטיווע „אַקציעס", פלעגט ער האָלט האָבן צו געבן זיין אינדיווידועלן חלק.

ווען מען האָט געפירט די יידן אין געטאָ, דעם 6טן סעפּטעמבער 1941, האָט ער

אַרויסגענומען פון די רייען אַ מיידעלע, גיטע פּערלאָוו, און איר דערשאַסן, בכדי ניט פאַרגעסן זיין שיס־קענטעניש. בשעת די עקזעקוציע אין פאַנאַר פלעגט ער פאַר די גריבער אַרויסנעמען שענערע בחורים און מיידלעך און זיי אייגנהענטיק דערשיסן. זיין געליבטע איז געווען עלער רעבנער, געסטאַפּאַ־אַגענטין, געווען סטודענטין פון האַמבורג. צוזאַמען האָבן זיי דורכגעפירט דאָס דערשיסן דעם זינגפויגל פון געטאָ, לובאַ לעוויצקי.

ער האָט אויך דורכגעפירט עקזעקוציעס אין פאַנאַר אויף ציגיינערס, אויף פוילישע גלחים; ער איז אויך געווען דער אַרגאַניזאַטאָר פון מלוכהשן „שאַנדהויז" אויף סובאַטש־גאַס 9, וועלכעס איז באַשטאַנען פון געכאַפּטע פוילישע פרויען. אויף זייערע פיס זענען אויסגעברענט געוואָרן שטעמפּלען בכדי זיי זאָלן ניט אַנטלויפן.

ער האָט געהאַט אין פאַנאַר אַ געהילף, וועלכער פלעגט דורכטאַפּן די בגדים און די קעשענעס פון די הרוגים: די ווערטפולע זאַכן — פאַר ווייסן, די איבעריקע — אַ מתנה פאַרן געטאָ...

ווי אַ שטורעם פלעגט ער אַראָפּפאַלן אין געטאָ. דריי קלונגען פון געהיימען געטאָ־גלאָק, האָבן אָנגעזאָגט דעם עולם, אַז ווייס גייט, און די גאַסן זענען אויס־געשטאָרבן.

איינמאָל בין איך אַרויס פון אַ קראַנקען, אַקוראַט ווען ווייס איז אַריין אין טויער. אין האַנט האָב איך געהאַלטן מיין מעדיציניש טעקע. ער פאַרהאַלט מיך:

— ווער ביסט דו?

— אַן אַרצט.

— דו ביסט אַ גינעקאָלאָג?

— ניין, אַן אַלגעמיינער טעראַפּעווט.

— דו גייסט פון אַן אַבאָרט. ווייז דיינע אינסטרומענטן!

אין טעקע געפינט ער נור אַ הער־אַפּאַראַט און אַ בלוטדרוק־אַפּאַראַט.

— לאָס, דו יודן־אַרצט! פאַרשווינדט!...

און קוקט אויף זייַנע מיטגייערס, וואָס פאַר אַן אייַנדרוק עס האָט געמאַכט זיין גינעקאָלאָגישע חכמה.

▼

ווייס האָט ליב געהאַט די נאַטור, די וועלדער. זיין דאַטשע האָט ער דעריבער געבויט נעבן די פאַנאַרער וועלדער.

ער האָט ליב געהאַט בלומען. אין די גערטנער פון געסטאַפּאַ פלעגט ער אין די פרימאַרגנס גיין גיסן וואַסער אויף די צאַרטע בלומען זיי זאָלן, חלילה, ניט פאַרוועלקן.

קיטעל

אין דער לעצטער תקופה פון געטאָ איז געקומען קיטל צו פאַרבייטן ווייסן אינעם אַקט פון דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ. זיין נאָמען איז געווען דער „ליקווי־דאַטאָר פון די געטאָס". געטאָ־ווילנע איז געווען דער זיבנטער געטאָ פון זיין ליקווי־דאַציע־חשבון. ער איז געוואָרן דער בעל־הבית פון פאַנאַר.

פון פאַך אַן אַרטיסט און אַ זינגער. אין געטאָ פלעגט ער אַרייַנגיין אַ מאָל מיט

אַ קוילן-וואַרפער און אַ מאָל מיט אַ סאַקסאָפאָן. דער קוילן-וואַרפער פאָר די יידן — דער סאַקסאָפאָן, פאָר די חילנער ראַדיאָ־צוהערער.

▼

ער איז געקומען אין לאָגער בעזדאָן, הינטער ווילנע, צונויפגעזאַמלט אַלע אַרבעטער אין אַ בארַאַק, געלויבט זייער אַרבעט, געטיילט מאַרמעלאַדע. דער בארַאַק איז גלייך נאָכדעם אַרומגערינגלט געוואָרן דורך ס״ס־לייט און אונטערגעצונדן געוואָרן. די מענטשן זענען לעבעדיקערהייט פאַרברענט געוואָרן. ווער עס איז אַרויס־געשפרונגען פון די ברענענדיקע בארַאַקן־פענצטערס — איז דערשאָסן געוואָרן דורך אַ קוילן־וואַרפער.

מורער, וויס פלעגן קומען אין געטאָ דורכן געטאָ־טויער; קיטעל פלעגט ווי אַ שלאָנג אַריינגליטשן זיך אין געטאָ דורך אויסגעשפירטע מאַלינעס, דורך לעכער, בוידעמער און קעלערס. אין מיטן געריש פון געטאָ־לעבן — פלוצעם קיטעל גליטשט זיך אַרויס פון אַ מאַלינע.

אין די לעצטע חדשים פון געטאָ איז פאַרגעקומען אין געטאָ־זאָל אַ גרויסע פאַר־זאַמלונג פון בריגאַדירן און לייטערס פון די פאַרשידענע אָפּטיילונגען פון יידן־ראָט. פאַרן אַריינגאַנג האָט מען אַלעמען שטרענג קאָנטראָלירט, צי באַזיצט מען ניט קיין געווער.

אויף דער פאַרזאַמלונג האָט דער געסטאָפּאָ־פירער נייגעבויער געהאַלטן אַ רעדע צו די יידן — יעקב גענס האָט זי איבערגעזעצט אויף יידיש. נייגעבויער האָט פאַרזיכערט אויף זיין ערנוואָרט, אַז דעם געטאָ דראָט קיין זאַך ניט, זאָלן אַלע זיין רואיק, אַרבעטן פלייסיק, ער וועט זיך באַמיען פאַרגרעסערן די שפייז־ראַציעס.

אויפן סצענע איז געשטאַנען נעבן אים קיטעל און געשמייכלט.

אויף קיטעלס פנים האָט שטענדיק געשוועבט אַ שמייכל...

▼

בשעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ איז קיטעל געזעסן ביים טויער פון געטאָ און געשפילט אויף פיאַנאָ; יידן האָבן מארשירט אין די רייען און ער האָט גע־שפילט... ס׳איז געווען אַ מאַדערנע, קינסטלערישע אימיטאַציע פון קיניג נעראָן...

די נאַצישע קולטור־טוערס

די דייטשן האָבן באַשלאָסן ליקווידירן ניט נאָר די יידישע לעבנס, דעם יידישן רכוש נאָר אויך די יידישע קולטור־אוצרות. די ממונים אויף דעם זענען געווען די מענטשן פון „ראָזענבערגס שטאָב". אין ווילנע האָט אָפּערירט אַ גאַנצע מחנה געלערנטע פון ראָזענבערגס שטאָב.

עטלעכע פון זיי:

ד״ר גאָטהאַרט, פּראָפעסאָר פון יודאַיסטיק אין בערלין, אַדאָלף היטלערס אַ ראָטגעבער; פאָר אים האָבן פּראָפעסאָר נח פּרילוצקי און דער שריפטשטעלער א. י. גאָלדשמידט געמאַכט רשימות פון כתבים יקר-המציאות אין סטראָשון-ביבליאָ־טעק, שפּעטער זענען זיי ביידע געפונען געוואָרן טויט אין די געסטאָפּאָ-קעלערס.

ד״ר פּאָל, דירעקטאָר פון פּראָנקפורטער מוזיי צו פּאָרשן די מזרח-פעלקער. געוועזענער סטודענט פון אָריענטאָלישע וויסנשאָפטן אין ירושלימער אוניווערסיטעט,

האָט אַרויסגעשיקט קיין דייטשלאַנד אַ צוואַנציק טויזנט ווערטפולע יידישע ביכער פון סטראַשון־ביבליאָטעק, פון די בתי־מדרשים, פון ייוואָ, ביי אַן אַכציק טויזנט ספרים האָט ער פאַרקויפט אַלס מאַקולאַטור דער פּאַפּיר־פאַבריק אין ניי־ווילייקא. די תלמוד־מאַטריצן פון ראָמס דרוק האָט ער פאַרקויפט אויף גוס.

ד״ר מילער, אָבער־איינזאַץ־פירער, זיינע וויסנשאַפטס־פאַרניכטונגס־פּלענער זענען געווען פון אַ גאַנץ ברייטן פאָרמאַט, ניט נאָר אַנטי־יידישע. ער האָט באַפוילן צו פאַרברענען די מעדיצינישע ביבליאָטעק פון אוניווערסיטעט־שפּיטאָל.

ה׳ פּאַרקעס האָט צונויפגעזאַמלט די ספרי־תורות פון די צאָלרייכע ווילנער בתי־מדרשים און איבערגעגעבן צו מאַכן פון זיי אונטערשלאַק צו זעלנערישע שטיוול. די מצבות פון בית־עלמין האָט ער געשיקט קיין דייטשלאַנד צו פלאַסטערן גאַסן־ברוק.

דער ראָזענבערגער שטאַב האָט זיך געווענדעט אין געטאָ נאָך צוואַנציק אַרבע־טער, וואָס קענען גוט יידיש און העברעאיש, זיי זאָלן קענען העלפן סאָרטירן די ביכער און די מאַנוסקריפּטן. ז. קאַלמאַנאָוויטש און הערמאַן קרוק האָבן באַשלאָסן צו שאַפן אַ גרופּע יידן, וואָס איר ציל זאָל זיין אָפּראַטעווען, וואָס עס לוינט זיך פון די קולטור־אוצרות. עס זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן צווישן די אַרבעטער לערערס און שריפטשטעלערס.

▼

די יידישע „ראָזענבערג־אַרבעטער״ האָבן אַ סך וויכטיקע קולטור־אוצרות פאַר־באָרגן אין די ווענט און מויערן פון ייוואָ, אַנדערע וויכטיקע ביכער און דאָקומענטן — אַריינגעטראָגן אין געטאָ, אַלס „מאַקולאַטור״ צו הייצן די אויוונס און אָפּגעגעבן דעם „קולטור־הויז״; אַנדערע האָבן זיך געזאַמלט אין געטאָ קליינע ביבליאָטעקן פון אַריינגעגנבעטע ביכער. איינער האָט מיר געבראַכט אַ מתנה אַלע געהיימע אויפרופן פון יאָר 1905, אַרויסגעגעבן פון דער ציוניסטיש-סאָציאַליסטישער פּאַרטיי אין רוסלאַנד.

דאָרטן האָט זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש באַקומען דעם אויפטראג איבערצו־זען אין דייטש פאלקאוויטשעס „יידיש״ און „יידן אן אַפריקע״ פון לייבל פעלדמאַן. הערמאַן קרוק און ד״ר לעאָ בערנשטיין האָבן געדאַרפט אָנשרייבן מאָנאָגראַפיעס וועגן די 107 ווילנער בתי-מדרשים.

ביים ראַטעווען די קולטור־אוצרות האָבן אַ סך מיטגעווירקט: ז. קאַלמאַנאָוויטש, הערמאַן קרוק, אברהם סוצקעווער, ש. קאַטשערגינסקי, יוסף גלאַזמאַן, לייב שעפטל, רחל קרינסקי, איטע אלקיניצקי, נעמי מאַרקעלס, ד״ר צ. פיינשטיין און אַ סך אַנדערע; פון קריסטן — מאַריאַ אַבראַמאָוויץ, דער פּאָעט קאזיס באַרוטאַ און אַננאַ שימאַיטע, וועלכע האָט אויסבאַהאַלטן די געראַטעוועטע דאָקומענטן אין דער ליטווישער אוני־ווערסיטעט־ביבליאָטעק.

▼

ניט אַלע דייטשן זענען געווען פון איין שניט. בנוגע דער באַציאונג צו די יידן זענען געווען אונטערשיידן, צווישן מיליטער, „טאָדט״-לייט, אַרבעטס-אָרגאַני־זאַציע) און די ס״ס־געסטאַפּאָ.

אַרבעטן אין אַ מיליטערישער איינהייט האָט זיך אָפט גערעכנט פאַר אַ פּריווי־לעגיע אין געטאָ, ווייל אַ זעלנער פלעגט אַ מאָל צואוואַרפן דעם יידן אַ שטיקל ברויט, אַ פּאָר קאַרטאָפל; אויך אַ „טאָדט־מאַן" פלעגט אַ מאָל געבן אַ מתנה — אַ שיסל זופּ פאַר אַן אַרבעטער פון זיין קאָמאַנדאָ. געווען אויך צווישן די ס"ס־לייט אויס־נאַמען, וועלכע פלעגן זיך בעסער באַציען צום יידן, דער עיקר, צו „זיין יידן", וועלכער אַרבעט ביי אים — „מיין יודע".

זיי אַלע פלעגן זאָגן אין „גוטע מינוטן", אויג אויף אויג מיט אַ יידן, מיט וועלכן זיי האָבן זיך ביי דער אַרבעט „באַפריינדט":

— מיר האָבן גאָרניט קעגן די יידן; מיר זענען ניט קיין אַנטיסעמיטן, מיר זענען דאָך ניט קיין פּאָליאַקן... מיר וועלן אייך קיינמאָל קיין שלעכטס ניט טאָן, סיידן מיר וועלן קריגן אַ באַפעל.

און ווירקלעך, ניט איינער פון זיי האָט געהאָלפן אין „אָרגאַניזירן" שפּייז, אין קריגן אַ שיין, אין אָפּנעמען זאַכן, אַפילו געוואָרנט וועגן אָנקומענדיקע „אַקציעס" — און שפּעטער, אַז ס'פלעגט אָנקומען די „רעדוקציע" אָדער די אַקציע — רואיק, קאַלטבלוטיק, אויסליווערן צום טויט זיין „פריינד", וועלכן ער האָט נאָך נעכטן געהאָלפן.

און אויף מאָרגן ווידער קומען און ווידער מיט עפּעס העלפן זיינע לעבן־געבלי־בענע יידישע אַרבעטער. און ווידער, אויג אויף אויג, זיך דערקלערן אין סימפּאַטיע, און אין וועלן העלפן:

— אָבער אין טאָג פון אַן אַקציע וועל איך ניט קענען העלפן, דאַן ראַטעוועט זיך אַליין, ווייל פאַרן העלפן, דראָט מיך געשיקט צו ווערן אויפן פראָנט...

אויג אויף אויג האָבן אויך אַנדערע קריטיקירט היטלערן און די גאַנצע נאַצישע אָרדענונג און זאָגן בסוד:

— מיר זענען ניט קיין נאַציס.

און זיי פלעגן גלייכצייטיק אויספירן אַלע נאַצישע פאַראָרדענונגען, עקזאַקט, סקרופּוללאָז, אָן פּראָטעסט, אָן ווידערשטאַנד.

צי איז דאָס געווען אַ צינישע פּערפידיע, אַ גוט אויסגערעכנטער אופן פון אַריינגנבענען זיך אין צוטרוי ביים יידן — אַרויסרופן ביי אים אַ רצון פלייסיק צו אַרבעטן פאַר זיין בעל־הבית, דעם „בעסערן דייטש", און פאַרשלעפערן די יידישע וואַכזאַמקייט מיט די אילוזיע פון „גוטע דייטשן", ניט־נאַציס; אָדער זיי זענען ווירק־לעך ניט געווען קיין נאַציס, ווייט פון אַנטיסעמיטיזם, דייטשן פון המון, צעפרעסענע פון גרויסן אַלבאַהערשנדיקן פּחד פאַרן היטלער־טעראַר, גרויע מיטלמעסיקייטן אָן מוט פון פּראָטעסט, אָן ווילן פון ווידערשטאַנד?

▼

איינמאָל, אין שעה פון דערקלערן זיך אַלס ניט היטלעריסט, אַלס אַ מענטש פון אַ ווידערווילן צו אַלע נאַצישע מעשים־תעתועים, האָט אַ דייטש געזאָגט צו „זיין יידן", מיינעם אַ באַקאַנטן:

— אַזעלכע ווי איך ניט־היטלעריסטן זענען דאָ מיליאָנען אין דייטשלאַנד.

— טאָ פאַרוואָס מאַכט איר ניט קיין ווידערשטאַנד?

— און קאָנצענטראַציע־לאַגער? — — —

דער ייד האָט ניט געוואָגט אים צו פרעגן: פֿאַרוואָס רעזיסטאַנטן פון אַנדערע פעלקער מאַכן ווידערשטאַנד טראָץ דער מורא פון קאָנצענטראַציע־לאַגער.

▼

ס׳זענען געווען אַ סך דייטשן „מיט טאָפּלטער נשמה", פון „סאַקסאָפֿאָן און ביקס". ביי זיך אין שטוב, אַ טרייער, ליבהאָבנדיקער מאַן, אַ צאַרטער פֿאָטער, וואָס גלעט האַרציק דאָס קעפּעלע פון זיין קינד און פון שכנישע קינדער, וואָס טרעט ניט אָן דער קאַץ אויפן עק, וואָס לאָזט אַרויס דאָס פייגעלע פון שטייגעלע עס זאָל זיך אויך קענען דורכפֿליען; און ווי נאָר אָנגעטאָן דעם מונדיר און באַקומען דעם באַפֿעל — אָן קיין ריר פון ברעם, אָן קיין אינערלעכן ספֿק, אָן קיין צאָפלונג פון געוויסן — גרייט אויסצופירן מאַסן־עקזעקוציעס, פֿאַרפֿיניקן זקנים, פֿאַרשמייסן ביזן טויט שוואַכע, צעשמעטערן קינדערשע קעפּלעך אין די בוימער פון די עקזעקוציע־פעלדער; און ווידער קומען אַ היים און גלעטן דעם קינדס קעפּעלע און הערן דעם פויגל־געזאַנג.

דער געטאָ האָט דאָס גוט געוואוסט און ייד צו ייד פלעגט זאָגן:

— טרוי ניט די וועלטער פון הומאַניטאַרסטן דייטש, וואָס טראָגט דעם נאַצי־קרייץ, ווייל דו ווייסט ניט קיינמאָל די שעה, ווען ער באַקומט זיין באַפֿעל... ווייל דו ווייסט קיינמאָל ניט, ווען דייטשער הומאַניזם וועלט פֿאַרוואַנדלט אין רויב־חיה...

▼

אויפן פֿאָן פון די נאַצישע מערדערס, זייערע פֿאַרחיהשטע מיטהעלפֿערס און די פֿחדנותדיקע, געוויסנלאָזע מיטלויפֿערס, מיטגייערס און שטיל־שווייגערס — שיינען אַרויס די אויסערסט — אויסערסט זעלטענע אויסנאַמען פון מיליטאַנטישע דייטשע אַנטי־פֿאַשיסטן, וועלכע האָבן ריזיקירט צו ווידערשטעלן זיך דער נאַצישער טייוול־מאַשינעריע.

אַזאָ איז געווען אין ווילנע דער דייטש, פון טשעכישער אָפּשטאַמונג, שמיד. ער איז געווען אַן אידעאַליסטישער אַנטיפֿאַשיסט. אַלס זיין הייליק־אַנטיפֿאַשיסטישע אויפגאַבע האָט ער געהאַלטן: העלפן יידן צו ראַטעווען זיך פון געטאָ. ער האָט אַרגאַניזירט אויטאָ, געגנבעט בענזין — און אַליין אַרויסגעפירט גרופּן נאָך גרופּן יידן קיין ביאַליסטאָק, גראָדנע, לידע — וואו מען האָט געמיינט דאָן, אַז דאָרטן איז רואיק. ער איז געכאַפּט געוואָרן — און באַצאָלט מיט זיין לעבן.

מרדכי טענעבוים-טאַמאַראָו האָט מיר אין געטאָ נישט איינמאָל דערציילט מיט התלהבות וועגן שמידס מסירות-נפש און געוואָגטקייט.

אין יענע חושכדיקע געטאָ-טעג האָט דער נאָמען שמיד געלויכטן ווי אַ לעגענדע, און ווי אַ דערמוטיקונג, אַז נישט דאָס גאַנצע אויסערן-געטאָ איז איין וועלט פון פֿחדנות און חיה. —

זאָלן צווישן די הונדערטער טויזנטער דייטשע מערדערס און מיליאָנען גרויע פֿחדנים אַרויסשיינען די ליכטיקע אויסנאָמען — דער נאָמען שמיד — די איינצעלנע שמידס...

16. יידן און ניט-יידן

אַלס אַן עדות פון דער תקופה האַלט איך פאַר מיין חובֿ, אַזוי ווי איך האָב דערציילט וועגן די דייטשע פאַרניכטונגס-כוונות, און ווי כ׳האָב דערציילט וועגן פאַזיטיווע און נעגאַטיווע דערשיינונגען אין יידישן געטאָ-לעבן, — אַזוי אויך צו דערציילן דאָס, וואָס איך וויס וועגן דער באַציאונג פון די ניט-יידישע שכנים צו די יידן אין געטאָ.

און איך די דאָזיקע שורות, און אַ סך פון זיי פיינלעכע שורות, וואָלט איך וועלן זען נאָר אַלס אַ צושטייער פאַרן געשיכטע־פאָרשער; ווייל זיכער זענען מיר אַ סך פרטים ניט באַקאַנט. געוויסע פרטים וועגן הילף מצד די שכנים־פעלקער וועלן נאָך מיט דער צייט באַקאַנט ווערן דורך געראַטעוועטע יידן.

די יידישע קהלות, אָבער, אין ליטע, וואָס זענען אויסגעשאַכטן געוואָרן דורך די ליטווישע „אַקטיוויסטן" — און דאָס זעלבע די יידן פון ווילנע, וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן דורך די פוילישע און ליטווישע „כאַפערס", אָדער פאַרראַטן געוואָרן דורך פאָליאַקן און ליטווינער און איבערגעליפערט געוואָרן צו דער געסטאַפּאָ — זיי וועלן דעם סוד פון זייער אומקום שוין קיינמאָל פאַר קיינעם ניט קענען דערציילן...

▼

די באַציאונג פון די שכנים ליטווינער און פאָליאַקן לאָזט זיך צעטיילן אין אַ גאַנצער רייע קאַטעגאָריעס:

א. די אַקטיוויסטן מערדער און שותפים פון נאַציזם

אַ קאַנטיקער טייל פון דער ליטווישער און פוילישער באַפעלקערונג האָט זיך גלייך געשטעלט צו אַקטיווער מיטאַרבעט מיטן נאַציזם אויפן געביט פון יידן-פאַרניכטונג. בעיקר זענען דאָס געווען די ליטווישע אַקטיוויסטן (רעאַקציאָנערע נאַציאָנאַליסטן), וועלכע האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט דעם רוב מנין פון די „כאַפערס". שוין אויפן צווייטן טאָג נאָכן אָריינקומען פון די דייטשן קיין ווילנע, זענען געווען פאַרקלעבט די גאַסן מיט פלוגבלעטער פון די ליטווישע אַקטיוויסטן, אין וועלכע זיי האָבן געראופן די קריסטן צו יידן־שחיטות.

נאָך פאַרן אָריינפירן די יידן פון ליטע אין די געטאָס — זענען די יידן פון די קליינע שטעטלעך אויסגעשאַכטן געוואָרן דורך ליטווינער, וועלכע האָבן די מאָרד־אַרבעט אויסגעפירט פרייוויליק, ניט געצוואונגען דורך די דייטשן. די זעלבע ליטווישע אַקטיוויסטן האָבן אויך אויסגעפירט די יידן־שחיטה אין קאָוונע מיט דער גוטער צושטימונג פון דער דייטשער מאַכט. אַ טייל פון די ליטווינער האָבן געהאָפט,

אז דורך אזא וועג פון יידן־שחיטה־קאלאבאראציע, וועלן זיי באקומען פון די דייטשן אומאפהענגיקייט פאר ליטע.

פון די דאזיקע קרייזן האט זיך געשאפן שפעטער די ליטווישע אינפאטינגאס בורים (די אויסדערוויילטע) מיט נארווייש בראש, וואס האבן דורכגעפירט די יידן־עקזעקוציעס אין קאוונע, שאוול, זיי האבן אויך אויסגעפירט דאס דערמארדען פון די יידן אין פאנאר. די דייטשע מאכט האט זיי פולקאם אנפארטרויט די יידן־עקזעקוציעס און פלעגט צושיקן נאר איניקע ס"ס־לייט אלס דיריגענטן.

אין א געוויסער צייט ארום, ווען די דייטשע מאכט האט ניט באפרידיקט די אמביציעס פון די ליטווישע רעאקציאנערע נאציאנאליסטן אויף זעלבסטשטענדיקייט, און פארקערט גאר, געפאדערט פון די ליטווינער, זיי זאלן מאביליזירן זייער יוגנט און ארויסשיקן אויפן סאוויעטישן פראנט ליטווישע פרייוויליקע לעגיאנען — האט א טייל פון די רעאקציאנערע נאציאנאליסטן אנגעהויבן צו פירן אן אנטי־דייטשע ארבעט. אין איינעם פון די אויפרופן פון די דאזיקע נייע "אנטי־דייטשן" איז געווען געשריבן:

— מיר האבן אייך אפגעגעבן די יידן, און איר האט אפילו אונז זייערע זאכן ניט אפגעגעבן. די גוטע בגדים האט איר צוגענומען פאר זיך און אונז האט איר גלאזן נאר טראנטעס. — — —

אויך צווישן דער פוילישער באפעלקערונג האט זיך געפונען א גאנצע רייע יוגנטלעכע, צווישן זיי: סטודענטן, טעכניקערס, שילערס, בעלי־מלאכות און אונטערוועלטס־מענטשן, וועלכע זענען געווארן "כאפונעס". זיי פלעגן לויפן איבער גאסן, הויפן און הייזער, אויסזוכן יידן אן שיינען און צושטעלן זיי צו דער געשטאפע פארן פרייז פון 10 רובל פאר א קאפ. ס'זענען אויך געווען פאליאקן, וועלכע האבן פון "אידעאלער פרייווילקייט", דאס הייסט, ניט צוליב געצאלט — אנווייזן די געשטאפע־לייט, וואו עס באהאלטן זיך אויס יידן אין מאלינעס אויסערן געטא, אדער אנווייזן אויף יידן, וואס האבן זיך ארויסגענבעט פון געטא און ארייין צו זיך אין די אלטע הייזער, בכדי עפעס אויסצוגעפינען פון שפייז און בגדים. טויזנטער יידן זענען אוועקגעפירט געווארן קיין פאנאר צוליב די דאזיקע פרייווילקע דענונציאטארן.

א סך פון די פוילישע הויף־סטרוזשעס (הויף־וועכטערס), האבן אין יענע טעג מיטגעהאלפן די כאפערס אין זייער בלוטיקער ארבעט. עס זענען אויך צווישן זיי נא־טירט געווארן אייניצלנע גוטע אויסנאמען.

ב. די פרעסע־מערדערס

ס'איז געווען א צווייטע גרופע, וועלכע האט פערזענלעך אין די יידן־מארדן ניט אנטיילגענומען, נאר מיטגעהאלפן אין טרייבן אז "אידעאישע" אנטיסעמיטישע העץ־פראפאגאנדע. — צווישן זיי זענען געווען א גאנצע רייע ליטווישע זשורנאליסטן, וועלכע האבן פארפלייצט די ליטווישע פרעסע פון קאוונע אוןווילנע מיט אנטיסעמי־טישע ארטיקלען, ווי אויך פוילישע זשורנאליסטן פון דער ווילנער פוילישער צייטונג "גאניץ צאדזשענני".

מאצקעוויטש — רעדאקטאר פון דער ליטווישער ווילנער טאג־צייטונג, א בא־קאנטער ליטווישער שרייבער, וועלכער האט באקומען אמאל א ליטעראריש פרעמיע

פֿאַר זיין בוך „די גרויע ליטווינער", האָט אַנגעשריבן בשעת דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע אַן אַנטיסעמיטיש בוך מיטן נאָמען: „פּאָליטרוק שמול שווינדעלעווימש", וואו ער האָט אויפגעוויזן, אַז די יידן זענען שווינדלערס, קאָמוניסטן, רויבערס, פּח-דנים. דער דאָזיקער פּאַמפלעט איז געדרוקט געוואָרן אין צען טויזנט עקזעמפּלאָרן אין פּאַרשפּרייט געוואָרן איבער גאַנץ ליטע.

אין ווילנער אוניווערסיטעטס-ביבליאָטעק איז געווען אַ גרויסע נאָכפראָגע מצד אַ גאַנצער רייע פון דער ליטווישער אינטעליגענץ אויף אַנטיסעמיטישע אויפקלער-ליטעראַטור... זיי האָבן זיך געוואָלט פאַרפולקאָמען אין זייער „יידן-קענטעניש", בכדי צו קענען זיך אויסדינען דער דייטשער מאַכט מיט אַנטיסעמיטישע אַרגומענטן.

ג. די וואָס האָבן זיך געוואָלט אָנלעבן פון יידן-רויב

אַ סך ליטווינער און פּאָליאַקן, וועלכע האָבן ביים דייטש קיינמאָל זיך נישט באַשעפטיקט מיט אַנטיסעמיטישע אַגיטאַציעס — האָבן איצט וואויל געזען די דייטשישע אויסראָטונגס-טעטיקייט כלפּי די יידן, ווייל דאָס האָט זיי געגעבן מעגלעכקייטן אָנלעבן זיך פון יידישן האָב און גוטס. זיי האָבן פאַרנומען די געוועזענע יידישע דירות, פאַר זיך צוגענומען די געפונענע מעבל, בגדים, ווערט, אַרבעטס-מכשירים און קיך-געשיר; מיט שרעק האָבן זיי געטראַכט וועגן דער שעה, ווען עס קען אַמאָל צוריקקומען דער ייד און צוריק פאָדערן זייו האָם און גוטס; וואָס מער די דייטשן פירן די יידן-פאַרניכטונגען — אַלץ וויניקער שאַנסן איז, אַז דער ייד זאָל צוריק-קומען און אָפּנעמען זיין געווענטע דירה, זיינע מעבל, זיינע בגדים.

ביי צענדליקער, צענדליקער טויזנטער ליטווינער און פּאָליאַקן האָבן די יידן איבערגעלאָזן זייערע בגדים פאַרן גיין אין געטאָ. וועגן עס איז אויסגעבראָכן דער הונגער אין געטאָ און יידן האָבן ריזיקירט מיטן לעבן אוֹ אַרויסגענבעט זיך פון געטאָ צו די ליטווישע און פּוילישע שכנים בעטן עפּעס פון די בגדים, בכדי צו קענען אויסטוישן אויף שפּייז-פּראָדוקטן. האָבן די גרעסערע טיילן ליטווינער און פּאָליאַקן ניט געוואָלט אָפּגעבן. אַ סך פון זיי פלעגן זאָגן:

— סיי ווי סיי וועט דער דייטש אייך אויסהרגענען, זאָלן פאַרבלייבן ביי אונז די זאַכן.

אָזאַ ענטפער האָבן געגעבן אַ סך מאָסן-מענטשן; אָזאַ ענטפער האָבן געגעבן אַ סך, אויך צווישן דער אינטעליגענץ, דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן.

▼

וועגן איך בין אַרויס איינמאָל אויסערן געטאָ, אויף דער פּאָרשטאָט נאָווגאָראָד, וואו איך האָב אַמאָל געוואוינט, האָב איך געפונען אַ סך יידישע קליינע איין-צווי-שטאָקיקע הילצערנע הייזער צענומען, אָזוי, אַז נאָר די גרונטשטיינער זענען גע-בליבן. דאָס האָבן די פּוילישע שכנים מיט וועלכע די יידן האָבן געלעבט אין פרייַנד-שאַפט צענדלינגער יאָרן — געזוכט צווישן די קלעצער, אין די אויוועלעך, אין די בוידעמער און קעלערס — באַהאַלטענע גאָלד און ווערט-זאַכן פון די אַרויסגעפירטע יידן און בשעת מעשה אַרויסגעטראָגן צו זיך די טיר פון די הייזער, די שויבן פון די פענצטערס, די ווייסע קאַכלעס פון די אויוונס, די הענג-לאָמפּן, די עלעקטרישע אינסטאַלאַציעס און די טיילן פון די וואַסער-קלאָזעטן. ס'איז פון יענע הייזער קיין

שטיין ניט געבליבן. די דאָזיקע „פונאַנדערנעמונגס-אַרבעט" איז פאַרגעקומען אין אַ גיכן טעמפּאָ — אויס מורא, טאָמער ענדיקט זיך דער קריג — און די יידן וועלן זיך צוריקקערן.

ל. די אינדיפערענטע פחדנים

די אינדיפערענטע פחדנים — דאָס איז געווען אַ גרויסע, אפשר דער גרעסטער טייל פון די ליטווינער און פאָליאַקן. די אָ מענטשן האָבן ניט געמאַרדעט און ניט געראָובט, אָבער אויך ניט געהאָלפן... דער מקור פון זייער אינדעפערענטיזם איז געווען פ ח ד.

זיי האָבן געהאַט מורא צו געבן די יידן די מינדסטע הילף, זיי האָבן געהאַט מורא אויסצובאַהאַלטן יידן; זיי האָבן געהאַט מורא אויך אַנצוגרעהערען צו אייגענע, ליטווישע אָדער פוילישע ווידערשטאַנדס-גרופּן; זיי זענען געווען אינדיפערענט צום גאַנצן ענין פאַשיזם, נאַציזם און יידן. פחדנישער שטילשווייגן און הסכמה צו נאַצי־רעזשים בכלל — און צו דער יידן-אויסראָטונג בפרט — דאָס איז געווען זייער וועג.

אויף די דאָזיקע שטילשווייגערס האָט געבויט די דייטשע מאַכט איר גאַנצע ממשלה אין אָקופּירטע געביטן.

ה. די מיטפילנדיקע אין דער שטיל

ס׳איז געווען אויך אַ געוויסער שיכט צווישן פאָליאַקן און ליטווינערס, וועלכע האָבן מיטגעפירט די יידישע לײַדן. זיי פלעגן זיך אויך אַמאָל פרעגן:

— פאַרוואָס קומט עס אַזוי פיל אומגליק די יידן? מיט וואָס האָבן זיי זיך אַזוי פאַרזינדיקט?...

און אָפטמאָל האָבן זיי זיך געשעמט, הערנדיק וועגן אַנטייל פון די ליטווינערס אין די יידן-מאָרדן און פון די פאָליאַקן אין די כאָפונעס; זיי פלעגן זיך שעמען פאַר די, וואָס גיבן ניט אָפּ די יידישע זאַכן; אין דער שטיל, אַז קיינער האָט ניט געזען, פלעגן זיי אויך אָנזאָגן אַ מאָל אַ גוטע נייס, אפילו זאָגן:

— נאָר דערוואַרטן ביזן פרילינג — וועט שוין גוט זיין!

אָן עלטערע קריסטין פלעגט אַ מאָל אויך אַרײַנשטופּן אַ שטיקל ברויט, אָדער אַ פּאָר קילאָ קאַרטאָפל פאַר אַ יידישן אַרבעטער אויסערן געטאָ; צוואַרפן אים אָביסל האָלץ; העלפן אויסטוישן אַ בגד — אָזוי, אַז קיינער זאָל ניט באָמערקן.

זיי האָבן מיטגעפילט — אָבער באַהאַלטן ביי זיך אָן אָנטלויפנדיקן יידן, האָבן זיי געהאַט מורא. זעלטן, גאָר זעלטן, ווער פון זיי האָט זיך דעציידירט אויפצוהאַלטן ביי זיך אַ יידיש קינד, אפילו מיט אַ בלאָנד קעפּעלע; אויסערסט, אויסערסט זעלטן איז געווען צווישן זיי אַ געוואָגטער, וועלכער זאָל העלפן יידן אָנטלויפן פון געטאָ, ווייזן אים דעם וועג אין וואַלד און פאַרבינדן אים מיט די וואַלד־פּויערים אָדער קריגן פאַר יידן געווער.

זיי האָבן סימפּאַטיזירט מיט די יידן, אָבער ריזיקירן מיט עפּעס פאַר יידן האָבן זיי געהאַט מורא.

ו. די וואָס העלפן

ס׳איז אויך געווען אַ קלײַנער טייל פון ליטווינערס און פאָליאַקן, וועלכע האָבן אָקטיוו געהאָלפן די יידן און אָנדערע אפילו געקעמפט פאַר דער יידישער זאַך —

חסידי אומות העולם. ס׳זענען געווען צווישן זיי כמה חברים פון די קאָמוניסטישע קרייזלעך און פון דער געווען סאָציאַליסטישער פּאַרטיי. בעיקר זענען דאָס געווען יחידים, נישט אָנגעשלאָסענע דווקא צו פּאַרטייען, נאָר סתם מענטשן פון געוויסן אַזעלבע יחידים זענען געווען צווישן די שטאָטישע איינוואוינערס און פּויערים, וואָס האָבן אויסגאָהאַלטן יידן אידעאיש, אָן געלט... אַזוי איז געווען אין ווילנע אַ קליינע גרופּע ליטווישּ-פּוילישע אינטעליגענץ, וועלכע האָט סימבאָליש מיטגעהאָלפן דעם געטאָ דורך קליינע געלט-זאַמלונגען.

אַננאַ שימאַיטע און אייניקע געראָטענע יידן האָבן מיר דערציילט פאָלגנדיקע פרטים וועגן די, וואָס האָבן געהאָלפן יידן:

— אַ גרופּע ליטווישע ס.ר.-מענטשן האָבן זיך באַשטייערט מיט צוואנציק פּראָצענט פון זייער חיונה אויף מאָטאָריעלע הילף פאַרן געטאָ. דער איניציאָטאָר פון געדאַנק איז געווען דער ליטווין יורגיטאַיטיס, דער מאַן פון דער יידישער לערערין טילע טיקטין.

אַ גרופּע ווילנער ליטווישע אוניווערסיטעטס-אַרבעטער האָבן צונויפגעזאַמלט אַ קליינע הילף-סומע פאַרן געטאָ.

דער פּראָפעסאָר בירזשישקא מיכאַל (ליטעראָטור) פלעגט געבן צווייַ טויזנט ביז זעקס טויזנט רובל חודשלעך אויף אויסצובאָהאָלטן יידישע קינדער.

דער פּראָפעסאָר זשויראַנאַס (פיזיק), אַ סאָציאַל-דעמאָקראַט, האָט אַרויסגעוויזן אַן אַקטיוון אינטערעס צו דער יידישער זאַך; ער האָט אפילו צוגעשיקט ציאַן קאַלי פאַר זיינעם אַ פריינט אין געטאָ (ד״ר מאָושאָוויטש).

פּראָפעסאָר שעזמאַן (לאָגיק) ווי אויך פּראָפעסאָר קאַרסאַווין (געשיכטע), אויך פּראָפעסאָר בירזשישקא וויקטאָר האָבן אויסבאָהאָלטן אייניקע יידן, געהאָלפן יידן צו טוישן זייערע זאָכן; ווילייַשיס פלעגט העלפן ד״ר צמח פעלדשטיינען; פּראָפעסאָר ויקטאָר, פעלטשאָר האָט געמוסרט אַ פוילישן דאָקטאָר פאַרן ניט וועלן אָפּגעבן יידישע זאָכן. די פּראָפעסאָרן יאָנושקעוויטש און מיכיידאַ האָבן אַ סך געהאָלפן זייערע באַקאַנטע יידישע דאָקטוירים.

רוטקאָוקאַס, אַ ליטווישער אָנגעשטעלטער, האָט אַרויסגעראָטעוועט פון ריגער געטאָ אַ יידיש מיידל, מאטלע.

וועג רוטקאָוקאַס׳ טאָכטער איז אַרויסגעפאָרן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט, האָט ער געמאַכט פאַר דעם יידישן מיידל זשאנא ראן פאַפירן אויפן נאָמען פון זיין טאָכטער מאַרגאַריטאַ רוטקאָוקאַס. זי האָט אויף די דאָזיקע פאַפירן שפּעטער פאַרנומען אַ וויכטיקן אָרט אין מינסקער ראָזענבערג-שטאַב; זי פלעגט קומען צו פאָרן קיין ווילנע אין אַ דייטשן אוניפאָרם. זי האָט איבערגעפירט דייטשע מאָטאָריאַלן פאַר דער סאָוויעטן־מאַכט. נאָך דער געטאָ-ליקווידאַציע האָט ער אויסבאָהאַלטן ביי זיך די יידן פון ווילנער געטאָ: סמילג, ברוינשווייג, פּרוי פון פּרופּט; אויסבאָהאַלטענע יידן פלעגן קומען צו אים עסן. הונדערט פופציק יידן האָט רוטקאָוסקאַס אַרויסגעשיקט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט אין קריסטלעכע אַרבעטס-לאָגערן מיט פאַלשע אַרישע פאַפּירן, ערב דער ליקווידאַציע פון געטאָ, וועלנדיק זיי ראָטעווען פון אומקום.

ד״ר יואזאס שטאָקאָוסקאַס, דירעקטאָר פון מלוכה-אַרכיוו האָט צוזאַמען מיטן ליטווישן לערער זשעמאַיטיס און דער פּוילישער נאָענ מיקולסקאַ אויסגעבאָהאַלטן

צוועלף יידן : ד״ר אַלעקסאַנדער ליבא מיט פרוי און טאָכטער, גריגארי יאַשונסקי און פרוי, אינזשיניער יעקב יאַפע מיט פרוי און טאָכטער, פרוי אסתר יאַפע, פרוי באק מיט איר זון, דעם יונגן צייכנער זלמן, פריילן מירע ראָלניק.

פראָפעסאָר אקא, פראָפעסאָר טשיזשאָווסקי, פראָפ. פעטרוסעוויטש, אַדווי יוזעף ציעלעצקי האָבן געהאָלפן אויסצובאַהאַלטן אייניקע זייערע באַקאַנטע יידן.

ווילנער יידן ווייסן צו דערציילן וועגן אַקטיווער הילף, וואָס אייניקע פוילישע פרויען האָבן אַרויסגעוויזן צו זיי. מאַרילאַ אַבראַמאָוויטש-וואָלסקאַ האָט געמאַכט פאַר יידן פאַלשע פאַספאָרטן, אויסגעבאַהאַלטן ביי זיך אויף פאָגוליאַנקאַ 16 צענדליקער מענטשן און געהאָלפן זיי מיט שפייז און געלט. אין יעדער דירה האָט אויך די פרוי וויקטאָריאַ גזשמיליעווסקאַ אויסגעבאַהאַלטן צענדליקער יידן און אַרוסגעוויזן צו זיי פריינטלעכקייט. דאָ איז אויך כדאי צו דערמאָנען די פרוי מאַריאַ פעדעצקאַ, וואָס האָט געראַטעוועט אַ סך יידן פון טויט, העלפנדיק זיי אינם אַנטלויפן פון געטאָ. די אויבנדערמאָנטע פרויען האָבן אויסגעפירט זייער סכנותפולע אַרבעט פון ריין מענטש-לעכע סיבות.

אַ גאַנצע ריי געוועזענע קריסטלעכע דינסטן האָבן אַרויסגעוויזן מענטשלעכע געפילן פאַר זייערע געוועזענע בעלי בתים, באַזאָרגנדיק זיי אָפט מיט שפייז און אין איינצלנע פאַלן אויך באַהאַלטנדיק זיי. ס׳איז אויך צו דערציילן וועגן פאַלן וועגן קריסטלעכע זויגערינס (אַמען) און ניאַניעס (קינדער-דערציערינס) האָבן אויסבאַ-האַלטן יידישע קינדער, וואָס זיי האָבן אַמאָל געזויגט אָדער דערצויגן.

▲

אַ געוויסע אונטערשטיצונג פאַר יידן האָבן אַרויסגעוויזן אויך אייניקע פערזאָנען פון די קאַטוילישע גייסטלעכע. די גלחים מאַרקעוויטש, אַ פאָליאַק, און ליפניונאַס האָבן גערעדט צו זייער עולם, אַז זיי זאָלן אָפּגעבן די יידן זייערע זאַכן. ליפניונאַס איז אַרעסטירט געוואָרן. דער גלח קרופאָוויטשיוס איז פאַרן חטא פון אַרויסווייזן די יידן אַקטיווע סימפּאַטיע, פאַרשיקט געוואָרן דורך די דייטשן אין קאָנצענטראַציע-לאַגער טילזיט. דער גלח וואיטקוס האָט באַהאַלטן דאָס קינד פון טרופיאַנסקין אין אַ קאַטוי-לישן יתומים־הויז און געהאָלפן אויך ראַטעווען אַנדערע יידישע קינדער.

די טעאָסאָפן (אַזאַ מיסטישע לערע) האָבן געהאָלפן אויסצובאַהאַלטן יידן.

ס׳זענען אויך געווען פאַלן, ווען גלחים, טרעפנדיק אַ יידישע אַרבעטער-גרופע אויפן גאַס, זיי אַריינוואַרפן אַ טרייסט־וואָרט, אַז גיך וועלן זיי אויסגעלייזט ווערן. מען האָט אויך דערציילט, אַז די גלחים פון קלויסטער „אַלע הייליקע״, וואָס האָט זיך געפונען בשכנות פון געטאָ, האָבן זיך וואַרעם באַצויגן צו די פאַרביימאַר-שירנדיקע יידן. און דאָס האָט אויך דערמוטיקט אַ סך יידן פון געטאָ צו גראָבן אונטערערדישע וועגן פון זייערע מאַלינעס צו דעם קלויסטער פון „אַלע הייליקע״.

כ׳קען אויך ניט פאַרהוילן דעם פאַקט, אַז ס׳זענען דורך קאַטאָליקן געראַטעוועט געוואָרן יידישע קינדער, ניט תמיד אָן מיין, אַריינצוברענגען זיי אונטער די פליגלען פון דער קאַטוילישער קירכע.

כ׳גלויב, אַז די צאָל פאָליאַקן און קריסטן, וואָס האָבן אויסבאַהאַלטן יידן איז באַדייטנדיק גרעסער ווי די, וואָס מיר ווייסן. די דאָרפישע פאָליאַקן האָבן זיך דערביי אָפט אַרויסגעוויזן אַ סך האַרציקער ווי די שטאָטישע.

און זיכער וואָלט אַ גרעסערע צאָל פֿאָליאָקן אויסבאַהאַלטן יידן וועלן ניט די שרעקלעכע מורא, וואָס זיי האָבן געהאַט, טאָמער וועט מען געפינען ביי זיי אַ יידן.

די דייטשן האָבן אויפגעאָנגען אַ מענטשן (אפשר אַ יידן) אויפן קאַטעדער-פּלאַץ אין ווילנע, און מודיע געווען מיט פֿלאַקאַטן אין די גאַסן און מודעות אין די ציי-טונגען, אַז ס׳איז אַ קריסט, וואָס איז באַשטראָפט געווארן פֿאַרן העלפֿן יידן, און אַזוי איז ער געהאנגען עטלעכע טעג.

ס׳איז אָבער אויך געווען אַ גרויסע צאָל, וואָס האָט ניט מורא געהאַט אוז פֿלעגט אויסבאַהאַלטן יידן פֿאַרן פֿריזיי פון גרויסע סומען (אין דער געטאָ-עפּאָכע פון פינף ביז צען רובל גאָלד אַ חודש, אַן ערך פיר ביז אַכט טויזנט רובל אַ חודש); ווי נאָר דער ייד האָט שוין ניט געהאַט וואָס צו צאָלן, פלעגט מען אים הייסן גיין.. טאָמער פלעגט דער ייד ניט וועלן — פלעגט מען אים דראָען מיט געשטאָפּאָ.

מיר פֿערזענלעך זענען באַקאַנט צאָלרייכע פֿאַלן פון יידן, וואָס האָבן זיך אויס-באַהאַלטן אייניקע חדשים ביי קריסטן אויסערן געטאָ — און זיי זענען שפּעטער צוריקגעקומען אין געטאָ ממש נאָקעט, ווייל אַלץ האָבן זיי געמוזט איבערלאָזן ביי זייער באַרעמהאַרציקן מכניס-אורח. אַנדערע פון זיי, וואָס האָבן קיין געלט ניט געהאַט, זענען אפילו אין געטאָ ניט דערגאַנגען — זייער גורל איז געווען די געשטאָפּא-תפיסה.

▼

ס׳זענען געווען פֿאָליאָקן און ליטווינערס, וועלכע האָבן געהאַט צו יידן אַ ריין מסחר-באַציאונג, ווי צו אַ גרופּע קליענטן, פון וועלכע מען קען ביליק אָפּקויפן סחורה.

מיינער אַ שכן, אַ באַקאַנטער פֿאָליאַק, איז אַ וואָך פֿאַר מיין גיין אין געטאָ געקומען צו מיר אָפּצוקויפן מיין פיאַנאָ. ער האָט געזאָגט:

— איר וועט גיין אין געטאָ. אייערע מעבל אוז פיאַנאָ וועלן בלייבן הפקר. אָבער איך וויל ניט זוכה זיין פון הפקר. איך בין ניט קיין ראָזבויניק, לייג איך איך פֿאַר צען קילאָ קאַרטאָפּל און פֿאַרקויפט מיר אייער פיאַנאָ.

כ׳האָב די פיאַנאָ ניט פֿאַרקויפט און צעבראָכן אירע סטרונעס ערב גיין אין געטאָ...

איך האָב אים גוט געקענט. ער איז קיין אַנטיסעמיט ניט געווען. אָבער דאָס ווערט פון אַ יידן איז געווארן אַזוי ווערטלאָז — אַז ער האָט געהאַלטן אפילו פֿאַר אַ הומאַניטאַרן זשעסט — דאָס פֿאַרלייגן מיר צען קילאָ קאַרטאָפּל פֿאַר אַ פיאַנאָ.

אייניקע וואָכן פֿאַרן גיין איז געטאָ, זענען הונדערטער, הונדערטער פּויערים פון דער סביבה געקומען פֿאַרלייגן די יידן אָפּקויפן זייערע מעבל: בופעטן, אַלמערס, שפּיגלען, הענגלאָמפּן, פֿאַר אַ ביסל שפּייז-פּראָדוקטן. די יידן האָבן עס גערן געטאָן, אַבי צו האָבן מיט זיך „זאַפּאַס" גייענדיק אין געטאָ.

די גאַנצע צייט פון געטאָ איז אָנגעגאַנגען, ווי איך האָב ניט אייגנאָל דערמאָנט, אַ גרויסער טויש-האַנדל צווישן יידן און פֿאָליאָקן. יידן פלעגן אויסטוישן אַ קאָסטיום פֿאַר אַ קילאָ ברויט, אַ חופּהקלייד פון דער פרוי — פֿאַר קאַרטאָפּל.

די פֿאָליאָקן, וואָס האָבן דאָס אַזוי ביליק געקויפט זענען ניט דוקא געווען אַנטי-סעמיטן, נאָר זיי האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף אויסנוצן די געלעגנהייט און פּרא-פיטירן פֿאַר גאָרנישט יידיש האָב און גוטס.

צו דער געשיכטע פון דער באַציאונג צווישן יידן און פּאָליאַקן וויל איך אויך דערציילן, אַז ווען די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט אין שטאָט די פּוילישע ראַיאָנען און געמאַכט דאָרט אַרעסטן, האָבן דאַן אַ סך פּאָליאַקן אָנגעטון אויף זיך געלע לאַטעס און געלאָפן אין געטאָ, דאָרטן האָבן די יידן זיי אויסבאַהאַלטן אין די געטאָ-מאַלינעס.

▼

ס׳איז שווער געוויסע סאָציאַלע און פּסיכאָלאָגישע מאַסן-איינשטעלונגען גענוי צו קוואַליפיצירן לויט קאַטעגאָריעס. מיינע שורות זענען נאָר אַ פּרוב קלאָרצומאַכן זיך אַליין די פאַרשידענע ניואַנסן אין דער פראַגע פון די פּאָליאַקן און ליטווינערס און זייער באַציאונג צו יידן אין דער צייט פון געטאָ.

אויפן פראָנט פון די מערדערס, פּרעסע־באַנדיטן, אינדיפערענטע פּחדנים און די, וואָס האָבן געוואָלט פאַרוואַנדלען די יידן אין זייער רויב, אָדער די וואָס האָבן געוואָלט אויסנוצן די יידישע טראַגעדיע — שיינט אויף די ליכטיקייט פון די יחידים, וואָס האָבן געוואַגט ניט נאָר צו העלפן יידן, נאָר אויך געבן זיי דערמוטיקונג און קעמפן פאַר זייער זאַך. אַזוי איז געווען די מוטער פון בענעדיקטינער מאָנאַסטיר ביי ווילנע, וואו עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אבא קאָוונער מיט חברים און וועלכע האָט געבראַכט אַפילו גראַנאַטן פאַרן געטאָ. אַזעלכע זענען געווען די פּאָליאַקינס אירענאַ אַדאַמאָוויטש און יאַדזשע דודזיעץ, אַזאַ איז געווען די ליטווישע סאָציאַליסטין-רעוואָ-לוציאָנערין אַננאַ שימאַיטע און די פּאָר אויבנדערמאָנטע פרויען. כ׳וויל גלויבן, אַז אַזעלכע זענען געווען נאָך עטלעכע יחידים אין ווילנער געטאָ און מן הסתם אויך אין אַנדערע געטאָס.

אַננאַ שימאַיטע

אַ חברטע פון דער סאָציאַל-רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, אַ ליבהאָבערין פון תנ״ך און פון דער יידישער ליטעראַטור, שטאַמט פון אַן אַרבעטער-משפּחה.

ווי אַננאַ שימאַיטע האָט מיר דערציילט, פלעגט איר זיידע זי לערנען אין דער יוגנט:

— גלויב ניט די פאַלשע אויסטראַכטונגען וועגן יידן.

און ער האָט איר געגעבן לייענען עליזאַ אָרזשעשקאָס ביכל „מאיר יוזעפאָוויטש״, וואו די יידן ווערן געשילדערט מיט אַ ליבע געפיל.

פאַר דער מלחמה איז זי געווען אַ ביבליאָטעקאַרין אין דער קאָוונער אוניווער-סיטעטס־ביבליאָטעק; אין צייט פון דער מלחמה — לייטערין פון אוניווערסיטעטס־קאַטאַלאָג. גלייך נאָכן אַריינפירן די יידן אין געטאָ, איז זי שוין דעם פערצנטן אָקטאָבער 1941 געקומען מיט גאָדלעווסקין (לייטער פון דער ווילנער עפנטלעכער ביבליאָטעק) אין געטאָ, בכדי צו זען דעם מצב און אָריענטירן זיך מיט וואָס מען קען העלפן; זי האָט אַ סך יידן אין געטאָ געהאָלפן מיט טאַט און זאָרגפעלטיקייט. שפּעטער האָט זי וואַרטנדיק אין די פרימאָרגנס לעבן ייוואָ-הויז אַרויסגעראַטעוועט ווערטפולע ביכער און דאָקומענטן, וואָס אומאַ אָלקעניצקי און א. סוצקעווער האָבן איר איבערגעגעבן פון דאָרטן. זי האָט דאָס אַלץ אָפּגעהיטן מיט דער הילף פון ליטווישן דיכטער באַרוטאַ.

זי פלעגט ברענגען אין געטאָ נייס פון אויסערן געטאָ און באַקומען אַ סך בריוו פון די שריפטשטעלערס אין געטאָ און אויסבאַהאַלטן זיי. זי האָט באַזוכט פאַרשידענע קולטור-פאַראַנשטאַלטונגען אין געטאָ. אויף איינער פון אַזעלכע פאַראַנשטאַלטונגען, אויף אַ ח. נ. ביאַליק-אַקאַדעמיע, האָט מיך דער דיכטער ישראל דימענטמאַן באַקענט מיט איר.

זי האָט אויסבאַהאַלטן אַ גאַנצע רייע יידישע קינדער, און געהאָלפן ראַטעווען קינדער שוין נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ. צום סוף איז געפאַלן אויף איר דער פאַרדאַכט פון געשטאַפּאָ און מען האָט זי אַרעסטירט. זי איז אַרויסגעשיקט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער קיין פראַנקרייך, וואו זי איז באַפרייט געוואָרן דורך דער פראַנצויזישער אַרמיע.

▼

צי זענען געבליבן רוסן אין ווילנע, האָבן מיר אין געטאָ ניט געוווסט. אונז איז נאָר געווען באַקאַנט, אַז אויף סובאַטש 37 (געווועזענע בלאָקן פון קיבוץ „שחריה") געפינען זיך די פרויען און קינדער פון די אַנטלאָפענע סאָוויעטישע מיליטער-לייט.

אַננאַ שימאַיטע

אויף די גאַסן פון שטאָט פלעגט מען אָפט זען פירנדיק די סאָוויעטישע קריגס-געפאַנגענע, זייער אויסזען איז געווען שרעקלעך: אָפּגעריסן, בארוועס, באַוואַקסן, דורשטיק, הונגעריק און פאַרפיניקט. ווי שווער ס'איז נישט געווען די יידן דאָס לעבן אין געטאָ, פלעגן דאָך די יידן זוכן מיטלען ווי צו העלפן די רוסישע קריגס-געפאַנגענע מיט אַ שטיקל ברויט, ווי אויך צוצושיקן אַ בגד פאַר די פרויען און קינדער אויף סובאטש 37. דאָרטן אויף סובאטש 37 איז אויך געשאפן געוואָרן אַ סאָוויעטיש קינדער-ליד וועגן יידן, א. ב. „אויפ סובאָטשער גאַס צוויי הייזער, דאָרט שטייען" („נאָ אוליצע סובאָטש דווא דאָמאָ סטאָיאַט").

מיט לעטן, עסטאָניער, אוקראַינער, האָט דער געטאָ קאָנטאַקט נאָר אין צייט פון אַקציעס, בעיקר אין דער תקופה פון די טראַנספאָרטן אין עסטלאַנד און אין דער צייט פון דער געטאָ-ליקווידאַציע (1943). די קאַלטבלוטיקע רציחה און ווילדע אומברחמנותדיקייט אין באַצוג צו פרויען, זקנים און קינדער מצד די לע־

טישע, עסטישע און אוקראַיניש ס.ס.-פרייוויליקע איז ממש נישט צו באַשרייבן. זיי האָבן דערמיט אָפט איבערגעשטיגן די דייטשע געסטאַפּאָ-לייט. זייער באַווייזן זיך ביים געטאָ פלעגט אַרויסרופן די שוידערלעכסטע פּאַניק, ווייל ס׳איז געווען אַ טויט-אָנזאָג.

▼

און אונזערע ברידער די קאַראַימער ?

די דייטשן האָבן נישט פאַרפאָלגט די קאַראַימער, ווייל זיי האָבן זיך צו זיי באַצויגן אַלס צו נישט-יידן.

אין דער ערשטער געטאָ-תקופה האָבן זיך אַ סך יידן באַזאָרגט מיט פאַלשע פּאַספּאָרטן אַלס קאַראַימער און בשעת די טויט-אַקציעס פלעגן זיי זיך אַרויסגענבענען פון געטאָ אין שטאָט אַריין און לעבן דאָרטן אַלס קאַראַימער.

מ׳האָט דערציילט אין געטאָ, אַז דער קאַראַימישער „חכם" האָט דאַן צוגעשיקט אין געשטאַפּאָ אַ נאָמענטלעכע ליסטע פון אַלע קאַראַימער אין זיין געמיינדע, מיט אַן אָנווייזונג פון זייערע אַדרעסן; אַלע אַנדערע קאַראַימישע פּאַספּאָרטן זענען, הייסט עס, פאַלסיפיצירטע. נאָכדעם זענען אין שטאָט דורכגעפירט געוואָרן רעוויזיעס. ביי די אַלע, וואָס האָבן זיך אָנגעגעבן אַלס קאַראַימער. הונדערטער, הונדערטער יידן זענען דאַן אַרויסגעפירט געוואָרן צום טויט.

(ענלעכעס האָט מען אויך דערציילט וועגן מוזולמענישן מופטי אין ווילנע. עס וואָלט געווען גענוגנטשן, אַז די דאָזיקע קלאַנגען אָדער פּאַקטן זאָלן אויסגעפאָרשט ווערן).

דער קאַראַימישער „חכם", פּראָפעסאָר שאַפּטאַל, האָט זיך אין יענע צייטן געמיט מיט אַלע כוחות אויפצוווייזן דעם ראָזענבערג-שטאָב, אַז די קאַראַימער שטאָמען נישט פון דער סעמיטישער ראַסע און האָבן דעריבער נישט קיין שייכות מיט די יידן. די מענטשן פון ראָזענבערג-שטאָב האָבן זיך געווענדעט צו זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש, אַלס צו אַן אויטאָריטעט אין 'ודאַיזם, אַז ער זאָל אויפזוכן היסטאָרישע מאַטעריאַלן און דאָקומענטן בנוגע דעם אָפשטאַם פון די קאַראַימער. לסוף האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט אַ ויכוח צווישן פּראָפעסאָר שאַפּטאַל און זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש, וועגן פּראָבלעם פון קאַראַימישן אָפשטאַם.

זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש, דער נביא פון ווילנער געטאָ, האָט נישט באַצאָלט די קאַראַימער לויט זייער יידן-פיינטלעכער אויפפירונג אונטערן נאַצי-רעזשים, פאַרקערט, ער האָט זיי געוואָלט אָפהיטן פון אַ שחיטה און מסכים געווען בשעת דער דיסקוסיע, אַז די קאַראַימער האָבן מיט דער סעמיטישער ראַסע און מיטן פאָלק ישראל קיין שום שייכות נישט.

▼

קליין, מינימאַל קליין איז געווען די צאָל פון די, וואָס האָבן געוואָלט העלפן און נאָך קלענער איז געווען די צאָל פון די, וואָס האָבן ווירקלעך געהאָלפן. אויף מיליאָנען אַנענ, יאָדוויגע און אירענע זענען געווען נאָר איינצלנע — אַננא שימאַיטע, יאָדוויגע דודגיעץ און אירענא אַדאַמאָוויטש. צוליב דעם היטלער-טעראָר זענען אויך

די דאָזיקע קלייניע, ליכטיקע אויסנאָמען ניט געווען באַקאַנט דעם געטאָ-עולם, ווייל אויך די חסידי אומות העולם האָבן געהאַט מורא פאַרן פאַרראָט פון זייערע אייגענע ברידער...

די פּחדנישע גלייכגילטיקייט און די אָפּענע מערדערישע שנאה — האָבן דאָקומענטן אָפּן באָגעגנט די יידן טעגלעך. דער יידּ אין געטאָ איז אָפּט געווען מער מאָראַליש צעבראָכן פון דער באַציאונג פון די פּאָליאַקן און ליטווינערס — ווי פון די היטלעריסטישע דייטשן, פון וועלכע ער האָט גאָר אַנדערש ניט דערוואַרט.

איינזאָם און פאַרלוירן האָט זיך געשפּירט דער יידּ אין געטאָ; געוואוסט, אַז ס׳איז ניטאָ קיין שוץ פאַר אים און קיין הילף אין דער שווערער אומקום־שעה. געוווסט, אַז בדרך כלל האָט ער נישט צו דערוואַרטן, אַז ווער עס איז זאָל אים אויסבאַהאַלטן; ער האָט דערוואַרט, אַז ביי יעדן פרווו פון אַנטלויפן קען ער פאַרראָטן ווערן פון עדשטן בעסטן פּאָליאַק אָדער ליטווינער, וואָס וועט דערקענען אויפן גאַס, אַז ער איז אַ יידּ און אים אַרויסגעבן. דאָס געפיל פון אַבסאָלוטער הילפלאָזיקייט און איינזאָמקייט אין קאָמף; די מורא פאַרן פאַרראָט פון די שכנים — האָבן פאַראַליזירט לכתחילה יעדן געדאַנק פון קאָמף און אַקטיוון ווידערשטאַנד. אוז וועו עס איז אַנטשטאַנען די ווידערשטאַנדס-באַוועגונג, וועלכע האָט געהאַט אַ געוויסע און גאַנץ לויזע אונטערשטיצונג מצד די קאָמוניסטישע קרייזלעך, וועלכע זענען געווען אין פאַרמירונגס-פּראָצעס אין אויסערן-געטאָ, האָט אָבער די מאַסע יידן פון געטאָ געווואוסט גאַנץ קלאָר, אַז אין מינוט פון אויסברוך פון אַ רעוואָלט פון געטאָ — וועט עס זיין אַן אויפשטאַנד אָן אַ פאַרבינדעטן — אָן וועלכער עס איז קעגנטיקער הילף פון גרעסערע שכנישע קרייזן. אַן אויפשטאַנד, אָן קיין מינימום האָפענונג פון נצחון, אַן אויפשטאַנד פון איינזאָמע אין קאָמף...

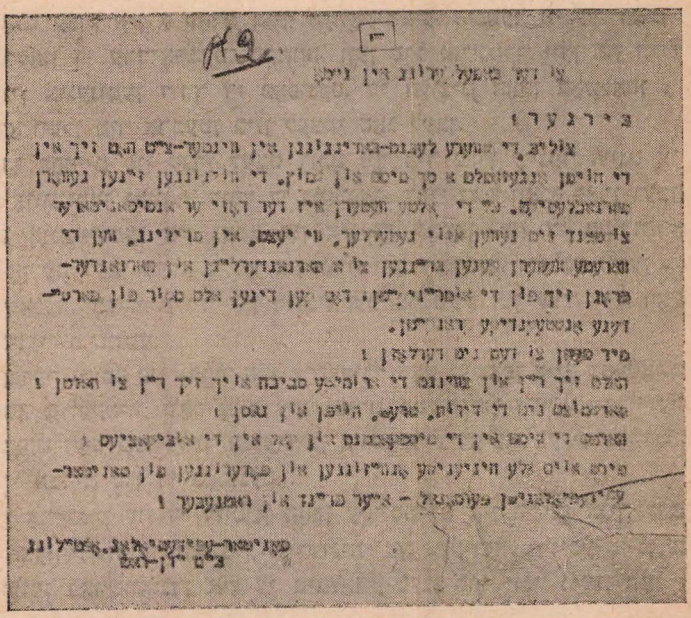

אויפרוף פון דער סאָניטאַר-עפידעמיאָלאָגישער אָפּטיילונג אין געטאָ-ווילנע (ייוואָ-אַרכיוון).

17. ערשטע טריט פון דער אונטערערדישער באוועגונג

שוין די ערשטע טעג פון אַרייַנגייַן אין געטאָ האָבן זיך אָנגעהויבן צו שאַפן און פאָרמירן די אונטערערדישע פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע כוחות, וועלכע האָבן שפּעטער שטאַרק באַאיינפלוסט דאָס געטאָ־לעבן, געבויט דעם קולטור־וועזן, באַווירקט די סאָציאָלע אינסטיטוציעס, געשאַפן קאָנטאַקטן פון געטאָ צו געטאָ, מיטגעווירקט צום אָנטשטייַן פון דער יידישער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג.

▼

וועז די דייטשן זענען אַריין קיין ווילנע, און ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די כאַפּע־נישן און אַרויספירן צום טויט, און ס׳זענען איבערגעריסן געוואָרן די קאָנטאַקט־מענ־לעכקייטן איבער די גאַסן, האָבן די חלוצישע גרופּירונגען מיט אַלע כוחות אויפּ־געהאַלטן דעם קאָנטאַקט צווישן זייערע חברים. די חלוצים פונעם קבוץ „שחריה״, (החלוץ הצעיר — דרור פרייהייט), וועלכער האָט עקזיסטירט אויך אין צייט פון די סאָוועטן אַלס קבוץ אין אַ פאַרם אויף וואַלאָקומפּיע, הינטער ווילנע, האָבן ניט גע־וואָלט פאַרלאָזן די ערד־אַרבעט־־הכשרה, וועז פיל טויזנטער יידן פון ווילנע זענען געווען שוין צוגענומען דורך די כאַפונעס. די חלוצים האָבן באַשלאָסן:

— דאָ וועלן מיר אַרבעטן ביזן לעצטן טאָג לעבן.

פון די בחורים פון קבוץ לעבט דוכט זיך מיר שוין קיינער הייַנט צו טאָג, אַ סך זענען צוגענומען געוואָרן דורך די כאַפונעס, צוויי דריי וואָכן פאַרן געטאָ, און די איבעריקע אומגעקומען אין געטאָ און אין די קאַמפּן. פון די בחורות, איז מיר באַקאַנט, אַז עס לעבן בעלא מלמד און שרה וועגראָווסקי, וועלכע זענען געווען בייַ די פאַרטיזאַנער. בעלא מלמד אין רודניצקער פּושטשע און שרה וועגראָווסקי אין לעבדזאַנסקער פּושטשע.

אַן אַנדער גרופּע פון „דרור-החלוץ הצעיר״ האָט געשאַפן אויף סטעפאַן-גאַס נ. 15 אַ חלוצישן קאָלעקטיוו, וואָס האָט עקזיסטירט במשך פון דער גאַנצער ערב-געטאָ־תקופה. דאָרט האָט מען גלייך אָנגעהויבן צו פאַבריצירן פאַלשע שיינען, בכדי אויס־צוהיטן די חברים פון די כאַפונעס.

פאַרן אַרייַנגייַן פון די דייטשן האָבן עקזיסטירט אין ווילנע אויך קיבוצים פון „השומר הצעיר״, „הנוער הציוני״, „גורדוניה״ און „עקיבא״. גרויסע טיילן פון זייערע חברים זענען פאַרשוואונדן אין די אינוואַזיע-טעג, סוף יוני 1941, וועז די יוגנט איז אַוועק פון ווילנע און אומגעקומען אויף די וועגן. גרויסע טיילן זענען אויך אום־געקומען אין די ערשטע כאַפּעניש-טעג.

אין די ערשטע טעג פון געטאָ האָבן די רעשטלעך פון דער חלוצישער יוגנט געשאַפן אַ קאָאָרדינאַציע, אין וועלכער עס זענען אַריין החלוץ (דרור-החלוץ הצעיר), השומר הצעיר און הנוער הציוני. ס'איז אייגנטלעך געווען דער המשך פון דער עקזיסטירנדיקער קאָאָרדינאַציע אין קריגס-צייט. די נשמה-חיה פון דער חלוצי-שער קאָאָרדינאַציע, איר וועגווייזער און קאָנצענטרירער איז געוואָרן מרדכי טענענ-בוים-טאַמאַראָוו. רעשטלעך פון גורדוניה און עקיבא האָבן זיך קאָנצענטרירט אין די טאָרף-אַגערן אַרום ווילנע און געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיטן געטאָ.

בכדי צו שאַפן פאָרבאַדינגונגען פאַרן געטאָ און פאַר דער חלוצישער באַוועגונג מיט דער אַרישער וועלט און מיט די יידישע ישובים אויסער ווילנע, זענען אייניקע חברים פון די חלוצישע יוגנט-באַוועגונגען געבליבן אויסערן געטאָ.

אין בענעדיקטינער מאָנאַסטיר, נישט ווייט פון דער באַן-סטאַנציע ווילנער-קאָלאָניע, האָט די קלויסטער-מוטער, אַ געוועזענע פוילישע סאָציאַליסטין, באַהאַלטן 17 יידן, צווישן זיי אַ גרופּע חברים פון השומר הצעיר : אבא קאָוונער, זיין ברודער מיכאַל קאָוונער, טייבל געלבלום, אריה ווילנער און אַנדערע. אין מאָנאַסטיר זענען זיי געווען ביז סוף דעצעמבער 1941, אָנהאַלטנדיק קאָנטאַקט מיטן געטאָ.

אויף אַרישע פּאַפּירן האָבן זיך אויך געפונען אויסערן געטאָ חיה'קע גראסמאַן, טאַמאַרע שניידערמאַן, די צוויי שוועסטערס רוזשקע און שרה זילבער, חיים ברומ-בערג, א. א. מרדכי טענעבוים-טאַמאַראָוו, שלמה ענטין און נאָך אַנדערע חלוצים פלעגן אָפט אַרויסגיין פון געטאָ אויף נישט-יידישע דאָקומענטן, בכדי אָנצובינדן קאָנטאַקטן מיט דער אַרישער וועלט, ווי אויך מיט די חברים פון אויסערן געטאָ.

דאָס זענען געווען די ערשטע אונטערערדישע פאַרבינדונגען מיטן אויסערן געטאָ.

▼

אויף סטראַשון גאַס 2 איז די ערשטע טעג פון געטאָ געגרינדעט געוואָרן אַ פאָלקס-קיך, וועלכע מען האָט אָנגערופן די „חלוצישע" אָדער. „ציוניסטישע" קיך. דאָרט איז געווען דאָס זאַמל-אָרט פון דער חלוצישער יוגנט, דאָס אָרט פון די ערשטע אונטערערדישע זיצונגען, דאָרטן פלעגן אויך געבראַכט ווערן די ערשטע ידיעות פון אויסערן געטאָ, דאָרטן איז געווען איינע פון די הויפּט-ערטער פון מאַכן פאַלשע אַרישע פּאַספּאָרטן, בכדי צו דערמעגלעכן חברים אין טעג פון די „אַקציעס" אַרויס-גיין אַלס קריסטן אין שטאָט.

אברהם פינטשוק, וועלכער האָט אַריבערגעפירט דעם אינווענטאַר פון „מושב זקנים" אין געטאָ אַריין, האָט מיטגעבראַכט אַ גאַנצע רייע פּאַספּאָרטן צווישן די דאָקומענטן פון „מושב-זקנים". די דאָזיקע פּאַספּאָרטן מיט אַ גאַנצער רייע אַנדערע זענען געשטעמפּלט געוואָרן מיט פאַלשע שטעמפּלען. ס'זענען פּראָדו-צירט געוואָרן דאַן פּאַספּאָרטן ליטווישע, פּוילישע, טאָטערישע און קאַראַאימישע. ביים פּראָדוצירן די פּאַספּאָרטן און אַנדערע פאַלשע אַרישע דאָקומענטן האָבן זיך מתעסק געווען, אויף ווי ווייט איך דערמאָן זיך, מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו, צבי מער-סיק, לעביעד יאַנדזיע, מאַדייסקער רבקה, ניסל רעזניק, סאַלאָמאָן ענטין. אין די ביתר-גרופּן האָבן זיך דערמיט פאַרנומען יוסף גלאזמאַן, באַריע פרידמאַן און אסתר יפה.

אין יענע ערשטע טעג פון געטאָ זענען אַנטשטאַנען די קערנס פון די פּאָליטישע

אונטערערדישע פּאַרטייען אין געטאָ : פּועלי-ציון-התאחדות, בית׳ר, בונד און קאָ-מוניסטן. פון אַנדערע פּאַרטייען זענען געבליבן נאָר איינצלנע יחידים.

די אונטערערדישע פּאָליטישע טעטיקייט, דאָס אויסלעבן זיך אין אידאישער אַרבעט, אונטער מויער און דראָטן, האָט באַשיינט פּאַר די חברים זייער לעבן אין געטאָ און צוגעגעבן זיי אין יענע שפּלות-טעג אַ געפּיל פון וועדע און אחריות.

די פּאַרשידענע גרופּן האָבן אַנגעהויבן זוכן וועגן צו קאָאַרדינירן זייער טע-טיקייט : לכתחילה, 10 סעפּטעמבער 1941, איז אַנטשטאַנען אַ קאָמיטעט פון אַרבעטנ-דיקן ארץ-ישראל; אין באַשטאַנד פון: י. צינצינאַטוס, מ. דוואָרזשעצקי — פּועלי-ציון-התאחדות; מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו — דרור; אַנדזיע לעביעד — השומר הצעיר.

אין די ערשטע טעג איז מען געשטאַנען פּאַר אַבסאָלוטער אומקלאָרקייט פון דער סיטואַציע : איז די מלחמה אויף יאָרן, אָדער אויף געציילטע וואָכן ? צי איז דער געטאָ נאָר אַ שטאַפּל אין פּאַרניכטונגס-וועג פון וילנער יידנטום — אָדער די, וואָס זענען געבליבן אין געטאָ, וועלן שוין בלייבן ביים לעבן ?

וואָס-זשע איז דאָן אָנגעצייכנט געוואָרן אַלס ערשטע טריט פון דער געמיינזא-מער אַרבעט ? — אויסגעפינען און אַרגאַניזירן די אַלע חברים, וואָס זענען געווען אין אונטערערד אין משך פון דער קריגס-צייט, העלפן זיי, ראַטעווען זיי, אויפהאַלטן דעם מוט ביי דער באַוועגונג און ביי דער געטאָ-באַפעלקערונג.

אויף איינער פון די ערשטע באַראַטונגען פון געטאָ-קאָמיטעט פון אַרבעטנדיקן ארץ-ישראל איז אָנגענומען געוואָרן פּאָלגנדיקע ליניע פון טעטיקייט : מעגלעך, דער קריג איז באַלד צו ענדע — דאַרף מען באַצייטנס, שוין אין געטאָ אַרגאַניזירן אַ באַוועגונג, וואָס זאָל מיטרייסן גלייך נאָך ענדע-קריג די שארית ישראל צו פּאַר-לאָזן זייערע וואוינערטער און היימען — און גיין קיין ארץ־ישראל. צו דעם צוועק דאַרף אויפגעבויט ווערן שוין אין געטאָ אַ פּאַרטוויגטע ציוניסטישע באַוועגונג.

מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו איז אויף יענע זיצונגען אויך געקומען מיט גע-וואָגטע פּלענער, ווי אזוי צו אַרגאַניזירן אַן עליה, וואָס זאָל גיין דורך אונגאַרן און סלאָוואַקיי מיט הילף פון אַנטי-נאַצישע קאָנדוקטאָרן און באַן-באַאַמטע.

עס זענען דאָן אויך געוזוכט געוואָרן עליה-וועגן דורך ליבאַוע און לעטלאַנד, וואו מען האָט געזאָלט זיך אומלעגאַל איבערשוואָרצן אויף דייטשע אויטאָס, און פון דאָרטן איבערן אייז פון פּינישן אויסגוס, דערגיין צו שוועדן.

מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו האָט דאָן אָנגעבונדן זיינע ערשטע קאָנטאַקטן מיטן אַנטיהיטלעריסט, דעם דייטשן שאָפער אַנטאָן שמיד, וועלכער האָט זיך עקזאָלטירט פּאַר דער אידייע אַרויסצופירן יידן פון געטאָ.

אין יענע טעג איז דורך טאָג-טעגלעכע באַראַטונגען און באַגעגענישן אויך גע-שאַפן געוואָרן אַן ענגע צוזאַמענארבעט צווישן קאָמיטעט פון אַרבעטנדיקן ארץ-ישראל מיטן הנוער הציוני (ניסן רעזניק) און אַלגעמיינע ציוניסטן (אַברהם פּינטשוק). מיט דער צייט איז אויך אַנטשטאַנען דער ציוניסטישער „דאָך" (זע ווייטערדיקע קאַ-פּיטלען).

דאָס לעבן אין געטאָ איז געגאַנגען זיין וועג. נייע אַרויספירונגען צום טויט, נייע מסקנות, נייע דרינגנדיקע פּראָבלעמען.

ס׳איז דרינגנד געוואָרן די פּראָגע צו קאָארדינירן די סאָציאַלע און פּאָליטישע טעטיקייט פון אַלע גרופּן אין געטאָ. מיט דעם דאָזיקן ציל איז איבערגעבויט און פאַרבריייטערט געוואָרן דער געזעלשאַפּטלעכער הילפס-קאָמיטעט, אַזוי, אַז אין אים זענען געווען פאַרטראָטן סיי דער ציוניסטישער „דאָך", סיי די קאָמוניסטן, סיי „בונד", סיי אומפּאַרטייאישע און מיט דער צייט אויך רעליגיעזע יידן. (זע באַזונדער קאַפּיטל).

ס׳האָט אָנגעהויבן אויפצוקומען די ווידערשטאַנד-באַוועגונג. נאָך אַ גאַנצע ריי אַנטוויקלונגס-שטופן איז די קאָמפּס- און ווידערשטאַנד-באַוועגונג אין געטאָ פאַרייניקט געוואָרן אין איין געמיינזאַמע אָרגאַניזאַציע פּ. פּ. א.)זע באַזונדערע קאַפּיטלען).

מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו איז געווען די צענטראַלע און ממש לעגענדאַרע פיגור פון אונטערערד אין ווילנער געטאָ. נאָך זיין אָוועקגיין בשליחות פון אונטערערד קיין ביאַליסטאָק און וואַרשע, האָבן זיך אין ווילנער געטאָ אויסגעשיילט נייע געשטאַלטן, וועלכע האָבן קאָנצענטרירט די אונטערערדישע טעטיקייט אין זייערע רייען : פון החלוץ — יחיאל שיינבוים; פון השומר הצעיר — אבא קאָווענער; פון די קאָמוניסטן — יצחק וויטענבערג; פון בית׳ר — יוסף גלאַזמאַן.

אויף סטראַשון-גאַס נ. 15 אין אַ קליין צימערל פון געטאָ, האָבן געוואוינט אין קאָלעקטיוו מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו און די אַנפירנדיקע חברים פון דער חלוצישער יוגנט. דאָס צימערל איז געווארן אַ צענטער פון געהיימע זיצונגען. פון דאָרט האָט מרדכי אַרויסגעשיקט אין די ערשטע טעג פון געטאָ אַ גרופּע חלוצים אין ריכטונג פון וואַלין. דאָרט איז אויך געפאַלן דער באַשלוס אַרויסצושיקן שליחים אין געטאָ-וואַרשע און אַנדערע געטאָס.

שפּעטער האָט מרדכי זיך איבערגעקליבן אין אַ געהיים צימערל, וואָס איז אויף גיך אויפגעשטעלט געוואָרן אין אַ בוידעם, אויף סטראַשון-גאַס נ. 2. דאָרט זענען אין די נעכט פאַבריצירט געוואָרן פאַלשע טאָטערישע, קאָראָאימישע און פוילישע פאַספּאָרטן, אַרבעטס-שיינען, פאַסיר-שיינען און פאַלשע רייזע-דערלויבענישן איבער די באַגען מיט נאָכגעמאַכטע געשטאַפּע-שטעמפּלען. דאָרט זענען אויך פאַרגעקומען די ערשטע באַגעגענישן מיט די שליחים פון וואַרשעווער געטאָ.

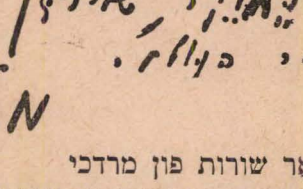

אַ פּאָר שורות פון מרדכי

אין טאָג, וועו מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו איז אַוועק פון וואַרשעווער געטאָ אין געטאָ-ביאַליסטאָק, צו שטעלן זיך דאָרט בראש פון ווידערשטאַנד, האָט ער באַהאַלטן אין אַ קעסטל אַ טייל פונם אַרכיוו פון דער „דרור"-באַוועגונג, ווי אויך אַ טייל פון יצחק קאָצענעלסאָנס מאַנוסקריפּטן; דערצו האָט ער צוגעגעבן אַ צעטעלע, דאַטירט פון 20-טן יולי 1942, וואָס ענדיקט זיך מיט די וועראטער : „ושלום על התורה שיוציאו שוב לאור העולם" (און אַ גרוס דעם פּאָרשער, וואָס וועט זיי ווידער אַרויסברענגען צום ליכט פון דער וועלט). די באַהאַלטענע מאַטעריאַלן זענען נאָך דער מלחמה געפונען געוואָרן אין די חורבות פון אַ קעלער אויף דזשעלנע-גאַס נר. 34, אין וואַרשע.

(דער אַריגינאַל געפינט זיך אין רשות פון מזכירות הקבוץ המאוחד).

18. בשליחות פון געטא צו געטא

די ערשטע פאַרבינדונגען

אָנזאָגן און דערוויסן זיך, וואָס עס טוט זיך אין אַלע געטאָס, מודיע צו זיין וועגן די מאַסן-אַרויספירונגען צום טויט, וואַרענען פון פאַלשע אילוזיעס בנוגע די דייטשע כוונות וועגן די „יידן-אויסרוידלונגען", דערוויסן זיך, וואָס עס טוט זיך אין אַלע געטאָס. רופן צו אַקטיוויטעט און וויידערשטאַנד — דאָס איז געווען די אויפגאַבע, מיט וועלכער די חלוצישע יוגנט האָט אַרויסגעשיקט שליחים פון געטא צו געטא.

יונגע חלוצות און חלוצים זענען בייַ די דאָזיקע סכנותדיקע שליחותן נתגלה געווארן, מיט ברען פון גלויבן, מיט גרענעצלאָזער טרייהייט, און מיט הייליקער געוואָגטקייט. זיי האָבן אין זיך פלוצעם דערשפירט אַן אינעווייניקסטן רוף צו שטיין אין דינסט פון יידישן פאָלק. זיי זענען געווען די ערשטע אַנצוזאָגן, פאַרבינדן, טראָגן דאָס וואָרט פון וואַרענונג און מוטיקייט, דעם גלויבן אין צוקונפט און דעם רוף פון קאַמף אין דער צייט, וועו אַרום און אַרום האָט געדרעמלט יעדער געדאַנק וועגן וויידערשטאַנד. פון געטא צו געטא האָבן געוואַנדערט די חלוצישע טרוימערס און פייער-טרעגערס, צופוס, אין באַנען און אין פורן געגנבעט גרענעצן, אַריין אין די געטאָס אין די טעג פון אַרויס-פירונגען; באמונה אויסגעפירט זייער פאַלקס-שליחות. געוואַנדערט און געטראָגן אַ הייליקן פייער: זעלטן, ווער פון זיי איז היינט דאָ ביים לעבן.

אשרי הגחלת. — — —

▼

אין יענע טעג האָט מען דערשפירט: דער יידישער גורל איז איינס אין יעדן אָרט און אָרט אונטער היטלער-רעזשים; און וואָס עס האָט געשען מיט ווילנע, דאָס דערוואָרט בלי שום ספק אויך אַנדערע געטאָס, וויייל איינס איז דער גורל; און וואָס ס'איז געשען ווייט-ווייט אין אַ פאַרוואָרפן קליין-שטעטלדיקן געטאָ — דערוואָרט אויך וואַרשע און ביאַליסטאָק און ווילנע, וויייל איינס איז דער גורל. —

אָנזאָגן און וויסן; קאָנטאַקטן מיט די יידישע אינזלען אין נאַצישן ים; דאָס איז געווארן דאָן די ליידנשאַפט פון יידישן געטא-אונטערערד.

▼

די ערשטע ידיעה פון יידישן לעבן אין געטא-וואַרשע האָט מען דערהאַלטן דורך אַ קריסטלעכן סקויט הענריק, וועלכער איז געקומען קיין ווילנע בשליחות פון החלוץ אין וואַרשע, און געטראָפן זיך אין קלויסטער הינטער ווילנע מיט אבא קאָווונערן, עדעק בראקס און אַנדערע, ענדע אָקטאָבער — אָנהויב נאָוועמבער 1941.

אין מיטן נאַוועמבער 1941, האָט העניעק זיך צוריקגעקערט קיין ווארשע און גע־ براַכט די ערשטע ידיעות פון די מאַסן־אויסמאַרדונגען אין ווילנע. ער איז אויך געווען אַן עד־ראיה פון גירוש פון די יידן אין טראַקי און אומגעגנט אויף אַן אינזל אין טראַקער אָזיערע, וואו די דייטשן האָבן זיי נאָכן אויסהונגערן אויסגעשאָסן און מקבר געווען אין אַ מאַסן־קבר.

העניעק האָט זיך געטראָפן אין ווארשע־שטאָט מיט פרומקע פּלאָטניצקי און צביה לובעטקין, וועלכע האָבן דאַן געבראַכט די טרויעריקע ווילנער בשורות אין ווארשעווער געטא אַריין. די ידיעות האָבן אויפגעציטערט דעם ווארשעווער געטא, עס זענען אָבער געווען יידן, וואָס האָבן די ידיעות נישט געגלויבט.

▼

צו יענער צייט האָט מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוו דערהאַלטן אַ לענגערן העב־ רעאישן בריוו פון י צ ח ק צ ו ק ע ר מ א ן ע נ ע ן פון ווארשע מיט אַ באַשרייב־ בונג פון דער אונטערערדישער טעטיקייט פון ה ח ל ו ץ אין פוילן, הכשרה־קיבו־ צים און פרואוון פון עליה אונטער נאַצי־רעזשים. דעם דאָזיקן בריוו האָט מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוו איבערגעלייענט אויף די ערשטע פאַרזאַמלונגען פון די חלו־ צים און פון פּועלי־ציון־התאחדות.

עס ווערן געזוכט קאָנטאַקטן מיט אַנדערע געטאָס דורך בריוו אָדער דורך גרוסן, וואָס ווערן געשיקט דורך יידן, וואָס עמיגרירן אַרויס אין אַנדערע גע־ טאָס, אָדער דורך דאָרפס־פּויערים, וואָס מען באַגעגנט אויף די אַרבעטס־קאַמאַנדאָס. אלחנן מגיד, סאווא גוריאן און איך שיקן אַריבער בריוו דורך געטא־אויסוואַנדערער צו ד״ר באַראַש אין ביאַליסטאָקער געטא. כ׳שיק אויך בריוו אין אַנדערע געטאָס. מיט דער צייט הויבן אָן אָנצוקומען אין רמזים־שפּראַך שריכטלעכע תשובות און גרוסן פון פאַרשיידענע געטאָס.

בשליחות פון דער יוגנט פון געטא ווילנע צו געטא ווארשע איז דאָן אַרויס־ געפאָרן אין דעצעמבער 1941 עדעק בראקס, שלמה ענטין, ישראל קעמפנער און פינטשעווסקי און געבראַכט דעם ערשטן געניעם באַריכט וועגן פאַנאַר, און גע־ רופן די פאַרשטייערס פון ווארשעווער יידנטום צו וואַכזאַמקייט בנוגע דער אָנקומענ־ דיקער געפאַר פון אַלגעמיינע יידן־פאַרניכטונגען אין פוילן.

אין יענע צייטן זענען אויך אָנגעקומען קיין ווארשע מיט ידיעות פון ווילנע חיה׳קע גראָסמאַן און תמרה שניידערמאַן.

אָנהויב 1942 איז אין ווארשע פאַרגעקומען אויף לעשנא גאַס אין אַ קיך פון הנוער הציוני אַ באַראַטונג פון די פאַרשטייערס פון דער ווארשעווער יידישער גע־ זעלשאַפט צוזאַמען מיט עדעק בראקס, שלמה ענטין און חיהקע גראָסמאַן, בכדי צו באַטראַכטן די לאָגע פון ווילנער יידנטום און אויסהערן די טרויער־ידיעות פון פּאַ־ נאַר, פון דער ווארשעווער יידישער געזעלשאַפט האָבן זיך באַטייליקט ד״ר עמנואל רינגעלבלום, י. מאַרגענשטערן, יצחק צוקערמאַן, ד״ר נתן עק, גוזיק, גיטערמאַן, קירשענבוים, כאַלעווא, י. סאַק און אַנדערע.

צו יענער צייט איז אויך אָנגעקומען קיין ווילנע טאַסיע אַלטמאַן מיט אַ גרוס פון די געטאָס.

▼

מרדכי טענענבוים און צבי מערסיק האָבן אויף אַ זיצונג פון החלוץ הצעיר־דרור פֿאַרגעשלאָגן די חברה בעלאַ חזן, זי זאָל אַרויספֿאָרן אויף אַ שליחות קיין גראָדנע. אין אַ קורצער צייט אַרום קערט זי זיך צוריק מיט אַ „פּאַסיר־שיין" אָלס אַן אַריערין אונטערן נאָמען בראָניע לימאָנאָווסקאַ. אַזוי אַרום ווערט אָנגעבונדן דער ערשטער קאָנטאַקט מיט גראָדנע. בראָניע פֿאָרט ווידער קיין גראָדנע, ווו זי טרעפֿט ליאָניע קאָזיבראָדסקאַ, ווועלכע איז אַרויסגעשיקט געוואָרן בשליחות פון וואַרשעווער החלוץ קיין גראָדנע, ביאַליסטאָק און ווילנע. זיי קומען צוזאַמען קיין ווילנע.

ליאָנע קאָזיבראָדסקי האָלט דאָן אָפּ באַראָטונגען מיט דער חלוצישער קאָאָרדינאַציע, מיט פּועלי־ציון התאחדות און ציוניסטישן „דאָר", און פֿאָרט צוריק קיין וואַרשע אָפּצוגעבן גרוסן פון ווילנע, גראָדנע און ביאַליסטאָק. זי פֿלעגט דאָן אָפּט פֿאָרן מיט שליחותן פון אונטערערדישן החלוץ, פון וואַרשע קיין ביאַליסטאָק, גראָדנע, ווילנע און צוריק. אין ווילנע איז זי געקומען אַ פּינף מאָל. אין אַפּריל 1942, אויף אַ רייזע פון ביאַליסטאָק קיין וואַרשע, ווערט זי פֿאַרהאָלטן אין מאַלקיניע און פֿאַרשיקט אין וואַרשעווער תפיסה פֿאַוויאָק. און ס׳פֿאַרשווינדט פון איר יעדער שפּור.

▼

פון וואַרשע זענען דאָן צוריקגעקומען קיין ווילנע שלמה ענטין און עדעק באַראָקס. זיי האָבן דערציילט מיט וואָס פֿאַר אַן אומגלויבן געוויסע טיילן פון וואַרשעווער יידנטום האָבן אויפֿגענומען די ידיעות וועגן חורבן ווילנע און פֿאָנאַר. ס׳איז דאָן אויך אָנגעקומען פֿרומקע פּלאָטניצקאַ. זי האָט מיט זיך אויך געבראַכט אַ גרעסערע געלט־אונטערשטיצונג מצד דעם דזשאָינט אין וואַרשע פֿאַר דער חלוצישער אונטערערדישער יוגנט און פֿאַר די מענטשן פון גייסט, פּען און קונסט. דער קאָמיטעט צו פֿאַרטיילן די הילף פֿאַר די נויטליידנדיקע שריפטשטעלער און קינסטלער פון ווילנער געטאָ איז באַשטאַנען פון: ד״ר ש. מילקאָנאָוויצקי, יוסף גלאָזמאַן, אברהם פּינטשוק, אברהם סוצקעווער, חייקל לונסקי, זעליק הירש קאָלמאַנאָוויטש און דעם שרייבער פון די שורות.

פֿרומקע פּלאָטניצקאַ האָט אָפּגעהאָלטן זיצונגען מיט דער חלוצישער קאָאָרדינאַציע, פּועלי־ציון־התאחדות און ציוניסטישן אונטערערדישן „אַך". זי האָט געבראַכט די ערשטע ידיעות פון טרעבלינקע. צו יענער צייט איז אויך אָנגעקומען מיט אַ גרוס פון דער אונטערערדישער טעטיקייט אין וואַרשע טאַמאַראַ שניידערמאַן, די חברטע פון מרדכי טענענבוים־טאמאראָוו. דורך פֿרומקע פּלאָטניצקאַ, טאמארא שניידערמאַן און אַנדערע שליחים האָט מען דאָן איבערגעשיקט פון געטאָ ווילנע אין געטאָ וואַרשע צו ד״ר עמנואל רינגעלבלום מאַטעריאַלן פֿאַר די היסטאָרישע זאַמלונגען וועגן די געטאָס.

פֿרומקע האָט אונז געזאָגט, אַז נאָך ווילנע און ביאַליסטאָק וועט זי פֿאָרן קיין קאָוועל זען זיך מיט די חברים פון דער באָוועגונג לאה פיש, דוד אייזענבערג, שייני דעלע שוואַרץ און אַנדערע. זי האָט דאָרט געשאָפּן אַן אונטערערדישע גרופּע פון החלוץ און פֿאַרבינדן איר מיט ביאַליסטאָק. חברים, וועלכע האָבן באַזוכט קאָוועל נאָך דער באַפרייאונג, האָבן געפונען אויף די וועגן פון דער אַלטער גרויסער שול, וואָס איז האַלב חרוב געוואָרן, הונדערטער אויפֿשריפטן פון יידן, וועלכע זענען

דאָרט צוזאַמענגעטריבן געוואָרן פאַר דער שחיטה. און אונטער די נעמען אַן אונטערשריפט „נ ק מ ה" ! צווישן די אויפשריפטן האָט זיך געפונען אין אַ רעמל אַ העברעאישער אויפשריפט:

„שלום לחברים בקבוצת חלוצים ההולכים למות. נאמנים נשארנו לרעיוננו עד הסוף. נקמו נקמת דמנו השפוך".

אַ גרוס די חברים פון דער קבוצה חלוצים, וואָס גייט צום טויט. טרייַ זענען מיר געבליבן אונזער נעדאַנק ביזן סוף. נעמט נקמה פאַר אונזער פאַרגאָסן בלוט.

אונטערגעשריבן: שיינדל שוואַרץ 6) מקובל, לאה פיש 7) מהורוכוב, רחל פאַגעלמאַן 8), מלכוביץ און דוד אייזענבערג 9) מורשה.

▼

מרדכי רוט נישט. אויף פאַפירן פון אַ טאַטאַר פאַרט ער עטלעכע מאָל פון געטאָ ווילנע אין געטאָ ביאַליסטאָק, וואו עס אַנטוויקלט זיך דאָן אַ שטאַרקע חלוצישע באַוועגונג. עס קומען אָן אַנטוייזונגען פון וואַרשעווער החלוץ צו קאָנצענטרירן אין ביאַליסטאָק די חלוצישע באַוועגונג פון די אַרומיקע געביטן. דאָרט זאָל ווערן אַ צענטער פון ווידערשטאַנד. אַנטאָן שמיד העלפט אים איבערפירן די מענטשן פון געטאָ ווילנע אין ביאַליסטאָק.

אַ גרופּע פון ווילנער איז אָפגעפאָרן דאָן פון ווילנער געטאָ, געפירט דורך ליאָניע קאזיבראדסקי און בראָניע קיין ביאַליסטאָק. דאָרט איז געשאַפן געוואָרן אַ קיבוץ, אַ הכשרה און אַ סעמינאַר אין פעברואַר־מערץ 1941, אָנגעפירט פון פרומקע פּלאָטניצקי, צבי מערסיק און מרדכי טענענבוים. אויפן אָרט פון מרדכי טענענבוים און צבי מערסיק, בלייבן איבער יחיאל שיינבוים און פּעסיע שיינבוים אַלס אָנפירערס פון החלוץ אין ווילנער געטאָ. פון ביאַליסטאָק פאָרט מרדכי קיין וואַרשע, וואו עס פאָרמירט זיך די יידישע ווידערשטאנד־באַוועגונג און קאָמפּס־אָרגאַניזאַציע און אין אָקטאָבער 1942 קערט ער זיך צוריק קיין ביאַליסטאָק, וואו ער שטייט בראש פון דער יידישער קאָמפּס־אָרגאַניזאַציע און פון אויפשטאַנד פון ביאַליסטאָקער געטאָ.

▼

תמרה, פרומקע, ליאָניע, טאָסיע — —

ס׳איז נישט צו פאַרגעסן זייערע געשטאַלטן, ס׳איז נישט צו פאַרגעסן די באַגעגענישן מיט זיי; די שעהן פון דערוואַרטן זיי ביים געטאָ-טויער; און די ערשטע גרוסן, וואָס זיי האָבן געבראַכט, גרוסן פון די ווייטע געטאָס, פון ישראל-אין-פיין.

---

6) שיינדל שוואַרץ — שילערין פון דער העברעאישער גימנאַזיע „תרבות", חברה פון „החלוץ הצעיר". מיטן אויסברוך פון דער מלחמה 1939 אָקטיוו אין דער אונטערערדישער חלוצישער באַוועגונג פון וואַלין. 1941 נעמט זי אָנטייל אין סעמינאַר, וואָס איז פאַרגאָקומען אין ווילנע פאַר די אָקטיוויסטן פון דער אונטערערדישער חלוצישער באַוועגונג.

7) לאה פיש — חברה פון החלוץ הצעיר — אין ציוט פון מלחמה אָקטיוו אין קאָוונע, ווילנע, לעמבערג, קאָוועל.

8) פאָגעלמאַן רחל — חברה פון החלוץ הצעיר — אין ציוט פון דער מלחמה אָקטיוו אין לוצק, לעמבערג, קאָוועל.

9) אייזענבערג דוד — חבר פון החלוץ הצעיר, אין ציוט פון דער מלחמה מזכיר פון ווילנער קיבוץ, אייגער פון די אָרגאַניזאַטאָרן פון די גרענעץ-איבערוואַנדערונגען. אין 1941 אַוועק קיין קאָוועל אָנצופירן מיט דער אונטערערדישער חלוצישער באַוועגונג.

ביי אַ צאַנקענדיק ליכטל פלעגן מיר זיצן ווי שאַטנס אין די קליינע חושך׳דיקע צימערלעך פון דער חלוצישער קיך, פון די געטאָ-וואַרשטאַטן, פון שול-מעדיצינישן פונקט און הערן די גרוסן.

תמרה׳ס דערציילונגען זענען געווען קינדיש פאַרחלומט; פרומקע האָט געדעט ווי אַ מאַמע מיט זאָרג און מיט באַשלוס; ליאָניע פלעגט ווי אַ מאַלערין שילדערן בילדער נאָך בילדער; ביי טאָסיע פלעגט לעבנס-ווילן אַרויסרייסן זיך פון די טרויעריקסטע באַשרייבונגען.

לכתחילה האָבן זיערער גרוסן פאַר אונז אָפּגעקלונגען ווי פאַנטאַסטישע מעשיות: עס לעבט אַ געטאָ אין וואַרשע, אין גראָדנע, אין ביאַליסטאָק : אָן אָקציעס, אָן מורא פאַרן טויט; און מען לעבט אַזוי און אַזוי. — — —

און שפּעטער זענען די באַריכטן געוואָרן אַלץ אומעטיקער און טראַגישער : ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אויך דאָרט און דאָרט — און איבערזידלונגען — און פאַר-שווינדונגען — און געהיימע אויטאָס, אויף וועלכע מען זאָגט — — — און גרויסע קוימען-בינינים, אויף וועלכע מען זאָגט — — — און יידן אין די געטאָס גלויבן נישט, הגם ס׳זענען דאָ אַנטלאָפענע עדות, וועלכע האָבן עס אַלץ אַליין געזען מיט זייערע אייגענע אויגן; און אויך אין וואַרשע איז שוין נישט אַזוי ווי פריער — און מען זוכט — און מען האָט געשאָסן — און אויף געהיימע זיצונגען האָט מען באַשלאָסן אַזוי און אַזוי — — —

און אויף מאָרגן פלעגן זיך יידן דערציילן אייניער דעם אַנדערן בסודי סודות : אין וואָלין איז געשען — און אין לובלין — — און אין גאַליציען — — —

וועד האָט געבראַכט די ידיעות — האָט קיינער נישט געווואוסט. מען האָט נאָר זיך איבערגעגעבן פון מויל צו מויל :

— געהיימע בחור׳טעס קומען אין ווילנע און ברענגען די נייעס; מען זאָגט, אַז חלוצות פון פּוילן — נאָר ווי קומען זיי אין געטאָ ווילנע, ווען אַלע וועגן און באַנען זענען געשלאָסן פאַר יידן ? — — —

און ס׳האָבן זיך געווועבט לעגענדעס אין געטאָ וועגן די בחור׳טעס, די חלוצות.

▼

אין דעצעמבער 1941 איז פאָרגעקומען אַ זיצונג פון דער חלוצישער קאָאָרדינאַציע. ס׳האָבן זיך אין איר באַטייליקט מרדכי טענענבוים, צבי מערסיק, ניסל רעזניק, פּינטשוק, ענטין, עדעק בראַסקס, חיהקע גראָסמאַן, רוזשקע. ס׳איז דאָן געוואָרפן געוואָרן דער גענדאַנק וועגן ווידערשטאַנד אין די געטאָס. מען האָט אויך הייס דיסקוטירט די פּראָוון פון איבערוואַנדערונגען אין אַנדערע געטאָס, וואו ס׳האָט זיך דאָמאָלסט געדוכט, אַז ס׳זענען דאָ שיינבאַרערע מעגלעכקייטן צו קאָנצענטרירן אַ ווירקזאָמע יידישע ווידערשטאַנד-באַוועגונג.

ס׳איז דאָן באַשלאָסן געוואָרן אָנצושרייבן דעם ערשטן ווידערשטאַנדס-אויפרוף. עדעק בראַסקס האָט עס אים איבערגעגעבן אבא קאָווונערן, וועלכער האָט זיך צו יענער צייט געפונען אויסערן געטאָ אין אַ קלויסטער. אבא קאָווונער האָט עס אָנגעשריבן, און געקומען אין געטאָ ערב דעם 1-טן יאַנואַר 1942, וואו ער האָט אים פאַרגעלייענט אויף אַ זיצונג פון דער קאָאָרדינאַציע.

דער „יזכור"־אָוונט

דעם 1־טן יאַנואַר 1942 איז פאַרגעקומען אין לאָקאַל פון דער חלוצישער קיך דער יזכור־אָוונט נאָך די אומגעקומענע אין פאַנאַר, בשעת וועלכן עס איז געווארפן געוואָרן פאַר הונדערטער חלוצים פון אַלע ריכטונגען דער לאָזונג פון ווידערשטאַנד. דער אויפרוף איז געלייענט געוואָרן אויף יידיש און העברעאיש.

לאָמיר ניט גיין ווי שאָף צו דער שחיטה !

יידישע יוגנט, גלויבט ניט די פאַרפירערס, פון די אַכציק טויזנט יידן אין ירושלים דליטא, זענען געבליבן נאָר צוואנציק טויזנט. פאַר אונזערע אויגן האָט מען אַרויסגעריסן די עלטערן, ברידער און שוועסטערס. וואו זענען די הונדערטער מענער, געכאַפּטע אויף אַרבעט דורך דער שטאַטישער פאָליציי ? וואו זענען די נאַקעטע פרויען און קינדער, אַרויסגעפירטע. אין דער גרויליקער נאַכט פון דער פראַוואַקאַציע ? וואו זענען די יידן, געכאַפּטע אין יום־כפור ? און וואו זענען אונזערע ברידער פון דעם צווייטן געטאָ ? וועמען מען האָט אַרויסגעפירט פון געטאָ, וועט זיך מער ניט אומקערן, ווייל אַלע וועגן פון געסטאַפּאָ פירן קיין פאַנאַר, און פאַנאַר איז דער טויט !

רייסט אַראָפּ די אילוזיע פון פאַריאושטע : אייערע קינדער, פרויען און מענער זענען נישטאָ ! פאַנאַר איז ניט קיין לאַגער. מען האָט זיי אַלעמען דערשאָסן. עס האָט היטלער געמאַכט אַ סיסטעם אומצוברענגען אַלע יידן אין אייראָפּע. אויף אונז איז אויסגעפאַלן די ערשטע רייע.

לאָמיר ניט גיין ווי שאָף צו דער שחיטה ! אמת, מיר זענען שוואַך און האָבן קיין הילף ניט, אָבער דער אינציקער וווירדיקער ענטפער דעם שונא איז ווידערשטאַנד !

ברידער ! בעסער פאַלן ווי פרייע קעמפערס, איידער לעבן אין דעם מערדערס גענאָד ! זיך קעגנשטעלן ביזן לעצטן אָטעם !

ערשטער יאַנואַר 1942, ווילנע אין געטאָ.

▼

— — — מיר האָבן פאַרשטאַנען : ווילנע איז דער אָנפאַנג. נאָך איר וועלן קומען אַלע איבעריקע יידישע ישובים. ס'איז אויפגעקומען דער געדאַנק פון התגוננות (זעלבסטשוץ).

— — — ס'איז געווען אין דעם אָקט פון יאוש, פון דעטערמינאַציע. מיר האָבן געשטרעבט נאָר צו איינס : אָפּגעבן אונזער לעבן פאַרן העכסטן פרייז. מיר האָבן אָנגעהויבן די קאַמפּס־צוגריוטונגען אין ווילנע. נאָך די אָפּשע „אקציעס", ווען מיר האָבן אַביסל אָפּגעאָטעמט און מיר פלעגן זיך צונויפזאַמלען אָן פּחד פאַר אַ נייעם טראַנספּאָרט, האָבן מיר געוואָרפן דעם לאָזונג : „לאָמיר נישט גיין ווי שאָף צו דער שחיטה" !

און פון דאָן אָן איז געוואָרן אונזער לעבן אַ צוגריוטונג צום טויט.

פון דאָן אָן זענען מיר פאַרוואַנדלט געוואָרן — אָביעקטיוו און אָן אַ רצון און אַספּיראַציעס מצד אונז — צו אָנפירער פון פאָלק. אונזער אַרבעט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן — דורך אירע צילן און אופנים פון רעאַליזאַציע אין אַ מיניאַטורעלער רעגירונגס־אַרבעט. פון איין קאַנט די געטאָס; פון אַנדער קאַנט — די גרויסע וועלט, מען האָט געדאַרפט דאגה'ן פאַר רעדיאָ און פאַרבינדונג, פאַר באַוואָפנונג און אינפאַרמאַציע, פאַר פראָפּאַגאַנדע און שוץ פאַר פאַרטיזאַנקע און פאָליטישע אונטערהאַנדלונגען. — — —

(אויסצוגן פון מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוס בריוו : „מכתב לחברים, לועד הפועל של ההסתדרות, למזכירות הקיבוץ המאוחד, לחברים בארץ", געשריבן אין אַפּריל 1943 אין ביאַליסטאָק).

עס שאפט זיך די פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע.

אין פּאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע קרייזן אין געטאָ האָבן זיך אָנגעהויבן גלייכ־צייטיק געהיימע באַראַטונגען בנוגע זוכן וועגן פון אַן אָרגאַניזירטן ווידערשטאַנד און ס׳הויבן אָן ספּאַנטאַן צו אַנטשטיין איניציאַטיוו־גרופן פון קאַמפּס־אָרגאַניזאַציעס.

דאָן איז דעם 23סטן יאַנואַר 1942 אויף אַ בוידעם פון רודניצקער גאַס 6 פּאָר־געקומען אַ באַראַטונג פון מענטשן פון פּאַרשידענע ריכטונגען וועגן דער פּראָגע פון ווידערשטאַנד. דאָרט איז געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פון דער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע אין ווילנע. אויף דער זיצונג זענען געווען: אבא קאָוונער, יוסף גלאָז־מאַן, יצחק וויטענבערג, ניסל רעזניק, פרוכט, אַ געוועזענער מאיאָר פון דער פּוילישער אַרמיע און כיענע באַראָווסקאַ.

די אַרעסטן ביי מאַלקיניע

אין אַ חודש אַרום נאָך ענטינס און בארקאס קומען קיין ווילנע, פּאָרן זיי ווידער אָפּ קיין וואַרשע. אויפן צוריקוועג ווערט ענטין פּאַרהאַלטן. עס קומט אָן אַ בריוו קיין ווילנע, אַז ענטין איז אַרעסטירט. לעווקאָוויטש פּאָרט אַרויס קיין וואַרשע זוכן מיט־לען ווי אַזוי אים צו ראַטעווען, אָבער עס איז שוין צו שפּעט.

מער קיין ידיעות קומען פון אים נישט אָן. דער גרוס, וואָס די שליחים פון וואַרשע האָבן געבראַכט וועגן אומגלויבן פון די יידן וועגן די מאַסן־אויסמאָרדונגען, האָט באַוואויגן די אַנטשטייענדיקע פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע אַרויסצושיקן אָן אויפרוף צו די יידן קיין וואַרשע און ביאַליסטאָק.

די צוויי שוועסטערס שרה און רייזל זילבער, וועלכע האָבן געוואויזט אויסערן געטאָ, האָבן דעם אויפרוף אַרויסגעפירט קיין ביאַליסטאָק און וואַרשע צוזאַמען מיט עדות־פּראָטאָקאָל פון די יידן־אויסמאָרדונג (אַפּריל 1942).

אין אויפרוף ווערט צווישן אַנדערן געשריבן:

„דער גורל פון אַלע יידן אונטער דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע איז אָן אַלגעמיינע אויסראָטונג, ניט געקוקט אויף קיין וירטשאַפטלעכע אינטערעסן פון די דייטשן.

בריידער! רייסט אַראָפּ די איינרעדעניש, אַז אונז קען ראַטעווען וירטשאַפט־לעכע נויטוועניקייט, וואַרפט אַראָפּ די האָפענונג, אַז צוליב וירטשאַפטלעכע סיבות וועלן די דייטשן ניט וועלן פאַרטילגן די פערציק טויזנט יידן אין ביאָ־ליסטאָק און אַ פּשיטא שוין דעם האַלבן מיליאָן יידן אין וואַרשע. די אויסראָטונג פון די יידן איז אַ צענטראַלע אָקציע, זי איז ניט אָפּהענגיק פון קיין שום אָר־טיקע אַרגאַנען. די דייטשן אין גראָדנע, ביאַליסטאָק און וואַרשע, כדי צו האָבן אַרבעט און ניט גיין אויפן פראָנט, קענען פאַרציען דעם קיום פון די געטאָס אויף אַ קורצער צייט. די אויסראָטונג איז אָבער אַ סיסטעמאַטישער פראָצעס, וואָס פריער אָדער שפּעטער וועט ער טרעפן אַלעמען. דאָ הערשט אַ פאָליטיש פּראָ־גראַם איבער אַלע וירטשאַפטלעכע פאַקטאָרן. וואו ס׳איז נאָר דאָ אַ יידישער ישוב אונטער היטלערן, וועט זיין פאָנאָר!

יידן, אַרגאַניזירט זיך, נעמט זיך צום געוועהר !
יידן ! צום ווידערשטאַנד !

די פּאַרטיזאַנישע אַרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ.

אויפן וועג צוריק פון וואַרשע זענען ביידע שוועסטערס שרה און רייזל זילבער פּאַראַלטן געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ אויף דער סטאַציע מאלקיניע.

כמעט אין דער זעלבער צייט, איז אַנגעקומען קיין ווילנע די ידיעה, אַז בעלא חזן, וועלכע איז אַרויסגעפּאָרן פון ביאַליסטאָק קיין וואַרשע דערוויסן זיך, וואָס איז געוואָרן מיט ליאניא קאזיבראדסקי, וועלכע איז ניט געקומען צוריק פון איר שליחות — איז אויך אַרעסטירט געוואָרן אין מאלקיניע. ליאניא קאזיבראַדסקי, בעלא חזן, שלמה ענטין, שרה און רייזל זילבער האָבן געהאַט די זעלבע אַרישע פּאַפּירן — מיט אַ פּאַלשן שטעמפּל פון גראַדנער געביטס־קאָמיסאַריאַט — און זענען כמעט אין דער זעלבער צייט אַרעסטירט געוואָרן דורכפּאָרנדיק מאלקיניע, וואו געסטאַפּאָ האָט שוין דערקענט דעם פּאַלשן שטעמפּל. פון יענעם טאָג אָן האָבן מיר אין געטאָ ניט געוואוסט, וואָס איז געוואָרן דער גורל פון די אַרעסטירטע שליחים.

אין יאָרן שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז שלמה ענטין, שרה און רייזל זילבער זענען וואַרשייגלעך אומגעקומען אין וואַרשעווער תפיסה פּאַוויאַק. ליאָניע קאַזיבראַדסקאַ און בעלא חזן זענען פון מאַלקיניע אָפּגעפירט געוואָרן אין פּאַוויאַק און פון דאָרט קיין אוישוויץ, וואו ליאָניע קאַזיבראַדסקאַ איז געשטאָרבן פון שוואַכקייט נאָך אַ טיפוס־קראַנקייט.

די „אַרישע" שליחות

אין שליחות פון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג און פון דער חלוצישער באַוועגונג, האָבן זיך דאָן פרייוויליק געשטעלט צוויי פּוילישע קריסטינס, אירענאַ אַדאַמאָוויטש און יאדזיע דודיעק.

א י ר ע נ א א ד א מ א ו י ט ש — א קאַטוילין, אַקטיווע טוערין אין די סקויטישע רייען, איז געשטאָנען נאָך פּאָר דער מלחמה אין האַרציקע קאָנטאַקטן מיט דער חלוצישער באַוועגונג און פלעגט אָפט קומען אויף חלוצישע הכשרה־פונקטן. געשיקט פון וואַרשע דורכן מרכז החלוץ קיין ווילנע האָט זי זיך געשטעלט אין קאָנטאַקט מיט יאַדזיע דודיעק, אַריין אין געטאָ אויף עטלעכע טעג, אָפּגעהאַלטן זיצונגען מיט געזעלשאַפּטלעכע טוערס אין געטאָ און איבערגעגעבן ידיעות וועגן יידישן לעבן אין די געטאָס פון פוילן. זי האָט די ערשטע געבראַכט קיין ווילנע די ידיעות פון די גאַז־קאַמערן, און אויף אַ מאָפּע פון פוילן האָט זי אונז אָנגעצייכנט דאָס בילד פון די „איבערזידלונגען" פון די יידישע ישובים אין פוילן, דאָס בילד פון יידישן אומקום. פון ווילנע איז זי געפאָרן קיין ק ע ו נ ע, צוזאַמענגעטראָפן זיך מיטן יידן־ראַט און מיט די פּאַרשטייערס פון „מצוק" (ציוניסטישע קאָאָרדינאַציע), אין געבראַכט זיי די ידיעות פון די געשעענישן פון פוילן און ווילנע. פון דאָרט איז זי געפאָרן קיין שאַוול, דאָן קיין וואַרשע און ביאַליסטאָק.

זי איז פון די אייניציקע שליחים, וואָס זענען געבליבן ביים לעבן.

י א ד ז י ע ד ו ד י ע ץ — אַ קאַטוילין, פלעגט אָפט קומען אין געטאָ, אָפּ־האַלטן זיצונגען מיט די פּאַרשטייערס פון די חלוצישע גרופּירונגען און מיט פּועלי ציון התאחדות. זי איז געשטאַנען אין אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט יחיאל שיינבוים און אים געליווערט געווער. זי איז געפּאָרן בשליחות פון דער פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע

יאַדזיע דודיעץ

און פון דער חלוצישער באַוועגונג קיין קאָוונע און שאַוול און געבראַכט פון דאָרט ידיעות און בריוו.

איינמאָל, אין ערב יום כפור 1942, ווען יאדזיע איז געקומען אין געטאָ פאַרן אַרויספאָרן אין אַ סכנותפולער נסיעה, האָט זי נאָך אַ זיצונג געזאָגט צו מיר ביים געזעגענען זיך:

— יום כפור, זייט מתפלל פאַר מיר...

זי איז אומגעקומען אין ווילנע דעם 13טן אויגוסט 1944.

▼

אויך די פאַרשידענע גרופּן אין געטאָ האָבן אַחוץ די שליחים פון געטאָ־וואַרשע, אַליין געזוכט זיך צו פאַרבינדן מיט די אַנדערע געטאָס.

אַזוי איז מיר באַקאַנט, אַז אין די ערשטע געטאָ־חדשים האָט זיך דער יונגער עלעקטראָטעכניקער ש א פ י ר א (פועלי ציון התאחדות) פרייוויליק געמאָלדן צו פאַרן קיין ביאַליסטאָק אָנצושליסן קאָנטאַקטן (דער אויטאָ, מיט וועלכן ער איז געפאָרן, איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון געסטאַפּאָ); טאַסיע ל י כ ט ע נ ש ט יי ן (ביתר) איז געפאָרן אַלס שליחה קיין ביאַליסטאָק, ל יי ז ע ר א ווי ט ש (ביתר) קיין גראָדנע.

דאָס איז אין קורצן, אויף ווי ווייט זי איז מיר באַקאַנט די געשיכטע פון די שליחותן פון געטאָ צו געטאָ, וועלכע זענען דורכגעגאַנגען דורך ווילנע.

▼

ידיעות וועגן דער קאָטאַסטראָפע אין ווייסרוסלאַנד און וועגן די אויפשטאַנדן אין נאָוואָגרודעק, סלאָנים, נעסוויזש, סטאָלפּצי, מיר, קלעצק, גלובאָקי, פאַרטיזאַנער־גרופּן אין באַראַנאָוויטשער געגנט, האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען דורך די פּליטים פון די שחיטות אין באַראַנאָוויטש, לידע, און שפּעטער דורך די יידן פון די שטעטלעך סאל, אָשמענע, סמאָרגאָן, וועלכע מען האָט „אויסגערעזידלט" קיין ווילנע און טיילווייז קיין פּאָנאר...

19. אונטערערד-שליחים געפאלן אויף דער וואך

פרומקע פלאָטניצקי

פרומקע פלאָטניצקי איז געווען איינע פון די הויפט־טרעגערינס פון חלוצישן וואָרט אין אונטערערדישן פוילן. איר גרענעצלאָזע מסירת־נפש פאָר דער אידעע, איר טרייהייט צו דער באָוועגונג, איר ליבע צו די חברים, איר איניציאָטיווע און ענערגיע, האָבן זי פאָרוואָנדלט אין איינע פון די צענטראָלע פיגורן פון דער חלוצישער באָוועגונג אונטערן נאַצי־רעזשים. זי איז געבוירן געווארן לעבן פינסק כ״ו אלול תרע״ד, 11טער נאָוועמבער 1914, אין אַ חסידישער משפחה. נאָך גאָר יונג איז זי אַרײַנגעטרעטן אין „פרייהייט״, דער יוגנט־באָוועגונג פון „פועלי ציון צ.ס.״.

אין יאָר 1935 איז זי אַוועק קיין ביאַליסטאָק און זי ווערט דאָן אַקטיוו אין דעם קיבוץ תל חי פון החלוץ און באַזוכט בשליחות פון דער באָוועגונג אין פוילן קיבוצים און סניפים פון החלוץ. ווען ס׳האָט זיך דערנענטערט איר צייט עולה זיין — איז אויסגעבראָכן די מלחמה. ווי פאָראויספילנדיק איר גורל, שרייבט זי אין אַ בריוו, דאַטירט פון 6-טן מערץ 1939, פאָלגנדיקעס:

„דוכט זיך, אַז ס׳איז אַ רו פאָר אַ גרויסן שטורעם — און אויב דער שטורעם וועט קומען, וועט קיין שפור פון מיר ניט בלייבן״.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה ווערט זי די צענטראָלע שליחה און פאַרבינדערין פון מרכז החלוץ אין וואַרשע. אין די שווערסטע סכנותדיקע צייטן האָט זי אומלעגאַל דורכגעשפאַנט פוילן און געבראַכט אין די פאָרווואָרפנסטע ווינקלען פון יידישן ישוב דאָס וואָרט פון ארץ־ישראל און די ידיעות, וואָס עס טוט זיך אין די געטאָס. זי האָט צוזאַמענגעבונדן די קרייזן פון החלוץ און האָט איבערגעשיקט צענדליקער בריוו אין רמזים־שפראַך פון פוילן אונטערן נאצי־רעזשים אין די נייטראַלע לענדער און פון דאָרטן קיין ארץ־ישראל, דורך וואָס די יידישע עפנטלעכקייט האָט זיך דערוואוסט וועגן די מאַסן־אַקציעס און אומקום פון יידנטום.

אין אָנהויב יאָנואָר 1942 קומט זי פון וואַרשע אין ווילנער געטאָ, איבערצוגעבן אַ גרוס פון לעבן אין וואַרשעווער געטאָ און בכדי אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט דער פוילישער אונטערערדישער באָוועגונג אין ווילנע. דאָן איז זי געפאָרן קיין ביאַליסטאָק, וואו זי האָט אָנגעפירט צוזאַמען מיט מרדכי טענענבוים־טאמאראָוו און צבי מערסיק דעם זעקס וואָכיקן סעמינאָר אויף איוועגסקא גאַס 13. שפעטער איז זי געפאָרן קיין ווייסרוסלאַנד, וואָלין, טשענסטאָכאָוו. פון טשענסטאָכאָוו האָט זי דעם 5טן יולי 1942 געשריבן אַ בריוו קיין ארץ־ישראל, אין וועלכן זי האָט באַריכטעט וועגן אירע נסיעות קיין ווילנע און ביאַליסטאָק:

...„אין משך פון עטלעכע חדשים האָב איך באַזוכט מיין משפּחה אין ווילנע. איר מצב איז גוט. אַ באַזונדערן גרוס דיר פון השמדה גמורה 1). זי שפּירט זיך זייער גוט — — — —"

אויף דער זיצונג פון 28סטן יולי 1942 אין וואַרשע, אין דער חלוצישער באַוועגונג, ווען ס'איז אָנגענומען געוואָרן דער באַשלוס וועגן אויפשטעלן די יידישע קאַמפּאַרגאַניזאַציע, איז פּרומקע פּלאָטניצקי באַשטימט געוואָרן צוזאַמען מיט טאסיא אָלטמאַן 2), לאה פּערלשטיין 3) און אריה ווילנער 4) אָלס פֿאַרשטייערס אויף דער אַריַשער זייט. אין דעצעמבער 1942 קומט זי קיין בענדין בשליחות פון החלוץ און שטעלט זיך אין צענטער פון די ווידערשטאַנדס - צוגרייטונגען און באַקומט דעם נאָמען „די מאַמע פון בענדינער געטאָ".

ס'קומט פֿאַר איר אָן אַ בריוו פון וואַרשע:

ס'איז דאָ אַ מעגלעכקייט צו ראַטעוון זיך מיט דאָקומענטן פון נייטראָלע לענדער. אָבער זי באַשליסט צו בלייבן, ניט ראַטעוון זיך אַליין, ווען אָלע ברידער און שוועסטערס קומען אום. —

פּרילינג 1943. עס קומען קיין בענדין ידיעות וועגן אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ און צווישן זיי וועגן אומקום פון איר שוועסטער חנהטשע. זי שרייבט וועגן דעם אין אַ בריוו קיין אויסלאַנד:

„גיב אים איבער, אַז מיין קליינע חנה האָט חתונה געהאַט מיט רופין" 5).

דעם 17טן יולי 1943 קומט צו איר אַ ניט־יידישער שליח פון די נייטראָלע לענדער מיטן פּאַרלאָמענט, זי זאָל פּאַרלאָזן בענדין און גיין מיט אים. זי זאָגט זיך אָפּ. אין יענעם טאָג האָט זי אַרויסגעשיקט איר לעצטן בריוו, דיקטירט אויף יידיש און גע־שריבן אויף דייטש דורך מאַרקוס פּאַהאַרילא 6), וואו זי באַשרייבט די פּאַרניכטונגען אין פּוילן און ליטע און פּרטים וועגן אויפשטאַנד אין וואַרשע. דער בריוו, אונטערגע־שריבן דורך פּרומקע פּלאָטניצקי, הערשל שפּרינגער, צבי בראַנדעס, ישראל קאַזשוך און שלמה לערנער (אַנפירנדיקע חברים פון החלוץ אין בענדין) ענדיקט זיך מיט די ווערטער:

....— — — „טוט וואָס איר קענט. איך בין בספק, אויב איר וועט באַוויזן אונז נאָך צו העלפן, וויל מיר שטייען פּאַר אונזערע לעצטע טעג. אונזער האָפענונג צו זען זיך מיט מולדת וועט צום באַדויערן ניט מקוים ווערן". —

דעם 3טן אויגוסט 1943 איז זי געפאַלן מיט געווער אין האַנט, פּאַרטיידיקנדיק דעם בונקער, ווו עס האָבן זיך געפונען די חברים פון קיבוץ בענדין.

אין צווייטן יאָרטאָג פון געטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע איז זי אויסגעצייכנט געוואָרן פון דער פּוילישער רעגירונג מיט אַ הויכער מלוכהשער אויסצייכנונג.

---

1) השמדה גמורה — פֿולקאָמע פֿאַרניכטונג.

2) טאָסיע אָלטמאַן — זע באַזונדער קאַפּיטל.

3) לאה פּערלשטיין — אַ חברה פון דער קאַמפּס-גרופּע „דרור", אַ פּאַרבינדלערין מיט דער פּוילישער אונטערערדישער באַוועגונג. אומגעקומען דעם 18-טן יאַנואַר 1943.

4) ווילנער אריה (יורעק) — אַ חבר פון „השומר הצעיר", אייניער פון די אַקטיוויסטע און העלדישע קעמפער פון דער יידישער ווידערשטאַנד-באַוועגונג און פון די קאַמפֿן אין וואַרשעווער געטאָ, אומגעקומען דעם 8-טן מאַי 1943.

5) רופין — פּאַרשטאַרבענער באַקאַנטער ציוניסטישער טוער.

6) פּאָהאַרילאַ — אַ יוגנטלעכער פון דייטשלאַנד, געלעבט אין קיבוץ בענדין.

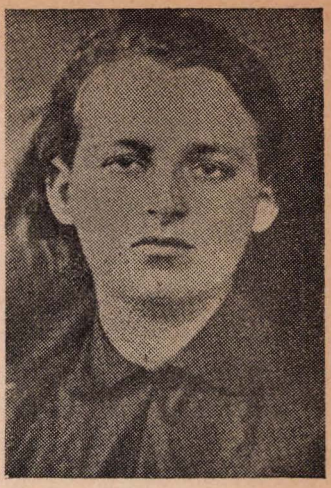

פרומקע פּלאָטניצקי

ליאָניע קאָזיבראָדסקי

ליאָניע קאָזיבראָדסקי (קריסיא קאָסאָווסקי)

עס איז שווער צו פאַרגעסן ליאָניאַ קאָזיבראָדסקיס ליכטיק געשטאַלט. עס האָט פון איר געשיינט אַ צויבער פון אַנטשלאָסנהייט, פון פעסטן כאַראַקטער און ווילן, און אַ זעלטענע פאַרחלומטע שיינקייט. זי איז געבוירן אין יאָר 1915 אין פּרושקאָוו בייַ וואַרשע. איר פאָטער, אברהם קאָזיבראָדסקי, איז געווען אַ העברעאישער לערער און אַן ענטוזיאַסטישער ציוניסט. נאָכן ענדיקן גימנאַזיע, גייט זי שטודירן אין אַ פּעדאַגאָגישע שול. פאַר דער מלחמה לערנט זי שפּראַכן אין אוניווערסיטעט און געווען אקטיוו אין דער „פרייהייט"־באַוועגונג. מיטן אויסברוך פון דער מלחמה דערשפּירט זי אין זיך דעם רוף צו ווידמען איר לעבן פאַר דער אונטערערדישער באַוועגונג. און עס איז ניט געווען קיין שום סכנותדיקע אויפגאָבע, וועלכע זי זאָל ניט אויספירן. אויף פאַלשע אַרישע פאַפּירן, אונטערן נאָמען פון ק ר י ס י א ק א ־ ס א ו ו ס ק י, וועלט זי פאַרבינדלעריין פון החלוץ און אַלס אַזעלכע שטייט זי בייַ די פאַראַנטוואַרטלעכסטע אונטערערדישע אַרבעטן אין דער גאַנצער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. זי איז געווען הויך, שלאַנק, בלאָנד. מיט אַן אויסזען פון אַ פילם־אַרטיסטין. אויך יידן פלעגן זי אָפטמאָל אַננעמען פאַר אַן אַריערין... איר איז געווען פרעמד יעדעס געפיל פון פחד און קוועלנקלעניש.

אין יאָר 1939, וועלן ס׳איז געפלאָסן דער גרויסער חלוצים־שטראָם פון פוילן קיין ווילנע, איז זי געכאַפט געוואָרן אויפן גרענעץ דורך אַ וואַך פון רויטאַרמייער. צוליב איר בולט אַרישן אויסזען האָט מען איר ניט געגלויבט, אַז זי איז אַ יידישע, טראָץ דעם רעדן און שרייבן יידיש. מען דערציילט, אַז ס׳איז אויף איר אַרויסגעגבן געוואָרן אַ טויט־אורטייל און דורך אַ נס איז איר געלונגען צו דאָטעוועלן זיך אין לעצטן מאָמענט. זי איז געוואָרן אַ מומחה צו שוואַרצן גרענעצן און איז שטענדיק געווען בשליחות. זי האָט פאַרבונדן דעם מרכז פון החלוץ אין וואַרשע מיטן פאַרוואַרפנסטן ווינקל, אַרגאַניזירט חלוצישע פּלוגות און פאַרמס אין לובלינער קרייז.

חברים פון החלוץ פלעגן פון מויל צו מויל איבערגעבן ממש לעגענדאַרע דער־ציילונגען וועגן אירע געוואָגטע אופנים איבערצופירן אונטערערדישע מאַטעריאַלן פון פונקט צו פונקט. מען האָט דערציילט, אַז ביים איבערגיין די גרענעץ, אַדער אויף סטאַנציעס, פלעגן ניט איינמאָל געסטאַפּאָ־לייט טראָגן איר טשעמאָדאַן מיט אויפרופן און געוועהר, אַנגעמענדיק זי אַלס אַן אמתע אַריערין. זי פלעגט דערביי רואיק און קאַלטבלוטיק גיין, אַנווייזנדיק וואוהין טראָגן איר וואַליזע.

אין יאָר 1941 האָט זי געווידמעט איר ענערגיע צו דאַטעוועזן חברים. זי פלעגט מאַכן פאַלשע פּאַפּירן, אונטערהאַנדלען מיט גרענעץ־אַריבערפּירערס, אויסזוכן די ער־טער, וואו מען קען שווערצן די גרענעץ און איבער גרענעצן אַריבערפירן די נויטיקע געלטער.

זי איז געווען פון די ערשטע שליחים, וואָס האָבן באַזוכט גראָדנע, ווילנע, און געבראַכט קיין וואַרשע די ידיעות פון די געטאָס. זי האָט געהאָלפן אַריבערפירן אומ־לעגאַל די חלוצים פון ווילנער געטאָ קיין ביאַליסטאָק. פירנדיק אין באַן חברים פון ווילנער החלוץ אויף פאַלשע פּאַפּירן, האָט זי אַרויסגעטראָגן פון ווילנער געטאָ דאָס קינד פון דער חלוצה יפה ענגעלמאַן און געבראַכט עס קיין ביאַליסטאָק. דאָס קינד האָבן די חברים אַ נאָמען געגעבן ש ח ר י ה.

אין יאָר 1942, ווען ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די צוגרייטונגען פון באַוואָפנטן ווי־דערשטאַנד, האָט זי זיך געווידמעט צו שאַפן געווער בעיקר צווישן פּאָליאַקן און דייטשן.

אין אַפּריל 1942 וועז זי איז אַרויסגעפאָרן בשליחות פון ביאַליסטאָק קיין וואַר־שע, איז זי פאַרהאַלטן געוואָרן אויף דער סטאַציע מאַלקיניע. ביזן 11טן נאָוועמבער איז זי געזעסן אַרעסטירט אין פּאָוויאַק אין וואַרשע און דאָן איז זי אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין אָשוויענטשים, וואו זי איז דעם 18טן מערץ 1943 אויסגעאַנגען.

מרדכי טענענבוים - טאַמאַראָוו

מרדכי טענענבוים איז אומגעאַנגען צווישן דער חלוצישער יוגנט אין געטאָ ווי אַ לעבעדיקע לעגענדע. מען פלעגט אים אָנרופן „דער אַרלאָזאָראָוו פון ווילנער געטאָ". ער איז געבוירן אין וואַרשע אין יאָר 1916. אין 1935 שליסט ער זיך אָן צו דער באַ־וועגונג „פרייהייט". אין יאָר 1937 גייט ער אַרויס צו הכשרה קיין באַראַנאָוויטש און אין יאָר 1938 ווערט ער גערופן צו דער אַרבעט אין מרכז פון החלוץ אין וואַרשע און ווערט אָנפירער פון דער אָפּטיילונג פאַר קולטור און דערציאונג. ער שטודירט אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט אויפן פאַקולטעט פון מזרח-קענטענישן. אין יאָר 1939, ביים אויסברוך פון דער מלחמה, פאַרלאָזט ער וואַרשע צוזאַמען מיט זיין בחורה תמרה שניידערמאַן און מיט די איבעריקע מיטגלידער פון מרכז החלוץ. ער קומט אָן נאָך לאַנגע וואַנדלענישן קיין קאָוועל און פון דאָרטן קיין ווילנע.

אין ווילנע, וואוהין ס׳איז דאָן געקומען אַ שטראָם פון אייניקע טויזנט חלוצים פון פוילן, שטעלט זיך מרדכי טענענבוים בראש פון דער חלוצישער טעטיקייט. ער העלפט אויפצושטעלן אַ סעמינאַר פאַר חלוצישע טוערס, מיטן צווק צוגרייטן זיי צו אונטערערדישער אַרבעט. ער שוואַרצט גרענעצן, וואַנדערט פון אָרט צו אָרט און פאַרבינדט די חלוצישע באַוועגונג אין די פאַרשידענע אָקופאַציע־געביטן, ער איז איינער פון די איניציאַטאָרן, אַרויסגעבער און פאַרשפרייטער פון דער אונטער־

ערדישער חלוצישער צייטונג. ער איז איינער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון דער עמי־גראַציע קיין ארץ־ישראל פון ווילנע אין קריגס־צייט.

ווען עס זענען געקומען די נאַצים קיין ווילנע אין יאָר 1941 איז ער געווען פון די ערשטע, וועלכע האָבן אָנגעבונדן אונטערערדישן קאָנטאַקט מיטן אויסערן געטאָ אויף אַ פּאַלשן פּאַספּאָרט פון אַ טאָטער — י ו ז ע ף ט א מ א ר א ו (אויפן נאָמען פון זיין חברה טאמארא). אין צייט פון די אַקציעס פלעגט ער אַרויספירן פון געטאָ די שיינלאָזע חלוצים אין די וועלדער פון וואלאקומפיע, דאָרט וואו ס׳איז אַמאָל געווען די חלוצישע הכשרה־פּאָרם. צוזאַמען מיט מערסיקן איז ער געווען אַ מייס־טער צו מאַכן פּאַלשע פּאַספּאָרטן אַלס קריסטין, טאָטערס, קאָראָאימערס. מיט אַמאָל פלעגט ער פֿלוצעם פּאַרשוואונדן ווערן פון געטאָ און צוריקקומען מיט פּאָליטישע נייס, און קאָנטאָקטן מיט פּוילישע אַנטינאַצישע סאָבאָטאַזשיסטן, ווי אויך מיט דייט־שע אַנטיהיטלעריסטן.

שטעגדיק מוטיק, רירעוודיק, און מיט אַ באַצויבערנדיקן געהיימנישפולן שמייכ־לענדיקן פּנים. אַלע האָבן זיך באַצויגן צו אים מיט אַ טיפער באַוואונדערונג, אַכטונג און ליבע. ער איז געווען איינער פון די איניציאַטאָרן צו שיקן שליחים און ידיעות אין די געטאָס קיין גראָדנע, ביאַליסטאָק און וואַרשע. אין געטאָ איז ער געשטאַנען בראש פון חלוצישן קאָאָרדינאַציע־קאָמיטעט, געווען אַקטיוו אין דער אונטערערדי־שער פּועלי־ציון־התאחדות־באַוועגונג, איינער פון די איניציאַטאָרן און מיטגלידער פון ציוניסטישן „דאך" און פון ברית עברית. מיט דער הילף פון ליאָניע קאָזיבראָדסקאַ האָט ער אַרויסגעפירט אַכט און צוואַנציק חלוצים קיין ביאַליסטאָק וואו זיי האָבן געשאָפן אַ חלוצישן סעמינאַר און אַ קבוץ, וואָס איז דערנאָך געוואָרן אַ וויכ־טיקער קערן פון דער וויידערשטאַנד־באַוועגונג אין ביאַליסטאָק.

אין אָנהויב יאָר 1942 האָט ער אויף אַ זיצונג פון פּאָרשטייער פון יידישע פּאָר־טייען און געזעלשאַפטלעכע קרייזן אין ביאַליסטאָק פּאַרגעלייגט אַ פּלאַן פון אַקטיוון וויידערשטאַנד.

אין זיין בריוו פון 31־טן מערץ 1942 צום קאָנטאָקט־ביורא פון דער הסתדרות־העובדים אין זשענעווע, האָט ער געשריבן:

„ ט ב ח 7), וועלכער פּאַרנעמט זיך זייער מיט מיין משפּחה, פּאַרשאַפט מיר אַ סך דאגות. ווי דו זעסט האָב איך געביטן מיין וואויִן־אָרט און כ׳האָב פּאַרלאָזן דעם גאון 8), איך וואויִ איצט צוזאַמען מיט שארית אין ביאַליסטאָק און כ׳לעב פון די זעלבע פרנסות וואָס י צ ח ק 9) אין וואַרשע".

פון ביאַליסטאָק איז ער געקומען קיין וואַרשע, וואו ער האָט געהאָלפן רעדאַקטירן די אונטערערדישע אויסגאַבע פון די „חלוץ־ידיעות".

אין פרילינג 1942 איז געשאַפן געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ דער אַ נ ט י־פ א ש י ס ט י ש ע ר ב ל א ק 10), פ.פ.ר., פּועלי ציון צ.ס., פּועלי ציון לינקע, דרור, השומר הצעיר, וועלכער איז געווען דער יסוד פון דער יידישער קאָמפּס־אַר־

---

7) טבח — שלאַכט.
8) גאון — ווילנע.
9) יצחק צוקערמאַן, געשטאַנען בראש פון באַוואָפנטן ווידערשטאַנד פון וואַרשע.
10) דער אַנטיפאַשיסטישער בלאָק האָט עקזיסטירט קורץ, ביז אָנהויב פון גרויסן גירוש פון 22-טן יולי 1942.

גאַניזאַציע, וואָס איז שפּעטער אַנטשטאַנען. בראש פון דער מיליטעריישער אָפּטיילונג זענען געשטאַנען יוסף קאָפּלאַן (השומר הצעיר), מרדכי טענענבוים (החלוץ), פּי־שעלזאָן (פּועלי ציון צ.ס.), הירש לענט (פּועלי ציון לינקע).

מרדכי טענענבוים רעדאַקטירט דאָן צוזאַמען מיט שכנא זאראן און לעווי־טאָווסקי דעם „רוף", אַרגאַן פון אַנטיפּאַשיסטישן בלאָק.

דעם 28סטן יולי 1942 איז אויף אַ זיצונג פון החלוץ אין וואַרשע מיט זיינע אַנ־געשלאָסענע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס, השומר הצעיר, דרור, עקיבא, באַשלאָסן געווארן צו שאַפן די יידישע קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע (זשידאָווסקא ארגאניזאציא באיאווא — אירגון יהודי לוחם). די מיטגלידער פון שטאָב זענען געווען יצחק צוקערמאַן, מרדכי טענענבוים, צביה לובעטקין און שמואל בראסלאוו 11). אויף דער אַרישער זייט זע־נען דאָן אַרויסגעשיקט געווארן טאסיא אַלטמאַן, פרומקע פּלאָטניצקי, לאה פּערל־שטיין, אריה ווילנער. מרדכי אַרגאַניזירט דאָן קאַמפּס-גרופּן אין טשערניאָקאָוו.

אין אָקטאָבער 1942 איז מרדכי טענענבוים צוריקגעקומען קיין ביאַליסטאָק און געשטעלט זיך דאָרטן בראש פון דער יידישער קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע און געשאַפן די פּאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער. אין אַ בריוו פון 2טן אַפּריל 1942 צו דער ליי־טונג פון דער פּוילישער אונטערערדישער אַרגאַניזאַציע „וואלקא ציווילנא" (ציווי־לער קאַמף) פון ביאַליסטאָקער קרייז, נאָכדעם ווי זי האָט זיך אַנטזאָגט צו אונטער־שטיצן מיט געווער דעם יידישן ווידערשטאַנד אין ביאַליסטאָק, האָט ער געשריבן:

— — „מיר קענען ניט וואַרטן. יעדער טאָג איז די עוועניטואַליטעט פון אַרויס־פירן צו דער שחיטה. מיר מוזן תיכף טאָן. — ניט איצט איז די צייט, מיר זאָלן פירן צווישן אונז „פּאָליטישע אונטערהאַנדלונגען". מיר וועלן זיך צו אייך, צו די פּאָר־שטייערס פון דעם פרייען פּוילן אַלס בירגער פון דער רעפּובליק. צוויי הונדערט גראַנאַטן, אַ פּאָר צענדלינג רעוואָלווערן וועלן ניט דעצידירן וועגן טערמין פון פּוילנס אויפלעבונג. אָבער זיי קענען דעצידירן מיטן לעצטן טאָג פון צווייטן געטאָ, לויט זיין גרויס, אין פּוילן". — —

דאָס געווער האָט ער נישט באַקומען.

אין ביאַליסטאָק שרייבט ער אַ טאָג-בוך, פון וועלכן עס זענען טיילן געפונען געווארן.

ווען עס זענען אויסגעבראַכן די קאַמפּן אין ביאַליסטאָקער געטאָ, איז ער גע־שטאַנען אין שפּיץ פון דער אָנפּירונג מיטן געטאָ־אויפשטאַנד, וואו ער איז געפאַלן אין קאַמף. 12).

וואו און וויאַזוי איז מרדכי אומגעקומען איז נישט געווי באַקאַנט. ווי עס שטעלט פעסט ד"ר דאַטנער, האָבן מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָ און דניאל מאַשקאָוויטש באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, בכדי נישט אַריינצופאַלן לעבעדיקערהייט אין די הענט פון די דייטשן.

---

11) בראסלאוו שמואל — „השומר הצעיר", אַרויסגעגעבן מיט יוסף קאָפּלאַן די אונ־טערערדישע ציוויטונג „נגד הזרם". געפאַלן, פּאַרטיזידיקנדיק זיך דעם 3-טן סעפּטעמבער 1941.

12) דער קאַמף אין ביאַליסטאָקער געטאָ איז אויסגעבראָכן דעם 18-טן אויגוסט 1943 און האָט געדויערט 6 וואָכן. בראש פון שטאָב פון דער יידישער קאַמפּס-אַרגאַניזאַציע זע־נען געשטאַנען : מרדכי טענענבוים (דרור), דניאל מאַשקאָוויטש (קאָמוניסטן), חיה'קע גראסמאן (השומר הצעיר), פּליישער (רעוויזיאָניסטן), קוסטין (בונד) און אַ חבר פון הנוער הציוני.

אין אַפּריל 1945, צום צווייטן יאָרטאָג פון געטאָ־אויפשטאַנד, איז ער אויסגע־ צייכנט געוואָרן פון דער פּוילישער רעגירונג פֿאַרן העלדישן קאַמף מיטן נאַצישן שונא.

מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו

תמרה שניידערמאַן

תמרה שניידערמאַן (וואַנדע מאיעווסקי)

שטיל, בלייך, איינגעשלאָסן אין זיך, מיט אַ טיפן ווילן. געבוירן אין וואַרשע אין יאָר 1917, חברה פון החלוץ הצעיר-דרור. פון פּאַך אַ קראַנקן-שוועסטער. אין מלחמה־צייט איז זי אַריבער פון וואַרשע צוזאַמען מיט איר חבר מרדכי טע־ נענבוים קיין קאָוועל און פון דאָרטן אין חלוצישן מרכז אין ווילנע, וואו זי איז געווען טעטיק אין דער אונטערערדישער באַוועגונג. זי איז געווען די פאַרבינדלערין פון דרור אין ליטע און פוילן. בכדי צו דערמעגלעכן די עליה פון חלוצים, האָט זי אויסגעאָר־ בעט פאַלשע פּאַספּאָרטן פאַר חלוצים קיין שאַנכיי און קיראָסא און זי האָט זיי אַליין אונטערגעשריבן. וועו עס זענען געקומען די נאַציס איז זי, צוליב איר אַרישן אויס־ זען, געבליבן אויף דעם באַשלוס פון החלוץ, אויף דער אַרישער זייט פון ווילנע, אַלס קריסטין א. נ. ו ו אַ נ ד א מ אַ י ע ו ו ס ק י. שפּעטער איז זי געוואָרן טעטיק אַלס שליחה פון געטאָ צו געטאָ צוזאַמען מיט פרומקע פּלאטניצקי און ליאניא קא־ זיבראדסקי. זי איז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן געבראַכט קיין וואַרשע די ידיעה פון די יידן־אויסמאָרדונגען אין פּאָנאַר. זי האָט באַזוכט די געטאָס פון ליטע, ווייס־ רוסלאַנד, אוקראַינע, בענדין, קאָוועל, לוצק און איז געפאָרן אַן ערך צוואַנציק מאָל פון ביאַליסטאָק קיין וואַרשע און צוריק. זי האָט געקענט יעדן געטאָ פון פוילן. זי פלעגט קומען אין די געטאָס בשעת די אַקציעס און נאָך די אַקציעס, בכדי צו אי־ בערגעבן די ידיעות קיין וואַרשע. אין וואַרשע איז זי געווען אַקטיוו אין די קאַמפּס־ גרופּן פון דרור.

דעם 18טן יאַנואַר 1943 איז זי אומגעקומען אין וואַרשע ביי אַ שליחות פון דער אונטערערדישער באַוועגונג.

טאָסיע אַלטמאַן

זי איז געבוירן דעם 24סטן אויגוסט 1918 אין וולאָצלאַווּעק. געלערנט האָט זי אין דער העברעאישער גימנאַזיע. צו עלף יאָר טרעט זי אַריין אין השומר־הצעיר, וואו זי ווערט מיט דער צייט אַן איבערגעבענע חברה און דערציערין.

ערב דער מלחמה ווערט זי באַשטימט אַלס פאַרבינדלערין פון דער הנהגה ב (הנהגה פאַראויסגעזעענע אויף די קריגס־צייטן) פון השומר הצעיר.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה קומט זי קיין ווילנע, וואו ס׳זענען אַריין די סאָוועטן.

סוף יאָר 1939 געלינגט איר צו קומען קיין וואַרשע און דאָ איז זי טעטיק אין הנהגה הראשית פון השומר־הצעיר, אין מרכז החלוץ און מאַכט באַזוכן אין קראָקע, ראַדאָם, קעלץ, טשענסטאָכאָוו, טאַרנאָוו. אין יאָר 1941, נאָכן אויסברוך פון דייטש־סאָוועטישן קריג, איז זי פון די שליחות פון דער באָוועגונג. אין ווילנע איז זי עטלעכע וואָכן געווען מיט ליאניא קאזיבראדסקי און העלפט אופשטעלן די יידישע קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע. גייענדיק קיין שלעזיע איז זי געכאַפט געוואָרן דורך די דייטשע היטער ביים גרענעץ. איר איז געלונגען אַרויסצוראַטעווען זיך פון זיי און אַנטלויפן פון טשענסטאָכאָוו ביז דער פּאָרט זשאַרקי. פון דאָרטן האָט זי זיך צוריק־געקערט קיין וואַרשע. מיטן אַנטשטייען פון דער יידישער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע וועט זי באַשטימט אַלס איר בא־כח אויף דער אַרישער זייט פון וואַרשע. פון דאָרט האָט זי אויך איבערגעשיקט בריוו וועגן דער יידישער לאָגע אין פוילן. אין צייט פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד האָט זי געקעמפט אין צענטראַלן געטאָ. זי איז אומגעקומען דעם 24סטן מאַי 1943 אין בונקער פון דער יידישער קאָמפּס־אַרגאַניזאַציע אין פראגע בשעת אַן אויסברוך פון אַ שרפה.

טאָסיע אַלטמאַן

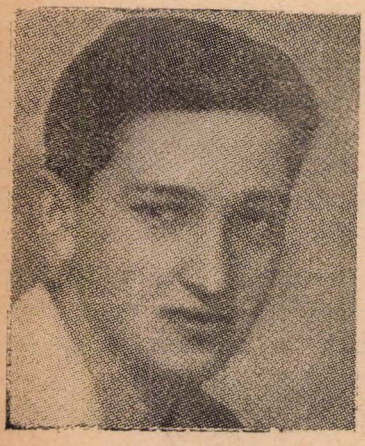

עדעק באָראָקס

עדעק באָראָקס (אליחו), עדוואַרד באָראָוויסקי

ער איז געווען אַ שטילער, ענערגישער און ערנסטער בחור. געבוירן איז קאָליש אין סעפטעמבער 1918. געלערנט אין דער העברעאישער גימנאַזיע. אַ חבר פון השומר הצעיר.

אין יאָר 1933 איז ער אַרויס אויף הכשרה אין וואַלין. ווינטער 1940/1939 געאַרבעט צוזאַמען מיט יוסף קאַפלאַן ביים אַריבערפירן חברים קיין ווילנע. אין ווילנע, אין צייט פון דער אָקופּאַציע, איז ער דער פאַרשטייער פון השומר הצעיר אין דער חלוצישער קאָאָרדינאַציע. ער פלעגט אָפט אַרויסגיין אויף דער אַרישער זייט פון ווילנע, שאָפן דאָקומענטן און העלפן קריגן געווער.

אין דעצעמבער 1941 איז ער אַרויס קיין וואַרשע מיט דער ערשטער דעלעגאַציע און געבראַכט די ידיעות וועגן פּאָגראָם. דאָן איז ער צוריקגעקומען קיין ווילנע און געווען אָקטיוו אין דער פּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע.

ענדע 1942 קומט ער ווידער קיין ווילנע און גיט איבער אַ דין וחשבון וועגן ביאַליסטאָק און קערט זיך צוריק קיין ביאַליסטאָק.

דעם 5טן פעברואַר 1943, ביי די ערשטע קאַמפן אין ביאַליסטאָק, האָט ער אָנגעפירט מיט אַ קאַמפּסגרופּע. די גרופּע מיט אים ווערן געכאַפּט און געפירט קיין טרעבלינקע. אויפן וועג האָט מען אים געוואָלט העלפן צו אַנטלויפן אָבער ער אַנטזאָגט זיך. ווייל ער ווייל טיילן דעם גורל פון זיין גרופּע.

איינער פון די חברים, גדליה, ווערט עס איז געלונגען צו אַנטלויפן, האָט איבערגעגעבן, אַז זיינע לעצטע ווערטער זענען געווען:

„גיב איבער די חברים, אַז זיי זאָלן ווייטער קעמפן".

זיין ווייטרדיקער גורל אומבאַקאַנט.

צבי מערסיק

אַ שטילער, צניעותדיקער, איבערגעגעבענער חלוץ, אַן ענערגישער בחור, איז ער געווען. צו פערצן יאָר איז ער אַריין אין החלוץ־הצעיר. אויף הכשרה האָט ער געאַרבעט אַלס וואַסערטרעגער. אין יאָר 1938 ווערט ער אויסגעקליבן אַלס חבר פון מרכז החלוץ הצעיר.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה איז ער געווען טעטיק אין דער אונטערערדישער חלוצישער באַוועגונג אין וואַלין. מיטן חלוצישן שטראָם געקומען קיין ווילנע. אין

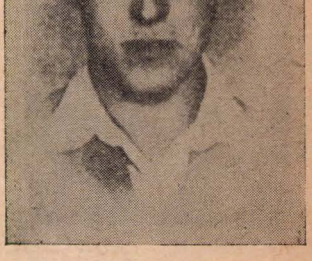

שלמה ענטין

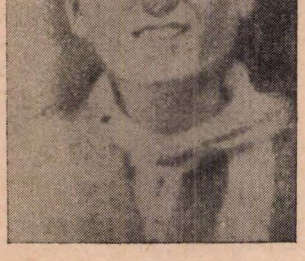

צבי מערסיק

צייט פון ווילנער געטאָ מיטגעהאָלפן ענערגיש מרדכי טענענבוימען אין אָנפירן מיטן החלוץ. שפּעטער אַריבער צוזאַמען מיט אַ גרופּע חלוצים קיין ביאַליסטאָק און געווען דאָרט אַקטיוו אין קיבוץ, סעמינאַר און אונטערערדישער באַוועגונג. געווען פאַרבינדלער צווישן דער פאַרטיי פּ"צ־התאחדות אין ביאַליסטאָק און דעם קיבוץ, ער האָט געזאַמלט היסטאָרישע מאַטעריאַלן וועגן דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע. באַזוכט אַ גאַנצע רייע ערטער, בכדי צו פאַרשרייבן די עדות־זאָגן פון לעבן־איבערגעבליבענע. געשטאָרבן פון טיפוס אין ביאַליסטאָק דעם 28־טן יאַנואַר 1943.

שלמה ענטין (יאָן סטאַנקעוויטש)

ער איז געבוירן אין יוני 1916 אין דראָהיטשין ביי פּינסק. אַ חניך פון דער העברעאישער גימנאַזיע „תרבות" אין פּינסק. אייניער פון די אַקטיווסטע חברים פון פּינסקער הנוער הציוני. מיטן אויסברוך פון דער מלחמה קומט ער קיין ווילנע מיט דער האָפענונג פון דאָנעט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. אין ווילנער געטאָ איז ער געשטאַנען בראש פון הנוער הציוני און איז געווען זיין פאַרטרעטער אין דער חלוץ־צישער קאָאָרדינאַציע. סוף יאָר 1941 איז ער געקומען קיין וואַרשע אַלס מיטגליד פון דער ערשטער יוגנט־דעלעגאַציע פון ווילנער געטאָ. בשעת אייניע פון זיינע נסיעות אַפּריל 1942, איז ער פאַרהאַלטן געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ אויף דער סטאַציע מאַלקיניע.

▼

פון מרדכי טענענבוימס לעצטן בריוו

כ'ברענג דאָ אייניקע אויסצוגן פון לעצטן בריוו פון מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוו, געשריבן צו זיין שוועסטער קיין ארץ־ישראל, מיט אייניקע טעג פריער, איידער ער איז געפאַלן אין שלאַכט *).

— — און אַט האָט זיך מיר פאַרוואָלט אַכשרייבן אַ בריוו צו דיר.

פון וואָס זאָל מען אָנהויבן?

כ'וועל אָנהויבן פון דער מאַמען. — — —

די מאַמע איז אַוועקגעפאָרן קיין טרעבלינקע אויפן צענטן טאָג פון דער אַקציע אין וואַרשע. געווען איז דאָס אַזוי! — — —

— — — אַזוי איז געשטאַרבן די מאַמע.

ווילסט אויך וויסן וועגן? ס'מאַכט נישט אויס, איך געדענק אַליין ניט (די אַקציע אין וואַרשע האָט זיך אָנגעהויבן, דאָכט זיך, דעם 22־טן יולי 1942. דאָס איז געווען אויפן צענטן טאָג).

און איצטער מיט ט ע מ ע ן. אַ לאַנגע געשיכטע.

אונטער די סאָוויעטן איז זי געווען די פאַרבינדלערין צווישן „חירות" אין דער ליטע און „דרור" אין אוקרייע. גרענעצן, מאַטעריאַל, דאָקומענטן. שפּעטער האָבן מיר זיך געשטופט ארויסצופאָרן קיין שאַנכיי, קיין קיראַסאָא — וואו מען האָט נאָר געקענט, האָט טעמע פאַרטראָטן די דיפלאָמאַטישע פאַרשטייערס פון די דאָזיקע מדינות און אונז ארויסגעגעבן געהעריקע דאָקומענטן. זי איז געווארן אַ מיסטער אין דעם „פאַך", אָבער דאָס וויכטיקסטע האָט אָנגעהויבן מיטן ארויסקומען פון די דייטשן. זי איז געוואָרן וואַנדאַ מאַיעווסקאַ. אין געטאָ איז זי נישט ארויין. איר אויפגאָבע: קאָנטאַקטן מיט דער חרוסנדיקער וועלט, אינפאָרמאַציע, צושטעלן עסנווארג, ארויסציען פון אַ צרה — — — — — — זי איז אַוועקגעפאָרן קיין וואַרשע. זי האָט זיך אומגעקערט. אַריבערגעמאַנסאַפאָרטירט די גאַנץ געבליבענע מענטשן אונזערע קיין ביאַליסטאָק.

וועג ס'איז איבערגעריסן געוואָרן דער קאָנטאַקט צווישן וואַרשע (יעדע פאָר טאָג) און דער באַוועגונג, האָט זי אים אייגעשטעלט איבער אַ נייעס און פון דעמאָלט אָן כסדר אויפגעהאַלטן. עטלעכע מאָל אַריבער די גרענעצן קיין עסטלאַנד, קאָוונע (געווען ליטע),

*) לויט דער יידישער איבערזעצונג פון ייווא־בלעטער, באַנד 27, נומער 5, 1940.

ווייסרוסלאַנד, אין רייך אַריין (בענדין), קיין אוקראַינע (לוצק), באַצירק ביאַליסטאָק (אַרום צוואַנציק מאָל!). זי האָט געקענט יעטוועדן געטאָ אין פּוילן (מויער, שטעכעדיק דראָט) יעטוועדן יידן-ראַט. זי איז געווען די אמתע צענטראַלע פון דזשאָינט, פון אַלע אָרגאַניזאַציעס: ציוניסטישע, געזעלשאַפטלעכע. זי האָט זיך אָנגעזאַפּט מיט אומגליק, מיט נויט, [illegible] פּיין; ווען זי איז אָנגעקומען פלעגן מיר באַקומען פאַר אונזערע אויסגאַבעס און פאַרן אַרכיוו מאַטעריאַלן אויף חדשים. אַ לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע פון אומגליק און פון מאַרטיראָלאָגיע פון פּוילישן יידנטום. איז געווען וואו אַן אַקציע — מוז מען תיכף פאָרן. מען האָט געכאַפּט אין לאַגער אַריין — אַרויסציען. אויפן אייזנבאַן-פּלאַנט גרייט מען אַ פאַרדעכטיקן צוזאַמענשטעל פון וואַגאָנען — דערוויסן זיך צוליב וואָס, וואוהין — תיכף פאָרן, וואָרענען. אַ שריפה אין אַ שטעטל — אַוועקפירן געלט. אין די וועלדער זוכן פּאַרטיזאַנער, קויפן געווער, אַלץ.

פּליטים פון פאַרשידענע ווינקלען פּוילן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט דורך אַ נס קיין וואַרשע, פלעגן דערציילן לעגענדעס עפּעס וועגן אַ וואונדערלעכער פּוילישער פרוי, וואָס איז זיך מוסר נפש פאַר יידן. נאָך עטלעכע פראַגעס פלעגן מיר זיך צעשמייכלען: אַלעמאָל איז דאָס געווען אַ דאַמע אין אַ ברוינעם מאַנטל אָדער אין אַ גריכעם רעגנמאַנטל, זי האָט געטראָגן הויכע שיך, קאַשטאַן-ברוינע צעפּ. די געשטאַפּאָ האָט זי געזוכט. זי האָט געביטן אַדרעסן, דאָקומענטן, מיר פלעגן זיין צוזאַמען אַ וואָך — צעשיידן זיך אויף דריי חדשים, געקומען צו פאָרן אויף אַ טאָג — נעלם געוואָרן אויף אַ חודש.

איז אַזוי:

דעם זעלבן חודש איז זי אַריבער די גרענעץ. דעם 13-טן איז געווען אַ ידיעה, און דורך דער פאַרמיטלונג פון די שיקאָרסקי-לייט איבערשיקן קיין לאָנדאָן דעם טעקסט פון די צירקולאַרן פון די נאַצי-מיניסטאָרן שפּער און הימלער (וועגן ליקווידירן די יידן אפילו פאַרן פּרייז פון אָפּשוואַכן די באַוואָפענונגס-פּראָדוקציע).

דעם זעלבן חודש איז זי אַריבער די גרענעץ. דעם 13-טן איז געווען אַ ידיעה, אַז ווי אַלעמאָל, אַביסל אָנדענקלעך פון וואַרשע. דער געטאָ איז שוין געווען אַרום גערינגלט.

זי איז אַריין אין וואַרשעווער געטאָ. דעם 19טן יאַנואַר 1943 האָט זיך אָנגעהויבן די צווייטע „אַקציע". פאַרטיידיקונג פון געטאָ. דער בלאָק פון אונזער קיבוץ אויף זאַמענ האָף גאַס האָט זיך פאַרטיידיקט צוויי טעג. מען האָט אים אויפגעריסן. עס איז געווען אַ פלוגבלעטל פון וואַרשע. אויף אַלע בריוו און דעפּעשן פון וואַנדעס באַקאַנטע — גאָר-נישט, שווייגן. הייסט עס: זי איז געפאַלן.

— — — אין עטלעכע טעג אָדער וואָכן אַרום וועל איך זיין מיט איר. אָבער מיר זענען אַלע מיט איר געשטאָרבן. ווער וועט וויסן וועגן אונזער ראַנגלען זיך? וועגן אונזער באמת הערא̈אישן קאַמף אונטער די סאָוויעטן? ווער וועט עפּעס וויסן וועגן אונזער לעבן אונטערן היטלעריסטישן קנוט? מיר האָבן אַלע געלעבט אין איר. מער ווי איין מאָל האָבן מיר געבעטן: „סיי ווי איז דאָך אַלץ פאַרפאַלן — לעב, לעב פאַר יעדן פּרייז, דו וועסט דערציילן! דו ווייסט דאָך אַזוי פיל.

זי פלעגט לאַכן. ווי אַלעמאָל; און זי איז נישטאָ. עס וועט אַפילו קיין שפּור נאָך אונז ניט בלייבן — — —

אַט דער לעצטער.

דערווייל איז דאָ, אין ביאַליסטאָק, געווען די ערשטע אַקציע. צען טויזנט. מיר האָבן ניט רעאַגירט. מער ניט, וואָס מיר האָבן דערהיטן אונזערע מענטשן. ווען מיר זאָלן שוין איצטער געווען וואַרפן אונזערע גראַנאַטן, וואָלט דאָ שוין ניט געווען קיין איין ייד. מיר וועלן באַווייזן. מיר וועלן נאָך וואַרפן. (אונזערע מענטשן קוקן אויף מיר אי אַ ביסל שעמעוודיק, אי אַביסל בעטנדיק: „אפשר נאָך נישט, אפשר אַן אַנדער מאָל". (ווי שטאַרק מענטשן ווילן דאָס לעבן!)

אָט דאָס איז אַלץ. — — —

— — — איבערמאָרגן דאַרף מען באַנייען דאָס אַרויספירן. ווען מיר זאָל שטאַרק געווען גיין אין דעם, פאַרן פּרייז פון מיין ווירדע, קעגן ווילן — וואָלטן מיר זיך נאָך געזען.

אָבער איך וויל נישט. מען דאַרף נישט. נאַפּליעוואַט — — —

— — — איין רייע, מאַמע, וואַנדע און איך.

סוף יולי, 1943, ביאַליסטאָק.

20. די אונטערערדישע פּאָליטישע פּאַרטייען אין ווילנער געטא

אין געטאָ האָבן זיך אויסגעפּאָרמירט אונטערערדישע פּאָליטישע פּאַרטייען און גרופּן. זיי זענען אַנטשטאַנען שוין אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ, אין מיטן פון די בלוטיקע אַקציעס. יעדע אַרגאַניזירטע גרופּע, האָט, לויט אירע מעגלעכקייטן, אוך געפירט פון אירע אידעאישע אַנשויאונגען — און אָפט אויך אָפּהענגיק פונעם צופאַל וויפיל פון אירע אַקטיוויסט חברים זענען איבערגעבליבן בײַם לעבן — יעדע גרופּע האָט מיטגעווירקט, הן אין דער קולטור־אַרבעט פון געטאָ, הן אין דער זעלבסטהילף־טעטיקייט, און הן אין דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג.

▼

כ׳וויל דאָ שילדערן די טעטיקייט און די פּראָבלעמען פון די פּאָליטישע גרופּן אין געטאָ. געוויסע פּרטים זענען מיר באַקאַנט וועגן די ציוניסטישע גרופּירונגען בכלל און וועגן „פּועלי־ציון־התאחדות" בפרט, אויף ווי ווייט כ׳האָב זיך פּערזענלעך באַטייליקט אין זייערע אַרבעטן.

אידענטישע פּראָבלעמען זענען אָפּט געשטאַנען אויך פאַר אַנדערע גרופּירונגען. די אַנגעגעבענע פּרטים וועגן דער טעטיקייט פון אַנדערע באַוועגונגען זענען מיר באַקאַנט טיילוויײַז פון דערציילונגען פון זייערע מיטגלידער אין געטאָ גופּא, און טיילוויײַז פון בריוו פון לעבן־איבערגעבליבענע חברים, נאָכן געטאָ.

די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע פּאַרטיי פּועלי־ציון־התאחדות

אויפן דריטן טאָג פון געטאָ, זענען דורך מיר צונויפגערופן געווארן אויף אַ באַראַטונג אין אַ חרובן בנין פון דיסנער געסל, די אַקטיוויסט איבערגעבליבענע חברים פון „פּועלי־ציון" (צ״ס) און „התאחדות" מיטן פאַרשלאָג צו שאַפן אַ געאייניקטע אונטערערדישע אַרגאַניזאַציע אין געטאָ.

עס זענען דאָן אָנגענומען געווארן פּאָלגנדיקע באַשלוסן:

1. — עס ווערט געשאַפן אין געטאָ אַ געמיינזאַמע אונטערערדישע פּאַרייניקטע ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע אַרגאַניזאַציע „פּועלי־ציון־התאחדות".
2. — צו דער אַרגאַניזאַציע קענען נאָר אַקטיוויסטן, „נאַמני ציון" און „נאַמני המפלגה", צו וועלכע עס איז דאָ אַן אַלגעמיינער צוטרוי, אַז זיי קענען און וועלן זיין געטריי דער אַרגאַניזאַציע טראָץ יעדן רעזשים.
3. — אין דער אַרגאַניזאַציע פאַרפליכטעט די אונטערערדישע פּאַרטיי־דיסציפּלין. די פּאַרטיי קען צווינגען אַ חבר אַוועקצוגיין פון יעדער אַרבעט אין געטאָ, וואָס געפינט זיך נישט אין אייניקלאַנג מיט דער ליניע פון דער פּאַרטיי.

די באַראַטונגען פון דער פּאַרטיי פלעגן פּאַרקומען לכתחילה אין די טעכנישע וואַרשטאַטן פון יידן־ראַט, אונטער דער לייטונג פון אינזשעניער מאַרקוס, און שפּעטער אין לאָקאַל פון שול־מעדיצינישן פונקט.

וואָס זענען געווען די ערשטע אויפגאַבן, וואָס די פּאַרטיי האָט זיך געשטעלט אויף אירע ערשטע באַראַטונגען?

אַרבעטן אין ענגען קאָנטאַקט מיט דער חלוצישער יוגנט און אַנדערע ציוניסטישע און געזעלשאַפטלעכע כוחות, בכדי אַרײַנצופירן אַ געזעלשאַפטלעכן לעבן אין געטאָ, קולטור־אַרבעט און סאָציאַלע הילף; נישט לאָזן פאַרלירן דאָס געטאָ־יידנטום דעם מוט; ברענגען אים דערמוטערונג דורך ציוניסטישער שטימונג און האָפענונגען אויף אַ פרייען לעבן אין ארץ־ישראל; שטיין אין קאָנטאַקט מיט די איבעריקע געטאָס אין פוילן און ליטע און איבערליוועלן ידיעות פון געטאָ צו געטאָ.

גלייכצייטיק איז געשטאַנען פאַר דער פּאַרטיי אַ דרינגענדיקע אויפגאַבע צו זוכן „אַרבעטס־פּלעצער" פאַר אירע חברים, ווי אויך פאַר דער חלוצישער יוגנט, וועלכע איז געבליבן אָן „אַרבעטס־שיינען", דאָס הייסט אָן רעכט אויף לעבן.

דער אָקטיוו פון „פּועלי־ציון־התאחדות" איז באַשטאַנען פון פאָלגנדיקע פיר און צוואַנציק חברים:

י. אַראָנאָוויטש 1), ברעסלא 2), גאָרבער 3), סאָוואַ גוריאַן 4), מאַרק דוואָרזשעצקי 5), ישראל דימענטמאַן 6), נפתלי וויניק־ראָזע 7), זיידמאַן 8), לייב טאַראַשינסקי 9), טענענוואָרצל 10), מרדכי טענענבוים 11), ישראל לעוויטאַן 12), אלחנן מגיד 13), ישראל מוראַשקין 14), אינזשעניער מאַרקוס 15), בצלאל פּעטוכאָווסקי 16), ישעיהו צינצינאַטוס 17), זעליק קאַבאַטשניק 18), יצחק קויפמאַן 19), שאַץ 20), ישראל שאַפּיר 12), לייב שפּעטל 22), יחיאל שיינבוים 23), פּעסיע שיינבוים 24).

אין דער לעצטער תקופה פון געטאָ, ווען עס זענען צונויפגעבראַכט געוואָרן אין ווילנע די יידן פון די אַרומיקע פּראָווינץ־שטעטלעך, זענען צוגעקומען צו דער אַק־טיוויסטן־גרופּע: בערמאַן פון טאַרח־לאַגער רעשא־ביאַלאָווקאַ 25), גורוויטש, פון סאל 26), מינץ, פון אָשמענע 27), יעקב רייפער, פון מיכאַלישקי 28).

אַ גאַנצע רייע אָנפירנדיקע חברים פון פּועלי־ציון־התאחדות זענען אומגעקומען נאָך אין דער ערב געטאָ־תקופה און אין אָנהויב געטאָ: ירמיהו צעמעל (התאחדות, לייטער פון תרבות אין ווילנע), מאַגיסטער בנימין כוואַסוסקי (התאחדות, אָקטיוו אין צ״ס־אַקאַדעמישן פאַרבאַנד „ארץ ודרור") — ביידע אומגעקומען ביי די שחיטות פון וואַראָנאָוו 1942; מאַגיסטער באַראָנטשוק (אָקטיוואַר טוער פון פּועלי־ציון צ״ס אין ווילנע, אומגעקומען דעם 16טן יולי 1941 דורך די כאַפּונעס); סראַעלאָוו (פּועלי־ציון־צ״ס, אומגעקומען אין טאָג פון ליקווידאַציע פון ערשטן יידן־ראַט 1941); ד״ר שמואל ראַבינאָוויטש (התאחדות, אומגעקומען אין שטעטל דאָלהינאָוו, 1942); ד״ר יודל קושעלעוויטש (התאחדות), מאַגיסטער גערשאָן (התאחדות), זייד (פּועלי ציון־צ״ס, קוזין פון אַלעקסאַנדער זייד און חבר פון בער באָראָכאָוו), ח. שטרויס (פּועלי ציון־צ״ס), מינקין (פּועלי ציון־צ״ס ־ הפּועל), ישראל גורעוויטש (לייטער פון שול־קולט) — אַלע אומגעקומען אין יאָר 1941.

נאָכן אומקום פון י. אַראַנאָוויטשן, מאָגיסטער צינצינאַטוס און זיידמאַן, און נאָכ-דעם ווי נפתלי וויניק-ראָזע איז אַוועק פון ווילנער געטאָ צו וואַלד-אַרבעט, איז באַשטאַנען די לייטונג פון דער פּאַרטיי פון: מרדכי טענענבוים, טאָמאַראָ, אלחנן מגיד, אינזשעניער מאַרקוס, ישראל דימענטמאַן, סאָוואַ גוריאַן, יחיאל שיינבוים, פּעסיע שיינבוים און פון מיר. מיט דער פּאַרבריימערונג פון דער אַרבעט זענען אַריין אין דער לייטונג זעליק קאַבאַטשניק, לייב שעפּטעל און ברעסלאָ.

דער „אַקטיוו" איז געשטאַנען אין שטענדיקן קאָנטאַקט מיט דער אַזוי-גערו-פענער „פּעריפעריע" (די איבעריקע געוועזענע חברים פון: התאחדות, פּועלי ציון-צ"ס, הפּועל, העובד און ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ-ישראל). אין אַ שטענדיקער ענגער מיטאַרבעט זענען געשטאַנען מיט פּועלי-ציון-התאחדות די לערערס משה אַליצקי 29) און גדליה בוסעל 30).

ס'האָט זיך גלייך געשטעלט די פראַגע ווי זאָל זיין די באַציאונג פון דער פּאַרטיי צום יידן-ראַט אוו צו דער געטאָ-פּאָליציי.

צו די ביידע אינסטיטוציעס האָט די פּאַרטיי אָנגענומען אַ נ ע ג א ט י ו ע באַציאונג, פּראַוואָסזעענדיק, אַז זיי וועלן קיגן זייער ווילן געצוואונגען זיין אויסצו-פירן די פּראַרדענונגען פון דער דייטשער מאַכט. ווען ס'איז געקומען שפּעטער דער פּארשלאָג, אַז אינזשעניער מאַרקוס זאָל אַריין אין יידן-ראַט, האָט די פּאַרטיי באַשלאָסן, אַז ער זאָל דעם פּאָסטן ניט אָננעמען. די פּאַרטיי האָט אויך באַשלאָסן, אַז אירע חברים טרעטן ניט אַריין אין דער געטאָ-פּאָליציי.

די פּאַרטיי האָט געהאַלטן פאַר איר אויפגאַבע צו דערברענגען צו אַן ענגען צוזאַמענאַרבעט פון אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען אין געטאָ. לכתחילה האָט זי געשאָפּן אַ קאָמיטעט פון אַרבעטנדיקן ארץ-ישראל (י. צינצינאַטוס, מ. דוואָרזשעצקי — פּועלי ציון-התאחדות; מרדכי טענענבוים — דרור; אַנדזיע לעביעד — השומר הצעיר), דאָן אַן ענגע צוזאַמענאַרבעט מיט דער גאַנצער חלוצישער קאָאַרדינאַציע און שפּעטער איז זי אַרויס מיט דער איניציאַטיוו צו שאַפן דעם ציוניסטישן „דאָך", וועלכער האָט קאָאַרדינירט די גאַנצע ציוניסטישע טעטיקייט אויפן פּאָליטישן, קולטורעלן און סאָציאַלן געביט.

די פּאַרטיי איז געווען אַ וויכטיקע טרייב-קראָפט אין דער קולטורעלער אַרבעט פון געטאָ. באַדייטנדיק מיטגעלייסטעט אין שאַפן און פירן דעם ברית-עברית, חברה מדעית עברית, העברעאישן טעאַטער און העברעאישן כאָר. אירע חברים האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די אַרבעטן פון ליטעראַטן-פּראַיין, לערער-פאַראַנד, אַרבע-טער-אוידיטאָריע און יוגנט-קלוב.

דאָס שול-וועזן אין געטאָ און די פראַגע פון שול-פּראָגראַם האָבן פּאַרנומען זייער אַ וויכטיקע ראָלע אין די באַראַטונגען פון פּועלי ציון-התאחדות, וועלכע האָט אָנגעפירט מיטן אַזוי גערופענעם „קולטור-קאָמף" פאַר דער ראָלע פון ארץ-ישראל אַלס דערציאונגס-מאָמענט אין געטאָ-שול-וועזן. אויף דעם דאָזיקן שטח האָט די פּאַרטיי אַרום זיך קאָנצענטרירט אָלע ציון-שטרעבנדיקע לערערס און קולטור-טוערס פון געטאָ.

די פּאַרטיי האָט אויך געפירט אַן איגערלעכע קולטור־אַרבעט אין פּאַרם פון שיחות, צום זכרון פון נחמן סירקין, א. ד. גאָרדאָן, בער באָראָכאָוו, חיים ברענער, יוסף טרומפּעלדאָר, ד״ר טעאָדאָר הערצל; הסתדרות־טאָג; שיחות געווידמעט פּראָבלע־מען פון יידישן נאָך־מלחמהדיקן לעבן; געדענק־זיצונגען נאָך חברים, וועלכע זענען פאַרשוואונדן.

אין קאַמף קעגן חונגער און אין דער סאָציאַלער אַרבעט האָט פּועלי ציון־התאחדות אַנטיילגענומען דורכן געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט און געווען באַ־טייליקט אין זיין פּרעזידיום.

▼

פּרומקע פּלאָטניצקי, ליאָניא קאָזיבראָדסקי, בעלאָ חזן, תמרה שניידערמאַן און מרדכי טענענבוים פלעגן אָפּהאַלטן זיצונגען מיטן קאָמיטעט פון פּועלי ציון־התאחדות יעדעס מאָל, וועו זיי פלעגן קומען פון זייערע שליחות פון גענטאָ צו גענטאָ, און איבערגעבן גרוסן פון יידישן לעבן אין די גענטאָס פון פּוילן און אויך באָקומען אינפאָרמאַציעס וועגן אונטערערדישער אַרבעט און וועגן יידישן מצב אין גענטאָ. ענלעכע זיצונגען זענען אויך פאָרגעקומען מיט טאָסיע אַלטמאַן, עדעק באָראָקס און חיהקע גראָסמאַן פון השומר הצעיר און שלמה ענטין פון הנוער הציוני. די פּאַרטיי איז געשטאַנען אויך אין אַ שריפטלעכן קאָנטאַקט מיט די גענטאָס. אַלס קאָנצענטרירער פון דער פּאַרטיי פלעג איך שיקן בריוו קיין וואַרשע (אויף די נעמען פון ראָדונסקי, ד״ר נתן עק, גראַיעק — און שפּעטער אויך צו מרדכי טענענבוים־טאַמא־ראָוו), גראָדנע (ד״ר בעלקאָ), ביאַליסטאָק (כמעלניק), קאָוונע (ד״ר גאָרפינקעל), לידע (קאָטאָק) און אַנדערע גענטאָס און לאָגערן פון ווילנער אומגעגנט. די מערסטע טייל בריוו פלעג איך אונטערשרייבן מאָרק מאָפּאַיאָווסקי אָדער נפתלי קאָוואַל. עס שאָפן אויך פאָרבינדונגען מיט אַנדערע גענטאָס אלחנן מגיד און סאָווא גוריאַן. פון לעצטן בריוו פון מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוו האָבן מיר זיך דערוואוסט וועגן די קאָמפּן און פאָרניכטונג פון וואַרשעווער גענטאָ.

▼

וועו ס׳איז אַנטשטאַנען די באָוואָפנטע ווידערשטאַנדס־באָוועגונג אין גענטאָ, וואָס איז געווען לכתחילה צעטיילט אין צוויי שטראָמען (זע פּרטים אין באָזונדערע קא־פּיטלען), און די חברים פון פּועלי ציון־התאחדות זענען אָפּהענגיק פון זייערע אַנשויאונגען אויף די פּערספּעקטיוון און אויפגאָבן פון קאָמף אַריינגעטרעטן וועו אין פ.פ.א. און וועו אין דער קאָמפּס־גרופּע, בראש פון וועלכער ס׳איז געשטאַנען יחיאל שיינבוים — איז די פּאַרטיי געווען אַ טרייבקראָפט צו דער אוניפיקאַציע פון דער ווידערשטאַנדס־באָוועגונג.

אויף אייגע פון די דראָמאַטישע זיצונגען פון פּועלי ציון־התאחדות איז דאָן אַנגענומען געוואָרן פאָלגנדיקער באַשלוס אין דער פון דער ווידערשטאַנדס־באָוועגונג:

1. — די פּאַרטיי פּועלי ציון־התאחדות רופט אָלע אירע חברים אַן אויסנאָם און פאָרפליכטעט זיי אַקטיוו אַנטיילצונעמען אין דער קאָמפּס־ און ווי־דערשטאַנדס־באָוועגונג אין גענטאָ.

2. — די חברים פון פּועלי ציון־התאחדות אין די באַזונדערע עקזיסטירנדיקע פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציעס ווערן גערופן אויסצואיבן זייער השפּעה אין דער ריכטונג פון צוזאַמענגיסן אַלע באַזונדערע קאַמפס־גרופּן אין איין פאַראייניקטער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע,

יחיאל שיינבוים האָט אַ סך מיטגעווירקט צו דער אוניפיקאַציע אין דער פּאַר־טיזאַנער־באַוועגונג. נאָכן טויט פון יחיאל שיינבוים איז אלחנן מגיד געווען איינער פון די אַקטיווסטע חברים פון יחיאלס קאַמפסגרופּע און האָט זיך אויסגעצייכנט אין וואַלד אַלס לייטער פון דער אויסשפּיר־אָפּטיילונג פון „נקמה".

אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן פון עסטלאַנד און דייטשלאַנד האָבן די אַרויס־געפירטע חברים פון פּועלי ציון־התאחדות אָנגעהאַלטן זייערע פאַרבינדונגען; מיט־געהאָלפן גרינדן פּאַרטיזאַנישע גרופּן אין די עסטאָנישע לאַגערן, געשאַפן אַן אונ־טערערדישן ברית ציונית סוציאַליסטית אין קאָנצענטראַציע־לאַגער שטוטהאָף ביי דאַנציק.

1) י. אַראַנאַוויטש — געוועזענער מיטגליד פון התאחדות־קאָמיטעט אין ווילנע. (זע קאַפּיטל: „אין די טעג פון די ראָזע שיינען").

2) ברעסלאַ — געוועזענער חבר פון פּועלי ציון (צ"ס) קאָמיטעט אין ווילנע. חבר פון פא"פ. אַרויסגעפירט אין די קאָנצענטראַציע־לאַ־גערן קיין עסטלאַנד. אומגעקומען אין יאָר 1944.

3) גאַרבער — פּועלי ציון (צ"ס), אַקטיוו אין פפ"א, אַרויסגעפירט קיין עסטלאַנד. אומגע־קומען אין קראַנקען־טראַנספּאָרט פון דאַאוטמער־גען קיין בערגען־בעלזען אין יאָר 1945.

4) סאַוואַ גוריאַן — פון ראָסטאָוו, טעטיק אין דער חלוצישער יוגנט־באַוועגונג. אין געטאָ אייניקע חדשים מיטגליד פון „דאַך". איינער פון די באַליבטסטע בריגאַדירן, וואָס האָט געזען אין זיין בריגאַדיר־אַרבעט אַ געזעלשאַפטלעכע שליחות. איינער פון די אָרגאַניזאַטאָרן פון דער פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין הק"פ־בלאָק נאָך דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ. אומגעקומען אין הק"פ אין יאָר 1944.

6) ישראל דימענטמאַן — צ"ס־פּאַרטיי, קאָוו־נע. לערער און שריפטשטעלער. זע קאַפּיטל: „געשטאַלטן פון אומגעקומענע קולטור־טוערס".

7) נפתלי ווייניק־ראָזע — געוועזענער מיט־גליד פון פּועלי ציון (צ"ס) קאָמיטעט אין וויל־נע. באַקאַנטער שריפטשטעלער, עסייאיסט און ליטעראַטור־קריטיקער. לאַנגיאָריקער לערער. זע קאַפּיטל „געשטאַלטן פון אומגעקומענע קולטור־טוערס".

8) זיידמאַן — אַקטיווער חבר פון פּועלי ציון (צ"ס) אין פּוילן. געקומען קיין ווילנע מיט דער פּליטים־באַוועגונג. אים איז געלונגען שוין אין די ערשטע טעג פון געטאָ, אָנצובינדן אונטערערדישע קאָנטאַקטן מיט שטאָקהאָלם. ער איז געווען פון די ערשטע, וואָס זענען אַרויס מיט אַ פּלאַן פון סאָציאַלער אַרבעט אין געטאָ, פון פאָלקס־קיכן און טיי־הייזער. אומגעקומען אין יום־כפּור 1941.

9) לייב טאַראַשינסקי — געוועזענער אָנפי־רער פון „החלוץ" אין ווילנע ,חבר פון פפ"א, דעפּאָרטירט אין די עסטאָנישע לאַגערן, וואו ער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך הילף־באַרייטשאַפט פאַר זיינע חברים. וואַרשיינלעך אומגעקומען אין יאָר 1945 אין אַ דייטשן קאָנצענטראַציע־לאַגער.

10) טענענוואָרצל — אַ חבר פון כועלי ציון (צ"ס) אין פּוילן. זיין גורל איז אומבאַקאַנט.

11) מרדכי טענענבוים — געפאַלן אין קאַמף פון ביאַליסטאָקער געטאָ. זע באַזונדער קאַפּיטל.

12) ישראל לעוויטאַן — התאחדות, ווילנע. העברעאישער לערער. מאַגיסטער יורי. אומגע־קומען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער אין יאָר 1944.

13) אלחנן מגיד — פון ביאַליסטאָקער פּועלי ציון (צ"ס) יוגנט. אין יאָר 1940 אַרעסטירט דורך די סאָוויעטן פאַר אונטערערדישער ציוניסטיש־שער אַרבעט. מיטגליד פון שטאַב פון דער „קאַמפס־גרופּע יחיאל". אַקטיוו אין געזעלשאַפט־לעכן הילפס־קאָמיטעט אין געטאָ. אַקטיוו אין דער פּאַרטיזאַנער־אַרבעט פון געטאָ אַלס אינ־סטרוקטאָר פון שיסן און קאָמאַנדיר פון אַ באַטאַליאָן אין יחיאלס קאַמפס־אָרגאַניזאַציע. אין וואַלד: אָנפירער פון דער אויסשפּיר־גרופּע „נקמה", אויפגעריסן טעלעפאָן־פאַרבינדונגען, באַנען פון טראַנספּאָרט און אַמוניציע, אונטער־געצונדן בריקן, אָנגעפירט מיט דער שטראָף־עקספּעדיציע אין ניעוואניאנצי. אין מאַי 1944

אַנגעפירט אַ פּאַרטיזאַנען-קאַמף אויפן שאָסעע ווילנע־גראָדנע. עולה געווען.

14) ישראל מוראָשקין — מיטגליד פון הת־אחדות־קאַמיטעט און געווען מזכיר פון „גורדוניה" אין ווילנע. אַרויס פון געטאָ אין יאָר 1943. אומגעקומען אויסערן געטאָ אין יאָר 1944.

15) אינזשעניער מאַרקוס — אַקטיוויסט פון התאחדות אין פוילן, מיטגליד פון פּאַטראָנאַט פון קיבוץ „באַראָאַוו" אין לאָדזש. געקומען קיין ווילנע מיטן פּליטים־שטראָם אין יאָר 1939. אין געטאָ לייטער פון וואַרשטאַטן ערן־ריכטער פון געטאָ. אומגעקומען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער אין עסטלאַנד. קלאַנגען, אַז ער איז אַרויסגעפירט אַלס קראַנקער קיין ריגע אין יאָר 1944.

16) בצלאל פעטוכאָווסקי — מיטגליד פון התאחדות און העובד־קאַמיטעט אין ווילנע. הע־ברעאישער לערער. אומגעקומען אין די קאָנ־צענטראַציע־לאַגערן.

17) מאָגיסטער ישעיהו צינצינאַטוס — אַק־טיוער חבר פון התאחדות אין פוילן, און פון ציוניסטיש - אַקאַדעמישן פּאַרבאַנד „ארץ ודרור" אין ווילנע. פאַרשוואונדן פון געטאָ אין צייט פון דער אַקציע פון „געלע שיינען" אין יאָר 1941. געווען קלאַנגען אַז ער איז אַרויסגעפירט קיין פּאָנאַר, און אַנדערע קלאַנגען, אַז ער איז גע־כאַפּט געוואָרן פון געסטאַפּאָ מיט פּאַפּירן פון אַ קאָראַאימער.

18) זעליק קאָבאַטשניק — העברעאישער לע־רער. חניך פון השומר הצעיר. אַקטיוויסט תרבות־טוער אין ווילנע און פּראָווינץ. לערער אין די געטאָ־שולן. אַקטיוו אין יוגנט־קלוב, אין ברית עבריית און אין דער פאַרטיזאַנער באַוועגונג. אומגעקומען אין יאָר 1945, אין קאָנצענטראַציע־לאַגער דאַאוטמערגען, ן דייטשלאַנד.

19) יצחק קויפמאַן — מיטגליד פון פפ״א, דעפּאַרטירט קיין עסטלאַנד. מיטגעהאָלפן אַרגאַ־ניזירן פּאַרטיזאַנער־גרופּן אין עסטלאַנד. אַנט־לאָפן מיט אַ גרופּע פון פערצן מאַן פון קאָנ־צענטראַציע־לאַגער ערעדאַ אין עסטלאַנד. לעבט און איז טעטיק אין איטאַליע.

20) שאַץ — פּועלי ציון (צ״ס) ווילנע. אומ־געקומען אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

21) ישראל שאָפּיר — אַקטיוויסט חבר פון פּועלי ציון (צ״ס) אין ווילנע. אומגעקומען.

22) לייב שעפּטעל — אַקטיוויסט חבר פון פּועלי ציון (צ״ס) און געווען פאַרזיצער פון העובד אין ווילנע. אין געטאָ אַקטיוויסט קולטור־ און שול־טוער. וויצע־דירעקטאָר פון די גימנאַזיאַלע קורסן. מיטגליד פון קאָמיטעט פון לערער־פאַרבאַנד. זאַמלער פון היסטאָרישע מאַטעריאַלן. דעפּאַרטירט קיין עסטלאַנד. לעבט און איז עולה געווען קיין א״י.

23) יחיאל שיינבוים — געפאַלן דעם ערשטן סעפּטעמבער 1943 אויף די באַריקאַדן פון סטראַ־שון־גאַס 12. פּרטים זע באַזונדער קאַפּיטל.

24) פּעסיע שיינבוים — אקטיוויסט חברה פון דרור און פון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין געטאָ און אין וואַלד. לעבט און איז טעטיק אין איטאַליע.

25) בערמאַן — העברעאישער לערער, געגע־רַאַל־סעקרעטאַר פון תרבות אין פוילן, חבר פון התאחדות, אין געטאָ אַנגעפירט מיט דער קול־טור־אַרבעט פון דער טראַנספּאָרט - בריגאַדע „ילדים"; דעפּאַרטירט קיין עסטלאַנד, געזען אים דעם לעצטן מאָל, יום כפור 1944, אין שטוטהאָף.

26) גורוויטש — אַקטיוויסט טוער פון פועלי ציון (צ״ס) און העובד אין ווילנער פּראָווינץ. אַרגאַניזירט אַ פּאַרטיזאַנער-גרופּע פון פּראָווינ־צער בחורים. אומגעקומען ביי דער אַקציע קאָוו־נע-פּאָנאַר דעם 5טן אַפּריל 1943.

27) מינץ — העברעאישער לערער, חבר פון ההאחדות, אקטיוו אין פפ״א, זיין גורל איז אומ־אומבאַקאַנט.

28) יעקב רייפער — העברעאישער לערער, חבר פון התאחדות, דעפּאַרטירט קיין עסטלאַנד, אַרויסגעפירט אין אַפּריל 1945 מיט אַ קראַנקן־טראַנספּאָרט פון קאָנצענטראַציע־לאַגער דאַויט־מערגען קיין בערגען־בעלזען.

29) משה אַליצקי — גרינדער פון שול־וועזן אין געטאָ, זע קאַפּיטל „געשטאַלטן פון אומגע־קומענע קולטור־טוער".

30) גדליהו בוסעל — חבר פון אַרבעטגדיקן ארץ־ישראל, לייטער פון דער תרבות - פאַלקס־שול אין ווילנע אויפן נאָמען פון ד״ר עפשטיין, לייטער פון פאַלקס־שול נומער 2 אין געטאָ, אַקטיוויסט קולטור־טוער. דעפּאַרטירט קיין עסט־לאַנד.

דרור - החלוץ הצעיר (פרייהייט)

אין געטאָ איז געווען אַ גרעסערע גרופּע פון דרור און געווען חלוצים פון קיבוץ שחריה.

אין שפּיץ פון דער גרופּע איז געשטאַנען מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוו 1), זייער אַקטיוו איז דאָרט געווען צבי מערסיק 2).

אין געטאָ האָט דער דרור געשאַפן צוזאַמען מיטן השומר הצעיר און הנוער הציוני די חלוצישע קאָאָרדינאַציע.

בשליחות פון דרור זענען געפאָרן פון געטאָ צו געטאָ די חלוצים פרומקע פּלאָטניצקי 3), ליאָנע קאזיבראָדסקי 4), טאַמאַראַ שניידערמאַן 5), בעלא חזן 6). אַ גרעסערע גרופּע פון חלוצים איז אַריבער קיין ביאַליסטאָק וואו ס׳איז געשאַפן געווארן אַ סעמינאַר און אַ קבוץ פון החלוץ, אין וועלכן עס האָבן אַנטויילגענומען חברים פון וויל־נע, גראָדנע, ביאַליסטאָק און אומגעגנט אונטער דער אָנפירונג פון פרומקע פּלאָטניצקי, מרדכי טענענבוים, ליאָנקא קאָזיבראָדסקי און צבי מערסיק, צווישן די אָוועקגעפאָרענע קיין ביאַליסטאָק דערמאָן איך זיך: מרדכי טענענבוים, שמואל זשולטי, יהודית שניידער, צפורה בירמאַן, געראַ כהן, שרה קאַפּלינסקי און איר בחור משה, בתיה כץ, צבי מערסיק, יצחק ענגעלמאַן, אברהם, נחמה לייווינט.

בראש פון די איבערגעבליבענע חברים אין ווילנער געטאָ זענען געשטאַנען יחיאל שיינבוים און פּעסיע שיינבוים, וועלכע זענען געווען גלייכצייטיק מיטגלידער פון קאָמיטעט פון פּועלי ציון־התאחדות, בכדי צו קאָאָרדינירן די טעטיקייט פון דעם החלוץ מיט דער פּאַרטיי. סאַלאַ זאַקס 7), פרוי פון אַדוואָקאַט זאַקס, איז ווענענ פּאָרם אין וואַלאַקומפּיע הינטער ווילנע, האָבן די חלוצים געמאַכט די לאַנד־ווירטשאַפטלעכע הכשרה, האָט אַ סך מיטגעהאָלפן די חלוצים אין דער אונטערער־דישער אַרבעט.

אין דער דאָזיקער פּאָרם האָבן געלעבט געהיים חלוצים אויך נאָך דער שאַפונג פון ווילנער געטאָ. ערב „אַקציעס" פלעגט מרדכי טענענבוים אַרויספירן אַהינצו פון געטאָ צענדליקער שיינלאָזע חלוצים.

כמעלניק (פון ביאַליסטאָק) האָט צוגעשיקט מרדכי טענענבוים הילף פאַר דער חלוצישער באַוועגונג אין ווילנער געטאָ. מרדכי האָט אויך באַקומען צוגעשיקט דורך אַ פויער פון ד״ר קאָגאַן (באַראַנאָוויטש) אַ גאָלדענעם זייגער אָלס שטיצע פאַר דער אונטערערדישער חלוצישער אַרבעט אין ווילנער געטאָ.

די חברים פון החלוץ האָבן געלעבט אין קאָלעקטיוון און געפירט צווישן זיך אַן אינטענסיוון אידעאָלאָגישע קולטורעלע אַרבעט. זיי פלעגן זיך אויך באַטייליקן אין אַלע טעטיקייטן פון פּועלי ציון־התאחדות.

פאָרן אַרייַנגיין אין געטאָ זענען אומגעקומען דרור-מיטגלידער: צבי גיאַדאַמאַק, חיים רודנער, עזריאל ברוסט, שייקע שטיין, יפה בארער, איטקא און זאב גרינשפּאַן, ליפּשע און פריידל פּאָרמאַן, מאיר מאָסטקאָוו און אַנדערע. אין דער געטאָ-תקופה זענען אומגעקומען: מאַקס זאל, פּעסיע מעדניק, שושנה איידעלמאַן, רבקה פיינבערג, רחל טשערטשעס און סימע מאַרדקאָווסקי, חיים פרידמאַן, צבי זילבערמאַן, אסתר און רבקה וואַלקאָוויטש, גאָדעל, בונים, שמחה מאיר, אהרן איידעלמאַן, יעקב גאָלדבערג; פוקס מאָטל, מלך זאַלצמאַן, פריידל זאַלצמאַן און אַנדערע.

מיט דער אַנטשטייאונג פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג האָבן די חברים פון דרור געשאַפן איינע פון די ערשטע קערן־גרופּן פון דער „קאַמפס־אָרגאַניזאַציע יחיאל" און אַרויסגעוויזן אַקטיווע פּאַרטיזאַנישע טעטיקייט אין וואַלד. צווישן זיי: פּעסיע שיינבוים, שומאָוויטש יאַנעק און צמרת, יפה געלער, בעלאַ מעלאַמעד. פון די דרור חברים זענען געפאַלן אין קאַמף: יחיאל שיינבוים 8), יחיאל פעלדמאַן 9), מענדל באָרענשטיין 10), וועלפקע סאַלין 11) און מאיר מאָרדקאָווסקי 12).

גורדוניה

אין געטאָ האָט עקזיסטירט אַ געציילטע גרופּע פון גורדוניה, בראש פון איר איז געשטאַנען ישראל מוראַשקין. אַ גרעסערע צאָל חברים פון גורדוניה האָבן זיך געפונען אין די טאָרף-לאַגערן און אין די אַנדערע לאַגערן אַרום ווילנע, פון וואַנען ס'איז גע־לונגען קוים אַ טייל דורכצורייפן אין די וועלדער.

1) מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוו — זע באַ־זונדער קאַפּיטל.

2) צבי מערסיק — זע באַזונדער קאַפּיטל.

3) פרומקע פלאַטניצקי — זע באַזונדער קאַ־פּיטל.

4) ליאָניאַ קאָזיבראָדסקי — זע באַזונדער קאַפּיטל.

5) טאַמאַראַ שניידערמאַן — זע באַזונדער קאַחיטל.

6) בעלאַ חזן — קראַנקען־שוועסטער אין ווילנע, געטאָ - פאַרבינדלערין אין צייט פון דער נאַצי־אָקופּאַציע. אַרעסטירט ביי מאַלקיניע, דע־פּאָרטירט קיין אָשוויענטשים. געקומען אַלס מע־פיל קיין ארץ־ישראל.

7) סאַלאַ זאַקס — האָט געשאַפן פאַרבינ־דונגען מיט דער אַרישער זייט. געהאָלפן שאַפן אַרישע דאָקומענטן, מיט אויסערגעוועגלעכער אי־בערגעגעבנקייט געזאָרגט פאַר קראַנקע חלוצים, וועלכע זענען געלעגן אין געטאָ־שפּיטאָל. זי האָט איר צירונג געשטעלט צום רשות פון די אונ־טערערדישע חלוצישע שליחותן, אומגעקומען צוויי טעג פאַר דער באַפרייאונג פון ווילנע, בעת דער שחיטה פון בלאָק הק"פ, מען האָט זי גערופן די מאַמע פון וואָלאָקומפּיע.

8) יחיאל שיינבוים — זע באַזונדער קאַפּיטל.

9) אברהם פעלדמאַן — געבוירן אין לאָדזש 1918. אויסגעפירט אַ רייע סאַבאָטאַזש־אַקציעס. שליח פון פפ"א אין לאַגער ביאַלאָוואַקאַ. צווישן די אָרגאַניזאַטאָרן פון ווידערשטאַנד אין הק"פ געפאַלן אין קאַמף.

10) מענדל באָרנשטיין — געבוירן אין מלא־ווע 1927. פּאַרטיזאַנער, געפאַלן אין קאַמף.

11) וועלפקע סאַלין — אַקטיווער פּאַרטיזאַ־נער, נאָך דער באַפרייאונג פון ווילנע געדינט אַלס טאַנקיסט אין דער רויטער אַרמיי. געפאַלן אין קאַמף.

12) מאיר מאָרדקאָווסקי — פירער פון קאָוו־נע צו די פּאַרטיזאַנערס אין דער רודניצקער פּושטשע.

השומר־הצעיר

אַ רירעוודיקע גרופּע אין געטאָ איז געווען דער השומר־הצעיר. מיטן אַריינגיין אין געטאָ איז אַ טייל פון די חברים פון השומר־הצעיר געבליבן אויף דער אַרישער זייט אין שטאָט, און אַ טייל אין אַ קאַטוילישן מאָנאַסטיר הינטער ווילנע (אבא קאָוונער, אריה ווילנער און אַנדערע). בראש פון דער אַרבעט פון השומר־הצעיר אין געטאָ איז לכתחילה געשטאַנען עדעק באַראַקס 1) און אַנדזיע לעביעד 2). דער לעצטער איז שפּעטער אַוועק מיט זיינע חברה רבקה מאָדייסקער 3) און אַנדערע חברים פון השומר-הצעיר קיין ביאַליסטאָק, וואו ס'איז געווען אַ גרעסערע גרופּע פון השומר־הצעיר.

אבא קאָוונער 4) איז סוף דעצעמבער 1941 צוריקגעקומען מיט די חברים פון קלויסטער אין גטאָ, און איז געוואָרן צוזאַמען מיט יוסף גלאָזמאַן און יצחק וויטענ־בערג אייניער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון פפ״א. עדעק באָראקס איז אייניקע מאָל געפאָרן בשליחות פון גטאָ ווילנע אין גטאָ ביאַליסטאָק.

בשליחות פון השומר־הצעיר און פון פפ״א זענען פון ווילנער גטאָ געפאָרן אין אַנדערע גטאָס, טאָסיע אַלטמאַן 5), חיהקע גראָסמאַן 6), רושקע און שרה זילבאָר 7), ווי אויך אריה ווילנער 8), וועלכער איז שפעטער געווען זייער טעטיק אין דער וואַרשעווער ווידערשטאַנדס־באָוועגונג.

זייער שטאַרק איז געווען די באָטייליקונג פון השומר הצעיר אין איניציאירן און אָרגאַניזירן דעם פפ״א. פון זיינע רייען זענען אַרויס די אַקטיוויסטן פּאַרטיזאַנערס: וויטקע קעמפּנער 9), ליזע מאגון 10), רושקע קאָרטשאַק 11), זעלדע טרעגער 12), ברוך גאָלדשטיין 13), ראַשל מאַרקאָוויטש 14), ליובע מאַרקאָוויטש 15), שרה דע־וועלטאָוו 16), יאַשקע ראָף 17), חיה טיקאָטשינסקא 18), שלמה קאַנטאָראָוויטש 19), מיכאל קאָוונער 20), צעסיע ראָזענבערג 21), צבי צעפּעלעוויטש 22) און הירש ראָזאַנאָוויטש 23).

אין גטאָ האָט דער שומר־הצעיר געשאַפן אַן אייגענעם „שתוף" (אַ קיבוץ) פון זיינע טרייַעסטע חברים, וועלכע האָבן געלעבט צוזאַמען און געפירט געמיינזאַמע אידעאָלאָגישע אַרבעט. די חברים פון השומר־הצעיר האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער טעטיקייט פון ברית־עברית. דער פאָרשטייער פון השומר־הצעיר אין קאָמיטעט פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל אין דער ערשטער תקופה איז געווען אַנדזיע לעביעד; אין ציוניסטישן „דאַך" (נאָכן אָוועקפאָרן פון מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָו), אין געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט (די לעצטע תקופה פון גטאָ) — און אין פפ״א־שטאָב — איז געווען אבא קאָוונער.

1) עדעק באָראקס — אַקטיווער אַנטיילנעמער אין די קאָמפּן פון ביאַליסטאָקער גטאָ. זע באַ־זונדער קאַפּיטל.

2) אַנדזיע לעביעד — געפּאַלן אין די קאָמפּן פון ביאַליסטאָקער גטאָ 1943.

3) רבקה מאַרייסקער — פאַרבינדלערין צווי־שען שטאָט און גטאָ אין ביאַליסטאָק. געכאַפּט און פאַרוואונדעט געוואָרן דורך געסטאַפּאָ. גע־שטאָרבן אין שפּיטאָל אַלס אַריערין, ניט וועלג־דיק פאַרראַטן אירע יידישע חברות פון דער אונ־טערערדישער באָוועגונג, וועלכע פלעגן זי קומען באַזוכן אַלס אַריערינס אין שפּיטאָל. האָט רבקה פּאַרן טויט נישט דערציילט די קאָטווילישע קראַנקען־שוועסטערס, אַז זי איז אַ יידישע, און זי איז נקבר געוואָרן אויף אַ קריסטלעכן בית־עולם.

4) אבא קאָוונער (אורי) — מיטגליד פון פפ״א־שטאָב און צום סוף פון גטאָ קאָמאַנ־דאַנט פון פפ״א, מיטגרינדער פון ברית עברית, מיטגליד פון ציוניסטישן „דאַך", פון געזעל־שאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט, אָנפירער פון דער פּאַרטיזאַנער־גרופּע „נקמה". פרטים זע אין באַ־זונדערע קאַפּיטלען.

5) מאָסיע אַלטמאַן — זע באַזונדער קאַפּיטל.

6) חיהקע גראָסמאַן — געבוירן אין ביאַלי־סטאָק אין יאָר 1919. מיטגליד פון הנהגה הרא־שית פון השומר־הצעיר. איינע פון די אָרגאַני־זאַטאָרינס פון פפ״א אין ווילנע. מיטגליד פון וויידערשטאַנד־שטאָב אין ביאַליסטאָקער גטאָ.

7) רושקע און שרה זילבאָר — צוויי שוועס־טערס, געבוירענע אין ראַדאָם, שרה אין יאָר 1919, רושקע אין יאָר 1920. פאַרהאַלטן גע־וואָרן אין יאָר 1942 ביי מאַלקינע, אַריבערפירג־דיק דעם אויפרוף צו די גטאָס.

8) אריה ווילנער — אומגעקומען דעם 8־טן מאַי 1943 אין וואַרשע. זע באַזונדערע קאַפּיט־לען.

9) וויטקע קעמפּנער — געבוירן אין קאַליש. חברה פון מזכירות און השומר־הצעיר אין גע־טאָ ווילנע. זי נעמט אָנטייל אין דער ערשטער

באַן־דיוועריסיע הינטער ווילנע. גרופּן־אָנפּירערין פון פּפּ״א, אַקטיוו אין אויסשפּיר־דינסט פון „גמה״ אין ווילנע. באַשאַנקן מיטן אָרדען פון „רויטן פּאָן״. זעצט פּאָר איר טעטיקייט אין דער באַוועגונג.

10) ליזע מאַגון — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1920. טעטיק אין דער שומרישער אונטער־ערדישער באַוועגונג אונטער די סאָוויעטן און שפּעטער אַלס פּפּ״א־פּאַרבינדלערין. דערשאָסן דעם 17טן פעברואַר 1943. אויף איר נאָמען איז געשאַפֿן געוואָרן דער פּפּ״א־פּאַראָל — „ליזע רופּט״.

11) רושקע קאָרטשאָק — געבוירן אין פּלאָצק אין יאָר 1921. אַקטיוו אין ווילנער געטאָ, אין שומרישן „שתוף״ און אין דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג. גיט אָפּ אויף דער קאָנפּערענץ פון דער הסתדרות־העובדים תש״ה דעם ערשטן גרוס פון אומקום און קאָמף פון ווילנער יידנטום.

12) זעלדע טרעגער — געבוירן אין סעמיאָטיטש אין יאָר 1919. העלדישע פּאַרטיזאַנערין, פּאַרבינדלערין צווישן שטאָט און וואַלד. איצט אין ארץ ישראל.

13) ברוך גאָלדשטיין — געבוירן אין מעזריטש אין יאָר 1913. אַקטיוו אין פּפּ״א. דערפּאַרטירט אין קאָנצענטראַציע־לאָגערן קיין עסטלאַנד. אַנטלאָפֿן פון קאָנצענטראַציע־לאָגער ערדאַ אין יאָר 1943 צוזאַמען מיט יצחק קויפמאַן און ד״ר אַנטאָקאָליעץ. עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

14) ראָשל מאַרקאָוויטש — געבוירן אין יאָר 1922 אין ווילנע. בוגרת פון דער העברעאישער גימנאַזיע „תרבות״. זייער אַקטיוו אַלס פּאַרבינדלערין פון פּפּ״א. זי איז געפאַלן אין קאָמף דעם 8־טן פעברואַר 1944.

15) בלומע מאַרקאָוויטש — די שוועסטער פון ראָשל. נעמט אָנטייל אין די באַפרייאונגס־קאַמפן אין ווילנע. אומגעקומען פון אַ באָמבע־אויפריס אין ווילנע נאָך דער באַפרייאונג.

16) שרה דעוועלטאָוו — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1922. אַרויס מיט דער ערשטער שומרישער גרופּע פון ווילנע אין ביאַליסטאָקער געטאָ. דאָרט געווען פּאַרבינדלערין מיט דער אַרישער זייט. אומגעקומען אין ביאַליסטאָק.

17) יאשקע ראף — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1914. אָנפּירער פון אַ פּפּ״א אָפּטיילונג. ער איז געפאַלן אין וואַלד.

18) חיה טיקאָטשינסקי — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1921. געפאַלן אין קאָמף ביי נאָראָטש.

19) שלמה קאָנטאָראָוויטש — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1920. אַקטיוער פּאַרטיזאַנער. לעבט.

20) מיכאל קאָוונער — ברודער פון אבא. געווער־אינסטרוקטאָר פון פּפּ״א. געפאַלן אין קאָמף דעם 8טן אָקטאָבער 1943.

21) צעסיע ראָזענבערג — געבוירן אין רודפין אין יאָר 1920. אָנטיילנעמערין אין פּרואָו אָנצובינדן קאָנטאָקטן מיט די פּאַרטיזאַנערס פון סאָוויעט־רוסלאַנד. זי לעבט.

22) צבי ציפּעלעוויטש — געבוירן אין ווישנעוע אין יאָר 1910. סעקרעטאַר פון העברעאישן לערער־סעמינאַר „תרבות״ אין ווילנע. געהילפֿ־אָנפּירער פון פּפּ״א־באַטאַליאָן. דעפּאַרטירט קיין עסטלאַנד, אומגעקומען אין אַפּריל 1945 אין דייטשלאַנד. (אַרויסגעפירט מיט אַ קראַנקן־טראַנספּאָרט פון לאַגער דאָאוטמערגען אין ריכטונג פון בערגען־בעלזען).

23) הירש ראָזאָנאָוויטש — געבוירן אין פּוטוסק אין יאָר 1915. ערשטער פּאַרבינדלער פון פּפּ״א מיט די פּאַרטיזאַנער־פּאַראַשוטיסטן. ער איז געפאַלן אין קאָמף.

24) צבי ראָגאָלין — גרופּן־פּירער פון פּפּ״א. עולה געווען.

אַלגעמיינע ציוניסטן

אין אַ קליינער צאָל זענען געווען אין גאַנצן די עסקנים פון דער אַלגעמיין־ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. די מערהייט פון זיי זענען אומגעקומען בשעת דער פּראָוואָקאַציע דעם 1טן סעפּטעמבער 1941 איז דעם טאָג פון אַריינגיין אין גאַנצן דעם 6־טן סעפּטעמבער 1941.

ד״ר יעקב וויגאָדסקי 1), ערן־פּאָרזיצער פון דער אַלגעמיין־ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, איז העלדיש אומגעקומען אין יאָר 1941.

ישראל ווערבלינסקי, געווועזענער דירעקטאָר פון ווילנער קהלה איז צוגעזנומען

געווארן דורך דער געסטאפּע אין די טעג פון ליקווידאציע פון ערשטן יידן־ראָט 1941. אין דער זעלבער צייט זענען אויך אומגעקומען גרינבערג 2), יעקב פּינסק 3), שריפטשטעלער ל. רובינאָוו 4), דער שריפטשטעלער חיים לעווין 5) איז אומגעקומען בשעת דער אַקציע פון די געלע שיינען. ד"ר גרשון גרשוני 6) איז באַגאַנגען זעלבסט־מאָרד אין יאָר 1941 אין געטאָ. יאַשונסקי 7), אומגעקומען פון נאַטירלעכן טויט אין געטאָ.

צווישן די געציילטע לעבנגעבליבענע ווערטעראַנען פון די אַלגעמיינע ציוניסטן פלעגן איך זען סוכאָוואָלסקי 8), צאָן־דאָקטאָר בלאָך 9), בלעכמאַן, גרינהויז.

פון די אַלגעמיינע ציוניסטן זענען אין „דאָך" געווען פּאַרטרעטן חיים טראפּידא 10) אין געזעלשאַפּטלעכן הילפס־קאָמיטעט אברהם פינטשוק 11).

1) ד"ר יעקב ווינאָדסקי — זע באַזונדער קאַפּיטל.

2) גרינבערג — אייניר פון די עלטסטע ציוניסטן אין ווילנע. חבר פון „על המשמר". אַקטיוו אין דער תרבות־באַוועגונג.

3) יעקב פינסק — אַקטיווער ציוניסטישער טוער, פאַלקס־רעדנער.

4) רובינאָוו — פון די ערשטע חובבי־ציון. מיטגליד פון אחד־העמס „בני משה". אויטאָר פון ערשטן ציוניסטישן ראָמאַן אויף רוסיש (געדרוקט אין „וואָסכאָד"). באַקאַנטער זשורנאַליסט און ליטעראַט. ביבליאָטעקאָר פון סטראַשון־ביבליאָטעק. פאַלקס־רעדנער.

5) חיים לעווין — באַקאַנטער יידישער שריבער און זשורנאַליסט. אויטאָר פון בוך „אַמאָל און הייַנט". רעדאַקטאָר פון דער ווילנער ציוניסטישער טאָג־צייטונג „צייט". מיטגליד פון קאָמיטעט פון ש. אַנסקי־מוזעאום און פון וויל־נער יידישן ליטעראַטן־פאַראיין.

6) ד"ר גרשון גרשוני — זע באַזונדער קאַפּיטל.

7) יאַשונסקי — אַקטיווער טוער פון קרן־קימת און תרבות אין ווילנע.

8) סוכאָוואָלסקי — באַקאַנטער ציוניסטישער רעדנער און טוער פון קרן־קימת. זיין גורל אומבאַקאַנט.

9) צאָן־דאָקטאָר בלאָך — מיטגליד פון וועד העיריני פון דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָר־גאַניזאַציע על המשמר. אומגעקומען אין קאָנ־צענטראַציע־לאַגער אין עסטלאַנד.

10) טראָפּידא — פון קאָוונער „עת לבנות". לייטער פון באַשפּייזונג־אָפּטיילונג אין געטאָ. אומגעקומען אין יאָר 1944.

11) אברהם פינטשוק — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1907. סעקרעטאָר פון דער אַלגעמיי־נער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. צווישן די גרינ־דער פון החלוץ הכלל־ציוני אין ווילנע. אין געטאָ מיטגליד פון פּרעזידיום פון הילפס־קאָ־מיטעט, פון „דאָך", פון ברית עברית. אומגע־קומען פון פלעק־טיפוס אין קאָנצענטראַציע־לאַגער וואיוואָראָ, עסטלאַנד, אין יאָר 1944.

הנוער הציוני

דער הנוער הציוני האָט צוזאַמען מיט דרור - החלוץ הצעיר און השומר הצעיר געשאַפן די חלוצישע קאָאָרדינאַציע אין געטאָ.

פון די אַקטיוויסטן חברים, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיטן הנוער הציוני זענען געווען שלמה ענטין 1), זיסל רעזניק 2). עס האָט זיי אָ סך מיטגעהאָלפן אין דער אַרבעט אברהם פינטשוק. שלמה ענטין איז געווען פון די ערשטע שליחים פון געטאָ ווילנע אין געטאָ ווארשע.

אָ צוואַנציק חברים פון הנוער הציוני האָבן געשאַפן אָ קיבוץ אין שפּיטאָל־גאַס נומער 7, וואו זיי האָבן געלעבט צוזאַמען, געפירט קולטור־אַרבעט, געפּראָווט שבת־צוזאַכטן און סדרים. בראש פון קיבוץ זענען געשטאַנען: מאַנקעוויטש 3), סימע זאַק און פּסח מיזערעטש. אָ טייל פון די קיבוץ חברים האָבן געארבעט אין די ווארשטאַטן און אָ טייל האָט געשאַפן אָ ברויט־בעקערייַ.

אין שטאַב פון פפ״א האָט פאַרטראָטן דעם הנוער הציוני ניסן רעזניק.

פון די אַקטיוויסטן זענען מיר באַקאַנט: נחום קאַס 4), יאַנעק שטול 5), הירש לעווין 6).

דער הנוער הציוני האָט אַ סך בייגעטראָגן צו דער שאַפונג פון דער אַזוי גערופענער ציוניסטישער קיך אויף סטראַשון־גאַס נומער 2, וועלכע איז געווען אין דער ערשטער צייט פון געטאָ דער צוזאַמענטרעף־פונקט פון דער ציוניסטישער יוגנט. דער הנוער הציוני האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די אַרבעטן פון ברית עברית, העברעאישן כאָר און העברעאישן טעאַטער.

1) שלמה ענטין — זע באַזונדער קאַפּיטל.

2) ניסל רעזניק — געבוירן אין פּינסק אין יאָר 1917. חבר פון הנהגה הראשית פון הנוער הציוני. טעטיק אין דער ציוניסטישער אונטערערדישער באַוועגונג אין די יאָרן 1939־1940. אין געטאָ אַקטיוו אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, ברית עברית, איינער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון פפ״א און שטאַב־מיטגליד פון פפ״א. פאַרשטייער פון הנוער הציוני אין דער חלוצישער קאַאַרדינאַציע. אַרויס אַלס פאַרטיזאַנער אין וואַלד. ער לעבט, טעטיק אין דער באַוועגונג.

3) מאַנקעוויטש — דעפאַרטירט קיין עסטלאַנד. אומגעקומען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער קלאאגא דעם 19־טן סעפטעמבער 1944.

4) נחום קאַס — געבוירן אין וואַרשע אין יאָר 1921. געווען פון די ערשטע, וועלכע האָבן געשאַפן געוועט פאַר פפ״א אין יאָר 1941, אַרויסגעשיקט בשליחות פון הנוער הציוני און אומגעקומען.

5) יאַנעק שטול — געבוירן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1920. אַקטיוו אין פפ״א ביי דער געווער־פראַדוקציע. אַקטיוו אַלס פאַרטיזאַנער אין וואַלד. לעבט. טעטיק אין דער באַוועגונג.

6) הירש לעווין — געבוירן אין יאָר 1922, חבר פון דער פאַרטיזאַנער־גרופּע „קאַמף". ער לעבט.

רעוויזיאָניסטן

פון דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג איז געווען אין געטאָ בעיקר טעטיק די ביתר־יוגנט. די צענטראַלע פיגור איז געווען יוסף גלאַזמאַן 1), וועלכער איז געווען לכתחילה וויצע־שעף פון דער געטאָ־פאַליציי און שפּעטער איינער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון פפ״א.

ס׳האָט זיך געשאַפן אין געטאָ דער אייגדרוק, אַז עס עקזיסטירן אייניקע רעוויזיאָניסטישע גרופּן, מעגלעך, אַז צוליב דער פעסטקייט פון יוסף גלאַזמאַנס כאַראַקטער זענען אַ פּאָר פון זיינע חברים געווען צו אים אין אָפּאָזיציע, ווי באָריע פרידמאַן און אַנדערע.

אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ איז צווישן דער געטאָ־פאַליציי געווען אַ קאָנטיקט צאָל מענטשן, וועלכע האָבן זיך אָנגעגעבן אַלס רעוויזיאָניסטן (צי דאָס איז געווען לויט אַ פּאַראַדענונג פון דער פּאַרטיי, אָדער פון אייגענעם ווילן ? דיסציפּלינירטע אָדער נישט דיסציפּלינירטע חברים ? זענען עס געווען מענטשן, וואָס האָבן זיך דעקלאַרירט אַלס רעוויזיאָנסטן נישט זייענדיק אָנגעהעריק צו דער פּאַרטיי ? די פראַגן זענען מיר נישט אַזוי באַקאַנט אין זייערע פרטים, איך זאָל זיין ביכולת עס פעסטצושטעלן).

נאָכדעם ווי יוסף גלאַזמאַן איז אַרויס פון דער געטאָ־פאַליציי און האָט געהאָלפן מיטגרינדן דעם פפ״א, האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַ קאָנטיקע צאָל פון זיינע חברים אין פפ״א.

אַ גרופּע רעוויזיאָניסטן בראש מיט באָריע פרידמאַן 2) האָט אָנטיילגענומען אין שאַפן די צווייטע קאַמפס-אָרגאַניזאַציע פון געטאָ.

פון די אַקטיוויסטן זענען מיר באַקאַנט: יוסף גלאַזמאַן, באָריע פרידמאַן, באָריע שניידער 3), חיים לאַזאַר 4), משה בראאַוזע 5), ליאָוואַ זיסקאָוויטש 6), מולקע חזן 7), יצחק קאָוואַלסקי 8), יהודה קושינסקי 9), מירע גאָניאָנדסקי 10), אסתר יפה 77), ישראל קעמפּנער 12), פּינטשעווסקי 13), טאָסיע ליכטשטיין 14), לייזעראָוויטש 15), יוסף 16), ניוטאַ 17) און איזיאַ לובאָצקי 18), משה סימילישסקי 19), מרדכי גאָלד־מאַן 20), מרים בערנשטיין, 21) מ. פוקסמאַן 22).

די רעוויזיאָניסטן זענען געווען פאַרטרעטן אין געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט דורך דעאול אין „דאַך" דורך יוסף גלאַזמאַן; האָבן אויך גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין ברית עברית, העברעאישן כאָר, העברעאישע דראַמאַטישע סטודיע און אין געטאָ־שול־וועזן.

1) יוסף גלאַזמאַן — געבוירן אין אליטע, נציב ביתר אין ליטע, מיטגליד פון רעדאַקציע המדינה. געפאַלן אין קאַמף דעם 8טן אָקטאָבער 1943. פּרטים אין די קאַפּיטלען: „אין טאָג פון יוסף גלאָזמאַן" און „אין די טעג פון קאָלעק־טיווער אחריות".

2) באָריע פרידמאַן — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1907, מיטגעהאָלפן גרינדן ברית עברית און די העברעאישע דראַמאַטישע סטודיע אין געטאָ. אַקטיוו אין ווילנער ביתר, אַקטיוו אין דער „קאַמפס־אָרגאַניזאַציע יחיאל". אַרויס מיט דער ערשטער פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין וואַלד. אומגע־קומען אין קאַמף אין יאָר 1943. זע פּרטים אין קאַפּיטל „די ערשטע גרופּע גייט אין וואַלד".

3) באָריע שניידער — פון די אָנפירנדיקע חברים פון ביתר אין ווילנע. אין געטאָ געאַר־בעט אין דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג, דעפּאָר־טירט קיין עסטלאַנד און שטוטהאָף, ווייטערדי־קער גורל אומבאַקאַנט.

4) חיים לאַזאַר — אַקטיווער פפ"א־קעמ־פער, געווער-אינסטרוקטאָר. אַרויס אין וואַלד מיט דער גרופּע פון יוסף גלאזמאן דעם 26טן יולי 1943. אַקטיוו אין וואַלד. אָנטיילגענומען אין אייניקע באַן-דיווערסיעס. ביים אויספירן אַ די־ווערסיע־אַרבעט ווערט ער פאַרוואונדעט און פאַרלירט די רעכטע דלאָניע. ער לעבט. אַק־טיוו אין דער באַוועגונג.

5) משה בראאַוזע — מיטגליד פון ביתר אין ליטע. אין געטאָ — אָפיצער פון דער געטאָ־פּאָליציי. טרעט שפּעטער אַריין אין פפ"א, נעמט אָנטייל אין דער ערשטער באַן־דיווערסיע. גייט אַרויס מיט די פּאַרטיזאַנערס אין וואַלד. אומגע־קומען אין קאַמף.

6) ליאָוואַ זיסקאָוויטש — געבוירן אין אָש־מענע אין יאָר 1915. אַקטיוו אין ביתר. אין ווילנער געטאָ אַקטיוו אין פפ"א. נאָכן אַרויסגיין פון גלאַזמאַנען אין וואַלד, מיטגליד אין פפ"א־שטאַב. אומגעקומען אין קאַמף אין די וועל־דער פון ווייס־רוסלאַנד.

7) מולקע חזן — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1921. אַרויס אין וואַלד צוזאַמען מיט גלאַז־מאַן. אומגעקומען דעם 26טן יולי 1943.

8) יצחק קאָוואַלסקי — געבוירן אין יאָר 1918 אין ווילנע. אָרגאַניזאַטאָר פון דער אונ־טערערדישער דרוק פון פפ"א. אַקטיוו אין אויסשפּיר־דינסט פון פפ"א. אָרגאַניזאַטאָר פון דרוק אין וואַלד. ער לעבט.

9) יהודה קושינסקי — פפ"א־חבר. ער לעבט.

10) מירע גאָניאָנדסקא — טאָכטער פון אַד־וואָקאַט גאָניאָנדסקי פון קאָוונע. אָנטיילנעמע־רין אין דער העברעאישער דראַמאַטישער סטו־סטודיע. אַקטיווע פּאַרטיזאַנערין. אומגעקומען אין די קאַמפן אין וואַלד.

11) אסתר יפה — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1916. מיטגלידערין פון מפקדת ביתר אין ווילנע. אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ אַק־טיוו אין שאַפן פאַרבינדונגען מיטן אויסערן־געטאָ און אין פּראָדוצירן פאַלשע דאָקומענטן. יוסף גלאַזמאַן האָט לכתחילה געהאַט צו איר אַן אַבסאָלוטן צוטרוי. פון די ערשטע פפ"א־חברות. שפּעטער מיטגעהאָלפן צו שאַפן די צווייטע קאַמפס-אָרגאַניזאַציע. געווען אין פפ"א חשדים, אַז זי האָט אַרויסגעגעבן סודות פון פפ"א צו יעקב גענסן. אומגעקומען אין קאָוו־נע אויסערן געטאָ אין יאָר 1944.

12) ישראל קעמפנער — ברודער פון וויטקע קעמפנער. נעמט אָנטייל אין דער יוגנט־דעלעגאַציע פון געטאָ־וילנע קיין וואַרשע.

13) פינטשעווסקי — נעמט אָנטייל אין דער יוגנט־דעלעגאַציע פון געטאָ־וילנע קיין וואַרשע.

14) טאָסיע ליכטנשטיין — געפאָרן בשליחות פון ביתר אין געטאָ ביאַליסטאָק.

15) לייזעראָוויטש — געפאָרן בשליחות פון ביתר אין געטאָ גראָדנע.

16) יוסף ליובאָצקי — פפ״א-חבר.

17) ניסא ליובאָצקי — חברה פון פפ״א.

18) איזיע ליובאָצקי — אַקטיוו אין „ברית עברית״

19) משה שימעליסקי — טעטיק ביי דער געווער־פראָדוקציע אין געטאָ.

20) מרדכי גאָלדמאַן — טעטיק אין דער לייטונג פון די אַרבעטס־חאָרשטאַטן. דעפאָרטירט קיין עסטלאַנד. אין קאָנצענטראַציע־לאַגער „סאַס-קי״ געווען לאַגער-עלטסטער. אין די לאַגערן קורעמע און גאָלדפילק האָט ער אָנגעהערט צו דער יידישער לאַגער-אַדמיניסטראַציע. פון עסט-לאַנד דעפאָרטירט קיין שטוטהאָף. וויטערדי-קער גורל אומבאַקאַנט.

21) מרים בערנשטיין — מיטגליד פון דער העברעאישער דראַמאַטישער סטודיע. געאַרבעט אין אויסשפיר־דינסט פון פפ״א. געפאַלן אין וואַלד.

22) מ. פוקסמאַן — אַקטיוו אין ביתר.

מזרחי

עס איז מיר ניט באַקאַנט צי ס׳איז געווען אין געטאָ אַן אָרגאַניזירטע מזרחי־פאַרטיי; די מערסטע טייל רבנים זענען אומגעקומען אין „טאָג פון די רבנים״, י״ז תמוז 1941, ווי אויך אין דער ערשטער תקופה אין געטאָ.

פון געווען מזרחישע טוערס זענען געווען טעטיק אין געטאָ: שעסקין 1) און פעליקס דעסלער 2). אויף אייניקע זיצונגען פון „דאָך״ האָט זיך באַטייליקט אין נאָמען פון מזרחי יצחק אושפיץ-שעסקין פון שאַוול.

דער לערער גאָלדבערג האָט געהאַלטן אָפטע לעקציעס אויפן געביט פון יידישער געשיכטע ווי אויך אָרגאַניזירט אַ סעמינאַר פאַר יודאַאיסטישע פראַגן.

אַ גרופּע מזרחי־יוגנט פלעגט זיך צונויפקלויבן פון צייט צו צייט אין די בתי־מדרשים האַלטן אַ שיחה.

פרטים וועגן רעליגיעזן לעבן אין געטאָ און וועגן די אומגעקומענע רבנים זע אין די באַזונדערע קאַפּיטלען.

1) עזריאל שעסקין — פון די וועטעראַנען פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין ווילנע. אין געטאָ זיך באַשעפטיקט מיט רעליגיעזע פראַגן: בתי־מדרשים, מצה-קאָמיסיעס וכדומה.

2) פעליקס דעסלער — באַקאַנטער מזרחי־טוער. פאָטער פון פאָליציי־שעף סאַלעק דעס־לער. אין געטאָ געווען אין אַ סקלעראָטישן צו־שטאַנד. ניט אַריינטירט זיך אין די מעשים פון זיין זון. געווען טעטיק אין רעליגיעזע ענינים און געהאַלפן אַקטיוו זאַמלען געלט פאַרן גע־זעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט און וו־נטער־הילף.

פועלי-ציון לינקע

ס׳איז מיר ניט באַקאַנט צי ס׳האָט עקזיסטירט אין געטאָ אַן אָרגאַניזירטע גרופּע פון לינקע פועלי-ציון. כ׳דערמאָן זיך אין געטאָ די נעמען פון פאָלגנדיקע חברים פון לינקע פועלי-ציון: י. סעניצקי (פאָרזיצער פון לערער-פאַראַנד), אייפּע (אַרויס אין וואַלד) און כאַרמאַץ (גורל אומבאַקאַנט).

אגודה

ס׳איז מיר נישט באַקאַנט צי ס׳איז געווען אַן אָרגאַניזירטע אגודה־גרופּע אין געטאָ. ביי רעליגיעזע ענינים האָבן זיך מתעסק געווען הרב ניסן יפה 1) און וויג-דאָרטשיק 2).

וועגן רעליגיעזן לעבן אין געטאָ — און וועגן גורל פון די רבנים — זע באָזונדער קאַפּיטל. די אגודה־סענאַטאָרן טראָקנהיים און מינצבערג זענען געווען די ערשטע אין געטאָ וואָס האָבן געהאָלפֿן אָרגאַניזירן די כשרע קיך. סוף 1941 פאַרלאָזן דעם געטאָ אין ריכטונג ביאַליסטאָק־וואַרשע.

1) הרב ניסן יפה — פון די מקורבים פון חיים עוזר גראָדזענסקי. מחבר פון אַ רעליגיעזן חיבור. שוחט. פאַטער פון אסתר יפה. זיך משתדל געווען אין געטאָ צו גרינדן אַ רעליגיעזע אָפּטיילונג ביים יידן־ראַט.

2) וויגדאָרטשיק — געוועזענער ראַטמאַן פון אגודה אין וילנע. אַ סוחר. פאַקטיוו אין דער אַרבעט פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט. לסוף אויך פאַרשטייער פון די רעליגיעזע קרייזן אין געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט.

דער ציוניסטישער „דאָך"

אין די ערשטע טעג פון געטאָ האָב איך זיך געוועדעט צו מרדכי טענענבוים, אַנדזיע ליעבעד און אברהם פינטשוק וועגן קאָאָרדינירן די טעטיקייטן פון אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען אין געטאָ. לכתחילה פלעגן אָפט פאָרקומען, אויף סטראָשון־גאַס נומער 15, אָדער נומער 2, געמיינזאַמע באַראַטונגען פון די קאָנגרעס־ציוניסטישע גרופּן. אין אַ פּאָר חדשים אַרום איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָאָרדינאַציע־קאָמיטעט פון אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען אונטערן נאָמען „דאָך" („גג"), אָדער קאָמיטעט פון די זיבן. זיין צוזאַמענשטעל איז געווען פאָלגנדיקער:

1. פּועלי ציון־התאחדות — סאָוואַ גוריאַן, שפּעטער פאַרביטן געוואָרן דורך ישראל דימענטמאַן.
2. פּועלי ציון־התאחדות — מאַרק דוואָרזשעצקי.
3. אַלגעמיינע ציוניסטן א׳ — אברהם פינטשוק.
4. אַלגעמיינע ציוניסטן ב׳ — טראַפידאָ.
5. אומפּאַרטייאישע ציוניסטן — ד״ר שבתי מילקאַנאָוויצקי.
6. רעוויזיאָניסטן — יוסף גלאַזמאַן.
7. חלוצישע יוגנט — מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָו, נאָך זיין פאַרלאָזן דעם ווילנער געטאָ האָט אים פאַרטרעטן אבא קאָווונער.

אויף אייניקע זיצונגען האָט זיך באַטייליקט דער מזרחיסט אושפּיץ שעסקין.

די אויפגאַבן פון „דאָך" זענען געווען: קאָאָרדינירן, קאָאָרדינירן און דיריגירן די גאַנצע ציוניסטישע טעטיקייט אין געטאָ; זאָרג פאַר דער העברעאישער קולטור־טעטיקייט („ברית עברית" און אירע אָפּצוויגונגען: דער העברעאישער טעאַטער, העברעאישער כאָר, חברה מדעית עברית); זאָרג פאַרן ארץ־ישראל־מאַמענט, העב־רעאיש לימוד און נאַציאָנאַלער פּראָגראַם פון געטאָ־שול־וועזן; קאָנטאַקט מיט אַנדערע יידישע ישובים און געטאָס. (די חלוצישע שליחים פון פאַרשידענע ריכטונגען פלעגן אָפּהאַלטן באָריכט־זיצונגען מיטן „דאָך") זאָרג פאַר אַרבעטס־פלעצער פאַר דער חלוצישער יוגנט; זאָרג פאַר זאַמלען היסטאָרישע מאַטעריאַלן פון געטאָ־לעבן; אַקטי־וער בשותפותדיקער אָנטייל אין דער סאָציאַלער טעטיקייט פון געטאָ (דורכן געזעל־שאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט); אונטערשטיצן די מענטשן פון גייסט און פּען.

קיין שום ציוניסטישער אָרויסטריט פון אַן אַלגעמיינעם כאָראַקטער, האָט ניט געקענט פאָרקומען אין געטאָ אָן אַ פּריערדיקן הסכם פון „דאָך".

דער „דאַך" איז געווען רעפּרעזענטירט אין געזעלשאַפטלעכן הילפס-קאָמיטעט דורך ד"ר שבתי מילקאַנאָוויצקי, אברהם פּינטשוק, דעאוו און מיך. אין דער לעצטער תקופה פון געטאָ אויך אבא קאָוונער און יוסף גלאָזמאַן.

וועז די חלוצישע אונטערערדישע שליחים האָבן געבראַכט אין ווילנער געטאָ געלטער פון „דזשאָינט" אין וואַרשע צו פאַרטיילן פאַר שריפטשטעלערס און געזעל-שאַפטלעכע טוערס, איז דורכן „דאַך" צוזאַמענגעקומען געוואָרן א פאַרטיילונגס-קאָמי-טעט, וועלכער האָט פאַרטיילט די געלטער פאַר מענטשן פון גייסט און פּעז פון אַלע ריכטונגען, ווי אויך פאַר אלמנות און קינדער פון אומגעקומענע אַדער פאַרשיקטע געזעלשאַפטלעכע טוערס. דער „דאַך" האָט אויך אונטערשטיצט די יוגנט-גרופּן, וועלכע האָבן אין דער ערשטער תקופה איבערגעוואַנדערט אין אַנדערע געטאָס, און שפּעטער די צוריקוואַנדערנדיקע פון די געטאָס אין ווייסרוסלאַנד, וואו ס'זענען פאַר-געקומען יידן-שחיטות.

אין דער לעצטער תקופה פון געטאָ האָט דער „דאַך" פאַרגרעסערט די צאָל פון זייגע אַנטיילנעמער מיט ד"ר לעאָן בערנשטיין, יחיאל שיינבוים, ניסל רעזניק און געביטן זיין נאָמען אויף „ציוניסטישער קאָאָרדינאַציע-קאָמיטעט פון ווילנער געטאָ".

„בונד"

דעם „בונד" אין ווילנער געטאָ האָבן געפעלט א סך פון זייגע אַנפירערס, וועלכע זענען פאַרשיקט געוואָרן אין די יאָרן 1940 און 1941, וועז ווילנע האָט זיך געפונען אונטער דער סאָוויעטישער מאַכט (אַנגאַ ראָזענטאַל, יעקב זשעלעזניקאָוו, יוסף אַראַ-נאָוויטש, פיינזילבער און אַנדערע).

וועז מען איז צוגעטרעטן שאָפן דעם יידן-ראַט, ערב דעם געטאָ, איז דורך די איניציאַטאָרן איינגעלאָדן געוואָרן אויך דער „בונד". די איינלאָדונג האָט דער בונדישער קאָמיטעט אָנגענומען און געשיקט א דעלעגאַציע אויף דער פאַרזאַמלונג אין באַשטאַנד פון וואָפנער 1), ווידמאַן 2), ג. יאַשונסקי 3) און פישמאַן 4). מיטן הסכם פון דער בונדישער פאַרטיי זענען אַריין דאַן אין יידן-ראַט דריי בונדיסטן.

אין יידן-ראַט, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין געטאָ גופא, האָבן אַנטיילגענומען צוויי בונדיסטן: גריגאַרי יאַשונסקי און פישמאַן. פון די אַנפירנדיקע חברים פון „בונד" אין געטאָ זענען מיר געווען באַקאַנט די נעמען: הערמאַן קרוק 5), הירש גוטגעשטאַלט 6), מרים גוטגעשטאַלט 7), אַברהם כוואַיניק 8), יוסף לייקין 9), רבקה עפּשטיין 10), לאה יאַשונסקי 11), גריגאַרי יאַשונסקי, פישמאַן, ווידמאַן. ווי מען דערציילט, איז די פאַרזיצערין פון „בונד"-קאָמיטעט געווען פאַטי קרעמער 12).

דער „בונד" האָט א לענגערע צייט געהאָט א באַדייטנדיקע השפּעה אין יידן-ראַט פון געטאָ. ג. יאַשונסקי האָט אָנגעפירט מיט דער אַרגאַניזאַציע-אָפּטיילונג און מיט דער קולטור-אָפּטיילונג. פישמאַן, מיט די וואַרשטאַטן. ווי מען דערציילט זענען געווען חלוקי-דעות אינערהאַלב דעם „בונד" אין געטאָ, צי דאַרפן זייגע פאַרשטייערס זיצן אין יידן-ראַט. צום סוף פון געטאָ האָט יעקב גענס דערווייטערט ג. יאַשונסקין פון יידן-ראַט. א גאַנצע רייע חברים פון „בונד" האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין אַלע צווייגן פון קולטור-לעבן, ווי שול-וועזן, יוגנט קלוב, ליטעראַטן פאַראיין, לערער פאַרבאַנד. (הערמאַן קרוק, הירש און מרים גוטגעשטאַלט, יוסף לייקין, יאַשונסקי און אַנדערע).

די בונדישע גרופּע האָט לכתחילה באַדייטנד מיטגעהאָלפן אין שאַפן דעם געזעל־שאַפטלעכן היפס־קאָמיטעט, אין וועלכן זי איז געווען פאַרטרעטן דורך הערמאַן קרוק, אברהם כוואַיניק, הערש גוטגעשטאַלט און יאַשונסקי.

פון בונדיסטן, אַקטיוויע, אין דער פאַרטיזאַנער־באַוועגונג, זענען מיר באַקאַנט די נעמען פון אברהם כוואַיניק, אסיע ביק 13), שמואל קאַפּלינסקי 14), סימקע פאַלעוו־סקי און גאָלאָמב. די בונדישע קרייזן פלעגן באַקומען ידיעות פון וואַרשע דורך שליחים פון דער פּולישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי פּפּ״ס.

1) וואַפענער — אומגעקומען בשעת דער ליק־ווידאַציע פון ערשטן יידן־ראַט אין יאָר 1941.

2) וויסמאַן — גורל אומבאַקאַנט.

3) גריגאָרי יאַשונסקי — אַדוואָקאַט, מיט־גליד פון יידן־ראַט אין ווילנער געטאָ. אין ליק־וידאַציע־טעג פון געטאָ אויסבאַהאַלטן דורך אַ קריסט. ער לעבט.

4) יואל פישמאן — מיטגליד פון יידן־ראַט אין ווילנער געטאָ. וואַרשיינלעך אומגעקומען אין קלאָגאַ אין יאָר 1944.

5) הערמאַן קרוק — אומגעקומען אין קלאָג־גא דעם 19טן סעפּטעמבער 1944. זע קאַפּיטל „געשטאַלטן פון אומגעקומענע קולטור־טוערס״.

6) הירש גוטגעשטאַלט — באַקאַנטער בונ־דישער טוער, אַקטיוו אין דער צוקונפט־באַוועג־גונג. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אָנגעפירט מיט אַ שטרייק פון די שי־לערס פון דער האַנדלס־שול אין וואַרשע פאַר אַ יידישער שול אין יידיש. אַרעסטירט געוואָרן דורך די דייטשן אויף דער וואַרשעווער קאָנפערענץ פון „צוקונפט״ אין יאָר 1918 און פאַרשפּאַרט אין מאַדלינער פעסטונג. אין די יאָרן פאַרן צווייטן וועלט־קריג געווען באַזונדערס טעטיק אין פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין פאַר האַנדלס־אָנגעשטעל־טע. ער האָט אויך פאַרטרעטן די יידישע האַנ־דעלס־ און ביוראָ־אָנגעשטעלטע פון פּוילן אין אינטערנאַציאָנאַל פון אָנגעשטעלטע. פאַרעפנט־לעכט לידער און עסייען אין „פאָלקסצייטונג״. פאַרעפנטלעכט אַ באַנד לידער אונטערן נאָמען „מענטש און לאַנדשאַפט״. אין יאָר 1939 גע־קומען מיטן פּליטים־שטראָם קיין ווילנע. אין יאָר 1940 געווען אַרעסטירט דורך די סאָוויעטן. אין געטאָ איז ער געווען אייניער פון די באַ־גאַבטסטע רעדנערס און זייער אַקטיוו אין קול־טור־לעבן. ער איז אויך אַרויס מיט דער איני־ציאַטיוו צו שאַפן אַ פּראָפעסיאָנעלן ראַט אין געטאָ; אָנגעפירט מיט אַ רייע אַרבעטס־וואַר־שטאַטן, מיטגליד פון געזעלשאַפטלעכן היפס־קאָמיטעט און פון ליטעראַטן־פאַראיין. אומגעקו־מען אין קלאָגא, דעם 19טן סעפּטעמבער 1944 צוזאַמען מיט זיין זון.

7) מרים גוטגעשטאַלט — די פרוי פון הירש גוטגעשטאַלט, שוועסטער פון דער יידישער שרייב־ערין לאה ראַטקאַפּ, שול־טוערין אין געטאָ. מיטגליד פון שול־ביורא. אַקטיוו אין געזעל־שאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט. דעפּאַרטירט אין טאָג פון געטאָ־ליקווידאַציע.

8) אברהם כוואַיניק — געהאָנגען געוואָרן דעם 23סטן סעפּטעמבער 1943. פּרטים זע קאַ־פּיטל „פּאַרטיזאַנערס גיין״ און „אין טאָג פון געטאָ־ליקווידאַציע״.

9) יוסף לייקין — לאַנגיאָריקער ווילנער שול־טוער און לערער. לייטער פון פאָלקס־שול נומער 1 אין געטאָ. געשטאַרבן אין קאָנצענ־טראַציע־לאַגער דאַאוטמערגען, דייטשלאַנד, ענדע 1944.

10) רבקה עפּשטיין — לערערין, אומגעקו־מען אין יאָר 1941.

11) לאה יאַשונסקאַ — פרוי פון גריגאָרי, לעבט.

12) פּאַטי קרעמער — מיידלשער נאָמען: מאַטלאַ סרעדניצקאַיאַ. געבוירן אין יאָר 1867. געענדיקט אין פּעטערבורג דענטיסטישע שול. פרוי פון באַקאַנטן בונדישן טוער אַרקאַדי קרע־מער. אין יאָר 1897 אַרעסטירט און פאַרשיקט אין טשאוסי, מאַהילעווער גובערניע. אין יאָר 1902 אַנטלויפט זי פון טשאוסי. אין געטאָ האָט פּאַטי קרעמער, טראָץ איר טיפן על־טער, געהאַט אינטערעס צו לויפנדיקע פראַגן. דעפּאַרטירט געוואָרן מיט די פרויען און זקנים אין דעם טאָג פון ליקווידאַציע פון ווילנער גע־טאָ, דעם 23סטן סעפּטעמבער 1943.

13) אסיע ביק — אויפגעהאנגען דעם 23סטן סעטעמבער 1943. זע קאַפּיטלען „פּאַרטיזאַנערס גיין״ און „אין טאָג פון דער געטאָ־ליקווי־דאַציע״.

14) ש. קאַפּלינסקי — געבוירן אין זשעמל אין יאָר 1914. געווער־אינסטרוקטאָר אין פּפּ״א, אַנפירער פון אַ גרופּע „נצחון״. לעבט.

די קאָמוניסטישע גרופּע

אין געטאָ איז געווען אַ טעטיקע קאָמוניסטישע גרופּע. פון די אַקטיוויסטן אין דער קאָמוניסטישער גרופּע זענען מיר באַקאַנט די נעמען פון: יצחק וויטענבערג 1), בערל שערשנעווסקי 2), כיענא באַראָווסקי 3), לייב אָפּעסקין 4), מרים בערנשטיין 5), רחל ברוידא 6), ראָזאַ שערשנעווסקי 7), סאָניע מאַדייסקער 8), יעקב קאַפּלאַן 9), אברהם גאָנטאָווניק 10), ליאָווקע און הירש גאָרדאָן 11), טעווקע גאָלדפּערן 12), איטקע און דאָנקע ליובאָצקי 13), יצחק מאָצקעוויטש 14), רחל בוראָסקי 15).

ווי מען דערציילט איז אין פעברואַר 1942 אַראָפּגעלאָזן געווארן אין די סקאָר־בוטשאַנער וועלדער, ניט וויט פון ביאַלאָווקאָ אַ גרופּע פון די סאָוויעטישע פּאַראַשוטיסטן. יצחק וויטענבערג זאָל האָבן באַקומען פון זייער קאָמאַנדיר מאָרגיס דעם יפּוי כח צו גרינדן אַ קאָמוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין ווילנע. אַלס מיטגלידער פון ווילנער שטאָטישן קאָמיטעט זענען באַשטימט געווארן יצחק וויטענבערג, בערל שערשנעווסקי און כיענא באַראָווסקי. בערל שערשנעווסקי, דער סעקרעטאַר פון קאָמיטעט, האָט מיט דער הילף פון וויסרוס קאָראָבליאָקאָוו און פּוילישן קאָמוניסט יאָן פּשע־וואַלסקי אָנגעהויבן צו שאַפן קאָמוניסטישע קרייזן אין שטאָט ווילנע.

שפּעטער איז געשאַפן געווארן, ווי מען דערציילט, אַ געמיינזאַמער קאָמוניסטישער פּאַרטיי־קאָמיטעט פּאַר שטאָט און געטאָ מיטן פּאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: בערל שערשנעווסקי (סעקרעטאַר פון שטאָטישן קאָמיטעט), יצחק וויטענבערג (קאָמאַנדאַנט פון פּאַרטיזאַנער־שטאָב איז געטאָ), מאָקאָר קאָראָבליאָקאָוו (אָרגאַניזאַציע פון שטאָטישע קרייזלעך), יאָן פּשעוואַלסקי (אָגיטאַציע), סאָניע מאַדייסקער (קאָמסאָמאָל).

די קאָמוניסטישע גרופּע האָט צוזאַמען מיטן ציוניסטישן „דאַך" געשאַפן דעם פּרעזידיום פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט, אין וועלכן עס זענען אַריין מצד די קאָמוניסטן: רחל ברוידא, לייב אָפּעסקין, יעקב קאַפּלאַן, מירע בערנשטיין, שפּעטער אויך יצחק וויטענבערג און כיענא באַראָווסקי.

די קאָמוניסטישע גרופּע האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין קולטור־ און שול־זועזן פון געטאָ (מרים בערנשטיין, רחל ברוידא, לייב אָפּעסקין, יעקב קאַפּלאַן און אַנדערע), און איז געווען אַ יסודותדיקער טייל פון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג, בראש פון וועלכער ס׳איז געשטאַנען יצחק וויטענבערג ביז זיין טויט.

אונטער דער השפּעה פון דער קאָמוניסטישער גרופּע אין געטאָ זענען געשאַנען גרויסע טיילן פון דער יוגנט, בעיקר פון יוגנט־קלוב.

די קאָמוניסטישע פּאַרטיי און איר יוגנט האָבן אַרויסגעוויזן אַ בולטע אַקטיווי־טעט אויף אַלע שטחים פון געטאָ־לעבן, קאָאָפּעריררנדיק מיט אַלע אַנדערע פּאָליטישע שטרעמונגען אין געטאָ.

1) יצחק וויטענבערג — קאָמאַנדאַנט פון פּאַרטיזאַנער־שטאָב פּפּ״א. אומגעקומען דעם 16טן יולי 1943. זע באַזונדער קאַפּיטל.

2) בערל שערשנעווסקי — סעקרעטאַר פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין געטאָ. אין וואַלד פּאָליטישער סעקרעטאַר פון דער גרופּע „קאַמף". ער לעבט.

3) כיענע באַראָווסקי — קראַנקען־שוועסטער. געווענען סעקרעטאַרין פון ווילנער מעדיצינישן פּראָפּעסיאָנעלן פּאַראיין אין יאָר 1940. אין וואַלד פּאָליטישע קאָמיסאַרין אין די קאָמפּס־גרופּן „נקמה" און „נצחון". זי לעבט.

4) לייב אָפּעסקין — אומגעקומען דעם 10טן יולי 1944. פּרטים זע קאַפּיטל „אומגעקומענע קולטור־טוערס פון געטאָ".

5) מרים בערנשטיין — פּרטים זע קאַפּיטל „אומגעקומענע קולטור־טוערס פון געטאָ".

6) רחל ברוידא — לאַגיאַריקע לערערין אין ווילנער יידישן שול־וועזן. אַקטיווע מיטבויערין פון דער געטאָ־שול. מיטגליד פון שול־ביורא אין געטאָ. דעפּאַרטירט אין טאָג פון געטאָ־ליקווי־דאַציע.

7) ראָזא שערשנעווסקי — לייטערין פון ביו־רא פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט אין געטאָ. אומגעקומען דעם 26סטן יולי 1943 אין פּאַרטיזאַנער־קאַמף ביי דער בריק פון לַא־ווַאריישאָק (די גרופּע פון אַכצן, וואָס איז אַרויס מיט יוסף גלאַזמאַן).

8) סאָניע מאַדייסקער — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1914. אַכט יאָר געזעסן אין גראַדנער תפיסה פאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט. אַקטיווע קאָמוניסטישע טוערין אין געטאָ. געאַרבעט אין דער רעדאַקציע פון דער אומלעגאַלער צייטונג „שטאַנדאַר וואָלנאַשטשי". גרופּע־פירערין פון פּפ״א, מיטגליד פון צווייטן פּפ״א־שטאַב. נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ בלייבט זי אין שטאָט. געפּאָרן אין שליחות פון פּפ״א אָנצו־בינדן קאָנטאַקטן מיט סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנערס. אַרויסגעגעבן פּראָקלאַמאַציעס און צייטונגען פאַר דער פּוילישער און ליטווישער באַפעלקערונג. געווואונען אין שטאָט ביים אַקטיוון ליטווישן אַרבעטער־פירער יוליאַן יאָנקאָווסקאָס. וען זיי זענען אַרומגערינגלט געוואָרן אויף זאַרעטשע גאָס נומער 3 דורך געסטאַפּאָ, האָט זיך אָנט־וויקלט אַ קאַמף. יוליאַן יאָנקאָווסקאָס איז דער־שאָסן געוואָרן דורך געסטאַפּאָ. סאָניע האָט געוואָלט באַגיין זעלבסטמאָרד, נאָר זי האָט זיך נאָר לייכט פאַרוואונדעט. זי איז אומגעקומען אין די קעלערן פון געסטאַפּאָ.

9) יעקב קאָפּלאָן — אומגעקומען דעם 23סטן סעפּטעמבער 1943. פּרטים אין קאַפּיטל „פּאַרטיזאַנערס גייען".

10) אברהם גאָנטאָווניק — גרופּן־פירער פון פּפ״א. אַרויסגעפירט אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן קיין עסטלאַנד. ער לעבט.

11) ליאָווקאָ און הירש גאָרדאָן — צווייי ברידער. ליאָווקאָ געבוירן אין יאָר 1920, הירש אין יאָר 1922. ביידע געפּאַלן דעם 26סטן יולי 1943 אין קאַמף ביי דער בריק פון לאָווַאָ־ישאָק.

12) טעווקע גאָלפּערן — געבוירן אין יאָר 1908. גרופּן־פירער אין דער פּאַרטיזאַנער־אָפּ־טיילונג „קאַמף" אין רודניצקער וואַלד. ער לעבט.

13) דאָנקע און איזקע ליובאָצקי — זין פון באַקאַנטן ווילנער לערער ברוך ליובאָצקי. דאָנקע געבוירן אין יאָר 1921, מיטגליד פון קאַמסאָמאָל, גרופּן־אָנפירער אין פּפ״א, אַרעסטירט דורך גע־סטאָפּאָ. אַנטלויפט פון תפיסה. געפּאַלן אין קאַמף אין יאָנואַר 1944. זיין ברודער איזקע אומגע־קומען קורץ נאָך אים.

14) יצחק מאָצקעוויטש — געבוירן אין וויל־נע אין יאָר 1922. מיטגליד פון קאָמסאָמאָל, גרופּן־פירער פון פּפ״א. געפּאַלן דעם 26סטן יולי 1943 אין קאַמף ביי דער בריק פון לאָווַא־רישאָק.

15) רחל בוראָקיסקי — טעטיק אין געזעל־שאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט. געפּאַלן דעם 26־סטן יולי 1943 אין קאַמף ביי לאָווַארישאָק.

ס. ר.

אין ווילנע איז געווען טעטיק פאַר דער מלחמה אַ גרופּע סאָציאַליסטן־רעוואָלו־ציאָנערן, וועלכע האָבן אויסגעאיבט אַ קאָנטיקע השפּעה אין די אַרבעטער־קרייזן. צווישן זיי : ליכטנשטיין 1), גרשון מאלאקעוויטש 2), פּרץ צונזער 3), ברידער טרו־פיאַנסקי 4), נאָר אייניקע פון דער גרופּע זענען געבליבן אין געטאָ.

1) ליכטשטיין — לערער פון ליטעראַטור, איבערזעצער, אומגעקומען נאָך פּאַרן געטאָ. אַוועקגעפירט דורך כאַפּונעס פון דער היים אין דער לוקישקער געפענגניש און פון דאָרטן אויף פּראָבאָנעק 1941.

2) גרשון מאלאקעוויטש — רעדאַקטאָר פון „באַגינען". פּאַרשיקט אין 1905 אין סיביר. אומגעקומען סוף אָקטאָבער 1941.

3) פּרץ צונזער — שריפטשטעלער. געווען אַקטיוו אין קולטור לעבן פון געטאָ. וואַרשיינ־לעך אומגעקומען אין די קאָנצענטראַציע לאַגערן פון עסטלאַנד.

4) ברידער פ. און י. טרופּיאַנסקי — אַקטיוו אין געזעלשאַפטלעכן לעבן אין געטאָ. איינער (פּייוול?) מיטגליד פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ צו־גויפגעזרופן אויף רודניצקער 6 אַ פּריוואַטע באַ־ראַטונג וועגן גרינדן אַ ווידערשטאַנד אָרגאַני־זאַציע. פון דער באַראַטונג איז קאָנקרעט גאָר־ניט אַנטשטאַנען, ווייל אין דער זעלבער צייט האָט זיך אַנגעהויבן צו פּאַרמירן די פּפ״א. דעך צווייטער ברודער אויפגעפירט די פּאַרשטעלונג „ליאַלקעס" אין קינדער קלוב. ביידע דעפּאָר־טירט אין די קאָנצענטראַציע לאַגערן. אומגע־קומען וואַרשיינלעך דאָאוטמערגען 1945-1944.

דער געזעלשאפטלעכער הילפס-קאמיטעט — דער „געטא-פארלאמענט"

אין די געטא־באדינגונגען איז געווען אן אויסערסט וויכטיקע נויטוועגדיקייט צו שאפן אן אינסטיטוציע, אין וועלכער מיטארבעטן און באראטן זיך אלע גרופירונגען. אין אזא אינסטיטוציע איז גיך פארוואנדלט געווארן דער געזעלשאפט־לעכער הילפס־קאמיטעט.

לכתחילה האט דער געזעלשאפטלעכער הילפס־קאמיטעט געטראגן א כאראקטער פון אן אינסטיטוציע פון סאציאלער הילף, וואס האט ענאסן פון דער אונטערשטי־צונג פון אפראווויזאציע־אפטיילונג ביים יידן־ראט און האט אויך אנגעהויבן אן אקציע פון זאמלען נדבות ביי די געטא־איינוואוינערס. ס'איז דאן געווען אין אים אן איבער־וויגנדיקע מערהייט פון חברים פון „בונד" און זיינע סימפאטיקער. אין נאמען פון ציוניסטישן „דאך" זענען דאן דעלעגירט געווארן אברהם פינטשוק און איך צו פארהאנדלען מיט אברהם כוואיניק, דעם פארשטייער פון „בונד", מירע בערנשטיין און רחל ברוידא פון די קאמוניסטן, בנוגע פארברייטערן די באזע פון געזעלשאפטלעכן הילפס־קאמיטעט און פארווארפן אים פון אן אינסטיטוציע פאר סאציאלער פאר־זארגונג אין אן אינסטיטוציע מיט פאליטישע, ווי אויך סאציאל־עקאנאמישע אויפגאבן און אין אינקלאנג דערמיט בייטן דעם צוזאמענשטעל פון געזעלשאפטלעכן הילפס־קאמיטעט (גלייכע פארשטייערס פאר קאמוניסטן, „בונד" און ציוניסטישן „דאך").

דער צוזאמענשטעל פון געזעלשאפטלעכן הילפס־קאמיטעט איז נאך א רייע פארהאנדלונגען געווען:

מצד דעם ציוניסטישן „דאך" — שבתי מילקאנאוויצקי, אברהם פינטשוק, דעאול, מארק דווארזשעצקי.

מצד די קאמוניסטן — מירע בערנשטיין, רחל ברוידא, לייב אפעסקין, יעקב קאפלאן.

מצד די בונדיסטן — אברהם כוואיניק, הערמאן קרוק, הירש גוטגעשטאלט, גרי־גארי יאשונסקי.

ווי אויך פ. טרומפיאנסקי — אלס ניט־אנגעהערנדיקער צו אן עקזיסטירנדיקער פאליטישער גרופירונג אין געטא (פארן געטא — ס"ר).

שפעטער זענען אויך צוגעצויגן געווארן פארשטייער פון רעליגיעזע יידן — וויגדארטשיק, וועלכער האט פארטרעטן דעם הרב אהרן בעריק, וועלכער איז געווען טובערקולאז קראנק, ווי אויך א פארשטייער פון די ארבעטער־בריגאדירן — יצחק גלאזמאן.

אין דער לעצטער תקופה פון געטא האבן צום געזעלשאפטלעכן הילפס-קאמיטעט אויך אנגעהערט יוסף גלאזמאן, יצחק וויטענבערג, כיענע בארווסקי, אבא קאוונער און קאפלאן־קאפלאנסקי.

דאס פרעזידיום פון געזעלשאפטלעכן הילפס־קאמיטעט איז געווען פאלגנדיקער:

פארזיצער — שבתי מילקאנאוויצקי (ציוניסטישער „דאך"); וויצע-פארזיצער — לייב אפעסקין (קאמוניסט); געגנערשאל-סעקרעטאר — מארק דווארזשעצקי (ציוניסטי־שער „דאך"); קאסירער — מירע בערנשטיין (קאמוניסטין); פרעזידיום-מיטגליד — טרומפיאנסקי.

(די פארשטייער פון „בונד" זענען ניט אריין אין פרעזידיום פון געזעלשאפטלעכן

הילפס־קאָמיטעט, נאָכדעם ווי די קאָמוניסטן האָבן געשטימט פאַר דעם אומפאַר־טייאישן ציוניסט ד״ר שבתי מילקאַנאָוויצקי אלס פאַרזיצער, זיי האָבן אָבער ווייטער אָקטיוו מיטגעאַרבעט אין פּלענום פון ג. ה. ק.).

דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט איז אָבער זיין סאָציאַלער טעטיקייט גיך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א ״יידישן פאַרלאָמענט״ פון געטאָ. דאָ פלעגן אָפט געהאַלטן ווערן דעקלאַראַציעס פון באַזונדערע גרופּירונגען בנוגע אָקטועלע געטאָ־ענינים און אָפט פלעגן אויך אָנגענומען ווערן געמיינזאַמע שטעלונגען. אויף די זיצונגען פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט פלעגט מען אָפט שאַרף רעאַגירן קעגן געוויסע האַנדלונגען פון יידן־ראַט און געטאָ־פאָליציי (הגם אין געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט האָבן זיך באַטייליקט צוויי פערזאָנען, וועלכע זענען געווען גלייכצייטיק מיטגלידער פון יידן־ראַט: גריגאָרי יאַשונסקי און ד״ר שבתי מילקאַנאָוויצקי). אַזוי למשל זענען אין צוזאַמענהאַנג מיטן הפקרדיקן שמייסן ביים געטאָ־טויער מצד דעם שעף פון דער טויער־וואַך, דעם יידישן פאָליציסט לעוואָס — דעלעגירט געוואָרן מצד דעם געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט דער דיכטער לייב אָפּעסקין און איך צום פאַרזיצער פון יידן־ראַט, אינזשעניער פריד און צום געטאָ־פאָליציי-שעף יעקב גענס, אויסצודריקן א שארפן פראָטעסט קעגן דער ברוטאַליטעט פון דער יידישער געטאָ־פאָליציי.

אין דער ביוראָ־אַרבעט זענען געווען טעטיק: ראָזאַ שערשנעווסקי (קאָמוניסטין), רחל בוראַקיסקי (קאָמוניסטין), מרים גוטגעשטאַלט („בונד״), אלחנן מגיד און יצחק ברעסלאָ (פּועלי ציון-התאחדות), צעפּעלעוויטש (השומר-הצעיר).

דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט האָט געפונען א סך פרייוויליקע צו דער הילף אין זיין ארבעט, צווישן זיי: ד״ר פאָמעראַנץ, ד״ר רוטשניק, ד״ר גירשאָ־ווימש, בראַנזאָפט, קאָמערמאַכער, סאָלאָדוכאָ, פעליקס דעסלער און אָנדערע.

דער געזעלשאַפטלעכער הילפס-קאָמיטעט האָט אויסגעקעמפט ביים געטאָ-פאָליציי־שעף יעקב גענס אין און פערציק שוץ־שיינען פאַר אינטעלעקטועלע און געזעל־שאַפטלעכע טוערס, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין שום יכולת צו קריגן א געלן שיין. דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט האָט אונטערשטיצט די חלוצישע קיבוצים מיט קאָלעקטיוועס אונטערשטיצונגען, ווי אויך דערטיילט ספעציעל גרויסע אונטערשטיצונגען פאַר די אָנטלאָפענע פון די שחיטות אין די אַרומיקע געטאָס.

דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט האָט געאָסן פון צוטרוי מצד דעם עולם, ווייל אין אים זענען געזעסן פאַרשטייערס, פריי דעסיגנירטע, מצד די פאַר־שידענע וויכטיקסטע געזעלשאַפטלעכע כוחות אין געטאָ, אין דער צייט ווען דער יידן־ראַט איז געווען א נאָמינירטער מצד דער דייטשער מאַכט.

אין די צימערן פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט פלעגן אָפט פאַרקומען צוזאַמענטרעפן פון פאָליטישע גרופּירונגען און פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג.

מילקאָנאָוויצקי שבתי — דאָקטאָר יורי, באַקאַנטער רעדנער, אויטאָר פון א ווערק אין דייטש ווען ארץ־ישראל־מאַגדאַס. לעגגערע יאָרן וויצע־פאָרזיצער פון ווילנער קהילה. אַמאָל א חבר פון פּועלי ציון, שפּעטער אומפאַרטייאישער שטר ציוניסט. אין געטאָ, מיטגליד פון יידן־ראַט, לייטער פון געזונדהייטס־אָפּטיילונג, דעפּאָרטירט קיין עסטלאַנד, פון דאָרטן אין די לאָגערן שטוט־האָף און דאָאוטמערגען. געשטאָרבן אין אַפּריל 1945, צווייַ טעג נאָך דער באַפרייאונג, אין אַל־לאָך. לויט זייַנע ווערטער איז ער געווען אין א מינדערהייט אין יידן-ראַט און ניט געהאַט קיין וואָגיקע דעה.

פ ר א ט א ק א ל

פון דער פלענארער זיצונג פון נעע. הילפס-קאמיטעט דעם 10/5 1942

אנוועזנדיג די ה.ה. מילקאנאוויצקי, אפעסקין, שווסטערמאן, ר. בורויא, דר.סלער, ווינדראוסיץ, קרוק, כוואיניק, נוסבוימאלס, ס. בערנשטיין, ר. בורויא, דר.סלער, ווינדראוסיץ, גלעזמאן, יצחק, פינשטיין, דר. ראזאזשצקי, אזן שרשכיעוסקי(די לייטערן פון נעע).

ס ד ר - ה י ו ם

1/ באריכט:

דר. מילקאנאוויצקי - דער פאזיציע פון נעע. הילפס-קאמיטעט נים איבער א באריכט פון דער ארבעט פון ג.ה.פ. פון 8/4 1942 ביז 2/5 1942.

תכנסת: 135,225 פאר רעם חודש - ובכלל 350.000.-

עס האבן נעעכן נוסח רעזולטאטן דאס בלעזל סיי פאר די נייצאריין. די ארבעטס-אויפנאמעס ה.פ.פ. האט זיך גליין אפגערופן, אזן ס'איז פארקוסטן א פארזאמלונג פון דער אייזנהיים אין זאל פון יידן-ראט אויף וועלכער זיי האבן זיך פארפליכטעט צושטייר צו דער ארבעט, וועלכע עס פירט דער ג.ה.פ.

"קיילים" האט זיך אויך אפגערופן, סיי פארקויפן א נעפיינ-זאמ זיצונג פון פרעזידיום פים די פארשטייער פון "קיילים" אויף וועלכער ס'איז אנגענומען נעווארן פלאן פון ארבעט. דער יידן-ראט האט נעעכן א סובווענץ פון 13.000 רובל (פון די ארבעט ביכלאך)

אזטערשטיצונגן האבן באקומען פאזן פאנאפ 934 פאמיליעס (וואשיניכלאך ביז 3.000 מענשן)

ס'איז ארויסנעגעבן נעווארן 54 פאר זיילן, 53 פערזאן האבן באקומען כאריס, 13 פון שיינען + 28 פון פריער.

עס איז אונטערשטיצט נעווארן דער קינדער-הויף, קינדער-קיך, פושב-זקנים.

נעעכן די אינציאטיוו פון וואשאפ (קאפאן פון פנגלען) דער ג.ה.פ. איז נעווארן א גרויסער נעזעלשאפטלעכער פאקטאר אין נעטא.

ח. "אשונסקי לקח פאר, אז דער ג.ה.פ. זאל זיך ארייננעמען אין די פכסוכים צווישן בריצאריין אין ארבעטער פון דער אייזנהיים, דאמיט דאס וועלן די אנדלונגען פון שאר-וואך, פארזיכערן דאס קרליייריק די בקשות.

ח. פרופס"אנסקי-פיקס, אז בנוגע דער פראגע פון בריצאריין אין שאר-וואך דארף רעגירן דער יידן-ראט, וועלכעם א מיטגליד ס'איז ח. "אשונסקי", מען וויל באשאכטן די לאגע, וויי צו האפעזוען די באזעלקערונג פון וועבנער-טויס, די מעשים תעהלים ביים שאר-וואך זייענן אונטערהאנדעל אין די באנצע נעזעלשאפ פארזארגט זיי. ח. דעסלער מעלדעט אז ער איז נרייט לייסטן די נרעסטע מיטארבעט פאר דעם ג.ה.פ.

ח. נלאזמאן לייגט פאר זיין מיטגליד ביים שאפן פראדוקטן פאר דעם ג.ה.פ.

דר. מילקאנאוויצקי עכטפערט אויף דער דיסקוסיע אזן וועגערט זיך צו ח. "אשונסקי אזן זייענ אנדרים, אז זיי זאלן אריינטרעטן אין פרעזידיום, אזן כיס ששיין פון דער וויטשע פון דער ארבעט פון ג.ה.פ. וועלכער ליינט פאר אז ס'איז נויט אויפצוהערן מיט דעם ארבעט אין נעטא.

ס'וועלן אנגענומען דער פארשלאג פון ח. "אשונסקי קארעפערט דורך ח. נוסבוימאלס - דער ג.ה.פ. תהלה אז די מעמבערן וועלכע ראכן די אפטרוינג בעכדערפט ווערן. (די רעזאלוציע דארף אינקארנירט ווערן פרטפליכן ווערן א דעלעגאציע דעם יידן-ראט אזן דעם שלח עם נעטא אפלייגט.

דער אפטרוינג נעכט ארויסגעזן זיך אין די ענינים פון בריצאריין פלעם אם בייגער אפשטויב.

2/ פאסייערונג פון יחידים:

עס קומט פאר א דיסקוסיע ביזן אפשייל פון דר. מילקאנאוויצקי, דר. ווינדראוסיץ, אפעסקין, כוואיניק, פינשטיין, קרוק, אזן פרופס"אנסקי. - עס ווערט באשלאסן אויסצולייכן א קאס"פ, וועלכע זאל ארויסנעגעכן א פלאן (וועגן א אקציע פאר יחידים באפפייערונג. באשאנד פון דער קאס"פ:

נלאזמאן יצחק, פרופס"אנסקי, כוואיניק פינשטיין, אפעסקין, בראנזאפט, קאפענמאכער, סאלאדוכא, אזן דר. נרעסאוויטש.

3/ קינדער פארזארנונג:

פארשארפן די ארבעט צו פארזארנן קינדער סיי קלופפעס, - אזן אויך באפיין זיך וועגן פלכושים פאר קינדער.

ס ע ק ר ע ט ע ר

פ ר א ז י ד ע נ ט

אַרבעטס-פּלאַן פון ווילנער געטאָ-טעאַטער, וידישן און העברעאישן
כאָר, אָרקעסטער און פֿאַרשטעלונגען (דעקאַדע פון 4טן סעפּטעמבער
ביזן 13טן סעפּטעמבער 1942).
די טאַבעלע מיט די דאטן איז געווען אויפגעהאַנגען אין טעאַ-
טער-סעקציע ביי דער קולטור-אָפּטיילונג פון געטאָ.
(ייוואָ-אַרכיוון)

געזעלשאפטלעכער הילפס-קאָמיטעט

פֿראָדוקטן-באריכט פאר דער צייט 1/1—21/1 1942.

ברויט (ארויסגענומען 3.693,15 ק"ג; אין דעם געקויפטע — 1.402 ק"ג; פארטיילטע — 3.618,95 ק"ג; קארטאָפל (6481 ק"ג, 4171 ק"ג, 6456 ק"ג), גרינסן (471,15, 152,00, 471,15), פלייש (84;275,60; 275,60), ארבעס (ארויסגענומען — 177,55 ק"ג; פארטיילטע — 177,55 ק"ג, גרויפּנס — 52,40; 52,40, מעל (קאָרן, רעטשקע) 982,30, 982,30, פיש 17,17, ציבעלע (16,16), מילך (114,114), פּוטער-קעז (17,25; 17,25), אייער (167 שטיק, 167 שטיק), קעלבערנע פיסלעך (6,6), צוקער (4,40; 4,40), בוימאייל (2;2).

(דעת פֿראָדוקטן-באריכט, ייוואָ-ארכיוון, ווייזט וועלכע פֿראָדוקטן האָט דער געז. הילפס-קאָמיטעט פארטיילט במשך פון אַ האַלב-יאָר. די אריינגעפלאָסענע פֿראָדוקטן האָבן געשטאָמט אָדער פון נדבות אָדער פון פֿראָדוקטן, אָפּגעראַטעוועט בשעת די קאָנפיסקאַציעס און די אונטערזוכונגען ביים געטאָ-טויער. דער ג. ה. ק. האָט אַחוץ דעם אליין אויסגעקויפט צום פארטיילן: ברויט, קארטאָפל, גרינסן, פלייש. יעדער פּעטענט פלעגט באקומען יעדן חודש עשלעכע הונדערט רובל, אַ פּאָר ק"ג ברויט, אַ זעקס ביז צען ק"ג קארטאָפל און גרינסן. שוואַכע און קינדער פלעגן באקומען פלייש, ווי אויך די אַנדערע זעלטענע „לוקסוס"-ארטיקלען, ווי מילך, פיש א. אַ., וואָס פלעגן אָפּגעראַטעוועט ווערן פון די „געטאָ-טויער-קאָנפיסקאַציעס).

▼

געז. הילפס-קאָמיטעט

אַריינגעפלאָסענע געלטער פאַר דער צייט 1/1 — 21/1 1942 1/8

ל. נ.	פון ווען באקומען	סומע אין ר"מ
1.	פון יידן-ראַט-אָנגעשטעלטע	13.678,73
2.	פון די אויבהויטן	14.048,17
3.	פון נדבות	19.041,80
4.	פון רעטונגס-אַקציע	17.382,50
5.	פון אימפּרעזן (קולטור-אָפּטייל)	5.082,99
6.	סובוועניץ פון יידן-ראַט	7.206,00
7.	הלוואות	174,00
8.	פון רעסטאָראַנען	354,48
9.	פון פּאָדריאַד	7.936,16
10.	פּארשידענע הכנסות	1.869,15
	ס"ה :	82.274,48
	איבערגאַנגס-סומע פון נדבות (זע הוצאה-באריכט) :	268,00
	ס"ה :	82,902,48

(די טאַבעלע, פון די ייוואָ-ארכיוון, ווייזט אונז, אַז במשך פון עטוואָס מערער פון אַ האַלב יאָר, איז אַריינגעפלאָסן אין קאַסע פון געז. הילפס-קאָמיטעט איבער 8 מיליאָן רובל. די 4 הויפּט-מקורות פון די אַריינגעפלאָסענע געלטער זענען געווען די זעלבסט-באַשטייַרונגען פון די אָנגעשטעלטע אין די יידן-ראַט-אַנשטאַלטן און פון די אַרבעטער אין די אויבהויזן אויסערן געטאָ; נדבות ביים ראַטעווען זיך פון אַ טויט-אַקציע, פון לוקיס-קער תפיסה וכדומה, אָדער צום יאָר-טאָג פון אומגעקומענע עלטערן און קינדער ווי אויך די ספּעציעל פֿראָקלאַמירטע רעטונגס-אַקציע. אַ קאָנטיקן צושטייער האָבן אויך געגעבן די פֿראָצענטער פון די קולטור-אימפּרעזן און פון מצה-פאַרקויף.

דער דאָזיקער דאָקומענט ווייזט דעם אַקטיוון פריוויליקן אָנטייל פון דער געטאָ-באַפעלקערונג אינם שאַפן די הכנסה-מקורות פאַר דער סאָציאַלער זעלבסט-הילף פון געטאָ).

20. די פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג

ווי אַ טליענדיק אש האָט געוויכערט דער ווידערשטאַנדס-געדאַנק אָון דער נקמה-דראַנג אין האַרץ פון געטאָ-מענטש. פון צייט צו צייט פלעגט עך נתגלה ווערן אין אינדיווידועלע אָדער קאָלעקטיווע ווידערשטאַנדס-אַקטן, און ווידער פאַראַליזירט ווערן — ביים אָנבליק פון אייגזאַמקייט אין קאַמף — און פון מאַכטלאָזיקייט-געפיל, מחמת מאַנגל אין געווער.

די שליחים פון געטאָ צו געטאָ האָבן אונטערן נאצי רעזשים ווי אַ פאַקל גע - טראָגן דעם ווידערשטאַנדס-געדאַנק פון ישוב צו ישוב. די פאָליטישע פאַרטייען און די יוגנט האָבן געשאַפן ספאָנטאַן און כמעט אייגצייטיק, אין אַלע געטאָס, ווידער-שטאַנדס-גרופּן, פאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציעס.

▼

די ערשטע ווידערשטאַנדס-אַקטן אין ווילנער געטאָ זענען געווען פאַסיוו, גע-ווערלאָזט:

ביים ליקווידירן דעם געטאָ נומער צוויי אין יאָר 1941 האָבן הונדערטער יידן ניט געלאָזט זיך פירן קיין פּאָנאַר און אויסגעלייגט זיך אויף דער ערד.

אין די טעג פון די „געלע שיינען", זענען נאָך דער אַקציע געפונען געוואָרן אויף די הויפן די דערשאָסענע קערפּערס פון יידן, וואָס האָבן זיך ניט געלאָזט פירן קיין פּאָנאַר און געוואָלט בעסער אומקומען אין געטאָ.

ביי דער אַקציע פון די „ראָזע שיינען" איז אויף שפּיטאָל גאַס נומער 13 אויס-געבראָכן דער ווידערשטאַנד פון דער גרופּע „האָאוז און גאָלדשטיין".

דעצעמבער 1941, ווען ס'איז אין געטאָ פאַרגעקומען די אַזוי גערופענע אַקציע פון „אונטערוועלט" — האָט אויפן וועג קיין פּאָנאַר רעוואָלטירט די אַרויסגעפירטע פאַרטיע, וועלכע איז באַשטאַנען פון פיזיש קרעפּטיקע מענטשן: בעלי עגלות, טראָנס-פאָרטלעךס, גנבים און אונטערוועלט-מענטשן — זיי זענען באַפאַלן מיט בלויזע הענט זייערע באָוואָפנטע באַגלייטערס, געראָנגלט זיך מיט זיי און אַ סך פון זיי איז גע-לונגען צו אַנטלויפן און אין אייניקע טעג אַרום צוריקצוקומען אין געטאָ.

▼

דעם קאַמפּס-גייסט אין געטאָ האָבן געהויבן די אָנקומענדיקע ידיעות וועגן די יידישע ווידערשטאַנדס-אַקטן אין דער ווייסרוסישער פּראָווינץ.

מען האָט זיך דערציילט פון מויל צו מויל, אַז אין ב ר ע ס ל א ו האָבן יידן זיך פאַרבאַריקאַדירט און געשטעלט ביי דער שחיטה אַן עקשנותדיקן ווידער-שטאַנד, אַז אין נעסווועזש האָבן יידן אונטערגעצונדן דעם געטאָ און ביים פייער פון

די ברענענדיקע הייזער געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און דאַן געלאָפן אין די וועלדער. — מען האָט דערציילט, אַז אין קלעצק, סטאָלפּצי, גלובאָק — האָבן יידן פאַרברענט די געטאָס. אָנקומענדיקע יידן פון די ליקווידירטע שטעטלעך האָבן דערציילט, אַז גרופּן יוגנט רייסן זיך אין די וועלדער און ווערן פּאַרטיזאַנער.

▼

די ערשטע געהיימע יוגנט־פאַרזאַמלונג אין ווילנער געטאָ, אונטערן לאָזונג „ניט גיין קיין פּאָנאַר" ! איז געווען דער „יזכור-אָוונט" פון די חלוצישע גרופּן דעם 1-טן יאַנואַר 1942.

דעם 23-טן יאַנואַר 1942 איז אויף אַ זיצונג פון פּאַרטיי-פאָרשטייערס, אויף אַ בוי-דעם אויף רודניצקער גאַס 6, געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פון דער פאַראייניק-טער פּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע (פ.פ.אָ.).

אַ גאַנצע ריי באַזונדער־עקזיסטירנדע קלענערע קאַמפס־גרופּן האָבן זיך שפּע-טער צונויפגעגאָסן אין איין קאַמפס־אָרגאַניזאַציע, בראש פון וועלכער ס'איז געשטאַ-נען יחיאל שיינבוים („יחיאלס קאמפס־אָרגאַניזאַציע"). אויך זי האָט זיך אין דער לעצ-טער תקופה צונויפגעגאָסן מיט פ.פּ.אָ.

פ. פּ. אָ.

דער נאָמען פון דער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע איז געווען פ.פ.אָ. (פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע).

דער ערשטער שטאַב איז באַשטאַנען פון דריי מענטשן : לעאָן (יצחק וויטענ-בערג), — קאָמאַנדיר, אורי (אבא קאָוונער) און אברהם (יוסף גלאזמאן) — שטאַבס-מיטגלידער. שפּעטער זענען צוגעקומען צום שטאַב ניסל רעזניק און אברהם כוואָי-ניק, דאַן יעקב קאַפּלאַן און ל. זיסקאָוויץ. די ערשטע אָנפירנדיקע חברים זענען געווען : אבא קאָוונער און יוסף גלאזמאַן — באַטאַליאָן-קאָמאַנדירן. ברוך גאָלדשטיין, סאָניע מאַדייסקער און שמואל קאַפּלינסקי — אָפּטייל־קאָמאַנדירן, עדעק באָראַקס, יצחק מאַצקעוויטש — גרופּן-קאָמאַנדירן.

▼

ביי דער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע האָבן זיך געשאַפן באַזונדערע קאַמפס־גרופּן: דיווערסאַנטן, אויסשפּירערס, קוילנוואַרפערס, מינען-לייגערס. אַ געהיימער ראַ-דיאָ־אַפּאַראַט איז אינסטאַלירט געווען אויף קאַרמעליטע גאַס 3. יעדן אָוונט פלעגט מען פונאַנדערטיילן צווישן די חברים אַ נייס-ביולעטין פון די געשעענישן אויף די פראָנטן.

אין פעברואַר 1942 האָט מען אַרויסגעגעבן אַ העקטאָגראַפירטן אויפרוף צו דער שטאָטישער באַפעלקערונג, אונטערגעשריבן „פאַרבאַנד צו קעמפן מיטן דייטשן אָקופּאַנט".

דער דרוקער יצחק קאָוואַלסקי, וועלכער האָט געאַרבעט אין אַ דייטשער מלוכה-דרוקעריי, האָט אַרויסגעגנבעט פון דאָרטן דרוק־מאַטעריאַלן, פון וועלכע מען האָט מאָנטירט אַ דרוק אין געטאָ, ווי אויך אויסערן געטאָ (אויף שלאָס־גאַס 15). אין די דרו-קערייען זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן צייטונגען, אויפרופן און פלוגבלעטער אין ליט-וויש, דייטש און פּויליש. די פּוילישע צייטונג האָט געהייסן „שטאַנדאַר וואָלנאָשטשי".

אַ ספּעציעלע קאָנספּיראַטיווע אָפּטיילונג ביי דער פ.פּ.אָ. האָט געהאַט אַלס אויפ-

גאַבע דערוויסן זיך באַצייטנס וועגן די דייטשע געהיימע באַפעלן, וואָס קומען אָן אין געטאָ; דערוויסן זיך מיליטעריש סודות, אויפדעקן געשטאַפּאָ־אַגענטן, האָבן אַ קאָנ־טראָל איבער די מיטגלידער פון פ.פּ.א. עטלעכע חברים פון דער ספּעציעלער אויס־שפּיר־אַפּטיילונג זענען געשיקט געוואָרן דינען אין דער געטאָ־פּאָליציי, בכדי צו וויסן באַצייטנס וועגן אַלע באַפעלן, וואָס די געטאָ־פּאָליציי באַקומט. מיט הער גרופּע האָט אַנגעפירט יוסף גלאַזמאַן. צווישן די אַקטיוסטע אויסשפּירער זענען געווען מרים גאניאנדזסקא, און מרים בערנשטיין.

אונטער דער לייטונג פון יוסף גלאַזמאַן איז אויך געשאַפן געוואָרן אַן אינ־סטרוקטאָרן קורס, צו וועלכן־עס האָבן געהערט משה בראַוזע, ברוך גאָלדשטיין לאָ־וואַ זיסקאָוויטש, מולקע חזן, יאַשקע ראַף, משה שימיליסקי און אַנדערע.

אבא קאָווונער

די יסודות פון פ.פּ.א., זיין געבוי — זענען מיט דער צייט פאַרמולירט געוואָרן אין פּאָרם פון אַ רעגולאַמין, וועלכער איז אין מערץ 1943 פאַרגעלייענט געוואָרן פאַר די חברים. אונטערן רעגולאַמין זענען געווען געחתמעט: לעאָן (יצחק וויטנבערג), אב־רהם (יוסף גלאזמאן), אורי (אבא קאָווונער), משה (אברַשאַ כוואַיניק) און חיים (ניסל רעזניק), דער רעגולאַמין איז באַשטאַנען פון זעקס און אַכציק פונקטן, איינגעטיילט אין זעקס טיילן: 1) אַלגעמיינע, 2) קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע, 3) מאַביליזאַציע, 4) זעלב־שטענדיקע טעטיקייט, 5) באַוואָפענונג און 6) זאַרטרעטנדיקער שטאַב.

אַ גרופּע ווילנער יידישע פּאַרטיזאַנערס נאָך דער באַפרייאונג.

קאַמפּס-רעגולאַמין פון פ. פ. א.

1. אַלגעמיינע

1. דער קאַמף, צו וועלכן מיר גרייטן זיך, וועט זיין דער עכסטער פּראָווושטיין פון די מאַראַלישע און פּיזישע ווערטן פון דעם פ. פ. א.-מענטש, און די פּאַיקייט, אויסהאַלטן און אויסדויערן פון יעדן באַזונדערן קעמפּער.
2. דעם קאַמף וועט אונז אויסקומען צו פּירן נאָך א שווערער נערוון-שפּאַנונג, און א פּאַניק-אַטמאָספּער, נאָך שווערע קלעפּ, וועלכע די פ. פ. א. קען אויסקומען צו לוידן ערב דעם קאַמף.
3. דער פ. פ. א.-קעמפּער דאַרף אין די שווערע קאַמפּס-באַדינגונגען כּיט פּאַרלירן די קלאָרקייט פון באַוואוסטזיין, די רואיקייט. זיין אויסגערעכנט, האַנדלענדיק פעסט און מיט שכל — בלייבנדיק אומדערשראָקן.
4. יעדער אָפּטייל קאַמענדאַנט און יעדער באַזונדערער קעמפּער דאַרף זיך גרייטן צום קאַמף דורך אייגלעבן זיך אין א סיטואַציע, וועלכע איז מאַקסימאַל דערנענטערט צו דער קומענדיקער קאַמף-ווירקלעכקייט — כדי ניט וועלן איבערַשטן און גייסטיק צעשמעטערט, כדי דער וואָס האָט קיינמאָל נאָך ניט געשאָסן זאָל זיך כּיט דערשרעקן פּאַר זיין אייגענעם שאָס!
5. דאָס דאַרף דערגרייכט וועלן אויפן וועג פון איבונג און אומאויפהערלעכער, פּערזענלעכער פּאַרטראַכטונג, אויסמאָלנדיק זיך דאָס פּאַרבילד פון דער עוועניטועלער סיטואציע, אין וועלכער יעדער קען וועלן געשטעלט אין מאַמענט פון קאַמף.

2. קאַמפּס-אַרגאַניזאַציע

6. פ. פ. א. טיילט זיך אויף צוויי באַטאַליאָנען.
7. יעדער באַטאַליאָן דאַרף באַשטיין פון זעקס ביז אַכט אָפּטיילונגען.
8. יעדע אָפּטיילונג פון דריי גרופּן.
9. יעדע גרופּע באַשטייט פון פינף קעמפּערס.
10. מיט יעדער גרופּע פירט אָן א גרופּן-קאַמענדאַנט.
11. מיט יעדער אָפּטיילונג פירט אָן אָן אָפּטייל-קאַמענדאַנט.
12. מיט א באַטאַליאָן פירט אָן דער באַטאַליאָן-קאַמענדאַנט — א מיטגליד פון שטאַב.
13. יעדער באַטאַליאָן האָט א רעזערוו-אָפּטיילונג צו דער דיספּאָזיציע פון שטאַב.
14. יעדער קאַמענדאַנט האָט צו זיין דיספּאָזיציע א פּאַרבינדלער, וועלכן ער נוצט אין א נויטוועגדיקייטס-פאַל.
15. דער עכסטער באַפּעל איז דער באַפּעל פון פ. פ. א.-קאַמענדאַנט.
16. רעזערוו-פּאַרבינדלער דאַרפן זיין פּאַרקאַנספּירירט און אויסגענוצט נאָר דאָן, ווען דער געווייגלעכער שטאַב-פּאַרבינדלער אין אומגעקומען.
17. זייער אויפגאַבע איז קענען אַלע באַטאַליאָן-קאַמענדאַנטן און דעם גאַנצן מעכאַניזם פון די גרופּן- און אָפּטיילפּאַרבינדלער. זיי דאַרפן אויך זיין אינפאָרמירט וועגן די אויפגאַבן, פונקציעס און אָפּטיילן פון די באַטאַליאָנען.

3. מאָביליזאַציע

18. די מאָביליזאַציע איז דער פּאַרבאַדינג צום קאַמף.
19. די מאָביליזאַציע פון דער פ. פ. א. קען קומען:
    א) לויטן באַפּעל פון שטאַב.
    ב) אויפן אויטאָמאַטישן וועג.

    ל ו י ט ן ב א פ ע ל פ ו ן ש ט א ב.

20. די מאָביליזאַציע קומט פאָר לויט א פּאַראָל (מאָב. רוף).
21. דער פּאַראָל איז: „ליזע רופּט"!
22. ווען דער קאַמענדאַנט דערהערט דעם פּאַראָל איז ער פאַרפליכטעט מאַמענטאָן מאָביליזירן זיין גרופּע — און אויך שטעלן זיך דער ערשטער אויפן מאָביליזאַציע-פונקט.
23. יעדער באַזונדערער זעלנער, ווען מ'קומט צו אים מיטן פּאַראָל (אומאָפּהענגיק וואר עס קומט) איז ער מחויב מ א מ ע נ ט א ל שטעלן זיך אויפן מאָב. פונקט.
24. דער מאָב. פונקט איז — דייטשע 31.
25. אויב ס'וועט צוזאַמען מיטן מאָב. רוף כּיט געמאַלדן וואָרן וועגן א נייעם אָרט פון מאָביליזאַציע בלייבט אין קראַפט דער מ. פ. דייטשע 31.
26. אויפן מ. פ. דאַרף מען זיך שטעלן ט ר א ן א ל ע ש ו ע ר י ק י ט ן, באַ-

נוצנדיק פאַרשיידענע דורכגענג-קאָמבינאַציעס. ביים באַגעגענען אַ ווידערשטאַנד דאַרף מען מיט באַוואָפנטער קראַפט (קאַלט געווער) דורכרייסן זיך אַ וועג צום מ. פּ.

27. צום מ. פּ. מוז מען אָנקומען פ אַ ר י ע ד ן פּ ר י י ז!

28. אָנקומענדיק אויפן מ. פּ. דאַרף יעדער קעמפער געפינען זיין קאָמענדאַנט (און ניט פאַרקערט).

29. ניט געפינענדיק זיין קאָמענדאַנט פון דער גרופּע דאַרף ער זיך מעלדן צום אָפּטייל-קאָמענדאַנט אָדער זיך פאַרייניקן מיט אַ צווייטער גרופּע פון זיין אָפּטייל.

פּראָיעקט פון צוויי באַטאַליאָנען

30. ערשטער באַטאַליאָן. קאָמענדאַנט אברהם (יוסף גלאַזמאַן).
ערשטער אָפּטייל. קאָמענדאַנט שמואלקע (קאַפּלינסקי),
גרופּע 7 קאַנטאָראָוויטש. 17 גענבער. 8 שמואלקע.
צווייטער אָפּטייל. קאָמענדאַנט אייזיק.
גרופּע 5 חיים. גרופּע 19 גאָלדמאַן. גרופּע 6 אייזיק.
דריטער אָפּטייל. קאָמענדאַנט ברוך (גאָלדשטיין),
גרופּע 3 אברהם. גרופּע 19 וויטקע. גרופּע 2 ברוך.
פערטער אָפּטייל. קאָמענדאַנט גאָרדאָן לייב.
גרופּע 10 ברוך (ברוך שניידער). גרופּע 22 גאָרדאָן הירש.

31. צווייטער באַטאַליאָן. קאָמענדאַנט אורי (אבא קאָוונער).
זעקסטער אָפּטייל. קאָמענדאַנט ישמעאל (זאב מאַצקעוויטש),
גרופּע 20 ווירשופּ. גרופּע 23 ווידוצקי. גרופּע 24 ישמעאל.
זיבענטער אָפּטייל. קאָמענדאַנט ראף (יאשקע ראף).
גרופּע 13 יצחק ראגאַלין. גרופּע 14 וואָלף רעווסקי. גרופּע 15 יצחק לאַם.
אַכטער אָפּטייל. קאָמענדאַנט הערש.
גרופּע 11 פינע, גרופּע 12 הערש. גרופּע 10 צעטעלעוויטש.

אויטאָמאַטישע מאָביליזאַציע

32. אין פאַל ווען דער שטאַב ווערט, צוליב אומפאָראויסגעזעענע סיבות, פּאַראַליזירט אין זיין טעטיקייט, דאַרף די פ. פ. א. זיך אַויטאָמאַטיש מאָביליזירן.

33. וועלכע סיטואַציע פאַרפליכטעט צו אויטאָמאַטישער מאָביליזירונג? — ווען דער געטאָ ווערט פּלוצלינג באַדראָט, ווען ס'נעמט אַרום די באַפעלקערונג אַ פּאַניק שטימונג, באַגלייט מיט אַ לויפן אין מאַלינעס. די סיטואַציע וועט הייסן „אויסנאַם-צושטאַנד".

34. אין אַזאַ סיטואַציע איז די פליכט פון יעדן קעמפער, ניט וואַרטנדיק אויף אַ באַפעל פון שטאַב, ניט וואַרטנדיק אויפן מאָביליזאַציע-רוף — שטעלן זיך אַליין צום מאָביליזאַציע פּונקט.

35. אין דעם זעלבן פאַל דאַרף מען באַזיגנדיק אַלע שווערקייטן דורכרייסן זיך צום מאב. פּונקט, אַרבעטן דעצידירט לויט די אויבנדערמאָנטע אינסטרוקצייעס 26. 27. 28. 29. 30 און 31. אַן אַנדערע האַלטונג, ווי צום ביישפּיל אונטערצוגעבן זיך דער פּאַניק, אַנטלויפן מיט דער משפּחה אין דער מאַלינע איז — פאַראַט.

36. דאָס אַנטלויפן אין אַ מאַלינע פון אַ קעמפער ביי וועלכע עס איז באַדינגונגען און סיטואַציע איז דאָס זעלבע ווי אַנטלויפן פון קאַמפס פראָנט אין קריג און איז פאַראַט.

37. נאָכן קומען אויפן מאבפּונקט אין רעזולטאַט פון דער אויטאָמאַטישער מאָביליזאַציע, דאַרף מען אין פאַל פון ניט געפינען דעם קאָמענדאַנט אנטאן דעם סימן פון פ.פ.א. און זעלבשטענדיק זיך אָרגאַניזירן.

4. זעלבשטענדיקע האַנדלונג

38. יעדער אָפּטייל, יעדער קאָמאַנדיר און קעמפער קענען זיך געפינען אין אַזעלכע באַדינגונגען, אַז זיי וועלן ווערן אָפּגעריסן פון צענטער אָן מעגלעכקייטן פון באַקומען אַ דירעקטן באַפעל.

39. דעריבער איז נויטווענדיק אַז די אפּטיילן, קאָמאַנדירן און קעמפער זאָלן זעלבשטענדיק האַנדלען אין קאַמף און אַרויסווייזן אייגענע איניציאַטיוו. אויב עס ווייזט זיך אַרויס אַז דער שטאַב איז אַרעסטירט, שטעלט זיך אין שפּיץ פון פ.פ.א. אַ פאַרטרעטער פון שטאַב, וועלכער האַנדלט גלייך לויט פאָרויס באַשטימטע אינסטרוקציעס.

40. יעדערער איז מחויב מיט אַלע מיטלען שטרעבן צו זיין אין קאָנטאַקט מיטן צענטער: דער קעמפער מיט די גרופּע, די גרופּע מיטן אפּטייל, דער אפּטייל מיטן באַטאַליאָן.

41. יעדער אפטויל זוכט פאר יעדן פרייז דעם שטאב און א קאנטאקט מיט אים.
43. דער רעזערוו שטאב ווערט באשטימט באציונגס.
44. דער פארשל פון "עזערוו שטאב איז: „לעשן איז אין שפיטאל". דער ענטפער פון פ.פ.א. חבר: „איך בין זיין ברודער".
45. ווערנדיק אפגעריסן אין קאמף פון צענטער פירט דער אפטויל קאמענדאנט זיין אפטויל זעלבשטענדיק צום קאמף.
46. ווערנדיק אפגעריסן פון דער גרופע קעמפט יעדער זעלבשטענדיק.
48. יעדער קאמענדאנט זעענדיק, אז די גרופן אדער די באזונדערע קעמפער זענען געבליבן צעשפרייט אן קאנטאקט, איז מחויב פון אייגענער איניציאטיוו זיי צוזוימזאמלען און שטעלנדיק זיך בראש פון א וואס גרעסערער גרופע, פירן זיי אונטער זיין לויטונג צום קאמף.
49. יעדער באזונדערער זעלנער בלייבנדיק אליין דארף אקטיוויזירן און רופן צום קאמף (אויך צוויבגען) גרופעס פון מענטשן און שטעלנדיק זיך בראש פון זיי אלס קאמענדאנט פירן זיי זעלבשטענדיק צום קאמף.
50. פירן דעם קאמף ביי יעדער צאל מענטשן, אומאפהענגיק פון דעם, מיט וויפיל באוואפנונג מען איז אויסגעשטאט.
51. קעמפן אויך דאן, וועו מען באזיצט ניט קיין היים געווער. שלאגן מיט קאלט געווער.
52. קעמפן מיט העק, לאפאטעס, שטעקנס, דראנגעס, שטיינער, ציגל-מאטעריאלן.
53. קעמפן אויך אן געווער.
54. מיטן מאמענט פון אנהויב קאמף איז דאס אוועקגיין פון קאמפספלאץ — פארבאט.
55. פארלאזן דעם קאמפספלאץ קען מען נאר נאכן באקומען א באפעל.
56. בלייבנדיק אליין דארף יעדער פ.פ.א. חבר דורכרייסן אין א קאמפ פאזיציע צום קעמפנדיקן קאלעקטיוו.
57. יעדער פ.פ.א. חבר דארף ווערן אין דער דראעגדיקער לאגע א ביישפיל פון מוט און העלדישקייט, מיטרייסנדיק וואס מער מענטשן דורך טאט און רוף צום קאמף.
58. דער סיגנאל צום אנהויב קאמף דארף זיין: א) א באפעל פון שטאב, ב) א דירעקטע סכנה פון א דראעגדיקער ליקווידאציע.
59. אויב דער קאמענדאנט פון אפטויל פארפעלט פון די רייען, מוז אים תיכף פארטרעטן אויבער פון די גרופע קאמענדאנטן.
60. אויב ס'פארפעלט אין די רייען א גרופן קאמענדאנט, דאן דארף יעדער זעלנער זיין גרייט אויבערצונעמען די לויטונג פון דער גרופע.
61. א מאנגל פון א באפעל פון א העכערער אויכהייט באראטיקט נישט דעם קאמענדאנט צו בלייבן אומטעטיק בשעת דעם קאמף.
62. בשעתן קאמף דארף מען זיין שטענדיק צוגעגרייט צו טראגן הילף מיט אלע מעגלעכע מישלען פאר די קעמפנדיקע חברים דורכן דערלאנגען זיי פייער, גראנאטן, א האק און א לאפאטע.
63. דאס אויטאמאטישע געווער שלינגט אויך א סך קויל וועמענס פארלוסט קען מען ניט אויסגלייכן אין צייט פון קריג. דעריבער מוז יעדער קעמפער זיין שפארזאם. ריכטן זיין שאס טרעפלעך, און באטראכט. אפגעבנדיק א שאס דארף מען אויסנוצן דעם אם פאסנדיקסטן מאמענט און שיסן רואיק.
63. קיין איין און אויניקע קויל מאר ניט גיין לאיבוד.
65. דער פ.פ.א. זעלנער דארף דורכזירן זיין קאמפאויפגאבע מיט איניציאטיוו, מיט זעלנערישער קלוגקייט. ער דארף אפנארן דעם פיינט.
66. דער פ.פ.א. זעלנער דארף קענען דעציפירן אין געהעריקן מאמענט און טויזיק אן ספיקות דורכפירן די אנגעגומענע דעציזיע.
67. אין קאמף געפינט זיך דער גרופן-קאמענדאנט פאר דער גרופע, סיי אין פארטיידיקונג, אנגריף און סיי אין פייער פון קאמף.
68. דער אפטויל קאמענדאנט געפינט זיך אין צייט פון פארטיידיקונגס-קאמפן און אנגריף גלייך היכטער זיין אפטיילונג. אין קאמפס-פייער שטייט ער בראש פון זיין אפטויל.
69. דער באטאליאן קאמענדאנט געפינט זיך אין דער צייט פון פארטיידיקונג און אנגריף אויף א ספעציעלע פאזיציע היכטער דער פייער ליניע.
70. די באפעלן פון קאמענדאנט דארפן זיין קלארע, קורצע, אנגענעבן אן קאמענטארן, אזוי אז דער וואס באקומט די באפעלן זאל גוט פארשטייען זיין אויפגאבע. די באפעלן דארפן זיין קאנסעקווענט דורכגעפירט.
81. בכדי אויסצומיידן מיספארשטייענישן איז דער קאמענדאנט מחויב צו פאדערן אז דער וועמען דער באפעל איז ארויסגעגעבן, זאל דעם באפעל אים איבערחזרן.

5. באוואפנונג

72. די באוואפנונג פון די אפטיילן איז אפהענגיק פון דער אויפגאבע און פון די מעג-לעכקייטן.
73. יעדער באטאליאן וועט האבן א רעזערוו גרופע פון פ.פ.א., א גרופע פון גראנאטן וואר-פער און א גרופע וואס באזיצט אויטאמאטיש געווער.
74. שוין אין אנפאנג קאמף דארף מען זיך באמיען צו טרעפן אין א וואס גרעסערער צאל באוואפנטע זעלנער און צוגעמען זייער געווער און אמוניציע.
75. די פאר וועמען ס'וועט זיין ענגונגד חיים געווער דארפן גלייך צוטרעטן צו שאפן העק, הראנגעס, אייזערנע שטאבעס, מעסערס, לאפאטעס א. א. וו.
76. אויפרייסן אזעלכע אינסטיטוציעס ווי דער געטא מאגאזין, ווארשטאטן און קורסן און צוגעמען אלץ וואס קען דינען אלס קאלט געווער.
77. יעדער פון די קעמפער, וועלן ער איז פאוונדעט און איז ניט פעאיק צום וויטער-דיקן קאמף, מוז אפגעבן זיין געווער און אמוניציע א צווייטן.
78. וועלן א חבר וועלט דערהרגעט — דארף מען גלייך צוגעמען זיין געווער און אמוניציע.

6. פארטרעטנדיקער שטאב

80. דער פארטרעטנדיקער שטאב דארף זיין באקאנט מיט אלע וויכטיקסטע ענינים פון שטאב.
81. ער דארף קענען אלע קאמענדאנטן.
82. אין מאמענט וועלן די ארבעט פון שטאב וועלט פארלאזירט, דארף דער פארטרעטנדי-קער שטאב אנבינדן קאנטאקט מיטן פארבינדלער אדער מיט צוויי רעזערוו פארבינדלער.
83. אויב דער שטאב וועלט ארעסטירט צוליב סיבות וואס זענען אומאפהענגיק פון דער סיטואציע אין געטא, דארף דער פארטרעטנדיקער שטאב אויבערנעמען די לייטונג פון פ.פ.א. און פארזעצן זיין טעטיקייט.
84. זיין ערשטע אויפגאבע איז אנבינדן קאנטאקט מיטן ארעסטירטן שטאב.
85. אויב דער שטאב וועלט ארעסטירט אין אן אויסערגעווייניקעכער סיטואציע ערב דעם קאמף, דאן דארף דער פארטרעטנדיקער שטאב מאבילזירן די ארגאניזאציע, אויסטיילן אן אפטיול צו ספעציעלע אויפגאבן.
86. אויב דער שטאב וועלט אויבערגענעבן דער געשטאפא און עס געלינגט אים ניט אפרא-טעווען — דארף מען זיך דעצידירן גלייך און זעבשטענדיק פירן פ.פ.א. צום קאמף.

לעאן (יצחק וויטענבערג) קאמענדאנט

מיכגלידער פון שטאב:
- אברהם (יוסף גלאזמאן)
- אורי (אבא קאווגער)
- משה (אבראשא כוואיזיק)
- חיים (ניסן רעזניק)

מארס 1943 אין געטא ווילנע.

▼

באמערקונג

די פארגראפן פון 1 ביז 29 פון פ.פ.א.-רעגולאמין זענען לויט קאפיעס פון אויטענ-טישן יידישן טעקסט, וועלכע זענען מיר אויבערגענבן געווארן דורך פארשיידענע פארטיזא-נערס.

די פארגראפן פון 30 ביז 86 זענען טיילוויוייז אויפגעשטעלט געווארן לויט רשימות פון יידישע פארטיזאנער, אדער אויבערגעצעט געווארן פון פוילישן טעקסט, וואס געפינט זיך אין בוך „די אונטערערדישע באוועגונג אין די געטאס און לאגערן" (מאטעריאלן און דאקומענטן) באארבעט דורך בעסי אייזנשטיין, ארויסגעגבן דורך דער צענטראלער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין פוילן, נומער 28, זייטן 125-130. דער פוילישער טעקסט איז אויערזעצט פון יידישן אריגינעלן טעקסט.

די אויניקע אויסצוגן פון די קאמענטארן צום רעגולאמין זענען אויך אויערזעצט פון בוך „די אונטערערדישע באוועגונג" און זענען קאמטראלירט און פארגליכן געווארן מיט טעקסטן פון פארטיזאנערס.

פאר אויסערסט שווערע קאמפליצירטע פראבלעמען איז געשטאנען די יידישע ווידערשטאנדס־באוועגונג אין נעטא, ביי די ספעציפישע באדינגונגען פון נעטא־לעבן, ביי איזאלירטקייט פון די שכנישע ניט־יידישע ווידערשטאנדס־באוועגונגען, וועלכע האבן ניט געוואלט דערטיילן הילף, ביי מינימאלע באוואפענונג און ביי דער ריזיקער מאכט פון דער געסטאפא, דייטשע מיליטער און קאלאבאראטארן פון דער שכנישער באפעלקערונג.

וואס איז דער ציל פון ווידערשטאנד, וואוהין דארף ער פירן?

אין דער פראגע האבן געראנגלט צוויי געדאנקען:

איין געדאנק האט געזאגט — דער ציל איז ארגאניזירן דעם קאמף אין נעטא, גופא, באוויזן פאר דער וועלט און פאר דער געשיכטע, אז יידן האבן געשטעלט א ווידערשטאנד דעם דייטשן שונא אין נעטא און געשטארבן מיט כבוד. די אנהענגער פון דעם דאזיקן געדאנק האבן געוואוסט, אז אין מאמענט פון א נעטא־רעוואלט וועט קיינער פון די שכנישע פעלקער ניט קומען צו הילף. א קאמף אן א האפענונג, א קאמף פאר דער געשיכטע, קדוש שם ישראל.

א צווייטער געדאנק האט געזאגט — דער ציל פון ווידערשטאנד איז אנטייל־צונעמען אקטיוו אין קאמף קעגן דייטשן שונא. מען דארף דעריבער ארויספירן, וואס מער יוגנט אין וואלד, צו די פארטיזאנער. דאס גיט די מעגלעכקייט אנטיילצונעמען אין אלגעמיינעם קאמף קעגן נאצי; דאס גיט שאנסן צו ראטעווען לכל הפחות די [illegible]וט פון נעטא.

אזוי ארום איז די קארדינאלע יידישע שטרייט־פראגע געווען: נעטא — אדער וואלד.

די אנהענגער פון „קאמף אין נעטא", (אזעלכער איז געווען דער ארויסגאנגס־פאקט פון פ.פ.א.) האבן געזען איינעם גיין צו די פארטיזאנער אין וואלד — א פאר־לאזן דעם נעטא — אן אויסליידיקן אים פון זיינע יוגנט־כוחות, פון זיינע שוץ־כוחות.

אין די קאמענטארן צום רעגולאמין פון פ.פ.א., אונטערגעשריבן דורכן קאמענ־דאנט דעם 4טן אפריל 1943, זענען געווען באענטפערט די קארדינאלע ספקות־פראגן פון די חברים. דער ענטפער וועגן דער פראגע וואלד האט געהייסן:

„די פאראיניקטע פארטיזאנער־ארגאניזאציע איז א נאציאנאל־געזעלשאפט־לעכע ארגאניזאציע, איר ציל איז קאמף, שוץ פון יידישן לעבן און כבוד. דאס גיין אין וואלד שטעלט מיט זיך פאר דאס זוכן פערזענלעכע זיכערקייט און רא־טעווען דאס אייגענע לעבן און איז אידענטיש מיטן אויסבאהאלטן זיך אין א באהעלטענישׂ".

די אנהענגער, דאקעגן, „פון גיין אין וואלד" האבן געזאגט:

„דער קאמף אין נעטא גופא איז פארויס פארמשפט צום אומקום, צוליב דעם, וואס די ארומיקע באפעלקערונג וועט ניט העלפן. ניט ס'וועלן געמאכט ווערן דעם דייטש קיין שאדנס, און ניט ס'וועלן גערעטעוועט ווערן יידישע לעבנס. דער פארטי־זאנער־קאמף אין וואלד, אין נאציאנאלע יידישע איינהייטן, איז א קאמף פארן יידישן כבוד, און וועט ראטעווען דאס לעבן פון הונדערטער אדער טויזנטער יוגנטלעכע. יידישע פארטיזאנער־גרופן אין די וועלדער וועלן אין א שווערער שעה קענען קו־מען צו הילף דעם נעטא".

די צוויי באַזונדערע צוגאַנגען זענען צווישן אַנדערע געווען די סיבה פון אַנט־שטיין פון צוויי פּאַרטיזאַנער־באַוועגונגען אין געטאָ : „פ.פּ.אָ." און „יחיאלס גרופּע".

דאָס לעבן אין געטאָ, דער טראַגישער לויף פון די געשעענישן האָט געשאַפן אַ סינטעזע צווישן ביידע שטאַנדפּונקטן, וואָס האָט געבראַכט שפּעטער צו אַ צוזאַמענ־גיסונג פון ביידע גרופּן.

שוין אין די זעלבע „קאָמענטאַרן צום רעגולאַמין פון פ.פּ.אָ." איז אויף דער פראַ־גע: „צי דאַרף מען ניט גיין אין וואַלד", וועלכע איז געשטעלט געוואָרן מצד די פ.פּ.אָ. קעמפערס, און אויף דעם באַאומרואיקנדיקן געדאַנק — צי דאַרף מען טאַקע פירן אַן אויסזיכטסלאָזן קאַמף — געגעבן געוואָרן צווישן אַנדערן פאָלגנדיקער ענטפער: וועלכער האָט אין זיך געהאַט דעם אָנהויב פון סינטעז.

„אין וואַלד וועלן מיר גיין נאָכן קאַמף. נאָכן אויספילן דעם חוב וועלן מיר מיטרייסן מיט זיך די מאַסן, און אַלס אַ באַשטאַנדטייל פון די פּאַרטיזאַנער, וועלן מיר ווייטער פירן דעם קאַמף מיטן בעסטיאַלישן מערדער. נאָר אין קאַמף, וועל־כער אַנטשטייט אַ דאַנק אונזער ווידערשטאַנד, עקזיסטירן שאַנסן פון בלייבן ביים לעבן און ראַטעווען די ברייטע יידישע מאַסן".

יחיאלס גרופּע דאַקעגן האָט געהאַלטן, אַז דאָס באַלדיקע אַרויסשיקן די ערשטע גרופּן חברים אין וואַלד דערמעגלעכט צוגרייטן פּאָזיציעס פאַר אָנקומענדיקע חברים, ווען ס׳וועלן זיך דערנענטערן די טעג פון געטאָ־ליקווידאַציע; די דאָזיקע גרופּע האָט געהאַלטן אַלס זעלבסטפאַרשטענדלעכקייט, אַז אין טאָג פון געטאָ־קאַמף מוזן אַלע ווי־דערשטאַנדס־כוחות געמיינזאַם אַרויסטרעטן צום קאַמף.

דער סינטעז איז געגאַנגען אין דער ריכטונג: ד׳ ווידערשטאַנד-באַוועגונג איז אייניק אין פאַרלאַנג פון קאַמף. די טאַקטיק קאַמף אין געטאָ אָדער וואַלד — דאַרף ביי קאָנקרעטע באַדינגונגען דעצידירן דער שטאַב.

דאָס לעבן אין געטאָ און דער אומפאָראויסגעזעענער לויף פון ד׳ גע־שעענישן האָט געשפּילט אַן איראָניש שפּיל איבער שטאַנדפּונקטן:

י ו ס ף ג ל א ז מ א ן — איינער פון די הויפּט־אידעאָלאָגן און טעאָרעטי־קער פון קאַמף אין געטאָ — איז געווען געצוואונגען אַרויסצוגיין מיט די ערשטע פּאַרטיזאַנער־גרופּן אין וואַלד, און איז דאָרטן אומגעקומען.

י ח י א ל ש י י נ ב ו י ם — דער אידעאָלאָג פון פּאַרטיזאַנער־קאַמף אין וואַלד — איז געפאַלן אין געטאָ־קאַמף, אויף סטראַשון גאַס 12.

ווען איז דער אָנהויב פון סוף?

ווען־זשע איז די שעה פון אויפהויבן דעם געטאָ־רעוואָלט ?

— בשעת דער געטאָ-ליקווידאַציע.

וואָס הייסט געטאָ־ליקווידאַציע ? צי וועט אָנקומען די געטאָ־ליקווידאַציע מיט־אַמאָל, אָדער עטאַפּנווייז, טיילווייז, דורך אַרויספירן פּאַרטיעס נאָך פּאַרטיעס יידן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג, צוואַנגס־אַרבעט אָדער קרעמאַטאָריעס ?

ווי וועט האַנדלען פ.פּ.אָ. ביי אַ טיילווייזער ליקווידאַציע פון געטאָ ? — דאָס איז געווען אַ פראַגע, וואָס די יונגע פ.פּ.אָ. קעמפערס פלעגן פרעגן זייערע אָנפירערס. צי דאַרף מען וואַרטן ביזן לעצטן טאָג פון געטאָ און דאַן שטעלן דעם ווידערשטאַנד ?

אדער באצייטנס, ביי די ערשטע עטאפן שטעלן ווידערשטאנד, ווייל נאך דעם, וועט זיין צו שפעט ? —

אויף דעם האבן געענטפערט די „קאמענטארן צום פ.פ.א.־רעגולאמין":

„פ.פ.א. וועט אנהייבן דעם קאמף דאן, וען סיוועט געשטערט ווערן די עקזיסטענץ פון ג א נ צ ן געטא.

„עס זענען מעגלעך פארשידענע פארמען פון פאסטוען זיך, נייטרעריין, אקציעס פון א לאקאלן כאראקטער, פארשידענע רעפרעסיעס מצד געסטאפא, וועלכע וועלן קאסטן דאס לעבן פון איינצלנע, צענדלינגער אדער הונדערטער יידן.

מיר שטייען אויפן שטאנדפונקט, אז דאס לעבן פון יעדן ייד איז ווערט שוץ, אז עס דארף ניט אפגעגעבן ווערן די באנדיטן אן ווידערשטאנד. ווייל פ.פ.א. שטעלט מיט זיך ניט פאר קיין שטארקן מיליטערישן כוח, וועלכער וואלט געקענט אויפנעמען דעם ניט גלייכן קאמף מיטן דייטשן שונא, קען זי ניט ארויס־טרעטן אין שוץ פון לעבן פון יעדן ייד. פ.פ.א., אלס אוואנגארד פון די איבערגע־בליבענע יידישע ישובים, ניט נאר פון ווילנע, קען מיט א פריצייטיקן ארויס־טריט ברענגען צו א פריצייטיקער פארניכטונג פון פ.פ.א. און גלייכצייטיק דער מיט איבערלאזן דעם געטא אן א זעלבסטשוץ. אזא טאקטיק וואלט געווען א דאן־קישאטישע, א זעלבסטמערדערישע פאר פ.פ.א. מיר וואלטן אנערקענט געווארן דורך די יידן אלס פראוואקאטארן און מיר וואלטן געדארפט קעמפן מיט אייגענע ברידער. א פריצייטיק דערשיינען וואלט געווען לייכטזיניק; א צו שפעטער—א פארברכן. פ.פ.א. וועט ארויסטרעטן אין אזא אקציע, וועל־כע וועט אפגעשאצט ווערן אלס אנהויב פון סוף, אומאפהענגיק פון אונזער צאל יידן. וועגן מאמענט פון ארויסטריט וועט דעצידירן דער שטאב, וועלכער וועט אפשאצן די סיטואציע אויפן סמך פון אינפארמאציעס, דערהאלטענע פון זיכערע מקורות. די שוואכע באוואפענונג בארעכטיקט דאס, וואס פ.פ.א. קען ניט דערשיינען אין יעדן מאמענט, אבער די שוואכע באוואפענונג קען ניט בארעכטיקן דאס אויסמיידן דעם קאמף דאן, ווען עס וועט געשטערט ווערן די אלגעמיינע עקזיסטענץ פון געטא. ווען עס וועט זיך האנדלען וועגן דער אלגעמיינער פארניכטונג פון אונז, וועלן מיר ארויסטרעטן, אפילו מיר זאלן זיין נישט באוואפנט..."

די קאמפסגרופע יחיאל

אויסער פ.פ.א. איז אנטשטאנען אין געטא א צווייטע קאמפסגרופע, וועלכע מען באצייכנט יעצט א. נ. יחיאלס קאמפסגרופע. אירע חבר'ים האבן געהאט א באדייטנ־דיקן אנטייל אין פארמירן די ווידערשטאנדס־באוועגונג.

די דאזיקע ארגאניזאציע האט זיך געשטעלט אלס ציל צו פארמירן וואס גרע־סערע גרופן צום פארטיזאנען־קאמף אין וואלד. א חוץ מיטגלידער פון פארטייאישע גרופן האט זי געציילט א סך סתם יידן און פראוויינצער יוגנט. די ארגאניזאציע איז געווען א פראדוקט פון פארייניקן זיך פון א ריי קלענערע קאמפס־גרופן, וואס זענען אנטשטאנען ספאנטאן, לגמרי אומאפהענגיק אייניג פון דער צווייטער, אין דער תקו־פה, ווען עס איז אויפגעקומען אין געטא דער געדאנק פון באוואפנטן ווידערשטאנד.

די אָרגאַניזאַציע האָט זיך אונטערגעשיידעט פון פ.פ.א. אין סטראַטעגישן פּראָגנאָז וועגן די אויסזיכטן פון קאַמף אין געטאָ, נעמלעך זי האָט פּאַרויסגעזען, אַז אין די לאָקאַלע באַדינגונגען פון געטאָ־ווילנע, וואָס געפינט זיך אין אייניקע געצייליטע קלייניע געסלעך אין סאָמע צענטער שטאָט, אין מיטן פון דער באַפעלקערונג, וואָס איז נישט גרייט צו העלפן אין קאַמף — די דאָזיקע באַדינגונגען וועלן אוממעגלעך מאַכן אַ וועלכן עס איז דויערנדיקן רעזואָלט פון געטאָ; דערייבער פּאָדערט, סיי דער יידישער כבוד, סיי דער געפיל פון נקמה אָן שונא, סיי דער רצון אָפּצורעטעוועז דורך קאַמף וואָס מער געטאָ־יידן — באַצייטנס אַרויספירן וואָס מער עס לאָזט זיך יידן צו די פּאַרטיזאַנער־רייען אין וואַלד. דער אָרגאַניזאַציע איז געלונגען אַריבערצופירן אין די וועלדער אַ פּאָר הונדערט פּאַרטיזאַנער, וועלכע זענען געווארן דער קערן פון די יידישע פּאַרטיזאַנישע גרופּן. פון זייערע ריקען זענען אַרויס געוואָגטע קעמפער און קאַמאַנדירן פון רודניצקער פּושטשע.

▼

ד״ר לעאָ בערנשטיין, אייגער פון די שטאָבס־מיטגלידער פון דער קאַמפסגרופּע, האָט מיר צוגעשיקט אַ ברייטערע אָפּהאַנדלונג וועגן איר געשיכטע. כ׳ציטיר דאָ אייניקע שטעלן:

— — „מען רופט זי אָן איליאָס (יחיאלס) גרופּע, וויל יחיאל שיינבוים איז געווען איר צענטראַלע פיגור. זי איז געווען פּאַראייניקט מיט דער פ.פ.א. אין די שוועריסטע מאָמענטן פּאָר דער אונטערערדישער באַוועגונג אין געטאָ. אָן צווייפל איז די תקופה פון דער פ.פ.א. אין געטאָ געווען באַוועגטער, רייכער און אויך טראַגישער. זי האָט מערער אויפגערודערט דעם געטאָ, איז אויך געווען גלאַנצפולער. אין אירע רייען זיינען געשטאַנען און אויך געפאַלן אַזעלכע פיגורן ווי יוסף גלאַזמאַן און יצחק וויטענבערג. אין זייערע רעזולטאַטן זענען זיך אָבער ביידע גרופּן געווען פולשטענדיק גלייך: אין געטאָ האָבן ביידע ניט געקענט דערברענגען צו אַ מאַסן־אויפשטאַנד, ווי עס איז געווען אין וואַרשעווער, אָדער ביאַליסטאָקער געטאָ. אין וואַלד וואו זיי האָבן צום סוף פון געטאָ זיך אַריבערגעטראָגן, זענען זיי ביידע ניט געשטאַנען ווי באַזונדערע אינהייטן און זייערע חברים האָבן גוט געקעמפט פּאָר דער אַלגעמיינער זאַך. אין וואַלד האָבן זיי זיך אַזוי אויסגעמישט, אַז די אַמאַליקע העטעראָגענע עלעמענטן האָבן אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

— — „דאָס, וואָס די איליאס־גרופּע האָט צום סוף מיט זיך פּאַרגעשטעלט, איז געווען אַ פּאַרשמעלצונג פון פּאַרשידענע גרופּן; וועלכע האָבן צום סוף זיך צונויפגעגאָסן אין אייַן שטאַרקער גרופּע אונטער דעם מאַראַלישן אינפלוס און אונטער דער ענערגישער לייטונג פון יחיאלן. כ׳וועל זיך באַמיען שילדערן קורץ יעדע אייניע גרופּע באַזונדער:

— — א. די קערן־גרופּע. אַרום איליא האָבן זיך אין געטאָ גרופּירט די חברים פון פּרייהייט - החלוץ הצעיר: יאנעק און צמרת שומאוויטש, וועלפקע סאלין, בעלא מעלאָמעד, יפה גאלער, פּופקאָ אליהו, פּוקס מאטל און אַנדערע.

איר אייגנטלעכע פּאַרטיזאַנישע טעטיקייט אין געטאָ האָט די גרופּע אַרום איליא אָנגעהויבן אין פּרילינג 1942, וועו עס איז געלונגען איליאן צו קויפן דעם ערשטן רעוואָלווער אויף זיין אַרבעטספּלאַץ בייס „פּליגער־הארסט״ אויף וויוואולסקי גאַס 13. דאָ פּלעגט אויך קומען צו אים יאַדזיע, וועלכע האָט אים פּאַרבונדן מיטן פּוילישן

סאציאַליסט מיעטשיסלאַוו. פון אים האָט איליא באַקומען דעם ערשטן גרעסערן כמות קוילן און אַמוניציע. אויף דעם זעלבן פלאַץ האָט איליאַ שפּעטער אויך באַקומען גע־ווער. די חברים סאלין און פּופּקאַ פלעגן ברענגען געווער פון זייער אַרבעטספּלאַץ אויף פאַרוואַנעק, וואו עס איז געווען אַ מין זאַמלפּלאַץ פון דער רייכסווער פאַר גע־רויבטע אוו דערַאַבערטע וואַפן.

איליאס גרופּע איז געווען איינגעטיילט אין פינפטלעך, וועלכע האָבן געפירט אַן אַקטיווע אונטערערדישע אַרבעט. צווישן זיך אָבער האָבן זיי צוליב קאַנספּיראַטי־וע צוועקן וויניק געהאַט קאַנטאַקט. די טעטיקייט פון די פינפטלעך איז בעיקר באַ־שטאַנען אין וואַפנלעקציעס, וועלכע פלעגן פאַרקומען דריי מאָל אַ וואָך אין שול־מעדיצינישן פונקט אויף סטראַשון גאַס 2 און אויף שפּיטאָל גאַס 25 אין אַ בוידעם־שטיבל, וואו עס האָט געווואוינט אַ גרופּע פון חברים פון „פרייהייט". איליא איז גע־ווען די גייסטיקע טרייבקראַפט און די באַליבטע אויטאָריטעט פון דער גרופּע. זיין גרענעצלאָזע איבערגעבנקייט פאַר זיינע חברים און זיין פאָטערלעכע זאָרג פאַר זיי, ווי אויך זיין שטאָלצער יידישער זעלבסטבאַוואוסטזיין זענען געווען ניט די אייג־ציקע גורמים פון זיין אויטאָריטעט צווישן זיינע חברים. צום סוף פון יאָר 1942 איז די גרופּע געווען שוין גוט באַוואָפנט און האָט געציילט דרייסיק חברים.

— — ב. בארקע פרידמאַן און זיין גרופּע. בארקע פרידמאַן איז געבוירן געוואָרן אין ווילנע אין יאָר 1912, איינע פון די באַקאַנטסטע פיגורן פון דעם אָרטיקן ביתר. אַ מענטש מיט אַ גרויסן העברעאישן וויסן. ער האָט לעצטנס געאַרבעט אין דער יידישער געטאָ־אַרבעטס־פּאַליציי, אָבער יעדער איינער האָט געוואוסט, אַז דער פּאָ־ליציי־באַאַמט אויף זיין אָרעם האָט זיינע סימפּאַטיעס נאָר אויף אַזוי פיל. ווי וויַיט עס איז בלוי־ווייס. ער איז געווען איינער פון די נאָענטסטע מיטאַרבעטער פון יוסף גלאזמאַן. אויך אין דער פ.פּ.אָ. האָט ער אַ געוויסע צייט מיט אים מיטגעאַרבעט. מען ווייס ניט גענוי צוליב וואָס ער איז זיך פונאַנדערגעגאַנגען מיט יוספן. בארקע פרידמאַן האָט אַרום זיך געזאַמלט חברים, צווישן וועלכע ס'זענען געווען אויך די ברידער אזגוד, זלמן טאָקער, שמואל עפשטיין, די משפּחה לעווין (פאָטער, זון און טאָכטער), טאלקא קראַקאָווסקי פון אַרבעטסבלאָק קיילים, פּסח מגיד, צווישן זיי אויך אַ פולע ניט רעוויזיאָניסטן.

— — ג. גרופּע רינג. אַרום דעם נאָטעק־רינג האָבן זיך גרופּירט מיצקע ליפּענ־האַלק, ניסן רויטבאַרט, מאיר ליכטענזאַן, לייזער באַרט, ישראל ווייס, שלמה בראַנט, יאנעק פאויסט, בנימין יעקבסאָן, די ברידער לאלקע, הירשקע וואַרשאַווטשיק און ישראל בן־אשר (ראָזען).

— — אין געטאָ איז נאָטעק געווען אין אָנהויב דינסטלייטער און דאָן שטעל־פאַרטרעטער פון געטאָ־פּאָליציי־קאָמיסאַר אין דריטן רעוויר, און שפּעטער געטאָ־פּאָליציי־קאָמיסאַר פון ערשטן רעוויר. וועג עס איז פאַרמירט געוואָרן דאָן דער שטאָב פון איליאס קאָמפּסגרופּע, האָט נאָטעק זיך ניט איין מאָל געבעטן ביים שטאָב מען זאָל אים דערלויבן צו פאַרלאָזן זיין אָמט אין דער געטאָ־פּאָליציי. דער שטאָב איז אָבער מיט דעם ניט מסכים געווען צוליב צוויי סיבות: נאָטעקס שטעלונג איז גע־ווען זייער וויכטיק אויסצונוצן פאַר פאַרשידענע ענינים פון דער קאָמפּסגרופּע, ווי אַריינצוטראָגן געווער וכדומה. אַ חוץ דעם איז געווען פאַראויסצוזען, אַז דעסלעך האָט וועט פאַר אים נעמען נקמה אין פאַל פון זיין פאַרלאָזן די געטאָ־פּאָליציי. דעסלעך האָט

געקענט באַזייטיקן מיט אַ בעסטיאַלישער ברוטאַליטעט מענטשן, וואָס האָבן צופיל געוואוסט וועגן אים אָדער זענען אים סתם געווען אומבאַקוועם. נאָטעקס גרופּע איז געווען גוט באַוואָפנט. נאָטעק אַליין און נאָך מער זיין דרייסטער חבר מיצקע, זענען אפט געגאַנגען אין שטאָט און געברענגט געווער. נאָטעק פלעגט די וואָפן האַלטן ביי זיך אין טישקסטל אין געטאָ־פּאָליציי־רעוויר. ער איז געווען זיכער, אַז אויב עס זאָלן פּאַרקומען גרויסע רעוויזיעס פון וואָפן, וועט מען אין אַזאַ טאָבו־אָרט, ווי אַ פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט, ניט זוכן.

ד. די גראָדנער גרופּע. צום סוף פון יאָר 1942, וועו דער געטאָ אין גראָדנע איז ליקווידירט געוואָרן, האָט זיך אייגנגעבן עטלעכע יידן זיך אַריבערכאַפּן אין וויל־נער געטאָ. צווישן זיי איז אויך געווען מאיר זאַמאָשטשאַנסקי מיט זיין גרופּע; וועל־כער האָט אויך מיטגעבראַכט מיט זיך עטלעכע רעוואָלווערן. אין ווילנע האָט דער גרעסטער טייל פון זיי געאַרבעט אין פאַרואַנעק, וואו זיי האָבן געגנבעט אָדער אייג־געקויפט געווער. דעם ערשטן גרוס פון דער ליקווידאַציע פון גראָדנער געטאָ האָבן געבראַכט לייזער זאַלצמאַן (אומגעקומען), מאיר זאַמאָשטשאַנסקי און אולקע.

ה. די פּראָווינצער גרופּע. די דאָזיקע גרופּע איז ניט אַנטשטאַנען מיט איין מאָל. אירע באַגרינדערס זענען געווען די חברים לייבל באַס און אהרון דער שוסטער, וואָס איז געווען אַ לאַנגיאָריקער קאָמוניסט. די גרופּע איז כמעט אויסשליסלעך צוזאַמען מיט די שפּעטער צוגעקומענע חברים פון דער פּראָווינץ באַשטאַנען פון קאָמוניסטן און געווועזענע מיטגלידער פון קאָמסאָמאָל. לייבל באַס גרופּע האָט אין אָנהויב גע־ציילט עלף מאַן און געהאַט עטלעכע רעוואָלווערן.

— — אויף זאָוואָלנע גאַס 4, אויסערן געטאָ, האָט זיך נאָך דער אָקציע קאָוונע־פאָנאַר געפונען אַ לאַגער פון פּראָווינצער יידן, וועלכע זענען שפּעטער אַריבער אין געטאָ און געלעבט אין אַ קאָלעקטיוו אויף דייטשע גאַס 21, צווישן זיי איז אויך גע־ווען אַן אַרגאַניזירטע גרופּע יוגנטלעכע פון אַן ערך 15 מאַן, סווירער, אונטער דער אָנפירונג פון די חברים ברוך און זלמן, וועלכע האָבן שוין אין דער פּראָווינץ געהאַט פאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער. צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען צפורה בריז־מאַן, וועלכע האָט זיי פאַרבונדן מיט יחיאלן.

— — ו. די גרופּע עקיבא. אין חודש יולי 1941 איז פון ווילנע אַרויסגעפאָרן קיין ביאַלאָוואקע אויף טאָרף־אַרבעט אַ גרופּע פון עטלעכע הונדערט יידן. צווישן זיי איז אויך געווען אַ קרייז פון דער עקיבא־באַוועגונג, וועלכע האָט געציילט צוזאַמען מיט די פרויען אַ 20 מאַן. אונטער דער אָנפירונג פון משה קאַלכהיים און יחיאל זיי־דעל. אין פרילינג 1943 האָבן די ביאַלאָוואקער יידן אָנגעהויבן זוכן סאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער פון דער רודניצקער פּושטשע, וועלכע האָבן ערשט דעמאָלט אָנגעהויבן אַנטוויקלען אַ מען שפּירבאַרע טעטיקייט אין יענער סביבה נאָך דעם ווי זעקס יידן פון ביאַלאָוואקע האָבן געהאַט צוגעגנבעט ביי דער ליטווישער וואַך דרייַ ביקסן און זענען אַנטלאָפן צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד, האָבן די דייטשן ליקווי־דירט די ביאַלאָוואקיער לאַגערן און אַריבערגעפירט די יידן אין ווילנער געטאָ. דאָ האָט זיך די גרופּע פון משה קאַלכהיים גלייך פאַרבונדן מיט איליא און איז אייג־געשלאָסן געוואָרן אין דער אַלגעמיינער גרופּע פון איליא.

די דאָזיקע פאַרשידענע גרופּן האָבן פאַמעלעך אין לויף פון געטאָ אָנגעשלאָסן קאָנטאַקט צווישן זיך.

די ערשטע זיצונג מיט אַלע פאָרשטייערס פון ד' גרופּן איז פאָרגעקומען אין מערץ 1943 אויף רודניצקער גאַס 6. דער שטאַב פון די פאַראייניקטע גרופּן איז דאַן געשאַפן געוואָרן אין באַשטאַנד פון פינף מענטשן : איליא שיינבוים, פאָרזיצער פון שטאַב און קאָמענדנאַט פון דער קאַמפסגרופּע, נאַטעק רינג און שלמה בראַנד, וואָפן-אָפּטיילונג; בארקע פרידמאַן, פינאַנסן; לעאָ בערנשטיין, פּראָפּאַגאַדע. שפּעטער האָט זיך דער באַשטאַנד פון שטאַב געביטן. ווען בארקע פרידמאַן איז אַוועק אין וואַלד האָט זיין אָרט אין שטאַב פאַרנומען יאנעק פאוסט; נאָכדעם ווי איליא איז אומגע-קומען אין קאַמף אין געטאָ, איז אויף זיין אָרט באַשטימט געוואָרן אלחנן מגיד.

— — פּראָגראַם. עס איז גלייך נאָך דער פאַראייניקונג קלאָר פאָרמולירט גע-וואָרן דאָס פּראָגראַם. די קאַמפסגרופּע זעט דעם הויפּט־שטח פון איר טעטיקייט אין דער פּאַרטיזאַנקע אין וו אַ ל ד. אַהין צו דאַרפן אַריבערגעפירט ווערן אַלע אירע חברים, ווי אויך אַלע יידן, וועלכע זענען גרייט צו דעם. די קאַמפסגרופּע וועט אָבער צו יעדער צייט אויפנעמען אין געטאָ דעם באַוואָפנטן ווידערשטאַנד קעגן די דייטשן, ווען ס'זאָל דראָען דעם געטאָ אַ גרויסע, טיילווייזע אָדער ענדגילטיקע ליקווידאַציע.

אָרגאַניזאַציע. צום טאָג פון איר פאַראייניקונג האָט די קאַמפסגרופּע געציילט בערך הונדערט חברים. צום סוף פון געטאָ האָט איר צאָל דערגרייכט ביז צוויי הונדערט. די קלענסטע איינהייט פון דער קאַמפסגרופּע איז געווען אַ פינפטל. אַלס פאַרבינדונגסמאַן צווישן די פאַרשידענע פינפטלעך איז אין גרעסטן טייל באַשטימט געווען אַ בחורה. גרעסטסטייל זענען אין איין פינפטל געווען חברים פון די פריער-דיקע קאַמפסגרופּן פון וועלכע די קאַמפסאָרגאַניזאַציע האָט זיך צונויפגעשטעלט. די חברים פלעגן אָפט וואוינען צוזאַמען אין איין צימער, בכדי צו קענען דאָרט פירן זיי-ער אַרבעט. עס זענען אויך געווען צוויי „פּאָליציי"־פינפטלעך, וועלכע זענען באַ-שטאַנען פון פּאָליציסטן, ווערבירטע פאַר דער גרופּע, אָדער פון חברים, ספּעציעל געשיקטע אין דער געטאָ־פּאָליציי, ווי דאָס האָט שוין פריער פּראַקטיקירט די פ.פּ.אָ. דריי פינפטלעך האָבן געבילדעט איין אָפּטיילונג. פיר אָדער פינף אָפּטיילונגען האָבן צוזאַמען געבילדעט איין אָפּטיילונג. פיר אָדער פינף אָפּטיילונגען האָבן צוזאַמען גע-בילדעט איין באַטאַליאָן. אַזעלכע באַטאַליאָנען האָבן מיר צום סוף געהאַט צוויי.

מיט די וואָפנלעקציעס האָבן אָנגעפירט די אָפּטיילונגס-פירער: שלמה בראַנד, זלמן טאָקער, אלחנן מגיד, מיצקע דיפּענהאָלץ, הוגאָ גראָנער, לעאָ בערנשטיין, באָר-קע און אַבראַשע פּענעאוסאָוו.

— — די ראַדיאָ־נייס פלעגן הערן אין שטאָט ספּעציעל צו דעם באַשטימטע חברים. צום סוף האָט די קאַמפסגרופּע אויך געהאַט אַן אייגענעם ראַדיאָ, וועלכער איז געוואָרן איינגעמאָנטירט דורך מיצקע ליפּענהאָלץ אין אַ קעלער־מאַלינע אויף דייטשע גאַס 21.

— — ליידער איז דער אָריגינאַל-טעקסט פון סטאַטוט מער ניט פאַראַן. ער איז באַ-שטאַנען פון פאָלגנדיקע 4 טיילן:

1. די פאָרם פון אָננעמען חברים;
2. די פליכטן און אויפגאַבן פון חברים;
3. די גרונט-כללים פון קאָנספּיראַטיווער טעטיקייט;
4. באַשטראָפונגען פאַר פאַראַט און האַנדלונגען קעגן גייסט פון פּראָגראַם אָדער געזעצן פון סטאַטוט.

וואו קריגט מען געווער?

דער געטאָ איז געווען איזאָלירט פון דער אַרומיקער וועלט — וואו קריגט מען געווער ? ווי אַזוי טראָגט מען אַריין עס אין געטאָ ? ווי שמוגלט מען עס דורך דעם טויער פון געטאָ, ווי פאַבריצירט מען אין געטאָ גופא געווער ?

די ערשטע גראַנאַטן אין געטאָ זענען געבראַכט געוואָרן צו אַבאָ קאָוונערן דורך דער קלויסטער־„מוטער", וועלכע האָט אויסגעבאַהאַלטן אים אין מאַנאַסטיר. דאָס איז געווען אַ סימבאָל — אין געטאָ איז דאָ געווער!...

דעם ערשטן פיסטאָל האָט אַרײַנגעטראָגן, סוף יאַנואַר 1942 ברוך גאָלדשטיין. ער האָט אים אַרויסגענבעט פון אַ דייטשן בונקער. דריי טעג איז ער געגאַנגען צו דער אַרבעט מיט אַ געשוואָלענער, פאַרבאַנדאַזשירטער האַנט. אויפן דריטן טאָג אַרײַנגעגאַנגען מיטן רעוואָלווער אין די באַנדאַזשן — און דורך דעם טויער. ער איז געוואָרן איינער פון די אַקטיוסטע געווער־אַרײַנשמוגלערס.

▼

זלמן טיקטין, אַ זעכצן יאָריקער בחור, האָט זיך אַרײַנגעריסן (אַפּריל 1943) אין פאַרפלאָמבירטע געווער־וואָגאָנען און אַרויסגענבעט צינדערס און מאַשין־געווער־לענטעס. ער איז געכאַפּט געוואָרן, און אָנגעהויבן אַנטלויפן. ס׳האָט אים נאָכגעיאָגט אַ האָגל קוילן און ער איז געפאַלן. וועמ מען האָט אים געפירט אַ גוסס פאַרביי די יידישע אַרבעטער פון זײַן קאָמאַנדאָ, האָט ער שטיל אויסגערופן:

— ברידער, האָט זיי אין דערערד !

▼

חברה האָבן אָנגעהויבן אַרויסצוגנבענען אויף די אַרבעטס־ערטער, פון געווער־מאַגאַזינען און מיליטעריש אָפּטיילונגען — פיסטוילן, טיילן־געווער, און אויפרייס־מאַטעריטל. אַנדערע האָבן אָנגעהויבן אײַנקויפן געווער פאַר גאָלדענע קידושין־רינג־לעך, זײגערס, מלבושים — ביי אַרומיקע פוילישע אַרבעטערס, קאָנדוקטאָרן, ביי פאַרשיכורטע דייטשן. וואו היט מען זיך אָבער אָפּ פון אַ פּראָוואָקאַציע ?

דער פריַיז פון אַ רעוואָלווער אין אײַנקויף אין שטאָט איז גיך געשטיגן, פון צען טויזנט רובל — אויף פופצן טויזנט — אויף פינף און צוואַנציק טויזנט רובל; פון צען רובל גאָלד אויף פופצן — אויף פינף און צוואַנציק איין שטיק.

וואו נעמט מען די סומען ?

▼

אין די זעלבע וועגן וווי שפּייז — אַזוי האָט מען אָנגעהויבן אַרײַנשמוגלען דאָס געווער : דורך לעכער אין וועגט, אין קעלערס, אין בוידעמער, אין פאַרבאָרגענע קע־שענעס, אין לאָבנס ברויט, אין פורן מיסט, אין אָרון פון מתים.

שמואל קאָפּלינסקי און מאטוס לעווין האָבן אַרויסגענבעט פון דער שטאָט־פאַר־וואָלטונג די רויטע סיגנאַל־צייכנס פון די וועגן. אויפגעשטעלט די סיגנאַל־צייכנס אויף סטעפּאַן־גאָס און פאַרהאַלטן די באָוועגונג : אַ רעמאָנט פון דער קאָנאַליזאַציע... אויפגעהויבן די קאָנאַליזאַציע־דעקן און אַרײַנגעוואָרפן צוויי פּעק געווער אין צוזאַ־מענגעקלאָפּטע מולטערס.

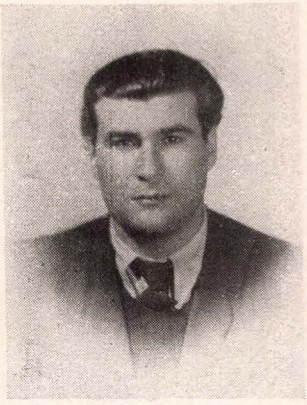

לעאָ בערנשטיין

ניסן רעזניק

אַסיע ביק

סאָניע מאַדויסקער

פּעסיע שוינבוים

אלחנן מגיד

יצחק קאָוואַלסקי

שמואל קאַפּלינסקי

דורך אַן עפענונג פון „ספּאקאיניס־וואַרשטאַטן" אויף רודניצקער גאַס זענען ביינאַכט עטלעכע יונגע בחורים אַריין אין די קאַנאַלן און אַרויסגעפירט דאָס געווער.

ביים אייגקויפן, איינשאַפן און אַריינגנבענען געווער אין געטאָ וויזן אַרויס זייער אַן אַקטיוויטעט טעטיקייט די פ.פּ.אָ. חברים, וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער אינהייט, „בורבישקי", ווי אויך אין אַנדערע אינהייטן. צווישן זיי דערמאָן איך מיר די נעמען: משה בראָזש, אברהם גאָנטאָוויק, ברוך און צדוק גאָרדאָן, לייבקע און הערשקע גאָרדאָן, מולקע חזן, איזקע און ניונקע טעלעראַנט, דינה לייזערסאָן, חיים לאַזאַר, הירשקע לעווין, ברידער פילאָוסקי.

אויך דער יוו"א איז געווען אַ קוואַל פון געווער־ליפערונג. אין יוו"א האָבן גע־ארבעט פערציק יידישע אַרבעטער ביים סעגרעגירן די ביכער פאַר ראַזענבערגס שטאָב. מען האָט דאָרט איינגעשאַפן און אויסבאַהאַלטן געווער און פון דאָרטן גע־براַכט אין געטאָ.

ענלעכע זענען געווען די וועגן פון איינשאַפן געווער פון יחיאלס קאַמפגרופּע. יחיאל שיינבוים פלעגט איינשאַפן געווער ביים פּאָליאַק מעטשיסלאָוו דורך דער פאַר־מיטלונג פון יאַדזיען. מיצקע ליפּענהאָלץ, וועלכער האָט געארבעט ביי דער ווילנער שטאָט־פּאַרוואַלטונג אַלס קאַנאַליזאַציע מעכאַניקער, איז געקומען אין קאַנטאַקט מיט פיל ליטווינער און פּאָליאַקן און האָט ביי זיי געקויפט רעוואָלווערן. שלמה בראָנט פלעגט ביי אַ געסטאַפּא־מאַן קריגן פאַר גאָלדענע רובל בערך צוויי מאָל אַ וואָך שפּאָגל־נייע מאָוזערס. לאָם פון מעמעל האָט געארבעט אַלס איבערזעצער אינעם רא־זענבערג־שטאָב אין בנין פון יוו"א. באַקאַנטע ליטווינער פלעגן אים דאָרטן ברענגען געווער. לעאָ בערנשטיין, וועלכער פלעגט קומען אין יוו"א מיט אַ פּאַסירשיין כלו־מרשט צו זוכן יידישע לערנביכער פאַר די קינדער, פלעגט איבערנעמען די וואָפן ביי לאַמען און זיי אַריינטראָגן אין געטאָ. ביים טויער זענען געשטאַנען די פּאָליציסטן פון דער קאַמפּסגרופּע און געזאָרגט פאַר דעם, אַז דאָס אַריינטראָגן פון געווער זאָל דורכגיין בשלום. אַ גאַנצע ריי חברים פון יחיאלס קאַמפּס־גרופּע פלעגן גנבענען גע־ווער אין דער געשטאַפּא־אייגהייט. זיי האָבן אויך אַרויסגענבעט און געבראַכט אין געטאָ דעם רעוואָלווער פון מערדער מאַרטין וויס.

אויך אין געטאָ גופא האָט מען פּראָדוצירט געווער. אין די טעכנישע וואַרשטאַטן אויף רודניצקער גאַס 6, וועלכע זענען געשטאַנען אונטער אינזשעניער מאַרקוסעס לייטונג זענען אויסגעארבעט געווארן אַמעריקאַנער הענטשקעס פון אַלומיניום און מעש (פּראָיעקט פון יאַנעק שטול) אַ הונדערט צוואַנציק העק פאַר די פּאַרטיזאַנער, און פאַרשידענע קאַלטע שוצגעווער, אייניקע הונדערט קינזשאַלן, מעסערס, גווינטן, צינ־דערס צו גראַנאַטן (יאַנעק שטול און ש. קאפלינסקי) טיילן צו רעוואָלווערן, שפּראַנד־זשינעס, הענטלעך. אויך האָט מען מאָנטירט געווער אין פּריוואַטע וואַרשטאַטן (משה שימיליסקי א. א.).

אָפט האָבן די יידישע אינסטרוקטאָרן און וואַרשטאַטן־לייטערס באַוואונדערט די פלייסיקייט פון זייערע יונגע שילערס, וואָס אַרבעטן אויף אין די פרייַע שעהן און אָפט האָבן זיי זיך געמאַכט ניט זעענדיק, וואָס עס פּראָדוצירט די יוגנט.

אַן ערך אַכט הונדערט גראַנאַטן האָט מען אויסגעארבעט אין געטאָ פון עלעק־טרישע לעמפלעך, אויסנוצנדיק אויפּרייס־שטאָף, וועלכע זענען אַריינגעשמוגלט גע־וואָרן דורך הירש און לייב גאָרדאָן אָנשטאָט קאַרטאָפל און זאָלץ.

אלחנן מגיד, פאָטער און ברידער פענעאוסאָוו, האָבן אין די טעכנישע וואַר־שטאַטן פאַריכט אַלטע און אומברויכבאַרע וואָפן און פאַרוואַנדלט זיי אין נוצלעכן געווער.

וואו האַלט מען דאָס געווער ? די געווער־אַרסענאַלן האָבן זיך געפונען אין גע־ווער־מאַלינעס, אין קעלערן, בוידעמער, אונטער פּאָדלאָגעס, אין פּוסטע קלעצער; אין טאָפּעלע פענצטער-דעקן, אויף סטראַשון־גאַס 12, אין דער פאָלקסקיך זענען געלעגן פּיסטאָלן אין דאָפּעלע דעקן פון עמערס מיט וואַסער, וואָס זענען געשטאַנען אין רשות הרבים. אויף סטראַשון גאַס 2 זענען געלעגן קליינע אויטאָמאַטן אין די ווי־טאַמינען־סלויען פון שול־מעדיצינישן פּונקט. אַ געווער־אַרסענאַל פון פ.פּ.אָ. האָט זיך געפונען אין אַ קעלער אויף קאַרמעליטו גאַס 3, אין פאָלקס-קיך דייטשע גאַס 31, אויף אָשמענער גאַס 8 (לאָקאַל פון פ.פּ.אָ.־שטאַב), אויף סטראַשון גאַס 6 (אין דער ביבליאָטעק פון „מפיצי השכלה").

יחיאלס גרופּע האָט געהאַט אירע געווער־מאַלינעס אין געטאָ־שול־ביוראָ; אין אַ קעלער אויף סטראַשון גאַס 2, אונטערן שול־מעדיצינישן פּונקט; אין אַ קושעטקע, וואָס האָט זיך געפונען אין בראנטס וואוינונג, אין לאָקאַל פון ערשטן געטאָ־פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט.

▼

וואו האָט מען געלערנט איבן זיך מיט געווער ?

די טעאָרעטישע לעקציעס פון באַנוצן געווער, פונאַנדערנעמען און אויפלייגן עס, זענען געהאַלטן געוואָרן אין די צימערן פון די שולן, פון יוגנט־קלוב, פון די גע־טאָ-וואַרשטאַטן, אין שול-מעדיצינישן פּונקט און אין די מאַלינעס. פּראַקטישע פּרואוון פון באַנוצן געווער זענען געמאַכט געוואָרן אין קעלערס: הויף קאַרמעליטע גאַס 3, אויף רודניצקער גאַס 7, דייטשע גאַס 31, סטראַשון גאַס 6.

די יונגע חברים פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג פלעגן ניט תמיד אָפּהיטן אַלע פאָרזיכטס־מעטאָדן און עס האָט ניט איינמאָל געטראָפן אין געטאָ, אַז אַ רע־וואָלווער פלעגט אויסשיסן פון זיך אַליין. עס זענען פאָרגעקומען צוויי פאַלן, ווען מען האָט זי דורכגעשאָסן אַ האַנט און אַ פוס. דאָס זעלבע פלעגט אויך טרעפן אין וואַלד. די געווער־אינסטרוקטאָרן זענען געווען בחורים, געדינטע אין מיליטער. דורך מי־ליטערישע אינסטרוקציע - ביכלעך, אַריינגעגנבעט פון די חורבות פון ייוואָ, האָט מען זיך פאַרפולקומט אין מיליטערישע קענטענישן.

▼

צו די צוגרייטונגען צום קאַמף אין געטאָ און וואַלד האָט אויך געהערט די סאַניטאַרע אויסשולונג. עס האָבן צו די קאַמפס-גרופּן געהערט מעדיצינער און קראַנקן-שוועסטער, וועלכע האָבן געזאָרגט וועגן סאַניטאַרן פּערסאָנאַל און מאַ־טעריאַל. אַלס מיטגליד פון דער קאַמפס-גרופּע פון יחיאל האָב איך אין שול-מעדי־צינישן פּונקט אָנגעפירט מיט אַ גרופּע קראַנקן-שוועסטער-פּאַרטיזאַנער, לערנענ־דיק זיי מאכן אימפונגען, באַנדאַזשן און דערטיילן ערשטע הילף ביי פאַרוואונדונגען.

אַ גאַנצע ריי מעדיצינער, וועלכע עס איז געלונגען דורכרייסן זיך אין וואַלד אין די ליקווידאַציע-טעג פון געטאָ האָבן געלייסטעט דאָרט וויכטיקע אַרבעט ביים ראַטעווען די פאַרוואונדעטע פּאַרטיזאַנער.

סאבאטאזש-אקטן

נאָך איידער ס׳איז אנטשטאַנען די ווידערשטאַנדס־באַוועגונגען, האָבן אַ גאַנצע רייע יידן פון זיך אַליין, ניט צוגויפגערעדט, ניט אַרגאַניזירט — נאָר געטריבן פון רצון צו נעמען נקמה קעגן שונא — אַנגעהויבן זוכן וועגן פון סאַבאַטאַזש, פון אַנטאַן היזק די נאַציס.

סאַבאַטאַזש־אַקטן זענען פאַרגעקומען נאָך פאַרן אַריינגיין אין געטאָ. פשוטע יידן, אַרבעטער, טראַנספאַרטלער, פלעגן אַרבעטנדיק ביים דייטש, מאַכן לעכער אין די זעק פון מעל צעברעכן רייפן פון די פעסלעך, צעשטערן טיילן פון אַפּאַראַטן. יעדער אינער האָט געוואוסט, אַז די קלייניע סאַבאַטאַזש־אַקטן וועלן ניט דעצידירן אויפן גורל פון שונא; אָבער יעדער האָט געוואָלט מיט עפּעס באַפרידיקן זיין אינערלעכן רע־וואָלט, זיין דורשט נאָך נקמה.

אין דער תקופה פון גטאָ, ווען ס׳האָט זיך פאַרמירט די פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג, זענען די סאַבאַטאַזש־אַקטן געווען שוין אַרגאַניזירטע, פלאַנירטע.

וויט, ווייט ניט אַלע פון די סאַבאַטאַזש־אַקטן זענען מיר באַקאַנט. עטלעכע פון זיי, וועגן וועלכע איך האָב געהערט, וועל איך דאָ דערציילן.

יאַנעק שטול האָט מיר דערציילט, אַז די ערשטע וואָך נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן קיין ווילנע, האָט ער געאַרבעט מיט נאָך דריי חברים (מאַקס, פריץ און חיים ראצער) ביים צוזאַמענגעשטעלן טיילן פון ראָווערן אויף זשעליגאָווסקע גאַס 4 אין „פּאַרראַט־זאַמענשטעלע". זיי האָבן באַשלאָסן צו מאַכן סאַבאַטאַזש־אַרבעט. ביים אייַנפאַקן צוזאַמענגעשטעלטע ראָווערן פאַרן אָפּשיקן זיי מיט טראַנספּאָרטן, פלעגן זיי איבערשניידן אַקסן אָדער אַנדערע טיילן פון ראָווערן, און אַזוי האָבן זיי פאַרניכ־טעט טיילן פון זעקס הונדערט ראָווערן.

שפּעטער, שוין אייניקע וואָכן פאַרן גטאָ, האָבן זיי געאַרבעט אויף פּילסודסקי גאַס 68, אויף אַ פּלאַץ, וואו עס פלעגן פאַרריכט ווערן טאַנקען. דאָרט פלעגן זיי מאַכן לעכער אין די בענזין־פעסלעך, און גלאָזט אַזוי אויסרינען ביי צען טויזנט ליטער בענזין און צעשטערט מאַשינערי־טיילן פון דריי טאַנקען.

די דייטשן, וועלכע האָבן זיך ניט געריכט, אַז יידן וועלן וואָגן מאַכן סאַבאַטאַזש־אַקטן, האָבן ניט געוואוסט ווי זיך צו דערקלערן, פאַרוואָס איז דאָס בענזין אויסגע־רונען פון די פעסלעך.

▼

אַ סך פון די יידישע סאַבאַטאַזש־אַקטן זענען אַדורך נישט באַמערקט פאַר די דייטשן, אָדער דורך זיי אַנגענומען געוואָרן אַלס דיוועַרסיע־אַקטן פון פּוילישע, ליט־ווישע ווידערשטאַנדלערס אָדער סאָוועטישע פּאַרטיזאַנער — ווייל דעם יידן האָט דער דייטש ניט געקענט חושד זיין, אַז ער וועט זיך פאַרנעמען מיט סאַבא־טאַזש, דאַן ווען דער טויט־שווערד איז איבער אים געהאנגען.

▼

דאָס פונאַנדערנעמען און קאַליע מאַכן טיילן פון מאַשינען, און דאָס לאָזן אויס־רינען בענזין איז געווען אַ באַליבטער סאַבאַטאַזש־שפּיל ביי דער גטאָ יוגיט.

מען האָט דערציילט:

דער זיבצן יאָריקער שלאָסער ל י י ב ק ע ד י ס ט ע ל האָט צעשטערט עטלעכע און פערציק שלעסער פון אַנטי-אַוויאַציע-קוילנוואַרפערס. ער איז אויך גע-יוען אַ ספּעציאַליסט אויף אַריינצוברענגען געווער.

י א ש ק ע ר א ף און פ ע ל ד מ א ן, ספּעציאַליסטן־טעכניקער, האָבן אַר-בעטנדיק אין „הק״פּ״־אַיינהייט פּאַרניכטעט טיילן פון טאַנקען; דאָס זעלבע האָבן געטאָן נאָך חברה, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט.

אין ב ו ר ב י ש ק י זענען געווען גרויסע מאַגאַזינען פון געווער, קוילן־וואַר-פערס, טאַנקען וכדומה. ברוך גאָלדשטיין, גאָרדאָן און זיאמקע טיקטין פאַרנעמען זיך דאָרט, בשעת דער אַרבעט, מיט קאָליע־מאָכן טיילן פון די קוילנוואַרפערס.

וועגן ברוך גאָלדשטיין האָט מען דערציילט, אַז ער אַליין האָט קאָליע געמאַכט איבער הונדערט אַנטי־אַוויאַציע־קוילן־וואַרפערס.

ביי דער מיטהילף פון אינזשעניער ראטנער, האָבן די אַרבעטער פון בורבישקי אין זומער 1942 אַריינגעוואַרפן אויטאָמאַטישע צינדערס אין די בענזין־רעזערוואַרן פון זעקס טאַנקען, וועלכע זענען פאַרלאָדן געווארן אין בורבישקי אין ריכטונג סמאָ-לענסק. אויפן וועג האָבן זיך די טאַנקען אָנגעצונדן.

מען דערציילט, אַז זומער 1943 האָט אין בורבישקי, אַ יונגער דייטשער דורכ־פאָרנדיקער רעזערוויסט, מאָניפּולירט מיט אַ גראַנאַט. אָפּדרייענדיק פון אים אַ טייל, האָט ער זיך זייער צעטומלט. ראָטנער האָט אים געזאָגט: גיב אַ וואַרף דעם גרא-נאָט, אַז ניט וועלסטו צעריסן אויף שטיקער! — און מיטן האָט ער אים באָוויזן וואו צו וואַרפן. דער גראַנאַט האָט אויפגעריסן אַ מאַגאַזין מיט קוילן. קיינער האָט זיך ניט געכאַפּט, אַז ראָטנער האָט געוואוסט דעם פּלאַן פון די פאַרמאַסקירטע געווער־אַרסענאַלן אין בורבישקי... מען האָט געשאָצט, אַז עס זענען דאָן פאַרברענט געווארן אַן אַנדערהאַלבן מיליאָן ביקסן-קוילן.

וועגן ז ע ל י ק ג א ל ד ב ע ר ג, דער געווען אינסטרוקטאָר פון ווילנער יידישן טעכניקום, האָט מען דערציילט, אַז אַרבעטנדיק אַלס אינזשינער אויפן אעראָדראָם פון פאַרובאַנעק, האָט ער אַרויסגעדרייט וויכטיקע טיילן פון פופציק אַע-ראָפּלאַנען, וועלכע זענען געווען אין רעפּאַראַטור.

▼

לעבן בעזדאן, פערציק קילאָמעטער הינטער ווילנע, איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער פון יידן. דאָרט האָבן הירש לעווין, מאַצקעוויטש, קופּערבערג און וויינשטיין צענומען מיט אַ שרויף־שליסל הונדערטער מעטער רעלסן אויפן באַן־וועג ווילנע־איגנאַלינע.

▼

אַ געוויסן טאָג איז גאַנץ ווילנע אויפגערודערט געווארן פון אַ שרפה אין דער פעלץ-פאַבריק „קאיליס״, בשעת וועלכער ס׳זענען פאַרברענט געווארן צענדלינגער טויזנטער פעלצן. אין דער שרפה איז געלעגן די האָבט פון די פ.פּ.אַ.־חברים.

אַ שרפה איז אויך אויסגעבראָכן אין בענזין־לאַגער לעבן ווילנע, ניט ווייט פון פאַנאַר „בענזינובקע״. אייניקע הונדערט פעסער בענזין זענען דאָן אַוועק מיטן פלאַם. דאָס איז געווען די מלאכה פון ייד פרידמאַן.

וויניק מענטשן האָבן געוואוסט אין געטאָ, אַז די ביידע שרפות זענען אַרויסגע־
רופן געוואָרן דורך יידן.

▼

אָנהויב זומער 1942 איז פֿאַרגעקומען די ערשטע באַן־דיוועַרסיע. אויף קאַר־
מעליטן-גאַסל 3, אין אַ קעלער האָט מען פֿאַבריצירט דעם אויפרייס־גראַנאַט..

איינמאָל אין אַ פּרימאָרגן גייט אַרויס וויטקע קעמפּנער מיט אַ גרופּע יידישע אַרבעטער אויסערן געטאָ אויסצוזוכן דאָס אָרט פון אַטענטאַט; וויטקע קעמפּנערס האָר זענען העל-בלאָנד; זי האָט אַן אַרישן אויסזען. פֿלוצים נעמט זי אַראָפּ איר לאַ־
טע, גייט אַרויף אויפן טראָטואָר און מאַרשירט אַוועק, אַלס אַריערין, צום אויסערן שטאָט, נעבן דער באַן-ליניע, דאָרט זוכט זי דאָס פֿאַסנדיקע אָרט, סטאַרעט זיך צו געדענקען פּרטים, ווייל דער אַטענטאַט דאַרף פֿאָרקומען ביינאַכט. אַזוי מאַכט זי דריי טעג אירע זוכונגען. אין דער פּרי גייט זי אַרויס פון געטאָ — אין אָוונט קערט זי זיך צוריק. עס ווערט אויסגעוויטל אַן אָרט, אַ זיבן קילאָמעטער הינטער ווילנע.

אין אַ פֿאַרטאָגס, יולי 1942, גייען אַרויס וויטקע קעמפּנער, איזע מאַצקעוויטש און משה בראָאוזע דורכן געטאָ־טויער און טראָגן מיט זיך די מינע. ביינאַכט ווערט זי אונטערגעלייגט אונטער די באַן־רעלסן. אויף מאָרגן אין די אָוונט־שעהן קערן זיך צוריק. עס ווערט אויסגעווילט אַן אָרט, אַ זיבן קילאָמעטער קינטער ווילנע.

— נעבן ווילייקע איז אויפגעריסן געוואָרן אַ באַן, צעשמעטערט געוואָרן דער לאָ־
קאָמאָטיוו און וואַגאָנען מיט געווער; פֿאַראַן אַ סך געהרגעטע און פֿאַרוואונדעטע דייטשן!

דאָס איז געווען די ערשטע באַן־דיוועַרסיע נעבן ווילנע. ס׳זענען דאָן אַרעסטירט געוואָרן עטלעכע הונדערט פּויערים פון דער אומגעגנט. מען האָט צוויישן זיי געזוכט פּוילישע פֿאַרטיזאַנער, שולדיקע אין אַטענטאַט. די דייטשן האָבן ניט געהאַט קיין פֿאַרדאַכט, אַז ס׳איז אַ יידישע אַרבעט.

▼

אַ גאַנצע רייע חברים פון פ.פּ.אָ. האָבן דורכגעפירט אַנטי־נאַצישע שפּיאָנאַזשן, נאָטירט אויף זייערע אַרבעטסשטעלן די באַוועגונג פון די מיליטער־אייגהייטן און זייער צאָל. יצחק מאצקעוויטש האָט געאַרבעט אויף טאָטעריישע פֿאַפּירן ביי דער באַן. ער פלעגט נאָטירן די באַוועגונג פון די מיליטער־צוגן און איבערגעבן עס אין שטאָב פון פ.פּ.אָ.

▼

אַ קאָנטיקן אָרט אין די סאָבאָטאָזש־אָקטן האָבן פֿאַרנומען די גנבות פון די דייטשע אָמטן. יעדער ייד, האָט געהאַלטן פֿאַר זיין חוב, עפּעס אַרויסצוגנבענען פון מיליטער, אָדער פון די אַרבעטס־אייגהייטן און ברענגען עס אין געטאָ. ס׳איז געווען אַ גרויסער מקור פון דער געטאָ־עקאָנאָמיק, אָבער ס׳איז אויך געווען אַן ערן־ענין. יעדער, וואָס פלעגט עפּעס אָפּגענעמען פון דייטש, פלעגט דערמיט שטאָלצירן, די וואָס פלעגן צוריקקומען אַ היים מיט פּוסטע הענט, גאָרניט געגנבעט, האָבן זיך ממש געשעמט. אַלע האָבן זיי באַטראַכט פֿאַר לא יוצלחס, און אַזוי האָבן זיי זיך אַליין אויך געהאַלטן.

אַ גרויסע גנבה־אַקציע אין „פעלד־באַקליידונגס־אַמט" מיטן צוועק אַריינצוברענ־גען אַ סכום געלט פאַר פ.פ.אָ. איז דורכגעפירט געוואָרן פון טאליא זשאבינסקא, מול־קע חזן, מיכאל קאָוונער און דאנקע ליובאצקי. מולקע חזן, געקליידעט אין פּאָליציי־בגדים, שטייט אין פענצטער פון „פעלד־באַקליידונג". מיכאל קאָוונער און דאנקע ליובאצקי שטייען מיט אַ וואָגן. טאלקא זשאבינסקא וואַרפט זיי דורכן פענצטער דייט־שע שינעלן, קאַראַקולענע מאַנטלען, יעגער-וועש. די געגנבעטע סחורה ברענגט אַריין פערציק טויזנט רובל.

אַן אַנדער מין אַרבעט ווערט דורכגעפירט דורך י. קאָוואַלסקי. ער דרוקט פאַל־שע פּראָדוקטן-קאַרטן, וואָס ברענגען אַריין אַ גרויסע הכנסה.

י צ ח ק וו א ל א ז ש נ י פאַרניכטעט אין פאַרפלעגונגס-לאַגער שפּייז־פּראָ־דוקטן, וואָס ווערן געשיקט צום פראָנט.

ט ע וו ק ע ג א ל פּ ע ר י ן פאַרברענט און צערייסט דייטשע בריוו, פירנ־דיק די דייטשע פּאָסט; גנבעט שפּייז־פּאַקעטן און ברענגט זיי פאַר די קינדער אין געטאָ.

י ח י א ל ש י י נ ב ו י ם פאַרניכטעט אויף זיין אַרבעטס־פּלאַץ אַלץ, וואָס ס'לוינט זיך: מאַשינען־טיילן, עלעקטרישע דראָטן, אַפילו די שויבן פון די פענצטער. איך פלעג צו אים קומען פון צייט צו צייט אויף זיין אַרבעטס־פּלאַץ. איינמאָל באַ־מערק איך, עס פעלן די שויבן אין די פענצטער. אויף מיין פראַגע־בליק ענטפערט ער מיט הנאה:

— ס'איז מיין מלאכה... זיי מיינען, אַז פון די אויפרייסן נאָך די לופט־אָנפליען צעפּלאַצן די שויבן אין די פענסטערלס...

▼

כ'האָב דאָ נאָר דערציילט וועגן די פאַלן, וועגן וועלכע מען האָט גערעדט אין געטאָ, אין די לאַגערן אָדער שפּעטער אויף דער פריי. אומצאָליקע גרעסערע און קלע־נערע סאַבאָטאַזש־אַקטן, אויסגעפירט דורך פ.פ.אָ. חברים און סתם ניט קיין אָרגאַני־זירטע יידן, זענען דעם עולם ניט באַוואוסט. ס'ווייסן זיי נאָר זייערע שטילע אויס־פירערס.

פּראָפּאַגאַנדע און אויפקלערונג

ווי זאָל מען פירן פּראָפּאַגאַנדע פאַרן ווידערשטאַנדס־געדאַנק, ווי זאָל מען אַריינ־ציען נייע חברים, ווען דער יסוד פון דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג איז געווען באַ־זירט אויף פּערזענלעכן צוטרוי. קיין דירעקטע אָפענע פּראָפּאַגאַנדע צווישן געטאָ־עולם האָט דעריבער די ווידערשטאַנדס־באַוועגונג ניט געקענט פירן, זי האָט געמוזט אויסקלויבן א ו מ ד י ר ע ק ט ע וועגן פון אַפּעלירן צום געפיל און צום האַרץ פון געטאָ־ייד.

די קולטור־אַרבעט אין געטאָ איז אין לעצטן יאָר געווען אַזוי צו זאָגן די טרי־בונע פאַרן ווידערשטאַנדס־געדאַנק. אַ נעסט פון ווידערשטאַנד־פּראָפּאַגאַנדע איז גע־ווען דער יוגנט־קלוב, וועלכער האָט געציילט ביז דריי הונדערט מאַן. אין דער אַר־בעט פון אויסוואַל, פון געהעריקן שטאָף פאַר רעוואָלטירנדיקע דראַמאַטישע אויפ־

פירונגען, כאַראַלע דעקלאַמאַציעס וכדומה, האָבן מיטגעהאָלפן: לעאָ בערנשטיין, דער לייטער פון יוגנט־קלוב, אבא קאָוונער, דער רעזשיסער פילניק, די דיכטער ש. קאַטשערגינסקי, אברהם סוצקעווער און ל. אָפּעסקין, די לערערס זעליק קאַבאַטשניק, ישראל דימענטמאַן, שעפטעל און ראָסקין. די געזעלשאַפטלעכע טוערס הערמאַן קרוק, גוטגעשטאַלט און אַנדערע. די אַרבעטער־אוידיטאָריע, וואו עס פלעגן פאָרקומען זונ־טאָג אומזיסטע אימפּרעזעס פאַר די אַרבעטער, מיטן אָנטייל פון יוגנט־קלוב; א גאַנ־צע רייע לידער, געזונגענע אויף די אויפּפירונגען פון יידישן געטאָ־טעאַטער; די צום רעוואָלט רופּנדיקע פּיעסע „היהודי הנצחי" פון דער העברעאישער דראַמאַטישער סטודיע; די אָוונטן פון ברית עברית געווידמט די קאַמפּן פון די חשמונאים קעגן די העלענער, פון די קנאים מיט די רוימער; די ל"ג בעומר־פייערונגען אין די שולן; די אויפּפירונגען פון לייוויק און לעיעלעס; די רעציטאַציעס פון חיים גראַדעס „געוויין פון דורות", פון דעם העברעאישן לידּ: „הנך מוכן שאל הקול!" און אַנדערע; די עפּנטלעכע מסדה־פייערונג, אַרגאַניזירט דורך ז. קאַבאַטשניק און דאָס לערנען מסדה אין די שולן; די כאַראַלע אינסצענירונגען פון שלום אָנסקיס „מרד" (אויפּשטאַנד) — פון אבא קאָוונער; י. ל. פּרצעס „מיין ניט די וועלט איז אַ קרעטשמע", ח. נ. ביאַליקס צער און צאָרן לידער — דאָס זענען געווען די וועגן דורך וועלכע די ווי־דערשטאַנדס־באַוועגונג איז געקומען מיט איר רוף צום געטאָ.

▼

פאַרשיידן זענען געווען די וועגן פון יידישן ווידערשטאַנד אין געטאָ; ער האָט געפונען זיין אויסדרוק אין קולטורעלן, מאַראַלישן, רעליגיעזן, ווירטשאַפטלעך־עקאָנאָמישן, סאַניטאַרן און פאָליטישן געראַנגל; און ער איז שפּעטער נאָך בולטער נתגלה געווארן אין דער פּאַרטיזאַנישער קאַמפּס־באַוועגונג פון געטאָ.

ווער איז געווען דער גיבור פון יידישן ווידערשטאַנד אין געטאָ? —

דער געטאָ־כלל, דער געטאָ־ייד, וואָס האָט זיך געראַנגלט עקשנותדיק טאָג־טעגלעך פאַר זיין לעבן און פאַר זיין כבוד; דער געטאָ־ייד, וואָס האָט ניט געווואוסט אָפילו, אַז דאָס רופט זיך אָן ווידערשטאַנד, אָבער וועלכער האָט אינסטינקטיוו רע־זיסטירט קעגן די דייטשע פאַרניכטונגס־כוונות; דער געטאָ־ייד, וואָס פלעגט זיין אידעאַל און באַשטרעבונג אויסדריקן מיט די אַזוי פשוטע ווערטער: דערלעבן צו לעבן ווי א מענטש — און שטאַרבן ווי אַ מענטש".

דער געטאָ־כלל האָט פון זיך אַרויסגעגעבן די אַלע טויזנטער יידן, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין געטאָ־געראַנגל פאַרן קיום; דער געטאָ־כלל האָט פון זיך אויך אַרויסגעגעבן די, וואָס זענען נישט בייגעשטאַנען דעם נסיון אונטער די איום ונורא־דיקע באַדינגונגען — די אנוסים, פאַרפירער און פאַרפירטע. די, וואָס האָבן גע־בלאַנדזשעט און די, וואָס האָבן אין זייער פאַרבלאַנדזשענישן געמיינט, אַז זיי וועלן אויפּטאָן גוטס פאַרן געטאָ.

דער געטאָ־כלל האָט אַרויסגעגעבן פון זיך די אָנפּירנדיקע, צילבאַוואוסטזיני־קע אַקטיוויסטישע יחידים, וועלכע האָבן געהערט צו די פאַרשיידנסטע שיכטן און פאָליטיש־אידעאישע קרייזן פון געטאָ און וועלכע ס'האָבן זיך קלאָר דעפינירט די צילן פון געטאָ־געראַנגל: לעבן אויך אין געטאָ ווי אַ מענטש — און שטאַרבן אויך אין געטאָ ווי אַ מענטש.

דער געטאָ־ווידערשטאַנד אין זייגע אַלע וועגן און פאַרמען — איז געווען די נחלת־הכלל פון ישראל אין געטאָ.

21. א טאג אין געטא

עס לויפט דורך פאַר מיינע אויגן אַ „נאַרמאַלער" טאָג אין געטאָ־ווילנע, אַ טאָג אַ רואיקער, אָן געשעענישן.

— צוועלף ביינאַכט.. פינצטער. אויף האַלץ-פּריטשן, אויף טישן און צונויפגעלייגטע שטולן ליגט מען צו אַכט, צו צען, צו צוועלף, צו דרייצן, צו פופצן מאָן אין צימער. משפּחות, משפּחות ליגן צוזאַמען, ווער אויסגעטאָן און ווער האַלב אין די זאַכן, די פּענצטער פאַרהאַנגען מיט שוואַרצע טיכער. אָבליגאַטאָרישע נאַכט־פאַרטונקלונג צוליב אַעראָפּלאַנען-אַנפליען.

די טיר עפּנט זיך שטיל, מיט אַ סקריפּ.

אַ שאָטן שאַרט זיך צו אַ שאָטן.

— שלמה, שטיי אויף צו דיין נאַכט־וואַכע.

— שוין, איך גיי שוין. וואָס הערט זיך אין געטאָ?

— שטיל. עפּעס אויפן גאַס זענען געלאָפן פּאָליציסטן. מסתמא וועמען געזוכט. נאָר אין אַלגעמיין שטיל, הלוואי ווייטער.

— איינס ביינאַכט. אַ זילבערנע נאַכט, אין זילבער איז דער געטאָ פאַרזונקען. נאָר פון טויערן און גזימסן פאַלן אָפּגעריסענע שאָטנס.

אויפן גאַנעק אויף זאַוואַלנע 44 שפּאַצירט דער נאַכט־וועכטער אין אַ פּאָר מאַנטלען אַנגעטאָן. ס׳איז קאַלט.

— עס הערן זיך שטיל זיינע טריט.

פון ווייטן הערן זיך אינזאַמע טריט פון נאַכט־וועכטער אין שכנישע הויפן, לעכער אין די וועגט פאַראייניקן די הויפן, און מען קען גיין פריי פון הויף צו הויף, ווי דורך טויערן. שטיל.

נאָר אָפּט הערט זיך עפּעס אַ קליין געוויש ביים טויער, ווי עפּעס אַ באַוועגונג. וואָס קומט דאָ פאָר?

די נאַכט-וואַכע גייט צו צום טויער. באַלויכט שטיל דאָס טויער מיט אַ פאַר־טונקלטן לאָמפּערן. דאָס טויער פון זאַוואַלנע 44 גרענעצט מיטן גאַס פון אויסערן געטאָ. איין טראָט — און אויסערן געטאָ! אָבער געשלאָסן איז דאָס טויער מיט שטאַרקע שלעסער און פאַרהאַקט מיט ברעטער און טשוועקעס.

קיינער ניטאָ. מסתמא זיך אויסגעדוכט. נאָר עפּעס איז אַ ברעט ווי אָפּגערוקט אָביסל. אַ לויכט מיט דער האַנט-לאָמפּערן: עס ליגט אַ זעקעלע. ווער האָט עס פאַרבייגייענדיק אַריינגעשטופּט דורך אַ ברעט פון טויער, אַ ברעט, וואָס לאָזט זיך אָפּרוקן פון אָרט.

פּלוצעם הערט זיך אויף די טרעפּ פון הויף אַ שטילער טראַט, אַ שאָטן נענטערט זיך צו.

— שלמה, אַ פּעקל האָסטו געפונען ביים טויער?

— געפונען.

— מאַך אַ שווייג. קום כ׳וועל דיר דערציילן, וואָס עס ליגט אין פּעקל... ס׳וועט קומען אַ טאָג און דאָס פּעקל וועט צונוצקומען! עס וועט צונוצקומען.

— צווי ביינאַכט. עס עפּנט זיך אַ טיר.

אַ שאָטן שאַרט זיך צו אַ שאָטן.

— אברהם, שטיי אויף צו דיין נאַכט־וואַכע. איך האָב מיינע צווי שעה שוין אָפּגעשטאַנען. איצט איז דיין רייע.

און אַזוי בייט זיך די וואַך אין די הויפן פון געטאָ, יעדע צווי שעה, נאַכט נאָך נאַכט. אַ וואַך וואָס גיט אַכטונג, צי רייסן זיך ניט אַריין קיין שיכורע דייטשן, ליט־ווינער אָדער פּאָליאַקן דורך די טויערן פון די הויפן, וואָס גרענעצן זיך מיטן אויסערן געטאָ. אַ וואַך, וואָס גיט אַכטונג, צי עס געשעט ניט עפּעס אומגעריכטעס אין געטאָ, צי זוכט מען ניט וועמען עס איז, צי איז ניט אַרויס אַ באָפעל פון אַן אָקציע.

ביי יעדן פאַרדעכטיקן געוויש אויף די גאַסן אין דער שלאָפנדיקער נאַכט, אָדער וען די פּאָליציסטן קלויבן זיך צונויף פּלוצעם אין די קאַמיסאַריאַטן, און עס ווערן זיי געגעבן אומגעריכטע נאַכטיקע באָפעלן — לויפט די נאַכט־וואַכע פון וואוינונג צו וואוינונג און רופט:

— יידן, שטייט אויף, אין געטאָ איז אומרואיק!

און אין געציילטע מינוטן זענען אַלע שוין אויף די פיס, און ווער נאָר עס האָט ניט קיין „שיין" לויפט אין אַ מאַלינע.

וואָס עס זאָל ניט זיין די סיבה פון טומל אין געטאָ — איז תמיד בעסער צו זיצן אין אַ מאַלינע, דאָרט דערגייט ניט אַזוי גיך דער דייטש, און ניט דער יידישער געטאָ־פּאָליציסט.

פיר פאַרטאָג. עס הויבט זיך אָן אַ באַוועגונג אין די צימערן. פאַרזיכטיק צינדט מען אָן אַ לעמפּל און מען קוקט צי די נאַכט-פאַרטונקלונג איז אין אָרדענונג. דער עולם טוט זיך אָן אין איילענדיש, אַלע צוזאַמען, מענער, פרויען, קינדער, אייגע אין די אויגן פון די אַנדערע. קיינער לייגט ניט אַכטונג אויף די אַמאָליקע שעמענישן, קיינער באַמערקט ניט קיין צווייטן.

ביי דער פּליטע אין קיך פאָרעז זיך די פרויען און קענען קוים דורכקומען ווער פון זיי וועט היינט אין דער פרי האָבן די זכיה צו קענען עפּעס אויפקאָכן פאַרן מאָן, ערב זיין גיין צו דער אַרבעט.

די הויז־קאָמענדאַנטין גייט צו צו דער רשימה אויפן וואַנט און לייענט פאָר:

— מלכה קערט אויס היינט אַלע צימערן און די טרעפּ... — שרה וואַשט די דילן...

— די עמערס פון די קאָרידאָרן זאָלן גלייך פאַרטאָג פאַרשווינדן. איך וועל פאַר אייך אין תפיסה ניט גיין. געדענקט, היינט קען זיין אַ סאַניטאַרע אינספּעקציע, מאַכט אין אָרדענונג. איך זאָג אייך צום לעצטן מאָל. איך וועל פאַר אייך אין תפיסה ניט גיין...

די אויסגערופענע פרויען קוקן מיט בייז אויף דער הויז־קאָמענדאַנטין:

— וואָס ביסטו פאַר אַ פריצטע. קענסט אויך צולייגן אַ האַנט.

— וואָס, איך אַרבעט דען ניט, ווי איר, ביי די דייטשן אויף דער קאָמאַנדע? איך בין אייך מוחל דעם כבוד, און ווערט אַליין קאָמענדאַנטינס...

מענער מישן זיך אַריין:

— ווייבער, זייט רואיק. די הויז־קאָמענדאַנטין דאַרף מען פאַלגן. עס דאַרף זיין אַרדענונג, וואָס, איר ווילט אומזיסטע צרות?

— פינף פאַרטאָג...פון ווייטן גרויט דער פרימאַרגן. אויף די גאַסן הויבט אָן שטראָמען אַ באַוועגונג. רייען ביי די יידן־ראַט־טיי־הייזער, פרויען אין פאַטשיילעס לויפן מיט טשיניקעס געקאָכטע וואַסער. דער מאַן ווערט האָבן אַ הייס גלאָז טיי.

אויף די גאַסן דרייען זיך יידן מיט קעסטלעך:

— ווער קויפט סאַכאַרין, דייטשישע, טשעכישע, אַריגינעלע, גוטע?

אַ פרוי שטעלט זיך אָפּ:

— כ׳קויף צוויי פּעקלעך, אויב ס׳איז נאָר אַריגינעלע — אָבער ניט היגע ערזאַץ.

— וואָס הייסט היגע? מיין זון האָט עס נעכטן אַליין געגנבעט ביי אַ דייטש, וואו ער אַרבעט. ס׳איז פון טשעכיע, ער האָט אַראָפּגעצויגן דריי ציטרינען. אפשר ווייסט איר, ווער דאַרף עס האָבן פאַר אַ חולה?

— וויפיל לייזט איר פאַר אַ ציטרין?

— פינף קילאָ ברויט. ס׳איז אָנגעקומען ממש מיט בלוט, מיט טויט־ריזיקע.

— זעקס פאַרטאָג. ס׳פאַרמירן זיך אין באַזונדערע הויפן די אייגהייטן, אין שורות, אין שורות. בראש פון יעדער אייגהייט איר יידישער בריגאַדיר.

יעדער אַרבעטער איז אָנגעטאָן אין וואָס עס לאָזט זיך, אַרומגעאַרטלט מיט שטריק און באַלאָדן מיט אַ קאַך-געשיר (אַ „מענאַשקע") און מיט אַ טאָרבע צו האַלטן ברויט.

בריגאַדע נאָך בריגאַדע, שורה נאָך שורה, פליסט מען אַרויס פון די הויפן און מען ציט צום געטאָ־טויער.

ביים טויער שטייען ס״ס-לייט, ליטווישע פּאָליציסטן און יידישע געטאָ־פּאָליציסטן („טאָר־וואָך").

ס׳דעפּילירן די בריגאַדעס, ס׳ווערן געציילט די שורות; וויפל מענטשן ס׳גייען אַרויס פון דער בריגאַדע, אַזויפיל דאַרפן צוריקקומען. אָניט איז דער יידישער בריגאַדיר פאַראַנטוואָרטלעך מיט זיין קאָפּ.

ס׳דעפּילירן די בריגאַדעס. ס׳לויפן די שורות, שאָטנס און טאָרבעס, שאָטנס און טאָרבעס.

אַנדערע מורמלען זיך אַ ליד, וואָס האָט זיך דורכגעגנבעט פון קאָוונער געטאָ:

„מיר יידישע בריגאַדעס
אויסגעפוצט אין לאַטעס."

— זיבן פרי. שטיל אין די גאַסן. די אַרבעטער־קאָמאַנדעס זענען שוין אַוועק צו דער אַרבעט. אַ העלפט געטאָ איז שוין אויסערן געטאָ. אין געטאָ גופא זענען געבליבן די „שיינלאָזע" נעלמים, פרויען, קינדער, און אָנגעשטעלטע פון יידן־ראַט. קינדער טוען זיך אָן. אויף די פּליטקעס קאָכט זיך אַ זופּ פון מעל, אין די טשיינעס

לויפט מען ווידער נאָך הייס וואַסער. איצט עסט די צווייטע שיכט: די פרויען און די קינדער.

מען ווייס שוין אויך ידיעות וועגן די נאַכט־געשעענישן. וועט איז אַרעסטירט געוואָרן ביינאַכט, וואו געווען אַ רעוויזיע, וועלכע נייע מודעות הענגען אויף די וועגט, וועלכע נייע גזירות וועלן פּאַראויסגעזען.

— אַכט פּרי. קינדער איילן אין די געטאָ־שולן. אַרבעטער לויפן אין די געטאָ־וואַרשטאַטן. יידן־ראַט־אָנגעשטעלטע אין די ביוראָען פון יידן־ראַט, אין שפּיטאָל און אין די קאָאָפּעראַטיוון.

געטאָ־פּאָליציסטן פּאַרקויפן די פּוילישע אַנטיסעמיטישע צייטונג „גאָניץ צאָ־דושיענני". איין רובל אַ צייטונג.

יידן כאַפּן די צייטונג און שפּייען מיט רוגזה:

— אַ מיתה משונה זאָל זיי נעמען די אַנטיסעמיטישע העצערס, מען טאָר די צייטונג אין האַנט ניט נעמען. מען מוז אָבער וויסן עפּעס נייס. שטענדיק קען מען עפּעס וויסן צווישן די שורות.

— ניין פּרי. דאָס לעבן לויפט אין געטאָ זיין נאָרמאַלן לויף.

אויף די הויפן, פון הויז צו הויז, פון צימער צו צימער וואַנדערן די יידישע סאַ־ניטאַרע דאָקטוירים אוּן טעתהן מיטן עולם: „לופטערט דאָס בעט־געוואַנט, וואַשט די דילן, מאַכט ריין די שויבן, שטויבט אָפּ די אַלטע בילדער, מאַכט ריין די אוביקאַציע, וואַרפּט אַרויס דאָס מיסט: ווער פון אייך איז נאָך פּאַרלייזיקט — קריגט אַן אומזיסטן בילעט אין באָד; וועמען פון אייך בייסט די העגט — קריגט אַ צעטל צו גיין אין אַנטי־סקאָביעס־פּונקט זיך אויסשמירן. ווער ס'האָט היץ קען זיך אויסמעסטן. נאָר צוברעכט ניט דעם טערמאָמעטער, מען קען ניט קויפן קיין נייעם. יידן — היט זיך אָפּ פון קראַנקייטן."

פּאַרחושכטע יידן נעמען אָן די וואַרענישן פון דאָקטוירים אוּן שוועסטער פּאַר־שידנאַרטיק. אַנדערע באַגעגענען מיט רוגזה:

— קיינע אַנדערע דאגות האָט איר שוין ניט, נאָר ריינקייט. אוּן חיונה? אוּן אַ „שיין"? אוּן וואָס הערט זיך עפּעס מיט פּאָנאַר?

אוּן אַנדערע נעמען אויף וואַרעם, לאָדן איין זיך צוזעצן אויף די הילצערנע נאָרע.

— נעבעך דאָקטאָר, אָמאָל האָט איר געהאַט קאַבינעטן, אוּן איצט גייט איר אי־בער די הייזער, ווי אַ שמש אין די סליחות־פּרימאָרגנס, רופט צו עבודת הבורא. זאָגט עפּעס אַ גוט וואָרט, עפּעס אַ גוטע נייס... איר מוזט דאָך וויסן מער פון אונז.

פון טרעפּ צו טרעפּ לויפט די ידיעה:

— דער יידישער סאַניטאַרער דאָקטאָר גייט! די סאַניטאַרע שוועסטער גייט. הויבט אָן צו וואַשן די פּאָדלאָגעס אוּן קערן די טרעפּ.

— וואָס האָט איר מורא פּאָרן יידישן דאָקטאָר? ס'איז דאָך ניט קיין דייטש. ער פּאַרשטייט דאָך די לאָגע, ווי קען מען אַלץ אַזוי גיך באַווייזן? זיין ווייב מוז דאָך אויך איצט וואַשן די פּאָדלאָגעס.

אויף די הויפן מאַכן די הויף־וועכטער אַרדענונג. רוימען די קלאַזעטן. ביי די מיסט־קאַסטנס שטייען פויערים מיט פורן און פאַקן דאָס מיסט אין די פורן, און קענען זיך ניט אָפּחידושן פון וואַנען נעמט זיך אַזויפיל מיסט אין איין נאַכט, קאַרטאָפל שאָלעכץ, אָפּפאַל פון בוריקעס, פון גרינסן.

א פאַרבייגייענדיקע יידענע גיט א שושקע דעם פויער:

— מיכאַל, דערקענסט מיך? פלעגסט אַמאָל קויפן ביי מיר סחורה. דאַרפסט אפשר א בלוזקע פאַר דיין מיכאַלאָווע?

— אוודאי דאַרף איך, אַבראַמאָוואַ, טראָג אַראָפּ גיכער, קיינער זאָל ניט זען. ווי, וואָס איז פון דיר געוואָרן. באַקומסט צוויי קילא ברויט, 3 קילא קאַרטאָפל, אַן איי, און א בוראַק.

דאָס געשעפט ווערט געמאַכט. די רויטע בלוזקע פאַרפאַקט אין דיקן פאַפּיר פאַרשווינדט צווישן דעם מיסט אויף דער פור.

אויף די גאַסן עפענען זיך די בעקעריין. עס שטייען רייען און מען קויפט דא ברויט נאָך זודיקע, קאָכיקע, אַז ס׳איז דא אין שטוב דאָס שטיקל ברויט איז זיכערער. א ליאַדע מאַמענט קען דאָך אויסקומען לויפן אין א מאַלינע.

עס עפענען זיך די געוועלבלעך — די „געטא־קאָאָפּעראַטיוון". אויפשריפטן: — „הייַנט איז דא צו פאַרקויפן 3 קילא געפרוירענע קאַרטאָפל, א האַלבע קילא מערן און א קילא בוריקעס אויף א פראָדוקטן־קאַרטע".

וואו ס׳איז נאָר דא א געוועלבל שטייט א רייע. געפרוירענע קאַרטאָפל איז אויך אַן ענין. מען וואַשט עס גוט אָפּ, מען רייבט אַן און מען מאַכט א טייגעכץ. אַבי ניט געהונגערט.

אין די הויפן שטייען וויבער און וואַשן וועש מיטן געטא־וואַש־פראָשעק פון אש. שטריק נאָך שטריק ווערן דורכגעצויגן און ס׳פלאַטערט אויף זיי די וועש.

אין די ביוראָען פון יידן־ראַט קאָכט די אַרבעט. מען שרייבט, מען רעגיסטרירט, מען גיט אַרויס קאַרטן, מען שטעמפלט.

פון די געטא־וואַרשטאַטן הערן זיך קלעפ פון האַמערס. אין געטא־זעגעריי רוישט די זעג־מאַשין. און ס׳פאַרן אַרויס וועגעלעך מיט האָלץ צעזעגטע אויף קלייניע שטיקלעך. אין יעדן וועגעלע זענען איינגעשפּאַנט קינדער פון דער טראַנספאָרט־בריגאַדע „ילדים". ביי דער באַד־קאַסע שטייען רייען. מען קויפט באַד־בילעטן, מען גייט צו דער דעזינ־פעקציע.

פון איניקע הויפן הערט זיך א גמרא-ניגון: די ישיבה-לייט לערנען גמרא. פון אַנדערע הויפן רייסט זיך אַרויס קינדערשע געזאַנגען. מען לערנט די קינדער זינגען אין די פאַלקס־שולן. א שטים פון א לערערין:

— „אַט אַזוי זייט א לאַנדסמאַן
זיינע קאָרן, זיינע קאָרן" —

— לערערין, וואו זייט ער? וויי זעט אויס קאָרן?

און פון א ניט גוט צוגעמאַכטן פענצטער פון א פאַלקס־שול טראָגט זיך די שטים פון א לערער:

— און ווען ס׳האָבן די רוימער באַלאַגערט מסדה...

— עלף בייטאָג. אַ קלינג אין יידן-ראַט דורכן אַלאַרם-גלעקל, וואָס גייט געהיים פון גענאָ־טויער. דער סימן איז באַוואוסט:

— מורער גייט!

געטאָ־פּאָליציסטן לויפן פון הויף צו הויף:

— מורער גייט!

אין אַ בליציקער שנעלקייט פאַרשווינדן פון די גאַסן אַלע טויש־הענדלער, אַלע יידן מיט קעסטלעך, יעדער יייד אָן אַ „שיין", יעדער פנים מיט אַ גרויער האָר.

עס שטאַרבן אויס פלוצעם די גאַסן. די אַלטע און שיינלאָזע לויפן צו די מאַליגעס. די הויף־וועכטער קערן מיט אימפּעט די הויפן. די הויז-קאָמענדאַנטין לויפט איבער די צימערן:

— קערט! וואַשט! מאַכט ריין די צימערן! אַלץ אין אָרדענונג! מורער גייט!

און דאָס לעבן שטאַרבט אָפּ.

און שפּעטער לויפט פון הויף צו הויף, פון הויז צו הויז די ידיעה:

— דער „מעם" איז געווען אין יידן-ראַט און אין געטאָ-תפיסה. קיינעם ניט מיט גענומען.

— דער „מעם" איז אַוועק! — און ס'שיטן זיך אויס יידן ווידער אויף די גאַסן. און יידן מיט קעסטלעך האַנדלען, און ווידער רייען, און וועגלעך פאָרן, און פון די שול־פענצטערס הערן זיך קינדער־געזאַנגען.

— צוועלף בייטאָג. אין די פאַלקס־קיכן אַ געדראַנג. מיטאָג.

— הייגט איז זופ פון קרויט און אויך אַ קאַשע פון געפרוירענע קאַרטאָפל!

— ווי לאַנג קען מען דערמיט ציען די פיס?

די געטאָ־אומפאַרמעגלעכע און -אייגזאַמע עסן אין די קיכן. די בעלי־משפחות נעמען אין קאָך־געשירן די זופן, און טראָגן אַהיים און קאָמפּלעטירן עס מיט אַן אייגן געקעכץ, אויסגעקאָכט אויף דעם געטאָ־אויוועלע — „מאַרקוסובקע". פּאָליציי און מיוחסים עסן אין די פּריוואַטע רעסטאָראַנען.

— איינס אַ זייגער. מיטאָג אָפּרו. אויף די גאַס! שטיל. ביים טויער־וואַך זענען זיך ניט קיין דייטשן. ס'איז „מאָלצייט", נאָר אַ פּאָר ליטווישע פּאָליציסטן, שוין אָפּ־געקויפּטע און „באַשמירטע".

יידישע פּאָליציסטן אַרום געטאָ שטייען ווי שטאַפעטן:

— מען זעט ניט קיין ס"ס.

און פּלוצעם ווי פון אונטער דער ערד וואַקסט אויס אַ פּור, פון אויבן צוגעדעקט מיט שמאַטעס און האָלץ. בליציק עפענען זיך אויף די טויערן פון געטאָ און דאָס פּורל פּאָרט אַריין אין אַ נאַטן הויפל פון געטאָ. מען לאָחט עס אויס שנעל, קאָרטאָפל און מערן, און אַ פּאָר זעקלעך מעל.

די פּור פּאָרט אַרויס אויף צוריק מיט מיסט.

יידישע פּאָליציסטן גיבן איבער די ידיעה:

— שטיל אַרום און אַרום. מען זעט ניט קיין ס"ס.

און אַ צווייט פּורל לויפט אַריין אין געטאָ. פון צווישן האָלץ נעמט מען אַרויס

לעבעלעך ברויט, עטלעכע זעקלעך מעל און אַרבעס. היינט אָוונט וועט ביליקער זיין ברויט אין געטאָ.

— פיר נאָכמיטאָג הויבט זיך אָן ווידער די באַוועגנג ביים טויער פון געטאָ. עס איילן זיך צוריקקערן וואָס שנעלער די ערשטע נאָנטסטע פּאַרטיעס.

אַלע עפּעס אַזוי משונהדיק, פאַרהויקערדיקט און הינקענדיק. ווער ס׳האָט קאַר־טאָפל אַרומגעוויקלט אַרום די פיס, און ווער ס׳האָט באַנדאַזשירט מיט מעל־קאָרסעטן זיין ברוסט.

מיט שרעקעדיקע אויגן דערנענטערן זיך די צוריקגייער צום טויער. מען ציילט. די צאָל איז אין אָרדענונג. די רעוויזיע איז נאָר לפּנים וועגן. מען גייט דורך שנעל.

אין געטאָ אין די טויערן פון די שכנותדיקע הויפן צום געטאָ-טויער וואַרטן שוין קינדער און שטוביקע:

— טאַטע, דורך בשלום? וואָס האָסטו היינט געבראַכט?

— געבראַכט צוויי המוציאס ברויט, אַ געדיכטן זופּ מיט קאַרטאָפל אין מענאַשקע און אַראָפּגעגנבעט צוויי שפּולקעס באַוול.

— טאַטע, דו ברענגסט יעדן טאָג אַ סך! עס וואַרט אויף דיר אַ הייסע זופּ פון בוריקעס, וועלן מיר דאָס צוזאַמענמישן מיט דיין זופּ. פאַר די באַוול וועלן מיר קריגן אַ פּאָר קילאָ ברויט. טאַטע, ס׳איז גוט, אַ יאָ?

— ס׳איז גוט, מיין קינד, אַבי מען לעבט.

— זעקס אַ זייגער. ס׳שטייען אויסערן געטאָ אין אומענדלעכע שורות די צוריק־גייענדיקע אַרבעטער. ס׳איז אַ פאַרהאַלטונג ביים טויער. אָנגעקומען דייטשישע ס״ס און מען רעווידירט גענוי.

די יידישע פּאָליציי טאַפּט זאָרגפעלטיק און געפינט אויס ביי וועמען קאַרטאָפל, ביי וועמען ברויט.

דער פּאָליציסט לעוואַס שטייט מיט אַ גומענעם שטעקן, און איז מכבד יעדן געכאַפּטן שמוגלער מיט זיין גומענער נאַגייקע.

און אָט גייט דורך אַ פרוי. עפּעס דיקלעך. מען רעווידירט זי. און פּלוצעם: עס לויפט אַרויס פון איר בוזים — אַ האָן, לויפט און שרייט קוקורעקו.

די יידישע, ליטווישע און דייטשישע פּאָליציסטן לויפן נאָך דעם האָן. ער לויפט, שפּרינגט, פליט, שפּרינגט אַריין אין פּנים. אַ געווירבל. דורכן אָפּן־געלאָזענעם טויער לויפן דורך דערווייל צענדליקער, צענדליקער יידן און ווערן פאַרשוואונדן מיט די אַריינגעשמוגלטע סחורות.

לעוואַס יאָגט נאָך די פרוי מיט זיין גומענעם שטעקן.

— זיבן אַ זייגער. עס רוען זיך די גאַסן פון געטאָ.

די צוריקגעקומענע אַרבעטער דערציילן די ידיעות:

— פאַרבייגייענדיקע פּויערים האָבן דערציילט, אַז די סאָוועטן זענען שוין גאָר נאָענט.

— הינטער לידע האָט מען אויפגעריסן אַ בריק.

— די באַנען האָבן היינט געפירט „געפרוירענע עפּעלעך" (די געפרוירענע דייטשן אויפן רוסישן פראָנט).

— אויפן וואָקזאַל איז היינט דורכגעפאָרן אַ גרויסער טראַנספּאָרט מיט „געהאַקט קרויט" (שווערע קריגס-פּאַראָוונדיקטע).

— הינטער ווילייקע האָט מען ווידער אויפגעריסן אַ באַן. ווער ווייס, ווער האָט עס געמאַכט?

— ביי אונז אין „שנייידער-שטובע" איז געווען היינט אַ רעוויזיע. מען האָט אַלעמען באַזוכט. ביי אַ פרוי האָט מען געפונען אַ צוגעגנבעטע שפּולקע באַוול, האָט מען זי אַוועקגעפירט אין תּפיסה.

— אונזער דייטשישער אַרבעטס-מייסטער האָט מיר היינט געזאָגט אין דער שטיל: ראַטעווע זיך, אַנטלויף. מען וועט אייך אַלעמען פאַרניכטן.

— אַ בייז יאָר אויף זיין קאָפּ. וואָס שיט ער דיר זאַלץ אויף די וואונדן, וואו קען מען אַנטלויפן? ווער וועט אַרייגלאָזן? וואָס באַשערט איז באַשערט.

▼

אויף שפּיטאָל גאָס שטייט אַ גרופּע „געטאָ-סטראַטעגן". אין מיטן ד"ר יאשפאן. ער איז מפרש די נייס פון טאָג.

— געווען אָקאָרשט אַ ידיעה, אַז די דייטשישע דרייצנטע דיוויזיע איז אין גאַנצן צעשמעטערט.

— פון וואַנעט די ידיעה?

— אַ דאגה אייך. מען זאָגט געווען, איז געווען. דער דריי־און־צוואַנציקסטער קאָרפּוס איז אַרומגערינגלט. די אייך־און־צוואַנציקסטע דיוויזיע איז אין אַ קעסל. זיי האָבן ניט וואו צו גיין. זיי האָבן ניט וואוהין צו לויפן.

— אוי דאָקטאָר, אַ געזונט אייך אין קאָפּ! ווי דערלעבט מען נאָך אַ פּאָר חדשים און זען זייער מפּלה...

▼

אויף שאָוועלסקע־גאָס און סטראַשון־גאָס גייט אין אָוונט דער הויפּט-האַנדל. יעדער איינער פאַרקויפט די סחורה, וואָס ער האָט היינט „אַרייגגעמאַלינעוועט".

מענער, פרויען און קינדער גייען און שרייען אויס זייער סחורה:

— קאַרטאָפל, קאַרטאָפל, דריי־און־צוואַנציק רובל אַ קילאָ!

— סאַכאַרין, עכטע, אַריגינעלע!

— גרויסע בוריקעס!

— רעטעכער ווי די קירבעס!

— נאָדלען, שפּילקעס, שנירלעך צו די פיס!

— מעל פון אַרבעס. נוס צו באַקן, צו קאָכן!

— ציגאַרעטן, ציגאַרעטן, דייטשישע, פוילישע, שפּאַנישע!

יינגלעך און פרויען שטייען און רופן אויס געטאָ־פּראָדוקציע-אַרטיקלען!

— באַבקעס, באַבקעס, רעטשקענע באַבקעס, קאַרטאָפל-באַבקעס, טייגעכצלעך!

— געבעקס, קיכעלעך מיט מערן — גוט ווי אין די פרידנס יאָרן!

— צוקערקעס. דריי רובל אַ שטיק. איריסן — צוגייען אין מויל, זעקס רובל אַ שטיק!

— זייף, אמתע, גוטע, מאַכט אַ שוים, מיט דער מאַרקע „הירש"!
אין אַ ווינקל שטייען אַ פּאָר באַקאַנטע געטאָ-גרויס־סוחרים.
— ווער האָט אַ גאָלדענעם זיגערל פאַר אַ פּוילישן פּריץ? גלייך מזומנים!
— איך דאַרף אַ ווייס חופּה־קלייד פאַר מיין געוועזענער שטרוזשובקע, גאַראַנ־
טירט אַ קילאָ וויים־ברויט און אַ פערטל קילאָ פוטער.
— כ׳האָב אַ סוחר אויף הונדערט „לאָקשן" פאַר אַ ליטווישן פּאָליציסט, גאַראַנ־
טירט ברויט, מעל, קאַרטאָפל און בוריקעס. — — —
דער האַנדל בליט אין געטאָ.

▼

און אָט אויף סטראַשון-גאַס, נעבן הויף פון דער ביבליאָטעק „מפיצי השכלה" שטייט נחומקע, אַ זעכצן יאָריקער בחורל און לייגט פאַר שטיל דעם עולם, וואָס גייט אַרויס פון ביבליאָטעק:
— ווער קויפט ציאַן־קאַלי? ווער קויפט ציאַן־קאַלי! דער טויט קומט אין אַ סעקונדע!
— ס׳איז אמתע, גאַראַנטירטע?
— איר קענט קאָנטראָלירן אין אָפּטייק!
— מה יקר, אַ פּאָרציע פאַר איין מענטשן?
— טויזנט רובל אַ פּאָרציע. ביליק און גיך. און ס׳פּאַרהיט פון פּאָנאַר.
שטייט אַ ייד און טראַכט:
— קויפן פאַר זיך אַליין ציאַן־קאַלי איז ניט אַרנטלעך כלפי דעם ווייב. פאַר ביידן איז שוין אַ הוצאה פון צוויי טויזנט רובל. פאַר דעם געלט קען מען לעבן צוויי חדשים.
זאָגט אים נחומקע:
— איצטער זשאַלעווט איר דאָס געלט, און ווילט אַריינכאַפּן נאָך אַ פּאָר חדשים לעבן, אין שפּעטער וועט שוין זיין צו שפּעט. איר וועט ניט קריגן די סחורה, ווי זשע וועט איר זיך דאַן פאַרהיטן פון גיין קיין פּאָנאַר — —
שטייט דער ייד, טראַכט, טראַכט און זאָגט:
— אַליין זיך אייגנקויפן דעם טויט? זיין אַ מאבד את עצמו לדעת? אַנטלויפן פונעם טויט וואָס איז מיר באַשערט? ניין... ווי באַשערט אַזוי וועל איך שטאַרבן!...
(אין איינעם פון די לאַגערן אין עסטאָניע האָב איך געטראָפן נחומקע קראַנק אויף אַ שטערבלעכע דיזענטעריע, צעשלאָגן און צובלוטיקט פון אַן אַרבעטס־אויפזעער. ער האָט מיך דערקענט און באַקלאָגט זיך:
— אַלעמען פאַרקויפט ציאַן־קאַלי, פאַר זיך גאָרניט געלאָזן, געדאַרפט שפּייזן משפּחה. אַזויפיל מענטשן געגעבן די מעגלעכקייט צו שטאַרבן, ווען זיי ווילן — און זיך אַליין צוליב ברויט און קאַרטאָפל, ניט געלאָזן קיין איין פּאָרציע ציאַן־קאַלי, קיין איין פּאָרציע ציאַן-קאַלי. — — —

▼

אויף רודניצקע גאַס, אויפן הויף פון יידן-ראַט, שטייט אַ פרוי און דערציילט:
— כ׳האָב הייַנט געהערט, אַז אַ שאָפער האָט באַגעגנט לעבן מינסק אַ גרופּע ווילנער יידן אַרבעטנדיק אויף אַ שאָסיי. מען שמועסט אויך, אַז ער האָט דאָ געבראַכט

אַ בריוול פאַר אַ פרוי פון איר מאַן, וואָס מען האָט אַרויסגעפירט בשעת אַן אַקציע פון געטאָ. ס׳קען ניט זיין, אַז מען האָט אַלע אַרויסגעפירטע אויסגעהרגעט. אַ טייל מסתמא לעבט.

פרעגט איר אַ שכנטע:

— ווער איז די פרוי? כ׳וויל זיך דערוויסן, אפשר לעבט אויך מיין מאַן?

— מען קען זיך ניט דערוויסן ווער די פרוי איז. מסתמא האָט זי מורא, מען זאָל זי ניט מקנא זיין.

אַ יונגע אויסגעדאַרטע פרוי מיט אַ זעקסיאָריק בלייך קינד ביים האַנט זאָגט שטיל:

— זיי לעבן! ביי וויטעבסק, אָדער הינטער מינסק; וואו עס איז, אָבער זיי זענען דאָ. היינט ביינאַכט האָב איך אין חלום געזען מיין אַרויסגעפירטן מאַן, האָט ער געוואונקען צו מיר מיטן פינגער, געגלעט דאָס קינד און געזאָגט: בקרוב וועלן מיר אַלע זיין צוזאַמען! — — —

— וואָס הייסט, בקרוב וועלן מיר אַלע זיין צוזאַמען? — — —

— אַכט אָוונט. די יוגנט גייט צום „אָוונט־שפּאַציר". פּאָרווייז, פּאָרווייז און גרופּנווייז. די גאַסן געדיכט. ניט דורכצושפּאַרן זיך.

ס׳איז דאָך יוגנט. מען פאַרגעסט זיך אַ וויילע, אַז ס׳איז געטאָ. מען שמייכלט און מען לאַכט. מען וואַרפט זיך איבער אַ בליק און אַ וואָרט און אַ שמייכל.

די הויפּט-שפּאַציר־גאַסן זענען רודניצקע, שאַוועלסקע און סטראַשון־גאַס. דאָ קען מען אויך אַריינגיין אין אַ געטאָ־קאַפע און מכבד זיין די אויסדערוויילטע מיט אַ גלאָז שוואַרצע קאָרן־קאַווע.

ראָמאַנטישע פּאָרן גייען שפּאַצירן אויפן הויף פון יידן־ראַט, רודניצקע 6. דאָ שטייט אַ בוים. דער איינציקער געטאָ־בוים. אַרום אים איז גוט צו חלומען און צו בענקען. ער פאַרבייט אַ גאָרטן.

אויף סטראַשון־גאַס נומער 6 איז דאָ אַ האָלץ-פּלאַץ. ליגן דאָרטן קלעצער אויס־געלייגט עטאַזשנווייז. דאָרט איז דער זאַמלפּונקט פאַר פאַרליבטע פּאָרלעך. מען זיצט אויף די קלעצער, מען טרוימט וועגן די טעג פון דער באַפרייאונג און מען זינגט געטאָ־לידער. און וואָס שטאַרקער די ליבע — אַלץ אויף העכערע קלעצער זיצט דער בחור מיט זיין חברטע.

פון די קלעצער אויפן מאַרק־פּלאַץ טראָגט זיך דאָס פּאַרטיזאַנישע ליבע-ליד: אונטער די קאַנאָנען:

היינט ליבע מאַריאָן,
טרעפן מיר זיך ביים ראַנד פון קאַנאָן,
און איידער וואָס ווער
נעם די שער,
שער אָפּ דיינע צעפּ,
טו אָן דעם מאַנטל מיט די סאָלדאַטסקע קנעפּ,
גיב אַ קוש, נעם אַרום,
כאַפּ די ביקס און קום.

פון קלאָץ צו קלאָץ, אַלץ ווייטער און העכער וואַנדערט דער רעפרען:

אונטער די קאַנאָנען וועלן מיר זיך באַגעגענען,
אונטער די קאַנאָנען וועלן מיר זיך געזעגענען,
ביקס צו ביקס צעקושן
ביקס צו ביקס.

אין געטאָ־טעאַטער גייט אַ פּאַרשטעלונג. אין געטאָ־רעפּרעזענטאַנץ־הויז זיצט מען ביי די טישלעך און מען טרינקט שוואַרצע קאַוועע און מען דערציילט די יסורים און שרעק פון טאָג. אין די בתי־מדרשים דאַוונט מען מעריב. אין קרייזלעך — זיצונגען; און אונטערערדישע גרופּן — באַראַטונגען. פון הויפן קלינגען אַרויס געזאַנגען פון יידישן און העברעאישן כאָר. פון האַנט צו האַנט וואַנדערן געהיימע ראַדיאָ־נייס־ביולעטינען פון דער פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע.

— ניין אָוונט. אויף די הויפן און די גאַניקעס פול מיט מענטשן. מען שטייט אין די רייען צו די אוביקאַציעס. מען גייט אין די ענגע דירות צו דעם געשטיקטן שלאָף. מען פרעגט זיך אויס די לעצטע נייס־געשפּרעכן:

— איז ווי מיינט איר, הייַנטיקע נאַכט קען מען רואיק שלאָפן?

— זע, לייבל, כאָפּ זיך אַריין לעבן קאָמיסאַריאַט, דערוויס זיך געוויס צי עס זענען ניטאָ קיין נייע גזירות. צי קען מען זיך אויסטון אַדער מען דאַרף שלאָפן אין די זאַכן?

אין די צימערן אין ענגשאַפּט און חושך לייגט מען אויס די נאַרעס. מען שפּרייט די קאָלדרעס אויף טישן, אויף שטולן. מען לייגט זיך שלאָפן. מען שעפּטשעט:

— נו, אַבי אַריבער נאָך אַ טאָג, אַלץ נענטער צום סוף.

— זאָג נאָך ניט אַריבער, ווייל די נאַכט הויבט זיך ערשט אָן. — — —

— צען ביינאַכט. עס שלאָפן דער געטאָ. עס שלאָפן די גאַסן. עס שלאָפן די הויפן. עס שלאָפן די צימערן. שטיל. נאָר אין באַהאַלטענע קעלערן און בוידעמער שטילע געוועבן. פּאַרטיזאַנער־קרייזלעך איבן זיך אין געווער. יידן בויען אין דער נאַכט מאַלינעס.

די ערשטע נאַכט־וואַכע גייט אַרויס צום דיזשור.

— עלף ביינאַכט... ס׳שלאָפן שטיל די הימלען. נאָר פון צייט צו צייט הערן זיך ווייטע, שטילע פאַרדעמפּטע געוועבן. ס׳לויפן עסקאַדרילייען אַראָפּלאַנען פון די אַלי־אירטע. פליט וואָס מערער? דערנענטערט די שעה פון דער באַפרייאונג?

און ווידער שטיל. נאָר נאַכט־וועכטער צו נאַכט־וועכטער וואַרפן דורך אַ רוף:

— „סלושאַי״!

און ווידער שטיל. נאָר נאַכט־וועכטער וואַרפט דורך צו אַ צווייטן נאַכט־וועכטער, אַ יודע־ספר, אַן אַלטן רוף:

— שומר מה מלילה?

ענטפערט אים די שטים פון חבר:

— שומר מה מליל?

און ווידער שטיל.

— צוועלף ביינאַכט. אַריבער אַ מעת לעת אין געטאָ.

דריטער טייל

צווישן פאלנדיקע וועגט

1. אקציע אשמענע

זומער 1942.

אין געטאָ ווילנע זענען דאָן געווען די רואיקסטע טעג פון דער סטאַביליזאַציע-תקופה. געטאָ-ווילנע איז געווען די מעטראָפּאָליע, און אַרום איר קליינע געטאָס — „ווילנער-לאַנד".

דער געטאָ אָשמענע האָט געציילט אַ באַפעלקערונג פון פיר טויזנט יידן און איז געלעגן אין „הערשונגס-קרייז" פון יעקב געגנס. די באַפעלקערונג פון געטאָ אָשמענע איז באַשטאַנען פון אַ סך פרויען, קינדער און זקנים — ווייל די מענער זענען אַרויסגעפירט געוואָרן דורך די דייטשן נאָך אין יאָר 1941,

פלוצעם האָט זיך אין געטאָ ווילנע פאַרשפרייט אַ ידיעה, אַז די געטאָ-פאָליציי פאָרט אַרויס דרינגענד קיין אָשמענע, בכדי דורכצופירן דאָרט אַן אַרבעטס-רעגיס-טראַציע. ס. דעסלעך איז געקומען קיין אָשמענע מיט אַן אָפּטיילונג פון דער געטאָ-פאָליציי און זיי האָבן אין משך פון עטלעכע טעג פאַרטיילט שיינען פאַר אַלע אָש-מענער יידן. די שיינען זענען געווען פון ראָזע פאַרב מיט איבערשטעמפלונג אַ און ס. די פ.פ.אָ. האָט באַקומען ידיעות, אַז די געטאָ-פאָליציי גרייט צו אַן אַקציע אין אָשמענע. עס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף דער פ.פ.אָ. פאַרבינדלערין ל י ז ע מ א ג ו ן, די אויפגאָבע צו קומען קיין אָשמענע, אַלס אַריערין, וואָרענען די יידן, אַז עס גרייט זיך אַן אַקציע, און רופן די יוגנט צו גיין אין די וועלדער, אָבער ווייניק יידן האָבן עס איר געגלויבט. זיי האָבן געטרויט אין זייערע שיינען, אַ פאַר גרופן יוגנט איז דאָך שפּעטער אַוועק אין וואַלד.

אין אַ געווישן טאָג איז געטאָ ווילנע געשפּאַנט געוואָרן פון דער ידיעה, אַז אַ גרעסערע גרופּע געטאָ-פאָליציי, אויסגעפוצט אין מונדירן, באַוואָפנט מיט גומענע שטעקנס, איז אַרויסגעפאָרן קיין אָשמענע. אַ נערוועזע שטימונג האָט באַהערשט דעם געטאָ:

אַלע יידן אין אָשמענע האָבן דאָך שיינען, טאָ נאָך וואָס פאָרט אַהין די געטאָ-פאָליציי ?

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן די געטאָ-פאָליציסטן זיך צוריקגעקערט שיכורע אין געטאָ, דורכגעמאַרשירט אין די אויסגעפוצטע מונדירן מיט די גומענע שטעקנס אין די הענט. אין געשלאָסענע רייען פון געטאָ-טויער ביז צו דער פאָליציי-צענ-טראַלע. אויף מאָרגן האָט מען דערציילט אין געטאָ, אַז די געטאָ-פאָליציסטן האָבן געבראַכט פון אָשמענע אוצרות גאָלד, ווערטזאַכן און זייגערס. און אין עטלעכע טעג אַרום האָט דער גאָנצער געטאָ געוואוסט, אַז אין אָשמענע איז פאַרגעקומען היינטער דער שטאָט אַן אַקציע. איבער פיר הונדערט יידן זענען עקזעקוטירט געוואָרן אויס-שליסלעך דורך דער געטאָ-פאָליציי.

אין געטאָ האָט מען גיך געוואוסט פרטים:

דער נאַצי ווייס האָט געפאָדערט פופצן הונדערט יידן צום טויט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ דינגעניש צווישן אים מיט דעסלערן און שפּעטער אויך מיט יעקב גענסן און זיי האָבן אַראָפגעדונגען אויף פיר הונדערט.

ווייס האָט באָפוילן, אַז די געטאָ-פּאָליציי זאָל אַליין אויספירן די עקזעקוציע. אויפן פלאַץ פון שטעטל האָבן זיך פאַרזאַמלט אַלע יידן לויט זייערע אָפּשטאַם-שטעטלעך: אָשמענע, אלשאן און כדומה. די געטאָ-פּאָליציי האָט דורכגעפירט די סע-לעקציע ביי דורכמאַרשירנדיקע גרופּן צו פופציק מאָל. די באָשטימטע צו לעבן, זע-נען געשיקט געוואָרן אין בית-מדרש. און די באָשטימטע צום טויט, זענען פון פלאַץ אָפּגעפירט געוואָרן צום עקזעקוציע-אָרט. די וואָס האָבן זיך באַהאַלטן האָט די געטאָ-פּאָליציי געזוכט אין די הייזער.

אין געטאָ האָט מען דערציילט, אַז ביי דער סעלעקציע האָבן אייניקע געטאָ-פּאָליציסטן זיך געוואָלט ניט מיטן עלטער (זקנים צום טויט), נאָר מיט דעם שוחד, וואָס זיי האָבן באַקומען, און עס זענען געווען פאַלן, וואָס רייכע זקנים האָבן זיך אויס-געקויפט — און יינגערע, וועלכע האָבן קיין גאָלד און זייגערס ניט געהאַט, זענען אַוועק צום טויט. די געטאָ-פּאָליציי האָט געהאַלטן, אַז אַ דאָנק איר דורכפירן די עקזעקוציע האָט זי געראַטעוועט טויזנט יידן פון טויט.

▼

דעם 27-טן אָקטאָבער 1942 האָט יעקב גענס פאַררופן אין זיין פריוואַטער די-רה אַ צוזאַמענקום פון פּאָליציי, פאַרוואַלטונג פון יידן-ראַט און אַנפירערס פון רע-סאָרטן פון יידן-ראַט, ווי אויך דעם געטאָ-רב. ד״ר מילקאַנאָוויצקי, וועלכער איז ביי-געווען אויף דער פאַרזאַמלונג, האָט מיר דערציילט, אַז יעקב גענס האָט געעפנט דעם צוזאַמענקום זאָגנדיק אָפן, אַז ער וויל דערציילן ווי אַזוי יידן האָבן געפירט יידן צום טויט. ער האָט דערציילט, אַז ווייס האָט געפאָדערט צום טויט די פרויען און קינדער, און אַז ער, יעקב גענס, האָט אים פאַרגעלייגט אַנשטאָט זיי — די זקנים; און דער-מיט האָט ער געראַטעוועט די אַלע פון געטאָ, וועלכע זענען לעבנספּעאיק. די אַלטע האָבן דאָך סיי ווי סיי זייער לעבן אָפּגעלעבט.

ס׳איז איבערגעבליבן אַ פּראָטאָקאָל פון יענער זיצונג און פון גענס רעדע.

יעקב גענס האָט געזאָגט:

— אין די שטעטלעך קימעלישעק און בישטריץ האָט זיך די יידישע פּאָליציי ניט באַטייליקט, זענען אַלע אויסגעשאָבטן געוואָרן אָן אונ-טערשיד און איצטער קומען צו אים יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך און בעטן הילף. איך האָב זיי געקענט זאָגן: איך וויל ניט באַשמוצן מיינע הענט און שיקן מיין פּאָליציי צו דער שמוציקער אַרבעט, אָבער איך זאָג, אַז עס איז יאָ מיין אויפגאָבע צו שמוצן מיינע הענט. ווען ס׳זענען דערמאָרדעט געוואָרן פינף מיליאָן, איז אונזער אויפגאָבע צו ראַטעוון די שטאַרקע און די יונגע און ניט לאָזן זיך באַהערשן פון סענטימענטן. איך וויס ניט צי אַלע האָבן גוט פאַר-שטאַנען מיינע ווערטער, און צי זיי וועלן עס באַרעכטיקן און צי אַלע וועלן באַרעכטיקן אונזערע מעשים, אָפילו ווען מיר וועלן זיך באַפרייען פון געטאָ, אָבער דאָס איז דער שטאַנדפונקט פון דער פּאָליציי: ראַטעווען, וואָס עס לאָזט זיך, ניט רעכענענדיק זיך מיט אונזערע פערזענלעכע איבערלעבונגען. פון אייך וואַרט איך אויף אַ מאָראַלישע אונטערשטיצונג. ביז איצט פאַר-

שטייען ניט אַ סך יידן די גרויסע סכנה, וויפיל מאָל אין טאָג עס דראָט אונז צו גיין קיין פּאָנאַר. כ׳האָב געוואָלט אייך דערנענטערן צום לעבן, געבן אייך צו פּאַרשטיין דאָס לעבן אין זיין גאַנצער נאַקעטקייט.

און צום סוף פון דער באַראַטונג האָט ער געזאָגט:

— איך נעם אויף זיך די פּאַראַנטוואַרטלעכקייט פון אַלץ, וואָס איז געשען. איך וויל ניט קיין דיסקוסיעס. כ׳האָב אייך געראָפן, בכדי צו דערקלערן אייך פּאַרוואָס אַ ייד טונקט זיינע הענט אין בלוט, און אויך אין דער צוקונפט, אַז מיר וועלן דאַרפן גיין — וועלן מיר גיין.

ס׳זענען דאָן צעטיילט געוואָרן די מיינונגען אין געטאָ בנוגע יעקב גענס שטאַנד-פונקט. געווען מענטשן, וועלכע האָבן אים פּאַרשאָלטן. געווען מענטשן, וועלכע האָבן געהאַלטן, אַז דאָס איז דער אייניציקער וועג, כאָטש אַביסל יידן אָפּצורעטעווען.

צו די געטאָ-פּאָליציסטן אָבער, וועלכע זענען צוריקגעקומען מיטן גאָלד און זיי-גערס פון שוחד-געלטער. האָט דאָס גאַנצע געטאָ געפלאַקערט מיט שנאה און האַס.

▼

אַריבער אַ קורצע צייט און אין געטאָ איז געווארן ווידער רואיק. דאָס לעבן איז געווארן נארמאַל. יידן האָבן געארבעט. קינדער האָבן געלערנט און טעאַטער האָט געשפילט.

ליזע מאַגון האָט זיך צוריקגעקערט פון אָשמענע און איז באַשטימט געווארן אַלס פּאַרבינדלערין פון פ.פּ.אָ. מיטן שטאָט. זי פלעגט גיין אין שטאָט אויף פּוילישע דאָקומענטן. די שטאָט-פּאָליציי האָט אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן נייע פּאַספּאָרטן. ליזע

ליזע מאַגון

מאַגון באַשליסט צו באַקומען אַזאַ נייעם פּאַספּאָרט, וועלכער וועט איר דערמעגלעכן פריי צו באַוועגן זיך. ביים אָפּנעמען דעם פּאַספּאָרט איז זי פּאַרהאַלטן געווארן אין פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט, געשלעפּט געווארן אין די קעלערס פון געסטאַפּאָ און פון דאָרט געפירט געווארן אין תפיסה לוקישקי. דעם 17-טן פעברואַר 1943 איז זי דער-שאָסן געווארן אין פּאָנאַר.

אין אַ קורצע צייט אַרום האָט פ.פּ.אָ. באַשטימט אַלס מאָביליזאַציע-פּאַראָל די ווערטער: ליזע רופט!

2. וועַן מען איז געגאַנגען צו דער מגילה...

אויפן געטאָ־פראָנט קיין נייעס.

ס׳איז אַריבער דאָס יאָר 1942. אין געטאָ איז געווען רואיק. ס׳האָבן אָנגעהויבן צו לויפן די ערשטעווינטער־חדשים פון 1943. אויפן געטאָ־פראָנט איז אַלץ געווען שטיל. אמת, עס פלעגן פאָרקומען פון צייט צו צייט „קלייניע אַקציעס", אָבער דאָס האָט זיך שוין ניט געראַכנט.

אַן אויפטרייסלונג האָט איבערגעלעבט דער געטאָ דעם 17טן יולי 1942, וועַן מען האָט אַרויסגעפירט ביי אַ הונדערט זקנים קיין פּאָשפּעשקי אין דער אַמאָליקער „טאָז"־קאָלאָניע פאַר קינדער, — און פון דאָרטן זענען זיי שוין נישט צוריקגעקומען. -- אָבער צום געדאַנק פון אַ זקנים־אַקציע איז מען שוין אויך געווען צוגעוואוינט...

אין אָשמענע און אין אַנדערע געטאָס אַרום ווילנע זענען פאָרגעקומען אַקציעס — איז עס דערפאַר, ווייל דאָרטן זענען פריער געווען וויניק אַקציעס. אָבער ווילנע, דער „צענטראַלער געטאָ" איז דערווייל רואיק.

אין גאַנץ ווייסרוסלאַנד זענען דאָן פאָרגעקומען אַקציעס, אין וועלכע עס האָבן זיך באַטיליקט ספּעציעלע וויסרוסישע גרופּעס, „טשאַרנע וואָנעס"—שוואַרצע ראָבן. ביי דער מיטהילף פון ליטווישע „זאָנדער־קאָמאַנדעס". עס האָט זיך פאַרשפּרייט אין בער גאַנץ ווייסרוסלאַנד דער קלאַנג, אַז אין געטאָ ווילנע איז רואיק; און פון די אַלע מקומות האָבן געצויגן פּליטים אין געטאָ ווילנע, דורך וועלדער און אומוועגן.

אין געטאָ ווילנע איז געווען רואיק. — —

אויך דאָן איז ניט געווען אַ טאָג, וואָס מען זאָל ניט אַרעסטירן אַ פאָר יידן פאָרגעסן אָנטאָן אַ גאלע לאָטע, פאַר טראָגן עפּעס עסנווארג, אָדער אַנדערע חטאים. הונדערטער יידן פלעגן אַזוי אומקומען במשך פון אַ חודש; אָבער עס האָט געהייסן, אַז זיי זענען אומגעקומען וועגן זייער אייגענער שולד און ניט צוליב אַן אַקציע.

מען קאָנצענטרירט די יידן פון די שטעטלעך

אַ פאָר וואָכן פאַר פורים 1943 האָבן זיך פלוצעם פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען קאָנצענטרירט אַלע יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך און מען וועט זיי פירן אין ווילנער געטאָ אַריין.

וואָר ס׳האָט געבראָכט די קלאַנגען — האָט קיינער ניט געוואוסט; די אָפיציעלע „קרייזן" פון געטאָ האָבן זיי ניט באַשטעטיקט, אָבער ביים געטאָ־עולם האָבן עס אַרויסגערופן אַ גוואַלדיקע פאַניק. יעדער אייגער האָט גוט געוואוסט, אַז די קאָנצענטראַציע פון די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך קיין ווארשע און אַנדערע גרעסערע שטעט —

איז געווען דער פּראָלאָג צו גרויסע מאַסן־מאָרדן. יעדער איינער האָט אויך געוואוסט, אַז אַן איבערזידלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג פון איין שטאָט אין דער אַנדערער, — אפילו ניט צו דערמאָרדונג, ברענגט צו אַ פאַרניכטונג פון גרויסע טיילן פון דער באַפעלקערונג, צו „נאַטירלעכן" אומקום פון די שוואַכע, קראַנקע, זקנים און יונגע קינדער. — — —

אַ שווער פּראָבלעם האָט אָנגעהויבן אַרײַנצודרינגען אין געטאָ. ס׳האָבן זיך געשפּרייט קלאַנגען, אַז דער געטאָ־קאָמענדאַנט, יעקב גענס, אינטערווענירט אין געשטאַפּאָ אָפּצורופן די גזירה. מען האָט אים געזען אָפט אַרויסגיין פון געטאָ, און דער עולם פלעגט נערוועאיש ווארטן אויף זײַן צוריקקער. און ווען ער איז געקומען צוריק מיט אַ שמייכלענדיק פּנים, איז גלייך אַריבערגעלאָפן איבערן געטאָ די ידיעה:

— גענס שמייכלט. ס׳איז גוט. אָפּגערופן די גזירה...

ווען יעקב גענס אָבער איז צוריקגעקומען פאַרזאָרגט און געגאַנגען צו זיך אַ היים, ניט אָפּשטעלנדיק זיך רעדן מיט פאַרבייגייענדיקע יידן, איז שנעל דורך די ידיעה:

— גענס איז פאַרחושכט... ס׳טויג ניט... — ס׳הענגען כמאַרעס איבערן געטאָ...

פּורים 1943 צו דער מגילה

ערב פּורים האָט שוין דער עולם געוואוסט זיכער, אַז דאָס קאָנצענטרירן די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, בכדי זיי צו ברענגען אין געטאָ, איז שוין דעצידירט.

איינער האָט דעם אַנדערן געוואָלט טרייסטן, און פאַריאָגן די שוועכע פאַרגעפילן. אָבער יעדער איינער האָט טיף געוואוסט אין האַרצן: די ליקווידאַציע פון די אַרומיקע געטאָס — די קאָנצענטראַציע פון די אַרומיקע יידן אין ווילנער געטאָ—דאָס איז דער ערשטער טריט צו דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ.

אין אָוונט האָבן געשטראָמט המונים יידן צו דער מגילה.

יידן האָבן צווישן זיך גערעדט:

— לאָמיר גיין הערן די מגילה. — לאָמיר הערן וועגן אַמאָליקן נס און דער מפלה פון אַמאָליקן המן! — וואָס מיינט איר? אויך אַפילו פאַר אונז קען אומגעריכט אָנקומען די ישועה.

די שול אויף יאַטקעווער גאַס איז געווען איבערפולט. ס׳איז געווען שטאַק־פינצטער אין בית־המדרש. נאָר ביי דער בימה האָט געצאַנקט אַ קליין ליכטל. צוגויפגעפּרעסטע, זענען געשטאַנען יידן, און ווי פון ווייטע וווייטענישן האָט אָפּגעקלונגען די שטים פון בעל־קריאה:

— שעשה ניסים לאבותנו בימים ההם בזמן הזה —

מיט כוונה און האָפענונג האָט אויפגעכאַפּט דער עולם די לעצטע ווערטער, און הונדערטער קולות האָבן אָפּגעענטפערט אין כאָר:

— בזמן הזה! —

און ס׳האָט זיך געדוכט, אַז די צוגויפגעפּרעסטע עדה יידן, און די ציטערנדיקע שאַטנס ביים צאַנקענדיקן ליכטל און די עמודים פון אַלטן בית־מדרש זאָגן אַלע איין תפילה — בזמן הזה! — בזמן הזה!!! —

די עדה האָט פלוצעם דערשפּירט אַ באַנייטן אינהאַלט אין אַלטע ווערטער און אַלטע פסוקים, ווי זיי וואָלטן ערשט איצט געזאָגט געוואָרן פון נייע אנשי כנסת הגדולה.

און זאַצן, געהערטע שוין צענדליקער מאָל, האָבן אָנגעהויבן קלינגען אין בית-מדרש ווי עפּעס אַ רוף פון אַ געהיימער אונטערערדישער שטים:

— להקהל ולעמוד על נפשם, להשמיד, להרוג ולאבד, את כל חיל עם ומדינה הצרים אותם! — זאַמלען זיך! און קעמפן פאַרן לעבן! פאַרניכטן, אויסהרגענען און פאַרטיליקן די קרעפטן פון פעלקער און מדינות, וואָס אונטערדריקן זיי.

— נקהלו היהודים בעריהם — לשלוח יד במבקשי רעתם — און ס׳האָבן זיך גע-זאַמלט די יידן אין זייערע שטעט צו קעמפן מיט די, וואָס טוען זיי שלעכטס.

— הרב את ריבנו, והדן את דיננו, והנוקם את נקמתנו, והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו — ער קריגט אונזער קריג און ער משפּט אונזער משפּט און ער נעמט פאַר אונז נקמה און ליט באַצאָלונג אונזערע שונאים... —

דער לערער גאָלדבערג האַלט אַ רעדע: ניט פאַלן אין מוט, זען וואָס מער אויס-צודויערן. געציילט זענען די חדשים, די וואָכן, צו המנס מפּלה. — ער זינגט מיטן עולם: שושנת יעקב, פּסוק נאָך פּסוק. מיט כוונה זינגט נאָך דער עולם:

— תשועהם היתה לנצח — ותקותם בכל דור ודור. — — —

(זייער רעטונג איז אויף אייביק — זייער האָפענונג איז אין אַלע דורות).

פּלוצים דערהערט זיך אַ שטים אין דער פינצטערניש פון בית-המדרש:

— יידן! לאָמיר ניט פאַלן אין מוט! לאָמיר זינגען התקוה!

דער גאַנצער עולם זינגט התקוה, פערז נאָך פערז. און איין מאָל און אַ צווייטן מאָל און אַ דריטן מאָל — ווי אַ תפילה פון אַ נשמה פאַרן אויסגיין.

▼

צו דער לאַגע: רוהע.

אונז איז שוין ניט איין מאָל אויסגעקומען אַרויסצוטרעטן אין אונזערע „געטאָ-ידיעות" קעגן פּאַניק-שטימונגען, וואָס פאַרכאַפּן פּלוצים אונזער געטאָ-עולם אין גרונט מערסטנטייל צוליב אומפאַראַנטוואָרטלעכע פּלאַפּלער, אָדער צוליב איבערגעשפּיצטע אויס-טייטשונגען פון פאַלש פאַרשטאַנענע פאַראָרדענונגען פון די מאַכט-אָרגאַנען. איטלעך מאָל, ווען די אָנפירנדע פּערזאָנען פון אונזער געטאָ האָבן גערופן צו רו האָט דאָס לעבן באַוויזן, אַז עס איז נישט געווען קיין שום אָרט פאַר פּאַניק, אַז דער בעסטער וועג איז געווען רו-איק פאָרצוזעצן די טאָגטעגלעכע אַרבעט און שוינען די אייגענע נערוון.

אָבער אין משך פון דער לעצטער וואָך איז אונזער געטאָ-עולם אַריינגעפאַלן אין אַ נערוועזער שטימונג, ווידער אָן גרונט און ווידער צוליב נישט גענוגיקן וויסן פון די אמתע סיבות, וועלכע האָבן אַרויסגערופן געוויסע אַקטן פון די מאַכט-אָרגאַנען. עס האַנ-דלט זיך אָט וועגן וואָס: לויט אַ פאַראָרדענונג פון די דייטשע מאַכט-אָרגאַנען, וואָס איז נאָך אַרויסגעגעבן געוואָרן מיט אַ געוויסער צייט צוריק טאָרן יידן נישט וווינען אין אַ זאָנע פון 50 קילאָמעטער לענגאויס דער ווייסרוסישער גרענעץ. אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דאָזיקער פאַראָרדענונג האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצופירן די יידן פון די פיר קליינע גע-טאָס, וואָס געפינען זיך אין ווילנע-לאַנד, דהיינו: פון סווענציאַן, אָשמענע, מיכיילישאַק און סאל. אַ טייל פון זיי ווערט אַריבערגעפירט אין ווילנער געטאָ און אַ טייל אין פאַרשיידענע אַרבעטס-לאַגערן. מען מוז באַמערקן, אַז דאָס אַריבערפירן פון די דאָזיקע יידן קומט פאָר מיט דער הילף און אונטער דער אויפזיכט פון דער יידישער פּאָליציי פון אונזער געטאָ. עס ווערט אַלץ געטאָן, כדי דאָס אַריבערפאָרן וואָס מער צו אָרגאַניזירן און וואָס מער צו פאַרלייכטערן.

אין דער לאַגע פון אונזער געטאָ האָט זיך אַבסאָלוט גאָרניט געביטן און אים דראָט גאָרניט!

דעריבער קענען מיר נאָר געבן די עצה ניט צו פאַרדאַרבן די אייגענע נערוון דורך לחלוטין אומבאַגרינדעטע קאָמבינאַציעס. מיר קענען נאָר נאָכאַמאָל איבערחזרן:

זאָל יעדערער טאָן זיין אַרבעט. זיין רואיק און באַרואיקן זיין סביבה!

(לייטאַרטיקל פון „געטאָ-ידיעות" נ. 31 פּורים י"ד אדר ב׳ תש"ג, ווילנער געטאָ 21.3.1943).

3. אקציע קאונע - פאנאר

די יידן פון די שטעטלעך זענען געקומען קיין ווילנע

פורן נאך פורן, אין לאנגע רייען, האבן אנגעהויבן ארײנצופאלן אין א געוויסן פארטאגס אין געטא־ווילנע. פורן, איבערגעפולטע מיט פעק, אויף יעדן פאק — גרויסע אויפשריפטן מיטן נאמען פון זיין אינהאבער און פון שטעטל. פורן פון אשמענע, סוויר, מיכאלישאק.

די פורן זענען געפירט געווארן פון קריסטלעכע בעלי־עגלות. זיי האבן דערציילט:

— די יידן וועלן שפעטער אנקומען. מ׳האט זיי צעטיילט: איין גרופע קיין ווילנע, איינע אין ארבעטס־לאגערן און איינע וועט פארן קיין קאונע.

שפעטער זענען אנגעקומען די יידן פון די שטעטלעך. קרעפטיקע, ברוין־אפגעברענטע פון זון. א סך פון זיי האבן שוין דורכגעוואנדערט פון געטא צו געטא פון זעקס ביז זיבן מאל, און אנדערע האבן ערשט איצט, צום ערשטן מאל, דער־שפירט דעם טעם פון געטא־לעבן מען האט זיי צונויפגעזאמלט אויף רודניצקער־גאס 7, אין גרויסן בנין פון דער אמאליקער פאלקסבאנק. דארט האט מען אויף גיך אויפגעבויט עטלעכע עטאזשן נארעס. די יידן זענען דארט אפגעוועזן א קורצע צייט, ביז וואנען יעדער איינער האט זיך ארײנגעקליבן צו א קרוב, צו א באקאנטן. די אלטע און שוואכע ליט פון די שטעטלעך זענען צונויפגעזאמלט געווארן אויף שאוועלסקע־גאס 1 אין א בנין. דארט זענען זיי געווען איזאלירט און געהיטן דורך דער געטא־פאליציי.

ד״ר לאזאר עפשטיין און איך האבן באקומען אן אויפטראג פון געטא־קאמע־דאנט יעקב גענס דורכצופירן אן אונטערזוכונג פון די זקנים און שוואכע און פעסטצושטעלן, ווער פון זיי איז ארבעטספעאיק. האבנדיק דאס פארגעפיל, צו וואס עס קען פירן אזא „קוואליפיקאציע״ אויף ארבעטספעאיקע און אומפעאיקע, האב איך געמאלדן יעקב גענסן:

— איך פארשטיי זיך ניט אויף דערוואקסענע, נאר אויף קינדער, איך קען דעריבער די קוואליפיקאציע ניט דורכפירן.

ד״ר לאזאר עפשטיין האט געענטפערט יעקב גענסן:

— איך בין א סאניטאר־דאקטאר און קען ניט פעסטשטעלן א געזונטהייטס־דיאגנאז.

צווישן די שוואכע איז געווען א בחור, א דרייסיק־יאריקער, מיט פאראליזירטע פיס; פלעגט ער זיצן אין א וועגעלע און פארקויפן פאפיראסן. ער האט גוט געלייזט. אלע האבן אויף אים רחמנות געהאט. צווישן די ארײנגעפארענע יידן פון די שטעטלעך זענען געווען א סך יונגע בחורים און מיידלעך. די פארבייגייערס פלעגן ואגן אויף זיי מיט נחת.

— געזונט ווי דעמבעפ.

די יוגנט האָט גיך געקריגן אַרבעט און האָט געוואוינט צוזאַמען אין שותפות־דיקע דירות. אין אָוונט פלעגן רוישן די גאַסן פון זייערע געזאַנגען. ביינאַכט האָבן זיי זיך אַרויסגעכאַפט אויף די הויפן און געטאַנצט צוזאַמען אַ הוירא. יידן פלעגן זאָגן מיט הנאה:

— די ערד טרייסלט זיך אונטער זייערע פיס! — אַבי ס׳איז נאָר געבליבן אַ ביסל יאָטן! זאָלן זיי טאַנצן, זיי וועלן דערלעבן בעסערע יאָרן!

מען גרייט זיך צו פאָרן קיין „קאָוונע"...

פלוצעם איז באַקאַנט געוואָרן: אַלע די יידן פון געטאָ־ווילנע, וואָס האָבן קרובים אין קאָוונע, קענען זיך פאַרשרייבן מיטצופאָרן קיין קאָוונע צוזאַמען מיטן טראַנס־פאָרט יידן פון די שטעטלעך. ס׳איז אויך באַקאַנט געוואָרן, אַז אויך יעקב געגס פאָרט מיט זיי צוזאַמען. מ׳האָט דערציילט, אַז יעקב געגס מאַכט פאַפירן, אַז ער האָט שוין באַקומען אַ דערלויבעניש צו קומען קיין קאָוונע מיטן גאַנצן טראַנספאָרט, אַז מען גרייט פינף טויזנט פלעצער פאַר זיי אין קאָוונער געטאָ.

לויט די ידיעות, איז אין קאָוונער געטאָ געווען דאָס לעבן לייכטער, די וואוי־נונגען גרעסער, דאָס עסן בעסער, די באַציאונג אַ בעסערע, די שחיטות קלענערע. האָט זיך אַנגעהויבן אַ בהלה צו פאַרשרייבן זיך קיין קאָוונע. דער עיקר, האָט זיך פאַרשריבן די יוגנט, וואָס איז אַנגעקומען פון די שטעטלעך: קיין קרובים אין ווילנע האָבן זיי נישט געהאַט, איז שוין בעסער אין קאָוונע, ווייל עס איז ווייטער פון פאַנאַר...

מיט יעקב געגסן האָט געדאַרפט מיטפאָרן אַ שטאָב פאַליציסטן, אייניקע דאָקטוירים און קראַנקען־שוועסטערס. אויך טראַפידאָ, דער לייטער פון דער באַ־שפייזונגס־אָפטיילונג, האָט געדאַרפט מיט אים מיטפאָרן. ער איז אַ קאָוונער, האָט ער געוואָלט האָבן אַ שאַנס צו זען קאָוונע.

איך קום צו טראַפידאָן אין שטוב, אַ זייגער צוועלף, אין טאָג פון אָפפאָרן קיין קאָוונע. ער פאַקט זיינע זאַכן און איז אין רייזע־פיבער. איך גיב אים איבער אַ בריוו צום אַדוואָקאַט לעאָ גאַרפינקעל אין קאָוונע. טראַפידאָ זאָגט מיר צו צו ברענגען אַ תשובה. צוריקגייענדיק, האָב איך געזען, ווי ס׳האָבן געצויגן מחנות פראָווינצער יוגנט מיט פעק צום טויער פון געטאָ, פריילעכע און מונטערע: זיי פאָרן קיין קאָוונע! זייער זאַמל־פונקט איז געווען ביים געטאָ־טויער, וועלכער איז געווען באַוואַכט פון דייטשע ס״ס. די יידישע געטאָ־פּאָליציסטן האָבן מיט שפּאַלירן אָפּגעטיילט די „אָפּפאָרערס קיין קאָוונע" פון גאַנצן איבעריקן עולם.

נאָר וואָס אַזאַ באַוואַכונג, אַז דער עולם פאָרט פריוויליק? דאָך איז די פאָרטיע „קאָוונע" אָפּגעפאָרן פון געטאָ אין מונטערער שטימונג און מיט געזאַנג. אין אָוונט, אויף דער מאַנסאַרדע, זאַוואָלנע־גאַס 44, טרעף איך אַן אַ חבר, אַ לערער, ער איז פאַרזאָרגט:

— דו ווייסט, מען האָט אַרויסגערופן פון די געטאָ־וואַרשטאַטן די בלעכערס און זיי באַליגן מיט דראָטן די פענצטערס און טירן פון די וואַגאָנען. מען וועט די יידן פירן אין פאַרפלאָמבירטע וואַגאָנען, עפעס איז דאָ ניט אין אָרדענונג... איך האָב אַ שלעכטן פאָרגעפיל.

— אין מיטן נאַכט האָט מען מיך אַרויסגערופן צו אַ קראַנק קינד אויף סטראַשון־גאַס 2. זיין טאַטע, וואָס אַרבעט אַלס פיזישער אַרבעטער אין דער געסטאַפּאָ־איינהייט, דערציילט:

— אין געסטאַפּאָ איז היינט געווען אַ גרויסע באַוועגונג. די ליטווישע שיסערס האָבן געטרונקען, געשיכורט, זיי זענען שוין אַ צייט אַזוי שיכור ניט געווען. מען האָט אויך געפירט פעסלעך אויף אויטאָבוסן.

איך קום צוריק אויף מיין מאַנסאַרדע און איך דערצייל דאָס געהערטע. איך ווער אָנגעשטעקט מיט אַן אומרו. ווען די ליטווישע זעלנער שיכורן, איז דאָס אַ סימן אויף אַן אַקציע. פעסלעך, קענען זיין פעסלעך מיט כלאָר, וואָס מען גיסט אַריין אין די מתים־גריבער נאָך אַן אַקציע.

וואָס גרייט זיך דאָ? —

5־טער אַפּריל 1943

עס איז געווען פאַרטאָגס. איך בין געקומען אין דער געזונטהייטס־אָפּטיילונג. אַלע שושקען זיך, זיי זענען פאַרמרה־שחורהטע. מען דערציילט זיך פון מויל צו מויל:

— ווען עס זענען אָנגעקומען די באַנען פון די אַרומיקע שטעטלעך מיט די יידן און מען האָט זיי פאַראייניקט מיט דער ווילנער גרופּע, האָט מען דעם גאַנצן טראַנספּאָרט אַוועקגעשטעלט אויף אַן אַנדער באַן־ליניע, ניט קיין קאָוונע... יעקב גענס איז ביינאַכט געקומען אַן אויפגערעגטער און מיט רוסישע „ברכות" אַרויס־געטריבן די דאָקטוירים, קראַנקען־שוועסטערס פון די וואַגאָנעס. וואָס קען דאָ זיין?

▼

און שפּעטער איז אָנגעקומען אַ ידיעה:

— גענס איז אַרעסטירט!

און אַביסל שפּעטער האָט ווי אַ לאַווינע זיך צעגאָסן איבערן געטאָ אַ ידיעה און אין צענדלינגער מינוטן אַרויסגעשטופּט אַלע אויף די גאַסן, און דער געטאָ האָט געקאָכט אין פּאַניק, אין דענערוויירונג, אין ציטערן און אין יאוש:

— אַלע פינף טויזנט יידן האָט מען געבראַכט קיין פּאָנאַר... ס׳קומט פאָר אַ מערדערלעכע עקזעקוציע.

ווער ס׳האָט געבראַכט די ידיעה — האָט קיינער ניט געוואוסט, די געטאָ־פּאָליציי איז געווען טויט־בלייך. די אָנפירערס פון די געטאָ־פּאָליציי־קאָמיסאַריאַטן זענען געשטאַנען ביים געטאָ־טויער מיט אויסגעלאָשענע אויגן.

און שפּעטער איז געקומען יעקב גענס, אַ מידער, מיט אַראָפּגלאָזטע בליקן, און אַוועק צו זיך אין צימער און מיט קיינעם גיט גערעדט און זיך ניט באַוויזן. אַלע האָבן שוין געוואוסט. די נסיעה־קאָוונע האָט זיך געענדיקט מיט פּאָנאַר...

אָנגעפירט מיט דער אַקציע האָט ד״ר וואולף, דער געביטס־קאָמיסאַר פון ווילנע.

▼

אַ טיפער אומעט האָט באַהערשט דעם געטאָ. ס׳גייען ווידער אַקציעס. אַ ווייטיק האָט אַלעמען גענאָגט, און איינער צום אַנדערן האָט געטענהט:

— אזעלכע בחורים, אזעלכע גיבורים ווי די דעמבן, האבן זיך אליין געלאזט פארנארן קיין פאנאר. און מיר אלע האבן געזען די רעגיסטראציע און ניט געוואוסט, און ניט פארואוסגעפילט, אז דאָ קומט פאר אַ שוידערלעכע נארעריי. ביז איצט זענען מיר געגאנגען געצוואונגענע, אדער געכאפט אין די מאלינעס. און איצט זענען אוועק פינף טויזנט, ממש פרייוויליק צום טויט!... וואו איז אונזער יידישע קלוגשאפט, אונזער חכמה?...

און מענטשן, וועלכע זענען ביז דאן געווען וויט פון יעדן ווידערשטאנדס־געדאנק, האבן אנגעהויבן צו רעדן צווישן זיך:

— מער וועלן מיר זיך ניט לאזן פארפירן, אין קיין שום נסיעות ניט גלויבן, אויף טראנספארטן ניט גיין. דאָ שטארבן, אדער ארויסגיין אין וואלד.

אַ סך זענען דאן צוגעשטאנען צו דער ווידערשטאנדס־באוועגונג, און אַ סך האבן אויף אייגענע הענט אנגעהויבן גרופנווייז זוכן ווענגן, ווי ארויסצוגיין פון געטא אין וואלד צו די פארטיזאנער.

עדות פון פאנאר

דעם 6טן אפריל אין דער פרי איז וויס געקומען אין געטא און גערופן די געטא־פאליציי, בכדי מקבר צו זיין די מתים פון פאנאר. עס זענען אוועק צען יידישע געטא־פאליציסטן. דער געטא האט אין טיפער געשפאנטקייט געוואלרט אויף זייער צוריקקום.

— וועלן די פאליציסטן צוריקקומען לעבעדיק פון פאנאר? אדער זיי וועלן נאר מקבר זיין די מתים און דערשאסן ווערן פון ווייסן? — האט געפרעגט איינער דעם אנדערן.

— אויב די פאליציסטן וועלן דערשאסן ווערן, בלייבט אין זיי באגראבן אויף אייביק דער סוד פון פאנאר, אויב אבער מען וועט זיי ארויסלאזן פון פאנאר און צוריקשיקן אין געטא, הייסט עס, אז דער גאנצער געטא איז פארמשפט צום טויט, און די דייטשע מאכט האלט שוין פאר איבעריק צו מאכן פון פאנאר אַ געהיימעניש. פאר אַ פארמשפטן צום טויט, לעזט מען אויך פריער איבער זיין אורטייל: זאל ער ווייסן...

ביינאכט, האבן די געטא־פאליציסטן זיך צוריקגעקערט מיט אראפגעלאזטע קעפ, טויט־מיד און אין אַ ווילדער שטימונג. און שפעטער, האבן זיי אַ גאנצע נאכט געטרונקען בראנפן, ביז משוגענער שכרות.

אויף מארגן, האט די געסטאפּאָ גערופן יידישע פיזישע ארבעטער פון געטא, בעלי־מלאכות און טראנספארטלערס, בכדי צו גיין קיין פאנאר דארט צו מאכן אַרדענונג. וועט זיי האבן זיך צוריקגעקערט, האט מען זיי ממש ניט דערקענט אין זייערע פנימער איז געלעגן אַ שוואַרצקייט און אין די אויגן האט געברענט אַ לאחר־יאושדיקער פייער. זיי האבן ניט געטרונקען, ניט געשיכורט, נאר געקומען מיט פארקריצטע ציין אין די הייזער און דערציילט די שטוביקע, וואס זיי האבן געזען. און אזוי, פון מויל צו מויל, האט זיך דער גאנצער געטא דערוואוסט דעם אמת און די מוראדיקייט פון פאנאר. אין יענעם אוונט, וועלן עס האבן זיך צוריקגעקערט די ארבעטער, בין איך אקוראט גאוואלרן ארויסגערופן צו אַ קראנק קינד, שאק, אויף סטראשון־גאס; זיין טאטע האט דארט דערציילט:

— איך בין אַריינגעפאַלן אין דער גרופּע, וועלכע מען האָט גערופן מאַכן אָרדענונג אין פּאָנאַר. אַ גאַנצן טאָג פאַר אונז, האָבן דאָרט געאַרבעט די יידישע פּאָליציסטן, אָבער זיי האָבן ניט געקענט די אַרבעט פאַרענדיקן. אויף אַ ווייטן שטח פון פּאָנאַר, איבער אַ קילאָמעטער, זענען געלעגן מתים, דורכגעשאָסענע ביים אַנט-לויפן פון פּאָנאַר. אַנדערע זענען געלעגן ביי די סאַמע באַן־רעלסן, וואָס האָבן געפירט צו אַ פּלאַץ, וועלכער איז געווען אַרומגעצוימט מיט דראָט, און איבערן טויער אַן אויפשריפט:

„איינטריט אַוך פיר דויטשע אָפיצירע שטרענג פערבאָטן!"

דער פּלאַץ איז געווען באַדעקט מיט מתים. אַנדערע זענען געלעגן אין קופּעס, באַגאָסן מיט כלאָר. דער ווינט האָט אויפן פעלד געטריבן צעריסן פּאַפּיר־געלט. דאָס האָבן מענטשן געריסן זייער געלט פאַרן טויט, בכדי עס זאָל ניט אָנקומען צו די דייטשן. מיר האָבן די צעוואָרפענע מתים געטראָגן און צוזאַמענגעלייגט אין רייען. איינער פון אונז האָט דערקענט זיין ברודער פון שטעטל מיכאַלישאָק, און אין זיינער אַ קעשענע האָט ער געפונען אַ פאָטאָגראַפיע, האָט ער אַ קוש געטאָן די פאָטאָגראַפיע און מיטגענומען מיט זיך. ווען ווייס, וועלכער האָט דיריגירט מיט דער אַרבעט, האָט זיך פון אונז דערווייטערט, האָט זיך איינער פון אונז אַוועק־געשטעלט און געזאָגט „קדיש", אַ קדיש נאָך די טויטע, וואָס ליגן אין די קברים פון פּאָנאַר, און אויף אונז אַלעמען, אויף וועמען עס וואַרטן נאָך די אָפענע גריבער. און מיר האָבן אַלע געזאָגט: „אמן".

נעמען אָדער ניט נעמען די זאַכן פון די מתים ?

אין אַ פּאָר טעג אַרום, האָט די דייטשע מאַכט באַפוילן דער געטאָ־פאַרוואַלטונג, זי זאָל אַרויסשיקן פורן קיין פּאָנאַר צוזאַמעננעמען די זאַכן פון די מתים. די בעסערע זאַכן זענען אָפּגעקליבן געוואָרן פון געסטאַפּאָ, און די ערגערע געלאָזט — אַ געשאַנק פאַר דעם געטאָ. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געמורמל:

— ניט נעמען די זאַכן.

ווייזט אָבער אויס, אַז די געטאָ־פאַרוואַלטונג האָט געהאַט מורא זיך אָפּצוזאָגן פון דעם געסטאַפּאָ־געשאַנק — און מען האָט די פורן דאָך אַרויסגעשיקט.

אין אַ טויטער שטילקייט זענען געלעגן די גאַסן פון געטאָ. שטיל, לויהדיק זענען אַריינגעפאָרן דורכן געטאָ־טויער די פורן באַלאָדענע מיט זאַכן פון די מתים; פּעק, מאַנטלען, בגדים, פאַנען, טשאַיניקעס, לעבלעך ברויט, טליתים, פאַטשיילעס, טערקישע שאַלן, קלייניגקע קינדערשע היטעלעך. אַ סך פּעק פון די מיכאַלישקער און סווירער יידן זענען געווען ניט פונאַנדערגעפּאַקט און עס האָבן פון זיי אַרויס־געשריען די נעמען פון זייערע אינהאַבערס. יידן זענען געשטאַנען און מיט אַ געמורמל געלייענט די נעמען. אויף איינעם פון די פורן איז גלעגן אַ גרויסער ווייסער פּאַק; אויף אים — יידישע אותיות: גורוויטש פון סאָל. אויף אַן אַנדערער פור האָבן אַרויסגעשריען פּעק מיטן נאָמען סאָלאָדוכע. זענען געשטאַנען יידן און געלייענט די פאַמיליע־נעמען פון די פּעק, און געוואוסט, ווער עס איז אומגעקומען אין פּאָנאַר.

דער יידן־ראַט האָט באַשטימט אַ גאַנצע רייע מענטשן, בעיקר פרויען און עלטערע לייט, זיי זאָלן סעגרעגירן די זאַכן פון די מתים: אַ קלייד צו אַ קלייד, אַ

מאַנטל צו אַ מאַנטל, אַ ליילעך צו אַ ליילעך. די סאָציאַלע פאַרזאַרגונג ביים יידן־ראַט האָט אָנגעהויבן צו פאַרטיילן די זאַכן צווישן די אומפאַרמעגלעכע אין געטאָ. לכתחילה האָט דער עולם עס ניט געוואָלט נעמען: ווי טוט מען אַן אויף זיך בגדים פון דערמאָרדעטע? און שפּעטער האָט מען זיך שוין צוגעוואוינט צום געדאַנק, און מענטשן האָבן שוין אָנגעהויבן זיך צו פאַרשרייבן אין דער רייע, בכדי צו באַקומען זאַכן פון די מתים. די, וואָס האָבן זיך דעצידירט צו נעמען די בגדים, פלעגן זאָגן:

— אויב מיר ווילן ניט נעמען, ווילן עס די דייטשן שפּעטער צונעמען. עס גייען שוועכע צייטן, אַ בגד קען צונוץ קומען אין די קאַלטע טעג, ווי אויך צום פאַרקויפן אין הונגערצייטן. די מתים ווילן זיין צופרידן, ווען עפּעס פון זייער איבערבליי־בענישׂ וועט העלפן יידן דורכשטופן די ציימ פון געטאָ.

און מען האָט געגומען די זאַכן.

געראַטעוועט פון פאַנאַר

אין אַ פאַר טעג נאָך דער אַקציע „קאָוונע" — האָט זיך פאַרשפּרייט אין געטאָ אַ קלאַנג:

— ס'זענען דאָ געראַטעוועטע פון פאַנאַר; ס'זענען דאָ אַנטלאָפענע. זיי באַהאַלטן זיך אויס אין די וועלדער. אַ טייל איז שוין אַריין אין געטאָ. אויפן פערטן טאָג נאָך דער אַקציע איז געקומען אין שול־מעדיצינישן־צענטער אַ פרוי, גאָלדע תפוח, מיט צוויי קינדערלעך: אַן אַכט־יאָריקן ינגל און צוועלף־יאָריק מיידל, און געזאָגט:

— כ'האָב דאָ געבראַכט צוויי אַנטלאָפענע קינדער פון פאַנאַר. קינדער פון מיין שוועסטער. גיט אַן עצה, ווי אַזוי זיי צו באַשפּייזן, און די געטאָ־פּאָליציי זאָל ניט וויסן און זאָל זיי ניט צונעמען פון מיר...

די קינדער האָבן דערציילט:

— מיר זענען געפאָרן פון שטעטל סאָל. ביי די פאַרקראַטעוועטע פענצטער פון וואָגאָן זענען געשטאַנען יידן און געקוקט וואו מען פאָרט. פלוצעם האָט די באַן זיך אָנגעהויבן אָפּצושטעלן: אפשר אַ סטאַציע?... די מענטשן, וואָס האָבן געקוקט דורכן פענצטער האָבן דורכגעלייענט פון ווייטן אַן אויפשריפט און אים אויסגע־שריען מיט שרעק: פאַנאַר!... עס איז געווארן אַ געוויין, מען האָט זיך געריסן די האָר פון קאָפּ, געקלאָפּט זיך מיט די קעפּ אין די וועגט פון וואָגאָן, בכדי קענען ארויסלויפן. מיר זענען געווען פון די ערשטע דריי וואָגאָנען, וואָס זענען אָנגעקומען קיין פאַנאַר. די וואָגאָנען האָט מען פלוצעם געעפנט, מען האָט אונז ארויסגעטריבן נעבן די באַן־רעלסן, און מיר האָבן דערזען פאָר זיך אַ לאַגער, לאַנגען באַן מיט אַ סך וואָגאָנען; נעבן יעדן וואָגאָן פון ביידע זייטן זענען געשטאַנען גרופּן באַ־וואָפנטע ליטווינער מיט ביקסן אין די הענט. מיר האָבן דערזען: ס'איז שלעכט. ניטאָ קיין האָפענונג. מיר האָבן פאַרשטאַנען: מען וועט אונז דאָ אויסשיסן. פון פאַנאַר גייט מען ניט ארויס קיין לעבעדיקע... די סאָלדאַטן האָבן אָנגעהויבן אונז צו טרייבן מיט זייערע קאָלבעס און נאַגייקעס אויף אַ פלאַץ, ארומגערינגלט מיט דראָטן. פלוצעם האָט איינער אַ בחור זיך אַ ריס געטאָן און אָנגעהויבן צו לויפן. די געסטאַפּאָ און ליטווישע זעלנער האָבן אים נאָכגעשאָסן. די מאַמע האָט געגעבן אַ געשריי:

— קינדער, לאָמיר לויפן!

זי האָט אונז אָנגעכאַפּט פאַר די הענט און מיר זענען געלאָפן אין אַ פאַרקערטער ריכטונג פון דער, וואו דער בחור איז געלאָפן. גלייכצייטיק האָבן אָנגעהויבן לויפן אין אַלע זייטן מענער, פרויען און קינדער. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי. קוילן זענען אונז נאָכגעפלויגן און געזשומעט פאַרביי אונז, נעבן אונזערע פיס. מענטשן זענען געפאַלן. מענטשן זענען געלאָפן. אַ קויל האָט געטראָפן די מאַמען אין מיטן לויפן. זי איז געפאַלן און אויסגעשריען:

— קינדער, לויפט ווייטער!

מיר זענען געלאָפן, געלאָפן, און אַז עס פלעגן רוישן די קוילן, פלעגן מיר זיך ריטשען אויף אַלע פיר צווישן גראָז און קלייניע קוסטעס. אַזוי זענען מיר דערלאָפן ביז אַ וואַלד. עס איז שוין געווארן פינצטער. מיר זענען געזעסן אין דער פינצטערניש, צוגעטולעט איינער צו דעם צווייטן. פון ווייטן האָט זיך עפּעס באַוועגט. מיר האָבן געהערט יידישע שטימען. עס זענען געגאַנגען אַנטלאָפענע יידן... פאַרטאָג האָבן מיר דערזען, אַז אין וועלדל בלאָנדזשען אַ סך יידן. עס זענען צווישן זיי געווען אַ סך קינדער. מיר האָבן זיך אַ גאַנצן טאָג אויסבאַהאַלטן צווישן געדיכטע קוסטעס, מען זאָל אונז ניט באַמערקן, אוןביינאַכט האָבן מיר אָנגעהויבן צו גיין ווייטער... אַ נאַכט, אַ גאַנצע נאַכט האָבן מיר געבלאָנדזשעט אין די וועלדער. אין דער פרי האָבן מיר דערזען, אַז עס גייען ניט ווייט פוילישע מענער און פרויען, האָבן מיר זיך ווידער באַהאַלטן: געהאָט מורא, אַז זיי זאָלן אונז ניט אַרויסגעבן צו די דייטשן. מיר זענען געווען הונגעריק און פאַרמאַטערט. און אָט האָבן מיר דערזען אַן אַלטן פויער, קוים וואָס ער שלעפּט זיינע פיס. מיר האָבן צו זיך געזאָגט:

— ער וועט אונז קיין שלעכטס ניט טאָן...

זענען מיר צו אים צוגעגאַנגען און דערציילט, אַז מיר זענען יידישע קינדער אַנטלאָפענע פון פּאָנאַר. האָט ער זיך אַרומגעקוקט, געגעבן אונז שטיקלעך ברויט און געזאָגט:

— קינדער, ניט ווייט געפינט זיך דאָס אָרט פאַרבאַנעק. דאָרט שטעלן זיך אפֿ אַ סך אַראָפלאַנען. דאָרטן אַרבעטן הונדערטער יידן פון ווילנער געטא. אייעריקע וועלן אייך שוין ווי עס איז ראַטעווען.

ער האָט אונז געוויזן ווי צו גיין. פון ווייטן האָבן מיר דערזען אַ ייד מיט אַ געלער לאַטע. ער איז געגאַנגען נאָך וואַסער. האָט ער אונז באַמערקט, רחמנות געהאַט, געבראַכט עסן פון זיין עסן. שפּעטער זענען געקומען נאָך עטלעכע יידן, אַרבעטער פון פאַרובאַנעק, אונז איבערגעקליידט, מיר זאָלן אויסזען ווי גרויסע, און אונדז אַרייngעשמוקלט מיט אַ פאַרטיע יידן אין געטא.

▼

אין משך פון אַ קורצער צייט זענען אָנגעקומען אין געטא הונדערטער אַנטלאָפענע, דאָס רוב קינדער. ווייזט אויס, אַז אַ קינד איז געווען לייכטער צו אַנטלויפן און ניט באַמערקט צו ווערן אויף די וועגן. אין געטא האָט מען געשאָצט, אַז עס זענען אָנטלאָפן קרוב פינף הונדערט מאָל. קיין ענטויע צאָל האָט מען ניט געוואוסט, ווייל די אַנטלאָפענע זענען געווען נעלמים, באַהאַלטענע, געהאָט מורא, אַז די געטא־פאָליציי זאָל זיי ניט אַרויסגעבן צו די דייטשן, אויב זיי וועלן פאָדערן די אַנטלאָפענע פון פּאָנאַר. די אַנטלאָפענע פלעגן זיך אַליין וואונדערן:

ווי אַזוי איז זיי איינגעפאַלן דער געדאַנק צו לויפן פון פּאַנאַר. צענדלינגער טויזנטער האָט מען געפירט קיין פּאַנאַר, און זיי זענען ניט געלאָפן. עס האָט פּאַראַליזירט זייער רצון, דאָס געפיל פון אַן אַבסאָלוטן יאוש. דאָס באַוואוסטזיין, אַז עס איז נישטאָ וואו צו אַנטלויפן, אַז קיינער וועט זיי צו זיך אין שטוב ניט אַריינגענעמען. עס איז געווען כמעט אַ זיכערקייט, אַז אַ סך פּוילישע און ליטווישע פּאַרבייגייערס וועלן זיי פּריוויליק אַרויסגעבן אין די הענט פון די דייטשן...

מענטשן האָבן צווישן זיך דאַן גערעדט:

און דאָך גיט דאָס אַנטלויפן אַ געוויסן שאַנס פאַר אַ קליינעם פּראָצענט מענטשן צו ראַטעווען זייער לעבן, וועו עס איז דאָ אַ נאָנטער עיר מקלט ווי דער געטאָ און מען קען אַריינלויפן און דאַרט זיך באַהאַלטן. וואָס וועט אָבער זיין אין טאָג פון געטאָ־ליקווידאַציע?... צי קענען דען לויפן צענדלינגער טויזנטער מענטשן אום־באַמערקבאַר? און וואו וועלן זיי לויפן?... ווער וועט זיי אַריינלאָזן צו זיך?...

אינגאַנצן אַ פערציק קילאָמעטער פון ווילנע ציען זיך די גרויסע וועלדער. אָבער ווי לויפט מען דורך אָט דעם קליינעם מרחק? וועו די וועגן זענען אויסגעשטעלט מיט דייטשער וואַך, און וועו יעדעס פּוילישע און ליטווישע יינגל קען די יידן אויסליווערן אין די הענט פון געסטאַפּאָ? זיינע עלטערן האָבן אים ניט געלערנט צו האָבן מיטלייד צום יידן; פּאַרקערט, זיי האָבן אים געלערנט צו זען אין יידן דעם מקור פון בייז, פון וועלכן מען דאַרף פּטור ווערן, און וועלכן עס איז אַ מצוה צו יאָגן, טרייבן, שלאָגן און פאַרביטערן דאָס לעבן. —

▼

נאָך דער אַקציע „קאָווגע" האָבן אַלע יידן פאַרשטאַנען, אַז דער גורל פון געטאָ איז געהתמעט. אויב די דייטשן האָבן געלאָזט לעבן די געטאָ־פּאָליציסטן און אַרבעטער, וועלכע האָבן מקבר געווען די מתים פון פּאַנאַר, אויב זיי האָבן געלאָזן אַרומגיין אין געטאָ די אַנטלאָפענע, הייסט דאָס, אַז קיינער וועט פון געטאָ ניט אַרויסגיין לעבעדיק און וועט ניט קענען זיין אַ עדות פון זייערע גרויזאַמקייטן

אילוזיע נאָך אילוזיע האָבן געפלאָצט:

— אַרבעט פאַרן דייטש קען ניט העלפן — והא ראיה — צווישן די אומגע־קומענע אויף דער נסיעה קאָווגע זענען דאָך געווען אַרבעטער פון די דייטשע אינהייטן; הייסט דאָס — מען קען אויסקומען אָן יידישער אַרבעט. יונגער עלטער קען ניט ראַטעווען, ווייל די אַבסאָלוטע מערהייט פון טראַנספּאָרט קאָווגע איז געווען יוגנט אין בליענדיקן עלטער. ס׳איז צו זען, אַז דער דייטש ווייל פּטור ווערן ניט נאָר פון אַלטן, שוואַכן און קינד, נאָר אויך פון יונגן און געזונטן יידּ. אין יונגן יידּ זעט ער, ווייזט אויס, פאַר זיך אַ סכנה: דער יונגער יידּ קען זיך ווידערשטעלן. יעקב געגס פּאָליציי קענען ניט העלפן. אויב די געטאָ־פּאָליציי האָט געווואוסט, אַז „קאָווגע" איז פּאַנאַר, זענען זיי דאָך די שענדלעכסטע בוגדים! האָבן זיי ניט גע־ווואוסט, און זיי האָט מען אויך אָפּגענאַרט, זענען זיי דאָך אַזוי שוצלאָז ווי אַלע יידן און קענען ניט העלפן, ניט וועמען ניט איז און ניט זיך זעלבסט.

די עלעגיע „קאָוונע־פאָנאַר"

אין אַ קורצער צייט אַרום האָט דער גאַנצער געטאָ געזונגען אַן אומעטיק פאָלקס־ליד: די עלעגיע „קאָוונע־פאָנאַר". דער מחבר איז מיר אומבאַקאַנט, און איך דערמאָן זיך ניט, צי ווער ניט איז אין געטאָ האָט געוואוסט זיין נאָמען. דער ניגון איז פון רוסישן ליד „קאָטשעגאַרי":

אַרויס איז אין ווילנע אַ נייער באַפעל
צו ברענגען די יידן פון שטעטלעך.
געבראַכט האָט מען אַלע פון יונגע ביז אַלט,
אפילו אויך קראַנקע אויף בעטלעך.

צוכויפגעשפּאַרט האָט מען דעם לאַגער,
מען האָט זיי גענומען פאָרמירן,
אָשמענער יידן — אין ווילנע צו בלייבן,
און סאָלער — אין קאָוונע צו פירן...

אַרויסגעפירט האָט מען פון דעם לאַגער...
יונגע און פרישע קרבנות...
אַריינגעשפּאַרט האָט מען זיי אַלעמען גלייך,
אין די זעלבע פאַרמאַכטע וואַגאָנעס.

דער צוג איז זיך לאַנגזאַם געפאָרן...
געפייפט און געגעבן סירענעס.
סטאַציע פּאָנאַר... דער צוג שטעלט זיך אָפּ.
מען טשעפּעט דאָרט אָפּ די וואַגאָנעס...

זיי האָבן דערזען, אַז מען האָט זיי פאַרפירט,
מען פירט צו דער שרעקלעכער שחיטה.
זיי האָבן געבראָכן די טיר פון וואַגאָן,
גענומען אַליין מאַכן פּליטה.

זיי האָבן געוואָרפן זיך אויף דער געשטאַפּאָ,
און זיי די קליידער צעריסן,
געבליבן איז ליגן לעבן די יידן
עטלעכע דייטשן צעביסן.

ס'האָבן די יידן פון דער פּראָווינץ
געגעבן פינף טויזנט קרבנות...
ס'האָבן די דייטשן אין געטאָ געשיקט
די זאַכן פון זיי אַלס מתנות...

אַ ווילנער פּאַרטיזאַנער-משפּחה (פאָטער און זין פּעגעאוסאָוו)
ביים אויסאַרבעטן געווער.

4. די ערשטע קאנטאקטן מיטן וואלד

פאַרשידענע אַרגאַניזירטע און ניט אַרגאַניזירטע קרייזן אין געטאָ האָבן געזוכט וועגן, ווי אַזוי אָנצובינדן דעם קאָנטאַקט מיטן „וואַלד".

„וואַלד" — איז געווען לכתחילה אָ ניט גאָר דעפיניירטער באַגריף. פאַר די ג י ט אָ ר גאָ נ י ז י ר ט ע האָט עס געהייסן : ווי עס איז דורכשטופן די צייט אין אָ וואַלד־באַהעלטעניש, זוכן שפּייז, הילף און שוץ ביי די פּויערים מיט גוטע הערצער. ביי די אָ ר גאָ נ י ז י ר ט ע גרופּן האָט וואַלד באַדייט : פאַרבינדן זיך מיט פאַרטיזאַנער און געמיינזאַם פירן דעם קאַמף קעגן שונא.

ו ע ר א י ז א פּ א ר ט י ז א נ ע ר ? איז אויך לכתחילה ניט געווען קיין קלאָרער באַגריף, ווייל אין די וועלדער פון ווילנער אומגעגנט האָבן זיך אַרומ־געדרייט פאַרשידענע גרופּן מענטשן, וועלכע מען האָט אָנגערופן מיט אָ שם כולל פאַרטיזאַנער. צווישן זיי זענען געווען : סאָוועטישע פאַראַשוטיסטן, רויטע אַרמייער, איבערגעבליבענע נאָכן סאָוועטישן ריקצוג פון ליטע און וויסרוסלאַנד; פּויליש און ליטווישע יוגנט, וועלכע איז אָנטלאָפן פון די דייטשע רעקרוטירונגען צום מיליטער און צו צוואַנגס־אַרבעט, צווישן זיי נאָר ווינציקער פּראָסאָוועטישע גרופּן. דאָס רוב פון די אָנטלויפערס זענען געווען פאַשיסטן, רעאַקציאָנערן און אָנטיסעמיטישע גרופּן. אין די וועלדער האָבן אויך געוואָנדערט סתם ר ו י ב ע ר - ב אַ נ ד ע ס, וועלכע פלעגן באַפאַלן אַרומיקע וועלדער און דורכגייערס.

עס זענען געווען אָ סך פאַלן, וואָס יידן פון ווילנער געטאָ, וועלכע האָבן ניט געוואוסט וועגן די קאָנספיראַטיווע אונטערערדישע קאָמפּסגרופּן, זענען אַליין אַרויס אין וואַלד און דאָרטן אומגעקומען פון די הענט פון די פאַשיסטישע פאַרטיזאַנער און באַנדיטן־באַנדעס. גיך האָבן אויך פּריוואָטע, ניט אָרגאַניזירטע פּערזאָנען פאַרשטאַנען, אַז בכדי אַרויסצוגיין אין וואַלד, דאַרף מען האָבן געווער, זיך אָרגאַניזירן אין גרופּן, און האָבן צוגעגרייט קאָנטאַקט מיטן וואַלד. דאָס האָט זיי געשטופּט צוצושטיין צו די עקזיסטירנדיקע קאָמפּסגרופּן אין געטאָ. פון דער יידישער פּראָווינץ האָבן זיך אָן אָן אויפהער געצויגן יחידים און גרופּן אין וואַלד, — און ווען מען האָט די פּראָ־ווינצער יידן געבראַכט אין ווילנער געטאָ — האָבן פון זיי אָ סך זיך אָנגעשלאָסן צו פ.פּ.א. און צו דער קאָמפּסגרופּע יחיאל. און אָ גאַנצע רייע פון זיי זענען אויף אייגענער האָנט אַרויס אין וואַלד אויפן הפקר פון גורל.

פ.פּ.א. האָט געזוכט קאָנטאַקטן מיט די וועלדער פון ווילנער אומגעגנט; יחיאל שיינבוימס קאָמפּסגרופּע האָט דאָס זעלבע געטאָן; ווי אויך די יידן פון דער פּראָווינץ.

▼

אין פעברואַר 1942 האָט דער פ.פּ.א.-חבר צ ב י ר ו ז א נ א ו י ט ש געבראַכט אין געטאָ די ידיעה, אַז אין די וועלדער פון ווילנער אומגעגנט, ניט ווייט

פון ביאַלאַוואַקאַ האָט זיך אַראָפּגעלאָזן אַ פּאַראַשוטיסטן-גרופּע. וויטענבערג איז אַוועק אין ביאַלאַוואַקאַ און אָנגעבונדן קאָנטאַקטן מיט דער פּאַראַשוטיסטן-גרופּע. זיי האָבן אָנערקענט דעם פ.פ.אָ. אַלס אַ פּאַרטיזאַנער-גרופּע, וועלכע איז אָנגעשלאָסן אין דער אַלגעמיינער סאָוועטישער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג.

עס איז דאַן באַשלאָסן געוואָרן, אַז פ.פ.אָ. וועט דורכפירן שפּיאָנאַזש-אַרבעט אין אַלע וויכטיקע דייטשע סטראַטעגישע און ווירטשאַפטלעכע פּונקטן און וועט עס צו־שטעלן צו פּאַראַשוטיסטן, ווי אויך, אַז פ.פ.אָ. וועט צוזאַמען מיט די פּאַראַשוטיסטן אָרגאַניזירן אַ פּאַרטיזאַנישע דיווערסאַנטן באַזע, און די פּאַראַשוטיסטן וועלן געכן הילף פאַר פ.פ.אָ. אין געטאָ.

די פּאַראַשוטיסטן־גרופּע איז שפּעטער פאַרראַטן געוואָרן דורך די פּויערים פון דער אומגעגנט און איבערגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון די דייטשן.

▼

פ.פ.אָ. האָט דאַן אַרויסגעשיקט סאָניע מאַדייסקערן און צעסיאַ ראָזענבערגן צו זוכן וועגן, ווי דורכצורייסן די סאָוועטיש־דייטשע פראָנטליניע און דערגרייכן קיין מאָסקווע, בכדי איבערצוגעבן דאָרטן בנוגע דעם דייטשן בלוט-טעראָר און אָנצובינדן קאָנטאַקטן מיט די צענטראַלע פּאַרטיזאַנער־אינסטאַנצן. אבא קאָוונער און חיהקע גראָס-מאַן האָבן צוגעגרייט פאַר זיי פאַלשע דאָקומענטן. זיי זענען באַזאָרגט געוואָרן מיט אינפאָרמאַטיוון מאַטעריאַל און וועגן דייטשן טעראָר, ווי אויך מיט מיליטערישע אינפאָרמאַציעס. ביי פּאָלאָצק זענען זיי אַרעסטירט געוואָרן; זיי איז געלונגען צו אַנטלויפן. ביי וועליקי לוקי, צוועלף קילאָמעטער פון פראָנט, זענען זיי ווידער פאַר-האַלטן געוואָרן, ווידער אַנטלאָפן קיין פּאָלאָצק, דאָרט ווידער פאַרהאַלטן געוואָרן דורך אַן אַנדערער פּאָליציי־גרופּע און געבראַכט געוואָרן קיין ווילנע, וואו זיי איז געלונגען אויף דער באַן־סטאַציע נעלם צו ווערן. אַזוי אַרום איז ניט צושטאַנד גע־קומען דער פּרואוו פון פ.פ.אָ. צו פאַרבינדן זיך מיט מאָסקווע.

▼

פ.פ.אָ. און יחיאלס גרופּע האָבן געזוכט קאָנטאַקטן מיט דער פּוילישער אונטער־ערדישער באַוועגונג. זי האָט אָבער געטראָגן אַ בולטן אַנטיסאָוועטישן און אַנטיסע־מיטישן כאַראַקטער. זייער פלוג־בלעטל „ניעפּאָדליעגלאָשטש" (זעלבשטענדיקייט) איז געווען פול מיט שנאה צום סאָוועטישן מיליטער, און מיט קאַלטער צופרידנהייט פלעגט דאָרט דערציילט ווערן וועלכע פּוילישע שטעט זענען שוין יידן־ריין. יעדעס מאָל ווען אַזאַ פלוג־בלעטל איז אַריינגעפאַלן אין געטאָ, פלעגט עס אַרויסרופן אַנטוי־שונג און יאוש, ווייל עס האָט איבערגעצייגט די יידן, אַז זיי זענען איינזאַם אין זייער קאַמף, און אָן אויסזיכט אויף הילף מצד דער פּוילישער באַפעלקערונג.

דער פ.פ.אָ. האָט דאַן מיט דער הילף פון וויטענבערג אָנגעשלאָסן ענגע קאָנ־טאַקטן מיט דער אַנטשטייענדיקער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און קאָמוניסטישער ווי־דערשטאַנדס־באַוועגונג אין שטאָט בראש, פון וועלכער עס איז געשטאַנען וו י־ט אַ ס, געוועזענער ראש פון ווילנער שטאָט-ראַט אין צייט פון די סאָוועטן. עס איז אַנטשטאַנען דאַן אַ געמיינזאַמער שטאַב פאַר פּאַרטיזאַנישער טעטיקייט אויף די שטחים פון ליטע, מיט וויטאַסן בראש; אַלס פאָרשטייער פון פ.פ.אָ. איז דאָרט געווען וויטענבערג.

אין פרילינג 1943 זענען דערגאַנגען ידיעות, אַז אין די וועלדער איז טעטיק אַ ווייסרוסישע פּאַרטיזאַנער-בריגאַדע אונטער דער פירונג פון מאַר־קאָוו, און אַ ליטווישע בריגאַדע אונטער דער פירונג פון יורגיס. דער פּאַרטיזאַנער-שטאַב פון ווילנע, אונטער דער פירונג פון וויטאַסן, שטעלט זיך מיט די אובנדערמאָנטע גרופּן אין קאָנטאַקט, וואָס איז לכתחילה געווען נאָך זייער שוואַך.

דער שטאַב פון פ.פ.אָ. האָט דערהאַלטן אַ בריוו פון מאַרקאָוון, אין וועלכן ער האָט גערופן די יוגנט פון געטאָ אַרויסצוגיין אין וואַלד און אָנשליסן זיך אין זיין בריגאַדע. די שטעלונג פון פ.פ.אָ. שטאַב איז געווען אָבער — ווידערשטאַנד אין געטאָ גופא, און ערשט נאָכן קאַמף אַדורכרייסן זיך אין וואַלד.

די פאָרשטייער פון פ.פ.אָ. האָבן געפאָדערט פון דעם פּאַרטיזאַנער-שטאַב אין ווילנע, ער זאָל צוגרייטן באַהעלטענישן אין שטאָט, אין פאַל, אויב מען וועט דאָרטן דאַרפן אויסבאַהאַלטן די קעמפערס פון פ.פ.אָ. — ווי אויך צוצוגרייטן ניט יידישע קאַמפסגרופּן, וועלכע זאָלן אין שעה פון קאַמף אין געטאָ, אויספירן סאַבאָ־טאַזש־אַקטן אין שטאָט און דערמיט דערטיילן הילף די קעמפנדיקע אין געטאָ.

ווי מען האָט דערציילט, האָט דער פ.פ.אָ. שטאַב איבערגעגעבן אַ געלטסומע ווי־טאַסן, בכדי איינצוקויפן געווער און אויסבאַהאַלטן יידישע קעמפערס אין שטאָט. אויף ווי ווייט ס'איז מיר באַקאַנט איז קיין געווער ניט געקויפט געוואָרן, און ס'איז אויך ניט געשאַפן געוואָרן קיין באַהעלטענישן אין שטאָט פאַר די יידישע קעמפערס.

דערווייל האָט געסטאַפּאָ אַרעסטירט קאָזלאָווסקי, וועלכער האָט דער־מעגלעכט דעם קאָנטאַקט פון פ.פ.אָ. מיט וויטאַסן. נאָכדעם איז אויך אַרעסטירט גע־וואָרן וויטאס, וועלכער האָט זיך אויפגעהאַנגען אין תפיסה, בכדי בשעת די געסטאַ־פּאָ־פּייניקונגען זאָל ער נישט אַרויסגעבן די חברים. געסטאַפּאָ איז געפאַלן אויף די שפּורן פון דער ווידערשטאַנדס-באַוועגונג אין ווילנע, און געזוכט אירע אָנפירערס הן אין שטאָט, און הן אין געטאָ.

▼

אין דער זעלבער צייט האָט יחיאלס גרופּע אָנגעשלאָסן אַ קאָנטאַקט מיט ווייס־רוסישע פּאַרטיזאַנער.

אין ביאַלאָוואַקאַ הינטער ווילנע האָבן געאַרבעט ביי טאָרף עטלעכע הונדערט יידן; צווישן זיי איז אויך געווען מיצקע באַסטאָמסקי מיט זיין משפּחה. מיצקע באַסטאָמסקי איז געווען פאַר דער מלחמה אַ וואַלד־סוחר, האָט ער זיך גוט געקענט מיט די פּויערים פון די וועלדער אַרום ווילנע. ער האָט זיך באַ־קענט מיט די פּויערים ראָמקאָ און ניקאָלייטשוק, צוויי טאַטאַרן פון דאָרף סאראק טאטאראָוו, עטלעכע קילאָמעטער הינטער ביאַלאָוואַקאַ. פון זיי האָט ער זיך דער־וואוסט, אַז אין דער רודניצקער פּושטשע, וועלכע הויבט זיך אָן הינטער סאראק טאטאראוו, זענען שוין דאָ עטלעכע צענדלינג גוט באַוואָפנטע פּאַרטיזאַנער. דער פּויער ראמקאָ פלעגט קומען אין ווילנער געטאָ און פירן האָלץ פאַר דער בעקעריי פון ווארשאַווטשיק. די ברידער הערשקע און ליאלקע ווארשאַווטשיק האָבן געהערט צו דער קאַמפסגרופּע יחיאל; מיצקע באַסטאָמסקי איז געווען אַ קרוב פון די וואַר־שאַווטשיקס.

דורך דעם דאָזיקן צופאַל האָט די קאַמפסגרופּע יחיאל באַקומען דעם ערשטן קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנער פון רודניצקער פּושטשע. ס'איז געווען אַקוראַט נאָך

דער אַקציע קאָוונע-פּאָאַר און דער שטאָב פון איליאָס גרופּע האָט באַשלאָסן אַרויס-צושיקן די ערשטע גרופּע אין רודניצקער פּושטשע.

▼

צום אָנבינדן דעם קאָנטאַקט צווישן יחיאלס קאָמפּסגרופּע מיט די פּאַרטיזאַנער האָט אַ סך מיטגעהאָלפֿן ח י י ם ס א ל ק, מיטן צונאָמען „חיים דער גראָבער", דאָס איז געווען אַ פּשוטער ייד פון שטעטעלע אָלקעניק, וועלכער איז אַוועק אין וואַלד אין צייט פון די שחיטות אין אָלקעניק. דאָרט האָט ער געטראָפֿן אַ פּאַרטיזאַנער-גרופּע, געקומען איןווינטער 1941, אָנגעפירט פון זיין חבר ג ע ר ו י ל א ו ו ס ק י, אַ פּויער פון 70 יאָר, וועמען די פּאַרטיזאַנער האָבן אָנגערופֿן מיטן נאָמען באטיא. חיים סאלץ איז געקומען אין געטאָ, געמאַכט באַקאַנטשאַפֿט מיט יחיאל שיינבוימען און אים פּאַרגעלייגט העלפֿן אַרויסצופירן יידן אין וואַלד.

▼

אין דער נאַכט פון 20טן אויפֿן 21טן אַפּריל 1943 האָט אַ גרופּע פון יחיאלס קאָמפּס-אָרגאַניזאַציע אין באַשטאַנד פון 28 מאַן פּאַרלאָזן דעם ווילנער געטאָ דורך אַ בוידעם פון דייטשער גאַס 21. די גרופּע איז געווען אָנגעפירט דורך באָריע פּריד-מאַן און באַגלייט פון מיצקע באַסטאָמסקי. צו דער גרופּע האָבן געהערט מענטשן פון פּאַרשיידענע פּאַרטייען, ווי אויך סתם יידן, דאָס איז געווען די ערשטע אָרגא-ניזירטע פּאַרטיזאַנער-גרופּע, וואָס איז אַרויס פון געטאָ. ניט אויסגעשלאָסן, אַז ניט אָרגאַניזירטע גרופּן זענען נאָך פריער אַרויס אין וואַלד.

▼

בארקע פרידמאַן איז געווען מיינער אַ שול-חבר אין ווילנע, ווו מיר האָבן גע-הערט צו אייַן ליטעראַרישן קרייזל. שפּעטער זענען מיר זיך צעגאַנגען אין פּאַר-שידענע פּאָליטישע פּאַרטייען און בארקע פרידמאן פלעגט אָפט אויפרייסן מיטינגען אויף וועלכע איך פלעג אַרויסטרעטן. דאָך האָבן מיר געלעבט אין פריינדשאַפט. נאָך דעם אויפגעריסענעם מיטינג פלעגט ער מיר זאָגן:

„כ'האָב געמוזט לויטן אויפטראָג פון מיין באַוועגונג. אָבער חברים בלייבן מיר".

אין געטאָ איז ער געווען לכתחילה אַ פּאָליציסט און דערנאָך אָוועק פון געטאָ-פּאָליציי — ניט געקענט מיטמאַכן די באַראַרישע מעטאָדן. אין געטאָ האָבן מיר זיך אָפט געטראָפֿן. כ'פלעג אויך וויזיטירן אָלס דאָקטאָר זיין קינד. ווינטער 1941 בשעת אַ באַגעגעניש, איז ביי אונז אָנטשטאָנען דער געדאַנק צו שאַפֿן אַ ברית עבריות. פון דעמאָלסט אָן האָט ער זייער ענערגיש געאַרבעט אין ברית עבריות און בעיקר געווידמעט זיין צייט פּאַרן העברעאישן כאָר. שפּעטער האָט ער אָנגעהויבן צו גיין פּאַרטראָכט און פּאַרסודעט. ער איז אויך דאָן ניט געווען שוה בשוה מיט גלאָזמאַנען, צוליב וועלכע סיבות איז מיר ניט געווי באַקאַנט. ער האָט זיך דאָן שטאַרק באַ-פריינדעט מיט יחיאל שיינבוים, וועלכער האָט מיט התלהבות געפּריידיקט דעם גע-דאַנק וועגן זעלבשטענדיקע יידישע קאָמפּסגרופּן אין די וועלדער; און איינמאָל, דעם 20סטן אַפּריל 1943 איז ער אַריין צו מיר אין שול-מעדיצינישן פונקט, מיך אַרויס-נערופֿן פון דער אַרבעט און געזאָגט:

— הער צו! הייַנט גייען מיר אַרויס אַ גרופּע אין וואַלד. מער קען איך שוין ניט אויסהאַלטן די געטאָ - באַדינגונגען. די פּרוי און דאָס קינד

וועל איך שפּעטער אָפּנעמען, ווייל עס קענען גיין איצט נאָר מענער. שאָף גליק סאָניטאָר מאָטאָריאָל פאָר אונזער גרופּע. אין געטאָ־שפּיטאָל זאָל מען זיך אָבער ניט אָריענטירן צו וועלכן צוועק.

בארקע איז געבליבן אין שול-מעדיציניש פונקט. איך בין געגאַנגען אין דער מאַנסאַרדע פון זאַוואַלנע 44, געכאַפּט אַ פּעקל באַהאַלטענע וואַטע, באַנדאַזשן, יאָד, טאַבלעטן, אייגנשפּריצונגס-אַפּאַראַטן, אַמפּולן, דאָן בין איך אָריין אין געטאָ-שפּיטאָל, געזאָגט, אַז איך האָב אַן אָנפאַל פון נירן-שטיינער און באַקומען עטלעכע מאָרפיום-אַמפּולן צו שטילן וויייטיקן און געבראַכט עס בארקע פרידמאַנען.

— אט איז דאָס נויטיקסטע צו ערשטע הילף. הלואי מען זאָל עס ניט דאַרפן באַנוצן.

— זאָלסט זאָרגן וועגן געזונט פון מיין קינד. די פרוי זאָלסטו זאָגן, אַז כ׳וועל זי אָריבערנעמען אין וואַלד.

▼

אויף מאָרגן האָט דער געטאָ גענוואוסט: אַ פּאָרטיזאַנער-גרופּע איז אַוועק אין וואַלד. קינד און קייט האָט זיך עס איבערגעגעבן פון מויל צו מויל. מען האָט זיי מקנא געווען: זיי וועלן איצט לעבן אָדער שטאַרבן ווי פרייע מענטשן.

יעקב גענס האָט אויסגערופן אויף פּאָרזאַמלונגען, קריטיקירט די אַוועקגייענ־דיקע, אָנגערופן זיי אַלס פ ח ד נ י ם, וואָס זענען אַנטלאָפן, בכדי זיך אַליין צו ראַטעוון און זייערע משפּחות האָבן זיי איבערגעלאָזן אין געטאָ.

וואָס איז געווען דער גורל פון דער ערשטער גרופּע ? ווי עס איז שפּעטער באַ־קאַנט געוואָרן, האָט די גרופּע אויף איר וועג באַרירט ביאַלאוואקא, וואו עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן די זעקס ביאַלאוואקער יידן מיט די צוגערויבטע ביקסן ביי די ליטווי־נערס. בארקע פרידמאַן האָט געדאַרפט צושיקן אַ ידיעה לויט אַן אָפּגערעדטן פּאָראָל. עס זענען אָבער אָריבער אייניקע וואָכן און עס איז קיין ידיעה נישט אָנגעקומען. דאָן האָט יחיאלס קאַמפּס־גרופּע אָרויסגעשיקט צו ראַמקא די חברים מיצקע ליפּ־האַלץ און הירשקע וואַרשאַווטשיק. זיי זענען צוריקגעקומען מיט דער ידיעה, אַז בארקע פרידמאַן איז אָנגעקומען אויף אַן אָרט אין וואַלד. מערער האָט מען פון באר־קע פרידמאַנען נישט געהערט.

דאָס אָרויסגיין אין וואַלד פון דער פּאָרטיזאַנער-גרופּע האָט אַרויסגערופן מצד דער געטאָ־פּאָליציי רעפּרעסיעס, צווישן אָנדערע איז לעאָ בערשטיין דאָן אָפּגעזאָגט געוואָרן פון זיין אַמט אַלס לייטער פון דער קולטור־אָפּטיילונג.

▼

אַ סך שפּעטער האָט מען דערציילט פּאָלגנדיקע פּרטים וועגן דעם גורל פון דער ערשטער פּאָרטיזאַנער־גרופּע. זיי זענען אָנגעקומען אין וואַלד אין דער צייט פון אַ בלאָקאָדע. זיי האָבן זיך געדרייט אין די אָרומיקע דערפער, ביז וואָנעט זיי זענען פאָראָר אין אַ כוטאָר אָרום פושטשע, וואו זיי זענען געווען אַ לענגערע צייט. דער אייגנטימער פון כוטאָר, אַ פּאָליאַק, האָט אָראָפּגעבראַכט צו זיך אין שטוב אַלס קרובים פּאָשיסטישע פּוילישע פּאָרטיזאַנער. ס׳האָט זיך אָנטוויקלט אַ קאָמף, בשעת וועלכן כמעט די גאַנצע יידישע פּאָרטיזאַנער-גרופּע איז אומגעקומען. צווישן די געפּא־לענע איז געווען אויך בארקע פרידמאַן.

וועז עס האָבן אין די וועלדער זיך באַוויזן מערערע יידישע פּאַרטיזאַנער, איז אַ גרופּע פון זיי געקומען נעמען נקמה פּאַרן בלוט פון דער ערשטער יידישער פּאַרטיזאַנער-גרופּע. זיי האָבן די מענטשן פון פּאַרעטערישן כוטאָר דערשאָסן און די שטוב פּאַרברענט.

▼

דעצידירנדיקע טעג האָבן זיך דערנענטערט פּאַר דער וויידערשטאַנדס-באַוועגונג אין געטאָ. זי לויפט אָבער אין צוויי שטראָמען: פ.פ.א. מיט דער עיקר איינשטעלונג אויף קאַמף אין געטאָ; און יחיאלס גרופּע, מיט דער עיקר איינשטעלונג אויפן פּאַרטיזאַנער-קאַמף אין וואַלד. די יוגנט אין געטאָ האָט געוואָלט אַ פּאַרייניקונג פון די קרעפטן. אַ טרייב־קראַפט צו דער דאָזיקער אייניקונג איז געווען די פּאַרטיי פּועלי־ציון־התאחדות, וועלכע האָט געהאַט גרופּן חברים סיי אין פ.פ.א. און סיי אין יחיאלס קאַמפס־אָרגאַניזאַציע און זי האָט געהאַלטן פּאַר אירע אַ דרינגענדיקע אויפגאַבע די אוניפיקאַציע פון דער ווידערשטאַנדס-באַוועגונג אין געטאָ.

לעאָ בערנשטיין, וועלכער האָט אַנטיילגענומען אין די אייניקונגס-פּאַרהאַנדלונגען, דערציילט וועגן זיי פּאַלגנדיקע פּרטים:

— — די ערשטע פּאַרהאַנדלונגען זענען פּאַרגעקומען אין חודש מאי 1943 ביי מיר אין צימער. מצד דער פ.פ.א. האָבן אַנטיילגענומען כיענע בראָווסקי און יצחק וויטענבערג. מצד דער קאַמפס־גרופּע יחיאל — די חברים יחיאל שיינבוים, שלמה בראָנט און ל. בערנשטיין.

— — די פּאַדערונגען פון פ.פ.א. זענען געווען: אויפלייזונג פון דער קאַמפס־גרופּע יחיאל, איבערגעבן דאָס געווער אין דעם אַלגעמיינעם וואָפן-לאָגער פון פ.פ.א. און איבערייסן דעם סעפּאַראַטן וואָפן-אייניקויף. דערפאַר פּאַרפּליכטעט זיך די פ.פ.א. נאָך אַן איבערפּרווו פון דער רשימה פון יחיאלס גרופּע, אייניצוגלידערן די חברים אַלס יחידים אין פּאַרשידענע פינפּטלעך פון פ.פ.א.

די פּאַדערונגען פון דער קאַמפס־גרופּע יחיאל זענען געווען: אייניגלידערונג פון דער קאַמפס־גרופּע אין פ.פ.א. אַלס זעלבשטענדיקער באַטאַליאָן מיט אויטאָנאָמע רעכט אויפן געביט פון אָרגאַניזאַציע, אויסשולונג, וועריבירונגס־פּרייהייט פון נייע חברים און סעפּאַראַטן וואָפן-אייניקויף, ווי אויך דעלעגירונג פון צוויי חברים אין שטאָב פון פ.פ.א.

די פּאַרהאַנדלונגען זענען געפירט געוואָרן עטלעכע טעג און זענען געקומען, אַ דאַנק דעם גרויסן מאָראַלישן אייַנפלוס פון וויטענבערגן און דעם גוטן וויל פון יחיאלן צו פּאַלגנדיקן אָפּשלוס:

נאָכן איבערפּריוון פון דער פ.פ.א. די רשימה פון די חברים פון דער גרופּע יחיאל, וועלכע זי דאָזיקע קאַמפס־גרופּע אָנגעשלאָסן צו דער פ.פ.א. אַלס זעלבשטענ־דיקער באַטאַליאָן, מיט אויטאָנאָמע רעכט אויפן געביט פון אָרגאַניזאַציע און ווער־בירונגס־פּרייהייט פון נייע חברים, וועגן וועלכע עס דאַרף יעדן מאָל געמאַלדן וועלן דעם שטאָב פון פ.פ.א., דער וואָפן-אייניקויף וועלט נאָך מעגלעכקייט קאָאָרדינירט, דער שטאָב פון דער קאַמפס־גרופּע יחיאל באַשטימט אַ פּאָרבינדונגס־מאַן צווישן זיך און דעם שטאָב פון פ.פ.א. לשם קעגנזייטיקע אינפּאָרמאַציע, וועלכער וועלט אויך ביי אַלע וויכטיקע ענינים צוגעצויגן צו די באָראָטונגען פון דעם שטאָב פון

פ.פ.א. די וואָפן, וועלכע די קאָמפס־גרופע יחיאל פאַרמאָגט, פאַרבלייבט אין איר רשות. די געמיינזאַם אינגעקויפטע וואָפן וועלן פאַרטיילט פּראָפּאָרציאָנעל.

עס איז אויך באַרירט געוואָרן דער ענין פון אַרויסגיין אין וואַלד. איז דעם הינזיכט האָט וויטענבערג דערקלערט, אַז דאָס איז אונטערגעוואָרפן די באַשלוסן פון דער שטאָטישער קאָמוניסטישער פאַרטיי. יחיאלס גרופּע האָט געבעטן אינפאָרמירן די קאָמפאַרטיי, אַז עס זענען פאַראַן גרופּן, וועלכע ווילן אַרויסגיין איז וואַלד דאָרטן פירן דעם קאָמף. עס איז ניט באַקאַנט צי וויטענבערג האָט באַקומען אַ דעפּיניטיוו תשובה, דאָס פּראָבלעם איז געבליבן אָפן. און באַלד האָבן פאַסירט זאַכן, וועלכע האָבן מיט אַן אייזערנער נויטוועندיקייט אַליין דיקטירט די ענינים. — — —

יחיאל איז געוואָרן דער פאַרבינדונגס־מאַן צווישן ביידע קאָמפּס־אָרגאַניזאַציעס און שפּעטער אויך פאַרטרעטער פון דער צווייטער קאָמפּס־אָרגאַניזאַציע אין שטאָב פון פ.פ.א.

▼

אין יענע טעג, סוף 1943, אין אַן אָוונט־שעה, האָט זיך פלוצעם פאַרשפּרייט אַ ידיעה אין געטאָ, אַז דער פּוילישער אונטערערדישער ראַדיאָ „סוויט", האָט אין א זענדונג איבערגעגעבן: „האַלאָ, האַלאָ! מיר זענען מודיע דער גאַנצער וועלט: דער וואַרשעווער געטאָ גוסט — דער וואַרשעווער געטאָ שטייט אויפן שוועל פון אונ־טערגאַנג — מען פאַרטיידיקט זיך אויף יעדער גאַס, פלאַץ און הויז — דער וואַר־שעווער געטאָ פאַלט אין קאַמף ! כבוד די העלדן — — — !"

די ידיעה האָט אויפגעשטורעמט דעם גאַנצן געטאָ. עס איז געווען אין איר אימה און שטאַלק. ס׳זענען פול געוואָרן די ענגע געטאָ־גאַסלעך. מען האָט געגלויבט און ניט געגלויבט. מען האָט זיך איבערגעפרעגט: ראַדיאָ „סוויט"? וואַרשעווער געטאָ קעמפט! וואו זשע האָט מען געזומען געווער? ווער העלפט זיי? איז דאָס אַן אמת!? יידן קעמפן קעגן דייטשן ! אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ ? אויפשטאַנד ? אויפשטאַנד ! אַלע יידן פון וואַרשע קומען אום ! און וואָס וועט זיין אין אַלע געטאָס ? — —

▼

דעם 1טן מאַי 1943 איז אויף שאַוועלסקע גאַס. 1, אין פאַלקס טיי־הויז אייגע־אַרדנט געוואָרן אַ מאַי־אַקאַדעמיע אונטערן אומשולדיקן נאָמען אַ „פּרילינג־יום־טוב". דאָרט איז געוואָרפן געוואָרן דורך וואָרט און ליד דער לאָזונג פון קאָמף און וויידער־שטאַנד. דאָרטן זענען באַערט געוואָרן די אויפשטענדלער פון וואַרשעווער געטאָ. דער „פּרילינג־יום־טוב" פון ווילנער געטאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַקאַדעמיע פון וואַרשעווער אויפשטאַנד.

5. דער טאג פון יוסף גלאזמאן

יוסף גלאזמאן איז געווען א מענטש פון ענערגיע, פון טאַט און פון ווילן. פון די טאַרף-אַרבעטן אין רעשע, הינטער ווילנע, איז ער געקומען אין געטאָ, און געוואָרן וויצע-שעף פון דער געטאָ-פּאָליציי. יעקב גענס האָט געהאַט צו אים לכתחילה אַן אומבאַגרענעצטן צוטרוי, אַלס צו א מענטשן פון אויסערארדנטלעכע אַרגאַניזאַציאַנעלע פעאיקייטן. גיך האָט אַנגעהויבן זיך צו באַווייזן א ריס צווישן יוסף גלאַזמאַן און די יידישע פּאָליציי-אַנפּירערס, וואָס האָבן געחנפעט יעקב גענסן.

די „סוויטע" פון יעקב גענסן האָט געשושקעט צו אים:

— דו, יעקב גענס, ביסט דער אומבאַליבטער פּאָליציי-שעף, דער פירער צום טויט; יוסף גלאַזמאַן, דיין וויצע-שעף מאַכט זיך אין געטאָ באַליבט אַלס „קולטור-טוער".

אין געטאָ איז יוסף גלאַזמאַנס פּאָפולאַריטעט געוואָקסן. דער געטאָ-מענטש פלעגט זאָגן:

— גלאזמאן, הגם ער איז א געטאָ-פּאָליציסט, דאָך טיילט ער זיך אויס לטובה פון דער איבעריקער פּאָליציי.

צו יעקב גענסן פלעגן די אַלע שמועסן דערגיין. ס'האָט אים פאַרדראָסן. ער האָט געהאַלטן, אַז זיין פּאָסטן, וואָס איז פאַרפלעקט מיט אַזוי פיל בלוט איז אויך א יידישע שליחות. ער האָט געהאַלטן, אַז זיין טאַקטיק פון אָפּשטופּן, איבערוואַרטן, אַרגאַניזירן דאָס ווירטשאַפּטלעכע לעבן אין געטאָ, אַרגאַניזירן די אַרבעט — דאָס וועט ראַטעווען, וואָס מער יידן פון געטאָ. יעקב גענס האָט געהאַט א געוואַלטיקע פיעטעט פאַר ענין געשיבטע, א סך מיטגעהאַלפן צו דערמעגלעכן די זאַמלונגען פון היסטאָרישע געטאָ-מאַטעריאַלן. עס האָט אים געווייטיקט דער געדאַנק: פאַרוואָס עפּעס וועט ער, יעקב גענס, אַריינגיין אין דער געשיכטע אַלס בלוטיקער פּאָליציי-מאַן פון געטאָ — און יוסף גלאַזמאַן, פאַרקערט, אַלס דער „גיבור-השעפּטלעכער" געטאָ-פּאָליציסט. יעקב גענס, א געוועזענער חבר פון „ברית-החיל", פלעגט אויך אָפּט טענהן מיט תרעומות: איך בין א רעוויזיאָניסט, א בעסערער רעוויזיאָניסט ווי גלאַזמאַן.

די אומצופרידנהייט פון יעקב גענסן מיט יוסף גלאַזמאַנען איז געוואקסן. ער האָט אים דערווייטערט פון זיין אָמט אַלס וויצע-שעף פון דער געטאָ-פּאָליציי און געמאַכט פאַרן לייטער פון דער וואוינונגס-אָפּטיילונג.

נאָך דער אַקציע „אַשמענע", וואו די געטאָ-פּאָליציי האָט עקזעקוטירט 400 יידן, האָבן י. גענס און ס. דעסלער פאַררופן גלאַזמאַנען, און פאַרגעלייגט ער זאָל אַרויס-פאָרן אין אַלט שוועניציאַן, און ברענגען דאָרטן אין אָרדענונג די וואוינונגס-פּראָגע. גלאַזמאַן האָט פאַרשטאַנען, אַז די פּאָליציי וויל אים אַריינציען אַלס אומדירעקטער שותף צו א געפּלאַנטער אַקציע. ער אַנטזאָגט זיך פון דער רייזע. גענס פאַדערט קאַטעגאָריש. גלאַזמאַן נעמט ניט אָן דעם באַפעל.

גענס רופט צונויף אַ פאַרזאַמלונג פון דער פּאָליציי. אויף וועלכער ער רעדט מיט פאַרביטערונג וועגן דער „פאַרשטונקענער אינטעליגענץ", וואָס שטערט מיט איר קריטיק די אַרבעט פון דער פּאָליציי. נאָכדעם איז גלאַזמאַן אַרעסטירט געוואָרן.

יצחק וויטענבערג און כיענע באַראַווסקי זענען אַוועק צו גענסן אינטערוועניר, ער זאָל באַפרייען גלאַזמאַנען. גענס און דעסלער האָבן זיך גערעכנט מיט דער פאָ־דערונג פון וויטענבערג און באָראָווסקי, ניט וועלנדיק זיך פאַרריסן מיט די קאָמו־ניסטישע קרייזן. (די סאָוועטישע אָפענסיווע איז שוין געווען אין איר קראַפט...). זיי האָבן גלאַזמאַנען באַפרייט.

י. גלאַזמאַן און זיינע נאָענטע חברים זענען שפּעטער עטלעכע מאָל אַרעסטירט געוואָרן און געפאָרשט געוואָרן דורך יעקב גענס און ס. דעסלער.

אין פרילינג 1943. אין דער געסטאַפּאָ איז שוין געווען רייף דער פּלאַן פון דער געטאָ־ליקווידאַציע. אַ סך דייטשע באַאַמטע, „מייסטערס" פון דער טאָדט־אָר־גאַניזאַציע, פלעגן אין אויער, בסוד אָנזאָגן זייערע יידישע אַרבעטער, קיינעם ניט צו דערציילן:

— עס גרייט זיך די ליקווידאַציע פון געטאָ.

די פּאָליאַקן האָבן עס אָפן גערעדט צווישן זיך ווי אויך די ליטווינער. וואַר־שיינלעך האָט די געסטאַפּאָ געוואוסט פון אירע אַגענטן וועגן דער עקזיסטענץ פון באַוואָפנטער רעזיסטאַנטן אָרגאַניזאַציע אין געטאָ. זיי האָבן אויך וואַרשיינלעך גע־האַט מורא, אַז אַ יידישער באַוואָפנטער אויפשטאַנד בשעת דער געטאָ־ליקווידאַציע, וועט ברענגען צו פּוילישע אומרוען אין שטאָט און אין אומגעגנט. דער וועג פון געסטאַפּאָ איז געווען איצט, פריער פאַרניכטן די ווידערשטאַנדס-קרעפטן פון פּראָ־ווינץ און געטאָ — און דאַן ליקווידירן דעם געטאָ גופא.

דער ערשטער שריט איז געווען דאָס פאַרנאַרן און אַרויספירן צום טויט אַ פינף טויזנט יוגנטלעכע און אַרבעטער פון געטאָ אין דער פּראָווינץ-אַקציע קאָוונע־פּאָנאַר. און דערמיט איז פאַרניכטעט געוואָרן אַ גרויסער ווידערשטאַנדס־כח, בעיקר די יוגנט פון פּראָווינץ, וועלכע איז געווען אַזוי אָנגעשטעקט מיט וואַלד-שטימונגען.

דעם ווייטערדיקן עטאַפּ: ליקווידירן די ווידערשטאַנדס-אָרגאַניזאַציע — האָט די געסטאַפּאָ וואַרשיינלעך איבערגעלאָזן פאַר דער יידישער פּאָליציי.

די טאָטאַלע ליקווידאַציע איז איבערגעלאָזן געוואָרן פאַר געסטאַפּאָ, ס.ס. ביי הילף פון ליטווינער, אוקראַינער, עסטאָניער און לעטישע פרייוויליקע.

אין יולי 1943 איז געקומען צו יוסף גלאַזמאַנען אין צימער רפאל אסטער, דער לייטער פון דער געטאָ קרימינאַל פּאָליציי, און אים געמאָלדן אין נאָמען פון געטאָ־קאָמענדאַנט און פּאָליציי-שעף, אַז ער דאַרף גלייך פאַרלאָזן דעם געטאָ און אַרויס־גיין אין פּאָליציי־באַגלייטונג צו דעם טאָרף־לאַגער רעשע, וואו ער האָט געאַרבעט אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ. יוסף גלאַזמאַן האָט זיך אַנטזאַגט צו גיין אין רעשע. רפאל אסטער האָט געמאָלדן ס. דעסלערן, אַז יוסף גלאַזמאַן אַנטזאגט זיך צו מקיים זיין די פּאָליציי־פאַראָרדענונגען. דעסלער האָט באַפוילן אַרויספירן יוסף גלאַזמאַנען מיט געוואַלט פון געטאָ. פינף פּאָליציסטן, באַוואָפנטע מיט גומענע נאַ־גייקעס און אייזערנע הענטשקעס, זענען געקומען צו יוסף גלאַזמאַנען און אים גע־נומען מיט געוואַלט. זיי האָבן אים געפירט דורך די געטאָ-געסלעך צו דער פּאָליציי

און אים געשלאָגן. די ידיעה האָט אין אַ מאָמענט עלעקטריזירט דעם געטאָ. דער פ.פ.א.-שטאָב האָט באַשלאָסן גלייך צו מאָביליזירן אַלע זיינע חברים, בכדי צו רעטטעווען יוסף גלאָזמאַנען פון דער געטאָ-פּאָליציי, געשמידט אין קייטן האָט די געטאָ-פּאָליציי געפירט יוסף גלאָזמאַנען אין אַ פּור צום טויער פון געטאָ. די פ.פ.א.-חברים זענען באַפאַלן די געטאָ-פּאָליציסטן און באַפרייט יוסף גלאָזמאַנען און מיט טריאומף אים געפירט אויף סטראַשון גאַס 6.

ס׳איז געווען דאָס ערשטע מאָל, וואָס יידן האָבן זיך קעגנגעשטעלט דער געטאָ-פּאָליציי, וועלכע האָט הינטער זיך געהאַט די שוץ פון געסטאַפּאָ.

די גאַסן פון געטאָ האָבן געוישט פון מענטשן, יידן האָבן זיך געפרייט:

— געפונען זיך בראָוט יונגען, וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט דער פּאָליציי.

יוסף גלאָזמאַן

אַנדערע האָבן געטענהט:

— וואָס וועט איצט זיין אין געטאָ, אַז געסטאַפּאָ וועט זיך דערווייסן, וועגן אַ וויידערשטאַנד פון געטאָ-מענטשן קעגן דער געטאָ-פּאָליציי? וועט דען די געסטאַפּאָ שווייגן?

▼

יאנעק שטול, אַן אַנטיילנעמער אין דער באַפרייאונג פון יוסף גלאזמאַנען, האָט מיר דערציילט:

— די „גלעלע ראַשקע" איז געקומען פּלוצעם צו מיר און מיטן פּאַראָל פון פ.פ.א. מיך אַרויסגערופן:

— קום אויף רודניצקער גאַס!

דאָרטן זענען אויף אַלע דאָגן געשטאַנען פ.פ.א.-חברים. זיי האָבן באַקומען אַ ידיעה פון פ.פ.א.-שטאָב:

— גלאזמאן איז געבונדן אין קייטן. מען וועט אים אַרויספירן דורכן טויער פון געטאָ; אייער אויפגאַבע איז אים צו באַפרייען.

אַרום צווי נאָכמיטאָג איז פון געטאָ-פּאָליציי קאָמיסאַריאַט ביים יידן-ראַט

אַרויסגעפֿאָרן אַ פּור, און אונטער אַ פֿאַליציי־שמירה גלאַזמאַנען געשמידט אין קייטן און צוגעשמידט צו דער פּור; — פּירט מען אים טאַקע נאָר קיין רעשע, אָדער איבער־געבן אין די הענט פון „געסטאַפּאָ" ? ביי די יאָטן האָט זיך אָנגעצונדן די קאַמפּס־גרייטקייט. עטלעכע יאָטן האָבן געהאַט רעוואָלווערן אין טאַש. ס׳איז אָבער געווען אַ באַפּעל פון פ.פּ.אָ.־שטאָב ניט צו שיסן. די חברה זענען באַפֿאַלן די פּור. מאַדייסקָער, וועלכער האָט געארבעט ביים פֿלאַסטישן פֿלאָן, האָט פּאַרהאַלטן די פּור. איך בין אַרויף אויף דער פּור, איינער אַ חבר, אַ פֿאַליציסט, דער אָנפּירער פון טראַנספּאָרט־בריגאָדע ילדים, איז אַריינגעלאָפּן אין די טעכנישע ווערשטאַטן, אַרויסגעכאַפּט צוויי זעגלעך צו זעגן אייזן, איינס פּאַר אים און איינס פּאַר מיר, צוגעלאָפּן צו דער פּור און אָנגעפּאַנגען זעגן די קייטן. וועז מ׳האָט געשניטן די קייטן האָט גלאזמאן געשריען: — ניט שיסן !

ש. קאַפּלינסקי מיט אַ גרופּע חברים האָבן געהאָלפֿן באַפֿרייען גלאַזמאַנען פון פּור. געטאָ־פֿאַליציסטן פון די קאָמיסאַריאַטן זענען געקומען צולויפֿן אָפּשלאָגן גלאַז־מאַנען. הירשקע גאָרדאָן, האָט אַרויסגעכאַפּט דאָס זעגל, געפּאַכעט מיט אים און גע־שיצט די חברים, וואָס באַשעפּטיקן זיך מיט באַפֿרייען גלאַזמאַנען. נאָכן באַפֿרייען, איז גלאַזמאַן, באָגלייט פון די פ.פּ.אָ.־חברים, אַוועק אויף סטראַשון גאָס 6.

▼

אַ מאָמענט איז דער געטאָ געווען באַהערשט פון פ.פּ.אָ. יעקב הענס איז גראָד ניט געווען אין געטאָ. איז עס געווען צופעליק, אָדער, בכדי צו באַווייזן, אַז ער איז ניט פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַרן שלאָגן יוסף גלאַזמאַנען ביים אַרעסט ? אין אַ פּינף מינוט שפּעטער, איז יעקב הענס געקומען אין געטאָ, געשאָסן אין דער לופּט, בכדי צו צעטרייבן דעם עולם. די געטאָ־פֿאַליציי האָט אָבער ניט באַקומען קיין פֿאַראָדע־נונג אַרייַנצוגיין אויף סטראַשון־גאָס 6 און צו נעמען גלאַזמאַנען מיט געוואָלט.

יעקב הענס האָט געראָפן די פֿאַרשטייערס פון פ.פּ.אָ., פֿאַרזיכערט, אַז יוסף גלאַז־מאַנען פּירט מען נאָר קיין רעשע, געבעטן, אַז ער זאָל מיט גוטן אָוועקגיין קיין רעשע. אויב ניט, איז די געטאָ־פֿאַליציי קאָמפּראָמיטירט. און קיינער וועט ניט אויספּירן אירע פֿאַראָדענונגען; ער האָט געדראָט, אַז אויב יוסף גלאַזמאַן וועט נישט אָוועקגיין פון געטאָ, וועט ער און דעסלער פֿאַרלאָזן דעם געטאָ. דאָן וועט ס״ס אַריינגיין מאָכן אָרדענונג. די שולד וועט פֿאַלן אויף פ.פּ.אָ... די ביטע און די דראָונגען האָבן געווירקט. אויפן באַשלוס פון פ.פּ.אָ. איז יוסף גלאזמאַן פן „פּרייען ווילן" אַרויסגע־פֿאָרן קיין רעשע, בכדי נישט צו פֿאַרשאַרפן די סיטואַציע אין געטאָ.

גלייכצייטיק מיט גלאזמאנען איז אַרעסטירט געוואָרן י א נ ע ק פ א א ו ס ט פון יחיאלס קאַמפּס־גרופּע.ער איז באַפּרייט געוואָרן, ווי מען דערציילט, דורך נאַטאָק רינג. ער האָט אָבער שפּעטער געמוזט, אויפן דרוק פון יעקב הענס, צוזאַמען מיט יוסף גלאַזמאַנען פֿאָרן קיין רעשע.

אין דער זעלבער פּור, אָבער שוין ניט געשמידט אין קייטן איז יוסף גלאַזמאַן אַרויסגעפֿאָרן דורכן טויער פון געטאָ און אָנגעקומען קיין רעשע צו די טאָרף־אַר־בעטן. אין אַ געוויסער צייט אָרום איז ער אַוועק פון רעשע און געקומען אויפן בית־עולם, הינטער ווילנע. פון דאָרטן האָט אים צ. ראגאלין אַריינגעפּירט אין געטאָ. צוזאַמען מיט אים איז אויך צוריקגעקומען יאָנעק פּאָוסט. דעסלער האָט ניט רעאָגירט.

ס׳איז שוין געווען צוגעגרייט אַן אָנדער קרבן.

6. דער טאג פון יצחק וויטענבערג

די געסטאַפּאָ האָט געזוכט יצחק וויטענבערגן, דעם קאָמאַנדאַנט פון פ.פ.אָ.

דעם 9טן יולי 1943 זענען דורך דער געסטאַפּאָ אַרעסטירט געוואָרן צוויי קאָ־מוניסטן, ניט־יידן, דער סעקרעטאַר פון ווילנער שטאָטישן קאָמוניסטישן פּאַרטיי־קאָמיטעט וו י ט אַ ס און דער קאָמיטעט-מיטגליד ק אָ ז ל אָ וו ס ק י.

אויפצומאָרגנס נאָך זייער אַרעסט, איז דער נאַצי קיטעל געקומען אין געטאָ און געפאָדערט יצחק וויטענבערגן אויף אַן אויספאָרשונג. ס׳זענען געווען קלאַנגען, אַז קאָזלאָווסקי האָט ביי די געסטאַפּאָ־ענויים אַרויסגעגעבן דעם נאָמען וויטענבערג. קיטעל האָט באַקומען דעם ענטפער, אַז יצחק וויטענבערג איז געשטאָרבן.

קיטעל האָט אַרעסטירט אַ געטאָ־פּאָליציסט אַווערבוך, אָפּגעהאַלטן אים לאַנגע שעהן אין דער געסטאַפּאָ און נאָך אַן אויספאָרשונג אים באַפרייט. דער אַרעסט און דאָס באַפרייען אַווערבוכן איז געווען אין אַלעמענס אויגן פאַרדעכטיקט. מען האָט גע־זען אין דעם אַ פּראָוואָקאַציע פון געסטאַפּאָ, וועלכע וויל באַווייזן, אַז נאָך אַן אויס־פאָרשונג לאָזט זי אַרויס אויף דער פריי. מיט דעם אופן גרייט זי צו אַ מאַנעווער, שפּעטער אַריינצונאַרן די פירערס פון די ווידערשטאַנדס-אָרגאַניזאַציעס.

▼

דעם 16טן יולי 1943 אין טונקל גרויען פאַרטאָג, האָט מיך אויפגעוועקט אַ געמורמל, אַ גערויש אין געטאָ. די שטוביקע כאַפּן זיך אויף פון שלאָף :

— עפּעס קומט פאָר אין געטאָ.

כ׳לויף אַראָפּ אויפן גאַס. אַ באַוועגונג. די געטאָ־פּאָליציי לויפט איבער די גאַסן, איבער די געטאָ־הויפן און שרייט :

— דער געטאָ-קאָמענדאַנט יעקב גענס רופט אַלע מענער אין הויף פון יידן-ראַט. דער געטאָ איז אין סכנה —

שטראָמען יידן פון אַלע הויפן האָבן זיך געצויגן צום הויף פון יידן־ראַט. אויפן וועג פאַרהאַלט מיך אַ חבר און זאָגט :

— ס׳קומען דאָ פאָר אויסטערלישע זאַכן. ביינאַכט האָט יעקב גענס גערופן אין יידן-ראַט אייניקע מיטגלידער פון פ.פּ.אָ.-שטאַב : יצחק וויטענבערג, כיענע באָראָוו-סקי, אבא קאָוונער און אַבראַשע כוואָיניק אויף אַ שמועס. אינמיטן שמועס איז דעס-לער אַרויס אויסערן געטאָ און צוריקגעקומען מיט אייניקע ליטווישע פּאָליציסטן. מען האָט אַרעסטירט יצחק וויטענבערגן און געשמידט אין קייטן.

פ.פּ.אָ. האָט באַצייטנס געהאַט אַ חשד, אַז עס גרייט זיך עפּעס, האָט זי גלייך אויסגעשטעלט חברים אויף דער וואַך. ווען די פּאָליציי האָט געפירט וויטענבערגן, אַ געשמידטן, זענען די פ.פ.אָ.-חברים באַפאַלן די פּאָליציסטן און באַ־פרייט יצחק וויטענבערגן. ער איז אַנטלאָפן, ער ווערט געזוכט.

דער הויף פון יידן־ראַט איז געווען שוואַרץ פון יידן, דערשראָקענע, אין מיטן נאַכט אויפגעוועקטע, שפירנדיק די שוועריע, טראַגישע שעה, וואָס דערנענטערט זיך. יעקב גענס איז געשטאַנען אויפן באַלקאָן פון זיין וואוינונג און געהאַלטן אַ רעדע צום עולם:

— אין שטאָט איז געכאַפּט געוואָרן דורך געסטאַפּאָ אַ פּוילישער קאָמוניסט קאָז־לאָווסקי. ביי דער אויספֿאָרשונג האָט ער דערציילט, אַז ער איז געשטאַנען אין קאָנ־טאַקט אין געטאָ מיט אייניעם וויטענבערג, אַז אין געטאָ איז פֿאַראַן אַ געהיימע דרו־קערייַ, וועלכער דרוקט אויפרופן פֿאַר דער קאָמוניסטישער פֿאַרטיי אין שטאָט. געס־טאַפּאָ פֿאָדערט וויטענבערגן. זי האָט געגעבן אַן אולטימאַטום דער געטאָ־פֿאָליציי צושטעלן אין משך פון אייניקע שעה וויטענבערגן און אויב ניט — גייען אַריין די דייטשע טאַנקען אין געטאָ; אַראָפּלאַנען וועלן באָמבאַרדירן מיט באָמבעס די געטאָ־געסלעך.

געגס האָט זיך געוואַנדעט צום עולם:

— וואָס זאָל מען איצט טאָן? מקריב זיין דאָס לעבן פון אַלע געטאָ־איינוואוי־נערס צוליב אייניעם, אָדער איבערגעבן דער מאַכט דעם אייניעם, בכדי צו ראַטעווען אַלעמען?

פון עולם האָבן זיך געהערט קולות:

— אַרויסגעבן וויטענבערגן! ראַטעווען דעם געטאָ!

יעקב גענס האָט דאָן געזאָגט:

— ער באַהאַלט זיך אויס. זוכט אים אויף! גייט זוכט!

די אינטערוועלט, אָרגאַניזירט פון דעסלערן, האָט זיך אַ לאָז געטאָן זוכן יצחק וויטענבערגן. מיט שטעקנס און שטיינער זענען זיי באַפֿאַלן אויף דייטשע גאַס 31 דעם בנין, וואו ס׳האָבן זיך געפונען די אָנפירנדיקע חברים פון דער פֿאַרטיזאַנער באַוועג־גונג. עס האָבן זיך דערהערט שאָסן. מען האָט דערציילט, אַז דער ערשטער האָט געשאָסן דער געטאָ־פֿאָליציסט שאָפּירא, אַ פּראָוואָקאַטאָר. אין געטאָ איז אויסגעבראָכן אַן אומגלויבלעכע פּאַניק. קינד און קייט זענען געלאָפן אין די מאַלינעס מיט גע־שרייען:

— געקומען די לעצטע שעה פֿאַרן געטאָ!

דער געטאָ איז געווען פֿאַריאושט: צוליב איין מענטשן זאָל דער גאַנצער געטאָ אומקומען! און דאָ זענען די ידיעות פון פּראָנט אַלץ בעסערע פון טאָג צו טאָג. די דייטשן טרעטן אָפּ פון רוסלאַנד; אין איטאַליע אַ צוזאַמענברוך — נאָך אַ פּאָר וואָכן, לכל היותר, נאָך אַ פּאָר חדשים — און דער קריג איז צו ענדע. — דאָרף מען דאָך זען מיט אַלע מיטלען וויי ס׳איז איבערצושטופן די צייט. זאָלן זיי דען איצט, אַ צוואַנציק טויזנט יידן, אומקומען צוליב אייניעם?!

דער דעת הקהל איז געווען: אַרויסגעבן יצחק וויטענבערגן!

▼

די פֿאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע האָט אַרויסגעגעבן דעם מאָביליזאַציע־פּאַראָל צו זאַמלען זיך אין די זאַמל־פונקטן. די אָנפירערס פון דער פֿאַרטיזאַנער־באַוועגונג זע־נען געשטאַנען פּאָר אַ טראַגישער דילעמע: אַרויסגעבן דעם קאָמענדאַנט פון פּאָר־טיזאַנער־באַוועגונג אָפּשטופן די ליקווידאַציע, וועלכע דערנענטערט זיך

— אָדער שטעלן ווידערשטאַנד און ברענגען וואַרשיינלעך אין זעלבן טאָג צו דער ליקווי-דאַציע פון געטאָ. די פּאַרטיזאַנער האָבן אויך געוואוסט, אַז דער רוב פון געטאָ האָלט, אַז מען דאַרף יצחק וויטענבערגן אַרויסגעבן. דער געטאָ וועט ניט מיטגיין אין קאַמף פאַרן יחיד. מען וועט דאַרפן קעמפן קעגן אייגענע ברידער.

אין געמאָ האָט מען זיך גיך דערוואוסט, אַז דער פּאַרטיזאַנער-שטאַב איז מסכים אַרויסצוגעבן יצחק וויטענבערגן, בכדי צו ראַטעוועז דעם געטאָ. עס זוכן אים אָבער די פּאַרטיזאַנער און זיי ווייסן ניט וואו ער געפינט זיך.

יצחק וויטענבערג

אויך יחיאל שיינבוים האָט באַקומען דעם באַפעל צו מאָביליזירן זיין באַטאַ-ליאָן. ער האָט געהייסן פּאַרטיילן געווער חברים פון זיין קאַמפּס-גרופּע, אין זיי האָבן פאַרנומען די פאַר זיי אָנגעוויזענע ערטער. דאָ איז צום ערשטן מאָל געקומען צום אויסדרוק די קאָאַרדינירטע טעטיקייט און די סאָלידאַריטעט פון דער קאַמפּס-גרופּע יחיאל מיט פ.פ.א.

▼

אין דעם מאָמענט לויפט צו מיר צו יצחק וויטענבערגס פרוי מיטן קינד:

— ראַטעוועט מיך, באַהאַלט מיך אויס מיטן קינד! מען זוכט מיין מאַן, דער-וויל קען די יידישע פּאָליציי כאַפּן מיך מיטן קינד פאַר ערובניקעס.

וויטענבערגס יינגעלע האָב איך זייער ליב. ער זיצט אָפּ ביי מיר שעהן אין שול-מעדיצינישן פונקט ביי אינשפּריצונגען און דערציילט זיינע קינדערשע מעשיות; שטיל ווי אַ טויב, טרינקט מיט אמונה דעם געטאָ-וויטאַמינען געטראַנק, און האָט זייער טרויעריקע אויגן — כאָפּ איך אים אַרויף מיט זיין מאַמען אויף דער מאַלינע פון זאוואַלנע גאַס 44. די מאַלינע איז פול מיט שכנים פון הויף. ניטאָ שוין וואו צו אָטעמען. מען פרעגט:

— וועמען האָט איר געבראַכט, אַ פרעמדן ?

אין געטאָ האָט יעדע מאַלינע געהאַט אירע תושבים; פאַר אַ פרעמדן דורכ־גייער האָט מען געהאַט מורא, טאָמער וועט מען אַרויסגעבן די געהיימניש פון מא־לינע. איך האָב געזאָגט :

— האָט ניט מורא, דאָס זענען אייגענע !...

אין דעם מאָמענט הערט זיך פון הויף אַ שטים פון אַ געטאָ־פאָליציסט:

— יידן פון די הייזער, יידן פון די מאַלינעס, הערט צו ! העלפט אויפזוכן ווי־טענבערגן. ראָטעוועט דעם געטאָ ! וויטענבערג באַהאַלט זיך אויס אין בגדים פון אַ פרוי. אין אַ שוואַרץ קלייד, אין אַ העל פרויען־היטל. קוקט זיך אַרום אין די הייזער, אין די מאַלינעס: אפשר איז ער צווישן אייך? יידן ראָטעוועט זיך ! נאָך עטלעכע שעה און דער געטאָ ווערט צעשמעטערט !

איינע אַ פרוי, פון דער מאַלינע, גיט אַ זיפץ:

— ווי דערלעבט מען שוין מען זאָל כאַפן וויטענבערגן ! ?

אַלעמענס בליקן זאָגן הסכמה.. משהלע, וויטענבערגס זון, גיט אויף מיר אַ קוק מיט טויטע אויגן. די פרוי וויטענבערג רעדט צו מיר שטיל אויפן אויער, ווי נאָך אַ שווערן געראַנגל, און אַ צער פון "ארן—איז איר בליק; און אַ טאָן פון ווידוי זענען אירע שעפטשנדיקע ווערטער :

— איך זע. אַלע וואַרטן אויף יצחקס טויט... אַלע ווילן זיין טויט... אַלע ווילן זיין טויט... היינט איז יצחקס לעצטער טאָג...

איך לאָז איבער אין דער מאַלינע יצחק וויטענבערגס פרוי און זיין קינד אין טאָפלטן טרויער, — און איך גיי אויף סטראַשון־גאַס, דאָרט, וואו אַלע זאַמלען זיך נאָך שעהן פון שוידערהאַפטער פּאַניק.

אַ ידיעה:

— וויטענבערג אַנטלאָפן אויף דייטשע גאַס 21. עס קומט דאָרט פאָר מיט אים אַ באַראַטונג פון פ.פ.א.־שטאַב.

שעהן זענען געפלויגן און ווידער אַ ידיעה :

— וויטענבערג גיט זיך איבער, אויפן באַשלוס פון פּאַרטיזאַנער־שטאַב, אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ !...

▼

ניסל רעזניק, מיטגליד פון פּאַרטיזאַנער־שטאַב פון פ.פ.א. האָט מיר דערציילט פאָלגנדיקע פּרטים:

— אין דער פרי איז געווען די מיינונג פון פ.פ.א.־שטאַב, מען זאָל ניט אַרויס־געבן וויטענבערגן, און מען האָט אָנגעהויבן פונאַנדערטיילן די פ.פ.א.־חברים געווער פונעם אַרסענאַל, בכדי זיי זאָלן זיין גרייט צום קאַמף און פּאַרטיידיקונג. יעקב גענס האָט געשיקט אונטערהענדלער, פאַרמיטלער. דער הויפט־פאַרמיטלער איז געווען קריזשאָווסקי. די אָנפירער פון דער קאָמוניסטישער גרופּע: כיענע באראָווסקי, בערל שערשניעווסקי, סאָניאַ מאדייסקער האָבן זיך באַראָטן, און איינגעפונען, אַז מען קען ניט שטעלן דעם געטאָ אין סכנה צוליב דעם לעבן פון וויטענבערגן. זיי האָבן געמאָלדן דעם שטאַב זייער שטעלונג און באַווירקט דעם שטאַב צו אָננעמען די זעלביקע מיינונג.

סאָניאַ מאדייסקער און ניסל רעזניק זענען געקומען צו וויטענבערגן אויף סטרא־

שון גאַס 15, וואו ער, וויטענבערג, האָט זיך אויסבאַהאַלטן. סאָניאַ, זיין פּאַרטיי־חברטע, האָט אים מודיע געווען די מיינונג פון פ.פ.אָ.־שטאַב. ער האָט אָבער ניט מסכים געווען. ער איז פאַרשוואונדן פון סטראַשון גאַס 15. דער פ.פ.אָ. שטאַב האָט דעם קאָנטאַקט. קריזשאָווסקי איז געלאָפן אים זוכן און ניט געקענט געפינען. אים אָנגעהויבן צו זוכן און ניט געוואוסט וואו ער געפינט זיך, פאַרלוירן מיט אים די אָנפירנדיקע חברים פון פ.פ.אָ. זענען געווען אין אַן אויסערסט-דענערווירטער שטימונג.

וואָס צו טאָן? אַרויסגעבן דעם פ.פ.אָ.-קאָמענדאַנט? צי שטעלן ווידערשטאַנד און דערברענגען עוועגטועל צום אַריינגיין פון די דייטשע טאַנקען אין געטאָ און צו זיין פאַרניכטונג? צי איז שוין די צייט צו אָנפאַנגען דעם לעצטן קאַמף?

כוואָיניק האָט פאָרגעלייגט: אַרויסצוגיין אין גאַס און באַגיין זעלבסטמאָרד מיט די רעוואָלווערן.

די געטאָ־פּאָליציי האָט דערווייל פאַרהאַלטן יצחק וויטענבערגן אויפן גאַס אין אַ פרויען־קלייד. ער האָט זיך אַרויסגעריסן פון אירע הענט. שיסנדיק מיטן רעוואָלווער און אַריינגעלאָפן אויף דייטשע גאַס 21.

ס'איז פאָרגעקומען אַ לאַנגע טראַגישע זיצונג פון פּאַרטיזאַנער־שטאַב מיט דער באַטייליקונג פון יוסף גלאזמאן, אבא קאָוונער, כוואָיניק, סאָניע מאדייסקער, ניסל רעזניק. ס'איז באַשלאָסן געוואָרן מיטצוטיילן יצחק וויטענבערגן, זייער דעציזיע, אַז ער דאַרף זיך אַרויסגעבן.

סאניע מאדייסקער, אבא קאָוונער, יוסף גלאזמאן — זענען געקומען אים דאָס מיטצוטיילן. יצחק וויטענבערג אָבער האָט ניט מסכים געווען צו זייער שטעלונג און האָט געזאָגט:

— דער געטאָ שטייט, סיי ווי סיי, פאַר זיין ליקווידירונג. געסטאַפּאָ וויל ליקווידירן פריער די פירערס פון ווידערשטאַנד און שפּעטער דעם גאַנצן געטאָ.

די פּאַרטיזאַנער־שטאַב-מיטגלידער האָבן אים געזאָגט:

— די געטאָ-באַפעלקערונג האַלט ניט, אַז ס'איז שוין אַלץ פאַרלוירן און אַז ס'איז שוין די לעצטע שעה. די געטאָ־באַפעלקערונג וויל ניט דערנענטערן די שעה פון ליקווידאַציע, די באַפעלקערונג וויל ניט איצט דעם קאַמף.

אַנאַטאָל פריד, טראפידא, מינא סווירסקא, ד"ר מילקאַנאָוויצקי — זענען אויך געקומען מיט אים אונטערהאַנדלען, איבערצייגן. זיי האָבן אים אויך איבערגעגעבן, אַז יעקב גענס פאַרזיכערט, אַז ער וועט טאָן אַלץ בכדי אים אַרויסצונעמען פון דער געסטאַפּאָס הענט.

דעסלער האָט יעדע וויילע געקלונגען און געשיקט שליחים אָנצוזאָגן, אַז באַלד גייט אַריין געסטאַפּאָ אין געטאָ מיט די טאַנקען.

לסוף איז יצחק וויטענבערג איינגעגאַנגען מיט די מיינונגען פון פּאַרטיזאַנער־שטאַב. ער האָט געזאָגט:

— אויב איר ווילט, גיי איך...

און ער איז אַוועק.

▼

פאַרן טויער האָט געוואַרט אַ געסטאַפּאָ-אויטאָ. שטיל איז יצחק וויטענבערג געגאַנגען צום טויער און הינטער אים געטאָ־פּאָליציי מיט אויפגעהויבענע רעוואָל־

ווערן, עס זאָל הייסן פֿאַר געסטאַפּאָ : געטאָ־פּאָליציי האָט געכאַפּט דעם פֿאַרבּרעכער... דאָס אויטאָ האָט אים אַוועקגעפירט אין די קעלערן פון געסטאַפּאָ.

עס זענען געווען קלאַנגען, אַז דעסלעך האָט אים געגעבן טרינקען אַ פֿאַרסמטע געטראַנק פֿאַרן גיין צום טויער.

אויף מאָרגן איז יצחק וויטענבערג געווען טויט. צי האָט מען איב פֿאַרפיניקט בעשתּן פֿאַרהער, צי איז ער באַגאַנגען זעלבסטמאָרד מיט די ציאַן-קאַלי, וואָס ער האָט געהאַט מיט זיך, איז אומבאַקאַנט..

אין אָוונט, זענען די מענטשן לאַנגזאַם, שטיל, פֿאַרשעמט אַרויס פון די מאַלינעס און אָנגעהויבן ווידער דאָס געטאָ־לעבן. מען האָט זיך ווי געשעמט קוקן אייַנער דעם אַנדערן אין די אויגן. אַלע צוזאַמען האָבן אַרויסגעגעבן אַ קרבן הקהל. היינט דראָט שוין ניט דעם גענטאָ דער אומקום; אַרויסגעריסן נאָך אַ פֿאָר טעג פון מלאך המות; וואָר איז דער ווייטערדיקער קרבן ? ווען ווערט אָנגעצונדן דער מזבח פֿאַרן גאַנצן געטאָ ?...

▼

יצחק וויטענבערג איז געבוירן אין יאָר 1907 אין ווילנע, ווו ער האָט געענדיקט אַ פּאָלקס-שול. ער איז געווען פון פּאָך אַ שטעפּער. ער איז געווען טעטיק אין דער קאָמוניסטישער פֿאַרטיי מיטגליד פון ראָט פון די פּראָפּעסיאָנעלע פֿאַראיינען אין ווילנע. אין יאָר 1940, בשעת די סאָוועטן, איז ער געווען פֿאַרזיצער פון פּראָפּעסיאָנעלן פֿאַראיין פון לעדער-אַרבעטער. אין געטאָ — אָנפירער פון דער קאָמוניסטישער גרופּע, שפּעטער אויך מיטגליד פון דער עקזעקוטיוו פון געזעלשאַפטלעכן הילפס-קאָמיטעט פון געטאָ. אייַנער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון דער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג. ער האָט געאַרבעט אין געטאָ אַלס פּלאַנירער ביים סאַניטאַרן דורכלאָז-פונקט פון דער סאַניטאַר-עפּידעמיאָלאָגישער אָפּטיילונג.

די קאָמפּס-גרופּע „נקמה" פון די ווילנער פּאַרטיזאַנער, אַ טאָג נאָך דער באַפֿרייאונג פון ווילנע (אויפן בילד זעט מען : דעם שטאָב-אָנפירער, אַ רוס, דעם אָנפירער פון דער אויסשפּיר-גרופּע אלחנן מגיד, קאָמענדאַנט פון ווזוואָד שלמה בראַנד, די פּאַרטיזאַנער : וויטקע קעמפּנער, קאַגאַן, בתיה מגיד, פּאָוסט, מינאַ סווירסקאַ און לייזער בראַנד).

7. אין די טעג פון קאָלעקטיווער אחריות

דער 16טער יולי, די טראָגעדיע יצחק וויטענבערג, איז געווען אַן איבערבראכט-טאָג אין דעם געדאַנקען-גאַנג און אין דער טעקטיק פון די פּאַרטיזאַנער.

דאָס געהיימעניש איז אויפגעגעבן. די אָרגאַניזאַציע איז דעקאָנספּירירט. די גע-טאָ-פּאָליציי וויייס שוין קלאָר, אַז ס׳איז דאָ אַ באַוואָפנטער וויידערשטאַנדס-כוח אין געטאָ. זי וויייס ווער עס זענען די פּירערס; דאָס איז שוין דעריבער אויך ניט קיין סוד פאַר דער געסטאַפּאָ. ס׳איז צו דערוואַרטן, אַז מאָרגן וועט די געסטאַפּאָ פאָדערן דעם שטאָב און אַלע אָנפּירנדיקע חברים פון פ.פ.א.; ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז יוסף גלאָזמאַן מיט נאָך אַ גרופּע פון אַ צוואַנציק מאַן זאָלן אַוועקגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער. צו דער גרופּע האָבן געהערט מענטשן פון פאַרשיידענע ריכטונגען אין געטאָ.

▼

דעם 22סטן יולי 1943, פאַרטאָג, זענען זיי אַרויס פון געטאָ, ווי אַ קאָלאָנע, וואָס גייט צו דער אַרבעט. שיקע גערטמאַן פון סוועניציאַן, איז געגאַנגען ווי אַ וועג-וויזער. יעדער איינער האָט באקומען געווער. דער וועג איז געווען דורך נייי-ווילייקע אין די נאַראָטשער וועלדער. אין נייוויליקע האָבן זיך צו זיי אָנגעשלאָסן פערצן יידן.

וועו זיי זענען דערגאַנגען צו אַ בריקל איבער דער ווילענקע באַשליסן יוסף גלאָז-מאָן אַרויסצושיקן אַן אויספּיר-גרופּע: ברידער גאָרדאָן, זונדל, יצחק מאַצקעוויטש, מולקע חזן, חיים ספּאָקאַיני, רחל בוראַקיסקי, ראָזא שערשניעווסקי, א. א. מיט אַמאָל אַ שיסעריי פון די דייטשן. עס אַנטוויקלט זיך אַ קאַמף. די אויספּיר-גרופּע איז גע-פאַלן.

ווי מען האָט דערציילט זענען ראָזא שערשניעווסקי און רחל בוראַקיסקי גע-כאַפּט געוואָרן לעבעדיקערהייט און אַוועקגעפירט געוואָרן קיין פּאָנאַר.

שיקע גערטנער, דער באַגלייטער, איז דערווייליע פאַרשוואונדן געוואָרן און מיט אים אויך ישראל לובטשאַנסקי.

די איבעריקע האָבן זיך אויסגעבאַהאַלטן אין בלאָטעס לעבן אַ נאַענטן וואַלד און דאָרט איבערגענעכטיקט.

אין דערפרי האָבן זיי יונגע פּויערים פון אַ נאַענטן דאָרף דערציילט, אַז אין גאַנצן געגנט איז אַן אָבלאָווע קעגן פּאַרטיזאַנער. ס׳זענען דאָ אויך פאַרוואונדיקטע מצד די דייטשן.

די פּויערים האָבן זיי אַוועקגעפירט טיפער אין וואַלד, געבראַכט עסן, און פאַר-נאַכט מיט לאָדקעס אַריבערגעפירט איבער דעם וויליענקע-טייכל.

זיי זענען געגאַנגען פינף טעג און אָנגעקומען צו די נאַראָטשער וועלדער.

אין די נאראטשער וועלדער האָט יוסף גלאָזמאַן געגרינדעט די גרופּע „נקמה".

בשעתן אויספירן אַן אויפגאַבע, איז ער מיט אַ גרופּע פון צוועלף מאַן באַפאַלן געוואָרן פון ליטווינער. ס׳האָט זיך אַנטוויקלט אַ קאַמף, ביי וועלכן יוסף גלאַזמאַן און מיט אים כמעט אַלע חברים זענען געפאַלן.

אין געטאָ האָט מען געשמועסט, אַז פּאַרטיאָג, ווי נאָר יוסף גלאַזמאַן מיט זיין גרופּע זענען אַרויס, האָט דעסלעך גלייך וועגן דעם מודיע געווען אין געסטאַפּאָ. אויף

בלעכענער נומער פון ווילנער געטאָ

אויפן נומער געפינען זיך די אותיות W און G (ווילנער געטאָ) און M (מאַן); דאָס הייסט, אַז דער אינהאַבער איז אַ מאַן; אין מיטן פון בלעכל געפינט זיך דער נומער 1157.

מאָרגן נאָכן העפטיקן קאַמף ביי לאוואַרישאק, איז געקומען נויגעבויער אין געטאָ און געבראַכט די בלעכענע נומערן, וואָס זענען געפונגען געווארן אויף די קערפערס פון די געפאַלענע פּאַרטיזאַנער. לויט די געפונענע נומערן האָט די געסטאַפּאָ אידענטי-

פיצירט אין דער געטא־קאַרטאָטעק די נעמען פון די אומגעקומענע פאַרטיזאַנער. לויט אַ קאָנטראָלע ביים טויער האָט מען געוואוסט, וויפיל מענטשן עס פעלן ביים צו־ריקקער און אין וועלכער בריגאַדע. נויגעבויער האָט דאָן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל איבערצוגעבן אים די משפחות פון אַלע די, וואָס זענען אַוועק פון געטאָ, ווי אויך די יידישע אַנפירערס פון די קאָמאַנדעס (בריגאַדירן), צו וועמען עס האָבן געהערט די אַנטלאָפענע, צוזאַמען מיט זייערע משפחות. ביי אַ צוויי און דרייסיק זענען דאָן אין מיטן נאַכט אַרויסגענומען געוואָרן פון זייערע וואוינונגען און אַוועקגעפירט גע־וואָרן אין דער געטא־תפיסה איף לידסקער גאַס, און פון דאָרטן קיין פּאָנאַר.

דאָן האָט נויגעבויער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל פון קאָלעקטיווער פאַראַנטוואָרט־לעכקייט: פאַר יעדן אַנטלאָפענעם ייד וועלט צוגענומען זיין משפחה. פעלט משפחה — זיינען פאַראַנטוואָרטלעך אַלע אינווווינער פון זיין צימער; וועלן די צימער־אייג־ווינער נישט געפינען וועלן — וועט דער גאַנצער הויף דערשאָסן וועלן. אַלע יידן, וואָס גייען צו דער אַרבעט וועלן איינגעטיילט אין צען, פעלט איינער ביים צוריקקער פון דער אַרבעט — וועלן אַלע צען דערשאָסן. מענטשן האָבן אָנגעהויבן זיך צו שרעקן איינער פאַר דעם אַנדערן; מענטשן פלעגן אָנהויבן היטן די טריט פון חבר אויף דער אַרבעט, ער זאָל זיך ניט דערווייטערן, ניט אַנטלויפן.

— כ'וויל צוליב דיר ניט דערשאָסן וועלן!

אין אָוונט פלעגן די הויף־קאָמענדאַנטן, די הויז־קאָמענדאַנטן, די בלאָק־קא־מענדאַנטן — לויט רשימות קאָנטראָלירן צי עס פעלט ניט וועד עס איז פון די מען־טשן. בייגאַכט, אַז וועד עס איז פון צימער פלעגט אַרויסגיין אויפן הויף צו זייגע באַדערפענישן, פלעגן די איבעריקע וואַרטן אויפן פאַרדעכטיקן מיט אומגעדולד, צי איז ער ניט אַנטלאָפן. דערשראָקענע צימער־קאָמענדאַנטינס פלעגן אינמיטן נאַכט אויפוועקן זייערע צימער־שכנים און קאָנטראָלירן, צי אין דער פינסטערניש האָט זיך וועד עס איז ניט אַרויסגעגליטשט. די פאָליציי האָט איינגעפירט געוויע „מעלדונגס־ביכער" — פלעגט אינמיטן נאַכט מאַכן לוסטראַציעס, צי אַלע פאַרמאָלדענע געפי־נען זיך אויף זייערע ערטער.

דער געזעץ פון קאָלעקטיוועד פאַראַנטוואָרטלעכקייט האָט אין יענער תקופה געשלאָסן דעם וועג פון גיין אין וואַלד. יעדער, וואָס גייט אין וואַלד ליפערט אויס צום טויט זיין משפחה און זיינע שכנים...

▼

אין „געטא־ידיעות" איז דערשינען דאָן אַן אַרטיקל, דיקטירט פון דער געטא־פאָליציי, אין וועלכן עס איז געווען געשריבן צווישן אַנדערע פאָלגנדיקס:

„— — — עס איז קלאָר, אַז די קרבנות זענען געווען איבעריקע, זייער טויט ליגט אויפן געווישן פון די, וואָס האָבן מיט זייער אַחריותלאָזער אויפפירונג דערברענגט דערצו, אַז אומשולדיקע מענטשן זאָלן באַצאָלן מיט זייער לעבן פאַר ניט זייערע זינד. — —

— — זאָל דאָס פאַרגאָסענע בלוט זיין אַ לעצטע וואָרענונג פאַר אונז. זאָל דאָס אונז דערמאָנען, אַז עס איז נישטאָ קיין אַנדער וועג, נאָר דער וועג פון אַרבעט — זאָל דאָס פאַר־גאָסענע בלוט זיין אַ וואָרענונג פאַר בריגאַדירן, קאָלאָנען־פירער, צענדליק־אויפזעערס און פאַר יעדן יידישן פּרט, אַז מען זאָל גלייך מודיע זיין פון יעדן פאַל, ווען עס וועט פעלן אַ מענטש פון זיין אויכהויט, שטוב, צימער. דאָ איז ניטאָ קיין אָרט פאַר סענטימענטן און משפחה־געפילן. דאָס איז אַ פליכט־פראָגע. מען מוז, ווי אַן אָפיציר פון אַ באַטאַליאָן, מודיע זיין יעדע דערשיינונג, וועלכע קען אונז ברענגען אומגליק. אזא מעלדונג איז ניט קיין מסירה, ווי עס מיינען א סך, וועלכע האָבן פאַרקריפּלטע גלות־באַגריפן. דאָס איז דער חוב פון יעדן געטא־איינווווינער. — — —

8. דער ווידערשטאנד ביים ערשטן טראנספּארט קיין עסטלאנד

דעם 1טן אויגוסט 1943, פּאַרנאַכט. ביים טויער פון געטאָ שטייען ווי געווײַנלעך המונים און וואַרטן אויף די צוריקקומענדיקע אַרבעטער, און פּלוצעם קערט זיך צוריק אַ קאָמאַנדאָ מיט אַ שוועדער בשורה:

— מען האָט אונז אַלעמען אָפּגעזאָגט פון דער אַרבעט.

און נאָך אַ צווייטע און אַ דריטע, קאָמאַנדאָ נאָך קאָמאַנדאָ קערן זיך צוריק מיט דער זעלבער בשורה:

— אַלעמען אָפּגעזאָגט פון דער אַרבעט.

ווי אַ שרפה־גלאָק האָט די ידיעה גלייך אַלאַרמירט דעם גאַנצן געטאָ. אַלע זענען אַרויס אויף די גאַסן און געשטראָמט צום הויף פון יידן־ראַט, צו יעקב גענסן:

— אַלעמען אַנטזאָגט. הייסט עס, אַז מען דאַרף ניט די יידישע אַרבעט... וועט עס אַרבעט ניט, האָט ניט קיין רעכט צום לעבן!...

דער געטאָ איז געווען אין אַן אַלאַרם־צושטאַנד. ביי יעקב גענסן זענען באַראַטונגען. עס זענען פאַרזאַמלט ביי אים אַלע אָנפּירערס פון דער געטאָ־פּאָליציי, די בריגאַדירן, לייטערס פון הויפּט־אָפּטיילונגען פון יידן־ראַט.

אויפן יידן־ראַט־הויף און אויף די גאַסן וואַרטן טויזנטער יידן. פּלוצעם לויפט אַרויס קאָפּלאָן־קאָפּלאָנסקי:

— יידן, ס׳איז נאָך ניט אַלץ פאַרלוירן. אַ טייל יידן וועלן צוריקגענומען ווערן צו דער אַרבעט. ס׳וועלן געשאַפן ווערן נייע אײנהייטן.

דער געטאָ האָט אַביסל אָפּגעאָטעמט און געוואַרט אויף וווייטערע געשעענישן. און ווירקלעך, אַ קליינע צאָל יידן האָבן באַקומען אַרבעט אין עטלעכע אײנהייטן. די איבערוויגנדיקע מערהייט איז געבליבן אָן אַרבעט.

אין אַ פּאָר טעג אַרום — אַ מעלדונג פון געטאָ־אַרבעטס־אַמט: ביים באַן־הויף און אויפן אַראָדראָם פּאַרובאַנעק ווערן פאַרמירט גרויסע יידישע אַרבעטס־אײַנהייטן. מען קען זיך פאַרשרייבן.

ס׳איז געווען אַ געדראַנג, וואָס גיכער זיך צו פאַרשרייבן. זיין פון די ערשטע, וואָס וועלן גיין צו דער אַרבעט, ניט זיין קיין „אומנויטיקער" אין געטאָ, האָבן אויפן שיין אַ שטעמפּל, אַז מען אַרבעט. די קאָמאַנדאָס זענען אַוועק צו דער אַרבעט. די געטאָ־פּאָליציי, דער אַרבעטס־אַמט האָבן אָנגעהויבן שטרענג צו קאָנטראָלירן, צי אַלע פאַרשריבענע זענען ווירקלעך אויף דער אַרבעט, שטרענג באַשטראָפן די, וואָס פעלן. אין געטאָ האָט מען אָנגעהויבן מורמלען:

וואָס הייסט, פריער האָבן די דייטשן אַלעמען אַנטזאָגט, מען דאַרף קיינעם ניט...

און איצט איז מען אַזוי להוט, אַז קיינער זאָל ניט פאַרפעלן די אַרבעט. מסתמא ליגט דאָ עפּעס אַ מיין... אַ פּאַסטקע...

אין געטאָ האָט מען אָנגעהויבן זיך צו דערציילן בסודי סודות:

— עס גרייט זיך אַ טראַנספּאָרט קיין עסטלאַנד אָדער ריגע: „באַן-הויף" און „פּאַרובאַנעק" וועלן זיין די ערשטע קרבנות...

אין אַ געוויסן פאַרנאַכט רופט מיך זעליק קאַבאַטשניק און זאָגט:

— ס'קורסירן זיכערע קלאַנגען, אַז מאָרגן וועט עפּעס געשען מיט די פאַרשריבענע אַרבעטער. כ'בין צווישן די פאַרשריבענע, כ'וועל ניט גיין מאָרגן צו דער אַרבעט, גיב אַן עצה, ווי ווערט מען שנעל קראַנק, הויך היץ אין פאַל פון אַ פּאַליציי-רעוויזיע וועט זיין אַן אַליבי.

די עצה איז קורץ: אַ דיסקרעטע אינשפּריצונג פון דעם טיפוס-וואַקסין, עס זענען נאָך דאָ פּלעשעלעך אין שול-מעדיצינישן פונקט. ווען ס'וועט געבן פערציק גראַד, אַרויסרופן דעם דאָקטאָר פון גיכע הילף. ער וועט געבן אַ קראַנקייטס-באַשטעטיקונג און אַ באַפרייאונג פון דער אַרבעט.

אין זעלבן אָוונט בין איך אַלאַרמירט געוואָרן צו אַ סך פלוצעמדיקע „קראַנקע"... די „טיפוס"-פּלעשעלעך האָבן געהאַט דערפאַלג... איך האָב געזען דאָן איבער די געסלעך אַ סך חברים דאָקטוירים איילן מיט די מעדיצינישע טאַשן. אין יענער נאַכט איז געווען ממש אַן עפּידעמיע פון פלוצעמדיקער היץ, אָנפאַלן פון נירן-שטיינער, גאַל-שטיינער, בלינדע קישקע... די גיכע הילף איז געווען אין באַוועגונג די גאַנצע נאַכט...

ביי נאַכט האָב איך אָנגעזאָגט מיינעם אַ קרוב, שורע לאָנדאָ:

— גיי ניט מאָרגן צו דער אַרבעט. ס'גרייט זיך עפּעס.

ער האָט מיר געענטפערט:

— ס'איז מסתמא אַ פאַלשע פראַוואָקאַציע פון דער געטאָ-פּאַליציי, אַ פאַלשער אַלאַרם. מאָרגן וועט אָקוראַט גאָרניט טרעפן. די מענטשן וועלן זיך אַרומזען, אַז ס'איז פוסטע שרעק — וועט מען רואיק גיין צו דער אַרבעט; און ערשט דאָן וועט די געטאָ-פּאַליציי אָפּטאָן, וואָס זי וויל. כ'וועל דעריבער מאָרגן דווקא גיין און אין אַ פאָר טעג אַרום אויפהערן צו גיין.

▼

אויף מאָרגן אין דער פרי זענען די אַרבעטער אַרויס ווי געווײנלעך צו דער אַרבעט; מען האָט זיי ווי געווײנלעך געציילט אין גרופּעס און שורות. אין אַ קורצער צייט אַרום איז פאַרביי דעם געטאָ-טויער דורכגעפאָרן אויף אַ ראָוער אַ קריסטלעכער באַן-אַרבעטער און אַ וואָרף געטאָן אין טויער אַ וואָרט:

— ביים באַן איז ניט אין אָרדענונג...

אין געטאָ איז געוואָרן אַ געפּרעסטע דערוואַרטונגס-שטימונג. פּלוצעם איז אַריינגעלאָפן אין געטאָ-טויער אַ גרופּע מענער און פרויען מיט געוואָלדן און געשרייען. די ליטווישע טויער-וואַך האָט זיי פּרובירט פאַרהאַלטן, האָבן זיי זיך מיט די פויסטן דורכגעריסן און אַריין אין געטאָ, צעלאָפן זיך איבער די געסלעך, איבער די הייזער. זיי האָבן דערציילט:

— מיר זענען אַרויס ווי געווײנלעך צו דער אַרבעט. אויף ראָג קיעווער-גאַס האָט אונז איבערגענומען אַ גרויסע באַוואָכונג פון ס״ס-לייט, באַוואָפנט פון קאָפּ ביז די פיס מיט פיסטאָלעטן, ביקסן און גומי־שטעקנס. שפּעטער האָט מען אונז אָנגעהויבן פירן גרופּנווייז צום באַן. דאָרט זענען געשטאַנען גרייטע וואַגאָנען, אַזעלכע ווי ביי דער אָקציע „קאָוונע־פּאָנאַר״, מיט פאַרדראָטעוועטע פענצטער. דער פלאַץ איז געווען אַרומגערינגלט מיט ס״ס, געסטאַפּאָ, ליטווישע, לעטישע און עסטאָנישע זעלנערס. מען האָט אָנגעהויבן אַריינצושטופּן די ערשטע גרופּן אין די וואַגאָנען. עס האָבן זיך דערהערט צווישן די רייען געשרייען:

— יידן, ניט לאָזן זיך פירן צום טויט! —

— שטאַרבן אויף אַן אָרט און ניט גיין אין די וואַגאָנען! —

— יידן! ראָטעוועט זיך! לויפט!

מען האָט אָנגעהויבן לויפן, ווילדע געשרייען האָבן זיך צעהילכט. די באַוואָכונג האָט פאַרצוימט דעם וועג, געשלאָגן מיט קאַראָבינען, מיט גומי־נאַגייקעס.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף צווישן אונז אומבאַוואָפנטע מיט די טויזנטער דייטשן, ליטווינער, לעטן, עסטאָניער; מיר מיט קולאַקעס, זיי מיט געווער. זיי האָבן געעפנט אַ קאָראָבינען־פייער, וועלכער האָט טויט־געלייגט די אָנטלאָפענע אויף די רעלסן פון באַן, אויפן פלאַץ, אויף די שטעכל־דראָטן, וועלכע האָבן אַרומגערינגלט דעם פלאַץ. פון הינטער די וואָגאָנען זענען מיר אָנטלאָפן. מיר ווייסן ניט ווי אַזוי אונז איז געלונגען צו קומען אין געטאָ...

מענער, פרויען און קינדער זענען געגאַנגען אויף די גאַסן, געווײנט, געבראָכן די הענט, געריסן די האָר פון קאָפּ. שטענדיק פלעגט יעדע אָקציע דורכגיין אין אַ טויטן־שטילשווייגן. אַזוי איז די גזרה און אַזוי מוז עס זיין. — איך האָב ניט קיין שיין — באַהאַלט איך זיך; כאַפט מען מיך — גיי איך צום טויט; האָב איך אַ שיין — אָדער איך באַהאַלט זיך אויס — איז מיין מזל... דאָס מאָל האָט עפּעס געפלאַצט אין דער סטאָאישער ערב טויט־שטימונג. יידן זענען געשטאַנען און געבראָכן די הענט:

— וואָס טוט מען? ניטאָ קיין שום ישועה. גייסט ניט צו דער אַרבעט — וועט מען דיך בעמען צום טויט; גייסטו יאָ צו דער אַרבעט — נעמט מען דיך צום טראַנספּאָרט און וואוהין פירט מען אונדז?...

אַ פרוי איז געשטאַנען און געיאָמערט:

— מיין מאַן האָט געזאָגט: עס גרייט זיך עפּעס, כ׳וויל ניט גיין צו דער אַרבעט. האָב איך אים געזאָגט: מאַלע וואָס מען רעדט! אויפן באַן וועסטו קריגן ביי אַ פויער אַ קילאָ קאַרטאָפל, אַ שאָד די קאַרטאָפל. צוליב אַ קילאָ קאַרטאָפל האָב איך געפטרט מיין מאַן, מיין קרוין...

גרופּן נאָך גרופּן זענען געלאָפן צום טויער פון געטאָ. פלוצעם זענען אָנגעקומען צוויי אויטאָס מיט געסטאַפּאָ און עסטאָנישע זעלנער. די געסטאַפּאָ־פאָליציי האָט באַקומען אַ באַפעל צו פאַרהאַלטן די אָנטלויפערס און פאַרלאָדן זיי אין די אויטאָס. אין געטאָ איז געווארן אַ טומל:

— די געטאָ־פאָליציי האָט פאַרנאַרט די יידן צום טראַנספּאָרט — און איצט פאַקט זי אין די אויטאָס די אָנטלאָפענע.

ס׳איז געוואָרן אַ צוזאַמענגעלויף ביים געטאָ־טויער אָפּצוראַטעווען די אַנטלויפנ־דיקע. די עסטאָניער האָבן זיך געוואָרפן אויף די ראַטעווערס און זיי געשלאָגן מיט די בלאַנקע, שאַרפע שווערדן. עס זענען געפאַלן פאַרוואונדעטע אויף רעכטס און לינקס. דאָך איז אַ טייל געלונגען אַרויסצורייסן זיך פון דער שמירה, אַראָפּצושפּרינ־גען פון אויטאָ און אַנטלויפן אין געטאָ. די געטאָ־פּאָליציי האָט אָנגעהויבן פאַרלאָדן שנעל פורן מיט ברויט און פלעשער וואַסער און געפירט צום באַן.

▼

אין אָוונט איז שוין געווען באַקאַנט:

אויפן באַן־פּלאַץ און אַרום ליגן אַ דריי הונדערט הרוגים, געפאַלענע אין קאַמף און דערשאָסענע ביים אַנטלויפן. הונדערטער זענען אַנטלאָפן, פאַרשוואונדן; די איבעריקע זענען פאַרלאָדן אין די וואַגאָנען.

ס׳האָבן געפעלט יידן צום נויטיקן חשבון פון טראַנספּאָרט. האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט די עטלעכע יידישע „זיכערע" קאָמאַנדאָס, וועלכע האָבן געאַרבעט אין שטאָט און זיי אַרויסגעפירט צום טראַנספּאָרט.

מען האָט דערציילט:

— יעקב גענס איז מיט דער געטאָ־פּאָליציי געקומען צום באַן, געבראַכט דאָס ברויט און דאָס וואַסער. ער האָט געהאַלטן אַ באַרואיקונגס־רעדע פאַר די יידן אין די וואַגאָנעס, זיי פאַרזיכערט, אַז מען פירט זיי ניט צום טויט, נאָר אויף אַרבעט קיין עסטלאַנד. אין גיכן וועלן צו זיי קומען זייערע קינדער און פרויען.

די יידן פון די וואַגאָנען האָבן אים פאַרוואָרפן מיט פלעשער. אין אָוונט האָט די געטאָ־פּאָליציי געבראַכט אַ סך צעטעלעך פון באַן, געשריבן אויף יידיש:

— מיר געפינען זיך אין באַן, מען זאָגט, אַז מען פירט אונז קיין עסטלאַנד.

די צעטעלעך זענען געווען ניט פאַלסיפיצירטע. איך האָב דערקענט אַ סך האַנט־שריפטן פון באַקאַנטע. אין זעלבן אָוונט און אויף מאָרגן האָט מען געפירט אין געטאָ־שפּיטאָל אַ סך פאַרוואונדעטע און קראַנקע, וואָס מען האָט געפונען אויפן באַן־פּלאַץ און אומגעגנט. דאָס געטאָ־שפּיטאָל איז געווען באַלאַגערט פון יידן, וועלכע האָבן געוואָלט וויסן, אפשר געפינט זיך צווישן די פאַרוואונדעטע אויך זייערער אַ קרוב. אויפן געטאָ־שפּיטאָל־טויער איז אויפגעהאָנגען געוואָרן אַ רשימה פון ניי־אָנגעקומען כירורגישע קראַנקע... דער עולם האָט שוין געוואוסט וועמען מען מיינט. פון שורע לאַנדאָ איז ניט געווען קיין בריוול פון באַן, און ער איז ניט געווען אויף דער ליסטע פון די כירורגישע קראַנקע.

די געטאָ-פּאָליציי האָט געמאָלדן אויף מאָרגן:

די אַוועקגעפאָרענע מיטן טראַנספּאָרט קיין עסטלאַנד האָבן ניט געהאַט קיין מאַנטלען, וואַרעמע וועש און עסנוואַרג. זיי האָבן זיך ניט געגרייט. זייערע קרובים קענען ברענגען פּעקלעך ביז פופצן קילאָ פון בגדים און עסנוואַרג, אויפשרייבן אויפן פּעקל דעם פאָרנאָמען און דעם פאַמיליע-נאָמען פון אוועקגעפאָרענעם. — אַדרעס: וויוואַראַ, ווי אויך דעם אַדרעס פון קרוב, דעם אָפּשיקער.

איך האָב אין געטאָ־פּאָליציי געבראַכט אַ פּעקל פאַר שורע לאַנדאָ. אַלס אָפּשיקער האָב איך אָנגעגעבן אַ פרעמדן נאָמען, נאָך וואָס זאָל פיגורירן אין דער געטאָ־פּאָליציי מיין נאָמען, אַלס אַ קרוב — מען קען ניט וויסן, נאָך וואָס עס ווערן געקליבן די פּעקלעך.

יעקב געגס האָט פון באַלקאָן געהאַלטן רעדעס און בארואיקט דעם עולם. שוין חדשים ווי די דייטשן האָבן פון אים געפאָדערט אַרבעטער קיין עסטלאַנד און ריגע, ער האָט אַלץ אָפגעשטופט. און ווייל קיין פרייוויליקע וואָלטן זיך ניט געפונגען, האָבן די דייטשן געגומען בגוואַלד. ס׳איז אָבער אויף אַרבעט, ניט צום טויט. בקרוב וועלן זיין גרוסן, בריוועלעך פון זיי. מען זאָל רואיק גיין צו דער אַרבעט, מען וועט ניט כאַפן. דאָקעגן וועט די פאָליציי פאַרהאַלטן אַלע אַרבעטס־פעלנדיקע, וועלכע וועלן ניט זיין ביי דער אַרבעט...

מיט אומגעדולד פלעגט מען אָפוואַרטן די צוריקגייענדיקע פון דער אַרבעט. צי איז ווידער עפעס ניט געשען? אין איינעם אַן אָוונט איז מיט דער פאַרטיע אַרבעטער אַריין דורכן געטאָ־טויער אויך שורע לאַנדאָ. ער האָט דערציילט:

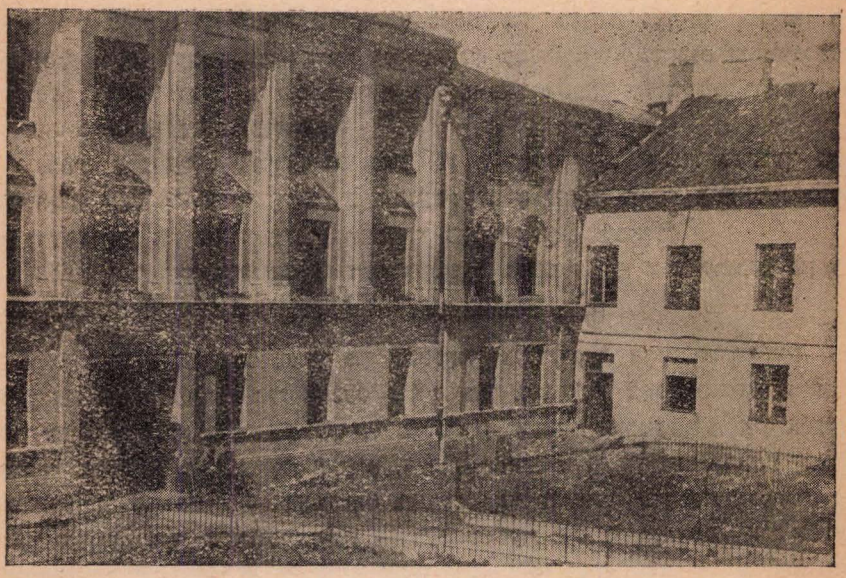

הויף פון יידן-ראַט אויף רודניצקער 6.

אויף דעם הויף (ביים סעדל), איז פאַרגעקומען די סעלעקציע פון די „געלע שיונען".

(פאָטאָ: ק. גערשאָטער).

— כ׳בין געלאָפן פון באַן אָוועק מיט אַלעמען. אויפן וועג אַריין אין אַ באַקאַנטן הויף, באַהאַלטן זיך צווישן קיילעס. געהאַט מיט זיך אַ פּאָר שטיקלעך ברויט, האָב איך עס געגעסן. אָפגעהיט אַ פּאַרטיע אַרבעטער און צוזאַמען מיט זיי צוריקגעקערט זיך.

ס׳האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען נאָך „פּאַרשפּעטיקטע", אָנטלאָפענע פון טראַנס־פאָרט קיין עסטלאַנד. אָט די אַלע זענען געווארן „נעלמים" פון געטאָ. אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן באַן־קאָנדוקטאָרן איבערגעגעבן זיך מפה לפה:

— וועָן די באַן איז פאַרבייגעפאָרן די געדיכטע וויסרוסישע וועלדער, האָבן פּלוצעם אָנגעהויבן זיך אויפּברעכן אַ גאַנצע רייע וואַגאָנען פון טראַנספאָרט, יידן זענען געשפרונגען פון באַן, עס זענען זיי נאָכגעפלויגן דייטשע קוילן. אַ טייל איז אָבער געלונגען צו אָנטלויפן אין וואַלד.

9. ס׳קומען אן גרוסן פון עסטלאנד

אין געטאָ האָט מען ניט געוואוסט גענוי: ווער איז אַוועק מיטן טראַנספּאָרט, ווער עס איז אַנטלאָפן, ווער פאַרשוואונדן. אין די צימערן פון די פעלנדיקע האָבן זיך אַריינגעקליבן די געבליבענע. דאָס געזעץ פון קאָלעקטיווע אַחריות האָט אַ קליינע צייט ניט געקענט האָבן קיין שליטה. אַ פעלנדיקער מענטש קען זיין איז פון די אַרויסגעפירטע, דערשאָסענע, אָדער אַנטלאָפענע. עס האָט זיך געעפנט די מעגלעכ־קייט צו גיין אין וואַלד, אָן קאָלעקטיווע שטראָף פאַר משפּחה און שכנים. יוגנט האָט אָנגעהויבן צו ציען אין וואַלד.

דורך אַ נייער איבעררעגיסטראַציע און אַ דאַנק די געשיקטע פּעקלעך נאָך ווייוואַראַ, האָט די געטאָ־פּאָליציי צונויפגעשטעלט אַ ליסטע פון די אַוועקגעפאָרענע קיין עסטלאַנד און פון זייערע קרובים. די פּאָליציי האָט געמאָלדן:

לויט דער פאַראָרדענונג פון דער דייטשער מאַכט דאַרפן אַלע קרובים פון די „עסטאָניער" זיך מעלדן פרייוויליק צום טראַנספּאָרט.

דערווייל זענען אָנגעקומען פון עסטלאַנד צענדליקער בריוו אויף דיש, אַז מען איז אין ווייוואַראַ, מען אַרבעט פיזיש, מען גיט יעדן טאָג זופּ, קאַווע, פינף און דרייסיק דעקאַ ברויט, אַ שטיקל מאַרגאַרין, אַ מאָל מאַרמעלאַדע. אין איינעם פון די בריוו איז דורכגעפאַלן אַ זאַץ: „דער פעטער מיט די וואָנצעס אַרבעט אַכציק קילאָמעטער פון אונז", — דאָס האָט געזאָלט באַדייטן אויפן „געטאָ־דיאַלעקט", אַז דער סאָוויעטישער פראָנט (סטאַלין — דער פעטער מיט די וואָנצעס), איז אַכציק קילאָמעטער פון ווייוואַראַ. די בריוו זענען ניט געווען געפעלשטע. אין אַ בריוו פון אַ באַקאַנטן איז געווען אַ זאַץ: „ביי דער אַרבעט זאָג איך שמע ישראל" — „שמע ישראל" איז געווען אַן אָפּגערעדטער זאַץ צווישן מיר מיט אים, אין דער צייט ווען אין געטאָ האָט מען געכאַפּט אויף צוואַנגסאַרבעט אויף ווערזשבאָלאָווע — אויב מיר וועלן זיך דורך אַ געלעגנהייט שרייבן אַ בריוו, באַדייט „שמע ישראל", אַז דער טעקסט פון בריוו איז אַן אמתער, ניט קיין אויפגעצוואונגענער. די געטאָ־פּאָליצייאישע קרייזן האָבן געשפּרייט פאַלשע קלאַנגען, אַז ס׳איז אָנגעקומען אַ בריוו פון ווייוואַראַ מיט די ווערטער: — „ווען איך האָב רעדלעך, וואָלט איך געקענט צופאָרן צום פעטער יוסף". — דער באַטייט דערפון איז — אַז מיט גאָלדענע מטבעות („רעדלעך" אויפן געטאָ־דיאַלעקט) קען מען גנבענען דעם סאָוויעטישן גרענעץ. ביי אַ סך מענטשן האָט זיך צעהיצט די פאַנטאַזיע... ס׳איז געוואָרן אַ געדאַנקען-צעטומלעניש: אַ טייל געטאָ האָט געהאַלטן, אַז ס׳איז כדאי צו פאָרן קיין עסטלאַנד און וואָס גיכער; אַ טייל האָט געהאַלטן אַז עסטלאַנד איז אַ פּאַסטקע, אַן אָפּנאַרעריי, שפּעטער וועט מען דאָרט אַלעמען פאַרניכטן; אַ טייל האָט געהאַלטן, אַז אין עסטלאַנד פאַרניכטעט מען ניט, ס׳איז דאָרטן „קאַטאָרגע" און וואָס מען קען אָפּשטופּן, דאָס איז בעסער.

אין געטאָ איז דורך אַ קלאַנג:

— ס׳איז דאָ אַ מענטש פון עסטלאַנד!

און ווירקלעך, ס׳איז געקומען דער בריגאַדיר היימאַן. פון יעקב געגס באַלקאָן אויפן הויף פון יידן־ראַט האָט ער געהאַלטן אַ רעדע צום געטאָ־עולם. ער האָט דערציילט:

— איך בין מיט דער „באַן"־גרופּע אַוועק קיין עסטלאַנד — די יידן אַרבעטן שווער, אָבער האָבן וואָס צום עסן גענוג. און ער האָט דערציילט ווי זיי אַרבעטן און וואָס זיי עסן — זיי איז דאָרטן רואיקער ווי אייך דאָ, זיי וואַרטן אויף אייך,

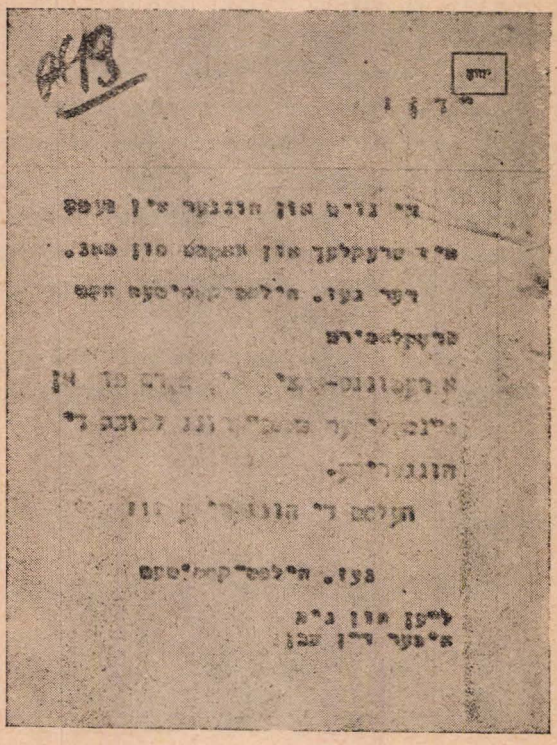

אויפרוף פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט (ייוואָ־אַרכיוון).

איר וועט אַלע דאָרטן קומען, וועט פריער, וועט שפּעטער. ס׳זענען פאַר אַלעמען צוגעגרייט גרויסע באַראַקן; גרייט צו וואַרעמע וועש, וויל אין די פרימאַרגנס איז דאָרטן קאַלט. איך פאָר וויידער אַהינצו, איך וועל זיין בריגאַדיר.

זיינע וועטער האָבן איבערגעלאָזט אַ שטאַרקן אייndרוק. אַ סך האָבן געטענהט:

— ער זאָגט אמת, מען דאַרף זיך גרייטן צו פאָרן קיין עסטלאַנד. איז צו פיזישע אַרבעט, אָבער צום לעבן.

— ער איז אַ פּראָוואָקאַטאָר, געגס׳ אַ מקורב; אויב אים איז דאָרטן גוט, זאָל ער פאָרן, אונז האָט ער ניט וואָס אייניצורעדן — האָבן אַנדערע געטענהט.

אַז עס איז געקומען דער טאָג פון „קרובים־טראַנספּאָרט", האָבן זיך טאַקע אַ סך

מענטשן געמאַלדן פרייוויליק; אַ טייל האָט זיך באַהאַלטן. די געטאָ-פּאָליציי האָט זיי געזוכט אין די מאַלינעס און טיילוויייז זיי אויסגעפונען, מיט דער מיטהילף פון דער אונטערוועלט.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן אַלע „קרובים" באַקומען שריפטלעכע, נאָמענטלעכע אינלאַדונגען צום טראַנספּאָרט אויפן זאַמל-פונקט, ביים קאָפּע-הויז שאָוועלסקע-גאַס 1. די וואָס זענען ניט געקומען האָט די אונטערוועלט ווידער געהאָלפן דער געטאָ-פּאָליציי זיי אויסזוכן. יעקב גענס האָט זיי צוגעזאָגט, אַז דערפאָר וועט מען זיי און זייערע קרובים ניט רירן.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן באַקומען שריפטלעכע אינלאַדונגען צום טראַנספּאָרט אַלע „אַריינגעפּאָרענע" יידן, דאָס הייסט פון דעם ליקווידירטע פּראָווינץ-שטעטלעך: אָשמענע, שוועניציאן, סווייר, סמאָרגאָן וכדומה... מענער, פרויען און קינדער. מען האָט זיי דערלויבט מיטצונעמען אַלע זייערע פּעק, בעטגעוואָנט, עסן און בגדים. ווער עס קומט ניט און באַהאַלט זיך אויס — ווערן זיינע פּעק קאָנפיסקירט; ביי וועמען עס ווערן געפונען חפצים פון אַ באַהאַלטענעם — ווערט אַרויסגעשיקט קיין עסטלאַנד; באַפרייט פון טראַנספּאָרט זענען נאָר די פּראָווינצער, וועלכע פאָרנעמען וויכטיקע פּאָסטנס אין די יידן-ראַט-אַנשטאַלטן. אַזוי זענען געפאָרן אָפּטע טראַנספּאָרטן קיין עסטלאַנד, צו עטלעכע הונדערט מענטשן אין אַ טראַנספּאָרט. קלייניע „טיילווייזע ליקווידאַציעס".

ס'זענען געווען אַ סך משפחות, וועלכע האָבן ניט געהאַט וואָס מיטצונעמען, האָט זיי דער גיזז. הילפס-קאָמיטעט באַזאָרגט מיט שפּייז און די סאָציאַלע פאָרזאָרגונג — מיט בגדים.

▼

די געטאָ-מענטשן האָבן זיך צוגעוואוינט צום גענאָנק, אַז עס דערוואָרט אַלעמען עסטלאַנד.

אין געטאָ האָט מען געזונגען קופלעטן (טעקסט ראָזענטאָל).

„פּאָק זיך איין, פּאָק זיך איין.
ס'וועט פון אונז שוין נאָרנישט זיין.
היינט הערסטו נאָך אַ סימפּאָניע
מאָרגן ביסט שוין אין עסטאָניע
טאָ פּאָק זיך איין, פּאָק זיך איין.

און אויך וועגן די קלאָנגען בנוגע טראַנספּאָרטן קיין ריגע האָט דער קופלעט ניט פאַרגעסן:

היינט זענען מיר נאָך היגע
מאָרגן פּאָרן מיר קיין ריגע
טאָ פּאָק זיך איין, פּאָק זיך איין — — —

און מענטשן האָבן זיך געפּאָקט און געגרייט צום טראַנספּאָרט.

דאָס טעאַטער, די רעווי, די סימפאָניש קאָנצערטן, די רעפּעראַטן — זענען אין די טעג פון די טראַנספּאָרטן פאָרגעקומען נאָרמאַל ווי געווען. אַ סך מענטשן פלעגן אין אָוונט גיין זען דעם לעצטן מאָל טעאַטער — און אויך מאָרגן זיך מעלדן צום טראַנספּאָרט.

אין דער זעלבער צייט זענען אָנגעקומען פון פראָנט אַלץ פריילעכערע ידיעות וועגן דייטשע מפלות. דער געטאָ-עולם האָט זיך געלאָזט ערב די טראַנספּאָרטן פאַר-

וויגן מיט האָפענונגס-אילוזיעס וועגן דעם, אז באַלד הויבן אָן די דייטשן „זיך פּאַקן". דער קופּלעט האָט געזונגען:

פּאַק זיך איין, פּאַק זיך איין
ס'וועט דער סוף בעסער זיין.
דאָס מאָל וועט זיי ניט געלינגען
מירן זיי דאָס לידל זינגען
„פּאַק זיך איין, פּאַק זיך איין!".

די פּאַרטיזאַנער האָבן געוואַרנט פּאַר „אילוזיע עסטלאַנד", פּאַראויסגעזאָגט, אז דאָרטן איז אומקום, דאָס רוב יידן פון געטאָ האָט אָבער געזען אין עסטלאַנד אַ קליי־נעם שטראַל האָפענונג צו בלייבן לעבן.

ביי דער קאָמפּלעטער אומבאַוואָפנטקייט פון עטלעכע און צענדליגע טויזנט מענטשן פון געטאָ, ביי דער קליינער באַוואָפענונג פון די כמה הונדערטער אַרגא־ניזירטע פּאַרטיזאַנער, ביים פּאַרלוסט פון די פּאָפולערע אָנפירערס פון די ווידער־שטאַנדס-באַוועגונג — יוסף גלאַזמאַן און יצחק ווִיטענבערג — ביים אָפּפלוס פון באַוואָפנטע גרופּן אין וואַלד — האָט דאָס רוב מנין פון געטאָ געזען אין אַ געטאָ־קאַמף, נאָר אַ זעלבסט־מאָרד־אַקט, אויף וועלכן די דייטשן וואָרטן אפשר. די פּאָליאַקן און ליטווינער וועלן דאָך זיכער צו הילף ביט קומען.

טויזנטער יידן האָבן זיך געריסן צו גיין אין וואַלד, אָבער ווי גייט מען אַהין? דאָס געטאָ־טויער איז באַוואַכט, די אַרבעטס־קאַמאַנדאָס — באַוואַכט, די וועגן — באַוואַכט. יעדער אָנגעטראָפענער פּאָליאַק אָדער ליטווינער קען דיך אַרויסגעבן אַ מאָסן־גאָנג פון געטאָ איז אָן אוטאָפּיע און אַ זעלבסט־מאָרד.

אין די פּאַרטיזאַנער־קרייזן האָט מען געקוקט מיט גרויס פּאַרזיכטיקייט, אויף יעדן, וואָס וויל זיך אָנשליסן, צי איז ער פּאַרטרויאונגס־ווערט, צי וועט ער ניט פּאַרראַטן אין אַ שווערער שעה, צי איז ער ניט אָן אָגענט פון דער געטאָ־פּאָליציי אָדער געסטאַפּאָ. אויף צו גיין אין וואַלד האָט מען געפּאָדערט לכל הפחות באַזיצן אויף צווייַ מענטשן איין רעוואָלווער. אָן געווער קען מען שוצלאָז אין וואַלד ניט גיין, אָז געווער קען מען סיי אויפן וועג, סיי אין וואַלד געכאַפּט ווערן פון פּאַטרולן, פון באַנדיטן, פון פּאָשיסטישע פּאַרטיזאַנער. מען האָט אויך געוואוסט, אַז די סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער נעמען ניט אָן צו זיך אָן געווער...

ווערסטו שוין אָנגענומען אין אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע און האָסטו שוין געווער, דאַרפסטו זיין גרייט אין עוונטועלן טאָג פון אַרויסגיין אין וואַלד—איבערצוגאָזן אין די שווערע געטאָ־שעהן, אויף הפקר, דיין טאַטן, דיין מאַמען, דיין קינד און דיין פרוי. אַ סך דעצידירטע צום קאַמף און צו אָפּפער — האָבן זיך אָבער ניט געקענט דעצידירן איבערלאָזן אויף הפקר די משפּחה און אין לעצטן דעציזיע־מאָמענט, פלעגן זיי צוזאַמענברעכן. ס'האָט זיך געשאָפן דאָן אין געטאָ אַ מיינונג, אז אינעם גיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער — ליגן די גרעסטע שאַנסן צום בלייבן לעבן. אויף דעם, וואָס האָט די מעגלעכקייט צו גיין אין וואַלד, האָט מען געקוקט ווי אויף אַ גליקלעכן, אויף אַ בר־מזל.

בכדי צו פּאַרשטיין די שטימונג פון יענער צייט, און די סיבות, וואָס האָבן אָפּ־געהאַלטן אַ סך מענטשן פון דורכברעכן אַ וועג און ווי עס איז פרובירן צו גיין אין וואַלד — מוז מען אויך דערציילן, אז די משפּחות, די טאַטעס און די מאַמעס, די

בריידער און די שוועסטער, ווי אויך די פרויען — האָבן אין דעם משפחה־מיטגליד, וואָס גרייט זיך צום וואַלד, ניט תמיד געזען אַן אידעאַליסטישן פרייהייטס־קעמפער, נאָר אָפט אַ מענטש, וואָס וויל זיך אַליין ראַטעווען, איבערלאָזנדיק די גאַנצע משפחה אויף הפקר. אני את נפשי הצלתי...

מענטשן פלעגן זאָגן:

האָט אונז דער דייטש צעטיילט — איז פאַרפאַלן, אַזאָ גורל מן השמים — אָבער אַליין פרייוויליק זיך צעשיידן? ניין. צוזאַמען אין ליידן, צוזאַמען אין פריידן; צוזאַמען! אין לעבן, צוזאַמען אין טויט.

אַ געוויסער טייל מענטשן, וועלכע האָבן געזען, אַז דאָס גיין אין וואַלד איז פאַר זיי ניט רעאַל, האָבן דאָך ניט געוואָלט גיין קיין עסטלאַנד און זיי האָבן מיט ענערגיע געבויט מאַלינעס אויף צו קענען זיך אויסבאַהאַלטן במשך פון חדשים.

ס׳האָבן זיך דאָן אויסגעפאָרמירט דריי שיטות אין געטאָ:

1) די וואָס זענען גרייט צו טראַנספּאָרטן קיין עסטלאַנד, צווישן זיי האָט אַ טייל געטראַכט, אַז וואָס לענגער מען קען אָפּשטופן איז אַלץ בעסער.

2) די וואָס זענען זיך מכין אויף אַ לענגערער צייט אויסצובאַהאַלטן זיך אין מאַלינעס.

3) די אַרגאַניזירטע אין דער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג, ווי אויך גרופּן פון פּראָ-ווינצער און אַליין שטייענדיקע, משפּחהלאָזע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן אויף אייגע-נער האַנט געזוכט וועגן אַרויסצורייסן זיך אין וואַלד.

אַלע האָבן געוואַרט אויף גרויסע, ענטגילטיקע געשעענישן, וואָס קומען אַן — —

▼

אין יענע טעג האָט דער פאָלקס-דיכטער פון געטאָ כ. ברוידאָ *) געשאַפן זיין ליד: „משה האַלט זיך" (מוזיק ג. וועקסלער), וואָס האָט געוראָפן צום אויסהאַלטן און געדענקען, אַז מען דאַרף אַרויס:

משה האַלט זיך
נישט פאַרליר זיך
און געדענק מען דאַרף אַרויס —

משה האַלט אויס
גליטש זיך ניט אויס
געדענק מען דאַרף אַרויס —

משה האַלט זיך, האַלט זיך משה
עס איז ניט ווייט
עס שלאָגט שוין באַלד די שעה די גרויסע — — —

*) כתריאל ברוידאָ, געבוירן אין ווילנע, אין 1907. נאָכן ענדיקן די העברעאישע גימנאַזיע, ווידמעט ער זיך דער טעאַטער-קונסט און האָט זיך אויך אָקטיוו באַטייליקט אין מאַריאַנעטן-טעאַטער „מוידים". אין געטאָ איז ער געווען דער פאָפּולערסטער פאָלקס-דיכטער און אויטאָר פון די מערסטע געטא־רעווי-פראָגראַמען. פון זיינע באַקאַנטערע געטא־לידער: „געטאָ דיך פאַרגעסן וועל איך קיינמאָל ניט!", „ענג, אונזער צימער איז ענג", „איך בין פון טראַנספּאָרט", „פרויען געבוירענע אין שווערע שעהן", „נאָר ביי אונז איז גרא און פינצטער", „מיר שפּאַנען צום בעסערן מאָרגן".

כתריאל ברוידאָ איז דעפּאָרטירט געוואָרן קיין עסטלאַנד און איז אין יאָר 1945 דער-מאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן, נעבן קעניגסבערג, ביים ברעג פון באַלטישן ים.

10. אין טאג פון יחיאל שיינבוים

דעם 1טן סעפטעמבער 1943 איז פלוצעם פאַרטאָג דער געטאָ אַרומגערינגלט געוואָרן מיט געסטאַפּאָ, ס״ס-לייט און עסטאָניער — ניט אַריין און ניט אַרויס.

— ס׳הויבט זיך אָן די ליקווידאַציע !

זענען מענטשן געלאָפן מיט געשרייען אין די מאַלינעס. איך כאַפּ זיך אַראָפּ אויפן גאַס מיט מיין פרוי און שוועסטער שפרה. די באַוועגונג איז איבערגעריסן. מען כאַפּט אַלעמען אויף די גאַסן. מיר רייסן זיך ווי עס איז דורך פון אונזער הויף צום נאָנט שטייענדיקן הויף פון געטאָ־שפיטאָל. דאָרט דערוויסן מיר זיך, אַז בויגע־בויער פאַדערט צען, פופצן טויזנט מענטשן קיין עסטלאַנד. ס׳לויפן קלאַנגען, וועל־כע זענען איינע די אַנדערע זיך סותר. פון געטאָ שפּיטאָל אויף סטראַשון גאַס 6, רייס איך זיך דורך מיט מיין פרוי און שוועסטער שפרה דורך דורכגאַנג־הויפן; דאָרט איז דער זאַמל־פונקט פון דער וויידערשטאַנדס־באַוועגונג. פון די ערשטע, וואָס איך באַגעגן דאָרט, איז ניסל רעזניק, מיטגליד פון פאַרטיזאַנער־שטאַב. כ׳זאג אים :

— כ׳בין געקומען אויפן זאַמל־פונקט צוזאַמען מיט מיין פרוי און שוועסטער, זיי שליסן זיך אויך אָן צו דער באַוועגונג. פאַרטייל מיר אַ פאָזיציע ביי אַ קאַמפּס־פונקט, און גיב מיר געווער.

ניסל רעזניק זאָגט :

— גיי גלייך אין שפּיטאָל, דאָרט איז איצט דיין אָרט.

— ניסל ! איך בין דאָך ערשט געקומען פון שפּיטאָל !

— היינט איז אַן ערנצטער טאָג. ס׳איז צו דערוואַרטן בלוטיקע געשעענישן. געווער איז דאָ זייער ווייניק. גיי גלייך אין שפּיטאָל, דאָרטן איז איצט דיין פאָזיציע. דאָרטן ביזטו נויטיק אַלס דאָקטאָר.

כ׳רייס זיך אַדורך דורך הויפן צוריק אין געטאָ־שפּיטאָל אַריין. באַלד קומט אַן אַ ידיעה דורך אַ פאַרבייגייענדיקן געטאָ־פּאָליציסט :

— די דייטשן זענען אַריין אין געטאָ. מען כאַפּט. —

און שפּעטער אַ ידיעה :

— פאַרכאַפּט אויף שפּיטאָל גאַס 8 אַ גרופּע יידן, צווישן זיי פאַרטיזאַנער.

און ווידער אַ ידיעה :

— מען רייסט מאַלינעס. די פאַרטיזאַנער האָבן זיך פאַרבאַריקאַדירט אויף סטראַשון גאַס 12, 8 און 6.

שפּעטער זענען אָנגעקומען ידיעות :

— די געטאָ־פּאָליציי גייט איבער די הויפן, רופט אַלעמען אַרויסגיין פון די מאַלינעס. זי דראָט, אַז די הויפן ווילן אויפגעריסן ווערן מיט דינאָמיט.

אין אַ קורצער צייט אַרום האָבן זיך דערהערט דעטאַנאַציעס. די שויבן פון די געטאָ-שפּיטאָל־פענצטער האָבן געציטערט. ס׳זענען אָנגעקומען ידיעות:

— אויפגעריסן אַ פליגל פון סטראַשון גאַס 15.

— אויפגעריסן סטראַשון גאַס 12.

— ס׳זענען דאָ הונדערטער טויטע און פאַרוואונדיקטע.

מיר זענען אַרויסגעלאָפן פון געטאָ-שפּיטאָל מיט טראָג-בעטלעך און אָנגעהויבן פון צווישן רויכנדיקע רוינען, צעבראָכן גלאָז און פאַרשאָטענע קעלערן, אַרויסצושלעפּן בלוטנדיקע קערפּערס פון האַלב-לעבעדיקע יידן, און בלויע גופים פון דערשטיקטע ביים אויפרייס. אַ גאַנצע נאַכט האָבן די דאָקטוירים און סאַניטאַרן פון געטאָ-שפּיטאָל געאַרבעט ביים אַרויסנעמען די טויטע און די פאַרוואונדיקטע פון די חורבות, ביים דערטיילן זיי די ערשטע גיכע הילף, ביים דורכפירן די דרינגלעכסטע אָפּעראַציעס. אָלע צימערן און קאָרידאָרן פון געטאָ־שפּיטאָל זענען פאַרליגט געוואָרן מיט פאַרוואונדיקטע. דאָס מתים־שטיבל — מיט טויטע.

צווישן די הרוגים איז געווען יחיאל שיינבוים.

▼

וועז מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָוו, האָט פאַרלאָזן געטאָ וויילנע און אַוועק אין ווע ביאַליסטאָק - וואַרשע, האָבן מיר אים געזעגנט אין אַ פינצטער צימערל פון די געטאָ־וואַרשטאַטן און אין גרויען פאַרטאָג אים באַגלייט צום געטאָ-טויער. כ׳האָב אים דאָרט געפרעגט:

— מרדכי, וועמען לאָזטו איבער אַנצופירן מיטן „החלוץ" אין געטאָ? ווער וועט דיך פאַרטרעטן?

— יחיאל שיינבוים וועט מיך פאַרטרעטן.

ער האָט אים פאַרטרעטן: ס׳איז געווען דער זעלבער וועג מרדכי טענענבוימס אין ביאַליסטאָק, יחיאל שיינבוימס אין ווילנע; און דער זעלבער גורל...

יחיאל שיינבוים איז געווען יונג, שלאַנק, וואוקסיק, מיט אַ האַרציקן, חבערישן שמייכל אויף די ליפּן. אַרבעטזאַם, עקשנותדיק, ענערגיש ביים אויספירן אַן אויפגאַבע; אַ שווייגער אין טאָג טעגלעכן לעבן, פלעגט ער אויפברויזן ווי אַ לאָווינע ביים וואָרט „וויידערשטאַנד". ער פלעגט זאָגן:

— מיך וועלן די דייטשן לעבעדיקערהייט ניט נעמען. און זיי האָבן אים אויך לעבעדיקערהייט ניט געגומען.

▼

פעסיע שיינבוים האָט מיר געשריבן אין אַ בריוו:

„איליא שיינבוים איז געבוירן דעם 2טן סעפּטעמבער 1914 אין אָדעס. זיין פאָטער פּנחס און זיין מוטער זלאָטע — זענען אַוועקגעפאָרן פון אָדעס קיין קאָווע, ווען איליאַ איז אַלט געווען צוויי יאָר. זיי זענען געווען דריי קינדער: איליאַ, אַ שוועסטער אורה, וועלכע געפינט זיך שוין איבער זעקס און צוואַנציק יאָר אין ארץ־ישראל, אין קבוץ יגור, און אַ שוועסטער סיפא. דער פאָטער איז געווען אַ גוטבאַזיצער, אַן אינטאָליגענט פון אַ גרויסן הורט־געשעפט פון גאַלאַנטעריע, און אַ קעגנער פון ציוניזם. די פעטערס — אַדוואָקאַטן, אַסימילירט. ווען איליא איז אַלט געווען דריי יאָר, איז זיין מוטער שווער קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן צו אַכט און צוואַנציק יאָר; די באָבע, דעם פאָטערס מוטער, איז געווען פאַר איליאַן „זיין מאַמע". אַלט

זייענדיק צוועלף יאָר, איז איליא אַוועק פון פאָטערס שטוב צו דער באָבען, וועלכע איז געווען פאַר אים אַלץ. ער האָט זיך געלערנט אין „תרבות"-שול און אָנגעשלאָסן געווען אין קאָוועלער סניף „פרייהייט". צו זעכצן יאָר אַנטלויפט ער אין קבוץ קלא־

יחיאל שוינבוים

סאָוו; זיין שוואָכער אָרגאַניזם האַלט ניט אויס די שוועָרע אַרבעט און ער וועָרט קראַנק. דער פאָטער מיט די שוועסטער סיפּא קומען אים אָפּנעמען א היים. ער איז אָבער פאַרעקשנט און גייט ניט צוריק. וועָן ער וועָרט געזונט איז פּוילישן מיליטער

לערנט ער מיט התמדה דעם למוד פון קאַמף און שוץ און באַקומט די מיליטער־ראַנגע פון אַן אָפיצער. זיצט אָבער אָפט אין מיליטער־אַרעסט פאַרן אַרויסגנבענען זיך פון די קאָזאַרמעס אוו אָפּזיצן שעהן לאַנג אין סניף פון לובאמיל, וואו ער האָט געזיינט. פון מיליטער איז ער צוריקגעקומען אין קבוץ קאָוועל און אַרומגעפאָרן אי־בער גאַנץ וואָלין צו אַרגאַניזירן דאָרט די סניפים פון „פרייהייט", און דאָן אין קאָנ־גרעס־פּוילן. אין יאָר 1938 האָט ער זיך באַטייליקט אין דער אחוד־קאָנפערענץ פון „פרייהייט — החלוץ הצעיר"; אין די יאָרן 1938 - 1939 איז ער געווען אין „קבוץ באַראַכאָוו" אין לאָדזש. פיל מאָל האָט ער געדאַרפט עולה זיין און דער צענטראַל־קאָמיטעט האָט אים ניט דערלויבט, ווייל ער איז געווען נויטיק צו אַרגאַניזאַטאָרישע און דערציערישע אַרבעט. אין יאָר 1939 אַרבעט ער ביים איבערפירן חברים פון פּוילן, וואָס איז געווען אונטער דער נאַצי־אָקופּאַציע, דורך וואָלין קיין ווילנע. אין יאָר 1939 קומט ער אין קבוץ שחריה — אויף סובאָטשער גאָס 37. צוזאַמען מיט די חברים כרוסט עזריאל און דוד קאזיבראנסקי שטעלט ער אויף דעם סניף „פרייהייט" און ווידמעט זיך מיט גרויסער ליבע צו דער דערציאונג פון די קינדער. אין יאָר 1940, וועו דער גרעסטער טייל חברים פון קבוץ שחריה פאָרט אַוועק פון ווילנע, פאַלט דער באַשלוס פון מרכז, אַז ער זאָל בלייבן, בכדי מיטצוהעלפן אָנצופירן די אַרבעט מיט די איבערגעבליבענע חברים. עס ברעכט אויס די מלחמה.

ער נעמט אָנטייל אין פּגישות מיט חברים אין דער פּאַרם פון שחריה אין וואַ־לאקומפע און אין זאַקרעטער וואָלד. עס אָנטשטייט ביי אים דער געדאַנק פון פאַר־טיזאָנקע.

דעם 6טן סעפּטעמבער 1941, וועו מען האָט אונז אַלעמען געטריבן אין געטאָ, זאָגט ער צו מיר:

— הייַנט מוז מען אַוועקגיין אין וואַלד!

איך בעט אים אָבער אַרייַנגיין מיט אַלע יידן צוזאַמען אין געטאָ:

— מיר האָבן דאָך ניט קיין געווער און קיין פאַרבינדונג, מיר מוזן דאָך גיין אין געטאָ.

מען האָט אונז געטריבן פון וויוואולסקער גאָס, וואו מיר האָבן געוואוינט — דורך נאָווגראָדער. יחיאל שיינבוים הויבט אָן פלוצעם צו זינגען אַ חלוצישע ליד. אַלע קוקן אויף אים ווי אויף אַ משוגענעם. ער הויבט אָן צו רעדן צו די גייענדיקע יידן:

— יידן, קוקט, פאַרשטייט, וואָס עס טוט זיך מיט אונז! גלויבט ניט אין נסים...

לעאָ בערנשטיין שרייבט:

דעם 6טן סעפּטעמבער 1941, האָט איליאָ דערקלערט פאַר חברים:

— איך גיי ניט אין געטאָ, איך גיי אין וואַלד קעמפן, קומט אַלע!

די אַרומיקע קוועטשן מיט די פּלייצעס וועגן דעם דאָזיקן דאָן־קישאָטישן גע־דאַנק; דער קורס איז — רעטונג דורך געטאָ. — אויך פאַר איליא?

ער הויבט אָן צו אַרבעטן אין אַ דייטשער אייגהייט. זיין פּאַך: עלעקטראָטעכני־קער. דער דייטשער אויפזעער פלעגט זיך וועגן אים אָפרופן צו די אַנדערע יידישע אַרבעטער:

— דער יד געפעלט מיר ניט, מען הערט פון אים קיין וואָרט ניט, מען זעט אויף זיינע ליפּן קיין שמייכל, זיינע אויגן קוקן מיט שנאה. איך וואַרף אים אַרויס!

דערווייל האָט ער באָוויזן אָנצוקניפּן באַציאונגען מיט דער פּראָגרעסיווער פּוי־
לישער פּאַרטיזאַנער־באָוועגונג אין שטאָט, האָט באָוויזן אַרייַנצוטראָגן אַ גאַנצן אַר־
סענאַל פון רעוואָלווערן און קוילן אין געטאָ און צו אָרגאַניזירן אַ שטאַרקע באָוע־
גונג פון די אונטערערדישע געטאָ־קעמפער. אין אויגוסט 1943, נאָך דער אָקציע
„קאָוונע־פּאָאַר", אַרבעט ער פּיבערהאָפט. ער זאָמלט אָרום זיך און אָרגאַניזירט חלו־
צים. אָבער אויך יעדער אַנדערער ייִד, וואָס וויל קעמפן פאַרן יידישן כבוד, איז אים
טייער. דורך גאַנצע נעכט פירט ער לעקציעס מיט די גרופּעס. ער איז דער קאָמאַנ־
דיר פון אַ באַטאַליאָן. אין וואָלד האָט ער שוין אָרויסגעשיקט איבער הונדערט און
פופציק יוגנטלעכע. אויך ער רייסט זיך אין וואָלד. דער ענטפער פון די שטאָב־
חברים איז: מיר גייען די לעצטע.

ס׳איז באַצייכנענדיק פאַר זיין סאָציאַל פילן, וואָס ער קלייבט זיינע פּאַרטי־
זאַנער־רעקרוטן הויפּטזאָכלעך צווישן דער מאַסע. די יוגנט פון דער פּראָווינץ, ניט
לאַנג אַהערגעבראַכט פון די לאַגערן, פאַרפולט זיינע רייען. ער איז צווישן זיינע
פּאַרטיזאַנער דער ערשטער באַפעלער און ערשטער חבר.

וען די דייטשן זענען דעם 1טן סעפּטעמבער 1943, פינף אַזייגער אין דער פרי,
פלוצעם באַפאַלן דעם געטאָ, איז ער גלייך אַלאַרמירט געוואָרן. מיט דער גיכקייט
און זיכערקייט פון אַ מיליטערמאַן האָט ער געגעבן באַפעלן, צונויפגערופן גרופּן,
אָרויסגעגראָבן דאָס געווער פון קעלערן און בוידעמער. נאָך אַ קורצער באַראַטונג
מיטן שטאָב פון פ.פּ.א., האָט ער אויפגערופן דעם פאַרטיידיקונגס־פונקט אויף
סטראַשון נאָס 12. דאָ ליגט ער ביים פענצטער און וואַרט, און באַאַכטעט מיט אַ
קלאַפּנדיק האַרץ.

אויף סטראַשון נאָס 12, די פּאָדערשטע פּאָזיציע אין קאָמפּס־פּלאַן, האָט זיך
געפונען אַ גרופּע קעמפער א ן באַשטאַנד פון 40 מאַן. צווישן זיי זענען געווען בערך
10 פון קאָמפּס־גרופּע איליא; 20 חברים פון דער גרופּע חיים רובאַשאָוו (אַ גרופּע,
וועלכע האָט שוין פריער געוואָלט אָרויסגיין אין וואָלד, און איז ערשט מיט עטלעכע
טעג צוריק אָנגעשלאָסן געוואָרן אי ן דער פ.פּ.א., ווי אויך אַ צען חברים פון פ.פּ.א.

אַלס צווייטער פאַרטיידיקונגס פונקט איז באַשטימט געוואָרן סטראַשון נאָס 7,
אין צימער אין וועלכן איליא האָט געלעבט. דער דאָזיקער פונקט איז געשטאַנען
אונטער דער לייטונג פון שטאָב־מיטגליד פון פ.פּ.א. זיסקאָוויטש.

דער דריטער פאַרטיידיקונגס־פונקט איז געווען אויף סטראַשון נאָס 8, וועל־
כער איז געווען באַזעצט אויסשליסלעך פון חברים פון דער קאָמפּס־גרופּע איליא
און איז געשטאַנען אונטער דער לייטונג פון אָפּטיילונגס־פירער פון איליאָס באַטא־
ליאָן — א ל ח נ ן מ ג י ד.

אויף סטראַשון נאָס 6 איז געווען קאָנצענטרירט די הויפּט־פּאָזיציע פון פ.פּ.א.
קאָמענדאַנט פון שטאָב פון פ.פּ.א. איז געווען א ב א ק א ו נ ע ר.

דער פאַרטיידיקונגס־פונקט אויף סטראַשון נאָס 12 איז געווען שלעכט באַוואָפנט.
איליאַ האָט פאַרלאַנגט ביים שטאָב פון פ.פּ.א. אַ מאַשינגעווער פון פאַרטיידיקונגס ־
פונקט סטראַשון נאָס 12, וועלכער איז געווען צום מערסטן עקספּאָנירט. עס איז
אים צוגעזאָגט געוואָרן צו שיקן אַ מאַשין־געווער.

דערווייל קרעכצט און גוסט דער געטאָ. יידן גייען, משפּחותוויז, צום געטאָ־
טויער, צום דייטש; יידן לויפן אין מאַלינעס, פאַרשפּאַרן זיך; יידן שטייען אויפן גאַס

הילפלאָז, אָנמעכטיק, ניט ווייסנדיק וואו איז לעבן, וואו איז טויט. ער מוז דאָס אַלץ צוזען. זיין פרוי, וועלכע האָט געקניט לעבן אים, האָט דערציילט:

— ער האָט געפיבערט, זיינע הענט האָבן שטאַרק געציטערט — אָבער ס׳איז נאָך ניט געווען קיין באַפעל צום שיסן.

וועז די דייטשן האָבן דערזען, אַז יידן גייען ניט צום טויער האָבן זיי באַשלאָסן צו מינירן און אויפרייסן די הייזער. דער ערשטער קרבן איז געווען סטראַשון-גאַס 15, דער אָנטקעגנדיקער מויער פון סטראַשון-גאַס 12. עס האָט זיך געהערט אַ שרעקלעכע דעטאָנאַציע און וויי-געשרייען. ווי נאָר די דייטשן זענען אַרויסגעלאָפן אויפן גאַס

לוויה פון יחיאל שיינבוים

און ער האָט זיי דערזען, האָט ער זיך אויפגעהויבן מיט זיין גאַנצער גרויס ביים פענ-סטער און ווילד געשאָסן צו זיי. די דייטשן האָבן געענטפערט פון אויטאָמאַטישן גע-וער. אַ קויל האָט דורכגעהאַקט אילייאָס האַרץ און אַ שטראָם בלוט האָט זיך אַ גאַס געטאָן אויף זיין פרוי. זי האָט נאָך באַוויזן אים צוזודריקן די אויגן און צו אָנטרינען — ווייל באַלד האָבן די דייטשן, פאַרשכורטע פון גאַס, צעראַבירט די פענסטונג, וואָס איז געבליבן אָן איר קאָפּ און אויפגעריסן דעם בנין.

אין אַ בריוו האָט מיר פּעסיע שיינבוים געשריבן וועגן זיינע לעצטע מינוטן:

— וועז ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס קאָמענדאַנט אויף סטראַשון נאַמ 12, בין איך אַוועק מיט אים צוזאַמען; ער האָט זיך ניט געוואָלט צעשיידן. איך בין געוואָרן דער פֿאַרבינדונגס־מאַן פון די איבעריקע פֿאַרבאַריקאַדירטע פּונקטן. ער איז געווען אויפגערעגט, געריידט וועגן ארץ ישראל, און האָט געזאָגט:

— וועז מיר לעבן איבער היינטיקן טאָג, דאַן גייען מיר גלייך ביינאַכט אַרויס אין וואַלד; מער קען מען ניט וואַרטן.

וועז ער האָט געזומען שיסן אויף די דייטשן, וועלכע האָבן אויפגעריסן די מויערן פון סטראַשון נאַמ 15 — וועז ער האָט אַ צי געטאָן דאָס צינגל, איז ער געווען דער גליקלעכסטער אויף דער וועלט, ווייל דאָס ליבסטע איז לעצטנס געווען ביי אים דאָס געווער. וועז די קויל האָט אים געטראָפן אין האַלדז, האָט ער אפילו קיין קרעכץ ניט געטאָן, אין מאָמענט געשטאָרבן, אָבער דאָס געווער פון האַנט ניט אַרויסגעלאָזט...

לעאָ בערנשטיין דערציילט ווייטער:

— און שפּעטער, וועז עס איז שוין שטיל געווען נאָך די אַרויסגעריסענע פון אונז זעקס טויזנט יידן, און שטיל זענען געווען די אומגעקומענע אונטער די חורבות פון די אויפגעריסענע הייזער, און נאָך שטילער זענען געווען די לעבעדיקע, די גליבענע — האָבן מיר געפונען איליאס קערפּער. ער איז געלעגן איבערן באַרג פון רויכיקע שטיינער גאַנץ און ניט צעשעדיקט, נאָר אין זיין געל פּנים איז פאַרגליווערט געווארן די שכרות פון אויפרעגונג און ווילדער נקמה. מיר האָבן אים אַרייַנגעלייגט אין אַן אַרון און געטראָגן צום טויער, די איבערגעבליבענע געטאָ־קעמפערס און דער גאַנצער געטאָ האָבן אים אָפּגעגעבן דעם לעצטן כבוד. אין זומער 1944, וועז מיר האָבן זיך אומגעקערט פון וואַלד, האָבן מיר געשטעלט אַ מצבה אויפן אַלטן ווילנער בית־עלמין:

פ. נ.
החלוץ יחיאל שנבוים
נולד בשנת 1914 באודיסה
נפל בקרב ההגנה בגיטו הוילנאי
1.11.1943

11. מיין לעצטער טאג אין געטא

...אַ גאַנצע נאַכט פון 1טן אויפן 2טן סעפּטעמבער 1943 האָט מען געטראָגן אין געטאָ־שפּיטאָל די טויטע און פֿאַרוואונדיקטע. דאָס געטאָ־שפּיטאָל האָט אויס־געזען ווי עפּעס אַ שחיטה־הויז. זיפּצן פון גוססדיקע האָבן זיך געטראָגן איבער די זאַלן. עס האָבן יאָמערלעך געקרעכצט די פֿאַרוואונדיקטע פון זייערע יסורים. ווייסע כאַלאַטן האָבן צווישן די חורבות געזוכט די הרוגים. ס׳איז געווען אַ ליל שימורים פֿאַר די דאָקטוירים, סאַניטאַרן און קראַנקען־שוועסטערס. מען האָט געוואוסט, אַז צענד־לינגער און אפשר הונדערטער יידן ליגן נאָך אין די חורבות.

נאָך האַלבע נאַכט איז דערמאָנגען אַ ידיעה:

— היינט וועט די געטאָ־פּאָליציי גיין אויפֿרייסן מיט דינאָמיט מאַלינע נאָך מאַ־לינע, זי מוז צושטעלן נאָך טויזנטער יידן צום טראַנספּאָרט קיין עסטלאַנד.

אין גרויעם פאַרטאָג האָב איך זיך אַדורכגעריסן פון געטאָ־שפּיטאָל דורך לע־כער, וועלכע פאַראייניקן הויפן, צום צימערל פון מיין מוטער אויף זאַוואַלנע גאַס. איך געפּין זי ליגן אויף דער נאַרע אין איר שוואַרצן מאַנטל מיט צעשוויבערטע האָר, מיט אַ פאַרטרויערטן בליק, וואָס בלאָנדזשעט אין דער וויט — נעבן איר ליגט אַ צוגעגרייט זעקל מיט עפּעס עסנוואַרג און בגדים. דאָס נעמט זי שטענדיק מיט, וועו זי גייט אין דער מאַלינע. כ׳קוק אויף איר שטאַרק. כ׳קריץ איין אין זיך יעדן שטריך, אַ שטים פון פאַרגעפּיל זאָגט מיר:

— כ׳זע דיך, מאַמע, צום לעצטן מאָל.

כ׳זאָג איר:

— מאַמע... זיי ניט אַליין, נאַ דיר דאָס פּעקל און גיי אין דער מאַלינע, זיי דאָרט מיט אַלעמען.

זי ענטפֿערט מיר:

— ס׳איז שוין אַלץ אייגס...

— כ׳האָב זיך אַריינגעכאַפּט אויף אַ מינוט פון געטאָ־שפּיטאָל. דאָרט איז אויך די פרוי און די שוועסטער. דו ווייסט וואָס נעכטן איז פאַרגעקומען אין געטאָ?

— איך וויים אַלץ, גוט וואָס איר זייט צוזאַמען.

— זאָג צו, אַז דו וועסט גיין אין דער מאלינע!

— כ׳וועל גיין.

— מאַמע, ס׳איז היינט זייער ערנסט אין געטאָ. ווער וויים, וואָס עס קען גע־שען? לאָמיר זיך געזעגענען....

די מאַמע הויבט זיך אויף, דערלאַנגט מיר שטיל איר אויסגעדאַרטע האַנט אין קוקט אויף מיר נאַנט מיט די שטילע אויגן. ס׳לויפט מיר דורך עפּעס אַ געדאַנק:

— זע, ס׳איז די לעצטע צייט מיט זילבער באַדעקט גענוואָרן דער קאָפּ, וואָס

האָט אַזוי פיל שלאָפלאָזע נעכט געוואַכט איבער מיין קראַנקען־בעט אין די קינדער־יאָרן.

און אַ צווייטער געדאַנק:

אויסגעהיט דיך, מאַמע, ביז די לעצטע טעג פון געטאָ, און איצט...

כ׳גיב זיך אַ ריס, אַ לעצטער בליק!

— זיי געזונט, מאַמע!..

ס׳לויפט מיר נאָך די מאַמעס שטים:

— דו וועסט נאָך קומען? — — —

דורך דעם אָפענעם טירל, הער איך פון פינצטערן קאָרידאָר די מאַמעס שטים:

— כ׳וועל דיר נאָך זען?..

כ׳לויף אין געטאָ־שפּיטאָל, פון הויף צו הויף, דורך לעכער אין די וועגנט. כ׳טראָג אין מיר מיין מאַמעס בילד.

▼

אין געטאָ־שפּיטאָל איז די שטימונג דענערווירט. מען דערציילט:

— דער געטאָ־קאָמענדאַנט איז היינט ווילד. ער איז שכור, ער יאָגט מענטשן אין די פאָרטיצעס. אייניער אַ ייד איז ניט אַזוי גיך געגאַנגען האָט ער אים געטויט אויפן אָרט. די געטאָ־פאָליציי האָט באַקומען געוועהר, בכדי צו קענען דורכפירן די אַקציע.

▼

די קאָמוניקאַציע אין געטאָ איז איבערגעריסן. אַלע טויערן פאַרמאַכט. אַלע דורכהויפן געשלאָסן; וועהר עס באַווייזט זיך אויפן גאַס וועהרט געכאַפּט צום טראַנספּאָרט — דורכרייסן זיך איבערן גאַס איז אוממעגלעך. ס׳לויערט די געטאָ־פאָליציי. דאָס געטאָ־שפּיטאָל איז אָפּגעריסן פון גאַנצן געטאָ.

אין געטאָ־שפּיטאָל: די מענער צעטיילן מיט זייערע פרויען דאָס, וואָס יעדער איינער האָט מיט זיך אונטערן האַנט. טאַמער וועט מען צעשיידן. כ׳שטיי אין קאָרידאָר מיט מיין פרוי און שוועסטער. מיר מאַכן וואַנדער־פּעקלעך. מיר רעדן אָפּ צווישן זיך אַ מין שיפּר דורך וועלכן מיר זאָלן זיך קענען געבן סימנים אין וואַלד צי אויף אַרבעט, וואו דער גורל וועט פירן.

אויטאָמאַטיש ווערן געמאַכט נאָך פאַרבאַנדן. יאָד. וואַטע מארלע. און ווידער יאָד, וואַטע — דער געדאַנק אָבער לויפט:

ווי רייסט מען זיך אַרויס פון געטאָ־שפּיטאָל. ווי רייסט מען זיך אַדורך צו דער חברה?...

▼

פלוצעם פראַלט זיך אויף דאָס טויער פון געטאָ־שפּיטאָל. יעקב גענס מיט אַ גרופּע געטאָ־פאָליציסטן לויפן שנעל אַריין:

— אַלע פרויען זאָלן שוין אַרויפגיין אין דער הויך אין די זאָלן. אַלע דאָק־טוירים, אָפּטייקערס זאָלן אַראָפּגיין צו אַן איבערציילונג.

פון אַלע זייטן לויפן צום שפּיטאָל־הויף די דאָקטוירים און אָפּטייקערס אין די ווייסע כאַלאַטן...

— אויסשטעלן זיך אין צווי רייען!

יעקב געגס גיט באַפעלן :

— דורכלייענען די דאָקטוירים-ליסטע !

מען שטעלט זיך אויס.

מען לייענט דורך.

יעקב געגס איז פֿאַרביי די שורות. עס שפּירט זיך פון אים אַ ריח פון בראָנפן. ער קלייבט אָפּ אַ גרופּע פון אַ צענדליק דאָקטוירים און שטעלט זיי אין אַ זייט.

יעקב געגס גיט אַ באַפעל :

— אַלע — אויסטאָן די כאַלאַטן !

מען טוט זיך אויס.

יעקב געגס נעמט אַרויס שנעל אַ רעוואָלווער און לאָדט אים אָן. די פֿאַלי־ציסטן מיט אָנגעלאָדענע רעוואָלווערן אין די הענט רינגלען אַרום די דאָקטוירים.

פון די שפּיטאָל־פענצטערס זע איך דערשראָקענע פרויען־בליקן, צווישן זיי מיין פרוי.

יעקב געגס שטעלט זיך אַוועק אין מיטן הויף :

— אַכטונג ! אויספילן מיינע פאַראַדענונגען; לינקס אום ! וועג עס גיט זיך אַ ריר פון אַרט וועגט דערשאָסן.

פון אַלע פענצטערס — פרויען-געווײַן. יעקב געגס שרייט:

— צעטרייבט די פרויען פון די פענצטערס.

איך גיב זיך אַ ריס צו דעם פענצטער. מיין פרוי גיט זיך עפּעס אַ באַוועג — און צו מיינע פיס פאַלט אַראָפּ אַ גרויסער מעסער. איך דערקען : אונזער שטוביקער מעסער. איך גיב אַ הויב די אויגן : די פרוי מאַכט מיט די הענט צום געזעגענונג. די געטאָ־פּאָליציסטן טרייבן פון די פענצטערס.

איך פרעג זיך:

— נאָך וואָס דאָס מעסער?...

מיר מאַרשירן אַרויס פון געטאָ־שפּיטאָל. טויטע גאַסן. מען פּירט צום געטאָ־מויער. דאָרט: יעקב געגס, דעסלער, געטאָ-פּאָליציי, ס״ס, געסטאַפּאָ, א לאַסט-אויטאָ.

יעקב געגס מעלדעט קיטעלן :

— די דאָקטוירים פון געטאָ-שפּיטאָל.

— שנעל אין אויטאָ!

געשרייען, מיר זעצן זיך אַריין אין אויטאָ. פון ווייטן : ס׳פּאַרן אויטאָס אַנ־געלאָדענע מיט יידן. דער לעצטער בליק אויף די געטאָ־געסלעך, אויפן געטאָ־טויער, דער דייטשער אויפשריפט: „זויכצן - געפֿאָר״, פון ווייטן שיינט אַראָפּ אַ גרויסער פּלאַקאַט פון אַ געטאָ-טעאַטער-אויפּפירונג פון „היהוד׳ הנצחי״.

עס לויפט דער אויטאָ. ס׳לויפן די געדאַנקען :

— וואָס איז דאָ געשען ? ווי אַזוי ? אַריינגעפֿאַקט אומגעריכט. וואָס הייסט „אומגעריכט״ ? שוין צוויי יאָר ווי מען ריכט זיך... טראַנספּאָרט, דעפּאָרטאַציע.... וואוהין? און די מאַמע און די פרוי? און די שוועסטער? ניט געזעגנט. קיין לעצטן וואָרט ניט געזאָגט. פאַרוואָס האָט ער ניט געלאָזט זיך געזעגענען... ס׳איז געפֿאַלן אַ מע־סער. נאָך וואָס אַ מעסער?... איך האָב מיט זיך מאָרפיום... צוויי שטערבלעכע דאָ־

זעס... זיי האָבן ניט געוואָלט נעמען זייער חלק... וואו איז די חברה ? שטיל, מען פירט יידן... מען פירט... כ׳האָב דאָך געמיינט, אַז מיין סוף וועט זיין אַנדערש.... אפשר איז עס נאָך ניט דער סוף ? ס׳הויבט זיך ערשט אָן אַ לאַנגער וועג... און אפשר היינט — טויט ?... פאַרוואָס־זשע בין איך אַזוי רואיק ? יאָ, איך בין רואיק ווי ביי אַ נארקאז... נאָר כ׳קען ניט דעריאָגן די געדאַנקען...

ס׳לויפן געסלעך. באַגרינטע אַלעען, בוימלעך. איך שעפּטשע :

— זייט געזונט געסלעך ! זייט געזונט בוימלעך ! דאָ זענען מיר אַמאָל, קינ־דער, צום באַן געגאַנגען, דאָ האָבן מיר לידער געזונגען...

▼

פּלאַץ ראסא, עס הערט זיך : אָפּשטייגן!

טויזנטער יידן. אַרום און אַרום געסטאַפּאָ, ס״ס, קוילן-וואַרפערס, נויגעבויער, און ווייס.

איך דערקען באַקאַנטע פּנימער. „עמך״ פון געטאָ; די געטאָ-פּאָליציי, די העכערע יידן-ראַט אָנגעשטעלטע, די וואַרשטאַטן-אַרבעטער זעען זיך ניט. איך טרעף דאָרט אַ גרופּע פון פ.פּ.אָ. זיי דערציילן:

— מיר זענען דאָ נאָך פון נעכטן. יעדע וויילע קומען אָן נייע פּאַרטיעס. מען האָט אונז אומדערוואַרט געכאַפּט אויף שפּיטאָל-גאַס 6.

— ס׳איז נאָך ניט די גאַנצע ליקווידאַציע פון געטאָ.

— עס בלייבן נאָך אַ צען טויזנט יידן.

— קיין קאַמף אין געטאָ קומט ניט פאָר. דער עולם זאָגט : מען פירט צו אַרבעט — און ניט צום טויט.

— די געטאָ־פּאָליציי האָט מורא פאַר די פּאַרטיזאַנער, זיי גייען ניט צו די הויפן, וואו פּאַרטיזאַנער זענען פאַרבאַריקאַדירט.

— די דייטשן גייען אויך ניט צו.

— די חברה האָט מזל — זיי גייען אין וואַלד.

— די דייטשן קענען אונטערלייגן מינעס און נאָך אויפרייסן, חס וחלילה, די חברה מיט די באַריקאַדן...

פון געטאָ קומען אָן אויפן פּלאַץ קעסלען מיט פאַרברוינט וואַסער מיט גע־שניטענע ברויט. יידישע פרויען, וואָס אַרבעטן אין די געטאָ־קיכן, טיילן פונאַנדער קאָכלעפלען קאַווע, מוצא׳ס ברויט. דער עולם וואַרפט זיך אויפן ברויט און וואַסער. אַנדערע רייסן פון די הענט :

— נאָך אַ זופּ וואַסער, נאָך אַ זופּ וואַסער...

צווישן די ברויט- און וואַסער-טיילערינס: די קראַנקן-שוועסטער גראַדע־קלעפּ-פיש. זי זאָגט צו מיר:

— אַ גרוס אייך פון אייער פרוי. מיר קומען איצט אָן פון געטאָ. אין שפּיטאָל נאָכן אַרויספירן די מענער האָט זיך הימל און ערד אָפּגעטאָן. יללות, געוויינען. יעקב גענס האָט אָנגעזאָגט, אַז היינט פירט מען נאָר מענער. פרויען קענען זיך פרייוויליק פאַרשרייבן מאָרגן צום טראַנספּאָרט. אייער פרוי און שוועסטער האָבן זיך פאַרשריבן פרייוויליק. די פרויען פּאַקן פּעק פאַר די מענער. ס׳וועט גיין אַ וואַ-גאָן פּעק.

כ׳גיב איר איבער פאַר מיין מוטער, פרוי און שוועסטער אַ קורצן בריוו:

„פּלאץ ראסא, מיר וואַרטן אויפן טראַנספּאָרט. זייט מוטיק. זייט צוזאַמען, אפשר וועלן מיר זיך נאָך זען"...

▼

מען ליגט שעהן אויף דרערד. פּלוצעם אַ באַפעל :

— אויפשטיין !

מען פירט אונז צום באַן. פּלאָמבירטע וואַגאָנען פון בהמות, פאַרצויגן מיט דראָטן. ווי אין יענעם צוג „קאָוונע־פּאָנאַר". עולם ספק'ט אַריינצוגיין. ביי די טירן פון די וואַגאָנען שטייען געטאָ־פּאָליציסטן און טיילן יעדן איינעם צו אַ פּושקע קאָנסערוון, אַ פלאַש וואַסער, אַ שטיק ברויט :

— „אויף אַ טאָג עסן".

עולם באַרואיקט זיך — און מען גייט אין די וואַגאנען. מען שטופּט אַריין צו 50, 60, 70 מאַן אין אַ וואַגאָן.

ס'קומען צולויפן יונגע געטאָ־פּאָליציסטן.

— שרייבט גיך קורצע בריוולעך, מיר וועלן מיטנעמען און צעטיילן אין געטאָ.

מען רייסט שטיקלעך פּאַפּיר פון אַלטע צייטונגען, פון פּאַספּאָרטן, און מען שרייבט בריוועלעך. איך שרייב צו דער פרוי, צו דער מוטער, צו דער שוועסטער, צו משה אָליצקין, צו לייב שעפטלען, צו ישראל דימענטמאַנען — געזעגענונגס־ווערטער. דער געטאָ־פּאָליציסט לויפט און זאַמלט אין זיין היטל די בריוועלעך.

דורך אַ פאַרדראָטן פענצטערל זע איך : ווילנע, די אַלטע, שיינע ווילנע. עס לויכטן פון ווייטן די שטילע, רואיקע הייזעלעך, ס'שטייען רואיק די בערג פון גע־דימין. אל טל ואל מטר עליכם, הרי הגלבוע !... בלאָנדע קעפּעלעך לויפן פאַרביי פריילעך און שרייען צו זיך מיט הנאַה :

— מען פירט יידן צום טויט...

סאַראַ וואוילע קינדער! מי יתן ונפץ עולליך על הסלע..

וואָס איז דאָרטן אין די געטאָ־געסעלעך ? מען שרייבט זיך פרייוויליק... מען פירט... וואָס שטיי איך דאָ אין פענצטער ווי אַ צוקוקער ? מיך פירט מען דאָך אויך — ס'איז מאָדנע : איך בין שוין דאָ און איך בין נאָך דאָרטן. פאַרוואָס זשע בין איך אַזוי רואיק, רואיק — נאָר איך קען ניט דעריאָגן די געדאַנקען.

פּלוצים, מען פאַרריגלט די טירן פון די וואַגאָנען. מען פאַרדראָטעוועט, מיר זענען פאַרשלאָסן. אַ שווערע שטימונג. יעדער איינער דערמאָנט זיך שטיל:

— „קאָוונע־פּאָנאַר"..

אַ ייד רופט זיך אָן :

— אויב אין פּאָנאַר איז עס אַ מאָמענטאַלער טויט; אין קאָנצענטראַציע־לאַגער איז עס אַ לאַנגזאַמער טויט.

די באַן גיט פּלוצעם אַ ריר. כ'שטיי ביים פאַרדראָטעוועטן פענצטערל. ס'לויפט די שטאָט.

— זיי געזונט, ירושלים דליטא: כ'וועל דיך שוין קיינמאָל ניט זען.

ס'קלאַפּן שטיל די באַן־רעדער. כ'הער אַ שטים, מיין מאַמעס שטים, וואָס רופט פון אַ געסל דאָרט אין געטאָ :

— דו וועסט נאָך קומען ? כ'וועל דיר נאָך זען ?...

די באַן הויבט אָן צו גיין לאַנגזאַמער, אַ ייד רופט אויס מיט שרעק:

— יידן ! מיר דערנענטערן זיך צו פּ א נ א ר . . .

אַ טויטע שטילקייט, עס הערן זיך קלאָפּן הערצער. אויגן מיט שרעק, על־טערע יידן הויבן אָן צו שעפּטשען אַ תפילה. כ׳באַטאַפּ אַ פּאַרבאַרגענע קעשענע : דאָס מאָרפיום איז דאָ... איך נעם אַרויס דאָס מעסער פונאַנדערצושפּאַלטן די ברעטער פון די וואַגאָן־וועגט. די באַן גייט גאָר שטיל. יוגנט כאַפּט זיך שפּאַלטן די ברעטער פון די פּאַדלאָגעס. דער צוג שטעלט זיך אָפּ. מעסערס, העקלעך אַרבעטן פיבערהאַפט אין די וועגט, אין פּאַדלאָגעס.

— אַנטלויפן, ניט גיין צום טויט...

פּלוצעם, די באַן גיט האַסטיק אַ ריר. פּאַנאַר איז הינטער אונז... ס׳איז געווען דער לעצטער דייטשער וויץ פון גענאָ.

אין אַ רגע וועלט ביי אַלע אַ גוטע שטימונג :

פּאַנאַר איז הינטער אונז... פּאַנאַר איז הינטער אונז...

אַ ייד, אַן אָפּטימיסט, רופט זיך אָן :

— אויסגעמיטן פּאַנאַר... לאָמיר עפּעס טוען טעם זיין. ס׳וועט שוין גוט זיין. —

דער עולם נעמט פונאַנדער די פּעקלעך. מען עסט ברויט מיט קאָנסערוון. מען פּאַרטרינקט מיט וואַסער. מען איז זיך מכבד מיט דאָס, וואָס מען האָט מיטגענומען פון גענאָ. אַ יונגער בחור זינגט דאָס ליד פון גענאָ : „משה האַלט זיך".

אייגער רופט זיך אָן :

— משה האַלט זיך ! יידן, ס׳איז אַן עת צרה ליעקב. לאָמיר זיך האַלטן צוזאַמען. מיר וועלן צוזאַמען גיין אַרבעטן. צוזאַמען עסן. מירן זיי איבערלעבן.

אַ ייד מיט אַ דייטשישן יידיש ענטפּערט אים :

— איך בין פון דייטשלאַנד. כ׳וויים, וואָס עס איז אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער... איר וועט שוין זען, ווי מען קען זיך דאָרט האַלטן צוזאַמען. דעם ביסן פון מויל וועט איר איינעם דעם אַנדערן אַרויסרייסן. ווי חיות וועט איר ווערן. דעם געשטאַלט מענטש וועט איר פאַרלירן. און טרינקט ניט אַזוי גיך אייער וואַסער. איר וועט נאָך פאַרברענט ווערן פון דורשט...

שעהן לויפן. די לופט אין וואַגאָן איז געפּרעסט. שוועך צו אָטעמען. יידן שעפּטשען : „איך מוז עפּעס דערליידיקן..." נאָר וואו ? —

ס׳לויפן ווידער שעהן. די באַן שטעלט זיך אָפּ. מען עפּנט די וואַגאָנען. אַ פּרייער פּלאַץ, אַרומגעשטעלט מיט הונדערטער, הונדערטער דייטשן מיט אָפּענע ביקסן. אַ דייטשע הייזעריקע שטימע שרייט :

— צו פינף, צו פינף לויפן, שנעל !

מיר לויפן צו פינף. די דייטשן שלאָגן מיט גומענע נאַגייקעס. דער עולם, וואָס איז אין די וואַגאָנעס, איז זיך מכין באַצייטנס, מען לויפט צו פינף. די דייטשן דירי־גירן : איינס, צוויי, דריי — ערלעדיקט ! אוז דאָן טרייבט מען שוין ווייטערע פינפט־לעך : האַסטיק! און נאָך האַסטיקער! מענטשן לויפן צוריק און דערציילן זייער צער : ניט באַווייזן...

שוין אַלע צוריק. ס״ס באַווייזט זיך אין די טירן :

— אָפּגעבן געלט, צירונג, וועדטזאַכן. ביי וועמען מען וועט געפינען, וועט וועדן דערשאָסן !

מען גיט זייגערס, גאָלדענע ציינער, פּאַפּירן־געלט. זיי גייען אַוועק. די באַן רירט. אייגער זאָגט:

— וועז איך וואָלט געווען אַן ס״ס־מאַן וואָלט איך נאָך איצטער אַ זוך געטאָן. כ׳וואָלט נאָך געפונען געגוג, וואָס מען האָט זיי ניט אָפּגענעבן...

ס׳לויפן שעהן. די לופט איז געדיכט, אַז עס שווינדלט אין די אויגן. אַלע פּנימער זענען באַגאָסן מיט אַ קלעפּיקן שווייס. מען קען ניט אָטעמען.

ווי לאַנג וועט עס נאָך דויערן, וואו קריגט מען וואַסער? אַ טרונק וואַסער! די פּלעשער שוין לאַנג אויסגעטרונקען. געזאָגט, אַז אויף אַ טאָג. ס׳איז שוין דער צווייטער מעת־לעת. דער דריטער. אַ זופ וואַסער...

די באַן שלעפּט זיך. עס איז נאַכט. מען ליגט אין אָנמאַכט. קעפּ אויף קעפּ, ווי פּאַרסמט. עפּעס אין דער שטיל הערט זיך ווי אייגער זופט וואַסער!

ס׳איז געוווען דער ייד פּאַרזיכטיק און געטרונקען נאָר שלוקנווייז, איז אים גע־בליבן ביז איצט צו טרינקען. זיין שכן בעט זיך:

— גיב אַ שלוק וואַסער, כ׳וועל דיר געבן ברויט...

ער גיט אים די פּלאַש, ער נעמט זי אַרום און רייסט זיך ניט אָפּ. דער ייד שרייט אויס:

— דו טרינקסט אויס דאָס גאַנצע וואַסער!

ס׳וועט אַ טומל אין וואַגאָן. — וואַסער! — אַ שלוק וואַסער! אַ שלוק וואַסער! ס׳רייסן זיך געשרייען. מען שלאָגט זיך וועגן דער פּלאַש. קיין וואַסער איז שוין ניטאָ...

ליטע, לעטלאַנד, עסטלאַנד — פערטער מעת־לעת. די באַן גייט לאַנגזאַמער. דורכן פּאַרדראָטעווועטן פענצטערל זע איך ברייטע פעלדער, אומענדלעכע זומפּן, עפּעס באַ־דאַקן, באַראַקן און ווידער באַראַקן, וואַגאָנעטקעס מיט זאָמד, מיט קיזלשטיין, מיט שטיין־קוילן. לעבן דער באַן־ליניע זענען זיך שאָטנס, וואָס טראָגן זעק צעמענט, טאָטש־קעס ליים. עס שרייט אַריין אין וואַגאָן עפּעס אַ יידישע שטימע:

— ווער פּאָרט? יידן? —

איך שריי דורכן פענצטערל אין לופט אַריין:

— יידן!

עס ווערט אַ באַוועגונג אין פּאַרחלשטן עולם:

— זענען טאַקע דאָ אין עסטאָניע יידן?

אַ נייע האָפענונג עפנט זיך אויף אין די אויגן. מען וועקט אייגער דעם אַנדערן:

— שטייט אויף, שטייט אויף! מיר זענען שוין אויף אַן אָרט!

ס׳הערן זיך פון דרויסן יידישע שטימען:

ס׳איז צום לעבן! —

די באַן שטעלט זיך אָפּ:

וויוואָרא. — — — —

עס הויבט זיך אָן דאָס גרויזאַמע, אומבאַקאַנטע: מגילת עסטלאַנד.

12. ערב דער ליקווידאציע

די לעצטע טעג פון געטאָ האָב איך שוין אַליין ניט דורכגעמאַכט. כ׳בין שוין דאָן געווען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער וואיווארא. ווען עס זענען דאָרטן אָנגעקומען די לעצטע אַרויסגעפירטע יידן פון ווילנע, האָבן זיי דערציילט:

— אַז מען האָט אַרויסגעפירט קיין עסטלאַנד די מענער, געכאַפּטע דעם ערשטן, צווייטן, און דריטן סעפּטעמבער 1943, האָבן אַ סך פרויען געוועדעט זיך צום יידן־ראַט און צו דער געטאָ־פּאָליציי, אַז זיי ווילן פּרייוולי פּאָרן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער צו זייערע מענער.

צווישן די וואָס האָבן זיך געמאָלדן צום אַרויספּאָר, זענען אויך געווען מיין פּרוי מרים און מיין שוועסטער שפּרה. דעם 4טן סעפּטעמבער האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אַרויס־שיקן די פרויען, קרוב צו צוויי טויזנט. מען האָט זיי איינגעטיילט אין גרופּן: פרויען אָן קינדער, פרויען מיט אַין קינד, פרויען מיט מערערע קינדער. צו דער באַן־סטאַנציע וואיווארא אין עסטלאַנד, אייניקע קילאָמעטער פון קאָנצענטראַציע־לאַגער וואיווארא, איז ווירקלעך אָנגעקומען אַ באַן מיט פרויען פון ווילנער געטאָ. די באַן איז געשטאַנען דריי טעג. און דאָן איז פּאַרגעקומען אַ צעטיילונג אין צוויי גרופּן. אַיין גרופּע — פרויען אָן קינדער — האָט מען אָוועקגעפירט אין ריכטונג דעוואָל — שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט געוויער, אַז אין קאָנצענטראַציע־לאַגער קלאַגא, ביי רעוואָל. אַ צווייטע גרופּע — פרויען מיט קליינע קינ־דער אָדער סתם עלטערע פרויען — האָט מען אָוועקגעשיקט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג — ווי מען האָט שפּעטער דערציילט — קיין אַשווי ענטשים.

יעקב געגס האָט פּאַראַרדנט, אַז די אַרבעטער פון ה.ק.פּ., אַ צאָל פון דריי הונ־דערט און פופציק מאַן, זאָלן פאַרלאָזן דעם געטאָ און אַריבערקלייבן זיך צוזאַמען מיט זייערע משפּחות (אַן ערך 800 מאַן), אין 2 בלאָקן אויסערן געטאָ, אויף סובאָטש 37 (דאָרט וואו עס איז אַמאָל געווען דער קבוץ שחריה).

די „געטאָ־ידיעות" האָבן דאָן געשריבן, אַז אין אַלגעמיין זענען אַרויסגעפירט געווארן קיין עסטלאַנד זיבן טויזנט הונדערט דרייסיק פּערזאָן, און אַז אין געטאָ זענען געבליבן צען טויזנט צווי הונדערט פּערזאָן, צוזאַמען מיט די ה.ק.פּ. מענטשן.

אין געטאָ האָט מען געהאַלטן, אַז ס׳איז זיכערער צו זיין אין ה.ק.פּ. עס איז געווארן אַ געוואָלדיקער געדראַנג אַריבערצוגיין אין ה.ק.פּ.

דעם 5טן סעפּטעמבער האָט יעקב געגס געמאָלדן, אַז די אַרויסשיקונגען קיין עסטלאַנד זענען געענדיקט. יידן וועלן מער צו קיין שום אַרבעט אויסערן געטאָ ניט אַרויסגיין. זיי וועלן אַרבעטן נאָר אינערהאַלב די געטאָ־וואַרשטאַטן. דאָקעגן די יידן, וואָס זענען באַשעפּטיקט אין אייניקע וויכטיקע פונקטן, וועלן דאָרט בלייבן תמיד וואוינען אויסערהאַלב דעם געטאָ.

אזוי ארום איז געבליבן א פארריגלט געשלאסענער געטא און ארום אים, אויסערן געטא, אייניקע פארמאכטע יידישע בלאקן, שטאטישע קאנצענטראציע־לאגערן:

ה.ק.פ. מיט אן ערך אכט הונדערט מאן.

קיילים מיט אן ערך טויזנט צוויי הונדערט און פופציק מאן.

מיליטערישער לאזארעט ביי א זיבציק מאן.

געסטאפא (פיזישע ארבעטער) ביי א זעכציק מאן.

די 4 קאנצענטראציע־לאגערן האבן עקזיסטירט איןווילנע ביז יולי 1944 ווען זיי זענען ליקווידירט געוואָרן אייניקע טעג פאר דער באפריאונג פוןווילנע. ווי מען האט דערציילט איז די צאל יידן אין „ה. ק. פ." און אין „קיילים" דערגאנגען נאך דער גרויסער ליקווידאציע ביז 1500 אין יעדן לאגער, וויל עס זענען דארט צוגעקומען א סך יידן, וואס האבן זיך אויסבאהאלטן אין מאלינעס בעת דער גרויסער ליקווידאציע.

דאס לעבן אין געטא האט זיך א ביסל באַרואיקט. די געטא־וואַרשטאטן האבן אנגעהויבן ארויסגעמען מענטשן. אין געטא־טעכניקום האט מען געלערנט ווי פריער. אין געטא האבן זיך באַוויזן בולטע סימנים פון פארארמונג און הונגער. די קינדער האבן אנגעהויבן ארויסגעבן זעקס טויזנט פארציעס זופ א טאג.

דעם 6טן סעפטעמבער איז געקומען אין געטא א טאדט־קאמיסיע און פאר־האנדלט וועגן עפענען אין געטא א טאל־פאברויק. די ידיעה וועגן דעם האט ארויס־גערופן אין געטא נייע האפענונגען וועגן עקזיסטענץ־פערספעקטיוון.

דעם 14טן סעפטעמבער אין דער פרי האט נויגעבויער ערופן צו זיך יעקב גענס מיט ס. דעסלערן, און אין א פאר שעה ארום האט זיך צוריקגעקערט דעסלער אליין און האט איבערגעגעבן, אז יעקב גענס איז דערשאסן געוואָרן דורך נויגעבויערן.

ווי מען האט דערציילט אין געטא, האט יעקב גענס געוואוסט, וואס עס דערוואַרט אים יענעם טאג. א באקאנטער געסטאפא־מאן האט אים געוואָרנט, ער זאל נישט גיין, וויל עס איז פארן אויף אים א טויט־אורטייל. יעקב גענס אבער האט באשלאסן ניט צו אנטלויפן פון געטא און מעלדן זיך צו געסטאפא, בכדי ניט צו ברענגען צו אומזיסטע יידישע קרבנות אלס נקמה פאר זיין אנטלויפן. דעסלער, מורא האבנדיק פארן זעלבן סוף ווי יעקב גענס, איז אין עטלעכע טעג ארום פארשוואונדן פון געטא.

דעם 23סטן סעפטעמבער איז אנגעקומען דער לעצטער ענדגילטיקער טאג פון דער געטא ליקווידאציע.

▼

אין יענע טעג איז פארגעקומען אן ענדגילטיקער איבערברוך אין דער טאקטיק פון פ.פ.א., וועמענס הויפטציל איז לכתחילה געווען ק א מ פ א י ן ג ע ט א. פ.פ.א. האט געזען — אז אין אנבליק פון די ארויספירונגען קיין עסטאניע, וועלכע ווערן אויפגעפאסט דורך די יידן אלס ארויספירונגען צו ארבעט און ניט צו טויט, וועט פ.פ.א. ניט גלינגען מיטצורייסן דעם עולם צו א שלאכט אין געטא, וועלכע וועט זיך ענדיקן מיט זיכערן טויט, בעיקר פאר די א ו מ ב א ו א פ נ ט ע געטא־מענטשן. דעריבער פאלט דער באשלוס פון פ.פ.א. אריבערגיין פון געטא — אין וואלד.

13. די ארבעטס-לאגערן ארום ווילנע

אין ווילנער אומגעגנט האָבן זיך געפונען פֿאָלגנדיקע אַרבעטס-לאָגערן:
1) ביאַלאָ-וואָקאָ; 2) בעזדאַן; 3) רעשע; 4) סאָראָק טאָטאָרי; 5) קענע; זיי זענען מיט דער צייט געוואָרן אָפּטיילונגען פון ווילנער געטאָ און אונטערגעלעגן דער אויפזיכט פון ווילנער געטאָ-פּאָליציי, געוואָרן פֿאַרבונדן אַדמיניסטראַטיוו מיט אַ גאַנצע רייַ געטאָ אַנשטאַלטן, ווי סאַניטאַר-עפּידעמיאָלאָגישע סעקציע, געטאָ-שפּיטאָל, וכדומה.
אין די לאָגערן האָבן די יידן אָנגעבונדן קאָנטאַקטן מיט די אָרומיקע פּאַרטיזאַנער.

בעזדאַן (25 קילאָמעטער פון ווילנע)

דער בעזדאַנער לאָגער איז אַנטשטאַנען נאָך פּאַרן געטאָ אין יאָר 1941, דורך אַ גרופּע יידישע בעלי-עגלות, טראַנספּאָרט-אַרבעטער און קצבים פון נאָוואָגראָדער קוואַרטאַל אין ווילנע, וועלכע זענען אַוועק אַהינצו אויף טאָרף-אַרבעט (אַנשטאָט צו גיין צו די דייטשע אַרבעטן אין שטאָט גופא). אין עטלעכע מאָנאַטן אָרום זענען אַהינצו אַראָפּגעבראַכט געוואָרן זייערע פֿרויען און קינדער פון געטאָ. די יידן האָבן דאָרטן געלעבט אין שווערע סאַניטאַרע באַדינגונגען, וואָס האָט דערבאַכט צום אויסברוך פון אַ פלעק-טיפוס עפּידעמיע (יאָנואַר 1942). פון די הונדערט לאָגער-מענטשן זענען 75 קראַנק געוואָרן אויף פלעק-טיפוס, וועלכער איז פֿאַרלאָפן מיט קאָמפּליקאַציעס פון נערוועזיטעט-אויסברוכן און צייטווייליקן פֿאַרשווינדן פון זכרון. משה קאַלכהיים פון עקיבא, וואָס איז געווען אין בעזדאַן, האָט זיך פֿאַרבונדן מיטן געטאָ און געטראָפן זיך דאָרטן מיט מרדכי טענענבוים-טאַמאַראָוו און פּעסיע שיינבוים, אָנ-בינדנדיק אַזוי אָרום קאָנטאַקטן מיט דער חלוצישער קאָאָרדינאַציע. אין בעזדאַן איז געווען טעטיק אַ גרופּע פון עדיבא, וואָס האָט פּלאָנירט אין אָנהויב תקופה פון געטאָ, אַריבערצופּירן מענטשן פון ווילנער געטאָ קיין ווייסרוסלאַנד דורך בעזדאַן. מיט דער צייט איז אין בעזדאַנער לאָגער אַנטשטאַנען אַ פּאַרטיזאַנער-גרופּע, וואָס האָט געציילט 17 מאַן. אין מיטן חודש מאַי 1942 איז געקומען קיין בעזדאַן אַ פּליט פון דער שחיטה אין נעמענטשין (17 קילאָמעטער פון בעזדאַן). פּאַר שרעק טאָמער וועט דאָס זעלבע פּאַסירן אין בעזדאַן, זענען אַלע לאָגער-מענטשן אַנטלאָפן אין נאָנט שטייענדיקן וואַלד און זיי האָבן זיך צוריקגעקערט אין לאָגער ערשט, ווען זיי האָבן זיך דערוואוסט, אַז די עקזעקוציע-גרופּע האָט פֿאַרלאָזן די געגנט. די פּויערים האָבן דערציילט, אַז די נעמענטשינער יידן האָבן געשטעלט אַ וויידער-שטאַנד און אַז אַ יידישע פרוי האָט אַרויסגעריסן אַ קאַראָבין פון אַ ליטווישן שיסער און צעשפּאָלטן אים דעם קאָפּ. אין חודש יוני 1942 זענען די בעזדאַנער יידן אַריבערגעפירט געוואָרן אין ביאַלאָ-וואָקאָ.

נעבן ביאַלאָ-וואָקאָ זענען אַראָפּגעלאָזן געוואָרן, זומער 1942, 4 סאָוויעטישע פּאַראַשוטיסטן. פּ.פּ.א. האָט מיט זיי אָנגעבונדן קאָנטאַקט דורך דער פּאַרמיטלונג פון דער ביאַלאָ-וואָקאָער פּאַרטיזאַנער-גרופּע (צעסיע ראָזענבערג, הירש ראָזשאַנאָוויטש, וואַלטער זיסער). (דערציילט פון משה קאַלכהיים).

אין אַ צייט שפּעטער האָט מען וויידער געשיקט יידן צו טאָרף-אַרבעט אין בעזדאַן. אַ גרויסע גרופּע האָט געשטאַמט פון דער אַקציע קאָוונע-פּאָנער, וועו יעקב ענגל האָט אין דער לעצטער מינוט אָפּגעריסן עטלעכע וואָגאָנעס פון אַלגעמיינעם טראַנספּאָרט צו פּאָנאַר; די אָפּ-געריסענע וואָגאָנעס זענען אַוועק קיין בעזדאַן. אין דער צווייטער תקופה פון בעזדאַן האָבן דאָרטן געאַרבעט קרוב 400 מאַן.

דעם 9 יולי 1943 איז קיטעל געקומען אין בעזדאַנער לאָגער אויף אַן אָפּעל, געלויבט די לאָגער-מענטשן פּאַר זייער גוטער אַרבעט, געהויבן זיי טויזל מאַרמעלאַד; דאָן איז דער לאָגער אָרומגערינגלט גאָוואָרן דורך דייטשע און ליטווישע זעלנער, וועלכע האָבן באַוואָרפן מיט גראַנאַטן און אונטערגעצונדן די בנינים. די וואָס האָבן געפֿרוּבירט אַנטלויפן זענען דערשאָסן גאָוואָרן און די, וואָס זענען געבליבן — זענען לעבעדיקערהייט פֿאַרברענט

געווארן. נאר אויסצולנע זענען געבליבן ביים לעבן און געבראכט די גרויזאמע ידיעה אין געטא.

רעשע (15 קילאמעטער פון ווילנע)

דאָ האָבן געארבעט קרוב הונדערט יידישע ארבעטער ביי טאָרף. זייער לעבן האָט פאר-ציינט די ווילנער געטא-רעוויע „פּעשע פון רעשע". נאָך דער ליקווידאַציע פון בעזדאָן און ביאַלאָווקע זענען זיי געבראכט געווארן אין ווילנער געטא. אין רעשע האָט געשריבן זייער לידער דער דיכטער הירש גליק*), אין רעשע איז אויך פאַרשיקט געווארן יוסף גלאזמאן. ראָרט איז אויך אנטשטאנען א יידישע פּאַרטיזאנער-גרופּע.

ביאַלאָ-וואקא (14 קילאמעטער פון ווילנע)

דער לאגער האָט עקזיסטירט נאָך אויפער עס איז געשאפן געווארן דער געטא. זומער 1941 אין דער צייט פון די כאפענישן, זענען אהינצו אוועק צו טאָרף-ארבעט הונדערטער יידן און זיי זענען ניצול געווארן פון די געטא-אקציעס. עס האָבן זיך דאָרטן אויך געראָ-טעוועט יידן אנטלאפענע פון געטא בשעת די אקציעס פון די געלע און ראָזע שיינען. דאָרטן האָבן זיך צונויפגעזאמלט איבער טויזנט יידן און געלעבט פאַרהעלטנismעסיק א לייכטערן לעבן, ווי אין געטא. ענדע מערץ 1943 האָט מען די יידן פון ביאַלאָ-וואקא, צוגלייך מיט די יידן פון טאָרף-לאגערן ארום ווילנע, אריבערגעפירט אויף זאוואלנע 4 אין ווילנע, אויסערן געטא און פּרילינג 1943 האָט מען די יידן אריבערגעפירט צוריק אין ביאַלאָ-וואקא, אבער דאָס מאל נאָר א פּאָר הונדערט מאן, ווייל די איבעריקע האָבן זיך אריבערגעטראָגן אין ווילנער געטא.

אויף זאוואלנע 4 איז פאַרזאמלט געווארן א 2000 מאן. וואַרשיינלעך האָבן די צע-נויפגעזאמלטע אויף זאוואלנע 4 געדאַרפט טיילן דעם גורל פון דער אקציע קאָוונע-פּאָנאר. ווייזט אויס, אז אין לעצטן מאָמענט איז פּאַרעקאָמען עפּעס א שנוי און מען האָט זיי איבערגעלאָזט לעבן.

א געוויסן טאָג זענען פון ביאַלאָ-וואקא אנטלאפן עטלעכע יידן. אַלס קאַלעקטיוו שטראָף זענען דערשאָסן געווארן 67 יידן אויף אן אַלגעמיינעם לאגער-אפּעל, בשעת ווען עס איז אויסגעקליבן געווארן צום טויט יעדער פינפטער פון דער שורה. אין א פּאָר מאָנאָטן ארום האָט מען דעם לאגער ליקווידירט און אריבערגעפירט די יידן אין ווילנער געטא. בשעת דער ליקווידאַציע זענען 22 מאן פון דער ביאַלאָ-וואקער פּאַרטיזאנער-גרופּע אוועק אין וואַלד.

סאָראָקי טאַטארי (15 קילאמעטער פון ווילנע)

דאָרטן האָבן געארבעט א גרופּע פון הונדערט יידן ביי וואַלד-ארבעט און זיי האָבן צו-געגרייט ברען-מאַטעריאַל פאר ווילנער געטא. ווען צו זיי איז דערגאַנגען די ידיעה ווען דער ליקווידאַציע פון די לאגערן ארום ווילנע, איז זיך דער עולם צעלאָפן, געוואַנדערט אין די ארומיקע וועלדער און פעלדער און איינציקווייז צוריקגעקומען אין ווילנער געטא.

א שוואַנגערע פרוי, וואָס איז אנטלאפן אויפן בית-עולם נעבן ווילנע האָט דאָרט געבוירן איר קינד אין א קבר.

דורך סאָראָק טאַטארי זענען געגאַנגען אקטיוו פּאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאנער פון די ארומיקע געגנטן.

קענע

אין קענע האָבן געארבעט קרוב 200 ווילנער יידן. זיי זענען דעם 8 יולי 1943 ארום-גערינגלט געווארן דורך א גרופּע דייטשע און ליטווישע סאָלדאַטן און אויף אן ארט אויס-געשאָסן געווארן.

א חוץ די אויבנדערמאָנטע לאגערן זענען פון צייט צו צייט אויך געשאפן געווארן קלע-נערע צייטווייליקע לאגערן אויף באַשטימטע קורץ טערמיניקע ארבעטן.

---

*) הירש גליק, געבוירן אין ווילנע 1920, געענדיקט א העברעאישע פּאָלקס-שול, מיט-גליד פון דער ווילנער ליטעראַרישער גרופּע „יונגוואַלד". אין צייט פון געטא זיך געפונען אין די לאגערן פון ביאַלאָ-וואקא און רעשע, געשריבן דאָרט פּאָעמען און לידער, פּאָר וועל-כע ער איז צוויי מאל פּרעמירט געווארן אין געטא. אָנגעשלאָסן זיך צו פ.פ.א. דאָן אָנגע-שריבן די לידער: „זאָג נישט קיינמאל, אז דו גייסט דעם לעצטן וועג" (וואָס איז געווארן דער הימן פון די פּאַרטיזאנער), „זאנגל", „שטיל, די נאכט איז אויסגעשטערנט".

דעפּאַרטירט אין די קאָנצענטראַציע-לאגערן פון עסטלאַנד. זומער 1944 אנטלויפט ער פון לאגער גאָלדפּילין אין וואַלד, וואו ער קומט אום.

14. פּאַרטיזאַנער גייַען אין וואַלד

גרופּן נאָך גרופּן פּאַרטיזאַנערס זענען געגאַנגען אין וואַלד. לכתחילה זענען עס געווען די חברים פון יחיאלס קאַמפּס־גרופּע, וועמענס איינשטעלונג איז געווען באַזירט פון אַנטשטייאונגס־מאָמענט אָן, אויפן פּרינציפּ צו גיין אין וואַלד. שפּעטער זענען אויך געגאַנגען די פּ.פּ.אָ.־חברים, וועו עס איז אָנגעקומען די ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ דורך אַרויספירן די טראַנספּאָרטן קיין עסטלאַנד און לעטלאַנד.

איך רעכן דאָ אויס די נעמען פון די פּאַרטיזאַנער, וואָס זענען אַרויס אין וואַלד, אויף ווי וויַיט עס איז מיר געלונגען זיי טיילוויַיז צו רעקאָנסטרואירן פון געשפּרעכן מיט מענטשן פון ווילנער געטאָ.

1. די ערשטע גרופּע, וואָס איז אַרויס אַרגאַניזירט אין וואַלד אין ריכטונג פון רודניצקער פּושטשע דעם 25טן אַפּריל 1943, איז געווען די גרופּע אָנגעפּירט פון בארקע פרידמאַן און באַגלייט פון מיצקע באָסטאָמסקי.

צו דער גרופּע האָבן געהערט: בארקע פרידמאַן, מיצקע באָסטאָמסקי, פרידע מיט זיין פרוי, בתיה לעווין, פּסח מגיד, חייקע מיט איר פּאָטער, „דער קוי־מענקערער" א. ע.

גורל: אַלע אומגעקומען — חוץ מיצקע באָסטאָמסקי, פּסח מגיד און לייבל דער קאָך.

2. די צווייטע גרופּע „גרופּע לעאָן", אויפן נאָמען פון וויטענבערגן, אָנגעפּירט פון גלאזמאַנען, איז אַרויס דעם 25סטן יוני 1943 אין דער ריכטונג נאַראָטש.

אָנטוילנעמער: יוסף גלאזמאַן, זונדל לייזערמאַן, צבי און לייבל גארדין, יצחק מאָצקעוויטש, חיים לאָזאַר, טעווקע האָלפּערין, מולקע חזן, ישראל דו־שינסקי, בערעלע דרוזגעניק, בערל שערשנעווסקי, ראָזע שערשנעווסקי, רחל בוראקישקי, חיהקע טיקאָטשינסקי, דוד קוסקע, חיים ספּאָקיני, גערשקע דער שוסטער, ישראל לובטשאַנסקי.

פון זיי לעבן: חיים לאזאר, בערל שערשנעווסקי, דוד קוסקע, טעווקע האלפּע־רין, גערשקע דער שוסטער.

3. א וואָך נאָכן אַרויסגיין פון גלאָזמאַנען, איז אַרויס פון יחיאלס קאַמפּס־אַרגא־ניזאַציע אין נאַראָטשער פּושטשע א גרופּע פון פינף און צוואַנציק מאַן אונטער דער פירונג פון לייבל באַס. כמעט אַלע חברים פון דער גרופּע זענען אומגעקומען אין די וואַלדקאַמפן. לייבל באַס איז געפאַלן זעקס וואָכן פאַר דער באַפרייאונג. עס איז נישט באַקאַנט צי אימיצער פון דער גרופּע איז געבליבן לעבן.

אין דער צייט פון זעקסטן אויגוסט (ערשטע דעפּאַרטאַציע קיין עסטלאַנד) — ביזן ערשטן סעפּטעמבער (גרויסע מאַסן דעפּאַרטאַציע קיין עסטלאַנד), זענען אַרויס צווי גרופּן פון דער קאַמפּס־גרופּע יחיאל.

4. די גראָדנער גרופּע, בראש מיט מאיר זאַמאַשטשאַנסקי, צוזאַמען בערך 20 מאַן, איז אַוועק קיין נאַראָטש. זיי האָבן געזאָלט אַרויסגיין מיט דער ערשטער גרופּע מיט בארקע פרידמאַן, נאָר זיי זענען דורך דער געטאָ־פּאָליציי אַרעסטירט געוואָרן

און אַריינגעזעצט אין דער געטאָ־תפיסה. זיי זענען געווען צוערשט אין „נקמה"־אָטריאַד אין נאַראַטש. דערנאָך אין קאָמסאָמאָלסק־אָטריאַד, און שפּעטער אין קאַלי־נינס אָטריאַד. כמעט אַלע געבליבן ביים לעבן.

אַנטיילנעמער: מייר זאמאשטשאַנסקי, צפּורה בריזמאַן, אילקא, צבי ליפּשיץ, אהרון דעראטשינסקי, ליזע נוסבוים, רעזניק, אליק טראַכטענבערג, ראובן לוביטש, לוטעק שניידער (אומגעקומען), לייזער זאַלצמאַן (אומגעקומען).

5. די גרופּע פון עקיבא, בראש מיט שלום זילבער. זייער גורל איז געווען טראַגיש, זיי זענען אויפן וועג געכאַפּט געוואָרן פון ליטווישער פּאָליציי. פיר בחורים זענען געפאַלן אויפן אָרט אין קאַמף. צוויי בחורים מיט צוויי מיידלעך איז געלונגען צו אַנטלויפן און קומען צוריק אין געטאָ. אַנטרונען איז אויך דער באַגלייטער וואַלטער זיסער, וועלכער איז דער איינציקער אָנגעקומען אויפן באַשטימונגס־אָרט אין נאַראָ־טשער פּושטשע. בשעת דעם קאַמף האָט ער דערהרגעט צוויי ליטווישע פּאָליציאַנטן. די איבעריקע זענען גענומען געוואָרן לעבעדיקערהייט און מען האָט זיי געבראַכט קיין ווילנע אין געשטאַפּאָ, וואו מען האָט זיי שוידערלעך געפּייניקט, וועלנדיק אַרויסבאַ־קומען פון זיי די נעמען פון די, וואָס האָבן זיי אָרגאַניזירט. זיי האָבן זיך העלדיש געהאַלטן און קיינעם ניט אַרויסגעגעבן. דעם 23סטן סעפּטעמבער 1943, אין טאָג פון דער געטאָ־ליקווידאַציע, האָט מען די פרויען פון דער דאָזיקער גרופּע דערשאָסן, אַ טייל מענער אַרויסגעפירט אין די לאַגערן.

אַנטיילנעמער: שלום זילבער און זיין פרוי טשעסיאַ, שושנה אסטערמאַן, אהרון דער שוסטער מיט זיין פרוי,איזיע און אַנדערע.

נאָכן טויט פון יחיאל שיינבוים זענען אַרויס דריי גרופּן פון יחיאלס קאַמפס־אָרגאַניזאַציע:

6. דעם 11 סעפּטעמבער איז אַרויס אין רודניצקער פּושטשע אַ גרופּע פון פינף און צוואַנציק מאַן, אונטער דער פירונג פון יצחק טשוזשאָי, באַגלייט פון חיים דעם גראָבן (סאָלץ).

אַנטיילנעמער: חיים סאָלץ, יצחק און אַבראַשע טשיזשאָי מיט זייער מו־טער פייגע אַון הירשקע וואַרשאַווטשיק, ליאָלקע וואַרשאַווטשיק, חנה סאָלץ, בתיה פרידמאַן, בנימין יעקב סאַן, נתן צעלניק, אַברהם צעלניק, פעלאַ צעלניק, יצחק אַלפּער, וועלפקע סאַלין, יוסף גובערסקי, עפּשטיין, גיגוזשינסקי, זלמן טאָקער.

פון דער גרופּע געפאַלן: ליאָלקע ווארשאַווטשיק, העלדישער פּאַרטיזאַנער געקראָגן די אויסצייכענונגען אין אַ רוסישן אָטריאַד; עפּשטיין, וועלפקע סאַ־לין, אַ מוטיקער פּאַרטיזאַנער, אומגעקומען אַלס טאַנקיסט.

7. דעם 13טן סעפּטעמבער 1943 איז אַרויס אַ גרופּע פון דרייסיק מאַן אונטער דער אָנפירונג פון אלחנן מגיד, באַגלייט פון מיצקע באָסטאָמסקי אין רודניצקער פּושטשע.

צווישן זיי: אלחנן און בתיה מגיד, יאנעק און צמרת שומאוויטש־מערסיק, אבראשא פּענעאוסאוו און זיין פרוי, זיין ברודער באריע און זייגע עלטערן שמו־אל און זשעניע פּענעאוסאוו, ריזע פיינמאַן, מאיר און שושנה ליכטענזאַן, מאיר, זלמן און פאַניע וואָלאָזשני, סאנקע, שמואל שפּיראָ, רעסיא שפּיראָ, ישראל ראָזין, בן אשר, בנימין בן־אשר, דוד סווירסקי, בלומקע לעווין, שוב, יאַנקעלע גייוואוש, ראזאוו, פּופּקאָ אליהו, איצקאָוויטש.

געפאַלן: שפּיראָ שמואל.

8. דעם 15טן סעפּטעמבער, נאָכן דערשיסן יעקב גענסן, איז אַרויס די לעצטע גרופּע פון יחיאלס קאַמפס־אָרגאַניזאַציע.

אַנטיילנעמער: לעא בערנשטיין, פּעסיע שיינבוים, מיצקע ליפּענהאָלץ, ניסן

רויטבאַרט, לייזער און זשעניע בארט, י. ווייס, שלמה און מאשע בראנט, זשעניע בערקאָוויטש יאַנעק און ריטאַ פויסט, הוגאָ גראנער, מאַשע שניידער.

די דריי גרופּן האָבן געשאַפן די ערשטע יידישע פּאַרטיזאַנער־באַזע אין רוד־ניצקער פּושטשע. זיי האָבן שוין דאָרטן געפונען אין די רוסישע אָטריאַדן חיים לאַזאַר, טעווקע האַלפּערן און בערל שערשנעווסקי.

פון פ.פּ.אָ. זענען אַרויס ביזן 14טן סעפּטעמבער פינף גרופּן קיין נאַראָטש, צו דער ווייסרוסישער בריגאַדע פון מאַרקאָוון. צוזאַמען אַ הונדערט פופציק מאַן.

איין גרופּע געפירט פון שורקע קאַצענבויגען
צווייטע גרופּע געפירט פון משה קאַלכהיים.
דריטע גרופּע געפירט פון משה יודקע רודניצקי און ניסל רעזניק.
פערטע גרופּע געפירט פון זיסקאָוויטש מיט יאַנינסקי.
פינפטע גרופּע געפירט פון פישמאַן (פון סווענציאַן).

דאַן האָט פ.פ.א. באַקומען מיט אַ וואָכיקער פאַרשפּעטיקונג אַ מעלדונג פון פּאַרטיזאַנער־שטאַב פון דער ליטווישער בריגאַדע, אַז זיי זאָלן אַרויסגייל אויף דער באַזע פון רודניצקער פּושטשע.

אין טאָג פון דער געטאָ - ליקווידאַציע האָבן אַ זעכציק מאַן פון פ.פּ.אָ. צעטיילט אין גרופּן, פאַרלאָזן דעם געטאָ דורך די רערן פון דער וואַסער־קאַנאַלי־זאַציע. זיי האָבן זיך נעזאַמלט אין אַ קעלער פון פּושקין־פּאַלאַץ אויף סובאטש־גאַס. אויפן וועג צום זאַמל־פּונקט האָט אַ דייטשער פּאַטרול פאַרהאַלטן די צוויי שטאַבס־מיטגלידער פון פ.פ.א. יעקב קאַפּלאַן און אבראשא כוואויניק און די באַטאַליאָן־פאַר־בינדלערין אַסיאַ ביק. ווי מען דערציילט האָבן די דריי געעפנט אַ שיסעריי. פון זייערע קוילן איז געפאַלן מאַקס גראָס, דער אויספאָרשער פאַר פּאַרטיזאַנישע ענינים פון ווילנער געשטאַפּאָ. זיי זענען געכאַפּט געוואָרן לעבעדיקערהייט און געפירט געוואָרן אויפן פּלאַץ ראסא, וואו קיטעל האָט פאַר זיי אויפגעשטעלט דריי תליות.

אברהם כוואָיניק איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1907 אין שטעטל ראָזשינאָי, נעבן סלאָנים. באַזוכט די גימנאַזיע אין ביאַליסטאָק. געענדיקט דעם יורידישן פאַקול־טעט פון ווילנער אוניווערסיטעט. פון די יונגע יאָרן אַ חבר פון „בונד" אין ביאַלי־סטאָק און ווילנע, אין קריגס־צייט טעטיק אין קאָמיטעט פון די יידישע אַרבעטער־פּליטים. אין געטאָ געשטאַנען צוזאַמען מיט יוסף גלאַזמאַנען בראש פון דער דירות־אָפּטיילונג. איינער פון די איניציאַטאָרן פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט.. מיט־גליד פון פ.פּ.אָ.־שטאַב. געווען זייער האַרציק און פריינטלעך אין באַציאונגען צו מענטשן, פאָלקסטימלעך אין רעדן (אַברהם כוואָיניק איז פון דער פּראָוויזאָרישער פּוילישער רעגירונג אויסגעצייכנט געוואָרן נאָכן טויט אין יאָר 1945 מיטן אָרדער „ווירטוטי מיליטאַרי").

אָסיאַ ביק געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1922, געענדיקט די ווילנער יידישע רעאַל־גימנאַזיע.

יעקב קאַפּלאַן — געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1913. אַקטיוו אין יידישן וועלט־לעכן שול־וועזן אין ווילנע און פּראָווינץ. אין געטאָ קאָנצענטרירט ער צוזאַמען מיט משה אָליצקי דאָס שול־וועזן אין בלאָק „קייליס" אויסערן געטאָ. מיטגליד פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין געטאָ, שפּעטער איר סעקרעטאַר. נאָכן טויט פון וויטענ־בערגן אַריין אין פ.פ.א.־שטאַב אַלס פאָרשטייער פון די קאָמוניסטן.

אין פּושקין־פּאַלאַץ האָבן די פ.פּ.אָ.־חברים געוואַרט אויף אַ ידיעה פון לייבל געלבלום, וועלכע איז אַרויס אויסצופאָרשן די וועגן, וואָס פירן אין רודניצקער

פושטשע. אויף מאָרגן איז אָנגעקומען אַ שליח פון וואַלד וואַנקע, מיט דער ידיעה, אַז טייבל געלבלום איז געכאַפּט געוואָרן ביים שוועל פון וואַלד דורך אַ ליטווישן פּאַטרול.

נאָך אַ שווערן וועג, הונגעריקע און טויט מידע, זענען די חברים פון פ.פ.א. דערגאַנגען צו דער רודניצקער פּושטשע, וואו ס'האָבן אויף זיי שוין געוואַרט די פּאַר-טיזאַנער, וואָס זענען אַרויס מיט די פריערדיקע גרופּן.

ס'איז מיר ניט געלונגען עד היום פעסטצושטעלן די גענויע ליסטע פון אַלע פּאַרטיזאַ-נער, וואָס זענען אַרויס אין וואַלד, די נעמען פון אַלע אומגעקומענע אין די קאַמפן, ווי אויך פון די פּאַרטיזאַנער, וואָס זענען דעפּאָרטירט געוואָרן אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן.

כ'גיב דאָ איבער אַ ליסטע פון אומגעקומענע פּאַרטיזאַנער, וואָס כ'האָב באַקומען אין אויגופט 1947 פון דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע אין פּוילן.

כיג אַסיע, געבוירן 1922
כלום אַבראַשע
ביעלאַק טוביה, געב. 1923
בענסקי פייוול, געב. 1923
אינזש. באַראָן אליהו
בערנשטיין מירע, געב. 1908
אַדוו. בראַונשווייג סטאַניסלאַוו
באָנק יאַנקל, געב. 1907
גלאַזמאַן יוסף, געב. 1918
גאָרדאָן הירש
גאָרדאָן לייבל
גאָבשטיין מאָטל
גאָניאָנדזקי מירע
ווינסקי טויבע, געב. 1921
וואַרשאַווטשיק לאָלע, געב. 1920
וויטענבערג איציק, געב. 1905
זיסקאָוויטש ליאָווע, געב. 1912
יאַבראָוו איזיע
טייץ לייוויק, געב. 1910
טיקטין זלמן, געב. 1922
כוואָיניק אַבראַשע, געב. 1906
לובאָצקי דאָניע
לובאָצקי אימע
מאַגון ליזע, געב. 1918
מאַדייסקער סאָניע, געב. 1917
מאַצקעוויטש איזיע, געב. 1920
מאַרקאָוויטש ראַשל
מאַרקאָוויטש בלומע
מילייקאָווסקי יאַנקל, געב. 1920
פּרוכנאָ לאָלע
סווירסקי שלום, געב. 1906
ד"ר ח. פּערלמאַן
פרידמאַן באָרע, געב. 1907
קאָוונער מיכאַל, געב. 1920
קאַפּלאַן יאַנקל, געב. 1907
קוניסקי, געב. 1923
שלאַגמאַן חיים
שיינבוים איליאַ
אַראָנאָוויטש אהרן
באָראקס עדעק
בראוזע מ.
בראוזע (זיין פרוי)
בוראקישסקי חיהלע
גאַלדמאַן מרדכי
ווידוצקי דוד
ווילקאָמירסקי
ווייגער מאיר
טווערדין ראשל
טורגעל יאַנקל
לעווין אליהו
לעווין מאַטעס
לעווין יונה
לוקישער ראשל
לעווין
מעלצער חיים
מיקלישאַנסקי
נאַפּעלעאָן חיים
ניעדזוויעדסקי לובאַ
סאראכאן
סטריטשאַנסקי משה
פּופּיסקי פרידע
צעפּעלעוויטש גרישע
קאָוונער יאַשע
קוריצקי מולע
קאָניוכאָווסקי
ראשל טאָמקע
ראָדזעוויטש מאָניעק
ראף יאַשע
שערשנעווסקי-כץ ראָזע
שאַפּיראָ שמואל
שניידער באָריע
שאַפּיראָ (אַ קצב)
שמערע לייבקע (אַ קוימענקערער)

ישראל דיכטענטמאַן

די חרובע באַריקאַדע פון סטראַשון גאַס נומ. 12, וואו עס איז
געפאַלן יחיאל שוינבוים.

НАГРАДНОЙ ЛИСТ.

1.Фамилия, имя, отчество - М а г и д Хонон Моисеевич.

2.Звание - начальник разведки

3.Должность, часть - начальник разведки в отряде "Мститель".

Представляется к награде „Красная Звезда"

4.Год рождения 1916

5.Национальность - еврей

6.Партийность -

7.Участие в гражданской войне, последующих боевых действиях по защите СССР и отечественной войне /где, когда/- в партизанке 1943/44 г.г.

8.Имеет ли ранения и контузии в отечественной войне - нет.

9.С какого времени в Красной Армии.

10.С какого времени в партизанском отряде - с 14 сентября 1943 г.

11.Чем ранее награжде и когда - представлен к награде.

12.Адрес места рождения представляемого к награждению и адрес его семьи. Белоруссия.

Краткое, конкретное изложение личного боевого подвига или заслуг. 7 января 1943 г. М а г и д Хонон М. поступил членом еврейской подпольной организации в Виленском гетто т.н. ФПО и был там инструктором по обучению в стрельбе. В сентябре 1943г.группа еврейских партизан изворт. ФПО пробивается с Магидом в Рудницкую пущу - в регулярную партизанку. При организации еврейских отрядов, Магид получает назначение командира группы в отряде "Мститель". Ему поручаются ответственные задания, которые он успешно и мужественно проводит. 2 раза им уничтожается телефонно-телеграфная связь по шоссе Вильно-Эйшишки на протяжении 2- километр. Один раз такую же операцию по дороге Эйшишки - Ораны. По жел.дор.Вильно-Лида уничтожил телегр.-телефон.связь на расстоянии 4-х километр. в 2-х разных отрезках. В рамке бригадного задания руководил отрядом при подрыве рельс в день "рельс", при чем это задание было выполнено в условиях боя. Руководил при подмоге и уничтожению мостов в Вражеских районах Ольшеники и Рудники. Принимая участие в 3-х подрывах по жел.дор., уничтожив вра-

ערשטע זייט פון רוסישן פאָרשלאַגס-בריוו אויסצוצייכענען אלחנן מגיד מיטן „רויטן שטערן" פאַר זיינע פּאַרטיזאַנישע אויפטוען.

15. אין טאג פון געטא-ליקווידאציע

ס׳האט מיר דערציילט אינזשעניער ה. ליליענהיים:

— נאך דעם ווי דער געטא־קאמענדאנט יעקב גענס איז דערשאסן געוואָרן דורך געסטאפא, האט יעדער איינער אין געטא שוין געוואוסט, אז עס זענען אנ־געקומען די לעצטע טעג פון געטא. אין דער לופט האט זיך ממש געשפירט, עס גייט, עס קומט אן די ליקווידאציע פון געטא. עס איז געווען דער דריי און צוואנ־ציקסטער סעפטעמבער 1943. פינף א זיגער אין דער פרי איז פלוצעם געקומען קיטל אין געטא. אלע האבן דערוואָרט מיט שפאנונג די רעזולטאטן פון זיין קומען. גלייך נאכדעם איז ארויס בעניאקאנסקי אויפן הויף פון יידן־ראט און געהאלטן פון באלקאן א רעדע צום עולם. ער האט אנגעזאגט, אז דער געטא וועט ליקווידירט, א טייל באפעלקערונג וועט ארויסגעפירט קיין וויווארע און א טייל קיין ליטע. אין ווילנע וועלן בלייבן די יידישע ארבעטער פון אייניהייט „קיילים". ה.ק.פ. און דער דייטשער קריגס־לאזארעט. ער האט געענדיקט זיינע ווערטער מיט דער הבטחה:

— איך פאר מיט אייך צוזאמען.

קיטל איז געווען יענע מאמענטן זייער פריינדלעך... יידן, וועלכע זענען צו־אים צוגעגאנגען פרעגן, האט ער זיי געענטפערט געלאסן. ער האט ארומ־געשפאצירט מיטן יידישן פאליציסט דרייזין, און געהאלטן אים אונטערן האנט. און זיי האבן ביידע געלאכט. שפעטער האב איך געזען קיטלען שפאצירנדיק מיטן יידישן פאליציסט אבערהארט. א געטא־פאליציסט האט געבראכט א יידן, וואס איז געכאפט געוואָרן ביים וועלן נעמען ברויט אין א געוועלבל. אבערהארט האט דעם יידן אנגעהויבן צו הרגענען פאר די אויגן פון קיטל, ער האט אים אזוי צעממיתט, אז דער יד איז געפאלן אין חלשות. קיטל איז געשטאנען און זיך רואיק צוגעקוקט. ס׳איז געווען דער באפעל: קלייבן זיך צוויי א זייגער נאכמיטאג ביים געטא־טויער, בכדי ארויסצוגיין צו די טראנספארטן. וואס טאן? דער עולם האט ניט געוואוסט. אנדערע האבן געטראכט וועגן פארשטעקן זיך אין מאלינעס. דער קריג איז דאך מער ניט א פראגע פון עטלעכע חדשים, וועט מען וויי עס איז איבערלעבן. אנדערע האבן זיך געגרייט צום טראנספארט, אייליק געגרייט פעקלעך, אפשר איז דאס טאקע צום לעבן? דער עולם האט זיך א לאז געטאן ראבעווען די געטא־שפייז־געוועלבלעך. מען דארף די פראדוקטן ניט איבערלאזן פאר די דייטשן. מען דארף עס האבן מיט זיך אויפן וועג, אדער אין מאליגע ארויין. אין געטא איז שוין פון אייניקע וואכן געווען זייער א שטארקער הונגער. ביים ראבעווען די געוועלבלעך האט זיך ארויס־געווייזן, אז דארטן איז געווען א גרויסער זאפאס פון מעל און אנדערע שפייז־ארטיקלען, וואס האט געקענט נוצן אויף א לאנגער צייט. פאר וואס־זשע האט עס אויסבאהאלטן דער יידן-ראט און די געטא-פאליציי און געלאזט הונגערן די יידן?

דער עולם האָט עס אויסגעטייטשט דערמיט, אַז דער יידן־ראַט און די געטאָ־פּאָליציי האָבן וואַרשיינלעך געהאָפט, אַז זיי און נאָך אַ געוויסער קרייז מענטשן וועלן איבער־בלייבן אין ווילנע, נאָך דער ליקווידאַציע, האָבן זיי אָפּגעשפּאָרט פאַר זיך פּראָדוקטן. עלף אַ זייגער זענען אַריין ליטווישע פּאָסטנס אין געטאָ. פיר אַ זייגער זענען געקומען אוקראַינער אין געטאָ און געלאָפן איבער די הייזער טרייבן די יידן צום געטאָ־טויער.

יידן האָבן אָנגעהויבן שטראָמען מיט זייערע משפּחות צום געטאָ־טויער מיט די פּעק אויף די פּלייצעס. פון דאָרטן זענען זיי געגאַנגען צום פּלאַץ ראסא. דער גאַנצער וועג איז געווען אַרומגעשטעלט פון ביידע זייטן מיט אַ שפּאַלער פון ס״ס־

יעקב קאַפּלאַן

כוואָיניק

לייט און אוקראַינער, שווער באַוואָפנט מיט אויטאָמאַטיש געווער. אין מיטן וועג האָט מען פּלוצעם אָנגעהויבן צעטיילן: די מענער פאָראויס, און די פרויען לינקס, אויף אַ פּלאַץ הינטער אַ מויער. דאָרט האָט מען ווידער צעטיילט: די עלטערע פרויען מיט קינדער לינקס, די יינגערע און געזונטערע פרויען רעכטס. מיר, די מענער, זענען געווען צוזאַמענגעקליבן אויף אַ גאַס. יידן האָבן אַלץ געשטראָמט און געשטראָמט. אַז ס׳איז געוואָרן אָוונט איז אָנגעקומען אַן אויטאָמאָביל מיט אַ פּאַטעפאָן און אַ הילכער. אויטאָמאָבילן האָבן באַלויכטן דעם גאַנצן פּלאַץ מיט שיין־וואַרפערס. די מעגאַפאָנען האָבן געשפּילט מאָדערנע דזשאַז־מוזיק. אַ דייטש האָט דערקלערט, אַז מיר בלייבן אַלע די גאַנצע נאַכט אויפן גאַס צוליבן שולד פון די יידן, וואָס גייען ניט אַרויס אייגנוויליק און מען מוז זיי טרייבן איינציקווייז פון די הייזער...

ס׳איז געוואָרן נאַכט. אוקראַינישע וועכטערס האָבן געקרייזט צווישן אונז און געוואָלט באַראַבעווען זייגערלעך, געלט און אַנדערע ווערטפולע זאַכן. די גאַנצע נאַכט האָבן זיך געהערט אַרומלויפנדיקע טריט, שאָסן, רוסישע קללות. אין דער

פרי איז געקומען ווייס, און מען האָט אָנגעהויבן שטעלן פיר לייטערס צו אַ מויער. דאָקטאָר טאָבענהויז, וועלכער האָט זיך געפונען נעבן מיר אויפן פּלאַץ, האָט מיר געזאָגט שטיל:

— זע, מען גרייט אַ מאַסן־עקזעקוציע.

פּלוצעם האָט מען אויסגערופן:

— ווער איז דאָ אַ זייגערמאַכער?

האָט אייגער פון די שורות אויסגערופן:

— ס׳איז דאָ אַ זייגערמאַכער — לעווין.

האָט מען אַרויסגערופן לעווינען פון די שורות, אַלע יידן האָבן געמיינט, אַז מען באַפרייט אים באַלד אויפן פּלאַץ און מען וועט אים אָפשיקן אין ה.ק.פּ. שפּעטער

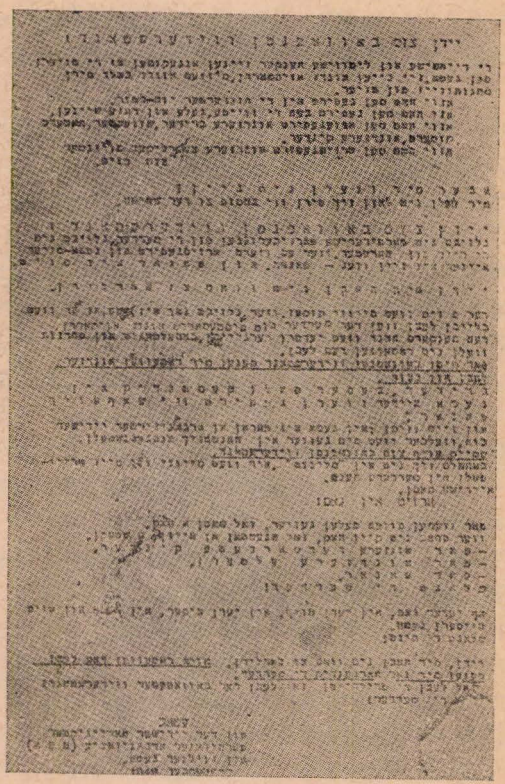

אויפרוף פון פּ.פּ.א. דעם 1-טן סעפּטעמבער 1943.

האָט מען געהייסן אָפּגעבן מעסערס און אַנדערע שאַרפּע אינסטרומענטן און עס איז אויסגעוואַקסן אַ בארג מעסערס און שאַרפּע געצייג. דאָן איז געגאַנגען צוויישן די שורות אַ העכערער דייטשער באַאַמטער און געוויזן מיט די פינגער, ווער עס זאָל אַרויסגיין. דאָס זענען געווען מינוטן פון טויט־שרעק, ווייל מיטן פינגער האָט ער אָנגעוויזן אויף אַלטע לייט, אויף קליינע קינדער און אויף מענטשן מיט אַ שוואַך אויסזען. די שוואַכערע האָבן אָנגעהויבן זיך אויסצובאַהאַלטן אונטער די

פֿלייצעס פון די שטאַרקערע, כדי מען זאָל זיי ניט באַמערקן. דער דייטש אָבער האָט געשפּאַנט צווישן די שורות און אויסגעזוכט זיינע קרבנות. אַזוי האָט ער אויסגעווײַלט אַן אַכציק ביז הונדערט מאַן. זיי זענען אַריינגעשטופּט געוואָרן אין אויטאָמאָבילן. מער איז פון זיי קיין שפּור ניט געווען. שפּעטער איז אַרויס אַ דייטש און געמאָלדן אַן אורטייל.

— עטלעכע מענטשן וועלן געהאָנגען ווערן פֿאַר שטעלן אַ ווידערשטאַנד, באַזיצן געווער און פּאַרן פֿרואוון אַנטלויפֿן צו די פּאַרטיזאַנער. די עקזעקוציע וועט אויסגעפֿירט ווערן פֿאַר אַלעמען אין די אויגן בכדי אַלע זאָלן וויסן, וואָס עס דערווארט זיי פֿאַר שטעלן אַ ווידערשטאַנד.

דערווייל האָט וויס צוגעבראַכט פֿיר תליות, דאָרט וואו מען האָט פֿריער געבראַכט די לייטערס. מיר האָבן גלייך דערזען: מען נעמט אַרויס פֿיר מענטשן און מען פֿירט זיי אַרויף אויף די לייטערס. דאָס זענען געווען: דער ערשטער — כוואַיניק, דער צווייטער — לעווין, דער דריטער — יעקב קאַפּלאַן, די פֿערטע — דאָס מיידל אַסיאַ ביק.

ווען אַלע זענען אַרויף אויף די לייטערס, האָט דאָס מיידל געשמייכלט.

כוואַיניק איז געווען דער נאָנטסטער צו אונז. ער האָט געקוקט אויף אונז פון אויבן און האָט געמאַכט לייכטע באַוועגונגען מיט די הענט, אַזוי ווי ער וואָלט זיך געזעגנט און אויך געשאָקלט מיטן קאָפּ. לעווין און קאַפּלאַן זענען רואיק געשטאַנען. אַזוי זענען זיי געשטאַנען אַ פּינף מינוט און די פּעטלעס זענען געווען פֿאַרוואָרפן אויף זייערע העלדזער. וויס, אין אַ שוואַרצן היטל, מיט אַן ס״ס־שאַרבן, איז געשטאַנען און געפֿרואוט, און באַטאַפּט מיט די הענט צי אַלץ איז אין אָרדענונג אויף די תליות. פּלוצעם האָט מען אַ צי געטאָן די לייטערס אונטער די פֿיס פון די פּיר. די קערפּערס האָבן אַנגעהויבן צו צוקן. די שטריק האָט זיך אונטערגעריסן אונטערן שווערן לעווינען און ער איז אַרונטערגעפֿאַלן. וויס האָט געהייסן אים אויסדרייען זיך און שטיין מיטן פּנים צום מויער.

צום ערשטן איז געשטאַרבן דאָס מיידל אין קורצע מינוטן. דער צווייטער איז געשטאַרבן יעקב קאַפּלאַן. דער קערפּער פון כוואַיניק האָט זיך געוואָרפן אין קראַמפּן. ער איז געווען בלוי. מע׳ האָט געזען, אַז די פּעטלע האָט זיך ניט באַלד פֿאַרמאַכט גענוי און דער טויט קומט ניט שנעל. וויס האָט געזאָגט לעווינען, ער זאָל זיך שטעלן אויף די קני מיטן פּנים צום וואַנט. ער איז צוגעגאַנגען פון הינטן און דערלאַנגט אַ קאָטן־שאָס אין קאָפּ. דער קערפּער פון לעווינען איז געפֿאַלן, זיין בלוט האָט אָנגעהויבן צו רינען איבער די שטיינער. דער קערפּער פון כוואַיניק האָט אַלץ שוואַכער און שוואַכער געציטערט. פון הינטערן מויער, וואו עס האָבן זיך געפונען די פֿרויען, האָבן זיך געהערט עשריייַן פון שרעק. מען האָט אונז אויסגעשטעלט אין לאַנגע רייען און געגעבן אַ סיגנאַל צום מאַרש. פון ביידע זייטן זענען געשטאַנען אוקראַיִנער און ס״ס־לייט, באַוואָפנט מיט אויטאָמאַטישע קאַראַבינען. מיר האָבן דורכגעמאַרשירט פֿאַרבי די קערפּערס פון לעווינען און פון די אויפגעהאָנגענע — אין דער ריכטונג פון דער באַן־סטאַנציע.

מען האָט אונז אריינגעפֿירט אין די וואָגאָנען. — — —

16. פּאָנאַר

פּאָנאַר, וואַלד, און גרעזער און בלומען. זיבן קילאָמעטער הינטער ווילנע, אויפן וועג ביים גראָדנער שאָסיי, ביי דער באַן־ליניע ווילנע־וואַרשע.

ס׳איז שיין פּאָנאַר. איינס פון די שענסטע ווינקלען פון ווילנער אומגעגנט. אַהינצו פלעגן אַמאָל ציען אויספלוגן פון ווילנער יידישע לערערס מיט זייערע תהמידים, יוגנט און קינדער. אין די נעכט פלעגט מען אָנצינדן שייטערס און זינגען יידישע לידער, הויראָס און קאָראָהאָדן, געזאַנג און טאַנץ — אַמאָל אין פּאָנאַר..

און איינמאָל, אויף איינעם פון אונזערע פּאָנאַר־אויספלוגן, האָט אַ יידישער בחור אַ זאָג געטאָן נאָך אַ צעשטורעמטן הוירא־טאַנץ:

— לאָמיר אַוועק. די ערד ברענט אונטער פּאָנאַר!

און קיינעם האָבן זייגע ווערטער ניט אָנגעצונדן מיט שוידער; און אויך ער אַליין האָט ניט דערפילט זיין גורל־נבואה.

נאָר אין שרעקנס־נעכט אין געטאָ, אויף דער מאַלינע, פלעגט ער אונז דער־מאָנען פריידיד־אויספלוגן אַמאָל אין פּאָנאַר... און פלעגט מיט טויטן פּחד איבערחזרן:

— עס ברענען שייטערס אין פּאָנאַר!

אין פּאָנאַר ליגט דער רוב מנין פון ווילנער יידנטום. די ערשטע האָט מען אַהינצו געפירט, זומער 1941, וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן דורך די „כאַפּונעס", און פון פּאָגראָם אויף נאָווגאָראָד און שניפּישאָק, און די, וואָס מען האָט זיי געהייסן נעמען אַ האַנטוך מיט זיך, ווייל זיי פּאָרן אויף אַרבעט. נאָך דער באָפרייאונג, ווען מען האָט געעפנט די מאַסן־קברים, האָט מען געפונען דאָרט די הרוגים מיט די האַנטוכער און זייפן. מען דערציילט, אַז ביי די מערהייט פון זיי זענען די הענט געווען פאַרבונדן אויף הינטן און דער שאַרבן דורכגעלעכערט פון הינטערשאָסן. (האָבן זיי זיך ווידערגעשטעלט, און דעריבער האָט מען זיי געבונדן די הענט? — ס׳איז אַ סוד פון פּאָנאַר). און דאָן האָט מען אַהינצו געפירט די יידן פון דער ערשטער פּראָוואָקאַציע (1טער סעפטעמבער 1941) און פון אַלע פּראָוואָקאַציעס: די יידן פון לידסקער גענסל; פון לוקישקער תפיסה; פון צווייטן געטאָ; די געכאַפּטע אין די שעג פון די „געלע שיינען", פון די „ראָזע שיינען", און די, וואָס האָבן געוואָלט פּאָרן קיין קאָוונע.

און אויך נאָך דער געטאָ־ליקווידאַציע, איז פּאָנאַר נאָך אַלץ געווען הונגעריק. מען האָט אַהינצו געפירט יידן געכאַפּטע אין די מאַלינעס, ווי אויך שוואַכע און קראַנקע פון קאָנצענטראַציע־לאַגער אין עסטלאַנד.

אויף די פעלדער פון פּאָנאַר ליגן יידן ניט נאָר פון ווילנע. אין „געטאָ־פּאָסט־

ביורא" פלעגן אפט אנקומען אנפראגעס פון פארשידענע יידישע געטאס וועגן גורל פון יידן, וואס מען האט פון זיערע מקומות געפירט קיין ווילנע און אין ווילנער געטא זענען זיי ניט אנגעקומען. זיי האבן זיך אפגעשטעלט זיבן קילאמעטער ווייטער...

ווילנער יידישע ארבעטער האבן געזען ווי ס'זענען ביים באן געפארן גרופן טשעכישע יידן, שיין געקלייד#, אנגעטון אין צילינדערס. מען האט זיי געפרעגט:

— וואוהין פארט איר?

— אין דער שטאט פאנאר.

— פאנאר איז ניט קיין שטאט! ס'איז...

קיינער פון די גרופן טשעכישע יידן האט ניט געגלויבט.

די יידישע געטא־פאליציסטן, וואס האבן מקבר געווען די מתים פון פאנאר נאך דער „אקציע קאונע", האבן דערציילט, אז זיי האבן דארטן געפונען יידישע

פאנאר פאר דער מלחמה
אן עקסקורסיע פון ווילנער יידישע לערער אויף פאנאר אין יאר 1927
(פאטא צוגעשיקט פון א. גאלאמב).

פאספארטן פון פראנקרייך, האלאנד און אנדערע לענדער. פון צייט צו צייט, פלעגט דער געטא אויפגעציטערט ווערן מיט א ידיעה:

— פארבייגעפארן אן עשאלאן יידן.

פון וואנען? — האט קיינער ניט געווואוסט.

וואוהין? — האט יעדער געווואוסט — קיין פאנאר.

פאנאר איז געווען א פארניכטונגס־פלאץ אויך פאר ניט־יידן. אהינצו האט מען געפירט אין די טויזנטער די סאוויעטישע קריגס־געפאנגענע און די סאוויעטישע פרויען, וועלכע זענען געווען אינטערנירט אין ווילנע — די גלחים פון קאטוילישן

סעמינאַר אין ווילנע — און סתם אַריער, פאַרדעכטיקטע אין ווידערשטאַנדס־טעטיקייט.

זומער 1943, ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע סאָוויעטישע קאָנטער־אָפענסיווע, זענען דורכגעפאָרן פאַרביי ווילנע צענדליקער עשאַלאָנען מיט עוואַקו־אירטע רוסישע מענער און פרויען. יידישע באַן־אַרבעטער פלעגן זיי פרעגן:

— קודאַ? (וואוהין?)

— נאַ ראַבאָטו וו גאָראָד פּאָנאַרי (אויף אַרבעט אין שטאָט פּאָנאַר).

אין זעלבן זומער איז ביים ווילנער באַנהויף אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט פון רוסישע קינדער פון דריי ביז צען יאָר, וואָס האָט געזאָלט גיין אין דער ריכטונג — פּאָנאַר.

קריסטלעכע באַן־אַרבעטער האָבן זיי אָפּגעקויפט פון זייערע דייטשע באַגליי־טערס פאַר פינף — פאַר צען — פאַר פופצן מאַרק...

אין פּאָנאַר ליגן אויך הונדערטער ליטווישע יידן־מערדערס. ווען זיי האָבן

הזכרה אויף פּאָנאַר, נאָך דער באַפרייונג, 1944.
(אַרכיוון פון דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע אין מנכען).

פאַרענדיקט זייער פאַרניכטונגס־אַרבעט איבער די יידן, האָבן די דייטשן זיי באַפוילן צו גיין אַלס „פרייוויליקע" אויפן סאָוויעטישן פראָנט, די ליטווינער האָבן עס ניט געוואָלט. מאָרדן יידן איז באַקוועמער... האָט מען זיי אויסגעטאָן די גאַרטלען, געהייסן אויסשניידן די קנעפּ פון זייערע הויזן, און מען האָט זיי געפירט דורך זייער הויפּט־שטאָט מיט אַראָפּגעלאָזטע הויזן — אַהינצו, וואו ס׳זענען געלעגן זייערע יידישע הרוגים.

נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ, זענען די דייטשן צוגעטרעטן צו פאַרווישן די שפּורן פון זייער מאָרד. זיי האָבן געבראַכט קיין פּאָנאַר קריסטן פון די טורמעס און אַ גרופּע יידן. זיי איז פאַראָרדנט געוואָרן צו פאַרברענען די מתים, און זייער

אַש צעמישן מיט זאַמד. יעדעס מת האָט געהייסן ביי די דייטשן אַ פיגור, און די אַרעסטאַנטן האָט מען צעטיילט לויט זייער אויפגאַבע אין: „פיגור־גרעבערס" — „פיגור־טרעגערס" — „האָלצפאַרזאָרגערס" — „פייערמייסטערס" — אַשן־זיפּערס" — און „סמנים־פאַרגלעטערס".

די מתים זענען אויסגעגראָבן געוואָרן פון די מאַסן־גריבער און געלייגט געוואָרן שיכטנוויז אין גרויסע פּיראַמידן. אין יעדער פּיראַמידע ביי דריי טויזנט פינף הונדערט פיגורן. די שייטערס פלעגן אונטערגעצונדן ווערן דורך צינדבאָמבעס, אייל און בענזין. זיי פלעגן ברענען ביז צען טעג.

די פיגורן־פאַרניכטערס זענען געווען געשמידט אין קייטן און אַרעסטירט אין אַ בונקער אינערהאַלב פּאָאַר. זיי האָבן אויסגעגראָבן אַן אונטערערדישן טונעל און אַ טייל פון די מענטשן איז געלונגען זיך צו ראַטעווען און אַרויסגיין צו די פאַרטי־

דערמאָרדעטע אין קאָנצענטראַציע־לאָגער קלאָגא, ביי רעוואָל אין עסטלאַנד, דעם 19-טן סעפּטעמבער 1944.

זאַנערס. אויף די מאַסן־קברים האָבן די דייטשן געגאָסן בעטאָן, דורכגעפירט באַן־רעלסן, עס זאָל קיין שפּור ניט בלייבן פון די הרוגים.

אויף די פעלדער פון פּאָאַר ליגט דאָס אַש און געביין פון איבער הונדערט טויזנט הרוגים. דאָרטן איז דער בית־עלמין פון ירושלים דליטא, וואָס איז ניט געקומען צו קבר ישראל. ס׳איז שיין פּאָאַר, אייגס פון די שענסטעווינקלעך פון דער ווילנער אומגעגנט.

17. פארשידן איז געווען דער גורל...

אזוי איז ליקווידירט געווארן דער געטא־ווילנע, דער יידישער ציבור פון ירושלים דליטא, וואס האט אין געטא געציגן זיין הערלעכע דורותדיקע טראדיציע, און וועלכע האט זיך פארשריבן אויף אייביק אין פנקס פון יידישן געראנגל.

פארשידן איז געווען דער וועג פון ווילנער יידנטום נאך דער ליקווידאציע פון געטא. הונדערטער איז געלונגען ארויסצוגיין אין וואלד צו די פארטיזאנערס; געציילטע הונדערטער זענען געבליבן אין די בלאקן הק״פ און „קיילים״, ווי אויך אין נאך א פאר קליינע אינהייטן אויסערן געטא; א קליינער טייל איז געבליבן אויסבאהאלטן אין די מאלינעס פון געטא, אין די קאנאליזאציע־דערן, ווי אויך אין מאלינעס אויסערן געטא; די איבעריקע, דאס הייסט דער רוב מנין ורוב בנין, איז פארשיקט געווארן אין די קאנצענטראציע־לאגערן קיין עסטלאנד און לעטלאנד.

פארשידן איז אויך געווען דער גורל פון ווילנער יידנטום. די יידישע פארטיזאנערס האבן זיך קאנצענטרירט בעיקר אין די וועלדער (פושטשעס) פון נאראטש, אן ערך הונדערט דרייסיק קילאמעטער פון ווילנע, ווי אויך אין דער רודניצקער פושטשע, אן ערך פערציק קילאמעטער פון ווילנע. דארט זענען אויך געשאפן געווארן יידישע אפטיילונגען: „קאמף״, „נקמה״, „נצחון״, „א טויט דעם פאשיזם״.

אין די וועלדער האבן ארום זיי זיך גרופירט אויך די יידן פון סוועניצאן, קורענייץ, ווילייקע, סוויר, דאלהינאוו, איליע, לידע, און אנדערע מקומות — יידן, וואס האבן זיך אויפגעהאלטן אין די וועלדער און געזוכט א וועג צו די פארטיזאנערס.

דאס איז א קאפיטל פון גבורה און עקשנות, א ניי, ליכטיק קאפיטל אין דער דורות־לאנגער געשיכטע פון ירושלים דליטא. ס׳איז א קאפיטל, וואס דארף באזונדער באשריבן און באלויכטן ווערן דורך די, וואס דער גורל און זייער קאמפס־ווילן האט זיי זוכה געמאכט אין אים אנטיילצונעמען.

די ווילנער יידישע פארטיזאנערס האבן זיך באטייליקט אין די באפרייאונגס־קאמפן פון ווילנע און זענען צוזאמען מיט די רויטע ארמייער אריינגעטרעטן אין דער באפרייטער שטאט און זוכה געווען צו זינגען די ווערטער פון פארטיזאנער־הימען אויף די חורבות פון דער בלוטיקער מאכט, וואס האט פאריאכט און פאר־ניכטעט ירושלים דליטא. אין די שטילע געסלעך פון געטא, אין די רואינען, וואו יעדע שטוב, וואו יעדער שטיין האט דערמאנט אין דעם גוואלדיקן געראנגל פון ירושלים דליטא פאר איר קיום — דארט האבן אפגעקלונגען די ווערטער, וואס זענען אויסגעחלומט געווארן אויף געהיימע געטא־פארזאמלונגען:

מיר זענען דא ! — — —

די יידישע פּאַרטיזאַנערס זענען אַרויס פון די וועלדער באַוואָפנט מיט אַ גע־שמידטן קאַמפס־רצון, און מיט אַ טיפער ברענענדיקער בענקשאַפט צו אַ זעלבסט־שטענדיקן, שטאָלצן, פרייען, יידישן לעבן, און די מערסטע פון זיי, זענען, נאָך ניט־אָנגעזעטיקטע פון נקמה, אַוועק ווידער צו נייע פּאַרטיזאַנישע שליחותן.

▼

די יידישע אַרבעטער פון הק״פּ־איינהייט („הערעס־קראַפט־פּאַרק") און „קייליס"־איינהייט (פוטער־פאַבריק), זענען נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ געבליבן אין שטאָט ווילנע, אין די בנינים פון זייערע אַרבעטס־איינהייטן. אַרומגעצוימטע מיט דראָט, האָבן זיי געלעבט, ווי פאַראיינזאַמטע אינדזלען אין דער נאַצישער שטאָט, באַהערשטע פון שטענדיקער מורא, אַז עס דערוואַרט זיי דער גורל פון גאַנצן ווילנער יידנטום. 150 ה.ק.פ.-יידן האָבן געוווינט אין די וואַרשטאַטן „פּאַנצער-קאַזערנע".

און ביי יענע באַדינגונגען האָבן די שרידים פון ירושלים דליטא אָרגאַניזירט אין זייערע בלאָקן־אינדזלען שולן פאַר די קינדער, וועלכע זיי האָבן אויסבאַהאַלטן פון דעם רוצחישן אויג, ווי אויך יום־טובים פאַר זיי; און געזאַמלט מאַטעריאַלן, ווי אויך געשריבן טאָג־ביכער.

די יידן פון „ה.ק.פ." און „קייליס" האָבן אָנגעהויבן צו בויען זייער לעבן לויטן מוסטער פון געוו. ווילנער געטאָ; זיי האָבן אויפגעשטעלט אַמטן (וווינונג-פאַרפלע-גונג, מעלדונגסאַמט, געזונהייטס-וועזן), ווי אויך וואַרשטאַטן (שלאָסעריי, מאַלעריי, אויטאָ-מעכאַניק, שניידעריי, שוסטעריי, פיין-מעכאַניק, זייגערמאַכעריי א. אַ. וו.).

ערב פּסח 1944 (27טער מערץ) האָבן די יידן אין די אַרבעטס-בלאָקן באַ-קומען אַ פאַראָרדענונג אַרויסצופירן די קינדער, אַרומגעוואַשענע און אויסגעפּוצטע, צום שפּיטאָל, בכדי דורכצומאַכן קעגן־טיפוס־איינשפּריצונגען. פון דאָרט זענען די קינדער פאַרכאַפּט געוואָרן אין אויטאָס און אַוועקגעפירט געוואָרן (אַן ערך צוויי הונדערט), אין אַ דייטשן שפּיטאָל קיין קראָקע. דאָרט האָט מען פון אַ טייל קינדער אַרויסגעצויגן דאָס בלוט אויף טראַנספוזיעס פאַר דייטשן; אַן אַנדערער טייל קינדער האָט גענוצט צו קאָסמעטישע אָפּעראַציעס. מען האָט פון זיי אַראָפּגעצויגן די הויט, בכדי איבערפלאַנצן אויף די פּנימער פון פאַרוואונדיקטע דייטשן. אַ סך מוטערס האָבן ניט געלאָזט אַרויספירן זייערע קינדער, זענען זיי דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט די קינדער אויף אַן אָרט.

אין הק״פ האָבן זיך אין באַהעלטענישן געראַטעוועט עטלעכע צענדליק קינדער פון דער שחיטה. מען האָט זיי פאַרמויערט אין אַ צימער און געמאַכט צו זיי אַן אַריינ־גאַנג דורך אַ בלעכענעם אויוון, וועלכער האָט זיך אַ גאַנצן טאָג געהייצט, בכדי די נאַציס זאָלן זיך ניט כאַפּן, אַז דאָרט געפינען זיך לעבעדיקע מענטשן; אין יענער אונטער־וואַנט־מאַלינע איז איינגעאָרדנט געוואָרן פאַר די קינדער אַ שול, און דאָרטן האָט דער לערער אָפּעסקין אויפגעפירט מיט די קינדער זיין ליד „דער לעצטער ייד פון דער מאַלינע".

אין זעלבן הק״פּ האָט סאַוואַ גוריאַן אָרגאַניזירט אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע, צו וועלכער עס זענען געווען אָנגעשלאָסן דער דיכטער לייב אָפּעסקין, דער אַרטיסט יעקב בערגאָלסקי, לעאָן גורוויטש, פּסח כץ, משה קאָטלער, מישאַ בן-ציון, שאַפּיראָ לוסיק, טעמקע שערעס, ש. גראָדזענסקי, נעמזער א. אַנד. די גרופּע איז געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנערס פון וואַלד.

סוף מאי 1944 זענען 200 מאן פון „ה.ק.פ." ארויסגעפירט געווארן אין „קאזלא-וואָ גורא", ביי קאָוונע, וואו זיי זענען ליקווידירט געווארן סוף יוני 1947.

דעם 31 יוני האָט אַ גרופּע וויידערשטאַנדלער פון ה.ק.פ. דורכגעזעגט די קראַטעס פון די פאַרצוימונגען און געלאָפן פון לאַגער; די דייטשן האָבן געעפנט אַ פייער און דערשאָסן אַ סך וויידערשטאַנדלער, פון וועלכע נאָר אייניקע איז געלונגען צו אַנט-לויפן אין שטאָט.

דעם 2טן און 3טן יולי 1944 זענען ארומגערינגלט געווארן די לאַגערן „ה.ק.פ." און „קייליס". דאָס רוב יידן ארויסגעפירט אויף פאָנאַר, אייניקע הונדערט, וועלכע האָבן זיך וויידערגעשטעלט, זענען דערשאָסן געווארן אויף אַן ארט. אַ קליינע צאָל איז גע-לונגען דורכצורייסן זיך אין שטאָט, אָדער אין וואלד, אַ קליינע צאָל איז געבליבן אין מאלינעס ביז דער באַפרייאונג.

דער זעלבער גורל האָט דערוואַרט אויך די גרופּע יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אַלס פיזישע ארבעטער אין דער געסטאַפּאָ. זיי זענען ארויסגעפירט געווארן צום טויט אין קאָוונע, אויפן 9טן פאַרט. די יידן פון קריגס-לאַזארעט זענען דערמארדעט געווארן דעם 2טן יולי 1944, אין די ליקווידאַציע-טעג פון „קייליס".

פון זיי זענען נאָר יחידים געבליבן ביים לעבן.

▼

אַ קליינע צאָל יידן איז געבליבן נאָך דער גענט־ליקווידאַציע אין מאַלינעס, אויסגעבויטע אין די קעלערס פון געטאָ. די געסטאַפּאָ האָט זיי געזוכט און אָנטדעקט. דער מאָנגל אין עסן, אין וואַסער, האָט אויך אָפט געשטופט די מענטשן ארויסצוגיין פון דער מאָלינע.

נאָר יחידים זענען פון זיי געבליבן ביים לעבן.

▼

מענטשן האָבן געזוכט פאָר זיך אַ מקום־מקלט אין די רערן פון דער וואַסער־קאַנאַליזאַציע, וועמענס הויך האָט געהאַלטן פון אַ מעטער מיט אַכציק צענטימעטער אונטער די הויפטגאַסן — ביז בלויז פערציק צענטימעטער אונטער די קלענערע גאַסן. דאָ, אין נעץ און שמוץ, האָט מען געלעבט און געזוכט פאַרבינדונגען מיטן אויסערן געטאָ. פון די קאַנאַליזאַציע-רערן האָט מען געגראָבן קאַנאַלן אונטער בא-וואוינטע הויפן, און דאָרט מיט דער הילף פון געציילטע קריסטן, וואָס האָבן געוואָלט העלפן, איינגעאָרדנט וואוינונגס־מאָלינעס.

אויך דאָרט אין די אונטערערדישע מאָלינעס און אין די קאַנאַליזאַציע־רערן זענען אַנטשטאַנען סמנים פון אַ געזעלשאַפטלעכן לעבן. מען האָט געשריבן טאָג־ביכער, פאַרפאַסט מוזיקאַלישע קאָמפּאָזיציעס, אָנגעהאַלטן אַ קאַנטאַקט צווישן די מאָלינעס און איינגעאָרדנט חנוכה יום־טובים און ערשטער מאַי־צוזאַמענטרעפן.

יחידים זענען געבליבן פון זיי ביים לעבן.

▼

איינצלנע מענטשן איז געלונגען אין דער ליקווידאַציע־תקופה, דורך אונטער־ערדישע וועגן ארויסצוגיין פון געטאָ. זיי האָבן אין אויסערן געטאָ געזוכט צווישן באַקאַנטע קריסטן אַ מקום־מקלט. אַנדערע פון זיי האָבן עס טאַקע געפונען אין שטאָט גופא, אָדער אין אַרומיקע דערפער; אַנדערע זענען גלייך אַרייגעפאַלן אין

די הענט פון געסטאַפּאָ. ס׳האָבן זיך געצויגן חדשים נאָך חדשים, די באַפרייאונג איז נאָך אַלץ געווען ווייט, דאָס געדולד האָט געפּלאַצט ביי אַ סך אויסבאַהאַלטערס. זיי האָבן געפאָדערט געלט און בגדים פאַרן אויסבאַהאַלטן, און ווען דאָס געלט און די בגדים זענען אויסגעשעפּט געוואָרן, זענען די נסתרים אויסגעליווערט געוואָרן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ. אַנדערע פון זיי זענען געכאַפּט געוואָרן פון די נאַציס בשעת מאַסן־־אָבלאַוועס אין שטאָט און אין די דערפער.

נאָר יחידים פון זיי זענען געבליבן ביים לעבן.

▼

דער גורל פון פּיין און יסורים האָט פאַרטריבן דעם רוב מנין און רוב בנין פון ווילנער יידנטום אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן קיין עסטלאַנד און אַ קליינעם טייל אויך קיין לעטלאַנד. צווישן די פאַרטריבענע אין עסטלאַנד איז אויך געווען דער צווייטער באַטאַליאָן פון פפ״אָ.

אויך מיין גורל איז געווען — קאָנצענטראַציע-לאַגער אין עסטלאַנד.

עס זענען מיר באַקאַנט די נעמען פון פינף און צוואַנציק לאַגערן אין עסטלאַנד, וואוהין עס זענען צעשפּרייט געוואָרן די ווילנער יידן, און שפּעטער אויך אַ גרויסער טייל פון קאָוונער יידן. דאָס זענען:

1. איליגורמע,
2. אויוואַרי,
3. אזארי,
4. גאָלדפילץ,
5. וואַיוואַראַ 1,
6. וואַיוואַראַ 2,
7. וויוויקאָני 1,
8. וויוויקאָני 2,
9. וויזענבערג,
10. יעוויע,
11. לאַגעדי,
12. נאַרוואַ,
13. סאָנדאַ,
14. סאַקי,
15. סאָסקי,
16. ערעדאַ,
17. פּעטשאָראַ,
18. פּאָרטקונדע,
19. פּוטקי,
20. קלאָאָגאַ,
21. קיוויאָלי 1,
22. קיוויאָלי 2,
23. קערסטאָוואַ,
24. קורעמאַע.
25. קונדאַ.

אָפט האָט מען טראַנספּאָרטירט און געטוישט די יידן פון איין לאַגער אין צווייטן, בכדי די יידן זאָלן ניט שאַפן קיין צו נאָענטע קאָנטאַקטן מיט דער שכנות־דיקער באַפעלקערונג, אָדער ניט קענען מיטווירקן אויף דער אַנטשטייאונג פון ווידערשטאַנדס־געדאַנקען ביי די שכנים.

אין לעטלאַנד זענען מיר באַקאַנט די נעמען פון די פאָלגנדיקע לאַגערן:

1. אילגעצהיים (ריגע),
2. אליינע,
3. לענטאַ (ריגע),
4. קייזערוואַלד (ריגע),
5. שלאַק,
6. שפּילווע (ריגע),
7. ביסאַ,
8. סאלעספול.
8. שטראַסענהאָף (ריגע)
10. דינאַ ווערק (ריגע)
11. וואַרניאַן.
12. דונדאַגיען.

אין אויגוסט 1944, זענען די יידן פון עסטלאַנד איבערגעפירט געוואָרן אויף שיפן דורכן באַלטישן ים קיין שטוטהאָף ביי דאַנציק. ערב דער ים־רייזע איז אַדורכ־געפירט געוואָרן דורכן דייטשן דאָקטאָר פאָן באָטמאַן אַן אַקציע אין אַ רייע לאַגערן.

ברודער-קבר אין קאָנצענטראַציע-לאַגער אין דאַוטמערגען, וואו עס זיינען אומגעקומען איבער 1000 יידן פון ווילנע און קאָווּנע.

אַן אַנטלאָפענע פרוי פון דער שחיטה אין קלאָאָגא, דערמאָרדעט צווישן קרויט.

דערמאָרדעטע קינדער אין קאָנצענטראַציע-לאַגער קלאָגא.

דערמאָרדעטע אין קאָנצענטראציע-לאַגער קלאָגא.
19-טן סעפּטעמבער 1944.

פון איבער צען טויזנט יידן, וועלכע זענען געווען אין עסטלאַנד, זענען קיין שטוטהאָף געקומען בלויז אַן ערך פיר טויזנט.

דער לאַגער קלאאגא ביי רעוואַל, איז ניט עוואַקואירט געוואָרן. דאָרט איז דעם 29טן סעפּטעמבער 1944, אייגעאָרדנט געוואָרן אַ גרויזאַמע שחיטה. מען האָט געצוואונגען די יידן אויסצייגן זיך אויף קלעצער צו דרייסיק מאַן. זיי זענען דער־שאָסן געוואָרן דורך די דייטשן. אויף זיי זענען גענייגט געוואָרן ווייטערדיקע קלעצער, אויף וועלכע מען האָט אויסגעלייגט נאָך יידן און דערשאָסן. ווער עס האָט פּרובירט אַנטלויפן איז מערדערלעך געשלאָגן געוואָרן, אַזוי זענען געשאָסן געוואָרן שייטערס, צו זיבן שיכטן אין אַ שייטער, וועלכע זענען אונטערגעצונדן געוואָרן דורך די דייטשן. טויזנט זעקס הונדערט יידן זענען אַזוי אויסגעשאָסן געוואָרן. הונדערט האָבן זיך באַהאַלטן אויף בוידעמער. אין געציילטע שעהן נאָך דער שחיטה זענען אַריין די סאָוויעטן אין קלאאגא.

קיין שטוטהאָף, דעם לאַגער פון אַכציק טויזנט אַרעסטירטע פון אַלע אומות, זענען געבראַכט געוואָרן די יידן פון עסטלאַנד, לעטלאַנד, ווי אויך פון אַ סך מקומות פון פוילן.

אין שטוטהאָף זענען צונויפגעבראַכט געוואָרן די ווילנער יידישע קינדער ווי אויך אַ טייל קינדער פון קאָוונע. אין אַ פרימאַרגן האָט מען זיי אויסגעשטעלט אין רייען, געגעבן טאָפּלטע ראַציעס ברויט מיט מאַרמעלאַדע, געהייסן זינגען לידער, און אַרויסגעפירט זיי פון לאַגער צום וואָקזאַל — .און פון דאָרט אין וואַגאָנען, צו אַ ריכטונג — פון וועלכער זיי זענען שוין קיינמאָל ניט צוריקגעקומען.

פון שטוטהאָף זענען די יידן פון ווילנע און קאָוונע צעטיילט געוואָרן איבער פאַרשידענע לאַגערן פון דייטשלאַנד. צווישן זיי איז אַ גרויסע גרופּע פון אַן ערך טויזנט מאַן אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַ שוידערלעכן אומקום־לאַגער: דאַאוטמערגען, ביי שענבערג, קרייז באַלינגען, דריי אוז אַכציק קילאָמעטער הינטער שטוטגאַרט, וואו דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען פון קלעפּ, קעלט, שמוץ, לייז, הונגער, דורשט, דיזענטעריע און פלעק־טיפוס.

פון די אַלע לאַגערן זענען נאָר יחידים, אַדער צענדליקער איבערגעבליבן ביים לעבן.

▼

כ׳האָב דורכגעמאַכט פינף־לאַגערן אין עסטלאַנד, ווי אויך שטוטהאָף ביי דאַנציק און דאַאוטמערגען ביי שענבערג, ביזן טאָג פון מיין אַנטלויפן פון לאַגער אויפן וועג קיין דאַכאַו — און איך בין אַן עדות פון טרויעריקסטן אומקום פון טויזנטער, טויזנטער, ביי שרעקלעכע באַדינגונגען פון קאַטאָרגע־אַרבעט, הונגער, שמוץ און קראַנקייטן.

כ׳בין אַן עדות פון אומצאָליקע ליכטיקע דערשיינונגען פון פאַטער־מוטער ליבשאַפט, קינדערשער טרייהייט, מאַן און פרוי־איבערגעגעבנהייט, וועלכע האָבן זיך אַנטפּלעקט אין די מסירת־נפשדיקע אָפּפער־אַקטן אונטער די דראָטן, אין די זומפן פון טויט, וואָס האָבן געטראָגן דעם נאָמען קאַנצענטראַציע־לאַגער.

כ׳בין אַן עדות פון אונטערערדישע באַוועגונגען און פּאַרטיזאַנישע איניציאַטיוון אין די יידישע קאַנצענטראַציע־לאַגערן פון עסטלאַנד.

אַן עדות פון חנוכה־אָוונטן, הסתדרות־ און ערשטער מאַי־פייערונגען, לעבעדיקע

צייטונגען, קולטור־באַגעגענישן אין ייִדיש און העברעאיש, וואָס פלעגן איינגע־
אָרדנט ווערן אין דער אונטערערד פון לאָגער־לעבן.

אַן עדות פון תפילות, געזאָגטע ביי דער אַרבעט, פון מצות, געבאַקטע אין די
נעכט אויף אויוועלעך־רערן, פון געהיים־געפֿראָווען סדרים, פון תנ״ך־ און גמרא־
לערנען אין שמוץ און טרויער פון לאָגער־לעבן.

אַן עדות פון קערנדלעך פון פֿאָליטישע גרופּירונגען און אידעאָלאָגישע מיינונגס־
אויסטוישונגען; פון לידער און טאָג־ביכער געשריבענע אויף פּאַק־פּאַפּיר פון צע־
מענט און באַנדאָזשן.

אַן עדות פון אַן איבערמענטשלעכן אינדיווידועלן, און אָפּט אויך פֿרוי־וון פון
קאָלעקטיוון געראָנגל אין פֿאַרשידענע וועגן און פֿאָרמען — אַ געראַנגל פאַר לעבן,
איבערלעבן און דערלעבן צום טאָג פון נקמה איבער די דייטשן, דעם טאָג פון מענטשן־
פרייהייט.

אַן עדות פון עפּעס, וואָס איז אַזוי אויסטערליש, אַזוי אומגלויבלעך, אַזוי
דזשונגלדיק־ווילד און רוצחותדיק, וואָס עס קענען עס, דוכט זיך מיר, ניט פֿאַרשטייען
די, וואָס האָבן עס ניט געזען עין בעין — און וואָס איך קען עס אַליין שוין היינט
צו טאָג ניט פֿאַרשטיין, ווי אַזוי מיר, די געצייטלטע איבערגעבליבענע, האָבן עס דאָך
איבערגעלעבט — און וואָס היינט צו טאָג פרעג איך זיך אַליין, צי איז עס געווען
אַ בלוט־ און טויט־קאָשמאַר, צי אַ ווירקלעכקייט; עפּעס, פון וואָס דער געדאַנק
וויל אַנטלויפן, און איז דאָך צוגעשמידט אויף אייביק — און וואָס עס איז אַ שליחות
פון די לעבן-איבערגעבליבענע צו זאַמלען און פֿאַרפּיקסירן די שאַנדע פון דער מענטש־
לעכער געפּאַלנקייט אין דער נאַצי-געשטאַלט, בכדי עס זאָל ניט פֿאַרלאָשן ווערן
ביי די לעבנגעבליבענע און די קומענדיקע דורות דער דורשט פון נקמה און דער
דראַנג פאַר אייביקער גרייטקייט צום קאַמף פאַר דער מענטשלעכער און פֿאָלקס־
פרייהייט.

▼

פֿאַרשידן זענען געווען די וועגן פון יידישן איבערמענטשלעכן געראַנגל אין
געטאָ פאַר זיין קיום און כבוד, און פֿאַרשידן זענען אויך געווען זייַנע המשכים
אין די קאָנצענטראַציע-לאָגערן. דער ווידערשטאַנד איז געווען דער נ ס פון געטאָ
און לאָגער.

דער ווידערשטאַנד אָבער פון דעם יידן האָט אים נישט געקענט פֿאַרהיטן פון
אומקום דורך דער נאַצישער פֿאַרניכטונג.

דער נס פון רעטונג איז נישט געשען.

די גוואַלדיקע איבערמאַכט פון נאַצישן טעראָר און מאָרד, ביי דער מיטהילף
פון אַזויפיל עלעמענטן פון די שכנים, און ביי דער גלייכגילטיקייט און שטילשווייגן
פון אַזוינע גרויסע טיילן פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג — דאָס הייסט די
אָביעקטיוועַ באַדינגונגען פון אונזער לעצטער תקופה, האָבן באַזיגט דעם סובייעקטיוון
אינדיווידועלן און קאָלעקטיוון, אַזוי הערַאישן קאַמף און ווידערשטאַנד פון די
יידן אין די געטאָס.

אַזוי איז אומגעקומען געטאָ ירושלים דליטא.

אַזוי איז געווען אין אַלע קהילות פון ליטע און פּוילן.

געדענק די קאַטאַסטראָפע פון ישׂראל — געדענק דעם קאַמף און דעם אומקום — און לערן פון זיי אַ לערע.

און זאָל דאָס געדענקען זיין דיר אַ באַגלייטער, וועג דו גייסט אין וועג, וועג דו שלאָפסט און וועג דו וואַכסט אויף.

וארשת לעולם דעם זכרון פון די, וואָס זענען שוין ניטאָ.

און זאָל דער זכרון פון דער קאַטאַסטראָפע זיין זאָלץ אין דיין ברויט, און זאָל ער אַריין אין דיר, אין דיין בלוט, אין דיין פלייש און ביין.

פאַרקריץ די ציינער און געדענק ! און וועג דו עסט — געדענק ! אַון וועג דו טרינקסט — געדענק ! און וועג דו הערסט אַ ליד — געדענק ! און וועג עס שיינט די זון — געדענק ! און וועג עס קומט די נאַכט — געדענק !

און אַ שטוב, אַז דו וועסט בויען, ברעך אין איר אַ וואַנט — בכדי דו זאָלסט תמיד זען פאַר דיינע אויגן דעם חורבן בית־ישׂראל.

און אַז דו וועסט אַ פעלד פאַראַקערן — אַ באַרג־פון־שטיינער שטעל אויף אין אים — צו עדות און זכרון פאַר ברידער, וואָס זענען צו קבר ישׂראל ניט געקומען.

און אַז דו וועסט דיין קינד צו חופּה פירן — הויב אויף דעם זכרון פון יידישע קינדער, וואָס צו דער חופּה וועט מען זיי שוין קיינמאָל ניט פירן — און אפילו קיין קדיש וועט קיינער נאָך זיי קיינמאָל ניט זאָגן.

און זאָל וועלן איינס ! דער טויטער — און דער לעבעדיקער; דער אויסגעריסענער — און דער איבערגעבליבענער; די וואָס זענען צוויק — און די שארית־ישׂראל.

הער צו און הער, ווי עס רופט יעדן איינעם פון אונז — די לערע פון דער פאַלקס־קאַטאַסטראָפע — צו אומרו! צו אומרו!

ד א ט ן

1941	תש״א	
22-טער יוני	כז סיון	אויסברוך פון דיטש-סאָוויעטיש קריג.
23-טער יוני	כח סיון	המונים יידן פֿאַרלאָזן ווילנע אין דער ריכטונג צו סאָוויעט-רוסלאַנד.
24-טער יוני	כט סיון	אַריינמאַרש פון די דיטשן אין ווילנע.
25-טער יוני	ל סיון	ס׳ווערן געבומען יידישע ערובניקעס.
27-טער יוני	ב תמוז	יידן ווערן געכאַפּט צו דער אַרבעט.
4-טער יולי	ט תמוז	גרינדונג פון ערשטן יידן-ראַט.
		באַפֿעל ווענן טראָגן ווייסע לאַטעס מיט אַ געלן קרויז און אַן אָפּציינונג
8-טער יולי	יג תמוז	פֿאַרבאָטן יידן צו גיין אויף די חויפּט-גאַסן.
10-טער יולי	טו תמוז	שחיטה אויף שפּיטאָל-גאַס (123 מענער) אונטערן אויסרייד, אַז זיי האָבן געשאָסן אויף אַ דייטשן מאָטאָציקליסט.
		פֿאַרטיעס יידן ווערן אויסגעשאָסן אין בורביש-קער וואַלד.
11-טער יולי	טז תמוז	ערשטע מאַסן-אויסשיסונגען פון יידן אין פּאָנאַר.
12-טער יולי	יז תמוז	דער טאָג פון די רבנים.
13-טער יולי	יח תמוז	געשטאַפּאָ כאַפּט יידן אויף די גאַסן און אַרבעטס-פּלעצער און פּירט זיי אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג, היסנדיק מיטנעמען אַ האַנטוך און זייף.
14-טער יולי	יט תמוז	אַרויסגעפירט די יידן פון זאַרעטשע.
15-טער יולי	כ תמוז	באַפֿעל צו טראָגן אַ געלע לאַטע מיט אַ געלן מגן-דוד.
		ליטווישע פֿאָליציי כאַפּט יידישע מענער אויף די גאַסן און אין די הייזער.
17-טער יולי	כב תמוז	פֿאַגראָם אויף נאָווגאָראָד (אַרויסגעפירט אַן ערך 800 מענער).
3-טער אויגוסט	תשעה באב (נדחה)	פֿאַרווערט יידן צו גיין אויף טראָטוּאַרן.
		באַפֿעל צו טראָגן אַ געלן מגן-דוד איבערן ברוסט און פּלייצע.
6-טער אויגוסט	יג אב	קאָנטריבוציע פון 5 מיליאָן רובל.
7-טער אויגוסט	יד אב	דערשאָסן די פֿאַרשטייער פון יידן-ראַט לייזער קרוק און פּעטוכאָווסקי.
24-טער אויגוסט	א אלול	אַרעסטירט ד״ר יעקב ויגאָדסקי (לויט אַנדערע קלאַנגען דעם 28-טן אויגוסט, ה אלול).
31-טער אויגוסט - 1-טער סעפּטעמבער	ח, ט אלול	די גרויסע פּראָוואָקאַציע (אַרויסגעפירט צום טויט קרוב 8000 יידן).

6-טער סעפטעמבער	יד אלול	אַרויסגעפירט די יידן אין געטאָ נומ. 1 (קרוב 29.000 יידן) און אין געטאָ נומ. 2 (קרוב 11.000 יידן).
7-טער סעפטעמבער	טו אלול	די יידן פון לידסקער געסל (פון געטאָ נומ. 1), פון קאָלוואַריסקע גאַס, אַנטאָקאָל און פון פּאָ-הולאַנקע, ווערן אַרויסגעפירט אין לוקישקער תפיסה. גרינדונג פון געטאָ-יידן-ראַט. אַנטשטייונג פון דער געטאָ-אַמבולאַטאָריע און פון סאַניטאַרן-וועזן.
9-טער סעפטעמבער	יז אלול	אַנפאַנג פון שול-וועזן אין געטאָ.
8-טער ביזן 15-טן סעפטעמבער	טז-כג אלול	אַנטשטייונג פון די פּאָליטישע אונטערערדישע פּאָ-טיין אין געטאָ.
12-טער-15-טער סעפ-טעמבער	כ-כ"ג אלול	דערשאָסן אויף פּאָנאַר די אַרעסטירטע יידן פון לו-קישקער תפיסה.
15-טער סעפטעמבער	כג אלול	אַרויסגעפירט צום טויט 2950 יידן אונטערן אויס-רייד, אַז מען פירט זיי פון געטאָ נומ. 1 אין געטאָ נומ. 2.
20 סעפטעמבער	כח אלול	שחיטה אין טראָקי ביי ווילנע, אויסגעשאָסן 550 יידן.
1941	**תש"ב**	
22-טער, 23-טער סעפ-טעמבער	א און ב ראש השנה	דערשאָסן קרוב 4000 יידן אין דאָרף וועליטשאן פון די שטעטלעך נייי-ווילייקע, טורגעל, רוקאַן, ווי אויך די יידן פון די טאָרף-לאַגערן קעניג, שומסק, קאָמאַראָווע.
1-טער אָקטאָבער	יום כפור	יום-כפור-אַקציע (אַרויסגעפירט פון געטאָ נומ. 1 2200 יידן און פון געטאָ נומ. 2 — 1700 יידן)
3-טער, 4-טער אָקטאָ-בער	יב, יג תשרי	אַרויסגעפירט פון געטאָ נומ. 2 — 2000 יידן. ספּאָנטאַנער פּאָגראָם ווידערשטאַנד.
15-16-טער אָקטאָבער	כד, כה תשרי (אסרו חג סו-כות)	אַרויסגעפירט פון געטאָ נומ. 2 — 3000 יידן.
22-טער אָקטאָבער	א חשון	זקנים-אַקציע אין ביידע געטאָס.
24-טער אָקטאָבער	ג חשון	ערשטע אַקציע פון געלע שיינען אין געטאָ נומ. 1. אַרויסגעפירט צום טויט קרוב 5000 יידן.
28-טער, 29-טער, 30-טער אָקטאָבער	ז, ח, ט חשון	ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ (אַרויסגעפירט צום טויט 2500 יידן).
3-טער, 4-טער, 5-טער נאָוועמבער	יג, יד, טו חשון	צווייטע אַקציע פון די געלע שיינען (אַרויסגע-פירט צום טויט קרוב 1200 יידן).
15-טער נאָוועמבער	כה חשון	שחיטה אין וואַראָנאָוו (אויסגעשאָסן אַלע יידישע אייגנווינער פון וואַראָנאָוו, בעניאַקאָן און אייזיקי הונדערט אַנטלאָפענע יידן פון ווילנע)
נאָוועמבער דעצעמבער	חשון כסלו	ערשטער גרום פון וואַרשעווער געטאָ (סקויט העניעק) ס'פאָרן אַרויס שליחים פון געטאָ-ווילנע צו געטאָ-וואַרשע; ס'קומען אָן אין ווילנער געטאָ שלי-חים פון וואַרשע.
4-טער דעצעמבער	יד כסלו	אַקציע איבער די משפּחות פון די יידישע פיזי-שע אַרבעטער אין געשטאַפּאָ (קרוב 600 מאַן).
5-טער דעצעמבער	טו כסלו	אַקציע פון דער „אונטערוועלט" (ביי 90 מאַן).
21-20-טער דעצעמבער	ל כסלו א טבת (ו, ז. חנוכה)	אַקציע פון די „ראַזע שיינען" (אַרויסגעפירט צום טויט קרוב 400 מאַן).
21-טער דעצעמבער	א טבת	ווידערשטאַנד פון האָז און גאָלדשטיין.

1942	תש״ב	
1-טער יאַנואַר	יב טבת	חלוצישע יזכור-פאַרזאַמלונג (אויפרוף נישט צו לאָזן זיך פירן אויף פּאָנאַר).
16-טער יאַנואַר	כז טבת	ערשטער ליטעראַרישער מוזיקאַלישער קאָנצערט אין געטאָ.
21-טער יאַנואַר	ב שבט	דעפיניטיווע אויספאָרמירונג פון געזעלשאַפטלעכן הילפס-קאָמיטעט.
יאַנואַר	טבת	ס'קומען שליחים פון געטאָ-וואַרשע צו געטאָ-ווילנע.
23-טער יאַנואַר	ד שבט	גרינדונג פון פ.פּ.אָ.
17-טער פעברואַר	ל שבט	גרינדונג פון ליטעראַטן- און קינסטלער-פאַריין.
28-טער פעברואַר	יא אדר	ערשטע אונטערערדישע פייערונג פון ציוניסטישן „דאַך" (טרומפּעלדאָר-פייערונג).
פרילינג	ניסן - אייר	שחיטות אין גלובאָק, דאָלהינאָוו, קריוויטש, דאָק-שיץ, קורעניעץ, בודסלאַוו, וויליקע, איליע, וואַסילישאָק.
אַפּריל	ניסן	גרינדונג פון דער קערן-גרופּע פון דער קאַמפס-אָר-גאַניזאַציע יחיאל.
אַפּריל	ניסן	אַרעסטירט די געטאָ-שליחים ביי דער סטאַנציע מאַל-קיניע.
24-טער אַפּריל	ז אייר	דערעפנונג פון געטאָ-טעאַטער.
15-טער מאַי	כה אייר	שחיטה פון נעמענטשין.
מאַי - יוני	אייר-סיון	שחיטות אין דרויע, דרויסק, שאַרקאָוושטשיזנע,
16-טער יולי	ב אב ב, ג אב	בראָסלאַוו, גערמאַנאָוויטש, דאָקשיץ, לוזשקי, וואָראָנאָווע.
16-טער, 17-טער יולי		„מאַניפעסט" פון יעקב גענס. אַקציע פּאָספּעשקי (100 זקנים).
3-טער אויגוסט	כ אב	שחיטה אין וואָלאָזשין.
13-טער אויגוסט	ל אב	שחיטה אין מיר.

1942	תש״ג	
14-טער אָקטאָבער	ג חשון	ערשטער נומער „פאָלקס-געזונט".
אָקטאָבער	חשון	שחיטה אין בודסלאַוו.
25-טער נאָוועמבער	טז כסלו	שחיטה אין דונילאָוויטש, פּאָסטאַוו.

1943	תש״ג	
פעברואַר	אדר א	ליקווידאַציע פון די שטעטלעך אָשמענע, סווענציאַן, מיכאַלישאק, סאָל.
17-טער פעברואַר	יב אדר א	דערשאָסן ליזע מאַגון (ליזע רופט).
5-טער אַפּריל	כט אדר ב	אַקציע קאָוונע-פּאָנאַר (דערשאָסן 5000 מאַן פון וויל-נע און פּראָוויניץ). ווידערשטאַנד ביי פּאָנאַר.
20-טער אַפּריל	א פּסח	אַרויסגעגאַנגען די ערשטע פּאַרטיזאַנער גרופּע אין
1-טער מאַי	כו ניסן	וואַלד.
8-טער יולי	ה תמוז	פייערונג פון ערשטן מאַי און באַערונג פון וואַר-שעווער אויפשטאַנד.
9-טער יולי	ו תמוז	דערשאָסן 200 ווילנער יידן אין אַרבעטסלאַגער קענע. דערשאָסן 350 ווילנער יידן אין לאַגער בעזדאַן.
16-טער יולי	יג תמוז	אַרעסטירט יצחק וויטענבערג, קאָמענדאַנט פון פ.פּ.אָ.
17-טער יולי	יד תמוז	וויטענבערג אומגעקומען אין געשטאַפּאָ.
24-טער, 25-טער יולי	כא, כב תמוז	יוסף גלאַזמאַן אַרויס מיט אַ גרופּע אין וואַלד. קאַמף ביי לאַוואַרישאָק.
27-טער יולי	כד תמוז	די אַקציע אויף די בריגאַדירן.
1-טער אויגוסט	כט תמוז	אַנטזאָגט די יידן פון די אַרבעטס-איינהייטן.

6-טער אויגוסט	ח אב	ערשטער טראַנספֿאָרט קיין עסטלאַנד (1000 יידן). ווידערשטאַנד ביים באַן.
19-טער-24-טער אויגוסט	יח-כג אב	צוויי טער טראַנספֿאָרט קיין עסטלאַנד.
20-23-טער אויגוסט	יח-כ"ג אָב	ליקווידאַציע פון גלובאַקער געטאָ, אין וועלכן ס'האָבן זיך געפונען די רעשטלעך פון די יידישע שטעט-לער: דאַקשיץ, דאַלהינאָוו, שאַרקאָוושטשיזנע, סווענציאַן, קאַזיאַן, פּאַהאָסט, דרויע, דאַנילאָ-ווישט, גערמאַנאָוויטש, פּאַסטאָוו.
1, 2, 3-טער סעפּטעמבער	א, ב, ג אלול	מאַסן-אַרויספֿירונגען קיין עסטלאַנד.
1-טער סעפּטעמבער	א אלול	געפּאַלן יחיאל שוינבוים.
4-טער סעפּטעמבער	ד אלול	פֿרויען-אַרויסשיקונג קיין עסטלאַנד.
10-13-טער סעפּטעמב.	י, יג אלול	גרופּן פּאַרטיזאַנער גייען אין וואַלד.
14-טער סעפּטעמבער	יד אלול	דערשאָסן יעקב געגס.
16-טער סעפּטעמבער	טז אלול	אַרויסגעפֿירט קרוב 1000 יידן אין ה. ק. פ.-לאַגער און קרוב 1000 יידן אין לאַגער „קיילים".
23-טער סעפּטעמבער	כג אלול	ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ. אַרויסגעפֿירט קיין עסטלאַנד קרוב 7000 מאַן. די אַלטע און קראַנ-קע אַרויסגעשיקט קיין פּאָנאַר און גרופּן פֿרוי-ען מיט קינדער אַוועקגעשיקט קיין מיידאַנעק. אויפֿגעהאנגען 4 פּאַרטיזאַנער. די לעצטע פּאַר-טיזאַנער-גרופּע גייט אַרויס דורך די קאַנא-ליזאַציע-רערן.
1944	**תש"ד**	
27-טער מערץ	ג ניסן	אַקציע אויף די קינדער פון לאַגער ה. ק. פ. און לאַגער „קיילים".
15-טער אַפּריל	אחרון של פסח	יידן אַנטלויפן דורכן פּאָנאַר-טונעל.
סוף מאַי	סיון	איבערזידלונג פון א פּאָר הונדערט ה. ק. פ.-יידן אין קאָנצענטראַציע-לאַגער פון קאָזלאָווע רודא, וואו זיי זענען דערמאָרדעט געוואָרן.
1-טער יולי	י תמוז	אַרויסגעפֿירט די יידישע פֿיזישע אַרבעטער פון אויב-הייט געשטאַפּע קיין קאָוונע אויפן 9-טן פּאָרט, וואו זיי זענען דערמאָרדעט געוואָרן דעם 3-טן יולי.
2-טער, 3-טער יולי	יא, יב תמוז	ליקווידאַציע-אַקציע אין ה. ק. פ. און „קיילים". דערמאָרדעט א פּאָר טויזנט יידן. עטלעכע צענד-ליק יידן געלינגט צו אַנטלויפן אין וואַלד.
13-טער יולי	כב תמוז	ווילנע ווערט באַפרייט דורך דער רויטער אַרמיי. די יידישע פּאַרטיזאַנער גייען אַריין מיט די מי-ליטעריש אַוואַנגאַרד-גרופּן אין ווילנע.
1944	**תש"ה**	
19-טער סעפּטעמבער	ב ראש השנה	1800 יידן דערמאָרדעט און פֿאַרברענט אין קאָנ-צענטראַציע-לאַגער קלאָגא ביי רעוואָל אין עסטלאַנד.
1945	**תש"ה**	
29-טער יאַנואַר	טו שבט	עטלעכע טויזנט ווילנער יידן ווערן דערשאָסן און דערטרונקען אין באַלטישן ים ביי קעניגסבערג.
28-טער אַפּריל	טו אייר	עטלעכע צענדליק ווילנער יידן אַנטלויפן אין די וועלדער ביים אויפשטאַנד פון לאַגער דאַמ-מערגען אויפן עוואַקואַציע-וועג קיין דאַכאַו.
סוף אַפּריל — אַנהויב מאַי	אייר	עס ראַטעוונען זיך די רעשטלעך פון ווילנער יידן-טום אין די באַפרייאונגס-טעג פון די דויטשע קאָנצענטראַציע-לאַגערן.

זוכצעטל

א.

אבסערוואציע-אפטיילונג 201
אבסטפעלד-האלבערשטאט חסיה 257
אבערהארט 305
אבראמאוויטש אברהם ד"ר 220
אבראמאוויטש אלעקסאנדער ד"ר 220
אבראמאוויטש אנא 257
אבראמאוויטש דינה 258
אבראמאוויטש מאריא (וואלסקא) 320, 328
אגודה 371
אגוז ווערא 221
אדאמאוויטש אירענא 330, 332, 345, 346
אדרעסן-ביורא 243
אהרון דער שוסטער 392
אווידאן 314
אוועדוב אייזיק 440
אוויוואריי (ק"צ) 492
אונטערוועלט 390, 441, 456
אושפיז שעסקין יצחק 371
אזוראך פרידע 235
אויסשטעלונגען 234, 235
אוישוויץ 345, 473
אונגאר יוסף 252, 253, 259
אונטערערדישע באוועגונג (זע פארטיזאנער, שליחים פון געטא צו געטא)
אוקרוינער 331, 332, 481
אורין-שטערונגען 194
אזאריי (ק"צ) 492
אזגוד ברידער 391
אזע (טאז) 208, 214, 417
אחד העם 247, 255, 265
איוואנטער סעניאר דר. 220
איוואנטער יוניאר דר. 220
אייזעלסאן (חזן) 249, 259, 289, 293
אייגעס ד"ר 288
אייגעס הענאך הרב 288
אילגעצהיים (ק"צ) 492
אידעלמאן שושנה 364
אידעלמאן אהרון 364
אייזענשטיין בעטי 386
אייזענבערג דוד 340, 341
אייפע 371
אילוגורמע (ק"צ) 492
אוליע 489
אימעניטאוו ד"ר 91, 97, 152, 200, 220
אימפונגען (אוינשפריצונגען) 210
אינדוסטריע 142, 144, 172, 177
אינזשענערן 30
אינטערנאטן 202, 208, 235, 236
אינפעקציעזע קראנקייטן 191, 192
איפאטינגאס בוריס 27, 98, 99, 316, 317, 324
איצקאוויטש 478
אלגעמיינע ציוניסטן 367, 368
אליינע (ק"צ) 492
אלטמאן טאכיע 339, 341, 352, 354, 361, 366
אליפיאדע (אין געטא) 237
אליצקי אסתר 268
אליצקי משה 67, 72, 102, 131, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 231, 237, 239, 246, 247, 255, 267, 268, 296, 360
אלמאנאך פון ווילנער געטא 257
אלפער יצחק 478
אלקעניק 432
אלקעניצקי אומא 250, 252, 320, 330
אלשאנעצקי אלעקסאנדער 274
אמבולאטאריע 67, 72, 108, 122, 134, 203, 204, 215, 217
„אמנעסטיע" 142
אנאליק מאשע 221
אנטאקאליעץ ד"ר 214, 215, 220
אנטי-וואנצן בריגאדע 198
אנטי-טבצ-פונקט 198
אנטי-סקאביעס פונקט 198
אנטיפאשיסטן 322
אנטיפאשיסטישער בלאק 351
אסטער רפאל 147, 201, 437
אסטערמאן שושנה 478
אפאטאשו 240
אפטייקן, אפטייקערס 134, 205, 206, 467
אפנעמען זאכן 162, 163, 164
אפעסקין לייב 100, 224, 231,, 239, 256, 267, 271, 375, 377, 378, 401, 490
אקא פראפ. 328
א. ק. ס. 191
אקטיוויסטן (ליטווינער) 323
אראן ליזע 221
אראנאוויטש אהרן 480
אראנאוויטש יצחק 41, 67, 127, 128, 131, 359, 362
אראנאוויטש פעסיע 53, 55
אראנאוויטש יוסף 373
ארבעטס-אידעאלאגיע 140, 141
ארבעטס-אפטיילונג (אמט) 144, 186, 499

אַרבעטער-אוניווערזיטעט 244, 261, 265, 270, 271, 401
אַרבעטס-ביכלעך 155, 156, 234
אַרבעטס-לאַגערן 204, 475, 476
אַרבעטס-לוין 160
אַרבעטס-פּאַליציי 305, 306
אַרבעטס-קאָמאַנדאָס 75, 145, 155, 157, 158, 205, 208
אַרבעטער-קאָמיטעטן 144
אַרבעטנדיקע א"י (קאָמיטעט) 336
אַרגאַניזירן 96, 162, 186
אַרכיוו 203. 216, 241, 269
אַרטיסטן 238 — 254, 256
אַריאַנע 306
אַרנשטיין (אַדוו.) 313
ארץ ודרור 359-363
ארץ-ישראל 38, 39, 129, 225, 230, 241, 244, 247, 253, 258, 259, 263, 264, 270, 346, 359, 360, 372
אַרקעסטער 250, 252, 254, 259
אַשמענע 311, 346, 359, 414-417, 420, 428, 436, 456

ב.

באָד (סאַניטאַרער דורכלאַז-פונקט, מרחץ) 134, 136, 174, 197, 210, 217, 317
באַגריאַנסקי 257, 304
באטמאן פאַן ד"ר 492
באָמס שמעון 211, 232, 257
באַנק יאַנקל 480
באַס לויבל 477
באַסאָק משה 38
באַסטאָמסקי מיטקע 3392, 431, 477, 478
באַסטאָמסקי שלמה 133, 224, 238
באָק זלמן 245, 328
באָק (פרוי) 329
באַקלייזונג (בגדים) 182, 325
באַראָווסקאָ כיענא 221, 344, 375, 434, 437, 440, 443
באַראָכאָוו בער 361
באַראַן אליהו אינזשעניער 480
באַראַנאָוויטש 346, 364
באַראַנאָווסקי וולאָדזימיעזש ד"ר 220
באַראַנאָווסקי לעאָ ד"ר 220
באַראַנטשוק (מאַגיסטער) 354, 363
באַראַנאָווסקאָ קאָטיא ד"ר 220
באַראָקס עדעק 338, 339, 340, 342, 354, 361, 365, 366, 381, 480
באַראָש ד"ר 339
באַרוטאָ קאָזים 320, 330
באַרט זשעניע 479
באַרט לייזער 391, 479
באַרטמאַן חיים 228, 233, 289
בארנשטיין מענדל 365
בארער יפה 364
באָשוכונג 182
באָשפּויזונג 144, 160, 167-172, 177-180
בוזשאַנסקי לאַזאַר ד"ר 220, 281
בוך רפאל ד"ר 220
בונד 71, 73, 224, 268, 269, 336, 337, 352, 373, 374, 377, 378
בונדישע קיך 177
בוראָק מאָקס ד"ר 220
בוראָק לעאָ ד"ר 109, 213, 214, 220
בורבישקער וואָלד (בורבישאָק) 26, 395, 398
בורשטיין 35
בושעל גדליה 223, 224, 227, 231, 360
בוראקישקי רחה 375, 377, 378, 446
בוראָקישקי רחל (חיהלע) 375 -378, 448, 477, 480
ביאַלאָוואקא 194,, 205, 351, 392, 430, 431, 433
433
ביאַליסטאָקער געטאָ 290, 337, 339, 340, 342?347, 350-352, 355, 364,366, 371, 460
ביאַליק 228. 230, 240, 241, 244, 246, 247, 252, 255. 265, 272, 273, 281, 331, 401
ביבליאָטעקן 240, 242, 243, 268
ביבער ישרל ד"ר 225
ביי אַדעלאָ 234
ביילין 221
ביקאָוויטש ד"ר 220
ביעלאָק טוביה 480
ביסא (ק"צ) 492
ביסטריץ 415
ביק אָסיא 374, 479, 480, 484
בירזשישקאָ מיכאַל (פּראָפ.) 327
בירזשישקא וויקטאָר (פּראָפ.) 327
בירמאַן צפורה 364
בית"ר 305, 335, 336, 370, 391
בית עולם 189
בלאכער שבתי 238, 248, 255
בלאָך ד"ר 220
בלאָך (דענטיסט) 221, 368
בלאָנטער 282
בלאָפּארב חיה 221
בלאָפּארב (פעלשער) 221
בלום אַבראַשע 480
בלויע צעטלען 77, 80, 105, 106, 122, 113, 114
בלויער צוגאַב-שיין 78, 80
בלומאָוויטש אַדאָלף ד"ר 205, 220
בלעכענער נומער (הינטישער נומער) 80, 447
בלעכמאַן 368
בן אַשר ישראל 391
בן ציון מישא 490
בעזדאַן 184- 319, 398
בעלסקי פייוול 480
בעלקא ד"ר 361
בענדין 348, 353, 357
בענזינווואָק 398
בעניאַקאָנסקאָ דינה 234, 244
בעניאַקאָנסקי 481
בעקערייען 180

בעדנאַלסקי יעקב 123, 250-254, 259, 490
בערגען-בעליען 362, 363, 367
בערגער-רימיני ד"ר 220
בעריק אהרין הרב 289, 377
בערלין האַרי 220
בערמאַן אלא 257
בערמאַן גאַלאַ 257
בערמאַן פרוי 36
בערמאַן ישראל 224, 359
בערנשטיין מירע 134, 222-224, 230, 231, 257, 266, 267, 375-377, 480
בערנשטיין מרים 252, 253, 370, 371, 382
בערנשטיין אהרן ד"ר 197, 210, 220
בערנשטיין דאָרע 252, 253
בערנשטיין ריווע 250
בערנשטיין לעאָ 224, 234, 238, 239, 244, 246, 247, 255, 320, 373, 390-393, 401, 433, 434, 465, 478
בערקמאַן י. 252, 253
בערקאָוויטש זשעניע 479
בערקמאַן רעיה 224
בראַוזע משה 370, 382, 395, 399, 480
בראַוזע פרוי 480
בראַונשווייג סטאַניסלאַוו אַדוו. 480
בראוינשווייג (פרוי) 327
בראָדסקי מיכאל 201, 215, 220
בראַנט ד"ר 220
בראַנד שלמה 391, 393, 395, 434, 445
בראַנד מאַשע 479
בראַנדעס צבי 349
בראָנזאַפט 378
ברעסלאָ 359, 362, 378
ברעסלאַוו שמואל 359, 362
ברוידאָ כתריאל 88, 250-252, 278-280, 301, 458
ברוידא א. 186
ברוידא רחל 222-224, 238, 267, 375-377
ברומבערג חיים 325

ג.

גאָדלעווסקי 330
גאַז-קאַמערן 345
גאונס מנין 138
גאָטליב יאָשע 236
גאָלאָמב 374
גאלבערשטאַט 63
גאָלבורט אייזיק ד"ר 102, 197, 220
גאָלדבערג אליעזר 224, 228, 293, 371, 419
גאָלדבערג יעקב 364
גאָלדבערג זעליק 398
גאָלדבערג לילי 251, 252
גאָלדע ד"ר 220
גאָלדמאַן אברהם ד"ר 220
גאָלדמאַן מרדכי 370, 371, 480
גאָלדפאַרב היה 188
גאָלדפאַדן 249
גאָלדפילץ (ק. צ.) 103, 371, 492
גאָלדשטיין 133, 380
גאָלדשטיין ברוך 360, 367, 381, 382, 384, 394 398
גאָלדשטיין מאָטל 480
גאָלדשמיט א. י. 39, 319
גאניאנדסקי מרים 353, 372, 480
גאָנטאָווניק אברהם 375, 376, 395
„גאָניעץ צאָדזיענני" 27, 324
גאַרבער 359, 362
גאָרדאָן (שטאָט שמש) 40
גאָרדאָן הירש און ליאָלקע 375, 376, 384, 395, 439, 446, 477, 480
גאָרדאָן ברוך 395
גאָרדאָן משה ד"ר 220
גאָרדאָן נעמי ד"ר 199, 220
גאָרדאָן מאַניע 233, 224
גאָרדאָן צדיק 305
גאָרדאָנאָוויטש ד"ר 20 2
גאָרפינקעל לעאָ (אַדוואָקאַט) 361, 421
גאָרדין יעקב 249
גאָרפינקעל ד"ר 220
גאָרפינקעל מיידל 312
גאַלפּערן (האַלפּערן) טעווקע 375, 376, 400, 477, 479
גובערסקי יוסף 478
גודזעניאַצקי אברהם ד"ר 220
גוטגעשטאַלט הערש 173, 175, 238, 239, 244, 256, 263, 373, 374, 377, 401
גוטגעשטאַלט מרים 222, 223, 224, 228, 267, 374, 378
גוסטמאַן הרב 31, 279, 295
גורדוניה 334, 335, 363, 365
גורוויטש לעאָן 490
גורוויטש (פון סאל) 359, 423
גורוויטש משה (אַרטיסט) 251, 252
גורוויטש 172
גוריאַן סאַוואַ339, 359-362, 372, 490
גוכמאַן אינזש. 44, 71, 173
גורעוויטש ישראל 255, 259
גזשמילעווסקאַ וויקטאָריאַ 328
גיגוזשינסקי 378
גיזיק 330
גיטעל שלמה ד"ר 220
גיטעלזאָן שמעון ד"ר 220
גיטערמאַן 339
גייוואוש יאַנקל 478
גיכע הילף 204
גיידאמאק צבי 364
גילינסקי באַטקא 224, 231, 234, 235
גילעלס ווערא ד"ר 220
גימנאַזיאַלע קורסן 208
גירשאָוויטש משה ד"ר 40, 206, 213, 214, 220, 234, 244, 378
גירשאָוויטש תמרה 334, 344
גלאַטשטיין יעקב 256, 270
גלאַזמאַן יוסף 147, 238, 239, 246, 249, 303, 305, 320, 335, 337, 340, 344, 366, 369, 370, 372, 373, 377, 381-391, 432, 436-439, 444, 446, 447, 457, 477, 480
גלאַזמאַן יצחק 377
גלובאָקי 346, 381
גלחים 318, 328
גליאט 224, 236
גליק הירש 255, 282, 283, 476
גליקסבערג ד"ר 197, 220
גלעזער אברהם 244, 236

גמרא 233, 494
געבורטיקייט 189
געבירטיק מרדכי 276
געווער 168, 394, 400
געזונטהייט ישעיה 256
געזונטהייטס-וועזן 72, 144, 172, 177, 187-221
געזעלשאַפטלעכער הילפס-קאָמיטעט 143, 144, 156, 157, 183, 184, 185, 211, 251, 267, 269, 366-379, 456
געטאָ נומ. 2 52, 67, 90, 91, 96, 116-121, 134-137, 140, 149, 153, 205, 223, 380
געטאָ (דער נייער געטאָ) 149
געטאָ-אַנעקדאָטן 286, 287
געטאָ-געריכט 313, 314, 315
געטאָ-אויטאָנאָמיע 144
געטאָ-זאַל 247
געטאָ-ידיעות 20, 141, 151, 185, 186, 217, 235, 254, 255, 257, 265,
געטאָ-לידער 88, 124, 125, 211, 232, 236, 250, 267, 274-284, 301, 428, 458, 494
געטאָ-פאספאטין 206
געטאָ-קראַנקייטן 190-196
געטאָ-רעגולאַמין 340
גערטמאַן שיקע 446
געלבלום טייבל 335, 479, 480
געלמאַן גדליהו ד"ר 220, 256
געלע שיינען 76, 77, 79, 80, 83, 101-123, 126, 128, 134, 154, 155, 276, 380
געלער יפה 365, 390
געלע ראשע 439
גענזעל יוליוס ד"ר 220
גענס יעקב 71, 90, 107, 110, 111, 114, 123, 126, 127, 140-145, 155, 157, 160, 171, 173, 181 186, 222, 231, 232, 235, 236, 248, 257, 258, 259, 263, 269, 286, 294, 303-314, 319, 370, 373, 378, 414-422, 433, 436-445, 447, 449, 452, 453, 455 456, 467, 470, 473, 474. 481
גערווילאָווסקי 432
גערשאטאר הרב 30, 289
גערשאטאר מאַגיסטער 359
גערשאטאר בעל קריאה 289
גערשטיין יעקב 133, 223, 224, 238, 239, 245
גערשענאָוויטש ד"ר 220
גערשקאָרן ד"ר 220
גערשטיין גיטע 252, 253
גערשטיין נינאַ 253
גערשטיין רחל 227
גערשקע דער שוסטער 477
געשווילעכצי 194, 195, 215
געשטאַפּאָ 39, 44, 50. 56, 58, 62, 106, 162, 164, 202, 205, 259, 307, 309, 312, 318, 319, 320, 324, 345, 350, 382, 416, 418, 422-428, 431, 437, 439, 444, 446, 447, 454, 459, 468, 469, 491
געשטאַפּאָ-איינהייט 83, 474, 491
גראָדזענסקי א. י. 66, 255
גראָדזענסקי דוד ד"ר 220
גראָדזענסקי חיים עוזר 233
גראָדזענסקי ש. 490
גראָדנע (גראָדנער געטאָ) 40, 342, 344, 350-353, 396
גראדע חייס 401
גראיעק 361
גראַדע-קלעפּפיש פרומע 221, 469
גראנער הוגא 393
גראנער הוגאַ 395, 479
גראָס מאַקס 479
גראָסמאַן ליזע 237
גראָסמאַן מאַניע 223
גראָסמאַן חיה'קע 355, 339, 342, 352, 361, 366, 430
גרינהויז 368
גרינבערג 368
גרינשפּאַן זאב און איטקע 364
גרשון גרשוני ד"ר 42, 43, 70, 133, 188, 201, 214, 215, 220, 274, 368

ד.

דאַאוטמערעגען 158, 159, 193, 233, 266, 363, 367, 376, 378, 493
„דאַך" (ציוניסטישער דאַך) 246, 271, 336, 337, 340, 351, 366, 368-373, 375, 377
דאלהינאוו 259, 489
דאָנסקי 234
דאָקטוירים 25, 30, 36, 37, 39, 47, 67, 70, 72, 187-211, 242, 326, 405, 467-469
דובינסקי ראובן 251
דובנאָוו שמעון 19, 241, 242, 261
דודיעץ יאַדזיע 330-332, 345, 390, 395
דוואָרזשעצקי דוב 86, 91, 105, 126, 128, 129, 130
דוואָרזשעצקי מאַרק 41, 66, 70, 197, 198, 208, 210, 214-216, 220, 227, 244, 246, 247, 256, 396, 389, 340, 359-363, 372, 373,, 377, 378, 396, 420, 421, 432, 433, 466, 492
דוואָרזשעצקי (קויפמאַן) מרים 37, 60, 61, 62,, 91, 92, 103, 104, 105, 111, 114, 221, 459, 466, 467, 468, 469, 478
דוואָרזשעצקי צביה 22, 24, 37, 61, 91, 123, 128, 130, 466, 467, 469
דוואָרזשעצקי שפרה 60, 91, 104, 105, 111, 114, 252, 253, 254, 459, 459, 466, 467, 468, 469, 473
דונדאגיען (ק"צ) 492
דורמאשקין פ. 252, 253
דורמאשקין וואָלף 224, 244-246, 253, 259
דושינסקי ישראל 477
דזשאָינט 340, 373
דייכעס 245
דימענטמאַן ישראל 69, 99, 224, 230-232, 237-240, 244, 246, 247, 252, 254, 255, 257, 263, 270, 271, 308, 331, 359-363, 401
דינאווערק (ק"צ) 492
דיסטעלירער חיה, שפרה, פייגל 117
דיסטעל לייבקע 398
דלוגי הירש ד"ר 220
דעאול 373, 377

דענטיסטן 205, 221
דעוועלטאָו שרה 366, 367
דעסלער סאלעק 171, 304, 305, 391, 414, 436, 437, 439, 441, 444, 445, 447
דעסלער פעליקס 371, 378
דערעטשינסקי אהרן 477
דרור-פרויהויט-החלוץ הצעיר — זע החלוץ
דרויזין 481
דרוזגענוק בערעלע 477

ה.

האָוז 133, 380
האָלבערשטאָט 256
האָלץ-פראָבלעם 191, 182
האנדל 143, 156, 168, 169
האָפמאַן 42
האָרט ד"ר 224
הוויזמאַן ד"ר 206, 220
הומאָר 247, 281, 285-287
החלוץ, החלוץ הצעיר, דרור-פרויהויט 73, 133, 235, 248, 334, 337-340, 346-357, 364, 365, 460
היהודי הנצחי 251-255, 271, 401
היימאַן 355
הינגסט 52, 160, 316
הירשביין פרץ 250
הירשבערג 225
הנוער הציוני 73, 334-336, 339, 352, 364, 368
הסתדרות העובדים 343, 351, 361
העלער ד"ר 137, 238, 256, 361
הענעק (סקווט) 338, 339
הערבסט לעאָן 251
הערינג 316
ה. ק. פ. 236, 252, 257, 267, 473, 474, 481, 489, 490, 492
הערצל טעאָדאָר 248, 205
השומר הצעיר 73, 335, 337, 351-353, 355, 364-367
הרכבי שלמה הרב 288
התאחדות 41, 42, 67, 359, 362, 363

ו.

וואולף ד"ר 422
וואויסקום 328
וואויבונג-ווען (אָפטיילונג) 73, 113, 144, 146-150, 172
וועלאָזשינסקי (פעלשער) 211
וואָלאָזשני יצחק 400
וואָלאָזשני מאיר, זלמן, פאַניע 478
וואלאקומפיע 22, 334, 351, 364, 462
וואָלין 337, 342, 347, 462
וואָלפסאָן (אַדוואָקאַט) 172
וואָלפסאָן סעניאָר ד"ר 220
וואָלפסאָן יוניאָר ד"ר 220
וואָלפסאָן א. ל. 274
וואָלקאָוויסקי לעאָ ד"ר 220, 256
וואָלקאָוויסקי אָלעק 234, 244, 275
וואָלקאָוויטש אסתר און רבקה 367
וואַנדציטונג 235
וואַסערמאַן אלחנן הרב 289
וואַפנער ד"ר 220
וואַפנער 373, 374
וואקסמאן סאלא 100, 256, 257
וואראנאוו 359
וואראיאן 492
וואַרשאָוטשיק ליאָלקע און הירש 391, 431, 433, 478, 480
וואַרשאָוטשיק פייגע 478
וואַרשטאַטן 141, 143, 173, 174, 207, 307, 317, 421, 439, 495
וואַרשע, וואַרשעווער געטא 98, 136, 248, 281, 337-348, 353, 371, 435
וויגאָדסקי יעקב ד"ר 48-49, 214, 251, 220, 367, 368
וויגאָדסקא אַנא 177
וויגדאָרטשיק 290, 371, 372
וויגדאָרטשיק (טאַכטער) 312
וויזמאַן 373, 374
וויזוצקי דוד 384, 480
וויויוסקאַני (ק. צ.) 159, 192
וויזנבערג (ק. צ.) 492
וויטאַמינען 193, 206, 211, 217
וויטאַלינא 251
וואטאַלינא 251
וויטאָס 420, 440
וויטענבערג יצחק 311, 337, 344, 366, 375, 381, 382, 396, 390, 397, 430, 435, 437, 440-445, 447, 480
וויטענבערג פרוי און קינד 443
ווילקאָמירסקי 480
וויוואָרא (ק. צ.) 150, 368, 452, 454, 472, 481, 492
וויויוק-ראַזע נפתלי 41, 66, 224, 237, 244, 256, 264, 270, 359, 362
וויינריב אַכרהם ד"ר 220
וויינשטיין וועלוול ד"ר 220
וויינשטיין 398
וויים ישראל 391
וויים מאַרטין 316, 317, 318, 415, 423, 469
וויסע שיינען 76, 77, 80, 92, 141, 154, 155, 162, 223
וויסקאפ 287
וויסרוסלאַנד 141, 347, 353, 417, 430
וויליויקע 489
וויינער אריה 348, 352, 355, 365, 366
וויליוישים 327
וויינטער פראַניע 251
וויינטער-הילפס-קאָמיטעט 185
וויניסקי טויבע 480
וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט פון געטא 243, 269
וויסקינד מאַקס 248
וויקטאָראָוו 225
וויירשובסקי אברהם ד"ר 201, 202, 220
וויירשוב 384
וולאָדאָווסקי דוד 91, 92, 152
וולאָדאָווסקי אינזשענער 91, 152
וועגנגראָווסקא שרה 334
וועקסלער מישא 123, 250, 252
וועקסלבערג 448
וועלבליינסקי ישראל 43, 44, 367, 368
וועזשבאָלאָווע 454

ז.

זאבלאדסקי 251
זאגאן שכנא 352
זאלמאנאוויטש מענדל הרב 289, 294
זאל מאקם 364
זאלצמאן לייזער 392
זאלצמאן מלך 364
זאלצמאן פרוידל 364
זאלקינד אברהם 43
זאלקינדסאן אווסיי ד"ר 220
זאלקינדסאן וואווא ד"ר 220, 256
זאלקינדסאן פרוי ד"ר 220
זאמאשציאנסקי מאיר 392, 477, 478
זאקם סאלא 364, 365
זובאק 251
זוכאוויטש 290
זוגעלכוים (ארטיסט) 251
זויד 359
זוידלער ד"ר 197, 220
זוידעל יחיאל 392
זוידמאן 07. 359, 362
זוידעלסאן 211
זוידשנור אברהם 43, 44, 172
זויף דוד 252, 253
זילבער שלוב און צעסיע 478
זילבער רוזשקע און שרה 335, 344, 345, 366
זילבערמאן צבי 364
זיסער וואלטער 475
זילבערשטיין (אדוואקאט) 43
זיסקאוויטש ליאווא 370, 381, 382, 463 479, 480
זעלבסטמארדן 188, 294
זעלדאוויטש סאפיא ד"ר 220
זעלווער משה 251
זעליצקא ד"ר 220
זקנים-פראבלעם 190, 300, 301
זשאבינסקא 400
זשולטי שמואל 364
זשוויראנאס 327
זשעלעזניקאוו (קראנקנשוועסטער) 221
זשעלעזניקאוו (לערערין) 228
זשעלעזניקאוו יעקב 373
זשעמאיטים 327

ח.

חברה מדעית עברית 247, 252, 261, 265, 268, 372
חזן בעלא 340, 341, 345, 361, 364, 365
חזן מולקע 370, 382, 395, 400, 446, 477
חייט מאיר 289
חיימסאן מרים 223, 234, 238
חלוצישע קאארדינאציע 335, 340, 342-357, 364-369
חמשה עשר בשבט 231
חנוכה 231, 293
חסידי אומות העולם 322, 327, 328, 232, 333
חתונות 189, 294

ט.

טאאוב משה 188
טאג פון רבנים 31 317
טאגביכער 255-257, 268, 269, 271, 294
טאגהויים 208
טאדט-ארגאניזאציע 163, 320, 321, 437
טאלטשונסקי ד"ר 220
טאג שמעון חיים הרב 288
טאקער זלמן 391, 399, 478
טאראסייסקי ד"ר 220
טאראשינסקי לויב 359-362
טארטאקאווסקי 256
טארף-לאגערן 335, 475, 476
טובערקולאז 196, 198, 203, 215, 216
טוערדין ראשעל 480
טורגעל יאנקל 480
טויבענהויז ד"ר 220, 483
טויבענהויז ד"ר פרוי 220
טויבענהויז (קינד) 234, 244
„טויט דעם פאשיזם" 489
טויערוואך 305, 306
טורבאוויטש 244, 228, 231, 237, 239
טייטל-גרענאדיר שפרה 210, 221, 256
טיי-הויזער 179
טיין ליווויק 480
טיפוס 191, 192, 204, 205, 217
טיקטין זלמן 394, 398, 480
טיקטין טילא 257, 327
טיקאטשינסקי חיה 366, 367, 477
טעא 286, 305
טעאטער (יידישער און העברעאישער) 143, 214, 230, 245, 248-254, 370, 372
טעאסאפן 328
טעכנישע שול; טעכניקום 212, 231, 234
טעלעראנט איזקע און ניונקע 395
טענעבוים-טאמארא מרדכי 131, 132, 246, 322, 335-343, 347, 350-353, 356, 357, 359-364, 367, 372, 460
טענענוואורצל 359-362
טראכטענברג אליק 478
טראנספארט-בריגאדע 236, 280
טראפידא חיים 43, 177,368, 372, 241, 414
טראצקי שאול, אינזש. 42, 44
טראצקי ד"ר 220
טראצקי-פאלק ד"ר 220
טראקי 339
טראקנהיים 290, 272
טרומפיאנסקי י. 231, 236, 376
טרומפיאנסקי פייוול 172, 376, 377
טרומפיאנסקי סאניא 257
טרומפעלדאר יוסף 246
טריגובאוו 252, 253
טריוואוש א. י. 267
טרעגער זעלדא 366, 367
טרעמבלינקא 340, 355
טשארנאצקי אינזש. 224
טשארנע וואנעס 417
טשוזשאי יצחק און אבראשע 478
טשיזאווסקי פראפ. 328
טשענסטאכאוו 346, 354
טשעסלי 296, 221

טשערניאָקאָוו 352
טשערטשעס רחל 364
טשערניכאָווסקי שאול 244, 259, 265, 284

י.

יאַבראָוו איזיע 480
יאַבראָוו אויסר ד"ר 220
יאַנאָוו אינזש. 234
יאַנושקעוויטש פּראָפ. 327
יאַנינסקי 479
יאָסקאָוויטש א. א. 245
יאפע אסתר 328
יאפע (קראַנקנשווועסטער) 221
יאפע יעקב 328
יאשונסקי גריגאָרי 42, 44, 71, 224, 237, 239, 313, 328, 373, 374, 377, 378
יאשונסקי לאה 328, 373, 374
יאשונסקי דענטיסט 368
יאשפאַן ד"ר 40, 220, 409
יהואש 235, 249
יוגענט-קלוב 143, 234, 235, 265, 267, 271, 286, 396
יום-כפור 136, 147, 243
יודעלעוויטש מרדכי 284
יוסט 310
יורגיטאיטיס 327
יזכור-אָווונט 332, 381
יוסטמאַן ד"ר 220
יורגים 431
יחיאלס קאַמפּס-אַרגאַניזאַציע 352-401, 429-435
יידן-ראט; יידן-ראט-אַנשטאַלטן 40-44, 72, 127, 139, 140, 142, 144, 155, 160, 162, 171, 172, 175, 184, 269, 281, 306, 309, 379, 449, 481, 456
יוואָ 220, 230, 261-264, 269
ילדים 157, 182, 208, 235, 236, 280, 300 362
ילדות 158, 208, 215,, 235, 236, 280, 439
יעוויע (ק.צ.) 492
יפה ניסן צבי 290, 371, 372
יפה אסתר 335
יעקבזאָן (שוחט) 64
יעקבזאָן בנימין 391
יעקבזאָן יעקב הרב 290, 332
ישיבות 232, 233, 289, 290

כ.

כאַלעווא 339
כאַלעם ליובע ד"ר 40, 43, 102פּ 198, 220
כאַלעם עמנואל ד"ר 220
כאנאוויטש שמעון ד"ר 220
כאַפּונעס, כאַפּענישן 26, 27, 75, 316, 323, 324, 334, 485
כאָרן 143, 235, 244-247, 252, 259, 284, 432, 472
כארמאן מיכאל ד"ר 220, 371
כאַש 251
כהן גערא 364
כהן ראובן 239
כורג ד"ר 220
כוואָיניק אברהם 313, 373, 374, 377, 381, 340, 382, 386, 444, 479, 480, 482, 484
כיליסצערג 210, 221
כמעלניק נ. 361, 364
כץ אליהו ד"ר 220
כץ אסתר 221
כץ (דענטיסט) 221
כץ מיכאל הרב 288
כץ הרב 43
כץ פסח 490
כץ בתיה 364
כרוסט עזריאל 364

ל.

לאַבאַראַטאָריעס 343
לאַגעדי (ק.צ.) 158, 492
לאַוואָרישעק 477
לאַזאַר חיים 370, 395, 446, 479
לאַטעס (געלע, ווייסע) 27, 28, 50, 316
לאַם 395
לאַמפּע מאָריס 251
לאַנגבאָרט א. 43, 44
לאַנדאָו שורע 450, 452, 453
לאַנדוי (ישיבה-בחור) 289
לאַנדוי שמעון 225
לג בעומר 247, 401
לובאַצקי ברוך 224,, 231, 237
לובאַצקי ישראל 224, 231
לובאַצקי יוסף 370, 371
לובאַצקי ניוסיע 224, 370, 371
לובאַצקי איזיע 246, 370, 371
לובאַצקי אימקע און דאַנקע 375, 376, 480
לובלין 342, 349
לובעטקין צביה 339, 352
לובינשאַנסקי ישראל 446, 470,
לוישטאַן 225
לונסקי חייקל 242, 255, 340,
לוביטש ראובן 478
לוסקאַ 224
לוצק 303, 357
לוקישקי (תפיסה) 30, 33, 34, 44, 50, 51, 67, 68, 84, 93, 118, 136, 228, 379, 416
לוקישקער ראשע 480
ליבא אַלעקסאַנדער ד"ר 220, 223, 328
ליבאָ ווערא 234, 323
ליבמאַן גרשון הרב 233, 289
ליבער ד"ר 43
לידסקי פּעסיע ד"ר 220
לידסקי אברהם ד"ר 213, 220
לידע 346, 361, 489
ליזע רופט 383, 384, 476
ליטוואַק (חזן) 289
ליטוויגער 27, 62, 112, 114, 115, 128, 129, 180, 152, 165, 171, 323-333, 395, 422, 427, 447, 451, 457, 481,
ליטווישע אָרדנערס 25
ליטווישע פּאָשיסטישע פּאַרטיזאַנער 23, 24
ליטווישע סאָוויעטישע אַגיטאַטאָרן 25
ליטווישע פּאָשיסטן 27
ליטווישע ציוטונגען 27
ליטווישע שיסערס 54
ליטעראַטור 238, 248, 255, 257

ליטעראטן, קינסטלער און אַרטיסטן-פּאַריין 143„ 144 ,238-241 ,261 ,268 ,270 ,271
„לויבל דער קאָך" 477
לייוואַט נחמה 364
לייוויק ה. 240, 249, 255, 265, 266, 401
לייז, פּאַרליזיקונג 188, 197, 210
לייזעראָוויטש 346, 370, 371
לייזעראָוויטש (חזן) 289
לייזערמאַן זונדל 477
לייזערמאַן דינה 305
לייען-זאָל 241
לייקין-זאַבלודאָווסקי סימע 224, 228, 230
לייקין יוסף 222„, 224, 227, 231, 237, 257, 273, 274
ליכט-בילדער 215
קינאָ-בילדער 215
ליכטענזאַן שושנה און מאיר 478
ליכטענסאַן מאיר 391
ליכטשטיין טאָסיע 343, 370, 371, 376
ליכטשטיין ראובן 376
לילינטהיים הענריק 481
לילקאָ 305
ליעסין 281
ליפאָווסקי אסתר, סאָניע. מאַשע. צירעלע 251
ליפּענהאַלץ מיצקע 393, 395, 433, 478
ליפשיץ צבי 478
למדן י. 281
לעבער אנדזשיע 335, 336, 360, 365, 366, 372
לעטן 331, 451
לעטלאָנד 336, 492
לעוואנדא שמואל ד"ר 220
לעווארטאָווסקי 352
לעוואָס מאיר 117, 165, 305, 378, 408
לעווי 221
לעוויטאַן ישראל 109, 110, 359-362
לעוויטאַן שרה 224
לעווין חיים 66, 107, 255, 483, 484
לעווין הירש 369, 395, 398
לעווין שושנה 259
לעווין רפאל ד"ר 220
לעווין פאָטער, זון און מאַכטער 391
לעווין מאָטעס 399, 480
לעווין אליהו 480
לעווין בתיה 477
לעווין יונה 480
לעווין בלומע 478
לעוויזאַן יהושע הרב 288
לעוויזאַן בער 221
לעוויצקי ליובאַ 165, 234, 249, 251, 257, 318
לעווקאָוויטש 344
לענט הירש 352
לענטאַ (ק. צ.) 492
לער-אַנשטאַלטן 208, 209, 211
לעיעלעס 250, 401
לערערס, לערער-פּאַרבאַנד 64, 144, 153, 211 ,222-238, 261, 265, 268, 271
לערמאַן אפרים ד"ר 220
לערנער שלמה 348
לערער משה 261, 264

כ.

מאַגאַרשאַק ישראל 224, 227, 237
מאַגון ליזע 366, 367, 416, 480
מאַדויסקער רבקה 335, 365, 366
מאַדויסקער סאָניע 375, 376, 381„, 430, 443, 444, 480
מאַדויסקער 439
מאַווישאָוויטש ד"ר 224, 257„, 327
מאַלאָקעוויטש גרשון 376
מאַלטשאַדסקי 221
מאַלינעס 35, 36, 60, 94-100, 103, 104, 107-109, 117, 122, 123, 128, 129, 132, 133, 136, 137, 148, 168, 201, 226, 269, 281, 283, 309, 319, 443, 456, 466, 485, 491
מאַלינע (קינד) 202, 204,
מאַלעריי, מאַלערס 238, 239, 240, 245
מאַלקיניע 340, 345, 356
מאַן אין געטאָ 295-301
מאַני ליוב 230
מאַנאַסטיר 335
„מאַניפעסט" 142
מאַנקעוויטש 368, 369
מאַסטקאָו מאיר 364
מאַצקעוויטש (רעדאקטאָר) 320
מאַצקעוויטש יצחק 375, 376, 381, 398, 399, 446
מאַצקעוויטש זאב 384, 480
מאַרגנשטערן י. 339
מאַרדקאָווסקי סימע 364
מאַרדקאָווסקי מאיר 365
מאַרקאָו 431, 479
מאַרקאָוויטש ראַשל 366, 367, 480
מאַרקאָוויטש בלומע 366, 367, 480
מאַרגאָליס שמואל ד"ר 220
מאַרקוס הרב 228, 232, 289
מאַרקוס אינזש. 96, 158, 159, 173, 174, 181, 197, 207, 248, 313, 354, 359, 363, 395
מאַרקעוויטש (גלח) 328
מאַרקעלס שפרה 224, 228
מאַרקעלעס נעמי 320
מאַשקאָוויטש דניאל 352
מגיד אלחנן 339, 359, 362, 378, 393, 396, 445, 463, 478
מגיד בתיה 445, 478
מגידים 290
מגיד פסח 391, 477
מוזיי 241, 243, 244
מוזיק, מוזיק-שול 143, 234, 244
מולער-גוראוויטש גיטע 224, 235, 252, 253
מולץ 245
מוסולמאַנער 191
מופטי פון ווילנע 332
מוראַשקין ישראל 359-363, 365
מורער 43, 50, 367, 407
מושב זקנים 184, 190
מושקאַט 71, 286, 305
מזרחי 371
מיזערעוויטש פסח 368
מיכיידאַ פראַפ. 327
מיכאַלישקי 359, 420

מיכאַלישקער רב 289
מילך 208, 210
מילקאַנאָוויצקי שבתי (אַדוו.) 43, 44, 71, 215, 236, 239, 313, 340, 372, 373, 377, 378, 415, 444
מינסק 39
מינץ 359,-363
מינצבערג לייב 240, 372
מילייקאָווסקי יאַנקל 480
מילער ד"ר 320
מינקין 359
מיקולסקאַ 327
מיקלישאַנסקי 480
מיר 346
מלמד ד"ר 220
מלמד בעלאַ 334
מלמדים 212
מעלצער חיים 480
מענדעלע מוכר ספרים 240, 241, 244
מעדיצינישער בלאָק 149
מעדיצינישע אינסטרומענטן 207
מעדיקאַמענטן 205, 206
מעדיצינישע שיינען 40
מעטשיסלאַוו (סאָציאַליסט) 391, 395
מעלדונגס-אַמט 189
מענסטרואַציע 192, 215
מערסיק צבי 335, 340,, 341, 342, 351, 352, 355, 356, 357, 364, 365
מסדה 232, 247, 281
„מצוק" 345
מצות 292, 293, 379
מקוה 293
משפטים 235
משוגעים 67. 202
מתים-אָפּטיילונג 131

נ.

נאַבאָזשנאַ צביה 198, 224
נאַדעל 221
נאַדעלמאַן ראָבערט 221
נאָווגאָראָדער גאַס (נאָווגאָראָד), (נאָווגאָ-ראָדער מאַרק) 26, 32, 34-36, 51, 53, 55-60, 62, 63, 64, 94, 163, 316, 325, 495
נאָטעס 245
נאַמיאָט ליפּע 220
נאַפּאָלעאָן חיים 480
נאַצישע קולטור-טוערס 319, 320
נאָראַ 305
נאַראָטשער פּושטשע 477, 479, 486
נאַרוואַ 492
נאַרווייש 324
נומערן (בלעכענער, הינטישער נומער) 156 285, 447
נוסבוים 313
נוסבוים ליזע 478
ניט-היטלעריסטן 321
נייגעבויער 319, 447, 448, 469, 474
ניידוס לייב 256, 270
ניקאָלייטשיק 431
נעבאָשטשיק-נאַבאָרשטשיק לייבל 228, 222, 233, 289
נעדוועצקי ליובאַ 480
נעוויאַזסקי הענאַך הרב 288
נעוועראָווער רב 288
נעלקין אידע 251, 252
נעסוויעזש 346, 380
נעמזער 490
„נעפּאָדלעגלאָשטש" 430
„נצחון" 374, 375, 489
„נקמה" 362, 367, 375, 445, 446, 478, 489

ס.

סאַבאָטאַזש 397-440
סאָוועטן, סאָוועט-רוסלאַנד 65, 85. 283
סאָוועטישע קריגס-געפאַנגענע 331
סאָוועטיש מיליטער 23
סאָוועטישע לידער 283
סאָוועטישע קינדער 283
סאָל 346, 359, 424, 425, 482
סאלגאו 20
סאָל-די-יאָד 206, 212
סאָלאָדוכע 378, 424, 425
סאַליט עמיליע ד"ר 220
סאַלין וועלפקע 365, 390, 391, 478
סאלעספּול (ק. צ.) 492
סאָלץ חיים 432, 478
סאָלץ חנה 478
סאלעספּול (ק. צ.) 492
סאַן בנימין יעקב 478
סאַניטאַרן 205
סאַניטאַרע-עמידעמיאָלאָגישע אָפּטיילונג 72, 103, 169 193, 196-201, 233
סאַניטאַרע פּאָליציי 200, 201, 305, 306
סאַניטאַרע פּאַרטיזאַנישע אויסשולונג 396
סאַנקע 478
סאָסקי (ק. צ.) 371, 492
סאַפּיר-שפּיז חנה 177, 221
סאָציאַלע אונטערשיידן 151-159
פאָציאַלע פאַרזאָרגונג 143, 144, 156, 183, 184, 185, 212, 425
סאק י. 339
סאַקי (ק. צ.) 492
סאַראַכאַן 480
סאָראָק טאַטאַרי 205, 431, 475, 476
סדרים 293, 424
„סוויט" 435
סוויר 420, 456, 489
סווירסקי דוד 478
סווירסקי מינע 444, 445
סווירסקי שלום 480
סווערדלין עלזאַ 221
סווערדלין כאָניע 117
סוכאָלאָווסקי 368
סוכות 293
סופר אַדוו. 43
סוצקעווער אַבְרהם 238-240, 249, 255, 320, 330, 340, 401
סוצקעווער רחל 245, 250, 252
סוראוויטש מאַטילדע ד"ר 220
סוראוויטש ד"ר 220
סטאַביליזאַציע-עפּאָכע 140, 142, 143, 145

סמאַטוסטוישער אַמט 172, 217, 241, 243
269
סמאַלפּצי 346, 381
סמאַליצקי ה. 100, 224
סמאַליצקע 201
סמאַפּער 251
סמאַקלישסקי 221
סמופּעל ברוך 259
סטראַשון-ביבליאָטעק 38, 134, 205, 318,
319, 320
סטראַשון ה. 252, 253
סטראַשור יצחק 188
סטרומא 195, 196, 206, 212, 213, 286
סטריטשאַנסקי משה 480
סיומים 231, 232
סימפאָנישער אָרקעסטער 143
סימעלישקי משה 370, 371
סירקין נחמן 262, 361
סלאָבאָדסקי ד"ר 220
סלאָדזינסקי הרב 228, 232, 289
סלאָנים 346
סלוצקי (מגר) 214
סלוצקע גינע ד"ר 220
סלוצקע שרחלע 235
סלעפּ אברהם 224, 234, 245
סמאָלגאָווסקי מ. 252, 253
סמילג 327
ס. ס. 58, 74, 97, 112, 114, 129, 133, 136
156, 165 233, 320, 321, 421, 451, 459
469, 482
סעגאָל זאב הרב (נאָווגאָראָדער רב) 34, 288
289
סעגאָל א. 249, 251 252
סעדלים אליאו ד"ר 43, 189, 201, 204, 213
215, 221
סעזמאַן (פּראָפ.) 327
סעלעקציע 113
סענוצקי יצחק 224, 237, 371
סענוצקי משה 225
סערעבראָוויטש (כספי) 118
ספּאָקויני אינזש. 98, 175
ספּאָקויני חיים 446, 477
ספּאָקויני קלמן ד"ר 221
ספּאָקוינים וואַרשטאַט 395
ספּאָרט, ספּאָרט-קלובן 217, 236, 237
ספּירא 225
ספרי תורה 274, 290, 320
סקאַביעס 192, 109, 217
ס.ר. 376
ס. ר. (ליטווינער) 327, 330
סראָלאָוויטש אַדוו. 43, 184, 313
סראָעלאָוו 359

ע.

עליזעראָוויטש 251, 252
עלטערמאַן ד"ר 221
עלעניעס 276, 428
עמבלעם פון ווילנער געטא 63
ענטין שלמה 335, 339, 340, 344, 345, 355
356, 361, 368, 369
ענגעלמאַן יפה 350
ענגעלמאַן יצחק 364
עסטלאַנד 19, 84, 103, 159, 191-196, 216,
234,226, 237, 248, 250, 259, 269, 270,
271, 312, 331, 362, 449-459, 472, 473,
476, 477
עסטאַנער 331, 332, 451, 452, 488
עפּראַן מאַשע 224
עפּשטיין שבתי ד"ר 267
עפּשטיין לאזאר ד"ר 72, 197, 210, 214,
215, 217, 221, 244, 256, 420
עפּשטיין עמנואל ד"ר 197, 215, 216, 221
עפּשטיין רבקה 373, 374
עפּשטיין שמואל 391, 478
עק נתן ד"ר 339, 361
עקיבא 334, 352, 392, 475, 478
עקאַנאַמיק 143, 160-186
ערובניקעס 29, 30
ערעדא (ק. צ.) 363, 492

פ.

פּאַוסט יאַנעק 391, 393, 439, 445, 479
פּאַוסט ריטאַ 479
פּאַגעלמאַן רחל 341
פּאַגראַמען 29, 32, 33, 34, 35, 59, 60
פּאַדבראַדז 58
פּאַהאַרילע מאַרקוס 348
פּאַוויאַק 340, 345
פּאַווירסקער אַדוו. 313
פּאַכטענער, פּאַכאַרבעטער 69, 70, 76, 80,
134, 152. 153
פּאַכלאַוע 134, 136, 152, 153
פּאַכשולן 235
פּאַל ד"ר 319
פּאַליטאַצקע 221
פּאַליטאַצקי ה. 252, 253
„פּאַליטרוק שמול שווינדעלעוויטש" 325
פּאַליאַק (אינזש.) 176
פּאַליאַקן 27, 62, 63-98, 112, 115, 164,
323-333, 427, 457
פּאַליציי (געטא-פּאַליציי) 71, 72, 74, 75,
77, 83, 90, 95, 104, 105, 107-110,
118-121, 123, 126, 127, 132, 134, 140,
142, 144-146, 154, 156, 165, 170, 171,
178, 184, 222, 236, 237, 247, 249,
268, 269, 281, 287, 302-312, 314,
369, 391, 414, 415, 421, 436, 438-445,
449, 450, 452, 456, 459, 467, 481
פּאַלקאַוויטש 320
פּאַלקלאַר 285
„פּאַלקס-געזונט" 203, 210, 211, 214-216,
227, 284
פּאַלקס-שולן 208, 227
פּאַלאַנק 430
פּאַלאַוועסקי שימקע 373
פּאַמשטער וולאַדימיר ד"ר 134, 198, 205,
215, 221
פּאַמאַטשניק 225
פּאַמעראַנץ לעאָן ד"ר 213, 221, 378
פּאַנאַר 26, 34, 36-38, 51, 53-56, 63, 70,
75, 78, 83-86, 96, 103, 107-109, 131,
133, 151, 165, 183, 202, 203, 208,
223, 226, 227, 229, 244, 256, 258,
276, 277, 288, 291, 303, 310, 311,
317, 318, 324, 339, 342, 344, 346,
355, 380, 381, 422-428, 471, 485-
488, 491

פאַנצער-קאזערנע 490
פאָסט 136, 258, 259, 265
פאַסיווער ווידערשטאַנד 136
פאַסיר-שיין 78, 80
פאַספאָרטן 77, 80, 156, 335, 337, 351
פאָספעשקי 22, 190
פאַראָרדנונגען 29
פאַרוואָרלאָזטע קינדער 157, 165
פאַרטיזאַנער 100, 143, 148, 162, 168, 174
235, 236, 267, 274, 303, 306, 316, 334
335, 344, 380-401, 423, 432-439, 446-
448, 457, 458, 459, 469, 474-480, 489,
498
פאַרטייען 143, 149, 358-378
פאַרובאַנעק 391, 436, 449, 450
פאַרטיזאַנער-ליד 282
פאָרטקונדע (ק. צ.) 492
פאַרלאַג פון ווילנער געטאָ 257
פאָרמאַן פריידל 364
פאַרקעס 320
פוטי 305
פוילישע אָרדנערס 25
פוטקי (ק. צ.) 492
פועלי-ציון התאחדות 41, 72, 133, 248, 267
271, 335, 336, 339, 340, 351, 356,
358-365, 364, 378
פוילישע סאָוועטישע אַגיטאַטאָרן 25
פועלי-ציון צ. ס. 41, 42, 67, 301, 252, 359
פועלי-ציון לינקע 351, 352, 371
פופיסקי פרידע 480
פופקאָ אליהו 390, 391, 478
פוקס מאָטל 364, 390
פוקסמאַן מ. 370, 381
פורים 247, 293, 417-419
פושאָוואַ 32, 60, 163
פייגוס הלל ד"ר 214, 215, 221
פייגענבערג משה ד"ר 215, 221
פייגעלסאָן פעסיע ד"ר 221
פיינמאַן רייזע 478
פיינשטיין ד"ר 320
פייסאַכאָוויטש ד"ר 221
פיינזילבער 373
פיינבערג רבקה 364
פייע 228
פילאָווסקי ברידער 395
פילאָווסקי הרב 289, 295
פינאַנסן פון יידן-ראַט 170
פילניק 401
פינגערהוט לעאָן ד"ר 207, 221
פינטשוק אברהם 194, 246, 335, 336, 340,
342, 368, 272, 273
פינטשעווסקי 339, 370, 371
פינסקי דוד 250-254, 271
פינקעלשטיין לאַזאַר ד"ר 72, 102, 207, 208,
210, 212
פיש לאה 340, 341
פישמאַן יואל 42, 44, 71, 175, 373, 374
פישמאַן (פון סווענציאַן) 479
פלאָטניצקי פרומקע 339-341, 343-345,
347-349, 352, 353, 364, 365
פלאָטניצקי חנה 348
פלאַסטישער פלאַן 176
פלודערמאַכער גרשון 224, 238, 239
פלוגבלעטלעך 249
פליישער 352
פסח 231, 247, 292, 293
פסיכיק 188, 296-301
פעדעצקאַ מאַריאַ 328
פעטוכאָווסקי בצלאל 359, 363
פעטוכאָווסקי שמואל 42, 43
פעטרוסעוויטש (פראָפ.) 328
פעטשאָראַ (ק. צ.) 492
פעלדמאַן לייבל 320
פעלדמאַן 398
פעלדמאַן יחיאל 365
פעלטשאַר (פראָפ.) 327
פעלדשערס 205
פעסקער א. 252, 253, 254
פענעוסאָוו (משפחה) 393, 396, 428, 478
פערגאַמענט אלק. ד"ר 207, 221
פערגאַמענט שלמה ד"ר 221
פערגאַמענט 251
פערלאָוו אַלתר הרב 289
פערלאָוו גיטע 318
פערלמאַן 225
פערלמאַן ח. ד"ר 480
פערלשטיין לאה 348, 252
פערעוואזקי אַלעקס ד"ר 221
פערעוואזקא ד"ר (פרוי) 221
פערעוואזקי ראובן ד"ר 221
פראָדוקטן-קאָרטע 160 161
פראָדוקציע 143, 172, 177
פראָאימטשיק (אַדוו.) 256, 313
פראָוואָקאַציע 51, 52, 65
פרוי אין געטאָ 285, 301, 458
פרוכנע ליאָליע 480
פראָפעסיאָנעלער ראַט 145
פרוכט מאַיאָר 344
פרוכט פרוי 327
פרומקין 221
פריד חיים הלל ד"ר 221
פריד אַנאַטאָל אינזש. 42, 43, 71, 171, 378
444
פריד שמואל הרב 41, 42, 288
פרידמאַן אינזש. 147
פרידמאַן באָריע 246, 335, 367, 370, 391,
393, 432, 433, 477, 480
פרידמאן בתיה 478
פרידמאַן חיים 364
פרידע 477
פריזערייען 198
פרילוצקי נח 319
פרנס באָרים אַדוו. 43
פרעמיעס 240, 241, 244, 245, 271, 308
פ.פ.אָ. 267, 337, 344, 358-401, 429-435,
438-448, 463, 469, 474, 475, 477-
480, 483
פ.פ.ר. 351
פרץ י. ל. 228-230, 235, 240, 241, 244,
249, 255, 281, 287, 401
פרץ (אַ יינגל) 257
פרייהייט החלוץ הצעיר (זע החלוץ)
פרזשעוואַלסקי יאַן 375

צ.
צונזער פּרץ 257, 376
צונזער פּרץ 257, 276
צוקערזיס אכהר 221
צוקערמאַן יצחק (אַנטעק) 334, 351, 352
צוקערמאַן משה ד"ר 221
ציגיינערס 318
ציוניסטישע קיך 177, 335
ציטבערג ד"ר 255, 261, 262
ציטערן 187
ציצינאַטוס ישעיהו 23, 41, 67, 336, 354, 363
צעליצקי ווזעף 328
צעלניק אברהם, נתן און פּעלא 478
צעלך 40
צעמעל פּאַניע 225, 359
צעמעל ירמיהו 225, 359
צענזור 241
צענפּעניג 27, 316
צפּנת 209, 212
צעפּעלעוויטש צבי 366, 367-384, 480

ק.
קאַאַרטיוון 160, 162
קאַבאַטשניק זעליק 224, 230-232, 234, 237, 244, 246, 247, 359-363, 401, 450
קאַגאַן ד"ר 221, 364
קאַגאַן 445
קדיש (אַרטיסט) 251
קאַוואַרסקי האַראַצי ד"ר 221
קאַוואַרסקי קלאַראַ 221
קאַוואַרסקאַ מ. 234
קאַוואַלסקי יצחק 381, 400
קאַונער געטאַ 56, 310, 324, 345, 346
קאַונע-פּאַנאַר (פּאַקציע) 310, 311, 317, 420, 428, 437, 463
קאַונער אבא 337, 344, 335, 346, 342, 365, 366, 372, 373, 381-386, 401, 430, 440, 444, 463
קאַונער מיכאַל 335, 336, 337, 480
קאַונער יאַשע 480
קאַוועל 340. 341, 350, 353
קאַזיבראַדסקי ליאַניע 340-342, 345, 349-354, 361, 364, 365
קאַזשוך ישראל 348
קאַטאַק 361
קאַטשערגינסקי שמערל 234, 255, 256 275, 277, 282, 320, 401
קאַלאַדנער בער ד"ר 36, 37, 102, 103, 197, 198, 210, 221, 244
קאַלמאַנאַוויטש ד"ר 221
קאַלמאַנאַוויטש זעליק הירש 64, 106, 238-240, 243, 320, 344, 346, 347, 355, 260-264, 332
קאַלענדרא 29, 41, 42
קאַלכהיים משה 392, 475, 479
קאַלעקטיוע אחריות 446-448
קאַזלאַווא-רודא 491
קאַזלאַווסקי 431, 440, 441
קאַמבער 202
קאַמזניסטן, קאַמוניסטישע פּאַרטיי 73, 267, 327, 375, 376-378, 392, 435
קאַמערמאַכער 378
„קאַמף" 369, 376, 489
קאַן פּנחס אַדוו. 42, 44
קאַנטאַראַוויטש 221
קאַנטאַראַוויטש א. ד"ר 72, 221
קאַנטאַראַוויטש שלמה 366, 367
קאַניוכסקי אליהו ד"ר 221
קאַנסולטאַציע פון קינדער 184, 207
קאַנטאַראַוויטש 384
קאַמפּס-רעגולאַמיון 383, 389
קאַנצענטראַציע-לאַגערן 158, 159, 191-196, 206, 233, 237, 252, 264, 266, 270, 271, 321, 322, 376, 471, 480, 492
קאַנצערטן 144, 234, 249, 254, 259
קאַנקורסן 240, 241
קאַסטשענעווסקי ד"ר 197, 211, 220
קאַסטשיקאַווסקי אייזיק הרב 288
קאס 369
קאַטלער משה 490
קאַפּלאַן לייזער הרב 288
קאַפּלאַן אַלעקסאַנדער ד"ר 213, 211, 220
קאַפּלאַן (קראַנקנשווועסטער) 221
קאַפּלאַן יעקב 224, 228, 375, 376, 381, 479, 480, 482
קאַפּלאַנאַוויטש אידע 223
קאַפּלאַן-קאַפּלאַנסקי 186, 232, 244, 337, 449
קאַפּלאַן מיכלע 224
קאַפּלאַן יוסף 352
קאַפּלינסקי שמואל 381, 384, 394, 395, 439
קאַפּלינסקי שרה 364
קאַפּעלאַוויטש ד"ר 221
קאַרטשאַק רוזשקע 342, 366, 367
קאַראַימער 332
קאַרנאַווסקי ד"ר 221
קאראבליאקאַוו 375
קארניק יצחק הרב 205, 289, 295
קארסאווין פּראָפּ. 327
קארעלין משה הרב 288
קאַרפינקעס 224, 247, 252, 253
קאַפּעלאַוויטש שרה 91, 93
קאַצענעלסאַן אַדוו. 43, 44
קאַשוק 172
קאַצענבויגען שורקע 479
קאצענעלסאַן סאַניע ד"ר 205, 221
קאַצענעלסאַן יצחק 337
קבוץ המאוחד 337, 343
קבוצים 158
קדיש 291
קוימענקערערס 155, 165
קויפמאַן יצחק 359-363
קולטור-ווועזן 143, 144, 222-294
קולטור-טוער אומגעקומענע 260-271
קולקעס אפרים 221
קומפּיאַנסקי א. 252, 253
קונדא (ק. צ.) 492
קוניסקי 480
קוניצקי ישראל אינזש. 234
קונסט 238-254
קוסקע דוד 477
קוסמין 352
קופּערבערג 398
קופּערבערג רחל 259
קוריצקי מולע 480
קורענעץ 489
קורגאַן מ. 252, 253

קורגאן ז. 252, 253
קושינסקי יהודה 252, 253, 370
קושעלעוויטש יודל ד"ר 221, 359
קיווי־אלי (ק. צ.) 492
קיטעל 318, 440, 475, 479, 481
קייזערוואלד 492
„קיילים" 96, 205, 228, 236, 268, 398, 472, 474, 479, 481, 489, 490, 496
קיכן 177, 178, 180, 250
קינדער 166, 211, 222, 217, 295-301
קינדער-אויפזיכט 72, 207, 208, 215, 217
קינדער-גערטנער 208, 228
קינדער-וואַרשטאַטן 208, 209
קינדער-קלוב 143, 217, 234, 235, 267, 271
קירשענבוים 339
קלאַנג 252, 269, 271, 369, 374, 473, 488, 492, 493
קלאַם (מגיד) 290
קלויזן 72
קלויזער-חזן רחל 224
קלוינער 224
קלוינפלאַץ-יפה 252, 253
קלעבאַנאָוו אינזש. 47
קלייַנקונסט ביונע 251
קלעצק 346, 381
קעלמאַן זינאַידע 221
קעמפנער ישראל 339, 370, 371
קעמפנער וויטקע 366, 367, 384, 399, 445
קענע 475, 476
קעסעל משה אבא הרב 289
קערסנאָווע (ק. צ.) 492
קראַנקשוועסטערס 67, 72, 205, 211, 221, 223, 396
קראַסנע 43, 44
קראַקאַווסקי טאַלקע 391
קרוק הערמאַן 238-240, 243, 244, 255, 257, 258, 268, 269, 290, 320, 373, 374, 401
קרוק לייזער 42, 43
קריגסלאַזערעט 491
קרעמער (ארטיסט) 251
קרעטער פאַמי 200, 373, 374
קרעטער 65
קריסינאַל־פאַליציי 437
קריזשאַווסקי 443, 444
קרזשעמיאַנסקי אבעל ד"ר 221

ר.

ראַבינאָוויטש בוניע 234, 244, 259
ראַבינאָוויטש 43
ראַבינאָוויטש שמואל ד"ר 359
ראַדזיוויטש מאַנעק 480
ראזא א. 252, 253
ראָזאָוו 478
ראָזע שיינען 78, 80, 126-133, 140, 380
ראָזענבערג צעסיע 366, 367, 430, 475
ראָזענבערג שטאַב 319, 320, 327, 332
ראָזענטאַל אַננאַ 373
ראָזענבליט אַלפרעד ד"ר 221
ראָזענטאַל לייב 123, 250, 252, 256, 277, 280, 281, 456
ראָזענטאַל היהלע 250, 251
ראָזאָנאָוויטש הירש 366, 367, 429, 475
ראזין ישראל 478
ראַטבוים 251
ראַטנער אינזש. 308
ראַלניק מירע 328
ראָם אַלעקסאַנדער ד"ר 221
ראָם, אַרכיטעקטאַרין 245
ראָם מיכאל ד"ר 221
ראמקע 431, 433
ראן גריגאָרי ד"ר 72, 205, 221
ראָסע 470, 479, 481
ראָסאָלד הענריק ד"ר 221
ראָסקין, פאַטער און זון 224, 230, 244, 246, 256, 401
ראצער חיים 397
ראש השנה 293
ראָף יאַשקע 382, 384, 398, 480
ראשל מאטקע 480
ראשקעס לעאָן ד"ר 221
רבנים 31, 127, 232, 233, 274, 287-298
רובאַשאָוו אַדוו. 313
רובאַשאָוו חיים 463
רובין דאָרע 251, 252
רודניצקי לאה 55, 239, 255, 308
רודניצקי משה יודקע 479
רודניצקער פושטשע 390, 431, 477, 478, 479, 489
רויטער קרייַן 258
רויטער אַרבעטס־ביכל 78, 79, 80
רוזשינסקי (זינגער) 234
רוטקאָוסקאָס 327
רוטענבערג יקותיאל 251, 252
רומשניק יצחק ד"ר 221, 256
רייזינד 252, 253
רייזינד לעאָן ד"ר 221
רייזין אברהם 245, 274
רייזין (פרוי) 258
רייפער יעקב 244, 359-363
רינגעלבלום עמנואל ד"ר 339, 340,
רומשניק ד"ר 221, 378
רודנער חיים 364
רויטבאַרד ג'סן 391, 489
רומאַנאָוו אליהו הרב 128
ריגג נאטעק 391, 392
ריגע 450, 453, 456
רעוויזיאָניסטן 71, 352, 369-371
רעזניק 478
רעזניק ניסן 246, 335, 342, 344, 368, 369, 373, 381, 382, 386, 443, 444, 459, 479
רעזניק נפתלי ד"ר 221
רעזניק נאַדיע ד"ר 221
רעכעס ד"ר 221
רעכעס (דענטיסט) 221
רעכטיק סאָניע 234, 249
רעווסקי וואַלף 384
רעליגיעזע פראַבלעמען 189, 190, 211, 226, 232, 233, 288, 335
רעליגיעזער סעמינאַר 290
רעליגיעזע קיוך 290
רעליגיעזע שולן 208
רעליגיעזער ראַט 290
רעמיגאַלסקי ד"ר 221
רעסטאָראַנען 144, 156, 178, 179, 180
רעפעראַטן 143, 144, 237, 247

רעשאַנסקי ד"ר 221
רעשע 184, 205, 250, 436, 437, 439, 475, 476

ש.

שאַבאַד גאַוּראָנסקאַ ראָזע ד"ר 43, 72, 177, 207, 208, 210, 214, 221
שאַבאַד יוסף 42, 44
שאַבאַד צמח ד"ר 47, 177, 190, 214, 215
שאַבאַד שפרה 177
שאַגאַל מאַרק 238
שאַדאָווסקי מרים 221
שאַדאָווסקי ישעיה 238
שאַדאָווסקי ד"ר 221
שאַדאָווסקי מאַקס 251
שאַדאָווסקי רפאל ד"ר 72, 221
שאַוולער געטאָ 324, 345, 346
שאַפטאַל פּראָפ. 332
שאַפיר ישראל 359, 369
שאַפּיראָ 346
שאַפּיראָ פימע 251, 252
שאַפּיראָ געניע 251
שאַפּיראָ שמעון 289
שאַפּיראָ קלמן ד"ר 67, 123, 203, 204, 215, 221
שאַפּיראָ מאַריאַ 215
שאַפּיראָ לוסיק 490
שאַפּיראָ שמואל 478, 480
שאַפּיראָ (קצב) 480
שאַפּיראָ רעסיאַ 478
שאַץ 359, 363
שאַרף שלמה 245, 259
שאק 423
שבועות 247, 293
שבת 180, 291
שווענציאַן 456, 489
שוב 478
שוב הרב 43, 44, 289
שוואַרץ שיינדל 340, 341
שוואַנגערשאַפט 201, 202, 206, 208, 215
שוויינענבערג 27, 44, 50, 133, 201, 316
שול-וועזן 72, 143, 216, 222-238, 265, 271
שול-מעדיצינישער צענטער (פּונקט) 72, 103, 206 208-213, 217, 232, 342, 359, 391, 396 433
שור גרישע 257
שומאָוויטש יאַנעק 365, 390, 478
שומאָוויטש צמרת 365, 390, 478
שחריה 331, 334, 364, 462
שחריה (קינד) 356
„שטאַנדאַר וואָלנאָשצי" 381
שטאַקאַוסקאַס יואזאס 327
שטוטהאָף (ק. צ.) 19, 158, 159, 233, 362, 363, 371, 378, 492
שטיינהויער ד"ר 221
שטיינמאַן אברהם ד"ר 221
שטיינהויז 225
שטייערן 171, 172
שטערבלעכקייט 189, 294
שטראסענהאָף (ק. צ.) 492
שטראָפן 313-315
שטרויס 359
שיינען 26, 73, 74, 78, 80-82
שיינבוים יחיאל (איליאַ) 133, 246, 337, 341, 359, 363, 364, 373, 381, 388-393, 432-435, 442, 450-465, 480
שיין (פּאָליציסט) 108, 109
שטיין שימקע 364
שטול יאַנעק 395, 369, 138
שיינבוים פּעסיע 341, 359-364, 460, 465, 475, 478
שימעליסקי וואָלף-זאב ד"ר 203, 204, 221
שיינלאָזע 74, 75
שימעליסקי משה 382, 395
שימעל ש. 352, 353
שימאַיטע אַנגאַ 257, 307-311, 320, 327, 330, 332
שלאַגמאַן חיים 480
שלאָנסקי אברהם 235
שלאק 492
שלום-עליכם 235, 240, 242, 244, 249, 259
שלאָסבערג בעטי 221
שלאָסבערג נתן 305
שליחים פון געטאָ צו געטאָ 337-357, 372, 380
שמוגל 143, 165-168
שמושקאָוויטש ד"ר 197,, 221
שמחת-תורה 293
שמיד אַנטאָן 332, 336, 340
שמיט סימע 223, 224
שמערע לייבקע (קוימענקערער) 480
שניאור זלמן 284
שניידער מרדכי בצלאל 37, 38, 267
שניפּישאָק 29, 30, 57, 58, 289, 485
שניידערמאַן תמרה 335, 339, 341, 350, 353, 356 357, 361, 364, 365
שניידער יהודית 364
שניידער לוטעק 478
שענקער ברכה ד"ר 221
שניידער באריע 370, 480
שניידער מאַשע 479
שעפטעל לייב 224, 228, 230, 231, 234, 237, 239, 244-247, 256, 320, 359-363, 401
שערמאַן ד"ר 221
שער יעקב 238, 239, 245, 252, 258
שער (קראַנקנשוועסטער) 221
שער (פעלדשער) 221
שפּיטאָל 39, 40, 58, 72, 98, 104, 128-131, 169, 201-206, 433, 452, 459, 466-486
שפּילווע (ק. צ.) 492
שעסקין עזריאל 371
שערשנעווסקי בערל 343, 375, 477, 479
שערעס טעמקע 490
שריפטזעצער לייב 153
שערשנעווסקי-כץ ראָזע 375, 376, 378, 446, 477, 480
שרייבער אינזש. 153
שקאָלניצקי 43
שקאָלניצקי חיים 147

ת.

תהילים 291, 292
תנך 225, 232, 233, 246, 249, 284, 300, 330, 494
תפילות 291
תעניתים 293
תפיסה 142, 165, 201, 281, 305, 306, 313

באַמערקטע טעותים

זייט	שורה		געדרוקט:	דאַרף זיין:
30	2	פון אונטן	דעם 13טן יולי 1941	דעם 12 יולי 1941
66	5	„	ש. גראָדזענסקי	א. י. גראָדזענסקי
89	1	פון אויבן	יום-כּפּור 1941	12. יום כּפּור 1941
101	1	„	אין די טעג פון די געלע שיינען	14. אין די טעג פון די גע-לע שיינען
113	3	פון אונטן	24 אָקטאָבער 1947	24טער אָקטאָבער 1941
126	1	פון אויבן	51. אין די טעג פון די ראָזע שיינען	15. אין די טעג פון די ראָזע שיינען
148	4	„	און פון 2 ביז 12	און פון 2 ביז 14
149	3	„	דייטשע גאַס (19, 22, 27, 29, 31, 36)	דייטשע גאַס (19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33)
149	12	פון אונטן	קאַרמעליטן גאַס 5	קאַרמעליטן גאַס 3
149	10	„	סטראַשון גאַס 40, 6	סטראַשון גאַס 4, 6,
166			נאָך דער לעצטער שורה פון פעלט: 3) קעלערס — אין די קעלערן פון די געטא-וואוי-נונגען, וואָס גרענעצן זיך מיט קריסטלעכע קעלערן, זענען געמאַכט געוואָרן לעכער-דורכגאַנגען.	
167			נאָך דער פערטער שורה פון אויבן פעלט: 5) פענסטערס און באַלקאָנען — פון קריסט-לעכע הייזער, וואָס האָבן גרענעצט מיט די געטא-הייזער, פלעגן איבער די געטא-טויערן פליען אין וועג פון קעגנזייטיקן מסחרישן אויסטוויש פעקלעך מיט פראָדוקטן.	
203	12	פון אויבן	ד"ר קלמן שפּירא	ד"ר קלמן שפּירא
„	14	„ „	ד"ר זאב וואָלף שומעל-סקי	ד"ר זאב וואָלף שומעליסקי
211	1	פון אונטן	אין ווילנער הילפס-קאָמיטעט	אין געזעלשאַפטלעכן הילפס-קאָמיטעט
221	16	פון אויבן	פּערעוואלקי ראובן	פערעוואזקי ראובן
„	„	„ „	רעבעס	רעכעס
221	9	פון אונטן	גראָדע-ציריגסקאַ	גראָדע-קלעפּיש פרומע
244	3	פון אונטן	צ. קאַפּלאַן-קאַפּלאַנסקי	ד. קאַפּלאַן קאַפּלאַנסקי
284	1	„ „	אין וועלנער געטאָ	אין ווילנער געטאָ
304	1	„ „	יידישער פּאַטריאָטן-באַוועגונג	יידישע פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג
327	20	„ „	פּראָפעסאָר שעזמאַן	פּראָפעסאָר סעזמאַן
351	22	פון אויבן	פון דער וואַדערשטאַנד-באַוועגונג	פון דער ווידערשטאַנד-באַוועגונג
352	4	„ „	מיט שכנא זאַראַן	מיט שכנא זאַראַן
356	1	פון אונטן	יוואָ-בלעטער, באַנד 27 נומער 5, 1940	יוואָ-בלעטער, באַנד 27, נומער 5, 1946
366	15	פון אויבן	ראזאנאָוויטש 23)	ראָזאַנאָוויטש 23) און יצחק ראָגאַלין 24)
367	10	פון אונטן	24) צבי ראָגאַלין	24) יצחק ראגאלין
380	1	פון אויבן	20. די פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג	21. די פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג
391	11	פון אונטן	יאנעק פּאוסט	יאַנעק פּאָוסט
393	13	„ „	מיצקע דיפּענהאָלץ	מיצקע ליפּענהאָלץ
402	1	פון אויבן	21. אַ טאָג אין געטאָ	22. אַ טאָג אין געטאָ
477	11	פון אויבן	25 אפּריל	20 אַפּריל

פון זעלבן מחבר

דערשינען:

„קאַמף פאַרן געזונט אין געטאָ-ווילנע". פאַרלאַג „אָזע", פאַריז 1946.
אין העברעאיש („דפים רפואיים"). תל-אביב 1946.
אין פראַנצויזישער איבערזעצונג, פאַרלאַג „אָזע" (זשענעוו 1946).

ס׳גרעפינט זיך אין דרוק:

העברעאישע איבערזעצונג פון „ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום".

ס׳וועט צוגעגרייט צום דרוק:

„מחשבות פון אַ צוריקגעקומענעם" (זאַמלונג פון עסייען).

פלאן פון ווילנער געטאָס

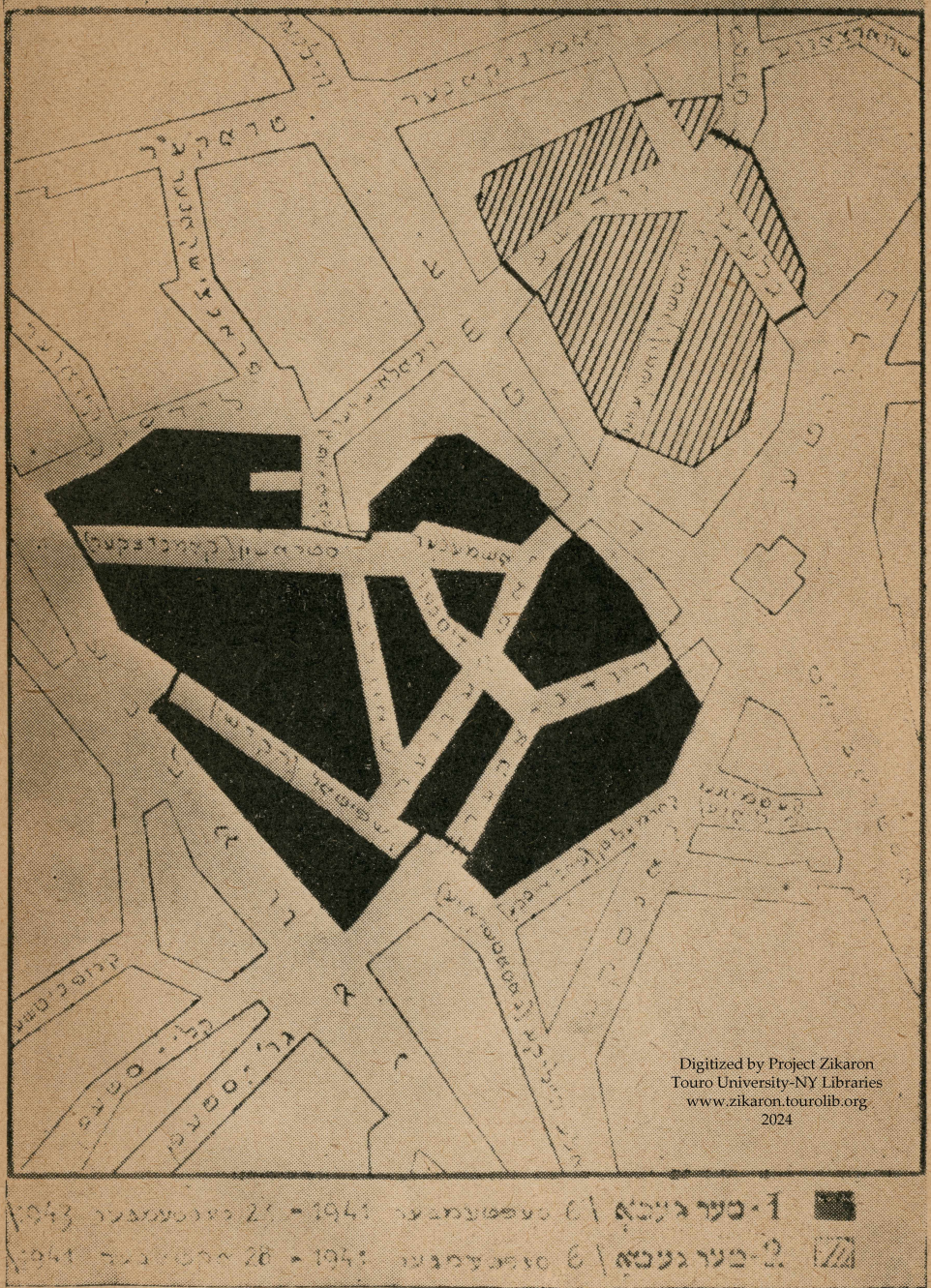

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

גאַסן פון געטאָ נומ. 1

זאַוואַלנע, לידסקע, סטראַשון (קאַמניצקער), שאַוועלסקע, דיסנער, אַשמענער, דייטשע, יאַט-קעווער, רודניצקער, שפּיטאַל („הקדש"), קאַרמעליטן (פּאַליציי-גאַס), קאָנסקע (אַרקלו).

גאַסן פון געטאָ נומ. 2

יידישע, קלאַטשקא (יאַטקעווער 2), גלעזער-גאַס, גאַונס געסל.

מאפע פון שטאָט ווילנע און אומגעגנט

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דערקלערונגען
צו דער מאפע פון שטאָט-ווילנע

גמא-ווילנע	— F 6
פאכאר	— B 8
זאקרעט	— A 5
זגוועזשיניעץ	— B 3
נאוגראד	— D 7
בורבישקי	— C 10
באן-הויף	— F 8
לוקישקי	— D 5
ראסע	— J 8

פלאַסטישע פלאַן פון ווילנער געטאָ

(געמאַכט ווילנער געטאָ, אין יאָר 1943)

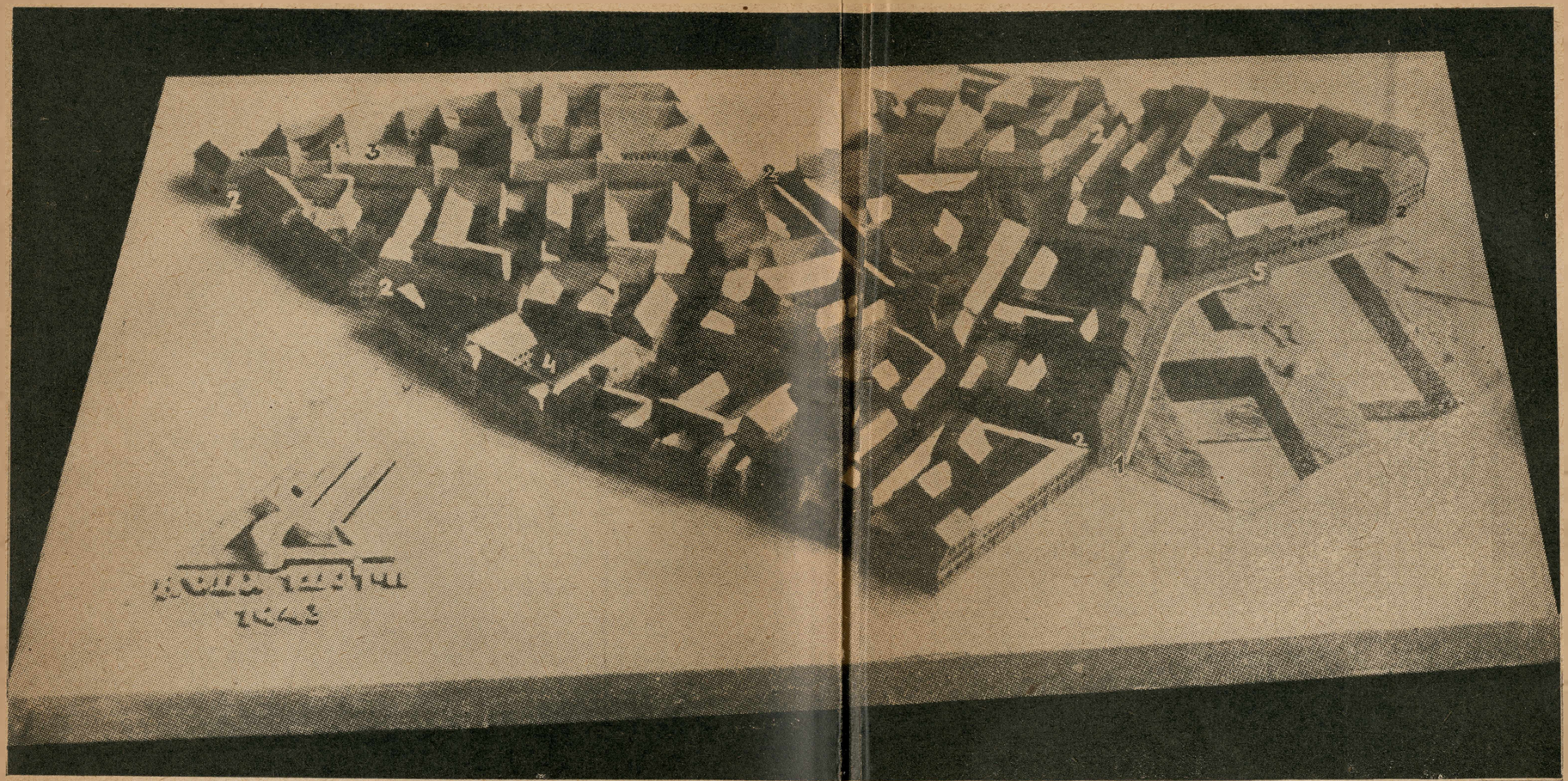

דערקלערונגען צום פלאַסטישן פלאַן

1. הויפּט-טויער פון געטאָ;
2. די פאַרצוימונגען ארום דעם געטאָ;
3. סטראַשון אַס נומ. 6;
4. יידישער שפּיטאַל (הקדש);
5. רודניצקער גאַס נומ. 6 (הויף פון יידן-ראַט);
6. דער דאַזיקער טייל פון פּלאַן, וואָס האָט פאַרגעשטעלט די רעכטע זייט פון רודניצקער א טייל פון „אַלע חייליקע", קאַרמעליטן און קאַנסקע, איז באַשעדיקט געוואָרן אומוואַלגערנדיק זיך אין די דייטשע אינסטיטוציעס.

טויערן

א. הויפּטויער פון געטאָ: אַריינגאַנג און אַרויסגאַנג פון די אַרבעטס-קאָמאַנדעס, „טויער וואַך"; סעלעקציע ביים טויער.
ב. פאַרמויערטער גרענעץ-טויער ביי רודניצקע גאַס 4.
ג. פאַרשלאָסענער גרענעץ-טויער פון יאַטקעווער גאַס: פון דאַנעט זענען אַרויסגעגאַנגע גרופּן אין וואַלד.
ד. גרענעץ-טויער פון אַשמענער גאַס.
ה. פאַרשלאָסענער גרענעץ-טויער פון סטראַשון גאַס און שאַוועלסקע גאַס.
ו. פאַרמויערטער גרענעץ-טויער פון זאַוואַלנע גאַס אויף שטראַשון גאַס (דורך אים האָמען אַריינגעפירט די יידן אין געטאָ).
ז. פאַרמויערטער גרענעץ-טויער פון שפּיטאַל גאַס און זאַוואַלנע גאַס.
ח. פאַרשלאָסענער טויער פון שפּיטאַל גאַס און רודניצקע גאַס.

וויכטיקע פּונקטן אין געטאָ

רודניצקע גאַס 9 — סאַניטאַר-טעכנישע-וואַרשטאַטן, אונטערגראַבונג פון פ.פ.א צו די קאַנאַליזאַציע-רערן. פון דאַנעט זענען אַרויס די לעצטע גרופּן פ.פ.א בעת דער געטאָ-ליקווידאַציע.
רודניצקע גאַס 11 — אַמבולאַטאָריע און גיכע חילף.
רודניצקע גאַס 13 — געטאָ-רעסטאַראַן און קאַפע. סאַכאַרין- און סאַדע-וואַסער-פאַבריק.
רודניצקע גאַס 17 — געטאָ קיך (פאַרזאַמלונגען פון ליטעראַטן-פאַריין).
רודניצקע גאַס 21 — געטאָ-קאַראַנטין.
רודניצקע גאַס 6 — הויף פון יידן-ראַט; צענטראַל-קאָמיסאַריאַט פון געטאָ-פּאַליציע. וואַוינונג פון יעקב גענס; סעדעלע וואָו ס'איז פאַרגעקומען די סעלעקציע פון די געלע שיינען; געטאָ-טעאַטער; יידן-ראַט-קיך; יידן-ראַט-וואַרשטאַטן;
רודניצקע גאַס 8 — טעכנישע וואַרשטאַטן.
רודניצקע גאַס 12 — קעלער צו פּרואַוון געווער (דאָרט איז פאַרגעקומען דער ערשטער פּרואַוו פון געטאָ-געווער).
רודניצקע גאַס 14 — געטאָ-טעכניקום. טראַספּאָרט-בריגאַדע ילדים.
קאַרמעליטן גאַס 3 — סאַניטאַרער דורכלאַז-פּונקט (געטאָ-באַד נומער 1), הויף-טויער דורך וועלכן ס'זענען אַרויס די ערשטע באַוואַפנטע גרופּן אין וואַלד.
דייטשע גאַס 21 — פאַלקס-שול נומער 3; גימנאַזיע.
דייטשע גאַס 31 — שטאַב פון פ.פ.א.
שאַוועלסקע גאַס 2 — פאַלקס-שול נומער 2; לאַקאַל פון לערער-פאַרבאַנד; יאַנעכעס קלויז.
שאַוועלסקע גאַס 6 — רב שאַולקעס קלויז.
סטראַשון גאַס 2 — שול-מעדיצינישער צענטער. ציוניסטישע קיך (ערשטער צוזאַמענקומען פון דער אונטערערדישער חלוצישער באַוועגונג און פון ברית עברית). מאַגאַזינען פון געתיים געווער.
סטראַשון גאַס 4 — אינטערנאַט און וואַרשטאַטן פו ילדים.
סטראַשון גאַס 6 — סאַניטאַרער דורכלאַז-פּונקט נומער 2 (אין די קעלערן פּרואַוון פון געווער). הויף-באַריקאַדע פון פ.פ.א. ביבליאָטעק פון מפּיצי השכלה. מאַליכע פון געווער. געטאָ-תפיסה. ספּאָרט-פּלאַץ.
סטראַשון גאַס 12 — ערשטע פאַרפּאַזיציע. דאָ איז דעם 1טן סעפּטעמבער 1943 געפאַלן יחיאל שיינבוים. פאַלקס-שול נומער 1; קינדערגאַרטן. שומרשער שיתוף. מילך-פּונקט; קינדער-קיך.
יאַטקעווער גאַס 8 — קינדער- און יוגנט-קלוב, געווער-מאַליכעס.
שפּיטאַל גאַס 1 — וויטאַמינען-לאַבאָראַטאָריע; יתומים-אינטערנאַט.
שפּיטאַל גאַס 3 — געטאָ-שפּיטאַל.
שפּיטאַל גאַס 7 — קיבוץ הנוער הציוני.
שפּיטאַל גאַס 17 — געווער-מאַליכע פון דער „געלער ראַשקע".

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

סכעמאטישער פּלאן פון ווילנער געטא (געטא נומ. 1)

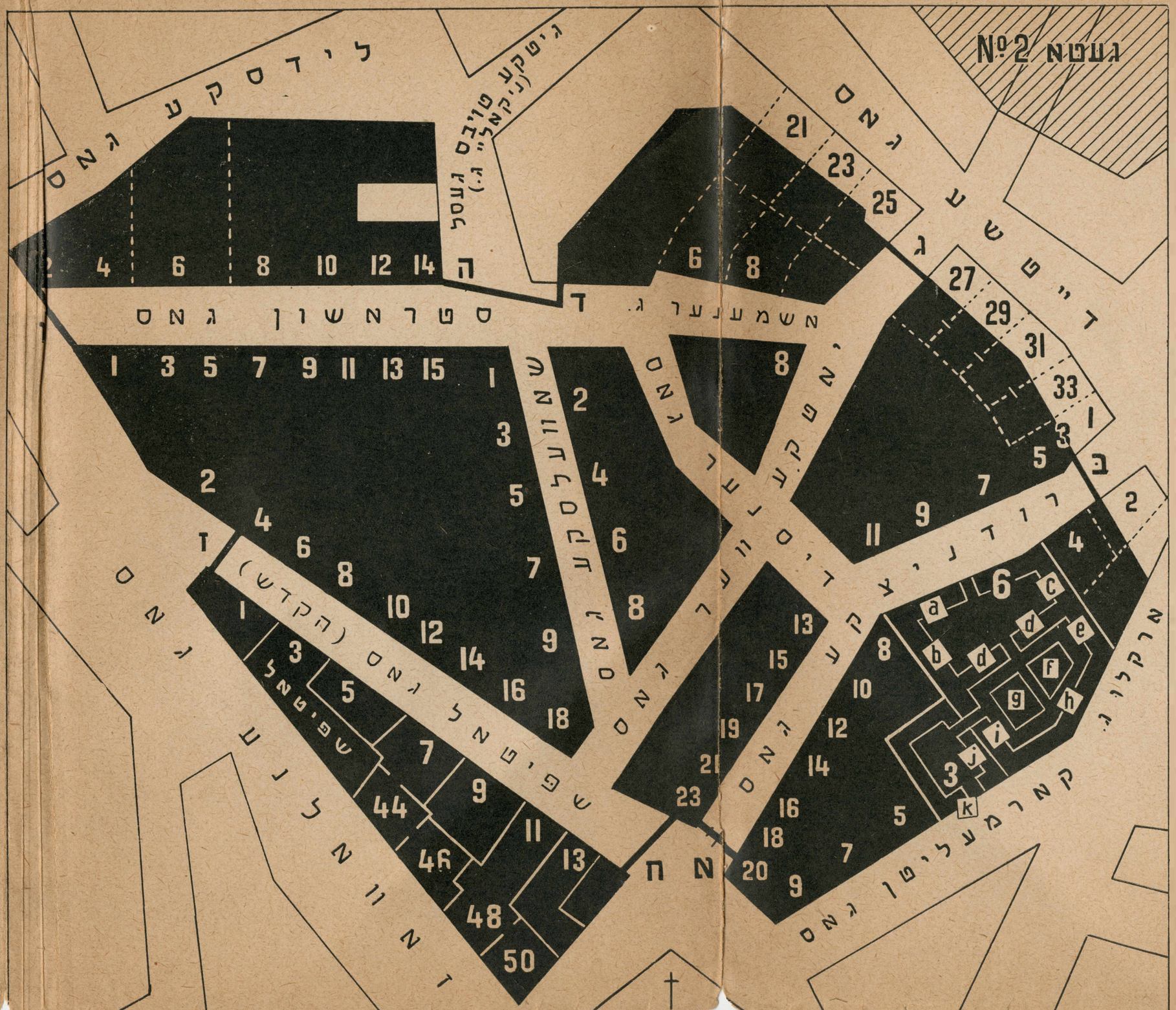

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דערקלערונגען
צום סכעמאטישן פּלאן פון געטא

דער פּלאן ברענגט א סכעמאטישן בילד פון די געטא-חוצפן, באצייכנט, אז א רייע חוצפן פון דייטשער גאס האבן טויטלעכיז געהערט צום געטא און טויטלעכיז צום אויסערן-געטא, באזונדערט אויסוויק דורכגאנגען פון חוצפ צו חוצפ (אויס דייטשער גאס און אויס שפיטאל גאס) און ברענגט אויך א ענדיערע סכעמע פון רודניצקער גאס נומ. 6 (חוצפ פון יידן-ראט):

a

חוצפט-קאמיסאריאט פון דער געטא-פאליציי;

b

טעכנישע ווערשטאטן;

c

האלץ-ווערק;

d

יידן-ראט ביוראען;

e

וואוינונג און באלקאן פון געטא-קאמענדאנט יעקב גענס;

f

ערטעלע פון יידן-ראט, וואו ס'האט זיך געפונען דער אויסציקער בוים פון געטא;

g

ערטעלע פון יידן-ראט;

אין די בוידע ערטעלער איז פארהאנדלט די סעלעקציע אין טאג פון די „גרויסע שווכן".

h

געטא-טעאטער;

i

קוך פון יידן-ראט;

j

סאניטארער דורכלאז - צוקט נומער 1;

k

פארמאכטער חוצפ-טויער צום אויסערן-געטא דורך וועלכן עס זענען ארויס באוואפנטע גרופּן און וואלה.